

Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТІ

ҚАЗАҚ
ӘДЕБИЕТІ
кафедрасы

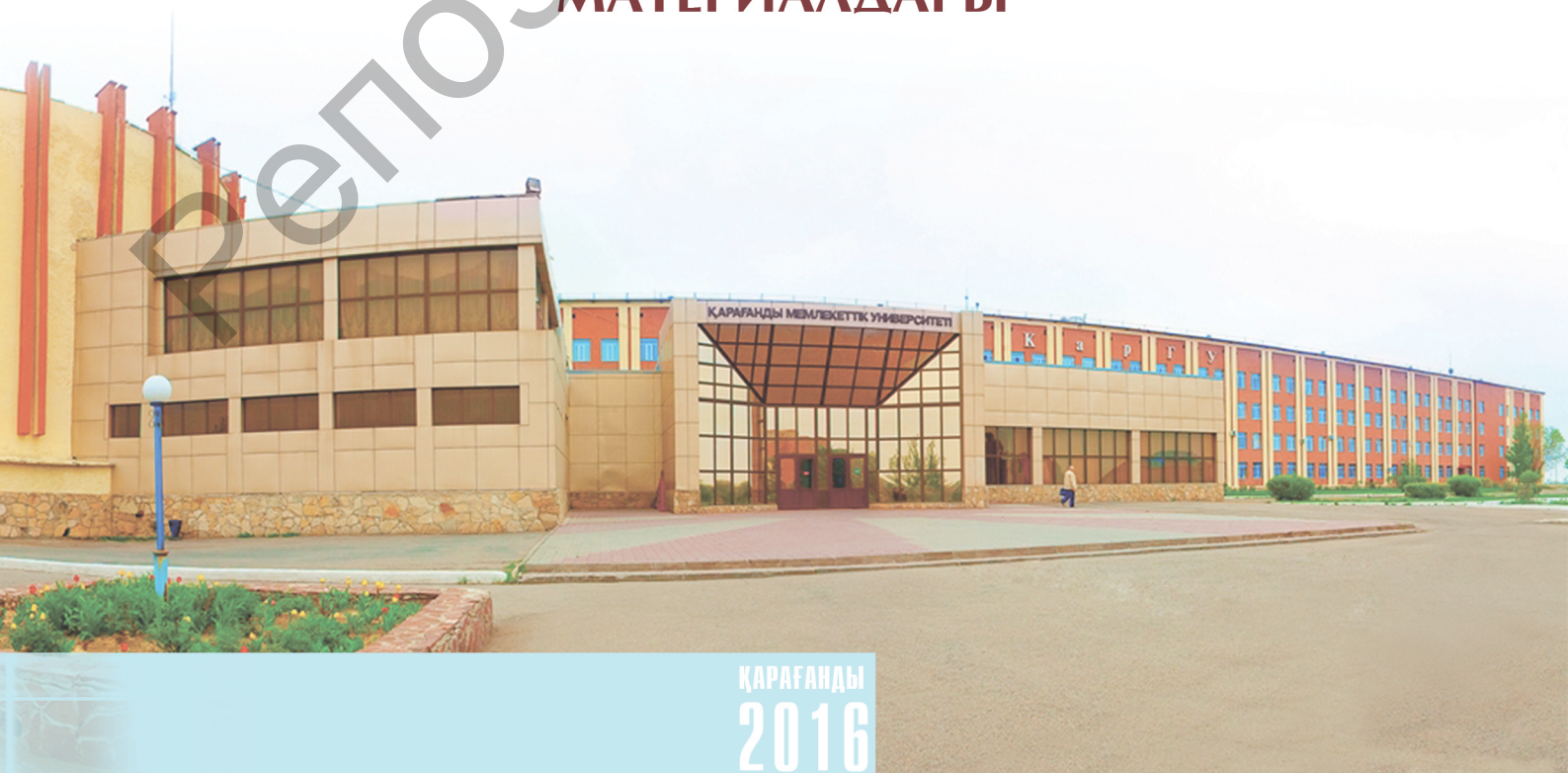
50
ЖЫЛ

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік
университеті филология факультеті қазақ әдебиеті
кафедрасының құрылғанына 50 жыл толуына орай
және әдебиеттанушы ғалым, филология
ғылымдарының докторы, профессор
Ж.Қ.Смағұловтың 60 жылдық мерейтойына арналған

«ТӘУЕЛСІЗДІК ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ»

атты республикалық ғылыми-
практикалық конференция

МАТЕРИАЛДАРЫ

ҚАРАҒАНДЫ
2016

Е.А.БӨКЕТОВ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҒАНДЫ МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІ

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ КАФЕДРАСЫ

Қазақ әдебиеті кафедрасының құрылғанына 50 жыл толуына орай және
әдебиеттанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор
Ж.Қ.Смағұловтың 60 жылдық мерейтойына арналған
«ТӘУЕЛСІЗДІК ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ»
атты республикалық ғылыми-практикалық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

Қарағанды, 2016

ӘОЖ 821.572.122.0(082)

КБЖ 83.3 (5Қаз)

T29

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР:

Жарылғапов Ж.Ж. Қазақ әдебиеті кафедрасының меңгерушісі, филология ғылымдарының докторы, профессор.

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Әбдуов М.І. Филология факультетінің деканы, филология ғылымдарының докторы, профессор.

Смағұлов Ж.Қ. Қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы.

Рахимов Б.С. Қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы.

Такиров С.У. Қазақ әдебиеті кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты.

Рүстемова Ж.А. Қазақ әдебиеті кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты.

Төлеубаева К.А. Қазақ әдебиеті кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты.

Жұмағұлов А.Б. Қазақ әдебиеті кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты.

Жұмагелдин Ж.Ш. Қазақ әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы, ғылым магистрі.

Мырзахметов А.Ә. Қазақ әдебиеті кафедрасының оқытушысы, ғылым магистрі.

Сыздықова Б. Қазақ әдебиеті кафедрасының оқытушысы, ғылым магистрі.

Әбдіқадырова А. Қазақ әдебиеті кафедрасының оқытушысы, ғылым магистрі.

T29 «ТӘУЕЛСІЗДІК ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ» атты республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары / Құрастырған: Ж.Рүстемова, Ж.Жұмагелдин, А.Мырзахметов. – Қарағанды: «Типография Арко» ЖШС, 2016. 340 бет

Жинаққа Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті филология факультеті қазақ әдебиеті кафедрасының құрылғанына 50 жыл толуына орай және әдебиеттанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Ж.Қ.Смағұловтың 60 жылдық мерейтойына арналған «ТӘУЕЛСІЗДІК ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ» атты республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары енгізілді.

Жинақ әдебиеттанушы, тілші мамандарға, жоғары оқу орындары студенттері мен магистранттарына арналған.

ӘОЖ 821.572.122.0(082)

КБЖ 83.3 (5Қаз)

АЛҒЫ СӨЗ

2016 жылдың үлкен мерейтойы – Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 25 жылдығы. Айтулы мереке республикамыздың түкпір-түкпірінде ауқымды істермен айшықталып жатыр. Тәуелсіздік жылдары ішінде көптеген табыстарға қол жеткіздік. Еліміздің тыныштығы мен қауіпсіздігі, көп ұлтты Қазақстан халқының жарастығы мен ынтымақтастығы Елбасының жүргізіп отырған парасатты саясатының нәтижесі. Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев ұсынған Бес институционалдық реформаның 100 нақты қадамының орындалуындағы шаралар, «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық патриоттық идеясының жүзеге асырылуы – соның айғағы. Тәуелсіздік жылдары еліміз рухани тұрғыдан да үлкен биіктерден көрінді. Сондай игі істердің бірі – «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының орындалуы. Осы бірегей бағдарламаның аясында «Бабалар сөзі» атты 100 томдықтың жарыққа шығуы.

Елбасы әдебиет және өнер қайраткерлерімен кездесуінде еліміздің дүниеге тәуелсіздік көзімен қарайтын әдеби шығармалар тудырудың сара жолын сілтеген еді. Шығармашылық зиялы қауым, сөз өнері қайраткерлері біздің жаңа дәуірімізді айқын көрсететін көркем туындыларды дүниеге әкелуі міндетін терең сезінді. Талантты қаламгерлеріміздің жазу-сызуына тәуелсіздігіміздің шарапаты тиіп, жаңа ізденістердің көзін ашқаны соңғы жылдардың шығармалардан айқын аңғарылады. Туған әдебиетіміздің ел сенімін ақтамаған кезі болған жоқ. Еліміздің дербес мемлекет мәртебесінде қол жеткен зор жетістіктері жазушы қауымның қаламына дем беріп, шабытына шабыт қосып отыр.

Тәуелсіздік рухының әсерімен өмірге келген туындылардың тағы бір мақсаты — қазақ халқының басынан өткізген отаршылдық зардаптарын жеткізу. Сондықтан бұрынғы жабық тақырыпты қозғаған кейінгі жылдардағы туындыларды еліміздің тәуелсіздік алуымен бірге келген ізденістер деп бағалаймыз.

Сонымен бірге уақыт көшіне ілесе келген тың тақырыптарды, өмір ұсынып отырған жаңа фактілерді жинақтап көрсету де эстетикалық мұратқа айналды. Әдебиеттің тақырыбы өткен тарихты қозғаумен шектелмейтіні, әр қаламгер өзі өмір сүріп отырған кезеңнің көркем келбетін жасауға да ұмтылатыны белгілі. Бұл жағынан қазақ жазушылары оқырман қауым алдында қарыздар болып қалмай, жаңа дәуір ұсынған өзекті мәселелерді көрсетуде қарап қалған жоқ.

Бүгінгі ізденістеріміз төл әдебиетіміздің заңғары Абай және Алаш алыптары қалыптастырған дәстүрмен қайта тоғысқаны көрінеді. Қазіргі ұлттық әдебиетіміздің идеалық-тақырыптық ізденістері де тың. Заманында жабық тақырыптардың тізімінде тұрған тоталитарлық жүйе зардаптары, Желтоқсан тақырыбы кеңінен, жан-жақты ашылып жатқаны көңіл қуантады. Жаңа мыңжылдықта дүниеге келген тарихи романдар қазақ ұлтының басына түскен зобалаң замандарды шежіреледі, оқырман алдына ұсынды.

Сонымен қатар бүгінгі күн тақырыптарын, өмір ұсынып отырған жаңа көріністерді жинақтап көрсету де эстетикалық мұратқа айналды. Әдебиеттің тақырыбы өткен тарихты қозғаумен шектелмейтіні, әр қаламгер өзі өмір сүріп отырған кезеңнің көркем келбетін жасауға да ұмтылатыны белгілі. Бұл жағынан қазақ қаламгерлері оқырман қауым алдында қарыздар болып қала алмады. ХХІ ғасыр қарсаңында қазақ тарихи романы ұлтының өткен-кеткені жайлы нағыз шындықты қара қылды қып жарғандай етіп суреттей бастағанын үнемі айтылып та, жазып та жүр. Міне, бұл елеулі үрдістен дүниеге Тәуелсіздік көзімен қарайтын жаңа әдебиеттің пайда болғаны айқын көрінеді.

Кеңестік дәуірде әдебиетіміз тоталитаризмнің идеологиялық қысымына төтеп бере отырып, үнемі халық қозғалысының алдыңғы сапында болғаны, дүние жүзі әдебиеттерінің қатарына қосылғаны мәлім. Бұл ретте Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсірепов, Әбдіжәмил Нұрпейісов, Ілияс Есенберлин тағы басқа әйгілі қаламгерлерді ауызға алсақ та жеткілікті. Ресми идеологияға қайшы азат ой, әділ көзқарас күрделі көркем образ тілімен жеткізілді. Әрине, бодандық жағдайында көп шындықтың қозғаусыз қалғаны да белгілі.

Нарық пен демократия дәуірі әдебиеттен шүбәсіз таза шындықты бұрынғыдай бүгежектемей, астарламай барынша ашық айтуына толық мүмкіндік беріп отыр. Және бодандық бұғауынан құтылып, емен-жарқын заманға, тәуелсіздігімізге қол жеткізуіміз көп нәрсеге көзімізді ашты. Сол үлкен биіктен бұрын көмегенімізді көрдік, білмегенімізді білдік. Шовинизм үстемдігін — халықтар достығы, қолдағы бұғауды — Қызыл империяның үлкен қамқорлығы деп жазуға мәжбүр еткен

социалистік реализмнен бас тарттық.

Кейінгі ширек ғасыр ішінде сан-алуан қоғамдық сілкіністерді, түбегейлі өзгерістерді басынан кешірген қазақ қоғамының әлеуметтік рухани өмірі жаңа белеске аяқ басты. Кеңес заманындағы саяси шектеуден, социалистік реализм құрсауынан, отаршылдық торынан дауысы тұншыға шыққан қазақ әдебиеттану ғылымының бүгінгі күні көкжиегі кеңііп, жаңа серпінмен алға басуда.

«Қазақстанның тәуелсіз, егеменді ел болуы – біздің жаңа тарихымыздың басы. Ендігі жерде біз өз тарихымызды бұрынғыдай көп ұлтты мемлекеттің құрамында емес, дербес зерттеп, ұлтымыздың тарихтың ұзақ жолында ұтқаны мен ұтылғанын, жеткені мен жете алмаған тұстарын кең ашып, бүгінгі егемендікке келуіміздің заңды жолын көрсетуге тиіспіз» - деп академик Серік Қирабаев айтқандай, жалпы ұлтпен, ұлт мәдениетімен бірге қайшылықты жолдан өткен біздің әдебиетіміздің тарихы да осындай талғаммен қайта қарауды керек етеді.

Электронды ақпарат ағымы тасқындаған жаңа, үшінші мыңжылдықта таным дағдарыстары да белең алды. Ғасырлар тоғысында мәдениет көкжиегін көксеген жаңаша көзқарас, тың талғам қалыптасуы уақыт заңдылығы. Дегенмен заманалардың орын алмастырған бейуақ мезгілінде, жылымық сәтінде қоғамда «қазақ әдебиеті тоқырауға ұшырады, бүгінгі заманның жедел даму қарқынына ілесе алмай қалды» деген жаңсақ пікірлер туғаны да рас. Бұл дауыл алдындағы тыныштықта айтылған сөз деп білемін. Ғасыр табалдырығын аттаған кезеңде қандай бағытқа, қай ағымға барамын деп абдыраған көркемөнер тез күш жинап, ес жиып, жемісті ізденістерге білегін сыбанып, батыл кіріскенін бүгінгі әдебиет көрсетіп отыр. Ұшқыр, әрі сезімтал жанр, көркемсөз өнерінің еркесі – поэзияны былай қойғанда, шығармашылық толғанысы күрделі — проза жанры ширақ қимылдап, жаңа заманның биік шыңынан қарап жазылған бірқатар үлкенді-кішілі шығармалар ерекше тақырып, тың сюжеттерді дүниеге алып келді. Бұлардың барлығы қазіргі қазақ әдебиетінің алдына жаңа міндеттерді алып келді.

Қазіргі кезең – әлемдік интеграцияның аса күшейген, жаһандану құбылысының шапшаңдықпен артуы байқалып отырған шақ. Бұл үдерістердің экономикаға игі ықпалдары болғанымен, ұлттық құндылықтар турасында бірнеше мәселелерді де алға тартып отырғаны шындық. Тәуелсіздік алған кезеңнен бастап қазақ әдебиетін зерттеу мен оқытудың ғылыми-әдіснамалық және оқу-әдістемелік бағдарын түбегейлі, жаңаша қарастыру ісі қолға алынды. Алда өз шешімін күтіп тұрған мәселелер аз емес. Солардың бірі – қазіргі қазақ әдебиетін жаңаша көзқараспен ғылыми тұрғыдан салмақтау және ұлттық әдебиеттің қазіргі кезеңіндегі идеялық-философиялық концепциялары турасында тың тұжырымдар ұсыну.

Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ жазушыларының шығармашылық ізденістерін саралау мақсатындағы бұл конференция жұмысы арқылы жоғарыда аталған мәселелерді зерттеп, зерделемекке талпынамыз. Рас, талдауға нысана болатын көркем шығармаларды жанрлық жағынан жан-жақты қамтып, олардың әрқайсысын сандық және сапалық тұрғыдан тұтас қамту мүмкін емес. Бұл талапқа осы бағыттағы жекелеген зертеушілердің талдаулары көмек беруге тиіс, сонда біз сөз етіп отырған тақырыптың қаншалықты дәрежеде көркемдік-тарихи жағынан игерілгені де байқалмақ.

Тәуелсіздігіміздің мерейлі мерекесімен бірге Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің қазақ әдебиеті кафедрасына да 50 жыл толып отыр. Өзінің қалыптасу кезеңінен бастап кафедра ұжымы ұлттық әдебиетіміздің күрделі мәселелерін зерттеумен қатар, оны оқытуда іргелі табыстарға қол жеткізе алды. Кафедраның биік интеллектуалдық өресінде тәрбиелеген шәкірттеріңіз еліміздің әр қиырында еңбек етуде. Келешекте кафедра ұжымының ғылыми-шығармашылық, оқу-әдістемелік ізденістеріне толайым табыстар тілеймін!

Бүгінгі өтікізіліп отырған ғылыми-практикалық конференция Тәуелсіздігіміздің 25 жылдығына қосылған өзіндік үлес болады деп сенемін!

**Академик Е.А.Бөкетов атындағы
Қарағанды мемлекеттік университетінің
ректоры, профессор
Е.Қ.Көбеев**

Жарылғапов Ж.Ж.,
ф.ғ.д., профессор
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ

«Елу жылда – ел жаңа». Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің филология факультетіндегі қазақ әдебиеті кафедрасы биыл жарты ғасырлық белеске шығып отыр. Кафедра 1966 жылы Қарағанды мұғалімдер институтында «Қазақ тілі мен әдебиеті» деп аталған ортақ кафедрадан бөлініп, өз алдына жеке шаңырақ көтерді. Жаңа ұжымды сол шақтағы филология ғылымдарының кандидаты, доцент З.Т.Жұмағалиев басқарды. Кафедраның алғашқы құрамында филология ғылымдарының кандидаты, доценттер А.Н.Нәрешов, Ә.Әзеиевтер, аға оқытушылар Қ.К.Лекеров, М.К.Смағұлов секілді білікті мамандар еңбек етті. 2004 жылы кафедра «Қазақ фольклоры және әдебиет тарихы» және «Әдебиет және теория» кафедралары болып дербес жұмыс жасады да, 2007 жылы «Қазақ әдебиеті» атауымен қайта біріктірілді.

Бүгінде тек Орталық Қазақстан аймағында ғана емес, еліміздегі білім мен ғылымның орталығына айналып отырған қазақ әдебиеті кафедрасы елу жыл тарихында орта және арнаулы орта мектептерді білімді де сауатты мамандармен қамтамасыз етуде өлшеусіз еңбек сіңірді. Мыңдаған шәкірт білім-ғылым нәрімен сусындап, мұғалім, тәлімгер-ұстаз аталатын қасиетті мамандықтың иесіне айналды. Оның бәрі де бүгінде еңбек ардагері атанып отырған ғалым-әдебиетші ағаларымыз бен апайларымыздың арқасы десек, артық айтқандық емес.

Жаңадан ашылған кафедраның ірге тасының берік нығайуына еңбек сіңірген ардақ тұтар тұлғалардың бірі - филология ғылымдарының кандидаты, доцент Айтбай Нәрешұлы Нәрешов болатын. Сталиндік «халық жауларын әшкерелеу» науқанының салдарынан біраз жылдар бойы тағдыр талқысын көрген ағамыз халық ауыз әдебиеті мен қазір хандық дәуір әдебиеті аталып жүрген қазақ әдебиеті тарихынан өте білгір маман, ғалым-әдебиетші еді. Дәріс жүргізудегі педогогикалық шеберлігі өте жоғарылығы сондай, дәріс оқу барысында ала келген дәріс мәтініне бірде бір қарап жатпайтын. Қарағанды мұғалімдік институтының қабырғасына елуінші жылдардың аяқ шенінде келген А.Н.Нәрешов оқу орны университет дәрежесіне ие болғаннан 1980 жылы қайтыс болғанға дейін жан аямай қызмет жасады. Сол кезеңде алдын көріп дәріс тыңдау құрметіне ие болған шәкірттері ардагер ағаны үнемі қимастықпен еске алады.

Білікті маман дайындауда мұғалімдік шеберлікті шыңдауды басты мақсат етіп алға қойған кафедра ашылған кезден-ақ тәжірибелі де ізденімпаз ұстаз, Ұлы Отан соғысының ардагері Қаби Кәкенұлы Лекеров жұмысқа шақырылды. Ұстаздық қызметпен қоса ғылыми зерттеу жұмыстарымен шұғылдандуды биік мақсат тұтқан ағаның ғылыми шығармашылығындағы жүзден астам сын-зерттеу және публицистикалық мақалалары мен «Қазақ балладалары» (1997) атты еңбегі ұлттық әдеби сын мен ғылыми-зерттеушілік ой-пікірге үлес болып қосылды. Жасы ұлғайған шағына қарамастан ардагер ұстаз, филология ғылымдарының кандидаты, доцент К.К. Лекеров биылға дейін кафедра ұжымымен тығыз қарым-қатынастағы байланыста болып, тоқсаннан асып барып дүние салды.

КазПИ-ді бітіріп, арнайы жолдамамен кафедраға жас маман ретінде келіп жұмысқа орналасқан Мұрат Кәрменұлы Смағұлов ұжымда ұзақ жылдар бойы еңбек етті. Қызығы мен қиындығы мол ұстаздық міндетімен қоса әуеліде пединституттың комсомол ұйымының хатшысы, университет атағына ие болғанда кәсіподақ ұйымының басшысы, партия ұйымының хатшысы және факультет деканы қызметтерін атқарды. Қоғамдық қызметтерде жүруіне байланысты ғылыми атақ алуға мүмкіндігі бола қоймаса да ұлттық әдеби сын мен әдебиетану ғылымындағы жүзге тарта мақалалары мен оқу-әдістемелік құралдары жас мамандар дайындау жолындағы игілікті істерде өз міндетін молынан атқарғаны анық. Білімді де білікті ұстаз ретінде факультет ұжымы мен студенттер алдында үлкен беделге ие бола алған ардегер ұстаз әріптестері мен шәкірттерінің мәңгілік жадында жүретіні айнымас ақиқат.

Қазақ әдебиеті кафедрасын 1986-1991 жылдары филология ғылымдарының кандидаты, доцент Күлмағанбет Лекерұлы Есбаев басқарды. Заманының заңғар жазушысы атанған классик жазушы М.Әуезовтің шәкірті, ұлы тұлғаның ғылыми жетекшілігімен кандидаттық диссертация қорғаған ғалымның ғылыми зерттеу нысаны Ұлы Абайдың сыншылдық-эстетикалық көзқарасы еді. Осы тың да өзекті тақырып турасында жүзге тарта ғылыми мақалалар мен бірнеше оқу-әдістемелік

құралдары жарыққа шықты. Өкініштісі ұлттық эстетиканың тарихы туралы дайын тұрған докторлық диссертациясын қорғауға үлгермей кетті. К.Л.Есбаев кафедра меңгерушісі ретінде ұжымның ғылыми әлеуетін арттыру жолында ерекше еңбек сіңірді. Осы жылдары кафедра ұжымы А.Ақашев, Т.О.Есенбеков, Б.Мамыраев секілді жас ғылым кандидаттарымен толықты. Олар бүгінде басқа оқу орындарына ауысып кетсе де ғалым атануларына қазақ әдебиеті кафедрасы жол ашқаны анық. Білімді ұстаз, білікті басшы ретіндегі еңбегін әріптестері мен студенттер қауымы қадір тұтқан К.Л.Есбаевтың кафедра тарихындағы тұлғасы құрметпен аталары анық.

Аға буынының әрқайсы бір-бір мектеп еді. Ақтық демінің соңына дейін өскелең ұрпақты тәрбиелеу ісінің жуан ортасында жүріп, даланың дархандығы мен қазақтың кемеңгерлігін арқалаған ұлағат иелеріне деген құрмет жылдар жылжыған сайын үдей түскені сезіледі.

Кафедра ұжымында 1974-1996 жылдар аралығында бүгінде филология ғылымдарының докторы, профессор Бақыт Кәрібайқызы Кәрібаева жұмыс жасады. 1995-96 жылдары кафедра меңгерушісі қызметін атқарды. Алаш жұртына танымал әдебиет сыншысы, ғалым-әдебиетші қазақ лирикасының көркемдік ізденістері туралы мақалалары мен іргелі зерттеулерін жарыққа шығарды. Ғалымның «Қазіргі қазақ лирикасының поэтикасы», «Қара өлең мен лирика», «Қазіргі қазақ әдебиетінің көркемдік даму арналары» еңбектері ұлттық әдебиеттанудың жаңа концепциясын негіздеудегі мұрындық болғаны сөзсіз. Ұлттық әдебиеттің тарихы мен теориясын ұзақ жылдар індете зерттеп, оның практикалық қажеттіліктерін де назардан қақас қалдырмай келе жатқан ұстаз-ғалымның жаңа көзқарасқа негізделген еңбектері аз емес.

Қазіргі таңдағы белді әдебиеттанушыларымыздың бірі профессор Темірғали Есембековтің де ғылым мен білім беру жолындағы бір белесі біздің кафедрамызбен байланысты. Ғалым өмірінің Қарағанды кезеңі ұлттық әдебиеттану ғылымына қомақты үлес болып қосылған құнды еңбектерімен есте қалды.

Кафедра тарихында құрметпен аталатын ардагер ұстаздардың бірі – аға оқытушы Сара Мұқышқызы Жұмабекова. КСРО халықтары әдебиеті тарихынан дәріс жүргізген білгір маман кішіпейіл мінезімен, адамгершілік болмысымен қадір-қасиетке ие бола білді. Парасат-пайымын тек қана жас ұрпақтың салауатты да сауатты маман болып шығуына арнаған ардагер ұстаздың кафедраның абырой-беделінің арта түсуіне сіңірген еңбегі орасан зор. Әділ де турашыл қасиетке негізделген көзқарасымен шәкірттерін орасан мол білім нәрімен сусындата білді. «Туысқан халықтар әдебиеттерінің әдеби байланысы» тақырыбын ғылыми зерделеу бағытында елуге тарта ғылыми мақалалар мен бірнеше оқу-әдістемелік құралдарын жарыққа шығарды. Қазір демалыстағы ардагер ұзақ жылдар бойғы еңбегінің зейнетін көруде.

Ұзақ жылдар бойы кафедраның іс-қағаздары мен құжаттарына үлкен жауапкерлікпен қарап, адал еңбегі арқасында сый-құрметке ие болған еңбек ардагерлерінің бірі, аға лобарант қызметін атқарған Бишөкен Көрпебаева еді. Профессор Ж.Смағұлов апамыздың есімін аса бір жылылықпен еске ала отырып, «Күніне төрт-бес пара дәріс оқып, аудиториядан қажып шыққан оқытушыны өзінің жайдары жарқын мінезімен, үлкенге қарындас, кішіге апа бола алған мейірім шапағатымен жадырататын. Түрлі тексерістер мен комиссияларда кафедра құжаттарының сақадай-сай дұрыс та түгел дайын тұратыны - осы апайдың қажымай атқара білген көзге көріне бермейтін, кезінде бағалана да қоймайтын еңбегінің арқасы. Қазір зейнеткерліктегі апайымыздың дәрістер арасындағы үзілісте алдымызға бір шыны қара шайын ала жүгіруінің өзі-ақ бір ғанибет болатын» дегені талай жайтты аңғартқандай.

Қазақ әдебиеті кафедрасының іргетасын қалап, оны 20 жыл бойы басқарған, филология ғылымдарының докторы, профессор Задан Тасқалиұлы Жұмағалиев университет қабырғасында бертінгі жылдарға дейін еңбек жасады. Республикаға танымал әдебиетші ғалымның «Өршіл гуманизм өнегесі», «Дауылды жылдар шежіресі», «Уақыт және әдебиет», «Замана сазы», «Жылдар, ойлар», «Бел-белесте» атты монографиялары мен «Шындық және көркем әдебиет», «Кезең және әдебиет» оқулықтары секілді жарық көрген еңбектері ұлттық әдебиеттану ғылымының қалыптасу кезеңіне қомақты үлес болып қосылған еңбектер қатарында саналады. Екі жүзге тарта ғылыми зерттеу бағытындағы және сыни мақалалары – ардагер ұстаздың ұзақ жылдар бойғы тынымсыз ізденісінің жемісі. Студенттерге қатал талап қоя білетін талғамымен сапалы да білімді мамандар әзірлеу жолындағы ерекше еңбегі атап айтуға тұрарлықтай. Задан Тасқалиұлы біздер үшін «қатал» мұғалім көрінетін. Кейін ойланып қарасам, сол қаталдықтың астарында үлкен жүректен ғана

шығатын мейірім жатады екен-ау. Зәкен ұстазымыздың бойындағы ең асыл қасиет – әділдік болатын. Оның турашылдығы арқылы берілген тәрбие кейін бізге өмірдің қиыр-шиырынан өз жолымызды тауып кетуге септігін тигізді.

Қазіргі таңда оқу үдерісінің қайнаған ортасында жүрген профессорлар Ж.Смағұлов, Б.Рахимовтар кафедра басшылығында болған 1990 жылдары қыруар жұмыстар атқарылды. Бұл кезең - тоталитарлық жүйенің бағы тайып, санадағы қозғалыс пен рухани сілкінудің кезеңі болды да ендігі уақытта тоталитарлық жүйе эстетикасының теориялық негіздері турасында нақты тұжырымдар қажет еді. Дәл осы шақта кафедра С.Жұмағұлов, А.Әлтай, А.Бабашов, С.Такиров, Ж.Рүстемова, М.Жетпісбаева, Ж.Жарылғапов, Ж.Шекенұлы, Қ.Сейтжанов, К.Төлеубаева, А.Жұмағұлов, Ж.Жұмагелдин т.б. жас мамандармен толықты. Олар қазақ әдебиетін зерттеу мен оқытудың ғылыми-әдіснамалық және оқу-әдістемелік бағдарын түбегейлі, жаңаша қарастыру ісін батыл қолға алды.

1998 жылдары кафедра меңгерушілігін атқарған профессор Мәуен Хамзаұлы Хамзиннің есімі жаңашыл ізденістер мен кадрлық әлеуеттің күрт артуымен тығыз байланысты. «60–80-жылдардағы қазақ романының стилі мен типологиясы» зерттеуі қазақ романының жанрлық жүйесін, поэтикасын таудағы маңызды белес. Ізбасар шәкірт дайындауда тәлімгерлік ақыл-кеңесін аямаған ғалымның жетекшілігімен кафедра мүшелері Ж.Жарылғапов, К.Төлеубаева, А.Жүсіповалар филология ғылымдарының кандидаты атағын алды.

Осы аталған ардагер тұлғалардың, өнегелі тәлімгерлердің, ұлағатты ұстаздардың ерен еңбегінің арқасында қазақ әдебиеті кафедрасы республикадағы қазақ әдебиеттану ғылымында орны бар ғылыми орталық дәрежесіне көтеріле алды. Кафедра ұжымында қазірде жұмыс жасайтын еліміздегі ғылыми ортаға есімдері танымал Ж.Қ.Смағұлов, М.І.Әбдуов, Б.С.Рахимов, Ж.Ж.Жарылғаповтай 4 ғылым докторы, профессорлар, С.У.Такиров, К.Жекеева, Ж.А.Рүстемова, К.Төлеубаева, А.Б.Жұмағұлов сияқты 4 ғылым кандидаты мен Ж.Жұмагелдин, А.Бейсентай, А.Мырзахметов, Б.Сыздықова, А.Ж.Әбдіқадырова секілді ғылым магистрлері тек өз кафедрамыздың түлектері болуы тәлімгер аға-апаларымыздың біліктілігінің биік көрсеткіші. Ал кафедра тарапынан ғылымға жолдама алған басқа ЖОО-дағы әдебиетші ғалымдарды атасақ, тізімнің ұзара түсері анық.

Тәуелсіздік жылдарының өзінде қазақ әдебиеті кафедрасының ғылыми өнімі ретінде ұсынылған ондаған монография жарыққа шықты. Атап айтқанда, профессор З.Т.Жұмағалидің «Жылдар, ойлар...», «Бел-белесте», М.Әбдуовтың «Қазақтың діни эпосы», «Халық ақындары және фольклор», Ж.Смағұловтың «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы», «Бата сөздердің тағылымдық табиғаты», «Әдебиеттану әлемі», «Әдебиеттану әдіснамасы», Б.Рахимовтың «Тарихи жырлар тағылымы», «Тарихи эпос табиғаты», «Қазақ тарихи жырларының поэтикасы», «Түркі халықтарының фольклоры», Н.Жұмаділованың «1960-90 жылдардағы қазақ әдебиетінің даму тенденциялары», С.Жұмағұловтың «Сын сардары», «XX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдебиеттану ғылымы (1956-1991ж.ж.)», Ж.Жарылғаповтың «XX ғасыр соңындағы қазақ прозасының идеялық-эстетикалық мәселелері», «Қазақ прозасы: ағымдар мен әдістер», «Ұлттық прозадағы әдеби ағымдар типологиясы», С.Такировтың «Әдеби сын белестері», «Көркемдік көкжиегі», Ж.Рүстемованың «Қазіргі балалар ертегі-әңгімесі: жанры және поэтикасы», А.Жұмағұловтың «Қазақ әдебиетін дәуірлеу тарихы» т.б. Сонымен қатар, «Қазақ прозасы: модернизм және постмодернизм», «Қазақ әдебиеттануы: кеше және бүгін», «Даналық дидары» сынды ұжымдық монографиялар мен ғылыми жинақтар ұлттық әдебиеттанудың ең ділгір мәселелеріне арналды. Сонымен қатар кафедраның профессорлық-оқытушылық құрамының оқу үдерісін жетілдіру мен қазақ әдебиетін тереңдете оқытуға арналған «Жүсіпбек Аймауытов шығармашылығын оқыту мәселелері», «Әдебиетші әлемі», «XX ғасыр соңындағы қазақ прозасының идеялық-эстетикалық мәселелері», «Ғұмар Қараш шығармашылығы», «А.Байтұрсынұлы - аудармашы», «Кезең және әдебиет», «Әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелері», «Қазақ романындағы кейіпкердің рухани әлемі (XX ғасырдың 70 - 90 жылдары)», «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы», «Қазақ балалар әдебиеті», «Жанр және көркемдік әдіс», «XX ғасырдағы қазақ әдебиеттану ғылымы», «Гуманитарлық ғылымдар саласында ғылыми зерттеулерді ұйымдастыру және жоспарлау», «XX ғасырдың қырқыншы-алпысыншы жылдарындағы сын және әдебиеттану», «Қазақ әдебиеті тарихының зерттелуі (1968-1984 жылдардағы еңбектер негізінде)» т.б. оқулықтар, оқу-әдістемелік құралдар жазылды.

Кафедрада ұлттық әдебиеттанудағы бірнеше мектептердің қанат жайғанын көреміз. Соның

бірі - әдебиеттану ғылымының, оның сын тармағының қалыптасуын ыждаһатты тұрғыда зерттеп келген Т.Кәкішевтің ғылыми мектебі Қарағанды ғалымдарымен де өрістеп келе жатыр. Неге десек, ұлттық әдебиеттану ғылымының тарихи негіздері мен қалыптасып-дамуын жан-жақты қарастырған Ж.Смағұлов та, С.Жұмағұлов та Түрсекең тәлімінде тәрбиеленді. Демек, әдебиеттану деп аталатын ғылым саласының күрделі жолын Қарағанды университетінің қазақ әдебиеті кафедрасы қарастырып шықты деп ауыз толтыра айтуға болады. Ал академик Рымғали Нұрғалидің ғылыми мектебінен қанаттанған буын әдебиет теориясының қордаланып қалған мәселелерін қолға алып, көркемдік әдіс, әдеби ағым мен бағыт, мазмұн мен пішін, образ бен характер, тақырып пен идея, жанр мен түр т.б. теориялық категорияларды ұлттық әдебиет мысалында қарастыруға ден қойды.

Бүгінгі таңда ҚарМУ-дың қазақ әдебиеті кафедрасы мынадай ғылыми бағыттар бойынша жұмыстар атқаруда:

1. Қазіргі қазақ әдебиеті: жанр және стиль мәселелері. Мұнда қазіргі қазақ әдебиетінің жанр жүйесі мен стиль мәселелері кешенді зерттеу міндеттері қойылып отыр. Негізгі мақсат - қазіргі қазақ әдебиетінің даму жолындағы, идеялық-эстетикалық жаңа биікке шығу бағдарындағы жанр табиғаты мен стильдік ізденістерді кешенді зерттеу.

2. Ұлттық әдебиеттану ғылымының тарихы мен әдіснамасы. Бұл бағыттың негізгі нысаны - ұлттық әдебиеттану ғылымының туу, қалыптасу және даму жолдарының тарихын қарастыру. Әдебиеттің ғылыми тарихын жасау бағытында қол жеткізген табыстары мен олқылықтарын сараптап, дәуірлеудегі жаңа концепция негізінде қазақ әдебиеті қалыптасу кезеңдерін айқындау және ертедегі әдебиет нұсқаларын ғылыми айылымға түсірудегі қадамдардың әдеби-тарихи маңызын ашып көрсету. Әдеби сын табиғатын саралап, қазақ сөз өнері теориялық тарихының даму өрісін жанр жүйесінің зерттелуі тұрғысынан анықтау. Аталмыш бағыт бойынша жазылып жатқан ғылыми еңбектерде ұлттық әдебиеттану ғылымының тарихы мен әдіснамасы жүйелі зерттелуде. Әдеби сын эстетикасы айқындалып, әдеби сынның шеберлік қыры мен көркемдік даму мәселелерін полемикалық, проблемалық аспектіде зерделенуі талданады.

3. Көркем шығарма мәтіні және филологиялық талдау. Яғни көркем шығарма мәтін және мәтінтану мәселелерін қарастыру, әдеби туындыны филологиялық талдаудың ғылыми-әдіснамалық сипатын саралау. Көркем шығарма мәтін және мәтінтану мәселелері зерттеліп, әдеби туындыны филологиялық талдаудың ғылыми-әдіснамалық тұрғылары сараланады.

Бүгінде Қарағанды мемлекеттік академик Е.А.Бөкетов атындағы университеті республикадағы белді де беделді оқу орындарының бірі дәрежесінде танылуында кафедрада жұмыс жасаған алдыңғы буынның және заманауи білім берудің қайнаған ортасында жүрген қазіргі толқынның да қажыр мен қайратқа толы қолтаңбасы бар.

I. ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТТАНУЫНЫҢ БАҒЫТ-БАҒДАРЫ

ӘДЕБИ ТУЫНДЫ ТАБИҒАТЫ

Әбілғазы Қ.,

М.Х. Дулати атындағы

Тараз мемлекеттік университеті, Тараз

Суреткер өзінің шығармашылық еркін туындысы арқылы білдіреді. Әдеби туынды өмір шындығын көркем түрде жүзеге асырады. Сондықтан, туындыны жасаушы субъект көптеген күрделі құбылыстардың ортасында болады. Ол өзінің шығармашылық жігерін көркем болмысты дүниені жасауға жұмсайды. Өмір құбылыстарын жинақтайды, сұрыптайды, болашақ кейіпкерлерін ойластырады, олардың жекелген қасиеттерін екшейді. Сөйтіп, етене жақын әдеби ортада көркем шығармасын жасайды. Суреткер айналасына тек пенделік түйсікпен қарай алмайды. Оның айнала қоршаған ортадан көріп сезетіні, түйсінетіні қаз қалпында емес, әсірелей беріледі. Көркемдік таным арқылы оның дүние жаратылыс құбылысын бақылау, пайымдау қасиеті өрістейді. Осыдан барып қаламгердің өмірден көргені, басынан кешкені, өзі ортасында болған оқиғалар, адам тағдыры оның шығармашылығының өзегіне айналады, көркем дүниелер тудыруға ықпал етеді. Көркем шығармада көркем бейне жасау – авторлық идеяның жемісі. Әр кейіпкердің мінез ерекшелігін ашу әр жазушының басты мақсаты. Осыдан барып авторлық бейне, прототип, дара, күрделі, типтік бейнелер шығармада өз орнын тауып жатады. Қандай да бір тарихи тұлғаға негізделген бейне де көркем шығармаға түскенде көркем бейнеге айналады. Автор шығармада сол дәуірдің қоғамдық-әлеуметтік бет-бедерін кейіпкерлердің қимыл-әрекеті, характер ерекшелігі, өмір сүрген ортасының карама-қайшылықты, күрделі арналары арқылы суреттейді. Көркем бейне мейлі ол белгілі бір тарихи тұлғаға бағытталған болсын ол шығарманың қозғалтқыш күші. Сондықтан шығарма құрылымының тұтастығы ең алдымен көркем бейнеге тән. Шығармада қоғамымызда белгілі орны бар, тарихи тұлға сомдалған болса суреткер сол тұлғаның өзіндік бітім-болмысын, бейнесін ашу мақсатында дерек көздеріне сүйенеді. Өскен ортасынан, құлын-тайдай бірге тебіскен дос-жарандарынан, туған-туыстары мен ауылдастарынан естелік алады. Сөйтіп өткен күнге көз жүгіртеді. Зерттеп, зерделейді, жинақтап даралайды. Бұл тұрғыда академик З.Қабдоловтың: «Белгілі бір дәуірлік шындықтан көркем шығарма туғызу үшін, бәрінен бұрын материал керек. Ал материал табудың суреткерлік тәсілі – сол дәуірдегі адам тағдырын қазу, қопару, «тірі құжаттарды» зерттеу» [1, 95] - деген пікірі бар. Әдебиет – жан азығы. Рухани әлемнің молайып кемелденуіне, адами болмысынды тануына, дүниеге деген көзқарасыңды өзгертуге, дұрыс пайымдап шешім қабылдауына, оның мен солыңды ажырата білуге жетелейді.

Әдебиет белгілі бір дәуірдің тарихи кезеңдерін жинақтап, бағдарлап көркем туындылар тудырады. Қоғаммен бірге сіңісіп өсіп-өркендейді, толығып жетіледі. Өмір шындығын нақты дәлдікпен оқырманның көз алдына әкеліп танымдық қуатын танытады. Демек халықтың рухани тірегі әдебиет екендігі даусыз.

Образдың түрлерін белгілеудің бірнеше (әдістік, тектік, тәсілдік) факторлары бар. Көркемдік әдіс тұрғысынан келгенде, образ екі түрлі: романтикалық бейне, реалистік бейне. Әдеби тек тарапынан келгенде, бейне үш түрлі: эпикалық, лирикалық, драмалық бейне. Ал, жалпы жасалу тәсілдеріне қарай оларды юморлық, сатиралық, фантастикалық, трагедиялық, комедиялық, қаһармандық, т.б. бейнелер деп бірнеше түрге жіктеуге болады. Эпикалық бейне - жазушының авторлық баяндаулары мен әдеби қаһарманның өзінің сөздері, яғни кейіпкер сөзі арқылы жасалатын образ. Портрет пен мінездеу, диалог пен монолог, түрліше сезімдер мен характертерді суреттеу секілді көркем бейне жасаудың көптеген амал-тәсілдер, әсіресе эпикалық образ үшін керек. Адам образын жасау – көркем шығармаға қойылатын негізгі талап екені белгілі. Ал адам суреттелмеген туындыда өмір тынысы, тіршілік ағымы бар деп айта алмаймыз. Суреткердің көркем бейне жасау шеберлігі ең алдымен тілінің орамды, толғамы терең, ойы ұшқыр, қиюын қиюластыра білетіндігінде. Көркем шығарма тартыстан тұратын болса, кейіпкер сол тартыстың қайнаған ортасында белсене атсалысады. Сөйтіп көркем бейненің мінез ерекшелігі ашылып, шығарманың көркемдік күшін арттырады. Академик

3.Ахметов: «Характер – көркем шығармадағы кейіпкердің мінез бітімі, ой-сезімі дүниесіне тән психологиялық, моральдық сипат-ерекшеліктері. Әдеби характер адамның өмірдегі мінез, қимыл-әрекет өзгешеліктерін жинақтап, екшеп, типтік дәрежеге көтеріп, сомдап бейнелеу арқылы жасалады» [2, 672], – дейді. Демек, көркем бейне шынайы өмірден алынған адами болмыс болып табылады.

Қоғамдағы әдеби кейіпкердің көрінісі табиғи құбылыс. Әдебиетіміздің алтын діңгегін қаққан XX ғасыр - қазақ прозасының одан әрі дамуының қозғаушы күшіне айналды. М.Дулатов, С.Көбеев, С.Дөнентаев, Б.Майлин, М.Әуезов сынды ұлы қаламгерлер ұлы жанрдан шағын жанрға дейінгі аралықты қамтыған қазақ прозасының дәстүрлі көркем болмысының кейінгі әдебиеттен жалғастық табуына даңғыл жол ашып берді. Сөйтіп, ұлттық прозамыз әр кездің өзіндік ерекшеліктерін көркем бейнелеуде, әр типтегі адам болмысына көркемдік шешім жасауда үлкен шеберлік танытты. Аталған ғасыр ұлт әдебиетінің жанданып кемелденуіне ықпалын тигізгенін ескерсек, осы кезеңде халық өміріндегі әрбір құбылыстар көркем әдебиетімізде жан-жақты суреттеліп, ұлтымызға тән болмыс шебер сомдала білді. Әсіресе, хикаят (повесть) жанры жанданып, тарихи тақырыптар басты назарда болды. Бұл салада Мұхтар Әуезовтің, Сапарғали Бегалиннің, Мәлік Ғабдуллиннің, Қайым Мұхамбетқалиевтің, Тәкен Әлімқұловтың, Темірғали Нұртазиннің, Әбдіжәміл Нұрпейісовтің, Әзілхан Нұршайықовтың, Мұхтар Мағауиннің, Әбіш Кекілбаевтың шығармалары тарихи-рухани құндылықтарымызды көркем әдебиетте жандандырып, оқырман алдына жайып берді. Бұл тұрғыда ғалым М.Базарбаев: «Өнердің кісіні еріксіз иландыратын сикырлы күш-қуатын адамның жай адамның емес, күрделі де көп қырлы, әр алуан мінез-құлық адамның жаңа қасиеттерін, ең жақсы сипат-белгілерін зерттеуі мен бейнеленуінен білінеді. Фотографияның, кибернетиканың, спектральды анализдің ешқайсысының да адам мінез-құлқын өнердегідей етіп көрсетуге қабілеті келмейді, мүмкіндігі жетпейді. Тек өнер ғана адамның барлық бағалы қасиеттерін, ең жақсы сипат-белгілерін шығармадағы қаһармандар бойына жинақтап, көптің көз алдына нақтылы түрде елестетеді, дәлме-дәл таныта алады» [3, 261], - деген пікірі осыған саяды.

Әдеби шығарманың өмірден орнын табу үшін қаламгердің оны жазып шығуы жеткіліксіз, сонымен бірге оны оқырман қабылдауы керек. Яғни қаламгер өз шығармасында оқырманның көкейіндегі мәселені тереңнен қозғап, әдеби шығармада бейнеленген өмірді әр оқырман өз өміріндей жақын қабылдап, «әдебиеттегі өмірге» жан тәнімен араласып кететіндей, сана сезіміне әсер ете алуы керек. Бұл мәселелер мазмұн мен пішіннің бірлігінен келіп жүзеге асады. Мазмұн – ақиқат өмірді танып білу мен сараптаудан, бейнелеуден туатын тұтастық. Бұлар өзімен өзі жеке дара қалып қоймайды. Олар әдеби шығармада бейнеленген оқиғалардың, іс әрекеттердің, сезім күйлердің өне бойында көрініс тауып отырады. Шығармадағы қандай да бір бөлшектің тек көркем сөз арқылы ғана өмір сүретіні белгілі.

Әдебиет тарихын жасаудың жанама сәттерінің бірі қаламгердің өмірбаяны. Автордың тұлғасы туралы ұғым, авторлық сана мен таным. Оқырманның авторға деген қызығушылығы, шығармадан мол көркемдік-эстетикалық әсер алуы аса маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2002. – 360 б.
2. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі (Құраст, З.Ахметов, Т.Шапай). –Алматы: Ана тілі, 1996.- 240 б.
3. Базарбаев М. Таңдамалы шығармалар. 1 том. Әдебиет және дәстүр. –Астана: Нұра-Астана, 2009.-392 б.

THE THEORETICAL STATUS OF FOLKLORE TEXT

Bralina S.G.,

Ye. A. Buketov Karaganda State University

It is known that the basis of any science is theory – system of common principles, methods and approaches in treating certain phenomenon. There is no practice without theory and practice, in its turn, is the source and stimulus for forming theoretical basis. From this point of view the science of folklore, which

traditionally is divided in “field study” (expeditionary) and research folklore study, nowadays is on the one of crucial stages of its development – forming of folklore theory.

Professor V.P. Anikin, whose course of lectures on the theory of folklore was one of the first examples of generalizing theoretical observations in this area, is fully justified in saying that: “The science begins when facts are embraced by theory, which can see regularity in them. Theory deals with common notions, categories, laws and principles. If we do not know laws and principles are not formed, if we can not observe facts from commonly accepted point of view, we have no science” [1].

The situation, in which folklore study is to be seen today, appreciated by many researchers as “crisis”. The reason for it is that the very perceptions of folklore as a notion, its conceptual essence and borders of meaning, functionality and forms of existence have changed. It is difficult to say, what the future theory is supposed to treat: traditional “classical” folklore (“voices of the past”, “living olden times”) or contemporary folklore, which is so different from its cultural “predecessor”? The undisputable is that contemporary theory of folklore should be built with taking into consideration new notions of folklore, and should have as a basis renewed and differentiated terminology.

The process of identification of theoretical folklore study depends primarily on its fundamental problems, which researchers include in the sphere of its study. In other words, at the stage of forming in its sphere of science can be included categories and notions, which were chosen by the authors of lectures, special programs and textbooks on the theory of folklore on the quiet arbitrary grounds. It is obvious that such state of affairs is not peculiar only for folklore study; we can see it in other branches of humanitarian sciences as well (theory of literature, theory of language etc.). But the “degree of oscillation” in literary and linguistic theoretical categories, having as diversified plenty of theoretical conceptions as can be, still remains in commonly accepted borders – genre, type, literary direction, style, language of the text etc.

Aforementioned situation can be explained by the long history of literary studies, which took its origin in antique times, by the rich experience, acquired by this practice worldwide, by constantly renewing material for researches, all literary texts, old and new, included etc.

In contrast to the said before theory of folklore (even in the sphere of higher education) surprises by inconsistency of its content. On equal terms in the theory of folklore is included folklore, ethnographic, linguistic, psychological, semiotic, notions from literature and culture studies etc.

However, the process of science development states different demands. It is crucial that every theoretical category of folklore should be analyzed from following points of view: its ontological essence, specificity, functionality, justification of including it in the theory of folklore and its meaning for theoretical folklore study. Sphere of folklore study theoretical problems, thesaurus of theoretical notions and their definitions should be determined. Otherwise theoretical folklore study is in danger of losing all its meaning and usefulness.

It was mentioned before that several endeavors were made to build the theory of folklore, but now it is important to begin with fundamental notions, which are the basis of the science.

One of such notions is folklore text. This category was not chosen at random. It is known that the division of folklore texts in types and genres, bearing certain designations, is but a conventional phenomenon and the result of the work, made by collectors and researchers of folklore. At the same time nation itself, the creator and the possessor of folklore, by no means tries to divide folklore material, verbal poetic creations, performed by its representatives in any genres or other types of nomination. For example, all variety of songs in Russian folklore (historical, ballads, quick songs, drawling songs etc.) among people are known merely as “songs”, all the genres of fairy tales are merged in simple “fairy tales”, narratives, not dealing with supernatural, are called “stories” etc.

Consequently the question arises: what do we hear from a performer? Is it anything we want to hear or anything that he or she performs? We do not hear anything like literary text, which was created in the borders of a certain genre and has certain title. What we hear is artfully connected, joined and interwoven words, sentences and phrases, in other words the phenomenon, which from the ancient times is known as “text”.

History of science makes us see that folklore study for a long time actively has been using the category of text. But the notion itself in the sphere of folklore study gained different interpretations, reaching far beyond the borders of textual study. Evolution of the notion “folklore text”, its functional and semantic reevaluation has in the basis common processes of development, existing as in folklore itself, so in the

science treating it.

Term “text” in 50-60-s yy of XX century came in research folklore study from folklore textual study, which is a supplementary branch of science dealing with preparing verbal poetic texts to publishing. In its turn folklore textual study took system of categories from literary textual study. This fact made possible drawing an analogy between literary and folklore text and using in treating the latter such terms as “complete”, “incomplete”, “original”, “edited”, “highly artistic”, “low artistic”, “text of an author” etc.

It is obvious that such terminology (appropriate when talking about literary texts) is fully useless in the sphere of folklore. It created questions on which there were no answers: what is the criterion of completeness, originality, artistic merit of folklore text? What can we use to infer about “belonging” of the text to a certain author?

Because of objective reasons Soviet folklore textual study could by no means give necessary answers. At that time science had different tasks: it was crucial to preserve creations of verbal culture, to make all the treasures of epic creations, belonging to the nations of USSR, accessible for all. All these tasks were successfully fulfilled and even now works, which publishing practice of those years produced, did not loose their value.

Nowadays the answers on these questions are of axiomatic nature. In other words, there are plenty of variants, existing in folklore, and their functioning is dependant on many factors, such as place, time of functioning of folklore creation, life condition of its performer, original situation of performing etc. Because of it we can not see the ways one or another text goes in its development, therefore there is no the first and the last text, the best and the worst, we cannot speak about belonging of folklore text to a certain author, all the more.

For example, the fact that Russian epos exists in the form of separate bylinas about Ilya Murometz, Dobrynya Nikitich, Alyosha Popovich and other epic heroes, while other nations` eposes are represented as conglomerates is not yet scientifically explained. Where we are to find “fullness”: can we say that there existed a conglomerate which lately dissolved in separate elements or that only independent songs, which did not form conglomerate (because of the reasons unknown) existed?

Which Russian fairy tale it is possible to consider “full”? May be, fairy tale that logically represents the consequence of events (a fox pretended to be dead, stole from a man fish, which he had laid on his sledge, learned a wolf to fish with the help of his own tail, wanted to get to the hens, but fell into a tub with dough and, finally, rode on the wolf, which lost his tail because he followed fox`s directions, keeping saying that it is she, who underwent worse sufferings, because her brains were knocked out...). But at the same time, as a rule, this “logical and full” plot is known among people in the form of separate fairy tales: “The fox and the man”, “The fox and the wolf”, “Beaten carries unbeaten”. Why it is so? The answer is that the very laws of folklore tradition create this state of affairs; these laws do not demand cause-effect conditionality or strict logic of events.

One more example: one of the highly popular Russian ballads begins in the following way: “Prince Roman his wife was losing, / Losing, tormenting and throwing into the water...” The hearer will never ask “why?” or “because of what?”, it is known that ballads are meant to be tragic... But the logical fullness demands that the reason, why the prince killed his wife and the mother of his children, should be made clear... Furthermore, in folklore of any nation exist so called fables (cock-and-bull stories), turning-over stories and muddle, concerning which it is difficult to define type they belong to.

As to the artistic merit, this term looses its scientific definition in the sphere of folklore. Indeed, from whose point of view we are to judge? Is it the point of view of a collector (e.g. academician A.F. Gilferding), of a highly educated researcher (e.g. professor V.Y. Propp) or should we take into consideration opinion of an illiterate performer, whose cultural level can be low? The fact that there were two types of folklore in Soviet folklore study, official (accepted) and unofficial (forbidden, taboo folklore), does not seem to be accidental. According to a keen remark of an American scientist Dodson, Soviet folklore consisted in nine tenths of “fakelore” (falsified).

Has situation changed? Contemporary textual study of folklore, by definition, should use conception of folklore text and include it in the system of categories. It means that clear understanding as to the nature of this phenomenon should be achieved. In connection with it well-known specialist in textual study T.G. Ivanova states: “Historical-folklore textual study aims at the investigation of the multiform nature of the texts, representing verbal-poetic creations. A researcher enters the sphere of textual study when comparing

and confronting one variant of a fable (bylina, song etc.) with another, discovering local variants and edited versions of a certain folklore creation, forming scheme on the genealogical correlation of the texts, sometimes discovering literary sources for a variant. The text in itself (not existing in it pagan conceptions, social content, poetic techniques, which create artistic value of a folklore creation, etc.) is the object for the research, conducted by scientists” [2].

Elusive, almost metaphorical definition of folklore text as “the text in itself”, according to our point of view, does not reveal the very notion of it. At the same time contemporary practice of textual study often treats folklore text at very liberal terms.

For example, in one of the modern works in the area of textual study term “text” is used as a synonym for “record”, “variant”, “version”, “bylina”, “plot”, “extract”: “Priladozhskaya (existing in the regions surrounding lake Ladoga) tradition of bylina is represented in science by 6 texts (6 plots) (here and further fragments are accentuated by the author of the article – S.B.), “Episodes 9-11 from this complicated scheme are realized in priladozhskiy variant. <...> Nevertheless certain rare formula are reflected in priladozhskiy text – hero advises people to leave the place of his future execution, because the execution is going to be terrible”, “Bylina “Dyuk Stepanovich and Shark-the-giant” ... is difficult to classify. The content of this text is following...”, “Therefore the region under investigation is represented in science by three original texts of bylina. Judging from these records, we can conclude that people, who lived in the region of lake Ladoga in the second half of 19 century, remembered such traditional heroes of Russian song epos as Alesha Popovich, Ilya Murometz, Vasiliy Buslaevich...” [3]. It is significant that in the title of this work and in the content, the part in which bylinas, their passport data and comments to them are included, the author called “Texts”.

As we can see, term “text” in folklore textual study does not belong to the “strictly defined” class of terms, therefore it is often replaced by other terms, which have approximately the same meaning.

Therefore for the conception of textual study the notion of folklore text as a theoretical category is not current and it is usually used only in practice. It is significant that in “classical” bibliographical reference books, created by M.Y. Meltz and T.G. Ivanova there is a part with the title “Texts” in which publications of folklore are included [4].

In the whole, functioning of the category “text” in folklore textual study did not facilitate definition neither for the very concept, nor for its specificity in the sphere of science. On the contrary, the borders of folklore text became uncertain, that led to equating text with other notions of textual study.

In the sphere of research folklore study the problem of the text is even more complicated and difficult to solve. The reason for all this is that nowadays we do not hear folklore creations only from a performer, so to say in “living form”. We can also hear it by the means of radio, audio and video tapes, and cinema, find it in Internet. In other words, new life conditions changed perception of folklore and made possible diversified interpretations of the notion “folklore text”.

In fact, traditionally folklore is perceived as popular poetic creations of ritual or not connected with rituals nature, existing among the people in verbal form, in other words different charms, lamentations, fairy tales, songs, riddles, funny stories etc. Specialist in folklore study, analyzing folklore in reality deals only with the records of variants and versions of folklore creations. But such “records” can only record text, but not make it “written”.

In contrast to the aforesaid nowadays declarations about new form of popular poetic creations, so called “written folklore”, gained special productivity. To this type of folklore are included such phenomena as mascots, graffiti (records on the desks, walls, fences etc.), army albums, albums of girls, questionnaires, forms, rebuses, inscriptions on photographs, post cards, envelopes, glossaries, pseudo-explanations to abbreviations, computer “smiles”, SMS etc. These “genres” radically changed the perception both of folklore text and folklore itself. As the result in the sphere of science were included following notions: city, court, school, student, soldiers, tourist, prison folklore, folklore of parachutists and archeologists, folklore of wards etc.

In other words, contemporary perception of folklore is (we can state it without exaggeration) a magnificent picture of in many ways different phenomena not confined only to cultural ones. From nominative and semantic point of view this situation is determined by different factors of ethnical, historical, scientific and educational nature. All this enables us to speak about such types of folklore as written folklore, postfolklore, antifolklore, folklore routine, verbal and non-verbal, spoken and oral culture,

folklore subcultures, artistic communication within the limits of folk-groups, Netlore (folklore of Internet) etc.

American specialist in folklore A. Dundes includes in folklore along with the traditional fairy tales and riddles such phenomena as arts, medicine, instrumental music, dialectic speech, slang, names, nicknames, names of places, gestures, mimic, symbols, rough jokes, popular etymology, recipes of dishes, quilting and embroidery, cries of street vendors, traditional signals for calling animals etc. [5].

It is obvious that such “motley” list is but a reflection of widespread in world science conception of folklore as universal phenomenon, embracing all manifestations of material and spiritual culture of a certain nation.

Perception of folklore as phenomenon of verbal spoken culture, on the other hand, created contrary tendency. Accordingly, contemporary “Glossary of Eastern Slavonic terms of folklore study” includes in the sphere of folklore all forms of popular verbal element: greetings, oath, teasing, puns, vow, hailing, rumors, slander, cries of street vendors, sport shoutings, humoristic nicknames, curses, thieves slang and argot etc. [6].

As we can see different countries and different scientific traditions are united by the common tendency of understanding folklore text as wide, almost unlimited phenomenon. Moreover, today folklore science can not exist in isolation. In our century of intensification, globalization and integration it experiences the influence of other spheres of social knowledge (language, culture, religion, psychology, informational and semiotic sciences etc.).

For the science of folklore this situation resulted in appearing of two methodological tendencies in treating its object.

The first appeals to the ontological essence of folklore as “popular wisdom” and “popular knowledge”, therefore it includes in the sphere of folklore all manifestations of material and spiritual life of a nation, which have their roots in the ancient times: rituals, superstitions, village habitations, national costume, household utensils, pieces of handicraft, popular toys, musical instruments, dances, songs, fairy tales, verbal narratives, riddles, proverbs, sayings etc.

Understanding of folklore in such “wide” sense is typical for the culture of many countries. For example, one of the founders of American folklore study, M. Barbo, considers that folklore is not only fairy tales and songs, plays etc. From his point of view we can see manifestations of folklore when a mother teaches her daughter to sew, to knit, to spin, to bake a pie, using an old recipe. If a farmer teaches his son on their hereditary field how to sow, how to till the ground or how to predict the weather with the help of the Moon and wind, when it is important while sowing or harvesting, it is also folklore we face. Folklore is to be described when a village carpenter, shoemaker or smith explains his apprentices how to handle the instruments, shows them how to build a house, make a spade, how to horseshoe or shear sheep [7].

We can see that this interpretation of folklore in essence reduces it to the tradition in the “wide” sense of the word. That is, totality of knowledge, skills, abilities and experience of the past, which is transferred verbally from old generation to the new directly, in person, without using books and means of mass information etc.

Second methodological direction, which is current in domestic science, interprets folklore only as the art of words, popular poetic creation, existing in verbal form, so we can call it “philological” folklore study. Under the guidance of this direction science of our country identified folklore phenomena according to following criteria: verbal character, anonymity, possibility of variations, collectivity, traditional character and syncretism. At the same time collectivity and traditional character were included a priori in such category as artistic value and aestheticism. In other words, nations were considered as certain abstract substance, being at the same time creators and possessors only of artistic and aesthetically significant creations.

Above we revealed the delusiveness of this direction in the sphere of textual study. In the practice of collecting and researching it led to the ambiguous state of affairs.

Examples of popular creation of low artistic value or without it, sometimes unquotable (tokens, superstitions, curses, obscene language), creations dealing with taboo themes (erotic, sex, alternative forms of marriage), folklore of declassed people (beggars, thieves, convicts), all these forms were concealed, although they existed together with the traditional folklore.

The result of using these principles in selection of material was that considerable part of popular culture was isolated and left without proper scientific investigation for a long time.

On the other hand, definition of folklore as the art of artistic word revealed its vulnerable and artificial nature. Art, artistic value and words of folklore itself were perceived in the borders of literary aesthetics, but people do not differentiate these categories and their oppositions.

From our point of view, even nowadays, when all bans concerning unofficial folklore are removed, it is still hard for the researchers of the folklore to answer questions like: where in popular culture art “begins” and “ends”? What is the criterion we can use inferring as to the artistic value of folklore word (text)? And what is the “word” in folklore?

This fact is not accidental. What is the solution if this problem? From our point of view there are two clearly defined approaches to the folklore text, existing in contemporary theoretical folklore study.

First approach we can define, roughly speaking, as traditional or historic-typological approach. Representatives of it prefer “narrow” sense of the folklore text and perceive folklore only as “the art of words”. According to their interpretation folklore text is certain verbal spoken (orally formed) text, functioning among people.

As we can see, according to the mentioned conception folklore text is only the verbal side of a creation. All that is beyond it (rituals, activities, mimic, gestures, objects, situation, reaction of audience etc.) is meant to belong to the condition of performing, having nothing to do with the text itself. Within the limits of traditional conception investigation of such phenomena was supplementary process and the research of them was handed over to other branches of science, such as ethnography, music and handicraft study etc. In other words, it was up to a researcher to decide whether it is necessary to take so called context and background knowledge (historical, ethnical, ethnological) into consideration or not, because the verbal folklore text was perceived as all-sufficient phenomenon.

Negative character of this conceptual approach to the literary text found its reflection figurative statement of Y.M. Lotman: “literary creation, which is perceived in and of itself, without certain cultural context, without defined system of cultural codes is like an “epitaph on an unknown language” [8].

Second approach can be defined as innovational, structural-semiotic. Representatives of this approach prefer “wide” sense in interpretation of folklore text. Basing their interpretation on informational and semiotic sciences they understand folklore text as a realization of certain structure, scheme, model or totality of sings, codes, symbols, different “languages”.

Owing to this approach not only “words” were distinguished in folklore text but also something that stands behind these “words” and explains them. The result was that such sciences as linguistic folklore study, ethnolinguistics, ethnopedagogics and psychological linguistics came into being. In many respects these branches of science inherited ideas from A.N. Veselovskiy and A.A. Potebnya’s researches in the sphere of language and folklore.

N.I. Tolstoy, basing his statement on the rich experience of linguistic culture study, proposes following interpretation of folklore text: “...from the point of view of semiotics, culture has many languages and even in one and the same texts it often uses several of them. In this case we understand text not as consequence of written and spoken words, but as a spoken consequence and connected with it certain consequence of activities directed to different objects, which have symbolic meaning” [9].

In other words, folklore text as it is understood in traditional way, from the point of view of ethnolinguistics is only one of the languages, “words” or codes of indivisible semiotic text. This text consists of three sing components: ritual (actional), objective (real) and spoken (verbal). As an example of such texts we can take Russian ritual of “kolyadovanie” or “carol-singing”. Here ritual activities (going from court to court, strewing of grain), objects used (grain, ritual food, coins etc.) are accompanied by performing of folklore (Christmas well-wishing songs). Obviously enough that such interpretation widens the borders of the text space and appeals to the wide culture study context.

Conception mentioned above influenced views of other researchers. V.M. Gatzak, for example, interprets folklore as “manysubstantive phenomenon”, “first natural multimedia system” and suggests to treat folklore text not as “single” or “unilineal” but as “fascicular (bundle-like)” phenomenon [10].

Ethnographers and culture study specialists propose their own interpretation of folklore text. Basing on the tight connection between folklore and everyday life, culture of people they propose such notion as “folklore-ethnographic text.” Text is supposed to have “central unit”, which can be of “music-poetic, instrumental-choreographic or another nature” [11]. As we can see, according to this conception, a folklore text is a certain “metasystem”, the center of which can be verbal, music or choreographic “text”. This kind

of text, as complicated structural-semiotic unit, is no more confined in the borders of folklore and becomes special communicative instrument.

It is important to underline the fact that all the conceptions mentioned above, as diversified as they can be, still have something common in several positions. First of all, they state that folklore text is different from literary one. At the same time it is acknowledged that folklore text is many-sided phenomenon (this variety can be the result of traditional syncretism or semiotic nature of folklore). Hence takes its origin common tendency among researchers to widen borders of text space in folklore and treat it with taking into consideration facts, analyzed by other humanitarian sciences.

Therefore, contemporary folklore study, suggesting different interpretations of folklore text, based on the new conditions of its existence and perception, is in the search for theoretical solution as to its scientific status and specificity.

References

- 1 Anikin V.P. Theory of folklore. Lectures. Moscow: MSU, 1996.
- 2 Ivanova T.G., Specificity of folklore textual study, Russian folklore: problems of folklore textual study. L. Science. 26 (1991), P. 5-21.
- 3 Ivanova T.G. "Minor" centers of bylina tradition of Russian North: Researches and texts. Saint Petersburg: Dmitriy Bulanin, 2001.
- 4 Meltz M.Y. Russian folklore: Bibliographic reference book. Leningrad: Science, 1981. Ivanova T.G. Russian folklore: Bibliographic reference book. Leningrad: Science, 1990.
- 5 Dundes A. The study of folklore. Prentice-Hall, 1965.
- 6 Glossary of Eastern Slavonic terms of folklore study. Minsk, 1986.
- 7 Funk and Wagnalls standard dictionary of folklore, mythology and legend. New York, 1949. Vol. 1.
- 8 Lotman Y.M. About art: Fiction text's structure. Saint Petersburg: Art-SP, 1998.
- 9 Tolstoy N.I. Language and popular culture: Essays on Slavonic mythology and ethnolinguistics. Moscow: Indrick, 1995.
- 10 Gatzak V.M., Ethnopoetical constants in folklore: levels, isoglossic lines, "multimedia forms" (in Slavonic and other nations' folklore), Literature, culture and folklore of Slavonic nations. XIII International congress of specialists in the philology of the Slavs (Lyublyana, August 2003). Reports of Russian delegation. Moscow, 2003. P. 310-315.
- 11 Lobkova G.V. Virtus of Pskov land. Reaping rites: images, rituals, artistic system. Saint Petersburg, 2000.

М.МАҒАУИННІҢ «КӨК МҰНАР» РОМАНЫНДАҒЫ ПОРТРЕТТІҢ ҚЫЗМЕТІ

*Жақанова Р.Ж.,
Қарағанды облысының
тілдерді оқыту орталығы*

XX ғасырдың 60-80 жылдар әдебиеті кеңестік қоғамдағы «тоқырау жылдары» деп аталатын тарихи кезеңмен тұспа-тұс келді. Алайда, қазақ қаламгерлерінің шығармашылық еркіндікке ұмтылған талантты өкілдері әдебиетте күн тәртібіндегі әлеуметтік және әлеуметтік-психологиялық мәселелерді өткір көтере білді. Кейіпкер характерін сомдауда рухани құндылықтар алдыңғы орынға шығып, оның көрінісі С.Сматаев, О.Бөкей, Д.Исабеков, Қ.Жұмаділов, М.Мағауин, Ә.Тарази, Қ.Ысқақов, А.Нұрманов сынды қаламгерлердің шығармашылығынан анық байқалды.

XX ғасырдың 60–80 жылдар прозасының елеулі өкілдері қатарында М.Мағауиннің де портрет беру ұстанымында кейіпкерді характер ретінде даралауға, сонымен бірге жинақтауға тырысатыны аңғарылды, өйткені оның романында портреттің статикалық және динамикалық құрылымдық түрлерінің қызметі көркемдік мақсатпен, шығарманың көркемдік идеясымен астасып жатады.

«Көңілдегі дүние – «Көк мұнар» еді. «Көк мұнар» – балшабектік әдеби түйсіктің ауқымынан тысқары дүние. Қазақтың XX ғасырының 70 жылындағы қоғамдық ой мен ұлттық сананың, көркемдік болмыстың айғақты үлгісі», - деп [1, 95-б.] авторы – М.Мағауиннің өзі негізгі ерекшелігіне тоқталып кеткен романда адам концепциясына қатысты портрет мәселесі өзіндік шешімін тапқан. Роман –

ертеректе жазылғанымен, көтерген мәселесі, айтылмақ ойы жағынан жазушының қаламгерлік қарымын танытатындай қомақты дүние.

Алпысыншы-сексенінші жылдар прозасында көркем образдар көкжиегі кеңіп, оның қатары ғалымдар бейнесімен толықты. «Көк мұнарға» бастан-аяқ зиялы қауым өкілдері, ғалымдар өмірі арқау болған. Жазушылық шеберлік, эпикалық кең құлашын танытқан «Аласапыран», «Шақан шерілермен», тәуелсіздік жылдары жазған шығармаларымен тең түсе алмағанымен, «Көк мұнар» арқылы Мұхтар Мағауин өзіне дейін түбегейлі қозғала қоймаған тақырыпты қозғап, өмір шындығын көркемдік шындық арқылы көрсетуді мақсат тұтқан. Романда ғылым деген қызығынан қиындығы басым, мол білім қорымен келіп, еңбекқорлықтың, ізденгіштің арқасында көздеген мақсатқа жеткізетін үлкен жолда кімнің кім екендігінің бетпердесі ашылатыны зерделенеді. Бас-аяғы жиырма шақты кейіпкер қатысатын шығармаға профессор Әзімхан Бекмұхамедов; доцент Бәкен Тәңірбергенов; Едіге, Кенжек, Халел, Бәтия, Әнуар, Мұхамед-Шәріп, Бердібек сынды аспиранттар өмірі арқау болған. Орталық қаһарманы – Едіге. Романдағы интеллигенция өкілдері, барлық кейіпкерлер Едігенің сүзгісінен өтіп, оның субъективтік көзқарасы тұрғысынан бағаланады.

М.Мағауиннің «Көк мұнарында» Едігенің сүйген қызы Гүлшатқа берілген портреттің негізгі үлес салмағы қыз киген киімдерді сөз етуден тұрады. «Үстіндегі мойны тұйық қызыл нейлон кофта, оның сыртынан киілген алды үшкіл ойықты қара трикотаж сарафан алаулай қызарған жүзіне, қап-қара шашына астасып, ерекше көрік бергендей.» [2, 43-б.]. Романның оқиға желісінде киімнің атқаратын қызметі зор. Гүлшат портреті үнемі Едігенің сүзгісінен өтіп беріледі. Көңіл таразысында талғамы жоғары сұлу қыз ретінде қалып қойған Гүлшаттың киген киімі Едіге үшін соншалық маңызды, қыздың қалыптасқан имиджінің өзгергенін қаламайды. Әр кездесуде киілген киімдерге аса зер салып, фотограф сияқты сол күйінде миына тұтастай көшіріп алатын жігітке киім-кешек жарасымдылықтың белгісі ретінде әсер етіп, екеуінің де эстетикалық талғамының жоғарылығын көрсетеді. Көркем шығармада киім-кешек портреттің әйтеуір бір бөлшегі қызметін ғана атқармайды. Ол – кейіпкерлер өмір сүрген ортаның, қоғамның бет-бейнесі. Белгілі бір ортаның, я болмаса жеке адамның талғамынан, тұтастай халықтың эстетикалық әлемінен хабар береді. Ұлттық өрнек, салт-дәстүрге, материалдық жағдайға қатысы бар. Ең бастысы, портреттің осы бөлігін берудегі мақсат – қаһарман характерін ашу. Психологиялық мінездеме берілмей, бірыңғай киімдері сөз етілген күннің өзінде оқырман сол кейіпкері туралы мәліметті қиялында жаңғырта алады. «Қыз үстіне Едігеге аты белгісіз судыраған қымбат матадан тігілген айшық гүлді, сәнді жасыл көйлек киіпті... суыртпақтан жаңа шыққан киімінен, бүкіл болмыс-бітісінен, өн бойынан тазалық, пәктік лебі еседі» [2, 85-б.]. Киім – иесінің айнасы. Үнемі тап-тұйнақтай киініп, жұтынып жүретін қыздың киімі жігітке оның адами болмысының тұрақты белгісі сияқты. Көзінің ғана емес, жан дүниесінің сол қалыпқа үйреніп кеткенінен бе – сүйгенінің киім үлгісінің басқаша өзгергенін қаламайды.

«- Мен сенің қандай киім киіп тұрғаныңды білем, - деді дауыстап.

- Ол жыртылып қалған, - деді қыз. – Шеге іліп кетті.

- Жаңа жыл кешіне киген көйлегің де жыртылды ма?

- Жоқ. Оны қайта тіккіздім. Басқаша етіп.

«Мен жақсы көретін киімдерінің бәрін де құртыпты», - деп ойлады жігіт. - Өзі де...» [2, 206-б].

Н.Гоголь шығармаларындағы костюмнің мәнін зерттеген Л.А.Давыденко киім-кешек пен оның түр-түсінен кейіпкер характерін берудегі эмоциональдық-психологиялық рөлі көрінетінін, костюм кейіпкердің өмір сүруінің, оның әлемде бар екенінің дәлелі болып табылатынын, ең бастысы, образдың ішкі мағынасының көзге көрініп тұрған белгісі болып табылатынын анықтайды [3, 42-б].

М.Мағауин Гүлшаттың киімдерін сөз ету арқылы қыздың жан дүниесіндегі өзгерістерді беруге мән берген. Жоғарыдағы үзіндіде кейіпкердің киімдерінің жыртылып қалуы, қайта тіккізуі астарында бұқпантай ой жатыр. Символикалық мән жүктей отырып, М.Мағауин киімнің жыртылып қалуы мен қайта тіккізуі арқылы қыз бойында үлкен өзгерістің болғанын жеткізгісі келген. Едіге үшін бұрынғы Гүлшат жоқ, ол өзгерген және жігіттің өзінің «Мен жақсы көретін киімдерінің бәрін де құртыпты» деуінің астарында екеуінің арасындағы сезімнің де, байланыстың да үзілгені сезіледі.

«Көк мұнар» романында Едіге бейнесіне қатысты сюжеттік желі екі арнада өрістейді: бірі – ғылыми жұмысына қатысты болса, екіншісі – махаббат мәселесіне келіп тіреледі. Ол Гүлшат атты әдемі қызды ұнатып қалып, кейін екеуінің арасы суып кетеді. Гүлшат келбеті: «Қыз екі бетінің ұшына дейін алаулай қызарып, көзімен жер сүзіп, үнсіз тұрып қалды. Қыз ұзын қайқы кірпіктерін

баяу көтеріп, Едігенің бетіне тік қарады. Жанары тұнық екен. Мойылдай қара көзі, қолмен қырнап, әсем қалыпқа түсіргендей имек, қара саржа қасы – иығына толқындана төгілген қап-қара шашымен астасып, жаңағы қызылы бірте-бірте тарап бара жатқан аққұба өңге ерекше жарасымды кейіп береді. Едіге қыздың түрінде қазақтық емес, Европа халықтарына тән бірдеңе барын аңдады. «Метис болар» деп ойлады» [2, 23-б.]. Берілген портретте сұлу қыздың ерекшелігі іспетті мойылдай қара көзі, тұнық жанары, қара шашы, аққұба жүзі бірден көзге түседі. Романның әр жерінде қыздың киген киімі, шаш қойысы, жүріс-тұрысы туралы портреттік белгілер жиі ескеріліп отырады. Айтылған ойдың түйіні: киім туралы сөз ету статикалық портретке ғана қатысты емес, ол кейіпкердің ішкі әлемін танытып, психологиялық жағынан даму динамикасын көрсетеді. Көркем бейненің характерлік сипатын танытады. Осыдан кейін қыз киімдерінің жиі сөз болуы қорытынды ой түйге жетелейді: Гүлшат романда мінезі құбылмалы, тұрақсыз, махаббаты баянсыз, ауытқымалы кейіпкер ретінде көрінген. Жалпы, 60-80 жылдар әдебиетінде киім-кешегін сөз етіп, кейіпкер характерін ашу, оны даралау ұстанымы М.Мағауинге мейлінше тән десек, артық айтқандық емес. Қаламгер ретінде М.Мағауин – біз сөз етіп отырған кезеңдегі түрі ұлттық, мазмұны советтік әдебиеттің ықпалынан шығып, тың ізденістерге барып, әдебиетке өзіндік сүрлеуін салған, санаға сілкініс жасаған жазушы. «Тазының өлімі», «Қара қыз» повестері, сексенінші жылдардағы, бертін жазылған романдары зерттеушілердің назарына ілініп, зерттеу нысанасына айналғанымен, тап осы «Көк мұнар» жөнінде санаулы ғана болмаса, көп пікір айтылмайды. Осы романында автор өзі алғашқы болып қалам тартқаннан кейін тың, жалпы, қоғам үшін типтік деңгейдегі мәселені алға көлденең тартады. Романды бастан-аяқ оқып шыққан оқырманға басты қаһарман екінші біреудің рөлін ойнап жүргендей әсер қалдырады. Таңдаған рөлі – қиянатқа, жолсыздыққа қарсы тұрғысы келетін жанның рөлі. Әу баста ғалым боламын деп әдебиет пен арғы-бергі тарихты қатар қаузап, роман жазып, рухани әлеуетінің молдығымен көзге түскен Едігенің кейін ғылымнан бас тартуының, Қиыр Шығысқа кетіп қалуының себебі неде? Ғылымдағы бақталастық, қолынан келмесе де атын шығарғысы келген өлермендік – осының бәрі оның жанын жаралайды. Мәселен, доцент Бәкен Тәңірбергенов Едігенің еңбегін ұрлап мақала жазса, тарихты жақсы білемін деп өзеурейтін Бердібек аспиранттың қазақтың өткен тарихынан хабары жоқ. Керемет математик, ғылымның еңбекторысы бола тұра, бір кездегі аспирант атаулы кандидаттығын қорғағанда, Кенжек әлі күнге дейін қорғай алмайды. Өйткені білімі болса да, кісінің көңілін жықпас ынжықтығынан, мінезсіздігінен аспирантурада оқыған жылдары бар уақыты жетекшісінің докторлығын жазуға кетеді. Міне, ғылыми ортаның Едігені жеріткен шындығы осындай.

М.Мағауин және оның замандастары туралы, XX ғасырдың 60-80 жылдарындағы әдебиет өкілдерінің әдебиетке жаңа леп әкелгені туралы А.Сейдімбек, М.Хамзин, Қ.Әбдес сынды ғалымдар тарапынан бірсыпыра құнды пікірлер айтылды. «Қазақ прозасы 60-80 жылдары тереңдей дамумен қатар жан-жақты және кең қанат жайып, тармақтала өркендеу сатысына енді», - дейді Қ.Әбдес [4, 16-б.]. Тоқырау жылдарының әдебиетінде батыл көтерілген мәселе өзекті дер едік. Кейбір ойдың астарында өткен дәуірдің шындығын айтқан авторлық батыл көзқарас байқалып қалады. Мәселен, аспиранттар арасында қазақтың революцияға дейін қаншалықты сауатты болғаны төңірегінде дау туады. Халел дейтін аспирант былай дейді: «Ал енді, революцияға дейін қазақтан өзге халықтардың сауаттылығы қанша процент болды екен? Орел мен Курскі губернияларындағы мұжықтар жаппай сауатты еді дегенді мен Тургеновтен де, Толстойдан да оқығам жоқ» [2, 59-б.].

Едіге – М.Мағауиннің шындық үшін күресетін кейіпкерінің бірі. Едігені толғандыратын сұрақтар көп. Жазушының кейіпкері – өзін-өзі бағалай білетін әрі өмірдің мәнін ұғынуға тырысатын жан. Үнемі жетілу үстінде жүрген Едіге үшін әділдік, шындық, сұлулық ұғымдарының маңызы зор. Маңындағы адамдарға да осы өлшемдер тұрғысынан баға береді. Рухани дүниесі бай, әділдік іздеп арпалысатын, жалғандыққа төзе алмайтын Едіге қасиеттері, әсіресе, кәрі профессор, Бәкен доцент, жас аспиранттар және сүйген қызы Гүлшатпен қарым-қатынасы арқылы ашылады. Махаббат сезімі Едіге үшін киелі. Сүйген адамының бойынан тек қана сұлулықты, тек қана пәктікті көргісі келетіндіктен, Гүлшаттың өзін мінсіз адам ретінде қабылдайды. «Қыз суреттен басын көтеріп, жайлап бұрылып, Едігеге қарады. Ештеңе естімеген тәрізді. Үнсіз. Соншалық алыс. Соншалық жақын. Дәл қасында отыр. Көздері түйісіп қалған еді. Ток соғып өткендей, өне бойы тәтті шымырлап кеткен Едіге қыздың бетінің де лып етіп қызарғанын және ол қызылдың бірте-бірте көбейіп, жайылып бара жатқанын аңдады» [2, 43-б.]. Автор Гүлшаттың сұлулығынан ләззат алатын жігіттің жан

дүниесін, жүрегіндегі сезім сарсаңын сездіріп отырады. Жоғарыдағы психологиялық портретте қыздың да, жігіттің де бір-бірін көргендегі сезім күйі нанымды берілген: жігіттің денесін әлсіз діріл билеп, тұла бойы шымырласа, қыз қымсына қызарады. Гүлшат жігітті сұлулығымен, жастығымен, балаң мінезімен баурайды: «Қыз тағы да Едігенің бетіне қарады. Жанары тұнық, терең екен. Енді келмес, - деді ернінің ұшы болмашы жыбыр етіп. Үстіндегі мойны тұйық қызыл нейлон кофта, оның сыртынан киілген алды үшкіл ойықты қара трико сарафан алаулай қызарған жүзіне, қап-қара шашына астасып, ерекше көрік бергендей. Қыздың уылжыған жұқа бетінде, болмашы ашылған еріндерінде, тұнық қара көзінде, тіпті төгілген шашы мен үркек қасында, бүкіл болмыс-бітісінде балалықтың, риясыздықтың табы бар еді» [72, 43 б.]. Едіге қыздың тұнық жанары, қап-қара шашы, уылжыған жүзінен тартымдылық көреді. Қыз бейнесін көңіліне әбден бекітіп, жүрегіннің түкпірінен орын берген жігіт үшін сұлулық – әсемдікті, табиғат пен адам жан дүниесі жарасымын танудың жолы. Өзі де сұлу қыздың бейнесін ойша толықтырып, қиялында аспандатып жүретін жігіт әр кездескен сайын бұрын көрмегендей жаңаша сезіммен, жаңаша құштарлықпен ынтазарлық танытады. Адам бойынан тек жақсылықты, әсемдікті ғана көргісі келетін Едіге моральдық-этикалық құндылықтарды жоғары қояды.

Қозғаған ойымызды түйіндеп келгенде, жазушы қазақ әдебиетінің 60-80 жылдарындағы тұтастай бір кезеңінің өкілі ретінде көркем бейненің ішкі қалтарыс-бұлтарысына, нәзік иірімдеріне сүңгіп, көркем бейненің характерлік сипатын танытуда, даралау ме жинақтауда портрет қызметін шығармашылықпен пайдаланғаны аңғарылды. Аталмыш қаламгердің романында портрет шығарманың тақырыптық-идеялық, сюжеттік-композициялық желісіне әсер етіп, авторлық концепция қалыптастыруға әрі ұлттық характер жасауға негіз болған. XX ғасырдың 50 жылдарында көрнекті әдебиеттанушы ғалым Л.И.Тимофеев тарапынан бірінші рет қолданылып, әдебиеттану кеңістігінде қалыптасқан адам концепциясы ұғымы автордың кейіпкеріне деген арақатынасын көрсететін болса, онда көркемдік тәсілдер жүйесіндегі портреттің осы мәселені жүзеге асыруда маңызы зор.

Сөз соңында М.Мағауин салиқалы ой түйіп, көркем образ, адам концепциясы төңірегінде жаңаша көзқарас қалыптастырып, тың ізденістерімен «Көк мұнардай» роман тудырған демекпіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Мағауин М. Мен: Ғұмырбаяндық хамса. – Алматы: Гауһар, 1998. – 591 б.

2 Мағауин М. Көк мұнар. – Алматы: Раритет, 2004. – 224 б.

3 Давыденко Л.А. Костюм в художественном мире Н.В.Гоголя (повествовательные циклы, письма). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Саратов: 2008.

4 Әбдезұлы Қ. Әдебиет және өнер. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 300 б.

ПОСТМОДЕРНИСТІК ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ АВТОР ЖӘНЕ КЕЙІПКЕР КАТЕГОРИЯСЫ

*Жақұлаев Ә.М., п.ғ.м. магистрі,
Орталық Қазақстан академиясы*

Көркем шығарманың құрылымы-композиция мен сюжеттен тыс көптеген түрлі компоненттерден тұратыны баршамазға мәлім дүние. Сол компоненттер арқылы көркем шығарма құрылымында түрлі әдеби техникалармен белгілі бір жүйелілік сақталып, біртұтас идеяға құрылады. Шығарманы баяндаушы – автор. Көркем шығармадағы кейіпкер сөздерінің дені автор идеясына қызмет ететіні белгілі жайт.

Көркем мәтінде автор сөзі мен кейіпкер сөзінің алатын орны ерекше. Көркем туындыларда осы екі категория бір-бірімен біте қайнасып жатқанымен постмодернистік мәтіндерде бұл категорияларды кейде бір-бірінен айыра алмай жатсақ, кейде бір-біріне мүлде кереғар болатынын да байқаймыз. Яғни Р.Барт ұсынған «авторға кейіпкер мәтінінің бағынбауы» сынды концепциялар кездесіп жатады. Демек, көркем шығармадағы автор сөзі мен кейіпкер сөзі бір идеяға бағытталғанымен, бірде кейіпкер сөзі арқылы берілген дүние авторлық көзқарастан жоғары болуы да мүмкін, ал кейде авторлық

көзқарас жасырын келіп, кейіпкер сөзімен толық ашылады. Бұл көркем шығарма күрделілігінің бір ғана айғағы.

Белгілі орыс зерттеушісі В.М.Жирмунский көркем шығарма жайлы былайша пікір білдіреді: «Әдеби туынды бізге картина немесе музыкалық шығарма сияқты көркемдік-эстетикалық ләззат сыйлайды. Біз әдеби шығарманы оқығанда оны қосымша құралдарсыз-ақ түсінеміз. Оған біздің сезім-күйіміз, қабылдауымыз, интуициямыз қатысады», – дейді [1,17]. Мұнан оқырманның көркем шығарманы оқу барысында сондағы кейіпкерлермен бірге мұңайып, бірге күліп отыратынын аңғарамыз. Автордың баяндаған жайттарын оқырман өз көзімен көріп отырғандай сезінеді. Оқырманға әдеби шығарма әсер етсе, бұл автордың шеберлігі.

Көркем туындыда автор бейнесі әр түрлі дәрежеде көрінеді. Кейде шығармада барынша анық көрінсе (яғни шығармадағы болып жатқан оқиға құбылыстарға автордың көзқарасы анық байқалады), кейде оқиғада кейіпкер бейнесінде кездеседі. Сонымен, автор-кейіпкер категориялары көркем шығарманың ең маңызды категориясы болып табылатынын байқадық.

Белгілі әдебиет зерттеушісі А.Ісімақова орыс теоретигі М.М.Бахтиннің автор мен кейіпкердің көркем шығармада түрлі жағдайда кездесетіндігін төмендегідей бөліп көрсетеді:

1. Егер кейіпкер мен автор екеуі бір дәрежеде болып екеуіне ортақ құндылықтарға баға беруге мәжбүр болғанда, не болмаса осы баға беруде екеуінің көзқарасы қарама-қарсы болған күнде де бұл жағдайда эстетикалық құбылыс жойылып, этикалық жәй алға шығады. Мұндай жайда – памфлет, манифест жанрлары туады, бұл мадақтау – арнау сөздерге, жеке хаттарға тән эстетикалық ситуация.

2. Кей жағдайда кейіпкер тіпті жоғалып кетіп шығармада тек автор қалады. Бұл ғылыми-танулық мәні бар ғылыми мақалаларға, дәріске т.б. тән.

3. Келесі жайда – жердегі, әлемдегі тіршілікке түсінік бере алатын, әртүрлі сананың іс әрекеттерін түсінуге басты қағидаларды алға тартатын Алла Тағаланың санасы алға шығады. Бұл діни уағыз, намаз, Құранның дұғалары, діни рәсім әрекеттері. Келтірілген мысалдар автордың кейіпкерлеріне деген әртүрлі көзқарасының дәлелі болып табылады [2,197]. Ғалымның пайымдауынша көркем туындыда автор мен кейіпкердің арасында түрлі қарым-қатынас бар екені анықталады. Мұнан әдеби шығарма тек автор мен кейіпкердің ерекше қарым-қатынасының арқасында ғана көркемдік деңгейге көтеріле алады деген қорытынды шығаруымызға мүмкіндік береді.

Автор мен кейіпкер категорияларының көркем шығармадағы басты қызмет атқаратыны айқындалды. Осы категориялардың көркем туындыларда бір-бірімен қандай жағдайларда біте қайнасып келетінін де орыс ғалымы М.М.Бахтин былайша көрсетіп береді:

1. Кейіпкер авторды толық бағындырып алған кезде автор үшін кейіпкер үлкен тұлға, оның сөзі, ойы басты болып табылады.

2. Автор кейіпкерді өзіне тәуелді қылып алады.

3. Көркем шығармадағы кейіпкер өз еркімен өмір сүреді, ол өзіне өзі автор [2,198].

Бұл теориялық түсініктер постмодернистік шығармалардағы автор мен кейіпкер ерекшеліктерін де айқындау үшін қажет дүниелер. Жалпы, көркем туындыдағы автор тудырған кейіпкер ол әрине тікелей жазушы емес. Алайда, көп жағдайда автордың айтқысы келген негізгі ойы кейіпкерлерінің сөйлеген сөзімен астасып жататыны шындық.

Постмодернизмнің негізгі ерекшелігі автор мен оқырман қатар қойылатын болса, онда автор мен шығармадағы кейіпкерді бұл ағымда (постмодернизмде) бір-бірінен бөліп қарау мүмкін емес жағдайға дейін жетеді. Қазіргі қазақ прозасындағы біз қарастыратын қаламгерлердің жекелеген шығармаларында бұл құбылыс ерекше байқалады.

Қазіргі қазақ әдебиетіндегі күрделі шығармашылығымен оқырманға жақсы таныс жазушы, ол – Мұхтар Мағауин. М.Мағауиннің «Екеу», «Қасқыр-Бөрі» сынды әңгімелеріндегі автор мен кейіпкер категорияларына назар аударсақ. «Екеу» әңгімесі үшінші жақтан баяндалады. Бұл шағын әңгіме белгісіз екі кейіпкердің арасындағы оқиға жайлы. Автор олардың есімдерін атамайды, тек екеуара диалогтардан ғана олардың қандай қызмет атқаратыны туралы хабардар болып жатамыз. Оның өзін қаламгер анықтап айтпайды. Оқырманын қалың ойдың ішіне енгізіп жібереді. Дегенмен, әңгімеде автор сөзі кейіпкер сөзінен ерекшеленіп тұрады.

« - Нешінші қабат? – деп сұраған сосын.

– Үшінші.

–Машина көтеріле алмайды... – Тасыған кісісін үшінші қабатқа көтеріп шығара алмайтын

күйме-машина бық етті де, бар жарығын жиып алды. – Енді өзім шығаруға тура келеді. Қараңғы, – деді сосын. – Қорқасыз...», – деген үзіндіден автор сөзінің кейіпкер арасындағы диалогтан ерекшеленіп тұрғанын байқаймыз [3,218]. Сондай-ақ, кейіпкерлерінің бір-бірімен кездескенінде қандай күйде болатынын да автор оқырманнан жасырмайды.

Ал, Мұхтар Мағауиннің «Қасқыр – Бөрі» әңгімесі бірінші жақтан баяндалады. Автор тотемдік белгіміз деп санайтын «Көк бөрінің» қайдан шыққанын астарлап айтуы арқылы өз тарихымызды да беріп отырады. Кейінгі мыңжылдықтағы қасқырдың бөріге айналғанын өз көзіммен көрдім дейді біздің бірінші жақтан баяндаушы Мадияр атты кейіпкеріміз. Баяндаушы кейіпкер болғанымен оның арғы жағында жазушы тұратынын жоғарыда ескертіп өттік. Олай болатын болса кейіпкердің ойы мен пайымдаулары автордың өзінің көзқарасы екені айтпасақта түсінікті жайт. Мұны: «Қазір ойлаймын. Бәлкім, арғы атамыз – Ғұн, Түріктің заманындағы Құрт, кейінгі Алтын Орда, Көк Орда кезіндегі Бөрі бүгінгі қазақ, ноғайдың тұсындағы қасқырдан мүлде басқа кейіпті махлұқ болған шығар? Сөз жоқ, басқаша болды.

Десе де... қасқыр дегеніміз – бөрі, бөрі дегеніміз – құрт... және керісінше. Барлығы бір ұғымның мәндес атауы. Ендеше, терісін сыпырмай-ақ әуелге кейпін тануға мүмкін бе? Терісін сыпырмай-ақ әуелгі қалыбына түсуі мүмкін бе?

Байыптап қарасаңыз, сыпырылған, біз атап жазбай-ақ, бұдан жүз, жүз елу жыл бұрын сыпырылған – тері емес. Сонда не? Сыртқы киімге қатыссыз, ішкі бірдеңе. Рух! Түгі-түсің – сыртыңда. Жан – кеудеде. Тек жүрек қана басқаша соғуы керек. Сонда кешегі қызыл бөрі, көк бөрінің бүгінгі ұрпағы өзінің әуелгі қалыбын таппақ. Табады деп сенейік. ...Ендеше, әңгімеміздің аты «Қасқыр» емес, «Бөрі» болсын», – деген үзіндіден байқаймыз [4,51].

Әңгімедегі кейіпкер сөзі мен автор сөзінің өзара бір-бірімен әрекеттесулері көркем мәтіннің эмоционалды әсерін күшейтіп, оқырманды ойландыруға жетелейтінінде көреміз. «Жаңа, үшінші мың жылдық қарсаңында Қазақ қайтадан ту көтерді. Арада жүз... жоқ, жүзіңіз тым көп, отыз... аздау, үлгермейміз, дұрысы – елу... арада елу жыл өтті... Қасқыр қайтадан бөрі атанды...» Бөрі атанды. Атанады. Иә. Атанады. Демек, келешек ісі. Біз бүйтіп жазсақ, шындыққа негізделсе де, қиял, тұспал болып кетеді. Орайымызға келмейді.

Сондықтан қасқырдың қайтадан бөріге айналғаны туралы менің немерем Бату жазады. Яғни бұл әңгіменің роман-эпопеяға айналған толық нұсқасын енді елу жылдан соң оқисыз! Өзіңіз жетпесеңіз – уақа емес. Балаңыз қартайған, немереңіз марқайған, шөбереңіз таққа, шөпшегіңіз атқа мінген кезде дәл солай боларына сеніңіз.

Сенбесеңіз... Әуелгі әңгімені ортасынан аударып, кез келген жерінен ойып оқисыз» [4,52-53].

Автор «аузы қисық болсада бай баласы сөйлесін» дегенді «Менің атам – ферма бастығы, мен қой күзетуге шықпаймын», – деп кейіпкер сөзі арқылы берген [4,47]. Атасы мен әжесінің, Жүсіптің сөздерін де автор орынды қолданған. Шығармада шашау жоқ. Автордың күрделі ойларды беруде олардың негізгі мағынасын бірден ашпай, арасын үзіп, қайтадан жалғауы (поток сознания) сынды әдеби техникаларды еркін меңгергеніне әңгімені оқу барысында куә боламыз.

Шығармалары постмодернизмге мейлінше жақын жазушымыз - Дидар Амантай. Оның романдары мен повестері, әңгімелері оқырмандарын бей-жай қалдырмайтынын анық. Себебі, көркем туындылары басқа жазушылардың шығармаларынан стильдік жағынан болсын, стилистикалық жағынан болсын ерекшеленіп тұрады. Сондай-ақ, Дидар Амантай шығармаларында автор мен кейіпкерлердің болмыстары бір-бірімен араласып кетеді. Кейде кейіпкер сөзі автор сөзімен беріледі немесе кейіпкер сөзінің жалғасы автордың ойында, автор сөзінің жауабы кейіпкердің іс-әрекетінде жатады. Мысалы «Мен Сізді сағынып жүрмін» атты повесіндегі автор мен кейіпкер мәселесіне назар аударсақ. Бұл повестегі кейіпкерлер әлемі күңгірт. Олардың аттары белгілі болғанымен немен айналысатындары беймәлім. Оқиға Мұқтар, Ғалиябану, Ербол, Нұрлан сынды кейіпкерлердің қатысуымен өрбейді. Дидар Амантайдың шығармаларының оқырмандарға көбіне түсініксіз болатыны ол екі адамның арасындағы диалогтарды күрт үзіп, екінші кейіпкердің сөзіне немесе авторлық ойға бірден ден қояды. Оны да кілт үзіп өзі қалаған кезінде алдыңғы диалогтардың жалғасын береді. Мысалы жұма күні атылып өлген Мұқтардың өлімін естіп Ғалиябану Ерболдың үйіне келеді. «–Мұқтар қайтыс болды, – деді Ғалиябану. – Білемін, деген ол» [5,128]. Үшінші жақтан баяндау арқылы Мұқтар қайтыс болмай тұрып онда Ерболдың барғанын айтады. « ... – Мұқтар аулада мылтық тазалап отыр екен. Қапелімде кіріп келіп, түнгі шам астында қару ұстаған досын

көріп, қалт іркілген Ерболды танып:

- Төрлетіңіз, – деді де, он алтысын қайыра сүрте бастады. ... – Кетіңіз, сіздің көз алдыңызда мен өле алмаймын» [5,128]. Бұдан соң алдыңғы ой үзіліп Ғалиябану мен Ербол арасындағы диалог жалғасады. «Жылауын доғарып, есін шұғыл жиған Ғалиябану терезе жақтауына барып, тысқа байланып ұзақ қарап:

- Дүние сыртында не бар? – деп кері бұрылды.

- Ештеңе» [5,129]. Повестің осыдан кейінгі жалғасында автор – кейіпкер (Ербол) – кейіпкер (Ғалиябану) – автор сөздері бір-біріне ұласып кетеді. «Мұқтарға не істей алатын еді.

- Мылтықты бермеу қажет болды, бірақ ол қарбаласта, жасырған сандықтан алып кетіпті.

- Соңынан бардың емес пе?

- Иә.

Барған кезінде досы қаруын мұқият тазалап отырды» [5,129]. Осы сияқты үзінділер повесте көптеп кездеседі.

« - Тұрақтылық жоқ бізде, ой да, сезім де опасыз, - деді ол ширақ жүрген бойы Ерболға қарамай сөйлеп.

- Иә, пендешілік қиянаты толастаған ба, мүмкін, пешенесіне бұйырғаны сол бітіспес күрес, ұдайы арпалыс, үнемі айырылысу.

- Күтсін қасіретін бейбақ, қасіреті міндетті түрде келеді, алдамайтын жалғыз адал бауыры осы.

Зады, бекер, деп ойлады Ербол, көздегені – ажал. Көше бұрышынан кафе көрінді. Шаршады, енді өмірден түңіліп, мәңгілік ұйқыны аңсайды. Мәңгілік ұйқы бар ма.

Білмейді. Көңілінді ортайтып келе жатқан қайғыны қазір кім тыңдайды, даналық ешкімге қызықты емес, данышпан ойдың уақыты өткен, рухани азық жылуын тауысты, отты сөздің ыстығы басылды.

...Ұйқы дегеніміз – өмірдің жалғасы. Ғұмырдан кейін ұйқы жоқ, қаза – жарық сәуледен көз жазып қалатын су қараңғы өткел. Өлім артынан із басатын – топырақ иісті ештеңе. Ештеңеде ұйқы болмайды.

Ажал кірпік ілмейді. Тіршілікке қарсы, қара жерге туыс, бірақ ойы – сор, сорлының ойы – ештеңе [5,135-136]. Мұндағы кейіпкерлер арасындағы диалогтан автордың пайымдауларын көреміз.

Автор кейіпкерлерінің ойларын бір-біріне қарама-қарсы қою арқылы да дүниенің әртүрлі екенін ұғындырмақ болады. Тазалықты, адалдықты аңсаған, соның жолында мерт болған Мұқтарға Ғалиябану образы кереғар. «Жиналу керек, деп шешті Ғалиябану, бүгін төркініне қонады, ертең – көре жатар. Ұяттан өлген ешкім жоқ, ардың азабы у татыса да тіршіліктің дәмін ешқашан бұза алмайды, ол әрқашан тәтті, бірақ, пейішті аңсаған баянсыз аласапыран тірлігі мейлінше ащы. Оған өмір сүру қажет, темірқазық ұстанымына қайшы жаңылыс басқан шалыс қадамын жылдам есінен шығарып, өзін алдап, сенімін жұбатып, имансыздығын кешіріп, шеккен ұмытылмас күллі қасіреті мен қуанышын түгел жеңіл ұмытып, күнәға ұрынған кінәсы мүлдем бейнет кешпей – оған өмір сүру қажет», – деген үзіндіден автордың кейіпкеріне деген көзқарасын байқаймыз [5,134].

Жалпы, Дидар Амантайдың туындыларында кейіпкерлер авторлық ойды дамытып әкетеді немесе кейіпкерлер ойын автор өрбітіп, бірінің (автор-кейіпкер) ойына екіншісі (кейіпкер-автор) жауап беріп, қорытындылап отырады. Автор кейіпкерлерімен тең дәрежеде шығарманың ішінде жүреді.

Жалпы, постмодернистік прозалық мәтіндерде автор мен кейіпкер категорияларының бір-бірімен тығыз байланыста болатынын көреміз. Автор кейіпкерлерінің сөзімен де, олардың ойын баяндау арқылы да әңгімедегі негізгі ойға жетелейді. Постмодернистік шығармаларда дәстүрлі әдебиеттегідей жағымды немесе жағымсыз кейіпкерлер болмайды. Автор оқырманға баға беруге және өзінің түсінігінше қорытынды шығаруға мүмкіндік береді.

Көркем шығармадағы автор және кейіпкер категорияларының өзіндік ерекшеліктері мол. Біз шағын ғана мақаламызда бірнеше шығармалардан байқаған автор-кейіпкер категориясының тек кейбір бастапқы көріністеріне ғана назар аудардық. Бүгінде әдебиеттану ғылымы «автор – оқырман», «мәтін – автор», «оқырман – мәтін» сынды т.б. дүниелерді зерттеуді қажет етуде. Авторлық көзқарастың кейіпкер бейнесі арқылы оқырманға әсерлі берілуі, туындының өміршендігімен қатар автор бейнесінің қалыптасуына ықпал ететіні шындық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 В.М.Жирмунский. Введение в литературоведение. Курс лекций. – Москва: Высш.шк., 2004. – 408 с.
- 2 Ісімақова А.С. Асыл сөздің теориясы. – Алматы: Танбалы, 2009. – 376 б.
- 3 Мағауин М. Шақан-Шері. Роман, хикаят, әңгімелер. – Алматы: Атамұра, 2005. – 288 б.
- 4 Мағауин М. Тазының өлімі. Хикаят, әңгімелер. – Алматы: Атамұра, 2004. – 256 б.
- 5 Амантай Д. Қарқаралы басында: роман, повесть, әңгімелер, эсселер, өлеңдер. 1-том. – Алматы, 2010. – 396 б.

НАТУРАЛИЗМ: НАТУРАЛИСТІК РОМАНТИЗМ ЖӘНЕ РОМАНТИКАЛЫҚ НАТУРАЛИЗМ. (ӘДІСТЕР «ТОҒЫСУЫ»)

*Жарылғапов Ж.Ж., ф.ғ.д., профессор,
Ермаханова М.Ш., магистрант
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ*

Тәуелсіздік алған жылдардан бері қарай қазақ әдебиеттануында көптеген мәселелер зерттеле бастады. Дегенмен де, әлі де болса, дамыған елдердің аталмыш ғылым саласымен салыстырғанда, бір көш артта келе жатқанымызды да жоққа шығара алмаймыз. Қазіргі қазақ әдебиеттануының ең өзекті салаларының бірі ол әдебиеттегі ағымдар мен әдістер болып отыр.

Натурализм мәселесі тек әдебиеттің ғана емес, сонымен қатар әдебиеттанудың да мәселесі ретінде қарастырылады. Отандық әдебиеттану саласы көп жылдар бойына қатаң тәртіпті идеология мен саясаттың құрсауында дамыды. Әдебиеттанудың өзекті мәселелерін қарастырудың орнына идеология сәйкестігі жөнінде баға берумен шектеліп келді. Осы дәстүрден аттамас үшін көп уақыттар бойынанатурализм жайлы теріс пікірлер айтылып келді, ол әдісте жазылған шығармалар қатты сынға ұшырап, әдебиеттің ең төменгі санатына жатқызылды. Ал батыс әдебиетіне келетін болсақ, ондағы натурализм терминологиялық мәселе төңірегінде қарастырылды. Бұл жерде «реализм» мен «натурализм» терминдерінің түсіндіруде қарама- қайшылықтар туындап отырған. Біздің «натурализм» деп атап жүрген әдісімізді батыс әдебиеттанушылары «реализм» деп, ал біздің «реализмді» поэтикалық реализм деп атайды.

Әдебиеттануымызда әлі дұрыс бағасын ала алмай жүрген, көбінесе көркемсіздік пен талғамсыздық ұғымдарымен қатар пайдаланылып келген натурализм тенденциялары, адам образын натуралистік бейнелеу құралдары арқылы жасау ұлттық прозамызға жат болған жоқ. Адам тұлғасына биологиялық тұрғыдан үңілу, тұрмыстық детальдарға аса үлкен мән беру, ол детальдардың аллегориялық астарын пайдалану, тілдің түсініктілігі мен шынайылығын қатаң қадағалау, сол арқылы шығарманың публицистикалық мазмұнын арттыруда пайдаланылғанын аңдауға болады. Демек, қазақ прозасындағы реализмнің жетілу жолында натурализмнің орнын мүлде жоққа шығаруға болмайды, қайта реалистік прозаға барар жолдағы сан қилы ізденістердің бірі деп таныған абзал. Натурализм прозамыздағы очерк жанрының пайда болуына ықпал жасады. Сондықтан натурализмді терең зерттеп, оның сан түрлі құбылыстарының байыбына барғанымыз абзал [1, 311-312].

Натурализмдік дүниетанымның классикалық формасының негізінде физиолог Клод Бернар еңбектеріндегі француздық позитивизм мен Ч. Дарвин жаңалықтары, О. Кант философиясы, сол кездегі діни сананың күйреуі мен қоғамның жоғарғы қарқынмен дамуы жатыр. Таза натуралисті бағытта жазылған роман әдебиетте XIX ғасырдың соңында пайда болды. Бұл кезге дейінгі шығармаларда натурализм реализмнің көрінісі ретінде беріліп келді. Поль Боннетьенің « Карло көңіл көтереді» (1883) романында басты кейіпкер Карло тұқым қуалайтын сырқатқа душар болады. Рами мен Миль де Клосберри сынды кейіпкерлер Карлоға көмектеспекші болады және олардың бұл ниеттерін болдырмауға тырысқан басқа да кейіпкерлер суреттеледі. Романда Карлоның көзімен сол кездегі Париж кедейлерінің тұрмысы, оның ең төменгі сатысын көре аламыз. Өз анасының сырқаты туралы біліп, өз тағдырының күйініш себебін түсінген басты қаһарман шығарма соңында өз болмысын құртуға айналған зұлымдықты жеңуге тырысады.

Заман талабына сай позитивтік ғылым ықпалында натуралистер өнерді ғылымға бағындыруға тырысты. XIX ғасырда натурализмнің басты теоритигі Э. Золяның пікірінше, роман ғылыми тәжірибе іспетті болуы керек. Натуралист- жазушы үшін өлі табиғат, тірі табиғат және адамзат әлемінің бір-бірінен нақты айырмашылығы болмауға тиіс деген бағыт ұстанды.

Натуралистік образды таза күйінде бөліп алу мүмкін емес, себебі ол басқа құрылымдар – романтизм, реализмнің бір элементі есебінде келіп, олардың сыртқы «қабығы» тәрізді болады. Бұны әдебиетте «тоғысулар» деп атайды. Аталмыш үрдіс қалай жүзеге асады? Ендігі кезекте сол туралы сөз қозғасак.

Әдебиеттің даму кезеңдерінде ішінара көрініс берген натурализм түрлі шығармашылық жүйелермен қатар беріліп жүрді. Бұл үрдістің жүру барысы көптеген зерттеушілерді қызықтырып жүр, дегенмен де тек соңғы жылдарда ғана бұл мәселені тереңірек және жаңа әдебиеттің негізінде зерттеу туралы пікірлер айтыла бастады.

Түрлі әдеби жүйелердің тоғысуы ұзақ уақыттар бойы салыстырмалы әдебиеттануда қарастырылмай келді, оған себеп бұл сала тек интернационалды әдеби байланысты ғана өзінің зерттеу объектісіне айналдырды.

Әдебиетте XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап пайда болған натурализм кейінірек дамуына байланысты өзінің әдістік сипатын жоғалтып, реалистік әдебиетте стильдік тұғырнамада көрінеді. Өз кезегінде, XIX ғасырдың басында нақты тарихи әдіс ретінде дамыған романтизм натурализм құрамында стильдік тұрғыдан көрініс табады. Осылайша деңгейаралық тоғысу пайда болады. Тіпті, «классикалық» романтизмде де натуралистік стилистиканың сипаттары кездеседі.

В.М. ЖЖирмунский атап көрсеткендей салыстырмалы әдебиеттің ең негізгі проблематикасы тоғысу феноменін түсіндіру болып табылады. Натуралистік тенденциялардың басқа әдеби жүйеге кірігуін сөз еткенде, осы тенденциялардың қызметін (функциясын) анықтап алғанымыз жөн.

Натуралистік образдылық романтизммен қатар одан өрбитін басқа да бағыттарға – символизмге, декаданс әдебиетіне, модернизмге тән.

Натурализм элементтерінің романтизмдегі әдеби қызметтері сан қырлы. Мысалға, романтизмде натурализм әдісі буржуалық сананың «өлі» халін, өзімшілдігі мен дүниеқоңыздық көзқарасын сипаттауда қолданылады. Натуралистік ойлаудың элементтеріне романтик-жазушы шығармашылық пен эстетиканың күрделі бір мәселесі – рационалды мен түйсіктік сананың, ғылыми және эстетикалық танымның арақатынасын беру барысында жүгінеді.

Натуралистік элементтер романтизмнің басты тақырыптарының бірі өлім тақырыбында, онымен байланысты күйреу, құлдырау сынды тақырыптарда көрініс береді. Романтизм бұл тақырыптарда жалпылама символизмдік сипаттама берсе, натуралистік бояу оны басқа қырынан көрсетеді, аражігін ашып, анықтап, тәпшіштеп береді.

Натуралистік образдылықтың романтизмдегі ерекше формасы – гротеск. Романтикалық шығармада берілетін қиын өткелдер, ситуациялар натуралистік «қабық» әсерінен күлкілі, көңілді көрініс ретінде сипатталады.

Өлім мен күйреу тақырыбы романтикалық әдебиетте гротеск түрінде емес, сонымен бірге салмақты, патетикалық түрде көрінуі мүмкін. Өлім тақырыбын қозғау барысында романтик-жазушы шығармасынан пессимистік дүниетанымнан гөрі трагедиялық сипатта болса да, өлімді «идеалдық» әлемге бастаушы сатының бірі есебінде қабылдаған көзқарасты аңғара аламыз.

Трагедиялық бастауды натуралистік тәсіл арқылы беруді В. Одоевскийдің «Бал» атты новелласынан көре аламыз. Майдан алаңынан оралған басты кейіпкер адамдар жүрегінде «махаббат пен жарасымдық» оятуға тырысады. Оқиғаның натуралистік айқындылығы қаһарман қалауының мотивін анық сипаттаса, өлімнің жирендіретін суреттеуімен қатар келуі жаңа әдеби әсер береді: бұл суреттеу баз кешуге емес, керісінше өмірге деген құштарлыққа қызмет етеді.

Деңгейаралық тоғысу үрдісін кейінгі романтизмнен көре аламыз, натурализм элементтерінің мөлшері кеңейе түсіп, ендігі кезекте екінші санатты қызмет емес, маңызды рөл атқара бастағанын байқаймыз.

Символ редукциясы, символикалық образдың өзіне тән көпмағыналығын жоғалтуы, - натуралистік тенденцияның романтикалық дәстүрде кең етек жая бастағанының белгісі.

Натуралистер адамды «биологиялық қатынас бірлігі» ретінде қарастыру басым орын алған. Образ табиғи түрінде беріледі. Натурализм әдіс пен натуралистік жүйе бірдей емес. Натуралистік

стильдік тенденциялар әдебиетте XIX ғасырға дейін көрініс берген, эстетикалық талаптың күйзелісі кезіне сәйкес келген натурализм сол кездегі «басты» әдеби жүйелердің стильдік тәсілі ретінде ғана қолданылып келді. XIX ғасырдың соңында дүниетанымдық көзқарасқа ие болған натурализм әдіске айналып, өз кезегінде оған да басқа әдеби жүйелер, оның ішінде романтизм ықпал ете бастады. Осының нәтижесінде романтикалық натурализм бағыты пайда болды. Бұл уақытқа шейін натуралистік әдістің романтизмде көрініс беруі туралы сөз болса, енді керісінше, романтизмнің натурализмдегі көріністері туралы сөз болады.

Романтикалық натурализм мәселесінің қойылуының өзі себептеріне қатысты күмән туғызады. Оның бір себебі- біздің санамызда жоғарғы рухани санат болып есептелінетін романтизм мен карабайыр болып саналатын натурализмнің тоғысуының мүмкін еместігі. Зерттеушілер әдебиетте өздерінің «ғылыми» әдісін дәлелдеу мақсатында, романтизмнің негізінде жататын субъективтілік көзқарасты мойындамады, шығармада мейлінші объективтілік болуға тиіс деп таныдаы, және натуралистік әдіс беретін өмірдің сөз етілген бөлшегін сол шынайы күйінде, автордың ешқандай сезім-пікірінсіз беру дұрыс деген ұстанымда болды.

Романтикалық натурализмді зерттеу ғалымдар Золя мен Норрис романдарындағы және XIX ғасырдағы романтизм поэтикасы стилистикасындағы ортақ ұқсастықтарға мән бергенінен бастау алады. Р.М. Самарин натуралистік классиктердің шығармаларындағы «романтикалық» туралы жазды. Бірақ бұл анықтама метафоралық сипатта болды, Золя мен Норрис шығармаларындағы романтикалық және натуралистік тенденциялардың арақатынас механизмін түсіндіріп бере алмады. Романтикалық натурализм сынды күрделі құбылыс жай ғана натуралистік және романтизмдік тенденциялардың қосындысы ретінде берілмейтіні анық.

Романтизм мен натурализмнің генетикалық байланысы туралы мәселе батыс зерттеушілерімен қарастырыла бастады. «Практикалық сынның» классиктерінің бірі Р. Уильямс натурализмді романтизмнің «занды» мұрагері» деп атап, ол өз ата-аналарынан жиі «бас тартады», дегенмен де олардың мұрасынан асып кете алмайды деп түсіндіреді. Көптеген батыстық зерттеу еңбектерінде, теориялық тұрғыдан негіздемесе де, натурализмді «романтизмнің төменгі формасы» деп көрсетті.

Романтизм мен натурализмнің арақатынас динамикасын бір ұлттың әдебиеті шегінде қарастырған еңбектер де кездеседі. Ч. Уолкаттың пікірінше, романтизмнің натурализмдер көрініс беруі, әсіресе, америкалық әдебиетте тән, оның себебі XIX ғасырға созылған Рух пен Табиғаттың бірлігін дәріптеген трансцендентализм идеясының ықпалы деп көрсетеді. Түйсік (романтизм) мен ғылыми әдіс (натурализм) аталмыш бірліктің танымдық белгісі ретінде беріледі. Ғалым мәселенің гносеологиялық аспектісімен ғана шектеліп қалмай, мәтіндік материал негізінде романтизм мен натурализмнің америкалық әдебиетте тоғысуын Золя және Норрис еңбектерімен салыстыра отырып, зерттейді. «Натуралистік романда тақырып өзгеше болса, стиль мейлінше объективті және ұстамды болады, егер де тақырып қарапайым болса, стиль романтикалық сипатта болады», - деп тұжырымдайды Уолкатт. Басқаша айтқанда, натуралистік романдағы романтикалық бастау натурализмге тән фактографизмнің жұмсартылған түрі ретінде беріледі [2, 11-25].

Сонымен, батыстық әдебиеттанушылар динамика мәселесін тақырып пен стил, объект пен оның натуралистік романда берілу тәсілінің бірлігі деп қарастырады, натуралист-жазушы романтикалық стильдік үлгілерге жүгінуі әрекетті толық беруге ұмтылысының нәтижесі ретінде түсіндіреді.

Натуралистік бастау романтизмде стильдік қолданыс формасында көрініс береді, бірақ образ құрылымы санатына кірмейді. Кейінгі романтизм әдебиетінде романтикалық «қосәлемділік» үрдісі туындай бастағанда бұл деңгейге көтеріледі. Мінсіз бастау «тонусының» төмендеуі прерафаэлиттер, декаданс әдебиетінде натуралистік тенденциялардың нығаюына алып келеді де, «натуралистік романтизмді» тудырады.

XIX ғасырдың соңында туған шығармаларда бұл үрдіс тәмамдалады. Романтизм поэтикасында натуралистік бастау біртіндеп басқы рөлге шығады да, реалистік роман үлгісімен, шынайылықтық объективті анализі ұстанымдарына қаныққан жаңа әдіс ретінде дамиды. Осы негізде натурализм мен романтизмнің жаңа синтезі «романтикалық натурализм» туындайды [3, 13-16].

Романтизм мен натурализмнің арақатынасын зерттеу бізге қазақ прозасындағы әдістер тоғысын жөнінен жақсырақ мәлімет береді. Ұлттық әдебиеттегі релятивизм, натуралистік реализм, романтикалық натурализм мен натуралистік романтизм тенденциялары әлі де болса көптеген зерттеулер мен еңбектерді, тұжырымдарды қажет етеді. Модернизмнен өтіп, постмодернизмге

аяқ басқан сәтте, осыған дейінгі шығамаларда кездесетін, модеризмнің «өзегі» болып табылатын ағымдар мен әдістерді зерттеу қазіргі заманауи әдебиетке тереңірек үңіле алуымызға мүмкіндік туғызады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ж.Ж.Жарылғапов. Қазақ прозасы: ағымдар мен әдістер. – Қарағанды:ЖШС «Глассиар», 2009. - 400 б.
2. В. А. Миловидов. Натурализм: метод, поэтика, стиль.- Тверь, 1993.- 71б.
3. Е. Волков. Немецкий натурализм (Роман.Повест. Новелла).-Иваново, 1980.- 94 б.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ДРАМАТУРГИЯСЫНЫҢ БАҒЫТЫ

*Жумагелдин Ж.Ш., филология магистрі,
Аубакирова Ш.Ж., педагогика магистрі,
№32 орта мектебі, қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі,
Қарақұлова А, студент
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ*

Қазіргі қазақ драматургиясы – қазақтың XX ғасырдағы классикалық әдебиеті дамуының заңды жалғасы. Драматургия – көркем әдеби тек (драма, трагедия, комедия) жанрларының өнернамалық жүйесі. Қазақ сөз өнеріндегі дәстүрлі негізі әдебиет шығармалары мен фольклор мұраларында (би-шешендер сайыстары, ақындар айтыстары, жар-жар, беташар, алтыбақан, т.б.) негізі қаланған ұлттық сөз өнерінің бұл саласы қазақтың рухани мәдениетінің әлем өркениетіндегі көрнекті орнын да танытты. Драматургия шығармалары қаламгерлердің тарихи кезеңдердегі халық тағдырын көркем шындық поэтикасы заңдылықтары аясында бейнелеуімен ерекшеленеді. Драматургия туындылары (пьесалар, спектакльдер, либреттолар) арқылы әдеби тек саласы драма жанрларының (драма, трагедия, комедия) теориялық ерекшеліктері саралана айқындалады. Драматургия ұғымының аясында театр сахналарындағы туындылар мен деректі, ғылыми-фантастикалық, көркем фильмдердің де қойылымдық-режиссуралық көркемдік шешім ерекшеліктері айқындалады.

Драматургиядағы шығармалар – әдебиет оқырмандары мен театр, кино көрермендеріне арналған көрнек өнері (көркемөнер) рухани құндылықтары.

Қазақ топырағында драматургияны дамытқандар қатарында Жүсіпбек Аймауытов, Сәкен Сейфуллин, Мұхтар Әуезов, Бейімбет Майлин, Ілияс Жансүгіров, Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсірепов, Жұмат Шанин пьесалары ұлттық классикалық дәстүр жолын қалыптастырды және т.б. кейінгі толқын драматург-қаламгерлер шығармашылығы арқылы жалғасты.

Драматургия саласындағы әдебиеттану мен театртану, өнертану тұрғысындағы егізделе, теориялық-тәжірибелік тұтастықпен өрілген зерттеулер, танымдық бағалаулар да үздіксіз жазылумен келеді.

Әдебиеттану, театртану-өнертану тұрғысында жазылған қазақ зерттеушілерінің (С. Сейфуллин, М. Әуезов, Ж. Шанин, А. Тоқпанов, Ә. Тәжібаев, С. Ордалиев, Б. Құндақбаев, Р. Нұрғалиев, Р. Рүстембекова, Ә. Сығаев, Ә. Бөпежанова және т.б.) еңбектері осы саладағы зерттеулер жүйесін құрайды.

XX ғасырдағы әдеби үдерістегі ұлттық әдебиет алыптарының драматургияны құрайтын шығармашылығы көрнек өнері туындыларына тән ортақ көркемдік-эстетикалық дүниетаным болмысын дәлелдеді. Ахмет Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқыш» (1926) кітабында «Айтыс-тартыс» тақырыбымен берілген драматургияға байланысты айтылған бағалау да сахналық қойылымның көру, қабылдау аясындағы танымдық-эстетикалық табиғатын түсінуге бағдарлайды: «Уақиға көз алдымызда болып, адамдардың тіршілік жүзінде айтысып-тартысып өмір шеккенін көреміз. Тіршілік майданында адамдардың ақылы жеткенше амалдап, қайратына қарай қару қылып, алысқаны, арбағаны, қуанғаны, жылағаны, ойнағаны, күлгені, сүйінгені, күйінгені, жауласқаны, дауласқаны, бітіскені, жарасқаны өмір жүзіндегідей көрініп, көз алдыңнан өтеді».

Қазақ драматургиясы – әлем өркениетіндегі классикалық жанрлар үлгілерімен үндес туындыларымен өзіндік даму белестерінен өтіп келеді. XX ғасырдың басындағы қазақ драматургиясы

К. Тоғысовтың «Надандық құрбаны» (1915), Ж. Аймауытовтың «Рәбиға», «Ескерту», «Ел қорғаны», «Мансапқорлар», «Қанапия мен Шәрбану», «Шернияз», Қошмұхаммед (Қошке) Кемеңгеровтің «Алтын сақина», «Парашылдар», «Ескі оқу», Мұхтар Әуезовтің «Еңлік-Кебек», «Ел ағасы», «Бәйбіше-тоқал», «Қарагөз», «Абай», «Хан Кене», «Қарақыпшақ Қобыланды», «Айман-Шолпан», «Тас түлек», «Шекарада», «Түнгі сарын», «Сын сағатта», «Намыс гвардиясы» (Ә. Әбішевпен бірігіп жазған), Сәкен Сейфуллиннің «Қызыл сұңқарлар», «Бақыт жолына», Бейімбет Майлиннің «Шаншар молда», «Ел мектебі», «Неке қияр», «Айша», «Сәлде», «Көзілдірік», «Майдан», «Аманкелді» (Ғ. Мүсіреповпен бірігіп жазған), Ілияс Жансүгіровтің «Кек», «Түркісіб», «Біздің жігіттер», «Исатай-Махамбет», Сәбит Мұқановтың «Шоқан Уәлиханов», «Күрес күндерінде», Ғабит Мүсіреповтің «Аманкелді» (Б. Майлинмен бірігіп жазған), «Ақан сері – Ақтоқты», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек» операсының либреттосы т.б. көрнекті драматург-қаламгерлердің (Ж. Шанин, Ә. Тәжібаев, Ә. Әбішев, М. Ақынжанов, т.б.) пьесалары-спектакльдері ұлттық әдебиет пен театр өнерін дамытуға мол үлес қосты. [1, 67]

Қазақ драматургиясының жаңа толқын қаламгерлермен толығу кезеңі – XX ғасырдың 60-70 жылдары. Бұл кезеңдегі қазақ драматургиясына қосылған қаламгерлер (Қалтай Мұхамеджанов, Қанабек Байсейітов, Қуандық Шаңғытбаев, Тахауи Ахтанов, Сәкен Жүнісов, Әкім Тарази (Әкім Әшімов), бұлармен ілесе Әбіш Кекілбаев, Оралхан Бөкеев, Қалихан Ысқақов, Бакқожа Мұқаев, Оразбек Бодықов, Дулат Исабеков, Асқар Сүлейменов, Софы Сматаев, Төлен Әбдіков, Нұрлан Оразалин, Иранбек Оразбаев, Сұлтанәлі Балғабаев, Жолтай Әлмашұлы, Роза Мұқанова, т.б. қаламгерлер қазақ драматургиясының көркемдік-эстетикалық қазынасын байыта түсті.

Қазіргі қазақ драматургиясы әлемдік классикалық дәстүрді шығармашылықпен қабылдай отырып, ұлттық топырақтағы осы өнердің өркендеуіне жаңашылдықпен үлес қосып келеді. Қазақстан Республикасы тәуелсіздігі салтанат құрған жылдары жазылып, бірқатары театр сахналарында қойылып келе жатқан әртүрлі тақырыптардағы пьесалар классикалық драматургия жанрларының уақыт пен кеңістіктегі еміршен, ұлағатын айғақтайды. Қалихан Ысқақовтың «Қараша қаздар қайтқанда», «Таңғы жаңғырық», «Есеней – Ұлпан», «Жан қимақ», «Сабатаж!», «Қылкөпір», «Мазар», «Ерліктің екі сағаты», «Апатай», «Жәке-Жәкетай», «Сайқының тұқымдары», «Қазақтар» (Шахмарденмен бірлесіп жазған) барлығы жиырмаға жуық пьесасы бар.

Дулат Исабековтің пьесалары да әралуан тақырыптық, жанрлық ерекшеліктерімен әдебиетіміздің драматургия саласының дамуы қорын молайтты. Драматургтің «Ректордың қабылдау күндері» (1975), «Әпке» (1982), «Ертеңді күту» (1979), «Мұрагерлер» (1982), «Алыстан келген ананас» (1984), «Кішкентай ауыл» (1986), «Анасын аңсаған қыз», «Ескерткіш операциясы», «Алтын тордағы топты» («Актриса»), «Ескі үйдегі екі кездесу», «Тор» пьесалары театрлар сахналарында үздіксіз қойылуда. Қаламгердің «Жеті желкен» (1987) атты таңдаулы пьесалар жинағы жарық көрген.

Иранбек Оразбаевтың (Иранғайып) «Хайуандық комедия», «Алтын адам», «Естайдың Қорланы», «Қорқыттың көрі», «Махамбет», «Мауглидің оралуы», «Шоқан», «Мен ішпеген у бар ма?...», «Былыққа батқан қала» пьесалары бар.

Нұрлан Оразалиннің «Шырақ жанған түн», «Тас киіктер», «Ақ құс туралы аңыз», «Қара қазан ғасыры» пьесалары оның ақындық сыршылдығы ықпалындағы лирикалық, психологиялық сарындылығымен ерекшеленеді.

Сұлтанәлі Балғабаев – қазіргі қазақ әдебиетіндегі көрнекті драматург-қаламгер. Жазушының «Ғашықсыз ғасыр», «Тойдан қайтқан қазақтар», «Ең әдемі келіншек», «Қыз жиырмаға толғанда», «Қазақша күрес», «Жамбала, Мико және қасқыр», «Біз де ғашық болғанбыз», «Ғашықсыз ғасыр», «Әйелдер әлемі» пьесаларында өмір шындығының сан түрлі мәселелері камтылған.

Пьеса – адамгершілік-имандылықтың, махаббаттың, ғашықтықтың адамзат ұрпақтарына тән басты ұстаным екендігін дәлелдеуге құрылған туынды. Шығарма арқауындағы негізгі қайшылық – шынайы махаббат сезімі бар адамдар мен тұрлаусыздық, жеңіл ойлылық, көрсеқызарлық құрсауындағылар арасындағы үйлесімсіздік. Шығарманың алтын желісі – адамгершілік-имандылық қасиеттерінің мәңгілік үзілмейтін ұстанымының беріктігін, қуаттылығын таныту көзқарасы. Пьесаның композициясындағы идеялық желіні адамдарды өмір бойы ар, адамгершілік сотының алдында жауап беріп жүргендей мағынада алуы да дәйекті. Ал, пьесадағы бұрынғы ата-бабалардың алдыңғы буын өкілдерінің отбасылық ұйытқыны, ерлі-зайыптылар татулығын, еркек пен әйел

махаббатының беріктігін кіршіксіз сақтаған касиетті дәстүрін бүгінгі ұрпаққа жеткізушілер, болашаққа ұластырушылар.[2, 3]

Тәуелсіз Қазақстанның жаңа әдебиеті дамуының үдерісінде қазақ драматургиясы игерген өзекті мәселелердің бірі – ұлттық тарихымыздағы ақтандақ болып келген тақырыптарды көркем шындықпен жазу. Қазақтың ұлттық тарихындағы дербес мемлекеттік құрылыммен қалыптасуымызға, халық болып танылып, сақталуымызға қайраткерлікпен-көсемдікпен өмірін арнап, еңбек еткен хандарымыздың (Керей, Жәнібек, Абылай, Кенесары), би-шешендеріміздің (Төле, Қазыбек, Әйтеке, т.б.), ақын-жырауларымыздың (Асан Қайғы, Бұқар, Махамбет, т.б.), батырларымыздың (Қарасай, Қабанбай, Бөгенбай, Наурызбай, Сырым, Исатай, Жанқожа, т.б.), ғұлама-ағартушыларымыздың, қоғам қайраткерлерінің (Әбунасыр әл-Фараби, хакім Абай Құнанбайұлы, Ыбырай Алтынсарин, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Ахмет Байтұрсынұлы, Сәкен Сейфуллин, Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов), т.б. ондаған тарихи тұлғаларымыздың сөз өнері туындыларындағы көркем бейнеленуі жаңаша серпінмен өркендеді. Әсіресе, XX ғасырдың 80-жылдарының ортасынан басталған ұлт тарихының бұрын әдейі назарға алынбай келген тұстары асқақ рухты романтизм мен сыншыл реализм көркемдік әдістері тұрғысынан мол қамтыла жазыла бастады. Әдеби тек түрлері (эпос, лирика, драма) жанрларының барлық салаларында елеулі туындылар жазылып, оқырмандарға ұсынылды.

Драматургия саласында да халық ықыласпен қабылдаған тың туындылар жазылып, республика театрларының сахналарында қойылумен келеді.

Сәкен Жүнісовтің «Кемеңгерлер мен көлеңкелер» (Мұхтар Әуезов, Ғабит Мүсірепов, Сәбит Мұқанов бейнелеріне арналған), Әбіш Кекілбаевтың «Абылай хан», М. Байсеркеұлының «Абылайханның ақырғы күндері», «Кек қылышы Кенесары», Жолтай Әлмашұлының «Сана дерті», «Абақты-ғұмыр», «Фрустракция» (Нәзір Төреқұлов, Мағжан Жұмабаев, Сұлтанбек Қожанов, Сәкен Сейфуллин туралы) пьесалары – қазақ тарихының ақтандақ беттерін көркем шындықпен өрнектеген туындылар.

Қорыта айтқанда, тәуелсіз Қазақстанның жаңа әдебиетіндегі драматургия саласы әлем өркениетіндегі классикалық үрдістерді жаңғырта жалғастырған сипатымен байқалады. Көркем әдебиеттің байырғы салаларының бірі болып саналатын қазіргі қазақ драматургиясындағы туындыларды уақыт талабына орай ғылыми-теориялық зерттеулер аясында жаңаша зерделеп, жан-жақты қамтып қарастыру – өзекті мәселе. Уақыт еншісіндегі осы өзекті мәселенің зерделеуіндегі жаңа ізденістеріміз жалғаса береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Нұрғалиев, Р. Айдын: қазақ драматургиясының жанр жүйесі. - Алматы: Өнер, 1985.
2. Балғабаев, С. Бүгінгі күн: қазақ драматургиясы және театр репертуары. // Қазақ әдебиеті. - 2009. - 5-11 маусым (№24-25).

КӨРКЕМ ШЫҒАРМА СЮЖЕТІНІҢ МОТИВТІК ҚҰРЫЛЫМЫ

*Жумагелдин Ж.Ш., филология магистрі,
Алмасова С.Е., студент
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ*

Қазіргі таңда сюжетология әдебиеттанудың жеке бір саласы ретінде қарастырылып келеді. Сюжеттің жеке элементтері анықталып, олардың түрлі санаттары айқындайтын жеке зерттеу еңбектері жарық көре бастады. Сюжеттің осы күнге дейін жақсы зерттеліп кеген элементтеріне ситуация, шиеленіс, коллизияны жатқызуға болады. Шетел және орыс әдебиеттануында бұлардан бөлек, «мотив» сюжеттің басты элементтерінің қатарына қосушы пікірлер де жиі ұшыраса бастады. Осы мақалада әлі де болса көптеген тың ойлар мен зерттеулерді қажет ететін, сюжеттің мотивтік құрылымы жөнінде сөз болмақ. Сюжеттің мотивтік құрылымын қарастыру бізге сюжет тұрақтылығы мен композиция өзгермелілігінің арасындағы, мәтін мен мазмұнның аржігін айқындап алуға көмектеседі. Сонымен бірге, мотивтік құрылым сюжеттің басқада элементтерінің туындау себептерін көрсетіп береді.

Сюжеттің бізге белгілі элементтері бір шығарма бойында да дәстүр шеңберінде де қайталануы

мүмкін. Мұнан келіп мотив түсінігі шығады: сюжеттің немесе фабуланың кез келген тұрақты қайталанушы элементі (коллизия, оқиға, жағдаят). Әдеби шығарманың тегіне байланысты мотивтер лирикалық, эпикалық және драмалық болып келеді. Лирикалық мотивке ақынның оқыс бір сезімді сезінуі немесе қандай да бір ауыр сәтті басынан өткеруі болса, эпикалық мотивтер жанрына байланысты әр түрлі болады (мысалы, М.Әуезовтің «Қараш-Қараш оқиғасы» повесіндегі Бақтығұлдың кегі), ал драмалық шығармада туыстар арасындағы тартыс, күнә мен әділеттіліктің орын алуы сияқты мотивтерді көре аламыз.

Сонымен, мотив дәстүрлі немесе белгілі жазушының шығармашылығына ғана тән, тіпті бір шығармаға ғана тән сюжеттің қайталанушы элементі. Жеке тұлғалық мотивтерге О. Бөкей шығармаларында кездесетін адамның қоғамнан алыстауы, жеке дара ғұмыр кешуі сынды ерекшеліктерді жатқызсақ, оқшау мотивке Ә. Кекілбаевтің «Аңыздың ақыры» романындағы көк мұнарын салынуын қарастырамыз.

Осыдан келе, бір сюжетте бірнеше мотивтер жиынтығы болуы мүмкін және ол «мотивтік жиынтық» деп аталады, ал керісінше, егер шығарма бір-бірімен тығыз байланысты мотивтер қатарынан тұратын болса, онда сюжеттің өзі мотивтер мен олардың арасындағы тұрақты жүйелі байланыстардың тұтас бір құрылымы деп айта аламыз.

Басқа бір қырынан, мотив мәтінмен байланысты. Бұл жерде ол белгілі бір сөздермен беріледі. Екінші жағынан, мотив тақырыппен байланысты. Кез келген сөзбен берілген мотив тақырыппен байланысты болады, бірақ тақырыптың өзі негізінен алғанда, мотивті, соның ішінде атауы арқылы берілетін басты мотивті көрсетеді. Демек, мотив сюжеттің элементі есебінде мәтін мен тақырып арасындағы сюжеттің көрсеткіші деп анықталады.

Жоғарыда айтқанымыздай, «мотив» термині зерттеушілерде әдеби көркем шығарманың екі аспектісінде қарастырылады: біріншіден, сюжеттің оның құрамында қайталанатын немес дәстүрден белгілі элементі, екіншіден, оқиғаны немесе жағдайды сипаттап беру үшін таңдалынып алынған енді сюжеттің емес, мәтін құрамының элементі болып табылатын сөз қолданысы. [1, 176-182]

Сюжетті зерттеу барысында аталмыш аспектілердің аражігін айқындап алу қажеттілігін алғаш көрсеткен П.В.Пропп болды. Ол «функция» түсінігін енгізді. Ғалымның пікірінше, ертегі кейіпкерлерінің бірдей іс-әрекеттері әр түрлі сөздік қолданыс арқылы берілуі мүмкін. Мұндай әрекеттерді «функция» деп атай отырып, ғалым келесі мысалды көрсетеді: «... егер кейіпкер ұшқыш-кілемге отырып, ұша жөнелсе», бұл – әрекет, ал функция оның «мақсатты жерге жеткізілуі, ал ұшу – осы функцияның жүзеге асырылу формасы».

Мәтінде дәстүрлі сөз қолдансы арқылы берілетін мотивтерді басқа да кең мағыналы абстрактілі, логикалық мотивтердің нышаны ретінде қарастырған жөн. Басқаша айтқанда, бірінші түрдегі мотивтер (дәстүрлі сөз қолданысы) мәтін құрамына кіреді және оқырман иялын бағыттаушы ғана рөлін атқарады, бірақ оған байланысты емес. Ал екінші типті мотивтер («функциялар») оқырман қиял мен жазушы шығармашылығының туындысы және ол кейіпкердің әлеміне, сюжет құрылымына тиесілі.

Функция-мотивтердің логикалық мағынасы тұрақты, ал сөз арқылы берілуі автордың қолданысына байланысты өзгеріп отырады.

Ендігі кезекте сюжеттің мотивтік құрылымын қарастырсақ. Әдбиеттану оның үш түрлі қабатын бөліп қарастырады: біріншісі, жоғарыда аталған мотивтің авторлық сөз қолданысы арқылы берілуі. Келесі қабат Дж.Г. Кавелти көрсету бойынша сөздік форма таңдалынып алынғаннан кейін, автор енді әрекетті мейлінше кең мағынасында көрсету үшін мейлінше жалпылама ұғымды пайдалануға тырысады. Мәселен, «Аңыздың ақыры» романында бәйбішесі ханға «қыыл» алам жібереді, бұл жерде «қызыл» жастықтың, албырттықтың белгісі есебінде алынса, келесі кезекте Алмас хан алма ішінінен құртты көргенде, «құрттың» ірілі-ұсақтығы, сипаттамасы берілмейді. Себебі «құрт» мағынасы жалпылама ұғымға ие болып, белгілі бір детальділікті қажет етпейді. Яғни, сипаттама берілмесе де, оның мағынасы кең әрі түсінікті. [2, 73-74]

Мотивтік құрылымның келесі бір тереңдетілген қабатын О. М. Фрейденберг көрсетіп берді. Ғалымның пікірінше, сюжет әрекет жасаушы метафорлар қатарынан тұрады, яғни метафорлар негізгі образды берудің жолдары болып табылады. Көптеген сюжеттер негізгі образдың бөлекше берілуіне құрылады. Мысалға, Ж. Аймауытовтың «Ақбілек» романы мен Б.Майлиннің «Раушан – коммунистін» алып көрейік. Сюжеттік желі : а) ауыл қызы – жапа көреді-қалаға келеді - оқиды

– мақсатына жетеді; ә) ауыл әйелі- сайланады- оқиды- мақсатына жетеді. Екеуі екі түрлі формада дамығанымен, сюжеттік желі -бір. Қазақ әйелінің оқып мұратына жетуі. Яғни, бір сюжеттік желінің екі түрлі метафорлар арқылы берілуі. Мұны Фрейденоберг синономиялық мотивтік құрылым деп көрсетеді.

Енді сюжетті кезектескен мотивтік желі ретінде қарастырғанда, біз оның Пропп классификациясы бойынша «жүйекұрушы» немесе «өзгермелі» екенін аңғара аламыз. Мысалға, ертегілердегі кейіпкердің жолға аттануы мен сол жолдан қайтып келуі бір мотивтің «өзгермелі» екі варианты болып табылады. Ал жолға шығу, қиын тапсырма, жеңіс, қайтып оралуы және мұратына жетуі сюжеттің «жүйекұрушы» мотивтік құрылымы болып табылады.[3, 123-125]

Қорытындылай келе, сюжеттік желіні әрекетке бастап отыратын, жағдаяттар мен оқиғаларды туындатып отыратын мотив екені белгілі болды. Мотив сюжет композицияға байланысты сөз формасында өзгергенімен, мағыналық тұрғысынан тұрақты. Егер сюжет мотивтердің кезектескен желісінен тұрады десек, егер мотивтердің мағынасы тұрақты болса, онда сюжет те тұрақты. Дәстүрде немесе белгілі бір жазушы шығармашылығында сюжеттік ұқсастықты дәлелдеу барысында мотивтердің ұқсастығын алға тарта аламыз. Сюжеттің мотивтік құрылымы шығарманың сюжеттік құрылымын терең зерттеуге мүмкіндік туғызады, оқиғалардың туындау себебін түсіндіріп береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Томашевский Б.Ф. Теория литературы. Поэтика. –М., 1987. - 345 б.
2. Пропп В.Я. Морфология сказки. – Л., 1928. – 125 б.
3. Фрейденоберг О.М. Поэтика сюжета и жанра. - М.,1997. -225 б.

ГОТИКА ЖАНРЫНЫҢ ТАБИҒАТЫ

*Жумагелдин Ж.Ш., филология магистрі,
Исабек Н.Ж., студент
Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ*

Әдебиеттегі «готика» ұғымын қорқыныш, фантастика және шытырман оқиғалы шығарма жанры анықтайды. Алғашқы бұл жанрды ашушы болып ағылшын жазушысы Хорас Уолпол және оның романы «Отранто құлпы» болып есептеледі.

Бүгінгі күнде «готика» термині көптеген өнердегі, тарихтағы және мәдениеттегі бағыттарымен байланысты. Термин архитектура, әдебиет, кескіндеме және музыка салаларымен тікелей байланысты. Алайда, терминнің түпкі мағынасы, әрине, герман халқының «гот» сөзінен шыққан. Готтар көптеген туыстық жағдайда болғанымен, герман халқымен жаулас болған. Олар әр уақытта өздерінің көрші елдерімен қырғи-қабақ жағдайда болды, тек қана римдерге қарсы соғыста ғана одақтасты. Олардың атағы жайылған кезең 5 ғасырда, яғни батыс және шығыс готтар Римдіктерді жеңіп алғаннан кейін және Испанияның көп бөлігін жаулап алғаннан кейінгі кезең болды. [1, 113]

«Готика» терминінің тағы басқа мәнге ие болуына көптеген ғасырлар өтті. Орта ғасырларда қайта өрлеу дәуірінде классикалық мәдениеттің екінші тууы «готикалық» деп аталатын архитектуралық стиль дүниеге келді. Бірнеше ғасырлардан кейін бұл терминді авторлар көне ғимараттардың готикалық стилін және құпия тарихына байланысты романдар тегін атай бастады.

Готикалық роман 18 ғасырдың ортасында романтизм тұсында пайда болып, 19 ғасырда ерекше танымалдылыққа ие болды. Сол кездегі Англиядағы романдардың қатаң тәртіптегі стильдеріне қарсы реакция ретінде болды. Бірақ готикалық романдарды балаларға арналған романтизм деп қарауға болмайды. Оның тамыры ортағасырлық қорқынышты оқиғалардан, ел арасындағы сан алуан әңгімелерінен, наным-сенімдерінен бастау алады. Бұл бұрынғы айтылымдар қазіргі готикалық шығармаларда көрініс табады. Мысалы, Стивен Кинг немесе Энн Райстан көруге болады.

Бірінші готикалық шығарма 1764 жылы жарияланған Хорос Уолполдың «Отранто құлпы» болып саналады. Автордың айтуынша, оны қазіргі, сонымен қатар ортағасырлық романдар қызықтарған. Алайда, екі жанрдан да олқылық байқап, сол кемшіліктерден өзінің романында түзеткісі келген. Оның айтуынша, ескі ортағасырлық романдар – тым қиялға берілген, ал қазіргі романдар – шындыққа жақын. Алайда, сынға қатты алынған бұл жанрды әдебиет принциптарына

карама қайшы деп есептеді.

Сынға алынғанына қарамастан, готикалық романдар ерекше танымалдылыққа ие болды. Одан кейін неміс және француз әдебиетінде өрістей бастады. Готикалық романды Ресейде фантастика деп атады. Бұл жанр Пушкиннің «Пиковая Дама», Лермонтовтың «Герой нашего времени» және Гогольдың «Вий» сияқты шығармаларына арқау болған.

Готикалық романдардың негізгі белгілері әдебиеттегі романтизмде шекаралары шектеулі болды. Бұл ағымның жақсы дамуына қарамастан 18 ғасыр ортасында заманауи көзқарас тұрғысынан қатал қаралды. Готикалық романдардың авторлары ескерілмей қалған және қараңғы тақырыптарын қалыптасқан құрылымды қолайлы және рұқсат етілген әдістерді пайдалана отырып өзгертуге ат салысты. Қорқыныш, зорлық-зомбылық, құпия – барлық элементтер қосымша әдебиет құралдары. Готикалық романдар ағылшын әдебиетінде оқырманды шекараға баруға мәжбүрледі, сонымен қатар, көңіл күйге, қабылдауға бағытталғанымен, қатты эмоционалдық екпінге негізделді.

Сыншылардың пікірінше, готикалық романдар әлемнің құлдырауымен суреттелді. Бұл әлем оқырманға дәстүрлі романдардың элементтерімен берілгенімен, олар құрылымы жағынан әр түрлі болып келеді.

Готикалық шығармалардың басты кейіпкерлері архетиптер жиынтығын құрайды және олардың барлық шығармаларға тән құрылым үлгісін көрсетеді.

Басты кейіпкер негізінен жалғыз, ол өз еркімен немесе еркінен тыс қудалауда болады. Анти кейіпкер өздігінен не болмаса өз не өзгенің кінәсінен жасаған іс-әрекет нәтижесінде зұлымдықты бейнелейді. Шығарманың басты кейіпкері Жер бетінде адасқан өмір бойы қудалаудағы жаза тартқан жиһангер образын бейнелейді.

Готикалық романдардың сюжеті әлемнің құлдырауын бейнелейді. Жалғыздықтан шаршаған басты кейіпкер өтіріктен құралған зұлымдықпен бетпе-бет жиі келеді. Бұл кейіпкердің өзіне қарсы шығуына әкеліп соғады. Мысалы, М.Г.Льюисаның «Амбрисо, не Монах» протоголист - үлгілі испан монахы, өзінің жаның алуға жіберілген Матильдаға шырмаулы.

Негізгі тақырыптарына қарамастан готикалық жанр тылсым және қолжетімсіз болып келеді, олардың арасында романтизмнің бастысы байрондық кейіпкер – «артық адам» тақырыбы орын алған. Тек бір көзқарастан кейін тылсым кейіпкер барлық адамдар сияқты қорқыныш пен күмән сезімдерін сезінеді. Күнделікті кездесетін адам қорқыныштары готикалық әдебиетте ұлғая түседі.

Готикалық романдар өмір сүрген уақытында көптеген сынға ілінді. Әдебиеттегі қайраткерлер готикалық роман элементтерін жасырылған адам сезімдерімен байланыстырды. Жаңа ғасыр және психологизмнің шарықтауы адам сана сезімі мен готикалық элементтерді параллель қарастыруға қызмет етті.

Дэвис Морристің пікірінше, бұл жанр – готикалық роман – әдетте адамның жасырғысы келетін эмоциясын, қалауын және қорқынышынан шығуға жол сілтейді. Басты кейіпкердің тылсым зұлым күшпен күресі адамның жасырылған сезімдерімен шындық күресіне метафора болып табылады.

Ағылшындық готикалық романдар құпия құлпы, жер төлесімен, қараңғы орманымен сол уақыттың бірегей феноменін қалыптастырды. Әйелдердің готикалық әдебиетіндегі әйел жазушылар, оның ішінде Энн Рэдклиф, мэри Шелли және Шарлотта Бронте алғаш рет профессионалдық және қоғамдық мақсаттармен қоса сексуалдық ынтызарлықтарын көрсетуге шақырды. Готикалық романдардағы еркін стиль жыныстық иерархия, аталық құндылықтар және сексуалдық репрессия сияқты ағылшын қоғамындағы сұрақтарды көтеруге мүмкіндік берді. Дәл осы әйелдер готикасы әдебиетке «тылсымды түсіндіру» дегенді кіргізді. Осы тұрғыдағы жазылған шығармалар готикалық бола тұрғанмен, шындық өмірмен астасып жатты. [2, 16]

Виктория патшайымның таққа отыруымен Вальтер Скоттың тарихи романдардың кеңінен таралуы және жағымсыз пікірлердің әсерінен готикалық романдардың танымалдылығы түсе бастады. Алайда викториандық әдебиетті готикалық жанрдың қайта өрлеуі күтті.

Готикалық жанрда басты жаңашылдық деп Эдгар Поны айта аламыз. Жазушы жанрдың дәстүрлі элементтерімен қатар кейіпкерлер психологиясына көңіл бөлді. Жақсы сыншы ретінде танылған ПО готиканың жақсы жақтарымен қатар кемшіліктерін де білгендіктен басты назарды кейіпкерлердің ішкі жан дүниесіне аударды. Эдгардың пікірінше, қорқыныш зерттеуге тұрарлық әдеби тақырып болатын.

Өзгерістер әйелдер романының готикасында да болды. Эмили Бронтенің «Найзағайлы асу»

романы қажетті элементтерді қамтиды: іс-әрекеттің қараңғы жерде өтуі, елестер мен байрондық Хитклиф бейнесіндегі кейіпкер. Бірақ романның бас кейіпкері жай ғана қамауда емес, ол патриархалды қоғам мен жыныстық кемсітушілікті басынан кешіреді. Әпкелі Бронте кейіпкерлері әйедер романының готикасына әлеуметтік астар әкелді.

Жанр сол кезеңге сәйкес Чарлз Диккенс тәрізді жазушыларға да өз әсерін тигізді. Ол готикалық романның бастауында «қалалық готкалық роман» ретінде тұрды. Оның шығармаларының беттерінде Лондон көшелері қорқыныш ұялатады. «Оливер Твист», «Зор үміттер», және «Суық үй» сынды романдар готиканы қалалар даңғылы мен көшелеріне әкеп соқты.

Диккенс ізін 19 ғасыр жазушылары жалғастырды. Викторияндық кезеңнің аяқталуымен готка екінші рет өмірге келді. Бұл Роберт Льюис Стивенсон («Доктор Джил иен мистер Хайдың ақылға қонбайтын оқиғалары»), Генри Джеймс («Винт бұрылысы») мен Оскар Уайлдтың («Дориан Грей портреті») арқасында жүзеге асты.

Готикалық жанрдың ең танымал антоганисті – граф Дракула – Грэм Стокер шығармасының беттерінде алғаш пайда болды. Стокер жазушылар назарын Трансильвания мен Батыс Еуропаға аударып, аталмыш жерлерді готкалық романдардың сүйікті мекеніне айналдырды. [2, 43]

Қазіргі фантаст және басқа жанрларда да қалам тартатын жазушылардың көбісі өз шығармаларында готка жанрының элементтерін қолданады. Эйн Райс шығармалары мысал бола алатын қорқынышты готикалық романдар 18 ғасыр мен қазіргі заманға тән әдеби түрдің еркіндігін сәйкестендіреді. Стивен Кинг пен Дафна Дью Мореннің кейбір шығармалары готикалық болып саналады. Готиканы танымал ететін қансорғыштар жайлы оқиғалар. Сондай-ақ Нил Гейман, Терри Пратчета тіпті Дэн Браунның біршама шығармаларын готикалық жанрға жатқызуға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. - Алматы: Ана тілі, 1996. - 240 б.
2. Соловьева Н. А. История зарубежной литературы. Предромантизм. - М.: Академия , 2005. - 272 с.

КӘМЕЛ ЖҮНІСТЕГІНІҢ «АРМАНЫМ ОТТАН ӨРЛІГЕН» АТТЫ ӨЛЕҢ КІТАБЫНДАҒЫ ЛИРИКА МӘСЕЛЕСІ

*Камели Ә.Ш., студент,
Жетекшісі: ф.ғ.д, профессор Смағұлов Ж.Қ.,
Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ*

Лирика, бұл сөзге үнілер болсақ, шындықты, қиялды, тапқырлықты адамның көңіл-күйіне бөлеп, ойы мен сезімін астастыра суреттейтін терең психологиялық шығарма десек болады. [1] Сонау сак, ғұн дәуірінен бастау алатын әдебиет тарихымыз осы уақытқа дейін тек гүлдеп, көркейіп, тамыры тереңге жайылып, қаншама ақын – жазушының бағы сыналуда. Ал біз көбіне прозаик ретінде танитын Кәмел Жүністегінің поэзиясы, дәлірек айтсақ лирикасы туралы не білеміз? Өз тағдырында талай шырдарды бағындырған, қазағым деп жанын пиде етуге даяр жазушының алғаш әдебиетке мойын бұруы осы өлең жолынан басталды десек артық болмас. Алғаш өлеңін 15 жасында мектепте оқып жүріп, сол уақыттағы мектептің жағдайын сипаттай отыра,

Отырмыз әрең қалтырап,
Қайтесің бізден хал сұрап?..

Бұрқыраған буымыз
Жағаға қатып, жылтырап...

Қатып қапты сиямыз,
Саусақты әрең жиямыз.

Башайлар да илікпес,
Сонда да мектеп – ұямыз, [2, 5]

-деп, не де болса, болашақ алар білім үшін, оттың ыстығына күйіп, суығына жаурауға даяр екенін жырлайды. Мектеп кезінен оқытушыларынан тарих, әдебиет сабақтарында батырлар, хандар, жыраулар туралы ізденіп, ұстаздарымен сол кездері тыйым салынған ұлтшылдық хақында айтысқа

түскен бозбала өзіне осындай мақсат қоя білген.

Кәмел Жүністегі лириканың қандай саласына болмасын назар аударған. Ол - сыңғырлаған сөздің емес, терең ойдың, мәнерлі мазмұнның зор болуына мән берген, халқымызға деген, туған жерімізге деген сүйіспеншілік, Отан деген ұлы сөздің жүрегінде мәңгі екенін «Қасиетті шоқпар», «Қазақ ек...», «Уық», «Сарыарқа», «Туған ауыл түтіні», «Қайран елім», «Туған ел лебі» сияқты жырлары дәлелді. Азаматтық, адамдық, адамгершілік сезімдерін биікке қоя білген ақын адам баласының адамдығын, азаматтың азаматтығын, батырдың ерлігін, жігіттің жігіттігін танытатын қасиеттер де осы де біліп, азаматтық лирикада өзіндік үн қоса білген.

Ер азығы, бөрі азығы жолда деген қазақ ек,
Қиын-қыстау қарайлама жолға деген қазақ ек,
Ер мойнында шірімес-деп – қыл арқан,
Көн кітаптың ту сыртына жазып ек.

Ақсақалдың билік сөзін тыңдаушы ек,
Ақ алмастай сөзді баптап шыңдаушы ек,
Ер жігіттің өр боп өскен көңілін,
Үлкен-кіші әзіл-шынмен сынаушы ек... [2, 78]

«Қараңғыда сарнаған домбыра» өлеңінде терең сыр, айтылмаған құпия жатыр:

Әкем шіркін қараңғыда тартушы еді домбыра,
Ол қайғыны біз түсіндік соңыра.

Домбырашы емес еді ол бірақ,
Шешем соны тыңдаушы еді дамылдап...

...Елес беріп аштықтың да азасы,
Қанды сүргін, талай елдің қазасы.

Күніреніп, күйретіліп тоқтаушы еді бұл күйді,
Қараңғылық басып бізді мүлгітін... [2, 116-117]

Өз заманынан бұрын өмір сүрген ұлыларды керемет бағалап, ұстаз тұтып, сағына білген, дарындарын бағалай отырып, «Мұхтар Омарханұлына», «Махамбетті сағыну», «Әл -Фараби», «Қазақ ұлы Жалаңтөс», «Құрманғазы» өлеңдерін арнаған.

Әл-Фараби, әл муслим, әл сани,
Сол заманда қазақтарың білген екен хат тани,
Түріктердің түпкі пірі, данасы,
Адамзаттың ақыл, ойын санасы,
Көзі ашылып, көкірегі оянған,
Кімде -кімдер іліміне жанаса. [2,88]

«Ақсақалдар», «Сақал», «Өкініш» өлеңдерінде көпті көрген даналар, қарияларды ерекше дәріптей отыра, «ойда жоқта біз қалыппыз ірі боп» [2, 120-121] деп, сол ақсақалдардың орнын басқан шакқа жеткеніне сенбей, «Уақыт... Ғасыр», «Бұйырма бізді айыпқа» өлеңдерінде өткенге деген өкініш, өмірдің сырғып аққанын, енді болашақ тек жастар қолында екенін нақтылай түскендей:

...Сенде үміт, сенде тілек, келер ғасыр жұлдызы,
Сенде бірлік-бәрекесі, адамзаттың дәм-тұзы.
Аман болғай бар қатерден жұмыр жері Алланың,
Өсе бергей, өне бергей қазағымның ұл-қызы. [2, 117-118]

Қазақ десе ішкен асын жерге қояр Кәмел аға Мұхтар Әуезовтың «Қыз тәрбиесі – Ұлт намысы»

[3], деген сөзімен толық келісе отыра:

Әйелдің жақсысы ағайын дегені,
Жыртығы болса жамайын дегені.
Үлкеніне иіле біліп,
Кішісіне байғазы тағайын дегені. [2, 76]

-дей келе, сонымен қатар «Қазақ қызы», «Жас гүлге», «Сақай жеңгеме», «Кей келіншекке», «Қазақтың келіншектері», «Пысық», «Біреуге», «Ей, шырағым...» деген өлеңдерінде қазақ қыздарының болашағына үлкен жауапкершілікпен, қауіппен қарайды:

Ей, шырағым, қазақпысың?
Қазақпыз.

Кешеуілдеп, өспей қалған азақпыз.
Сүйіспеуші-ед аталарың көшеде,
Жасың сенің нешеде?
Мына қызда ұят бар ма, апырмау,
Автобуста жаластыңдар отырмай,
Тап сендерден жұрт ұялып жасқанды,
Менің көзім кезіп кетті аспанды.
«Ескілікті мылжымаңыз, шорту шал,
Тыныш жатып болмайма екен бақса мал,
Түсінбейді де прогрессивті біздерді,
Қайдағы ұят- әдепті кеп іздейді.»
Ей, шырағым қазақпыз ғой, қазақпыз,
Ұят бар деп көн кітапқа жазыппыз,
Мен сияқты атаң бар ғой үйіңде,
Сенде ата-ана боласың ғой түбінде.
Алға қарап отырайық біз енді,
Ең болмаса жаба көрші тізеңді,
Азғантай-ақ ұялсаңшы қарттардан,
Өмір озып, талай азап тартқаннан. [2,99]

Жазықсыз жала құрбаны болған Кәмекең лагерьге айдалып, балғын жастық шағының біраз айдауда өткізгенде, туған жерін, елін бір сәтке де есінен шығармай, Кеңестік зорлық-зомбылыққа ерлікпен төтеп беріп, елге оралып, «Алашым!»деп ұрандаудан қайтпаған:

Үміті шығар ұлтымның,
Алау боп Алаш көрінген.
Көзімнен тамып ыстық жас
Сағындым дала, сені мен... [2,46]

Бойын қайтпас қайсарлық билеген ердің, елге келген соң да соңынан тыңшылар, қызметі үшін жанын сатқан белсенділер қалмаған. Жазушыны тек тәуелсіздіктен кейін ғана біршама уақыт өткен соң тани бастаған, ардақтай бастаған. Оны ақын Сайлау Байбосынның мына өлеңінен көруге болады:

Жүрегін жыр емдеген, ән емдеген,
Алдыда ағамыз бар Кәмел деген.
Кеңестің қан сасыған заманында
Қазақта намыс барын дәлелдеген. [4]

Түрмеде болған уақытында қойнына ұясын қорғаған шымшықтай қорғаштап тығып жүрген қалың дәптер өлең жинағынан елге тек он шақтысын алып шығуға мүмкіндік болған. «Туған ел лебі», «Қарлығаш», «Гүлге», «Темірастау-Қайрақты», «Домбыра», «Арманым оттан өрілген», «Ару кайда?», «Дала», «Тор терезе, шолпан, бозторғай, бозінген...», «Тамшылар – арманның көз жасы».

...Ойдамын!

Жылтырап жанған түнгі оттай,
Тулаған қиял төрнде,
Іздеген жетер, ерін бе.
Сонау маздап көрінген,

Арманым-оттан өрілген... [2, 46]

-деп ой толғаса, енді бір ұйқысыз өткен түндерді жырлайды:

Тор терезе, әлсін-әлсін үңілем,
Мықты күзет, неге алаң көңілім,
Ұйқысыз түн барады өтіп сызылып,
Жұлдыздары шеру тартып шебінен. [2, 49]

Ақынның «Қайтесіндер қудалап», «Нең бар менде» деген өлеңдерінде туа біткен табиғатына, патриоттылығына, ұлтшылдығына налу байқалады:

Тілім менің,
Дінім менің,
Тілім менің,

Жауым менің,
Басыма түскен дауым менің.
Тек шындықты айтамын деп,
Дос көңілден айырған сен,
Сол шындықты айтумен тек,
Қас жауымды қайырған сен. [2,76]

-дегенімен, «Дүниенің қызығын, өмірдің азабымен іздеген адам» [5] ешқашан да қиын жолға түстім-ау деп алған бетінен қайтпаған, «Кәмел, сен» деген өлеңінде өз – өзіне дем беріп, адам өз ұятының әміршісі болуы керек екенін, бұл жолдан еш таймау керек екенін тек серттей түскендей.

...Елінің еріне,
Тау-тастың жеріне,
Даланың желіне,
Көк бұйрат беліне,
Арқардың сәніне,
Жүйріктің деміне,
Құс-қудың әніне,
Ғашық,
Өмірге құштар, соншама асық,
Сенсің! [2, 62]

Азаматтық лириканы басты серік еткен жазушы табиғат лирикасынан да мақұрым болмаған. Оның «Боранда», «Күз», «Шарбы бұлт», «Бұрқақ», «Тұман», «Жұлдызға», «Арқа бораны», «Өзенге», «Жағада», «Тұңғиық, түпсіз қара су». Ол өлеңдерінде Адам – Табиғат – Өмір сияқты философиялық ұғымдарды біртұтас диалектикалық байланыста қарастырады.

Түтеп боран өр күшін жеткен бе,
Жер менен көк бір тұтасып кеткен бе?
Бұлдыр-бұлдыр сұрғылт перде көз алдық,
Сәл адассан, ей, жолаушы, өкінбе.
Жұлқылайды шапаныңды қасқыр болып,
Тізеңе кеп оралады «тақсырлап» ,
Желпіп бетті, өңменіңнен қағазы,
Ауруыңнан ұшақтаған бақсы боп.
Соқты боран, салды дүрмен жаныма,
Көкіректе тұрдым тосып жолына.
Оралып жүр, қытықтап жүр, тербеп жүр,
Ыстық от боп ол тарайды қаныма. [2, 31-32]

Есенин өлеңдерінде сұлулықтың нышанын атып келе жатқан арайлы таңның сәулесінен іздеу басымырақ келсе, Кәмел Жүністегінің поэзиясында керісінше қоңырқай кештің мезгілін адамның өмірімен байланыстырып, көзді ашып-жұмғанша өте шығатын жалған тіршіліктің табиғатына үңілу жиірек ұшырасады.

Түнгі аспан серпіледі жай ғана,
Ауып жұлдыз, бозаң тартар айнала,
Қайтар мезгіл болғанға да ұқсайды,
Тыншығыпты қарауытқан сай-сала.
Өзен суы жылжып жатыр ақырын,
Асар әлі шақырымнан-шақырым,
Сырласқан жас келсе тағы бойыңа,
Айта берші келер сәттің жақынын. [2, 35-36]

«Ақынның жүрегі осал, ақын да адам...» [2, 18] Ақын жаны ең сезімтал, ең эмоционалды болатыны мәлім, яғни өмірлік сүйеу болар жар іздейді, махаббат лирикасы жолында да аз тер төкпегені мына өлеңдерінен байқауға болады, «Күттім жауап», «Іздедім», «Тереңді қақпадым», «Екеуіміз», «Үмітпенен», «Есімде», «Сенбісің?» т.б.

Келші бері, сескенбеші бекерге,
Әлде сенің тынышыңды бұздым ба?

Сәлем айтқам сансыз рет кетерде,
Бар қалауым, о Тәңірім, бұл қыз ба? [2, 18]

-деп, өз қалауын Тәңірінен сұраған ақын, сұлу қыздың көркін тамаша суреттеген:

Қара көз, қазақ қызы, торғын жүзді,
Қай жігіт күрсінді де, көзін сүзді.
Киіктің лағындай жаутаңдаған,
Жел сүйіп, ойнақ қаққан құла түзде.
Бұлақтай таудан аққан сылдыр-сылдыр,
Лебізің есіледі сыңғыр-сыңғыр.
Бір жақын, кейде алыстап көзден ұшқан,
Даланың сағымындай қаққан бұлдыр. [2, 39]

Кәмел Жүністегі бұл жерде қазақ қызын киіктің лағына, дала сағымына теңесе, енді бірде «Жас гүлге» өлеңінде қыз балаларға жастық шағындағы махаббаттың бір демдік қана ләззат екенін айтып, өзінің ақыл – кеңесі мен шын ықыласын білдіреді:

Тым жассың ғой, махабатқа ертерек,
Шарпып өртке жас жаныңды не керек,
Қабыл алсаң мен бір ағаң болайын,
Асылатын мойынына еркелеп. [2, 33]

Махаббатты тек сүйген жарына ғана емес, өз перзентіне, ата – анаға, дос – жарандарына махаббатпен қарауға шақырады. Өзі де осы тақырыпта ерекше толғанған. «Достарым», «Досым – ай», «Әке», «Ініме», «Шешем менің», ал балаларына деген ерекше ықылас «Перзентіме», «Үш балама», «Балама» т.б.

...Әкең алыс, қолда – шынжыр,
Түрмешілер бүгін жым – жырт.
Иттері де үрмей қапты,
Күнде арпалыс боп жататын,
Рельсті ұрып, даңғұр – дұңғыр.
О, сәбиім, кешір мені,
Өкініштің бар ма теңі?!
Саған шоқ гүл бере алмадым,
Өкпелеме сүйдім сені.
Сонау шеттен алыс әкең,
Ұзақ өмір тілек етем.
Тербетермін әлденеше,
Сенем, сәби, саған жетем. [2, 43-44]

Бұл өлеңнен ақынның ауыр тағдырын, Алашым деп жазықсыз құрбан болып, қатал өмір тіпті маңдайға біткен асыл бақтың, алғаш перзентінің, жас сәбидің бетінен бір иіскей алмай жаны қиналып, сырты білдірмегенімен іші алай – дүлей болып жатқан ақынды түсіну оңайға соқпас.

Поэзияға ерекше сүйіспеншілігінен туындаған әрі композиторлық дарыны да бар ақынның әндері де бар: «Сарыарқа самалы», «Жаз келді», «Тағылым», «Жорық әні», «Қасиетті туған жер».

Самалыңнан сыр шерткен,
Жұлдыздары жыр төккен.
Қасиетті туған жер,
Топырағыңнан жаралдым.
Қайғы басып, мұң шалса,
Жар тасыңда дем алдым.

Қайырмасы:

Е- ей туған ел,
Кең жазира бұйра бел,
Қызғалдағы жайқалған,
Көлінде аққу шайқалған,
Абзалы мен аруын,
Мәпелеген қайран ел! [2, 90-91]

Лирикалық өлеңдердегі басты тұлға «лирикалық қаһарман», яғни, басқа сөзбен айтқанда лирикалық «мен». Гегельдің айтуынша, «лирикалық өлеңінің нақ ортасында жырдың бүкіл бітім-болмысын әйгілейтін нақты субъект ретінде ақындық «мен» жатуға тиісті. Сонымен қатар кез-келген лирикалық өлең (Өлең – сезім+ой+сюжет+композиция – ақиқат) негізінде құрылып, ақынның «көңіл жүрегінің сүзгісінен» таза да табиғи күйінде шаққанда ғана әрлене түседі.[6]

Кәмел Жүністегінің лирикалық өлеңдеріндегі жырдың өне бойындағы ішкі қоңыр ырғақ жүрек түкпірінен үн тартып, сыршыл әлемнің тұңғығына терең бойлатып, тау суындай таза да табиғи қасиетімен көңілді баурайды. Ақынның өлеңдерін оқып отырғанда «автордың айтпағы не?» деген сауал туындамайды. Сіздің алдыңызда бар сырын жасырмай ақын өзі сөз салады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Massaget.kz/okushyilarga/uy_tapsyrmasyi/26865/
2. Кәмел Жүністегі «Арманым оттан өрілген». Фолиант баспасы, Астана – 2011.
3. Мұхтар Әуезов «Адамдық негізі - әйел». «Таңдамалы», 1997 (327-328, б.).
4. <https://m.facebook.com/photo.php?fbid=332566427079420&id=100009781962892&set=t.100009781962892&source=42>
5. Көпен Әмірбек «Сәкенмен бәріміз де сырлас едік» (осы кітапқа жазған қолтаңбасы)
6. Гегель В.Г. «Эстетика». В.4. – М., 1968.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ШАРТТЫ-МЕТАФОРАЛЫҚ ПРОЗА

*Қарабаева А.С., студент,
Ғылыми жетекші: Такиров С.У.ф.ғ.к., доцент
Е. А. Бөкетов атындағы ҚарМУ*

Қазіргі кезеңнің әдеби процесі – күрделі және қайшылықты құбылыс. Сол себепті сыншылар мен ғалымдарға бүгінгі әдебиетке объективті баға беру қиынға соғып тұр. Қазіргі жазушы да басқа. Оның туындысы қалыптасқан дәстүрлі шығармаларға ұқсамайды. Сонымен қатар оқырман да өзгерді.

Социалистік шындықтың байлығы мен алуан салалары шынайы шыншылдықпен, асқан көркемдікпен бейнеленген озық идеялы советтік көркем әдебиетте метафораның қырлары мен сырлары барлық саласынан көріне бастады. Жаңа заманның жасампаз туындылары филология ғылымынан метафораны жаңаша зерттеуді, оның ескі сары сүрлеудің тапталған қайталаулардың дереу шығуын, теориялық тың талдауға көшуін талап етті. [1, 7]

Қазіргі әдебиеттің эстетикалық принциптері мен философиялық тұжырымдары алуан түрлі болып келеді. Ол үш көркемдік жүйенің арнасында дамиды. Олар – реализм, модернизм және постмодернизм. Осы үш көркемдік жүйелердің ішінде негізгісі – реализм. Реализм жүйесі үш бағытты (ағымды) қамтиды: неоклассикалық (дәстүрлі), шартты-метафоралық, «басқа» проза. Цензуралық әдебиеттен шартты-метафоралық проза пайда болады. Бұл түсінік 1960 жылдың ирониялық «жастар» прозасына еніп, «фантастикалық реализмнің» дәстүрін жалғастырады. Ал шартты-метафоралық прозаның биік шыңы 1980 жылдың ортасында көрініс тапты.

Кешегі кеңестік дәуірдегі қалыптасқан әлеуметтік жағдайда жазушылар өздерінің саяси жүйеге деген қарсы көзқарасын ашық білдіре алмаған. Қаламгерлер шығармаларында ойдан құрастырылған кейіпкерлер түрлі әрекет ететін ғажайып, фантастикалық әлемдер ойлап табылды. Фантастикалық әлемдегі бейнелер арқылы авторлар қазіргі қоғамдағы көкейкесті жағдайларды көрсетіп отырған. Осыған байланысты қазақ әдебиетіндегі соның бір көрінісі ретінде Бердібек Соқпақбаевтың «Ергежейлі еліне саяхат» шығармасын алуға болады. Шығарманың үзіндісі алғаш 1966 жылы «Пионерлер» газетінде, ал ең алғаш толық нұсқасы 1990 жылы «Жұлдыз» газетінде жарияланаған бұл шығармада КСРО-ның саясаты ашық сыналады, тап сол қиын-қыстау кезеңдердегі тоталитарлық жүйеге деген қаламгердің наразылығы көрініс табады. Бұған дәлел ретінде хикаяттағы мына жолдарды келтіруге болады:

«- Ергежейлі халқын бақытқа жеткізуші данышпан көсем жасабол жасасын! - деп, айқай салған ұранмен аяқтадым.

Елдесер менің әр сөзімді ергежейлі тіліне аударып тұрған. Соңғы сөзімді аудармай, бетіме бажырая қарады.

- Мен болдым, аудар, - дедім.

- Біздің президентімізді сіз жәбірлігіңіз келе ме?

- Қалайша?

- Пендені көзіне мақтап қолпаштау, біздің елдің дәстүрінде өте ұят мәселе. Жәбірлеп тілдегенмен бірдей сөкет қылық.

Мен әрі сасып, әрі қысылып қалдым.

- Ойбай, онда аударма! - дедім». [2]

Шынымен де, кешегі КСРО кезінде көсемді ұлықтау, оған табыну дәстүр болды. Біздің халық ол дәстүрді әлі де қаза етпей келе жатқаны мәлім. Демек, Бердібектің сол тұстағы наразылығы әлі өз күшінде тұрғанын мойындауымыз қажет.

Дегенменен, бұл шығарма тақырыбының ашылып, тұнып тұрған астарлы ойының айқындалу мәселесі тек біршама уақыт өткеннен кейін ғана қарастырыла бастады.

Жалпы алғанда, шартты-метафоралық бағыттың өкілдері (В.Орлов, А.Ким, В.Крупин, Ф.Искандер, А.Адамович, В.Маканин, Л.Петрушевская т.б.) кейіпкердің ішкі әлемін көрсетуге талпынбайды. Олар шығармашылығының бастау көзін өткен ғасырдың 60-жылдарының мысқыл әдісіне негізделген жастар прозасы деп санайды. Аталған жазушылар көркемдік әлемді әртүрлі шарттылық арқылы құрастырады (мифтік, ертегілік, фантастикалық). Бұл бағытқа физиологиялық очерк жанрында жазылған С.Калединнің («Стройбат»), Л.Габышевтің («Одлян, немесе Бостандық ауасы») атты натурастік шығармаларын және ойын әдісіне негізделген мысқыл авангард поэтикасындағы Е.Попов, В.Ерофеев, В.Пьесух, А.Королев т.б. туындыларын жатқызуға болады.

Шартты-метафоралық ағымныңдағы шығармалар терең психологиялық сыңаймен немесе қозғалыс сипатының бейнесімен ерекшеленбейді. Шартты-метафоралық прозада ең әсерлісі – шығарманың ойындық бастамасы: кейіпкерлер өздерінің белгіленген рөлін атқарады. Жиі кездесетін шартты-метафоралық проза жанрлары: ертегі, мифтар, аңыздар, астарлы әңгімелер.

Шартты-метафоралық проза әртүрлі шарттылықтарды, сонымен қатар ертегілік шарттылықтарын қолдана отырып, шартты формалар мен тәсілдер арқылы жасырын тұрған шындықтың мәнін жарқын көрсетуге мүмкіндік береді.

Мысалға орыс жазушысы Н. Рузанкинаның «Рынок» (қаз.«Базар») әңгімесін қарастырып көрелік. Бұл әңгімеде жазушы ертегілік шарттылығын жүзеге асырып отыр. Жазушы шындықтың айнасы болып келетін фантастикалық жағдай туындатады, яғни бұнда «жануарлар адам баласымен қоректенеді». Әңгіме кейіпкері, дәлірек айтсақ, адамзат өкілі бұл сұмдықты адам терісінен жасалған былғары киім-кешектер сататын базарға келіп көз жеткізеді. Жануарлар әлеміндегі жолсерік рөлін атқаратын «қасқыр» адам терісінен жасалған өнімдерді көрген кейіпкердің таңырқағанын көріп, былай дейді: «Біз адам етімен қоректенеміз. Олар бұны қалайды ма, қаламайды ма, бізге бәрібір. Кезінде адам баласы дәл солай жануарға үстемдік жүргізді емес пе?! Адамдардың терісінен біз небір дүниелер тігеміз. Сол дүниелерді, киім-кешектерді іліп алып, сонау қиын-қыстау кезеңдерді, әсіресе біздің пұшпағымызды сіздер жаратқан сәттерді еске жиі алып жүреміз. Біз қолайлы сәтті күтудеміз. Шыдамға берікпіз, қонағым, ашпыз және де. Алайда теріңіз бізге жарамайды» [3, 96].

Адам мен жануардың бұл фантастикалық жүздесуі өңімізде көрініс таппаған бұл дау-дамайдың туып, қалыптасу мүмкіндігінің ескертпесі ретінде сипатталады. Н. Рузанкинаның түрлі реңк беріп суреттеген жануарлар цивилизациясы қанша дегенмен адамзат мәдениетінің дәлме-дәл айнасы болып келеді. Оларда, яғни жануарларда, адамдарда секілді, тек сауда-саттық, кәсіп қана емес, төніп тұрған қауіп-қатерді ескеруге қабілетті адамды Қасқырға таба алу қасиетін беретін құдіреті де бар. Жануарларға деген тұтынушылық қатынасының салдарын түсініп, көз жеткізген адамзат өкілі адамдардың басына қонғалы тұрған қайғының алдын алуы міндетті болған еді: «... бізге қаншалықты қатыгез, қанішер болсаңыз, біз де қайыр қылмайтынымызды ескертіңіз. Бұл әлемді қасапханаға айналдырыпсыз, ғұмырларыңызды біз де қасапханаға айналдыруға әзірміз. Ал содан соң не болады, қонағым? Сіздер де бұл жерден, ғаламнан бір-ақ сәтте құрдымға кетерсіздер! Содан кейін адамдарсыз, жануарларсыз бұл әлем жаңарып, жасарып қалары анық. Қорқынышты...» [3, 97].

Бұл әңгіменің шешуші сәті ертегілік шарттылықтарын бұзады: жануарлар үстемдік еткен тылсым әлемде қонақ боп қайтқан жас әйел психикалық ауруға шалдыққандарды емдейтін

ауруханаға орнатылады. Сонда оқырман шындыққа қайта оралады.

Абай «Соқыр, мылқау, танымас тірі жанды, (Үсті-басы ақ қырау, түсі суық,)

Дем алысы — үскірік, аяз бен қар» деп кейіптеп, кәрі құда, беймаза шалға теңейтін жыл мезгілі — қыс. Тобық Жармағамбетов ежелгі халық қиялы эпикалық құлашпен қисындап, жаратылыс нышанын кісі бейнелі етіп, метафоралық тілмен жұмбақтай кескіндеген табиғи құбылысты нысан етіп дәл таңдады. «Отамалының» кереметі, жыл мезгілінің құбылмалы кезеңін, табиғат тосын құбылған, қыс пен көктем таласқан алмағайып мезетті тұлғаландыра, нандыра суреттеуінде. Жыл он екі айда тайғақ кешу, бесқонақсыз болмайды. Жазушы қар аралас жаңбыр, көктемнің басқы салқын ауа райының ең жайсыз жаламыр мезгілін образ арқылы суреттеуі — космогониялық портрет, оның прозалық теңдесі жоқ көркем үлгісі.

Тобықтың «Отамалы» атты әңгімесінде адамзат аңсай беретін мейірім кені жатыр. Қазақ халқының рухани болмысын еректеп тұратын жан иесіне мейірбандық, рақым, жанашырлық, биік адамшылық гуманизм — поэтикалық-мифтік әңгіменің алтын өзегі. Ақ өлеңдей әр сөйлемі көркем, екшеп алуға татиды. Әуелгі кілтті сөз — мұз бен аңыз. Тобық Жармағамбетов дүниені құрсаған мұзды жібітер мейірімді жырлады. Оның сүйікті қаһарманы құбыжық дәу емес, кебенекті ер. «Ертеде қазақ даласын борандар мен аңызактар, жұт пен қасқырлар, сосын... аздаған қазақтар жайлайтын. Әр төбенің баурайында тілін жалаңдатып, жұт жортатын» [4]. Отамалы — қойшы. Жазушы жалшының қара мұрт Жапан байдың үйіне келген сәтін бейнелегенде шық бермес Шығайбай еске түседі. Тобық аға әңгіме тініне фольклорлық негізді дәл енгізгені ғажап. Ол ноғайлы жырауларының тұяғы, психологиялық параллель арқылы жер-көкті орап суреттейді: «Намаздыгерде Отамалы етігін жамайды, байеке намазын оқиды, қарға ұясына кіреді». Отамалы өзін мен демей, үшінші жақтан атап «Отамалы» деп жас балаша сөйлеуі тектік нысан, әңгіменің аңыз жанрында екенін экспрессивтік күшейте түседі. Кішкене кезінде бір қызым екіншісінен ойыншығын тартып алғанда, бұл менікі демей, «Макандықы!» дейтін нығыздап, «Балкендікі», мына менікі дегені. Д.Ф.Купердің прозасында ақ нәсілділер қызылтерілі атаған үндістер өздерін үшінші жақтан сөйлейтін. Бұл мінез әуелі балаға тән, сосын жабайы түз адамына лайық аборигендік таза сананы айғақтайды. «Еділден аққан сызашық, Біз көргенде тебінгіге жетер-жетпес су еді», — деп Шалғез жырау жырлаған бұрынғы есте жоқ ескі мифтік уақытты еске салады.

Бай есімі Жапан аталуы, жапан дала, жазы, айдала дегенді білдіреді. Сәкен Жүнісовтың «Жапандағы жалғыз үй» атты романының атауы қазақ кешкен патриархалдық тұрмысының моделі. Қойшы атсыз болуы мифтік деталь. Соңында ала төбеті бар. Шұбат ішкен түйелі Жапан бай жалшысына мінер бір ат тауып берері даусыз. Ол адам тәрізді берілген иен дала, елсіз кеңістік. «Темірқазық, Жетіқарақшылар көріне бастаған. Олар бір жанып, бір сөніп, селк-селк етті», «Ай, Жетіқарақшының теңселуін-ай!». Жазушы әр детальды мұқият таңдайды. Жеті қат көктегі жұлдыздар жердегі өсімдіктей тоңып тұрғаны Отамалының басына үйірілер, өлімге итерер дүлей зұлматты астарлайды. «Өмірден бар көргені осы ошақ, иттері, байдың үйі. Бірақ ол кең даланың етене баласы еді», «...жер танығыш еді».

«Жұлдыздарға да қиын-ау, жап-жалаңаш, — деп ойлады Отамалы бір мезет». Асан Қайғы, абыз толғау. Отамалы ауылдан ұзап кеткендегі төбелерді жазушы «қара жаулық жамылып» деп суреттейді. Трагедиялық таңбаны оқушы жүрегі сезе бастауы үшін. Отамалының құла түзде мың қоймен жалғыз өзі ығып, сұрапыл суыққа ұрынуын Тобық аға мифологиялық үлгіде берген. «...бір мыжырайған төбенің бауырынан ызғырық жел кенеттен қойлар мен Отамалыға тап берді» [4].

Орыс халқының ірі этнограф-ғалымы А.Н.Афанасьев (1826-1871) «Поэтические воззрения славян на природу» атты құнды кітабында ежелгі еуразиялық тайпалардың мифологиялық дүниетанымын зерттеді. Көне қауым табиғат жаны бар, тірі деп түсінген. Бағзы пұтқа табынушылық табиғаттың мылқау күшіне бас иген, әр құбылысты қастер тұтып, жеке дара құдай деп таныған. Жер, су, от, жел, тегіс жанды, тұлғаланған, бәріне тәңірідей табынған. Дінге сенушілікке дейінгі адамзатқа тән тұңғыш риясыз көркем дін осы. Бұл расында халық тудырған символдық поэзия болатын.

«Көкек айында қар ұзақ жатпайды», жазушы жер жадын білетіні, алай-түлей стихия билеген кең даласын сүйетіні шүпілдеп тұнып тұр. Жан-жануар, тірі жәндікке мейір-шапағаты адамға теңелген жазушы нағыз ізгілік иесі. Тобық Жармағамбетов қаламының құдіреті сол, жан-дүниесіндегі қазақы ұлы мейірімін боранда ыққан панасыз малға арнайды. Ол малдың үскірікке ұрынуын трагедиялық

биікке көтерген. Қой екеш қойды адамдай, жаңа туған қозысын нәрестедей көріп, аяп, үсік ұрған сайын жаны қалмай елжіреп, құсадан егілетін кім? Отамалы. Отамалыны тірілткен Тобық емес пе! Егіліп шер жұтқан Тобықтың өзі. «Қойлардың жалынышты маңырағаны ертіп келе жатыр оны», «Ызғырық желдің өтінде екеуі шонқиып қала берді». Қойшы көкірегі зар жылайды. «Отамалы бүкіл денесімен селкілдеп, дірілдеп кетті. Ерні кемсең-кемсең етіп, түсі бұзылып қоя берді. Қойлардың жаппай қоздайтын уақыты жеткен екен ғой. Қазір дүниеге келген жас қозыларымен бірге қатып жатыр!». Бейнетқор, адал қойшы қара басын емес, қорғансыз, кенет долданған қу далада пана таппай қырылуға айналған қайран малды ойлап жаны түршігеді, сол үшін түңіле азап шегеді. Әзиз жаны кейіп, малды жайылымға зорлықпен жіберген ашкөз байды қарғайды.

Көкек айда көктеуге көмекке кеп,
Көптеу жауған жаңбырға ел өкпелеп,
Бетегеге көк қасқа қозы жайып,
Көпшілік боп көп төлге өбектеп ек,
Қажытса да жүгіріс қара сан ғып,
Мейірім көрсек мал-жанға жарасарлық,
Қуанамыз елжіреп:

Мекіреніп,
Шаранасын жаласа мама саулық.
Сонша үзілген, не деген өзек еді?!
...Мама саулық даусынан – маңыраудан:
«Құлдығым-ай!» — деген сөз естіледі. [4]

Жұматай Жақыпбаев. «Көктеудегі көріністер», патетикалық баллада.

Ермек Тұрсыновтың көрерменді бастан-аяқ ширықтырып ұстап отыратын «Шал» атты фильміндегі қасқыр қамаған қойлардың лажсыз қозылай бастауы, шалдың мейірімі Тобық Жармағамбетовтың «Отамалысын» еске түсірді. Фильм идеясы Эрнест Хемингуэйдің «Шал мен теңіз» атты культтік повесінен алынуы стихиямен жападан-жалғыз алысқан тағдырды, «Адам жеңеді!» идеясын анықтайды.

«Алғашқы қозыны көргенде Отамалы өзін ұмытып кетті. Бишара саулық қозысының денесін жалағыштап жатыр екен. Бірақ оның да әлі жоқ. Отамалы қозыны көтеріп алды да, икемсіз қолдарымен шекпеніне енгізді». Қозы әлі тайған, жансызданған қойшы қолынан сусып түсіп, көбік қарға тұншығып өлді, терең қардан аршып, арашалай алмай қалды. Ол қой жаппай қозылай бастағанда сұмдық қатты қиналады. Отамалы, халық «бесқонақ» атайтын мезгіл көктемгі мал төлдейтін уақытқа дәл келеді. Мұндай зарды ешкімнің басына бермесін. Өлген мұз қозысын жалаған саулық. «Отамалының жүрегі қарс айрылды». Есі шыққан қойшы боран, жел, табиғат құбылысына айбат шегеді, Тәңіріге нала айтады. « — О тәңірі! Не істегенің? Не қылғаның? Көкек айы, сенің айдарың жұлынсын!» деген Отамалының күйініші көркем кейіптеу. Айнала жас өлім. Оның бешпентін шешіп, лақтыра салуы өлімге мойынсұнғаны. Басындағы тымағын жел ұшырды. Есі кетіп, етіксіз, шұлғауы шешіліп, тәні бір қар, бір мұз болып қайғылана асып барады.

«Аспан іріп кеткен», «...құстар ұшуын, кесіртке жорғалауын, өзен ағуын қояды». Автордың шеберлігі қиямет қайымды еске түсіреді, тозақты бейнелеуде алдына жан салмайтын католик классик ақындар болатын.

Табиғат құбылуын суреттегенде жазушы «...су өгіздің ыңыранғанындай дыбыстарға толып кетеді», «Суық жел мыңдаған жыландарға айналып барады» деп мифологиялық қанық бояумен беруі құнарлы.

Дүкенбай Досжанның аптап құмда қой баққан, құлдан бетер қиналған «Аборигені». Жұмабай Шаштайұлының «Қызыл қар» атты повесінде қой бағудың аласапыран қиыншылығы, қойшының бейнетқор тірлігі. Қазақ рухын қорғап, ұлт мұңын ашына жазған.

Қойшының, жан тәсілім етер сәті, ол отамалының таусылар тұсы, құдай айдап әкелгендей құлпытасқа тап келуі. Өлерінде ол өзінің ұшып келе жатқан қазаны мен ошағын көреді. Астындағы жанған отымен бірге. Отамалы аруаққа айналды. Дүниеғайып. Қыс жеңілді, жазғытұрым келді. Отамалы өтті. Ол Снегурочка сияқты жылылықтан еріп кетті. Мифтанушы Александр Николаевич Афанасьев ақындар, абыздар, балгерлер табиғаттың сан алуан құбылысын түсіндірушілер болып табылады деп таниды.

Жазушының мейір тұнған жүрегі аңызды былай аяқтайды: «Күн қайта шығып, қарларды әп-сәтте ертіп жіберген. Қойлар баурайда өскен қызғалдақтарға қозыларын жайып, кең даланың төсінде мәңгі бақи қалып қойыпты. Оларды қасқырдан ит қорғапты».

Қиялдың құсы егіліп,
Іштегі дертті айдасын.

Бернияз Күлеевтің «Жырла да зарла, көңілім» атты өлеңінен қос жол мынау танымдық аңыз әңгімесінің түп сарынын ашуға септігі тиер.

Қазіргі қазақ санасында Тобық Жармағамбетов әңгімесінің алтын шуағындай төгілген шынайы мейірім азайып, сарқылып барады. Бабалар орнында бар оңалар десе, ізгілікке сенімі. Отан мейірден өседі. Түрікмен ақалтекесін қызғыштай қориды. Қазақ тілімен жылқыны сүйеміз дейді, бірақ кейбіреулер әсіре пайда қуып, бұл жануардың тұқымын мөлшерден артық сойып сатқыш қасапшыға айналды. Малды құдай адам несібесі үшін жаратты, сөйткенмен шектен тыс пышаққа қия беру обал. Мұның бәрі аураға, елдікке теріс әсер етері айдан анық.

Әбубәкір Қайранның «Түйелер трагедиясы» атты ыза жыры бар. Малдың киесінен қоғамына бағынышты кейінгі мәңгірт қазақтың қорықпайтын болғаны; өз көрін өзі қазған нақұрыстай, обырдай араны ашылған ет комбинатына өткізу үшін ауылдағы түйе жануарды обал жасап, техникамен соғып өлтіргені туралы.

Қамаудағы текті түлік, киелі,
Мойындарын көкке қарап иеді.
Құлап жатыр бірінен соң біреуі,
Елестетсем, ішім от боп күйеді!
...Бұғауланған түйелерді сонан соң,
Дырылдатып «ДТ»-менен сүйретті.

Бар еді ағам түйе баққан жасынан
«Тоқтат, кәне, сұмдықты!», — деп сол ағам,
Мылтық атты директордың басынан. [4]

Әбубәкір ақын өмір бойы түйе баққан әкесі қайтыс болған соң 3000 бас түйе түлігінің құрып кеткенімен өлеңін аяқтайды. Төрт түлік мал басы елде күрт азайып кеткені осы тектес кесірлік зардабы. Құнарлы шұбаттан айрылу, ұлттық құндылықтарды ата түлік малмен қоса жоғалту.

Қорыта келгенде, қазақ әдебиетінде шартты-метафоралық проза әлі зерттелген жоқ. Десек те, бұл мәселені әдебиетшілер жан-жақты зерттеп, жаңалықтар енгізуге өз септігін тигізеді деген ойдамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Хасанов Б. Қазақ тілінде сөздердің метафоралы қолданылуы. - Алматы: Мектеп, 1966.
2. Бердібек Соқпақбаев «Ергежейлі еліне саяхат» («abai.kz» ақпараттық порталынан).
3. Рузанкина Н. «Рынок» // Странник – 1997. – №4. – Б.94-98.
4. Тобық Жармағамбетов «Отамалы» («alashainasy.kz» сайтынан).
5. Әжиев Қ.Ө., Досмаханова Р.А. Орыс постмодернистік прозаның ерекшеліктері.
6. Нефагина Г.Л. Русская проза второй половины 80-х начала 90-х гг. XX века.

ҚАСҚЫР ОБРАЗИНЫҢ ҮШТАҒАНЫ: «КӨКСЕРЕК», «АҚ АЗУ», «ВИННИПЕГ ҚАСҚЫРЫ»

*Мырзахметов А.Ә., оқытушы, ғылым магистрі,
Құсайынова И., студент,
Жарылгасын Ә., студент
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ*

Жаһандық әдебиеттің бір бөлшегі ұлттық прозамыз басқа елдердің әдебиетімен бір жазықтықта өмір сүре отырып, өзіндік жаңалықтарын ұсынуда. Оларды саралап өзіндік ерекшеліктерін табу бүгінгі жаһандану әдебиеттануында аса маңызды міндеттердің бірі. Бұл зерттеу мақаласының басты мақсаты – қазақ прозасы мен шетел әдебиетіндегі қасқыр образдарының үндестігін анықтау.

Американың азулы жазушысы, небәрі қырық жыл ғана ғұмыр сүрген, сол қысқа ғұмырының он алты жылын таза шығармашылық жұмысқа арнап, жиырма төрт том еңбек қалдырған классик Джек Лондонның «Ақ азу» романы; канадалық жазушы, суретші-анималист, зоолог ғалым, британдық қоғам қайраткері Эрнест Сетон-Томпсеннің «Виннипег қасқыры»; ұлттық әдебиетке өткен ғасырдың 20-ыншы жылдарында қосылған Мұхтар Әуезовтің «Көксереді» повесі. Бұл үштаған шығарманың арасындағы ұқсастықтарын мен айырмашылықтарын, өзіндік ерекшеліктері мен үндестіктерін айтпас бұрын төл әдебиетіміздегі қасқыр жайлы жазылған басқа шығармаларға қысқаша шолу жасап өтсек.

Қазіргі заманғы жаңа болмысты прозадағы өзгеше жаңғырған, түрленген «қасқыр-бөрі» бейнесі кездесетін Мұхтар Мағауиннің «Қасқыр – Бөрі», Асқар Алтайдың «Алтай элегиясы (Қызыл бөлтірік)» повесть-притчасы, Думан Рамазанның «Көкжалы», Жанат Ахмадидің «Кезінгеннің кезі», «Ажал аузында», «Кие» атты әңгімелері бар.

М.Мағауиннің шағын әңгімесі өзінің құрылымдық жағымен ерекшеленеді. Шағын әңгіменің «Қазақтың қасқыры – қасқыр емес, шене, құрт кезінде, яғни бағзы заманда әлемдегі ең айбарлы аң болған» дейтін бастауынан бастап бабамыздың байрағына түсіп, жүрек пен рухтың, қайтпас ерліктің ұранына айналған боз құрт, шене туралы толғанысы назар аудартады. «Бөрінің орнына қасқыр келді, бірақ шын мәнісінде екеуі – бір-ақ аң: бөрі деген – қасқыр, қасқыр деген – бөрі. Сырттай қарағанда, атау ғана ауысқан тәрізді болып көрінеді. Ал, шын мәнісінде... бөрі өзгерді. Кейінгі қасқыр бұрынғы бөрідей бола алмады. Абыройсыз істің бөрі қасқырға телінді. Баяғы құрт пен шенеден, кешегі бөріден қалған бақ, көшкен рух қасқырға қонбапты. Бұрын батырды бөріге теңесе, енді қадыр-қасиеттен ада зұлым адамды қасқырға теңейтін болыпты. Дегенмен, қасқыр мен бөрі – атауы бір, түп негізі ортақ, бір-ақ мақлұқ емес пе? Қасқыр қанша азса да, оның бөрі атауының ескірмеу себебі неде, қасқырға қашан, қалай айналғаны туралы ой толғайды. «Ал мен көрген сияқтымын. Бөрінің қасқырға емес. Қасқыр атанған бөрінің қайтадан әуелгі – бөрі кейпін тапқанын» [1, 24] – деп әңгіменің ішіндегі әңгімені бастайды. Ырсиған, арық, қу сүйек қасқырдың жалаңаш денесі мен иленген теріні бір-біріне антитеза пішінінде қарама-қарсы алады. Ырсиған қасқырдың жалаңаш денесі қандай аянышты болса, жаны жоқ, тіпті ішкі мүрдесі де жоқ иленген тері сондай. Мұхтар Мағауиннің «Қасқыр – Бөрі» атты әңгімесі қазіргі қазақ әңгімесіне құрылымдық, түрлік өзгешелік әкелген соны туынды болып табылады. Сондықтан бұл әңгімені – аманат әңгіме деп пайымдауға толық негіз бар [2, 38].

Жанат Ахмадидің «Кие» әңгімесіндегі авторлық ой келесідей өрістеген. Хайуанаттар паркіне қамауға түскен Қызылшолақ «М.Мағауиннің қасқырындай» өзінің бөрі қалпын сақтап қалған. Оның хайуанат ұсынған тамақты кісі көзінше жемеуі, түз тағысына тән тектілік көрсетуі, еті бар кесек сүйектерді алдына тастағанда оған көз қиығын ғана салып қойып, мойнын қырыс бұрып жатып алуы, жаратылысынан сонша ашқарақ жыртқыштың тамақ үшін басын игісі келмеуі сөзімізге айғақ бола алады.

Автор Қызылшолақтың қайсар қикарлығынан нағыз бөріге тән тектілікті көрсеткендей. Қырыс, қияс – деп қасқыр мінезін портрет арқылы берген жазушы Көкшұңқырдай көк мұнар тауын аңсаған көкжал тұтқынның қамауға көнгісі келмей, тамағы тоқ болса да ыстық қамау жеп қойған арып-аршыған жабағы түрі – табиғаттың өз таразы өлшемі бұзылғандықтан деп пайымдайды. Қызылшолақ бейнесі осы зоопарктегі аңдар патшасы деп саналатын арыстан мен жолбарыстардың, түлкінің өзімен психологиялық параллелизмен қатарластыра алады да бір-біріне антитеза тәсілі арқылы қарсы қояды [2, 39]. Автор осы үш түз тағысының тас қамауда өздерін қалай ұстайтындарына оқырман назарын аудара отырып салыстырмалы-салғастырмалы түрде өз ойын ортаға салады. «Қасқыр атаулының зоопаркте ұйығып, бөлтірік ертіп күшіктегенін көрген кісі бар ма екен? Ұрпағын қасіретке бөлегісі келмегендіктен бе, әлде кекшіл, қайсарлығынан ойынды қойып, ұйығуға да қырыстана ма екен?» — деп автор риторикалық сұрақ қояды. Қасқыр өзінің еркіндігіне, еркіне шек қойғызбайтындығының бір мысалы: цирк өнеріне қасқырдан басқа жыртқыш біткеннің бәрін де, тіпті аң патшасы арыстанды да, сонан кейінгі жолбарысты да баулуға болады екен. Тек қасқыр ғана адам баласының айтқанына көніп, айдауына жүрмейді екен.

Бұл айтылған шығармалардың негізгі арқауы – кие концептісі. Ш.Уәлиханов «Қазақтардағы шамандықтың қалдығы» атты еңбегінде: «Қазақтар киеге үлкен мән береді. ...Кейбір жануарлар мен құстар, көшпелі тұрмысқа қажет заттарды киелі деп қастерлейді. Жан-жануарлардың киесін

кадірлемеу киенің қаһарын туғызады. Киенің ашуы, қаһары кесір деп аталады» [3, 41], – деп түсініктеме берген. Қазақ халқындағы «киіктің де киесі бар», «иттің иесі болса, қасқырдың тәңірі бар» деген мақал-мәтелдер бар. Қызылшолақты құрықпен ұстаған Адыркұлды қасқырдың киесі атады.

А.Асқардың «Қызыл бөлтірік» атты шығармасының оқиға желісі тылсым табиғаттың қойнындағы суретке құралған. Көзін ашпай жатып қанды қол қырғыннан аман қалған қос бөлтіріктің қаталдық көруі әсерлі жазылған. Киесіне жолыққан мергеннің өз баласын өзі жазым етуі – фольклорлық дәстүр қалыптастырған көне мотив. Шығарма оптимистік рухта бітеді.

Д.Рамазанның «Көкжалында» адам және табиғат арасының арпалысы ешбір бояусыз, бар қалпында суреттеледі. Олардың байланысының үзіліп қалуы адамның кінәсынан екені ашып айтылады.

С.Сағынтайдың «Тұмақ елесі» атты әңгімесінде қасқыр – бөрі бейнесі өз болмысын танытады. Бұл әңгімеде жас жазушы – С.Сағынтай қазақ даласының экологиялық апаттар алаңына айналғанын мистикалық оқиғалармен береді.

«Көксерек» — қыз иісі ерен туынды. Астарлы түрде бұл өркениеттің темір етігі таптамаған, жат пиғылдардың әлі салқыны тимеген, бірақ батуға таяу көшпенділер мәдениетінің ерен бұла сүт аңқыған уыз иісі болатын.

Бұл біздің күн түбіне жортқан, қоғалы көлдер, қом сулар жайлаған, жарлысы мен байы тең кең байтақ өлкенің текті ұрпағы көшпелі бабаларымыздың жұртында қалған жұрнағы тәрізді.

«Көксерек» әңгімесінің көк тәңірісіне қарап ұлитын символикасы да, оның тілмен айтып жеткізгісіз трагедиясы да сонда еді. М.Әуезовте жыртқыштың күйреуі ұлттық тағдырды кестелейді. Бұл сөйілмейтін мұң, кара көзден аққан қанды жас, тексізденуге, тобырландыруға, жаһандануға үкім етілген аз ғана ұлттық қайғы қасіреті мен бейнетін азалайтыны хақ. Көксеректің аталы ана тілге, ата-баба поэзиясына төнген рухани апат болатын, аты-қазақша, баласы-орысша, немересі-ағылшынша сөйлеуге жазған құлдық психологияның зіл-батпан салмағын ауырсынудан туған зарға ұқсайтын. “Көксеректегі” жазушының сүйіп жазған сөзі – көк, көк күшіктер өмірдегі құштарлықтың тұспалына айналды. Көк сөзі қазақта тәңір, аспан, табиғат, шөп, от, кие, қасиет деген ұғымдардың да синонимі екендігі белгілі.

Джек Лондонның “Ақ азуы”. Джек Лондон қасқыр әлемін бейнелеуде Жалғызкөз бен Кичидің күшігін шебер пайдаланған. Көк бөлтіріктің жаңа өмірі индеецтер қолына түскеннен кейін басталған. Ендігі аты – Ақ азу. Джек Лондон қасқыр тірлігін суреттеу арқылы зұлмат орта моралін айыптау, адамдар арасындағы қым-қиғаш сырларға емеурін жасап, меңзеу әсірелеу арқылы ішіне от тастайды, сезімнің, ойың тұтанып жүре береді.

М.Әуезов “Көксерек” әңгімесі мен Джек Лондонның «Ақ азу» романын салыстырып, біріне-бірін байланыстыра қарасаңыз әуендес көріністер, үндес сарындар, реңдес бояуларды табу қиынға соқпайды. Бауырда жатқанында емшектестері түгел өлтіріліп, қолға түскен күшік, иттердің кергісінде, мойнында шынжыр кесіп өскен бөлтірік, бөлінер ортасына қайта қашып барып топ бастаған көкжал, кісі жеген қандыауыз, ақыры адам қолынан, ит аузынан опат тапқан қасқыр. Бұл бір жазушы екінші жазушыдан жиендік жасап, оп-оңай көшіріп ала салған дайын сюжет, өзгермес қалып емес, құбылыс сипатынан, объекті ерекшелігінен туған жалпы ұқсастық.

Әуезов “Көксеректі” – реалистік әдебиет дәстүрі тудырған мотивтерді шеберлік палитрасындағы сан алуан бояулар мүмкіндігін өз мұратына орай өнерпаздықпен шақырту арқылы жазылған жаңа тынысты шығарма. Автор шағын көлемге мол мағына сыйдырған.

Эрнест Сетон-Томпсеннің таңдамалы шығармасы - «Виннипег қасқыры». «Виннипег қасқырында» да шығарма адамдардың қасқыр апанындағы күшіктерді өлтіріп, біреуін өздерімен бірге алып кетуімен басталады. Қалаға келген күшік атын Колдун қояды. Жетім күшікті трактиршінің ерке баласы Джим асырайды. «Көксеректе» де күшікті бала Құрмаш бауырына басады. Көксерек те, Колдун да адамдардан жәбір көреді. Абайдың «күшік асырап ит еттім, ол балтырымды қанатты» дегеніндей Көксерек қолда өскенімен, қасқырдың аты қасқыр ғой табиғатына сай даланы аңсап, қашып кетіп, одан қайта оралып, ақыры далада аш жүрген кезінде Құрмашқа кездесіп, оны өлтіреді. Көксерек алғаш ауылдан кеткенде үйірге қосылмақшы болады, бірақ өзге ортада өскен оны қасқырлар оп-оңай үйірге қосып алмасы түсінікті. Ауылға оралғандағы сұры: “Бұл келгенде Көксерек екі бүйірі суалып ашыққан, өзінің үсті-басы батпақ болып сыбағысқан, сабалақ жүдеу пішінімен

келді». Үйіріне алғаш кездесу сәтіндегі құбылыстарды жазушы көрсетпей тастап кеткен, тек қысқа штрихпен ғана берген. «Виннипег қасқырындағы» Колдун үйірді қажет етпейді. Кішкентайынан қала иттерінен жәбір көргендіктен әрі иттердің өздері де қасқыр болғандықтан оны тобына қоспай, керісінше өш болады. Сондықтан Колдун үйден кеткенде не иттер, не қасқырларға да қосылмайды. Ол үйірді қажет етпейді. Оның жалғыз досы бала болатын. Құрмаш қамқорлығы Көксерек жүрегін жібіте алмады. Ал «Виннипег қасқырындағы» Колдун бала махаббатына махаббатпен жауап береді. Алайда бала кенеттен ауырып қайтыс болады. Ол қайтыс болған соң Колдун түзге қашып кетеді. Түзде жүргенмен, қалаға жақын жерде, тіпті қаланың ішінде де еркін жүре береді. «Көксеректе» автор адам мен табиғат тартысы, табиғаттың адамға бағынбайтынын қасқыр арқылы көрсеткен. Ал «Виннипег қасқырында» қасқыр болмысын жақсы сипаттағанымен де бұнда назар қасқырдың балаға деген сүйіспеншілігіне аударылады. Колдунның қаладан алыстамау себебі де осы болатын. Көксерек пен Колдунның ұқсастығы олардың таза қасқыр болуларымен екеуінің де адамдардың қолына түсуінде. Екеуі де өздері жәбір көргендерден өшін алады. Көксерек көршінің қара иті мен ауылдың басқа иттерінен, сондай-ақ адамдардың олардың малдарын жеумен өшін алса, Колдун өзіне зұлымдық жасаған Польша өлтіреді. Бұл оқиғадан соң қала адамдары Колдунды қырықтан астам итпен қоршап алады. Дегенмен ешбір ит оған бата алмағандықтан, оны атып өлтіреді. «Көксерек» пен «Виннипег қасқыры» екеуі де трагедиямен аяқталады, адамдар қолынан қаза табады.

Сонымен қорыта келгенде, жоғарыда талданған бірнеше автордың алып отырған тақырыптары да ұқсас шығармаларының негізі де бір, айтпақтары да бір – ортақ арнаға құйылады. Ол – ежелгі ата-баба қастерлеген құндылықтардың бағасын, парқын білу. Бүгінгі рухани дағдарыс тұсында өскелең ұрпаққа өнегелі тұстарын үлгі ету. Табиғат-Адам бірлігін, тұтастығын сақтаған алғашқы адам сезімінің артықшылықтарын алға тарту. Әрине бұл мақсаттардың әртүрлі қаламгер шығармаларында әр заманда, әр қилы дәрежеде көрініс тауып жатуы – заңдылық. Сол арқылы қазіргі қазақ прозасының жаңарған көркемдік бітімі де бірте-бірте қалыптаспақ.

Ендігі біздің алдымызда Оралхан Бөкейдің «Құм мінезі» мен Кобе Абэнің «Құм құрсауындағы әйелі», қос замандас Бернард Вербер мен Мұхтар Мағауиннің «Құмырсқалары» сияқты шығармалардың үндестігін табу арқылы салыстырмалы тұрғыда ұлттық әдебиет ерекшеліктерін, деңгейін анықтау міндеті тұр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Мағауин М. Тамыздың соңғы әңгімелер // Жұлдыз. - 2001. - С. N3.-3-55 бет
2. Ш. Елеуенов. Қазақ әдебиеті тәуелсіздік кезеңінде (1991-2001 жылдар): Әдебиет - ардың ісі // Ақиқат. - 2003. - N10. - Б. 37-46
3. Какенқызы Л. Ш. Уәлиханов зерттеулеріндегі халықтық наным [Текст] : «Тәңірі»(құдай), «Қазақтардағы шамандықтың қалдығы» еңбектері бойынша / Какенқызы Л // Ұлағат. - 2005. - №2. - С. 36-42

ҰЛТТЫҚ ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ АБАЙ МҰРАСЫ (Жазушы Р.Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы» еңбегі бойынша)

*Сариева А.Ж., магистрант,
Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.д., профессор Рақымжан Тұрысбек
Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ*

Ұлттық әдебиеттануда Абайтану мәселелері кең көлемде қарастырылып келеді. Осы реттен келгенде, Абайдың өмірі мен шығармашылығы қазіргі кезеңде де әдеби үдерісте, әдебиеттану бағытында іргелі ізденістерге, тың зерттеулерге негіз етілуде. Бұл тұста, сөз жоқ жазушы Р.Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы» роман-хамсасы маңызды орын алады. Қоғамда, баспасөзде оң бағаланды.

«Абайдың жұмбағы» роман-хамсасы ішкі сарайы кең, образдары мен характерлері психологиялық тереңдігін, диалектикалық даму заңдылықтарын сақтаған санлақ та тұлғалы туынды болғандықтан, мұнда басқа компоненттермен қатар кең құлашты романның аясында шиеленістер мен монологтар, тебіреністер мен толғаныстар, махаббат күйлері жарасымды бірлік тапқан. Осы

орайда, Р. Нұрғали: «Рамазан Тоқтаровтың бұл туындысы қазіргі қазақ әдебиетіне қосылған сүбелі үлес. Көркемдік дәрежесі жоғары, мазмұны бай, ұлы Абай бейнесін өз заманының мәнді оқиғаларымен, көкейкесті проблемаларымен табиғи байланыстыра отырып, шынайы суреткер шеберлігімен сомдаған бағалы туынды. Әсіресе, Рамазанның тіл байлығы, суреттеу шеберлігі, кейіпкер бейнесін сомдау машығы оқырманды ерекше тәнті етеді» – деп, өз бағасын беріп өтті.

Бұл көркем туындының бірінші бөлімінде Абай дүниеге келген сәтке айрықша тоқталып, Ұлжанның толғатуы, Абай сияқты ұлыны дүниеге әкелуімен оқиға өрби түседі. «Қасқабұлақта отырған ауыл осының алдындағы түнді де ұйқы-күлкісіз, абыр-сабыр мазасыздықпен өткерген. Ұлжан күндіз бір мезгіл тынышталып, кірпігі айқаспай, аузына нәр салмаған күйі қан-сөлсіз бозарып жатса да шаруа жайын, ауыл-үйдің амандығын сұрастырып, түн баласында үй ішінен керілген жібек арқанға асылып «гөй-гөйге» басып шығады» [1, 49]. Осы бір жайтқа бәрінен бұрын уайыммен таңын атырған Зере әженің әрекеті еріксіз назар аудартады: «Бір шетте, қалың ғып салған бөстек үстінде отырған қарқара жаулықты ана, Зере бәйбіше ғана үнсіз, бір орнынан қаққан қазықтай қозғалмайды. Тек анда-санда қолындағы таспигын сытыр еткізіп қойып:

– Жасаған ием! Жасаған ием... – деп еріндерін әлсіз күбірлетеді.

– О, жаппар ием!... Құдыреті күшті алла тағалам... осы қазір көз жұмып кетсем де арманым жоқ! – деп сызды жерге екі қолын жайып, шөкелеп отыра кетті қарт ана.

– Аспанында күндіз күн, түнде ай тұтылғанын көрдім. Таң қараңғысында тағдырыма налымаймын, кеңшілік, жақсылығы мол раббым-құдая!... О, құдыреті күшті алла тағалам...» [1, 49] – деп, таң қараңғысы алдында жарық дүние есігін ашқалы жатқан сәбиіне мейір-шафқатын төгуін тілейді. Әрі қарай оқиға өрби түсіп, Абайдай дананың дүниеге келген сәті нанымды суреттеледі: «Қарт ана сол – қолын жайып, шөкелеп отырған күйінде етпетінен түсіп құлаған екен, көзін ашқанда өзін жерден көтеріп, екі жағынан қолтықтап, сүйемелдеп апара жатқан қатындарды көрді.

– Апа, әже! Сүйінші...

– Келініңіз тынышталды... Сізді іздеп таппай қалдық қой...

– Ат ұстар! Ат ұстар... Әже сүйіншімді өзіме, маған бересіз... – деп жан-жағынан тартқылап жүлмалай бастапты.

Өлгінде өзі құдайына жалбарынып отырып қараңғы түн шымылдығына ұзақ қарағандыкі ме, үйге кіргенде екі көзі түк көрмей, соқыр кісіше жып-жылы түйіншекті ұстата қойғанда жартылай ашық керегеден таңғы самалмен бірге құйыла кеткен күннің өткір сәулесінен екі көзі қайтадан шырайдай жанып, баланың әлден көрер көзге толымды, бұлтиған қып-қызыл торсық шекесіне ернін тигізіп тұрып:

– Тіпә-тіпә... тілім тасқа! Алтын тақта отырар айбарым келіпті ғой... – деді де сол тұрған жерінде жеңсізінің омырауын ашып жіберіп, жыбыр қағып қозғалған нәрестені кеудесіне баса қойып: – Өзімнің балам... Өзім асырап ер жеткізем... – деп күбірлеп сөйлеп, тағы көп ұғымсыз бірдеңелерді айтып сандырақтап кетті» [1, 49-50] – деп, жазушы Абайдың өр мінезін құндақта жатқан кезінде көріне бастағанын, жанары оттай, өткір, шымыр, шыншыл, досжанды, жайдары болып өскенін кейіпкер мінез-құлқын бергенде, өз бойына шақ бояу, өрнектері ашық, әрі үйлесімді етіп берген.

Бір шеті Аягөзден, енді бір шеті Қарқаралыдан, Семейден ағылып-төгіліп, құттықтау айтып келіп, шілдехана үш күн, үш түнге созылады. Үшінші күні дегенде Семейден қос атпен алдыртқан молла-ишан еріндерін жыбырлатып ішінен дұға қайырып алып, тізесінің үстіне қойып кітап ашуға кірісті: «Сол мезетте Құнанбай оған тақаңқырай, жылжи барып отырып, дәл құлағының түбінен:

– Ібраһим болсын аты! – деді.

– Бұ қалай, мырза? Кітапқа сөйлетпейміз бе?

– Кітап та соны айтар. Менің ұйғарымым осылай! – деді Құнанбай барынша зілді үнмен.

Молла-ишан алдына келген нәрестенің құлағына азан шақырып:

– Сенің атың бүгіннен бастап – Ібраһим! Ібраһим! Ібраһим! – деп үш рет айқай салып үшкіріп, сол жүрелеп отыра кеткен күйінде әкесінің қолына ұстатты.

– Бұл – көштің бетін түзеген пайғамбар есімі. Өнет баба түрінде Қыдыр-ғалейіссалам аян берді... – деді Құнанбай соңынан өзі жеке дұға қайырып» [1, 54], – деген жолдардан Абайдың азан шақырып қойған есімінің өзінде үлкен астар жатқанын байқауға болады.

Осы бөлім Құнанбайдың қамауда отырып келуін, Қарқаралы сайлауында жеңіп аға сұлтан болып бекігенін қамтиды. Омбыдан қайтар жолда Қазанғап аулына тоқтаған Құнанбайды соқыр

казға теңегені жанына батады. Құнанбайдың қырыс қабағының ашыла қоймағанын сезген Қазанғап оның Бөжеймен жөнсіз алысқанын, ұрпақ үйлесімін бұзғанын басып айтады.

Құнанбайдың ішкі әлемін беру арқылы жазушы қазақ халқының мінез-ірімдерін, психологиясын ашуда көркемдік ізденістерге жол бермеген. Қазақ халқының сол заман талабына сай психологиясының өсуі мен өзгеруі, дамуы қайшылықтарға толы болғандығын көреміз. Адамның бір сәттік күйін беру мен психологиялық талдаудың мүмкіндігі бір емес. Адамның белгілі бір жағдайдағы сезімін ұтымды детальдармен жеткізу арқылы психологизмнің алғашқы шарттары орындалады. Ал, одан әрі оқиға тереңдеп, әрекеттер күрделеніп, қайшылықты жағдайлардың тууы жан-жақты психологиялық талдауға негіз болады. Осы жағдайда кейіпкердің ойы, ішкі дүниесі монолог арқылы ашылады. Құнанбайдың басындағы жағдай оның ғұмыр жолын шолудан, өткен-кеткенді салмақтаудан туған күй. Ол айналасындағы әрекеттер мен өзінің басынан өткерген дүниелердің ащы-тұщысын саралап, мүлт кеткен тұстарын ой елегінен өткізеді.

Қазанғап пен Құнанбайдың шарпысуы роман-хамсаның екінші бөлімінің шарықтау шегі. Бұл оқиғаның шешілуі, белгілі бір оқиғадан басталып, әрі қарай дамып, шиеленісіп, содан барып аяқталып тұр. Осы оқиғаларды таңдап алуы – жазушының қоғамдық көзқарасымен байланысты. Бұл жерде Р.Токтаров әрбір оқиғаны өзінің авторлық ой-ниетіне қарай таңдағанын байқау қиын емес.

«Қызғаныш» атты үшінші бөлімде Абайды жақынырақ танып білеміз. Алдыңғы бөлімдерде Кенесары, Шоқан, Қазанғапты танып білсек, бұл бөлімде Халиолла, Михаэлис, Шәкәрімдермен жүздесеміз. Абай өз заманының жалғыз емес, басқа да зиялы қауым өкілдері бар екенін дәлелдейді. Бөлім негізінен қазақ қоғамының сол кезеңіндегі озбырлығын әшкерелеген, жастайынан білім құған Құдайберді, Халиолла, Абай өмірінің эпизодтарын суреттей отырып, заман озбырлығын, болыстардың сыбайластығын, Абайдың бай-болысқа өшпенділігін, қара халықтың ауыр тұрмыс-тіршілігін көрсету идеясы бүкіл өзегі болып табылады.

Жазушы Абай мен Михаэлис арасындағы қарым-қатынасқа ерекше мән берген. Романда кездесетін Абайдың ұстаздарының бірі осы Михаэлис туралы ғалым Ж.Ысмағұлов: «Дүниеге көзімді ашқан Михаэлис», деп Абайдың өзі мойындаған бұл кісінің ақынға деген шынайы достық ықыласы мен білімдарлық іздаһаты романда мейлінше сыпайы, ізеттілікпен өте тартымды суреттеледі» [3, 5], – деп пікір білдірді. ««Абайдың жұмбағы» роман-хамсасының оқиғалық арнасы мезгіл жағынан да, кеңістік жағынан да осынша кең болғанымен, жазушы деректің ықпалында кетпейді, өмірдің мол оқиғасын барынша сығымдап суреттейді. Романдағы Кенесары, Наурызбай, Саққұлақ шешен, Мұса мырза, Шыңғыс хан, Мәшһүр Жүсіп, Әлихан Бөкейханов, Шоқан Уалиханов сияқты ірі тұлғалардың жазушы шығармасында текті, өр, қайсар, ізгілікті, мейірімді мінездің иелері ретінде суреттелетіндігі – жазушының стилін даралайтын ерекшелік» [2, 87].

Осы жайттарды еске алғанда, Р.Токтаровтың «Абайдың жұмбағы» роман-хамсасы арғы-бергі кезеңнің шынайы шындықтарын алға тартады. Әсіресе, Абай әлемі, шығармашылық мұрасы, көркемдік жинақтаулар, жаңа ізденіс, тың шешімдермен назар аудартады. Абай өмір сүрген уақыт, қоғамдық орта, көркемдік құбылыстар да көңілді баурайды. Жазушы еңбегінің жарқырай көрінетін тұсы да осы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Токтаров Р. Абайдың жұмбағы: роман. – Алматы: Әл-Фараби, 1999. – 751 б.
2. Көкенова А. Рамазан Токтаров романдарының поэтикасы: диссертация. - Астана, 2009. - 125 б.
3. Оразалин К. Абайдан соң. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 584 б.

КЕМЕҢГЕР КЕЛБЕТІ

*Смағұлов Ж.Қ., ф.ғ.д., профессор,
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ*

Аспан асты елінің Бейжің қаласының Орталық Ұлттар университетінде (Минзу) «Қазақ әдебиеті сынының тарихы» пәнінен дәріс оқып тұрған кезімде ұялы телефонымнан қаралы хабар жетті. Асқар тауым құлапты, қамқоршымнан айрылыппын. Теңселіп кеттім. Көзіме - жас, кеудеме - өксік тығылды. Қазақ әдебиеттану ғылымы мен сынының Абызы, Ар-ұяты бола білген ардақты

ұстазым, рухани әкем, қамқоршым Тұрсынбек Кәкішұлы дүниеден өтіпті. Жол жүрер алдында ғана сөйлесіп, қал-жағдайын сұрағанымда: «бұл кәрілік дегенді қой, балам, ылғи жата бер дейді» деп қалжыңдап еді. Сын тарихынан дәріс оқитынымды білген соң: «Дұрыс болған екен, бұл мен үшін үлкен мерей. Қытайлар өз сынының тарихын қай кезеңнен бастап дәуірлейді екен. Соны біле кел» деп тапсырған еді. Көз жұмғанша өз ұлтының әдеби сынының тарихы мен тағдырына алаңдап, қолынан қаламы түспеген, қайран Ұстаз!

Өз әкесі туралы айта келіп «хат танымайтын жаман шал 80-ге келіп өлді. Ал академик, профессор басыммен мен неге 90-ға келмеймін» деп әзілдейтін еді. Әттең-ай, ажал шіркін сәл ғана жеткізбепті. Іле-шала туған інісі Жақия ағаймен хабарласқанымда «Өкең ауырып-сырқамай жайбарақат аттанды да кетті» деп көңіл айтты. Жалған дүние-ай, тоқсан жастық мерейтойында ағыл-тегіл бір сөйлеймін-ау деп іштей дайындалып жүр едім... Енді, міне, отыз миллион адам тұратын хансудың қаласында көзім жасаурап азасөз жазуға душар болдым. Бір уыс топырақ салып, қоштаса алмайтынымның өкініші өзегімді өртеді. Аспирантураға түскеннен бастап, қайтпас сапарға аттанғанға дейін ұстазымның кең шекпені мен аялы алақанының ұядай ыстық жылуын үнемі сезініп жүрген жанның бірі едім....

Мектепте оқып жүргенде мерзімді баспасөз бетіндегі сын-зерттеу мақалалары мен «Қызыл сұңқар» атты Сәкен туралы кітабын оқығаным болмаса, Т. Кәкішұлы деген мықты ғалым бар екенінен хабардар болғаным болмаса, мардымды ештеңе білдім деп ойламаймын. 1974 жылы ҚарМУ-дің «қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығына оқуға түстім. Төртінші курста «қазақ әдебиеті сыны тарихы» атты мамандандыру пәні жүре бастады. Дәріс беруші доцент Б.Кәрібаева негізгі сүйенетін еңбек Т.Кәкішұлының 1971жылы жарық көрген «Сын сапары» атты монографиясы екенін қадап тұрып айтты. Оқитын дәрістерінің мазмұны да осы еңбектің мазмұндық жүйесінен алшақ жатқан жоқ. Өзі сыншы болып таныла бастаған апайымыз кей кезде еркін сілтеп, мысалдарды қоюлата түсіп, мықты сыншымын деп жүргендерді мұқатып қалып та жүрді. Кез келген жаңа кітапты, ол туралы мақала, пікір, рецензияларды қадағалап оқып жүруге дағдыланып қалған кезіміз. Практикалық сабақта ел аузына ілініп белгілі болып қалған әңгіме, повесть немесе бір ақын лирикасы туралы пікірталас туғызуды ұнататын. Ол бір жағынан оқулықтар мен ғылыми еңбектердегі маркстік-лениндік методологияға сүйенген қасаң қағидалы пікірлерді семинар сабағында қайталап айтып беруден құтқаратын.

Міне, осы пәннің арқасында мен ардақты ұстазым, ғылыми жетекшім, кейін рухани әкеме айналған Тұрсекеңнің ғылыми шығармашылығымен алғаш осылайша тереңдей таныстым. Әсіресе, «Қазақ әдебиеті сынының туу және қалыптасу жолдары» атты докторлық диссертациясы арқылы ұлттық сынның Қазан төңкерісінен көп бұрын туғандығын дәлелдеп және дәуірлеп бергенін, енді ол «Қазақ әдебиеті сынының тарихы» деген атаумен жоғары оқу орындарында дербес пән ретінде жүре бастайтынын білгенен соң құмарлығым арта түсті. «Октябрь өркені» (1967), «Дәуір суреттері» (1967) атты еңбектерімен танысып, әдеби сын дегеніміз жатқан бір өзгеше әлем, соны сала екенін түйсіне бастадым.

Содан бастап өлең, әңгіме жазып жүрген әуестігімді тастап, сын мен ғылымға ден қоюды дұрыс деп санадым. Абайдың «Дүниеде өзі, мал да өзі, ғылымға көңіл бөлсеңіз» деген ұлағатты сөзін ұқтырған ұстаздарыма айтар алғысым ұшан-теңіз. Олар өздерінің дариядай ұстаздық білімімен, ғалымдық тұлға сипатындағы болмыс-бітімімен, тәлім-тәрбиесімен менің ғұмыр жолымның осы бағытта өрбуіне қатты әсер етті. Студенттердің ғылыми конференциясында баяндама жасау мен ғылыми үйірме, әдеби кештерде пікір айту белсене кірістім. Сөз болатын тақырыпқа сай теориялық тұрғыда нақты және ғылыми тұрғыда дәлелді сөйлеу үшін том-том кітап ақтаруға машықтана бастадым. Ол кезде қазіргідей ғылыми жоба қорғау мен зерттеу жұмыстарына бағыттайтын толып жатқан конкурстар мен байқаулар мүлде жоқ. Ұмытпасам, аса қадірлейтін ұстазым Задан ағайдың ақыл-кеңесімен бір-екі жаңа кітапқа рецензия да жазып көрдім.

1979 жылы университетті бітірерде кафедра меңгерушісі қызметін атқаратын З.Жұмағалиев ұстазым:

- «Ебеке, кафедра мүшелері орта жастан асып кеткен. Біздің де ізбасар тәрбиелейтін уақытымыз келді. Мен осы бір баланы кафедраға алып қалғым келеді» деп ректорға өзі ертіп барды. Академик Е.А.Бөкетов ағамыз әскери міндетімді өтемегенімді сұрап білгеннен кейінгі:

- «Қарағым, Задан ағаң маған кім көрінгенді ертіп келмейді. Саған сенім артып отыр екен. Мен

ойланбастан жұмысқа қалдырар едім, бірақ сені екі айдан соң-ақ қарашада әскерге алып кетеді ғой. Сонда мен сенің орныңды мына академиктің екі қолымен болса да жауып ұстап отыра алмаймын. Басқа адам алуға тура келеді. Ең әуелі әскеріңнен құтыл, сонан соң ғылымға кіріс», - деп екі алақанын үстелдің үстіне қойғандағы кескін-келбеті әлі көз алдымда.

Ұстазым «Үмітіңді үзбе, ол үшін хабарыңды үзбе» деп қысқа қайырды. Ол кезде мұғалімдік мамандықты бітіргендерге міндетті түрде үш жыл ауылдық жерде жұмыс істеу керек деген талап болды. Әрі маман жетіспейтіндіктен болар, мұғалім жас маманды армияға шақырмайтын. Ауылға тарттым, мұғалім болдым. Әскерге бармау үшін аудан орталығынан алыс совхоздың түпкірдегі бөлімшесінде сегізжылдық мектептің директоры болып жүргенімде 1983 жылы сәуір айында Задан ағай қайта шақыртты. Балалы-шағалы болып үлгерген маған енді жол ашық еді. Кафедраға аға оқытушылық қызметке конкурстық негізде өтіп, жұмысқа қабылдандым.

Ол кезде ғылыммен шұғылдануың үшін, жоғары оқу орнында жұмыс жасауың міндетті болып саналады. Задан ағай «Алматыға өзім ертіп апарып, кандидаттық диссертация тақырыбын бекітеміз. З.Қабдоловтың еңбектерімен тереңірек таныса бер» деп жүрді. Алайда менің ғылым жолына басқан қадамымда алдағы тағдырымды мүлде басқа арнаға бұрған бір оқиға болды. Ол - менің ғылымдағы ақылшы да қамқор ағам, ғылыми жетекшім филология ғылымдарының докторы, профессор, академик Т.К.Кәкішұлымен жүзбе жүз танысуым болды.

1984 жылдың күзінде С.Сейфуллиннің 90 жылдығына байланысты ғылыми конференцияға қатысуға және лекция оқу үшін профессор Т.Кәкішұлы бізге КарМУ-ге келетін болды. Өзінің барлық қажыр-қайратымен ғылыми соны жаңалық ашқан Түрсекең «Қазақ әдебиеті сыны тарихына» ЖОО-дарында жеке пән болып жүргізілу дәрежесін алып берген болатын. Бұл пәнді кафедра «сен оқыт» ден маған сеніп тапсырған соң, ғалымның «Сын сапары» (1971), «Оңаша отау» (1982) монографияларына сүйеніп, өз әлімше жүргізіп келе жатқанмын. Ағай осы пәннен дәріс оқыды. Конференция өткен соң алғашқы лекцияларына қатысып, кең дариядай біліміне, қағазға қарамай оқитын әдістемелік шеберлігіне тәнті болдым. Бір күні Түрсекең сабақтарының арасында бір пар үзіліс болып қалды. Менің де қолым бос еді. Бұл шақта кафедра меңгерушіміз Күлмағанбет Есбаев ағамыз болатын. Сол кісі:

- Босқа отырмай, Түрсекеңді бір жерден тамақтандырып кел, - деді. Ағаймен оқу ғимаратынан шыға бере:

- «Қазақ әдебиеті сыны тарихын» сен жүргізіп жүр дейді ғой!? – деп сұрап қалды.

- Иә, сіздің зерттеулеріңіз бен жасаған бағдарламаңыз бойынша ие болып, өз әлімше дәріс оқып жүрмін, - деп жауап бердім.

Әлі есімде, содан сын тарихының дәуірге бөлінуіне байланысты «осыны қалай деп оқытып жүрсің» деп сұрады. Бала кезден сүйекке сіңген «көженің қоюын қою, сұйығын сұйық» деп тік айтатын мінезден бе, әлде жастық па, әйтеуір, сын тарихын зерделеген білгір ғалымның зерттеулеріндегі өзім келісе қоймайтын тұстары туралы пікірімді ашық айттым. Қазір нақты есімде жоқ, сын тарихын дәуірге бөлуден басталған пікір қайшылығы басқа да мәселелеріне ауысты. Содан кафеге жеткенге дейін, тамақ ішіп отырып та, қайтар жолда да дауластық та отырдық. Түрсекең ғылыми тұрғыда дәйектейді, мен жастыққа тән қызулықпен ұлттық мүдде тұрғысына тарта беремін. Кафедраға келген соң ағай өз дәрісіне, мен өз сабағыма кеттік.

Сол кезде бір оқу тобының кураторы болатынмын. Ертеңіне соңғы сабақтан соң кураторлық сағат өткізіп жатқанмын, деканаттың хатшысы «Сізді кафедраға шақырып жатыр. Тез келсін деп жатыр» деп келді. «Ойпырым-ай, тағы бір жерге жұмсайды-ау» деп іштей қауіптеніп кафедраға келсем, деканымыз Б.Байтанаев:

- Профессорды күттіріп қоятын сен кімсің, ей? - деп әзілдей қарсы алды. Жүрегім орнына түсіп, «кураторлық сағатым бар еді» деп ақталдым. Соңғы сабақтан соң болғандықтан кафедра мүшелері бәрі отыр. Үңіліп қағаз жазып отырған Түрсекең басын көтеріп:

- Ал, ағайындар, менің сендерден сұрайтын бір өтінішім бар. Қарсы бола қоймассыңдар деп, төрт көздерің түгел отырғанда айтқым келіп отыр, - деді.

- Ой, Түрсеке-ай, сіздің сұрауыңызды орындау бізге бақыт қой, - деп Задан ағай әзіл қыстырды.

- Олай болса, сендер мына Жандосты маған қиындар. Қарағандыдан тапқан олжам деп, қанжығама қыстырып барайын. Көкейімді мазалап жүрген бір қиын тақырыпқа салатын ер бала іздеп жүр едім. Соны меңгеріп кететін адамды сендерден тапқан сияқтымын. Кеше тамақ ішуге

барып-қайтқандағы айтқан пікірлерінің көбі көкейіме қонды. Түнде біраз ойланып осы шешімге келдім. Алматыдағы менің кітаптарым туралы «керемет, ғаламат» деген мақтауларға қарағанда, мына балаларыңның менің саясатқа бұрып мүлт кеткен жерлерім туралы айтқан сын пікірі қатты ойлантай тастады. Міне, кандидаттық диссертациясын «Қазақ әдебиеттану ғылымының туу және қалыптасу жолдары» деген тақырыпта бекітіруге, ғылыми жетекші болуға деген келісімімді жазып та қойдым, - деп қолындағы қағазын маған ұсынды.

Басыма аяқ асты қона қалған шексіз бақыттан айран-асыр болып мен отырмын. Таңертең лекциясына келгенде амандасқанымда да бір ауыз сөз айтқан емес. Осылайша ағай менің тағдырымды өзі пішті, өзі кесті, өзі шешті. «Т.Кәкішұлының жетекшілігімен ғылыми жұмыс жазамын-ау» деген ой төрт ұйықтасам түсіме кірмеген нәрсе. Бұл менің табиғатымнан турасын айтатын «қырсық» мінезімнен тапқан ғылым жолындағы бір табысым еді. Әйтпесе, еліміз түгіл бүкіл одақ көлемінде аты мәшһүр атақты ғалымның зерттеулеріне сын айтатындай мен кімнің шікірәсі едім?! Ағайдың еңбектері туралы басқалар сияқты жалпақшешейлік мақтаулар айтуға ақылым жетпей қалған жоқ емес. Бірақ ашығын айтуға үйренген сол қыңыр мінез маған Т.Кәкішұлының ғылыми мектебінің шәкірті болуға жол ашты. Өз дегенімнен қайтпайтын қырсық та қыңыр мінезімнің пайдасы-зиянын көріп те жүрмін.

1986 жылы күзінде ҚазМУ-ге аспирантураға түстім. Жоғарыдағы тақырып бойынша Түрсекең жетекші болып бекіді. Содан бері ұстазымның шалқып жатқан кең дариядай ғылым-білімін, ақыл-парасатын жалықтастан сімірумен келдім. Әлі тойған жоқпын. Біреулерге жақпай қалады екен деп айтпай қалмайтын, айтса өз пікірінен қайтпайтын көзқарас тұрақтылығын үйрендім. Ең бастысы сол – Ұстазымның ғылымдағы қасқыр мінезін де бойыма сіңірдім. Өзімді былай қойғанда, кәкішевтану ілімін С.Жұмағұлов, С.Такиров, Қ.Қалыбекова, Б.Рақымбаева, Ж.Жұмагелдин деген секілді шәкірттеріме де «емізіп» келдім. Қазіргі ұлттық әдебиеттануда қарышты қадамдар жасап отырған ғылыми мектептің негізі профессор Т.Кәкішевтің «Сын сапары» (1972), «Оңаша отау» (1982) атты монографияларынан бастау алды. Ғалым оны «Қазақ әдебиеті сынының тарихы» (1994), (2003) оқулықтары, «Сандалтқан «Садақ» (2002), «Толғам» (2004), «Жанр жайлауы» (2007) және тағы басқа да зерттеулерімен толықтыра түсті. Жалпы алғанда проф.Т.Кәкішұлының кез келген зерттеу еңбегі ұлттық әдеби сын тарихының келелі мәселелеріне соқпайтыны жоқ десе де болады. Т.Кәкішұлы десе сын мен әдебиеттану, ал олар аталса Т.Кәкішұлынсыз сөйлеуге болмайтыны ғылыми ортада аксиомаға айналып кеткелі қашан.

Бұрын тек атақты ғалым ретінде ғана білсем, Т.Кәкішұлының ұлты үшін отқа да түсуге дайын батырлығын, патриоттық ұлтжандылығын, туралықтан таймайтын әділ мінезін аспирантураның алғашқы айында-ақ таныдым. Ол - «Желтоқсан көтерілісіне» байланысты еді. Гайыптан тайып, сол 1986 жылдың 16 желтоқсан күні Мұқтар деген бір бөлмеде жататын семейлік тарихшы аспирант екеуміз ол кезде Пушкин атындағы, қазіргі Ұлттық кітапханадан түс ауа бірге шықтық. Алаңның дәл желкесінде «Жалын» аталатын шағын кітап дүкеніне кіріп шыққанымыз сол еді, алаңда жиналып тұрған 250-300-дей кісіні көріп, әуестікпен жандарына келдік. Қазақ жастарына қанды қырғын әкелген Желтоқсан пленумы жаңа ғана бітіп, Д. Қонаевтың орнына Г. Колбин деген біреудің аяқ асты он бес минутта сайлана салғанын естідік. Жиылған жұрт ішінен біреулер «Бұл не басынғандық, қарсы шығу керек. Ел болатын болсақ, ертең алаңға халықты жинау керек» десіп жатты. Біз де күйіп кеттік. Толық есімде жоқ, алайда жатақханаға келе жатып, «Сұмдық қой бұл! Ұлт намысы тапталды деген осы» деген секілді өз пікірлерімізді айтып, пленумға баға берістік. Кешке қарай біз бар, басқалары бар, ертең алаңға шығу керектігі туралы хабармен бүкіл жатақхана құлақтанды. Түнімен дұрыстап ұйықтаған жоқпыз десем, жалған айтқандық емес. Еуроцентристік көзқарас пен орыстық ұлы державалық шовинизмнің ұлтымызға тигізген зардаптарын өз білгенімізше сараладық. Ертеңіне 17 күні алаңға бардық, сол күнгі мінбеден сөйлеген шешендердің сөздері де есімізде, аты-жөндері де жадымызда.

Бұл кезде Т.Кәкішұлы филология факультетінің деканы қызметін атқарушы еді. Осы күні кешке басы ағай болып, біз, яғни коммунист оқытушылар мен аспиранттар университет парткомының шабармандары қолына түстік, студенттер жатақханасын күзету жұмысына еріксіз жегілдік. Милиция мен КГБ қызметкерлері, факультет оқытушылары мен аспиранттар, тағы басқалары бар жатақхананы сырттан да, іштен де қамадық. Қойылған мақсат – қайткен күнде де студенттерді алаңға шығармау. «Желтоқсан көтерілісі» кезіндегі оқиғалар қазірде азды-көпті жазылды және

әңгіме өзегі Тұрсекең туралы болғандықтан оған тәппіштей тоқталып жату артық. Қазақ халқының ой-санасы мен жадында, жастардың тағдырында өшпестей дақ болып қалған сол қаралы үш күн де өтті. Бір сөзбен айтқанда, «Желтоқсан» көтерілісі - біздің жазылмаған жан жарамыз! Ал Тұрсекең ғұмырының ең бір қиындықпен еске алатын белесі ретінде ғана емес, денсаулығының да сыр беруіне алып келді.

Енді «жас ұлтшылдарды» әшкерелеу мен ортаны олардан тазалаудың қиян-кескі жұмыстары басталды. Қызыл империя өзінің сыннан өткен ұлтшылдыққа қарсы күрес науқанын барлық қаһарын төге бастап жіберді. Көтеріліс өтісімен-ақ Тұрсекең факультеттегі әр кафедра ұжымын оңашалап қана деканатқа шақырып алып, «ертең «үш әріптің адамдары» алаңда болған жастардың суреттерін алып келіп, «танитындарың бар ма» деп сұрайды. Сонда сендер ешкімді де білемін деп айтушы болмаңдар. Мына өндірдей жастарға біз қорған болмасақ, кім пана болады» деп қатты тапсырды. Ертеңінде деканаттың он бес адам еркін отыратын үстелінің үсті фотосуреттерден көрінбей қалды. Әрине, олардың арасында факультет студенттерінің фотолары болмай қалған жоқ емес. Алайда Тұрсекеңнің ұлтжандылық бауырмалдығы арқасында ұжым бірауыздылық танытты. Сонда ағай басын бәйгеге тікті. Себебі «адам аласы ішінде» деген, біреулер «үш әріп» түгіл парткомға сыбырлай салса да декандық тұрсын, партбилет те кетті дей беріңіз. Ал одан айырылу дегеніңіз өз басыңды былай қойғанда, үрім-бұтағыңыздың болашағына балта шабумен тең еді.

Университет басшылығы, яғни ректораты мен парткомы қызметтік орынтағынан айырылмау үшін әшкерелеу жұмысын жанталаса жүргізді. Әр факультеттен студенттерді оқудан шығарудың пайыздық өлшемі де нақты белгіленді. Осы кезде Тұрсекеңнің қатты қиналғанын көзім көрді. ҚазМУ-дың сол кездегі ректоры Е. Ерғожин деген ағайды қайта-қайта шақырып:

- Кәкішев жолдас, сен не, партия саясатына қарсысың ба? Неге сенің факультетінде оқудан шығатын студенттердің саны аз. Неге сен тек комсомолдық есеп кітапшасына сөгіс жазумен шектелесің? Сал, ендеше партбилетті столға, - деп жанын қысқаны шындық еді. Оны студент кездегі ботқалас досына:

- Әй, Зейнолла, мыналарың адам емес екен ғой. 37 жылды қайта бастаудан тайынатын түрі жоқ па деп қалдым. Не амал бар, сөзің өтсе, бір қаракет жасайық та, жастардың обал-сауабы ертең сұралмас деймісің. Сонда ел бетіне қалай қараймыз? – деп түңілгенін өз құлағыммен естіген едім.

Әміршіл-әкімшілдік жүйе бәрібір қойған жоқ. Тұрсекең инфарт алып емханаға түсті, декандық қызметтен шығарылды. Бірақ, ұлтым дегенде көк бөрі мінезді ағайдың арқасында, шатаспасам факультеттен тек екі-үш студент қана оқудан шығарылып, қалғандары комсомолдық сөгіс алып, оқуда қалды. Кейінірек сол кез туралы сыр тарта сұрағанымда:

- Жандосжан-ай, сол күндері жаныма серік болатын жан таппай қиналғаным есімнен кетпейді, - деп жабырқағаны бар. Жалпы ағай ешкімді сыртынан күстаналамайтын. Сол шақта «анау анадай болды, мынау мынаны жасады» деместен бар тартқан азабын осы бір сөйлемге сиғызды да қойды.

Ауылда оқыған біз сияқтыларға ағылшын тілінен кандидаттық минимум тапсыру деген - қияметтің қайымы. Өзі айтқан, айына екі рет келіп жұмысың туралы ақылдасып тұр деген, сондай бір күні «ағылшының не болып жатыр?» деп сұрады. Сабағына қатысып жүргенімді, бірақ өте ауыр болып тұрғанын жаутандай отырып айттым. «Оқытушың кім?» деді. Бір қартандау орыс әйелі еді. Аты-жөнін айттым. «Қап, бір қазаққа да тап болмаған екенсің, ол өзі бір шовинистеу әйел еді, нешауа, көрерміз» деді. Бір күні оқу ғимаратынан бірге шығып келе жатқанда, есік алдында әлгі ағылшын тілі мұғалімі кездесіп қалмасы бар ма?! Тұрсекең амандасты да:

- Уважаемая, коллега, надеюсь вы меня знаете? – деп салды.

- Конечно, Турсынбек Какишевич, я о вас знаю больше чем вы предполагаете, - деді оқытушым.

- Тогда - когда я умру, вместо Какишева будет вот он. Мой хороший аспирант, - деп мені көрсетті.

- Я поняла, что в чем вопрос. Небеспокойтесь, помогу.

- Ну, тогда спасибо, – деді де ағай бұрылып жүре берді. Мен де өзімше «досвидания» деп соңынан ердім. Сәл ұзаған соң ағай «Міне, декандықтың пайдасы осындайда тиеді» деді күлімсіреп.

Тұрсекеңнің осы бір ауыз сөзінен кейін оқытушым мені мәтін қуалап сұрап, көп талап етуін азайтты. Қайта емтиханда келеді-ау деген мәтіндерді беріп, соларға жаттығып, жаттап алуымды қадағалады. Осылайша емтихан кезінде «үштік» баға алуыма көмек жасады. Ол да болса ұстаз ұлағатының арқасында. Сол оқытушы әйел Тұрсекеңе салмақ сала өтініш жасап, оны ағай

амалсыздан орындауға мәжбүр болмады деп әсте ойламаймын.

1987 жылы Тұрсекең 60 жасқа толған мерейтойын жасады. Кафедра мүшелеріне қосыла сыйлық жасадық. Енді өз тарапымнан не тарту етсем екен деген ой бұрыннан мазалап жүрген. Ерекше сыр-сияпатқа қол қысқа, жағдай шамалы. Ауылға бір барғанымда бір жақын адамымнан ұзындығы төбеден еденге дейін түсетін арлан көкжал қасқырдың терісін қалап алып кеттім де ағайға соны сыйладым. Сол көкжал терісін ағай жазу үстеліндегі креслоға қаптай кигізіп қойғанын көрдім. Ол осы бертінге дейін көп тұрды.

Аспирантураның соңғы жылында жоғарыдағы тақырып бойынша жазып, машинкаға бастырылған 300 бетке таяу жұмысымды «аямай сызғылаңыз» деп апарып бердім. (Расында бас-аяғына дейін оқып, керек емес жерін сызып, қажет жеріне толықтыру жасаған сол нұсқа менің жеке архивде әлі күнге дейін сақтаулы тұр). «Бір жетіден соң хабарлас» деген соң телефон шалып едім, «ертең жексенбі ғой, үйге кел» деді. Келсем, Күбіра шешейдің қою шайын дайындаып күтіп отыр екен. Ұнатпаған жерінде «қағып» жіберетін мінезіне сыралғы болып қалғанмын, бағамдасам, ағай көңілді екен. Кабинетіне келген соң:

- Диссертацияңды оқып шықтым, көп ізденіп, аянбай-ақ тер төккен екенсің, қуанып отырмын, - деп бастады да, - архив материалдары мен сирек қолжазбалармен жұмыс жасауға бейімің бар екен, - деп жатып кеп мақтады. Өмірінің көп жылдары мұрағаттардағы шаң басқан деректерді ақтаруға кеткен ғалымға жұмыстың осы сипаты аса ұнаған болуы керек. Жалпы ағай біреуді мақтауға, онда да көзінше мақтауға сараң болатын. Мақтағанды кім жек көрсін, атақты ғалымның айтқан сөздері жүйкемді босатып, өз-өзімнен мейірлендім де қалдым.

- Бірақ менің саған бір ұсынысым бар. Жұмысың үш тарау ғой. Сен кандидаттық диссертацияны соның ұлттық әдеби мұраның зерттелуі туралы алғашқы тарауынан қорға. Әлі уақытың бар, сәл ғана толықтырып жіберсең болды, жетіп жатыр. Қалған екі тарауларын докторлық диссертацияға сақтап қоясың. Қалай келісесің бе? - деді.

«300 беттен ең құрығанда 150 беті іске жарар, содан қорғасам болады» деп келген басым ағайдың мен күтпеген «жаңалығына» тіл қата алмай мелшидім де қалдым. Не дерімді білмей, жұмысымның жоспары басылған қағазға қарап қатыппын да қалыппын. Жағдайымды сезді ғой деймін, тыңдап отырғын Күбірә апайым:

- Әй, Тұрсынбек, осы сен-ақ ылғи «кедейдің балаларын» жинап аласың да қиынға саласың да отырасың. Ана құрдастарың «байдың балаларына» кез келген тақырыпты қорғатып жатыр ғой. Жарап тұрса, осыдан да қорғата берсейші, - деп араша түсті.

- Болмайды, кейін бұл тақырып кандидаттық жұмыс ретінде бір рет қорғалған деп ертең дау шығарады. Сөзді қой, аспирантураны бітіруіңе әлі үш айдай уақытың бар, керек десең тағы бір айға создырып беремін, үлгересің. «Қазақтың әдеби мұраларын игеру проблемалары» (1920-30 жылдар) деген тақырыпта қорғайсың, - деп ағай кесімді сөзін айтты.

- Ағай, сәл ойланып келейінші, - деп шылымымды ерніме қыстырып сыртқа шықтым. Сүтпен кіріп, сүйегіме сіңген мінезіммен қырсығып қалсам ба екен деп те бір ойладым, алайда «генерал болсам демейтін солдат болмайды», Тұрсекеңнің ұсынысы көкейіме жағып барады. Қайта келген соң:

- Ағай, келістім. Мен сіздің шекпеніңіздің етегіңнен бір ұстағанмын, енді өлсем де айырылмаймын, - дедім.

- Міне, көрдің бе, мендегі «кедейдің балалары» аналардың «байдың балалары» сияқты қиыннан қорқатын жалтақ та жасық емес, - деп Тұрсекең Күбіра апайға шекесінен бір қарап алды да: - жүр, ендеше, диссертацияңның біткенін жуып тастайық, - деп ас үйге беттеді.

«Жазған құлда шаршау жоқ», амалсыздан факультет кеңесінде бұрынғы диссертация тақырыбын қайта өзгертіп бекіттіріп, 1990 жылдың қаңтарында кафедра мәжілісінің талқысынан өтіп, «ғылыми кеңесте қорғауға ұсынылсын» деген шешімін алдым. Құжаттарымды дайындап елге қайтуға қамданып жүргенмін. Бір күні Тұрсекең бір аспиранттан «ертең сағат 12-де кафедраға келсін» деп сәлем айтып жіберіпті. Барсам:

- Ә, келдің бе? Жүр, Зейноллаға барамыз, - деп кафедра меңгерушісі академик З.Қабдоловтың кабинетіне ертіп кірді. Сәлем беріп, ағайлардың алдында рұқсатсыз отыруға именіп тұр едім, Зекең майда дауысымен:

- Отыр, қарағым, - деп жылышұрай қарады да: - Мына Тұрсынбек екеуіміз ақылдасып сені

кафедраға жұмысқа алып қалсақ деп отырмыз. Анау күні диссертацияны алдын ала қорғауың соңғы кездегі кафедрадағы сапалы қорғаулардың бірі болды. Солайша саған сенім артып отырмыз, - деді.

Менің тағдырымды өзгертетін ұсыныстар күтпеген жерден айтылатынын біліп, оған бой үйретіп қалғаныммен, асқар таудай ағаларым маған тура осындайды айтады-ау деген ой менде болған да емес. Әйтпесе, ҚазМУ секілді оқу орнына тырнақ іліктіруге арын да, малын да аямай жүргендер жыртылып айырылатын еді. Күтпеген жерден болған соң ба, үн қатуға шамам жоқ, жалтақтап Түрсекеңе қарай беремін.

- Қарғам, біз мұндай ұсынысты кім көрінгенге жасай бермейміз, ойлан. Тура қазір кафедрада бір орын босайын деп тұр, - деді Түрсекең.

- Иә, ойлан, қарағым. Сабақ ауыстырып жүрсің ғой, өзінді студенттер де жақсы атап жүр, - деп Зекең де қолпаштап қойды.

Ағайдың айтқанының да себебі бар еді. Тура осы жерде орай келіп тұрған соң айта кетейін. Аспирантураға жоғары оқу орнынан келгендігім маған бір «сор» болды. Өзіммен бірге түскен академик З. Қабдоловтың аспиранты жан досым Әуез бен тағы бір аспирант М.Тукебаева бұрын ЖОО-да жұмыс жасамаған. Бірі - газеттен, бірі - басқа саладан келген. Факультет оқу үдерісінде болмай қалмайтын «сабақ ауыстыру» деген маған «пәле» болып жабысты. Оқытушылар іссапарға немесе басқа да бір жағдайға байланысты жол жүрмей тұрмайды. Сондайда жатақханадан күн-түн демей тауып алатындары мен болдым. Кафедра меңгерушісі З.Қабдоловпен келісіп алады да, ол кісі шақырып алып, өзінің майда тілімен «қарағым, саған сенім артып отырмыз» деп алды-артыңды орап тастайды. Сылтау айтып құтылуға еш мүмкіндігің қалмайды, амалсыз келісесің. Ғылым жазасың ба, жоқ басқаның сабағын ауыстырасың ба, әбден «ерқашты» болған кезім де болды. Жәнедағы әр қайсысы әртүрлі пән, студенттердің алдына барғанда «бірдене» айту керек қой, қосымша дайындалып қанша уақытың зая кетеді. Реті келгенде айта кетейін, бүкіл аспирантура барысында өз ұстазым Түрсекең маған бірде-бір рет сабаған ауыстыру туралы нұсқау жасамаған екен. Бір рет «сабағыңызды мен өткізіп берейін» дегенімде, «қайтесің оны, өткізеді, одан да жұмысыңды жаз» деп кесіп тастаған.

Содан не айтарымды білмей қалдым. Сасқанымнан аузым түскені:

- Ағайлар-ай, сенімдеріңізге зор рахмет. Бірақ мен үйді қайтемін, Қарағандыда пәтердің кезегінде тұрмын. Ал жасым болса отызға келді, - депмін. Аспирантурадағы үш жылда Алматыдағы пәтер жағдайын жақсы білемін. «Аспиранттар үйі» аталып кеткен жатақхананың астыңғы екі қабатында алды ғылым докторы, кандидаттар екі-үш баласымен аядай екі бөлмеде қиналып ғұмыр кешіп жатқанынмен таныспын. Тіпті бір С. деген ғылым кандидатының «мен мына бойжетіп қалған қызымды осы жатақта ұзатамын ба деп қорқамын» деп жылағанын да естігенмін. Қысылғанда сол есіме түскен болар, тегі.

- Неше балаң бар? - деді Зекең сәл ойланып отырып. Екі кішкентайым бар екенін айттым. Сонан соң:

- Әй, Тұрсынбек, бір-екі жыл қабылдау емтиханы комиссиясына кіргізсек, ілігіп кетпей ме? - деді. Ағай екіұштылау үнмен «қайдам» деді де қойды.

- Онда саған екі күн ойлануға уақыт берейік. Бейсенбіде кафедра күні ғой, сонда келіп жауабын бер, - деп Зекең сөз біткенін білдірді. Ағаймен сыртқа бірге шығып аялдамаға дейін шығарып салдым. ҚазМУ-да ғылыми орта барын, диссертацияны да тез қорғауға мүмкіндік мол болатынын, алда докторлық тұрғанын тілге тиек ете келіп, «дұрысы келіскенің жөн» деп ақыл білдірді. «Желтоқсан көтерілісінен» кейін Алматыдағы жершілдік пен туысқаншылдық індетінің бәсең тартқан кезі еді ғой. Өзі ашып ештеңе айтпаса да кафедрадағы бос орынға менің кандидатурамды ұсынған Түрсекең екеніне еш күмәнім болған жоқ.

Ауылға телефон шалып, әкеммен хабарласып едім, қарсы болмады. «Білдей екі бірдей ғалым ағаң айтып отырса, қалғаның дұрыс болар. Далаға тастай қоймас» деген ақыл айтты. Әйеліме хабар салып едім, «Үйді не істейміз, пәтер жалдаймыз ба, жоқ жатақханада тұрамыз ба, өзің шеш» деген уайым білдірді.

Не істерімді білмей, әрі-сәрі болдым да қалдым. Қайда жатақханада тұрсамда бәрібір емес пе, қалсам қалайын деп шештім. Бір құжатқа қол қойдырмақшы болып, университеттің аспирантура бөліміне бара қалып едім, ондағы қыздар менің министрлікке барып жолдама алуым керек екенін айтты.

«Ол неге керек?» десем, солай, мен аспирантураға өз университетімнің маман кадрлар дайындау мақсатындағы арнайы тапсырма-сұранысы арқылы түскенмін. Міндетті түрде қайтып барып жұмыс істеуім керек екенін тәпшіштеп түсіндірді. Ағайлардың айтқаны ойымда, нақты біліп алайын деп, осында қалуыма, не басқа оқу орнына баруыма болатын-болмайтыны туралы бәрін сұрадым. Сөйтсем, босқа уайымдап әуреге түсіппін, мен целевая аспирантура дейтін жоба бойынша келгенмін, енді міндетті түрде өз жұмыс орныма баруым керек екен. Әйтпесе заңды бұзатын көрінемін. «Е, тағдырдың жазуы солай шығар» дедім де қойдым.

Бейсенбіде ертерек келіп аспирантураға бірге түскен досым, марқұм Әуезді тауып алып, жағдайды айттым. Ол «Қазақ әдебиеті» газетінен, журналистикадан келген болатын. «Ағайлар осылай деп отыр. Ал менің қалуыма болмайды екен, сен мына ғажап мүмкіндікті бос жіберме, газетті қайтесің. Мен жағдайымды айтқан соң сені ғана ұсынамын» деп екеуміз келісіп алдық. Ол кісілер іле-шала іздеп қалса, кафедрадан шықпай отыруын тапсырдым.

Кафедраның шағын жиыны өткен соң Түрсекең екеуміз Зекеңе кірдік. Мен барлық жағдайды түсіндіріп, алғысымды айттым. Зекең «Солай ма екен» дегеннен асқан жоқ. Ал Түрсекең:

- Қап, әттеген-ай, осылар қайдағыны қайдан шығарып алады осы. Енді қайттік енді, - деп катты өкінді. Осыны пайдаланып мен:

- Ағайлар, не шаруаң бар деп сөге көрмеңіздер. Бұл орынға Әуез әбден лайық. Тек газеттен келді демесеңіздер. Диссертациясын жазып бітірді. Ең бастысы пәтері бар, сіздер де, ол да қиналмайды, - деп жібердім. Екі ағайым да маған аңтарыла қарады. Аспирантураны бітіріп, алдын ала қорғаудан өтіп алған соң еркінсідім ба, білмеймін. Әлде ағайлар соншама сенім артқаны қанаттандырды ма, әлде досыма сәл де болса себім тисін дедім бе, оны әлі күнге түсінбеймін...

- М-мм...Айтпақшы ол бар екен ғой, - деді Зекең.

- Ер бала ғой, ол да жарап қалар, - деді Түрсекең көңілсіз ғана. Жүзінен менің кафедрада қала алмайтыныма деген өкініш анық сезілді. Үміт күткен шәкіртін балаларынан бірде бір кем көрмей кеткен қайран ұстазым-ай!

- Өзі бар ма екен, кетіп қалған жоқ па? Бар, біл де жіберші, - деп Зекең мені жұмсады. Кейіннен білдім, сол босағалы тұрған орынға жоғары жақтан бір-екі қолайсыздау адамдарды алдыруға талас туып, өтініш көбейе бастаған соң ағайлар қиналып жүр екен. Сонымен менің орныма Әуез досым аға оқытушылық жұмысқа қабылданды. Мен елге қайттым. Бұны бүге-шігесіне дейін айтып отырғаным, сол кезде Түрсекең менің диссертацияны 300 бет жазғанымды қайта-қайта айтып жүрді. Ол өз қатарластарымның қызғанышын да тудырды. «Айта бермеңізші» деп жалынғаным да есімде. Кейін ұқтым, сонда Түрсекең мені жанына жақын ұстап, тезірек докторлық қорғатып, қазақ әдебиеттану ғылымының тарихын оқу орындарына жеке пән ретінде тезірек енгізуді мақсат тұтқан екен.

Аспирантураны бітіріп, елге қайтып жұмысыма кірістім. Осы 1990 жылы ұстазым маған өмір бойы есімнен кетпейтін және берік ұстанатын бір тағылым айтты. Қазақстандық компартияның бас органы болып саналатын «Социалистік Қазақстан» (26 шілде, 1990) газетіне Ә.Мендеке деген біреудің Түрсекеңді күстаналай жазған «Көрмейін десем көзім бар» деген қаралағыш ашық хаты жарияланды. Оны оқыған соң іле-шала ағайға хабарласып:

- Ана Ә.Мендеке деген кім өзі? Мына мақаласымен не демекші? Мұнда біз өте қобалжулымыз. Мен қарсы мақала жазсам ба деп отырмын, ал тілекшілеріңіз жиналып қол қоймақшы, - деп арсы-күрсі сөйлеп, онда мынаны айтам, ананы жазам дедім. Түрсекең асықпай тыңдап алды да:

- Қарағым, Жандос, хабарласып көңіліңді білдіріп жатқаныңа рахмет. Бірақ, мына екі нәрсе есінде болсын. Біріншіден, не жазсаң да өзің жаз, өз атыңнан жаз. Екіншіден, ешқашан да басқалардың жазғанына қол қоюшы болма. Бұл ашық хаттың соңында кімдер тұрғанын жақсы білемін, тілді алсаң сен тырп етуші болма. Оны мен жаздырып жатыр деп, дауды өршітуді олар аңдып отыр. Бұл Сәкен мен Сәбитке қарсы шабуылдың басы болайын деп тұр. Мен өзім жауап берем. Алдында кандидаттық қорғауың тұр, жау көбейтпей-ақ қой. Ал тілеуқорлығына рахмет, - деп сөзді көпке созбады. Расында сол газетте ағай «Парасат биігінен көрінейік» атты мақаласымен жауап берді. Ұстазым айтқан осы тағылымына әлі күнге берік ұстаныммен қарап келемін.

Ол кезде қазақ тілінде диссертация жазатындардың соруы бес батпан. Жұмысты қазақша жазасың, қазақша қорғайсың, бірақ бекітуге Мәскеудегі ЖАК-қа жібересің. Ол үшін диссертация да, оған қажетті құжаттардың барлығы да тек орысша болуы керек. Отаршылдық жымсысқы саясаттың ғылым саласындағы бір зорлығы осы болатын. Содан жұмысты ақы төлеп орысшаға аудартып

жатқанымда қызыл империя құлады. Алдында ғана Алаш Арыстарының ғылыми және әдеби мұралары ақталған. Марксизм-ленинизм классиктері еңбектеріне сүйенген кеңестік әдебиеттанудың әдебиеттің таптығы, халықтығы, партиялығы секілді қағидаларына қарсы көзқараста диссертацияны қайта жазып шығуға тура келді. Тағы егіз кішкентайлы болдым. Өзім төрт баламен жатақхананың тар екі бөлмесінде тұрамын. Таңнан кешке дейін жұмыста жүресің, түнімен ала қағазбен отырамын, қатты қиналғаным рас.

1993 жылы кандидаттық диссертация қорғап, өзімізде ашылған ЖАҚ-тың бекітуін алдым. Басқасын білмеймін, мені тек шәкіртім деп емес, өз туған баласындай көрді. Мен өз тарапымнан мерейтойларында болсын, басқа да ортада болсын «рухани әкем» деп ашық айтып жүрдім. Қызғанғаны ма, көре алмағаны ма, біреулер «адамда бір ғана әке болады, осы сен қайдағыны қайдан шығарып жүрсің» деп те көрді. «Шаруаларың болмасын» деп айныған емеспін. Шығыстың бір ғұламасы: «Ғылымда жақсы шәкірт тәрбиелеп және оның өзінен асқанын қызғанбаған адам ғана шын мәніндегі Ұстаз», деген екен. Ендеше Т.Кәкішұлы шын мәнінде - ҰСТАЗ!

Сол жылы кафедрадағы кейбір жағдайға байланысты кандидаттық атағым әлі бекіп үлгермесе де, ҚарМУ-дегі ұстаздарым мені қинап отырып кафедра меңгерушілігіне сайлатты. Одан екі жылдан соң деканның оқу ісі жөніндегі орынбасары болып жоғарылады. Осыны білген Түрсекең:

- Деканаттың қағазбасты жұмысын қайтейін деп едің. Енді ғылым айдалада қалады. Тез арада құтыл, - деп реніш білдірді. Оған дәлел орнына ағайдың өзінің «Мерей» (2002) атты екі томдық еңбегін сыйлағанда бергенде жазған мына қолтаңбасын келтіре кетейін:

«Қадірлі Гауһар – Жандос!

Келінім Гауһар, қазақ әдебиеттану ғылымына ерінбей жегілетін және оны салалап дамытуға ерен еңбек сіңіретін Жандосты «тәрбиелеп» бергеніңе көп рахмет! Алдыңғы арбаның ізі кейінге соқпақ екенін ерте ұғынып, ерінбей-жалықпай еңбек етуге ұмтылғаныңа ризамын, Жандос. Кафедрадан биіктесең зерттеуден қол үзіп, кітап жазуды «ұмытып» кететініңді естен шығарма! Бала-шаға қуаныш-шаттығы сендерді бақытқа батыра берсін. Тұрсынбек – Күләш. 19.09. 2002.»

Мансаптың атағы мен татар дәмі қанша тәтті болғанмен, ағайдың осы ақылын құп көрдім. Кейінде Повлодар қаласында педогогикалық институт ашылғанда соған ғылыми жұмыстар жөніндегі проректор болып барасың ба деп ақыл салғанда, ағайға «өзіңіз кафедрадан биіктесең ғылымнан қол үзесің деген едіңіз ғой» деп бас тарттым. Айта кететін бір жайт, Түрсекең ғылым қуған адамның отбасының ұйытқысы әйел екенін әрдайым дәріптеп жүрді. Шәкірттерінің үйіндегі келіндерін риясыз жақсы көріп, оларды біздерден жоғары қоя сөйлейтін.

Сол баяғы «Қазақ әдебиеттану ғылымының туу және қалыптасу жолдары» деген атауды докторлық диссертация тақырыбы ретінде бекітіп қойғанмын. 1997 жылы бір реті келгенде аға ғылыми қызметкерлікке шығып алдым да, докторлық жазуға біржола ден қойдым. Бұрынғы екі тараудан қалған ғылыми негіз бар, онша қинала қоймадым. Тәуелсіздік алғаннан бергі деректермен толықтырып, 1999 жылы Алматыдан «Қазақ университеті» баспасынан тұңғыш «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы» атты монографиям жарық көрді. Кітап қолыма тиісімен қуанышым қойныма сыймай, ұстазыма алып бардым.

Сіз кеме болсаңыз, мен қалтылдаған қайық шығармын,

Сіз шыңырау болсаңыз, мен жай ғана ойық шығармын.

Осы кітабымда Сіз күткенді айта алмаған болсам,

Онда ғылымнан біржола «тайып» тұрармын, - деген шын көңілден шыққан қолтаңбамды жазып апардым.

2001 жылы докторлық диссертацияны қорғауға шықтым, ұзынсонар тексеруге түсіп, бекуі бір жылдай уақытқа созылып, ақыры сәті болмай бекітілмеді. «Е, тағдырдың жазуы солай шығар» дедім де қойдым. Оны жазып жатсам, таусылмас бір тарих, нақты себебін ғылыми орта жақсы біледі. Тек шет жағасын ғана айтайын. Кандидаттық диссертация тақырыбы «Қазақтың әдеби мұраларын игеру проблемалары» (1920-30 жылдар) деп аталады. Ал докторлық «Қазақ әдебиеттану ғылымының туу және қалыптасу жолдары» деген тақырыпта бекіген. Онда ұлттық ғылыми-зерттеушілік ой-пікірдің туу, қалыптасу жолдарың сонау VI-VII ғасырдан бастап 1970 жылға дейінгі тарихын жүйелі зерделеу мақсаты алға ұсталды. Ұлттық әдебиеттанудың осы 1920-30 жылдардағы кезеңі туралы ұстазым екеуміздің аразында келіспеушілік туды. Мен «диссертациямның көлемі онсыз да жетіп артылады, кандидаттық диссертацияда қаралған деп, осы кезеңді жұмыстан мүлде алып тастасам кайтеді» деп

едім, ағай «ол өте күрделі кезең, одан неге аттап кеттің десе, не дейсің» деп көнбеді.

Себебі декан кезінде каталдығы мен мейірімсіздігіне ыза болған студенттері үйіне табыт жіберген Т.К. деген ғылыми кеңес мүшесінің менің алдымда докторлық қорғаған З.Б. мен Б.К. деген жігіттердің жұмысындағы кандидаттық диссертациядағы айтылған мәселелер қайталанған деп қорғау барысында «қанын ішкенін» білетінмін. Мен осыны алға тартып едім, ағай «онда мүлде алып тастама, сығымдап 20-25 бет көлемінде кіргіз, ештеңе етпейді» деп шешті. Расында қазақ әдебиеттану ғылымының туу кезеңі өткен осы жылдардан аттап өту ақылға сиымсыз екені де рас. Әсіресе, Алаш арыстарының кеңес дәуірінде ғылыми айналымнан шығып қалған іргелі еңбектері мен мақалаларына тоқталмай қалайша ғана тарихын саралау мен дәуірге бөлуге болады?! Дүние төңкеріліп түссе де ұстазымның сөзін жерге тастап маған не көрініпті?! Бұл да табылған ақыл ғой деп қорғауға сол нұсқада шықтық.

Қорғау басталды. Т.К.-нің бізге қарсы қатты дайындалғаны, менің қорғау сөзім біткеннен кейін-ақ белгілі болды. Қолында 1993 жылғы кандидаттық диссертациямның сол КазМУ кітапханасына тапсырылған қолжазбасы мен осы докторлығымның нұсқасы. Сол 25 бет бізге сор болып жабысты. 6 сағат бойы қорғадым, 53 сұрақ қойылды. Оның жартысын қойған да сол - қарсы адам. Талқылау басталды. Т.К. үш рет шығып сөйледі, Түрсекең оған қарсы 2 рет мінбеге шықты. Алғашқысында сол «1920-30 жылдарды қостырған мен едім» деп ақтала айтып еді, Т.К. мүлде өршеленіп кетті. Екіншісі сөзінде ұстазым: «Әй, қиянпұрыс Т, сен айқассаң менімен айқас, жаулығың болса маған жаса. Осы Алматыда отырып қайсымыз ұлттық әдебиеттану тарихын тексердік? Сонау Арқадан келіп жоғымызды түгелдеймін деп жүрген балада нең бар?!» деп төтесінен кетті.

Соңғы сөз маған берілді. Қатты шаршасам да алған бетімнен таймадым, тіпті қырсығым ұстап кетті. Т.К.-нің сындарының негізсіз екеніне тоқтала келе «Сіз жаңа сөзіңізде өз пікіріңізді ЖАК-қа жазамын дедіңіз ғой. Жазсаңыз жаза беріңіз, ол сіздің правоңыз. Бірақ мен өз пікірімнен ешқашан қайтпаймын» деп аяқтадым.

Қорғауға өзі де ғалым, ғылым кандидаты менің туған ағам Мұратхан қатысқан еді. Залда ағам тура Түрсекеңнің артындағы орында отырған екен. Кейін маған «Сен өз пікірімнен қайтпаймын» дегенінде Түрсекең «Уһ» деп еңсесін тіктеп алды да «Дұрыс» деді» дегенді айтты. Сонда ғана аяулы ұстазымның мен қатты қысымға шыдамай солқылдақтық танытып қала ма деп қауіптенгенін білдім. Тартыстың негізі қайдан туындап жатқанына аздап хабарым бар мен ұстазымды дұшпанының алдында жығып бермедім. Докторлық бекімесе бекімес деп ұстазымның көзіне тура қарай алатын шәкірттік парызымды өтедім. Оған әлі күнге дейін өзіме разымын.

Жұмыстың тексерілуі мен бекіуі бір жарым жылға таяу уақытқа созылды. Екі бірдей «черный рецензент» оң шешім қабылдағанымен, ақыры барып Түрсекеңмен өмірбойы дұрдараз болып жүрген С.Қ. деген фольклоршының қолына түсті. Ол «ізденуші өз жұмысында шамасына қарамай мені де сынайды» деп қойып бекітілмесін деп шешті. Сол қортынды жазған пікірі менің қолымда сақтаулы тұр. Өмір болса, бұл туралы да әлі таратыла жазыла жатар.

Ұлт мүддесін бәрінен жоғары қоя білетін белгілі ғалым, профессор А.Ісімақованың «Алаш әдебиеттануы» (2009) атты іргелі зерттеу еңбегі бар. Автор онда: «...Біз болсақ, өзіміздің кеңестік білімімізбен ғылымға баяғы шектеулі көзқараспен қараудамыз. Осыдан он жыл бұрын қорғалған Ж.Смағұлдың «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы» атты докторлық диссертациясын құлатуға бар күшін салған бір ғалым ағамыздың әрекеттері еске түседі. Оның ойынша ғылым міндетті түрде үйреншікті кеңестік қалыппен жүруі тиіс. «Қолында билігі бар жеке адам ғылымға қиянат жасай алады» дегеннің осылай іске асуына куә болдық. 10 жыл бұрын қазақ әдебиеттану ғылымына төңкеріс жасаған Ж.Смағұлдың бұл еңбегін бүгінде ғылыми қауым үн-түнсіз ғана пайдаланып келеді» деген жүрекжарды пікірінде ащы ақиқатты айтты. [15-бет].

Т.Кәкішұлының ұлттық масштабтағы мән-мағынасы бар бастамасына кесе көлденең тұрушы Т.К. және С.Қ. сияқтылар мен секілді шәкіртінің ғана емес, ғалымның ғылыми мектебінің дамуына тұсау салды. Соның кесірінен қазақ әдебиеттануының библиографиясы, текстологиясы, тарихнамасы (историография) және әдіснамалық мәселелері секілді салаларының қалыптасу тарихын зерттеу жұмыстары он жылға кешеуілдеп қалғанын ашық айту керек. «Қызған кезде соғылмаған темір» болғандықтан бұл тақырыптар әлі де болса кешенді түрде қарастырылмай жатыр. Мәселе кімнің ұтып, кімнің ұтылғанында емес. Бұл - қазақ әдебиеттануы бастан кешкен оқиға. 1959 жылғы «Әдеби мұра және оны зерттеу» атты конференцияда өз концепциясын М.Әуезовтің беделімен өткізген

Қ.Жұмалиев профессор Б.Кенжебаевтың қазақ әдебиеті тарихын ежелгі дәуірден бастап дәуірлеу мен зерттеу идеясын тура он жылға шегергенін айтсақ та жеткілікті. Сол кезде ғылыми жетекшілігіммен сын тарихы салласынан диссертация жазып жүрген бір шәкіртімді өзім басқа ғалымның жетекшілігіне теліп қорғаттырдым. Ал енді біреуі өзі теріс айналды. Өкініштісі ол емес. Қазірде магистратура мен докторантурада «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы», Қазақ әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелері» атты пәндер ғана жүргізіледі. Шіркін-ай, «Қазақ библиографиясының тарихы», «Ұлттық әдебиеттанудағы текстология мәселелері», «Қазақ әдебиеттануының әдіснамалық мәселелері» атты пәндер жүргізіліп жатса, ол Т.Кәкішев пен Ж.Смағұловқа ғана керек пе екен!? Әдебиеттануының пәндері мен салаларын жүйелі түрде кешенді оқытуға қол жеткізе алған ұлттық ғылымға қандай мерей болар еді.

Ғылымда тура болуды қалайтын «қырсығым» ұстап 2005 жылға дейін жүрдім де, осы жылы «Ұлттық әдебиеттану әлемі» атты монографиямды шығарып, тағы бір талпынып көрдім. Онда алдыңғы монографияда тарихи шындық тұрғысынан айтылған ащы да айқын пікірлерімді алып тастауға мәжбүр болдым. Осы ойымды Түрсекеңе айтып едім, «шегіністің бәрі де жеңіліс емес, бір есептен оның да дұрыс болар. Ел бірінші монографияңды оқыды ғой» деді.

Бұл шақта диссертация қорғап ғылыми атақ алу бір ұланасыр науқанға айналып кеткен кез еді. Ғылымға қатысы бары да, жоғы да қорғамақшы болып жанталасқа түскендіктен ұзынсонар кезек те пайда болды. Ғылыми кеңесті көлденең пайда табуда «сауын сиырға» айналдырғандар ақыры оны жауып тынды ғой. Жасыратыны жоқ, тұмсығымды кіргізейін деп бір-екі рет ұмтылып едім, «көженің қоюын қою, сұйығын сұйық» деп айтсам, «бармақ басты, көз қыстыға» тап болдым да тауым шағылды. Содан соң ғылым кандидаты да далада қалмас деп қолды бір сермедім. Ал Түрсекең «қашан қорғайсың, менің тарапымнан не көмек керек?» деп жанашырлықпен, «Не, сен, екінші Қайым болайын деп жүрсің бе?» ұрсып та қойып жүрді. Мен болсам:

Тұлпар ем, жоқ ед кемдігім,
Алдымнан арқан керді кім?
«Батыраштармен» тартысудамын,
Кеудемді кернеп шерлі мұң.
Ұлы емеспін, кем де емеспін ұлыдан,
Көк бөрінің ұрпағымын ұлыған.
Талай жылдар сермелмеген семсерім,

Әйтеуір бір жарқ етеді қынынан, - деген өлеңімдегі айтылған ой мазмұнында сырғақси жауап беремін. «Екі кісі бейім тұрса есті кісі кейін тұрады» деген атам қазақтың жоралғысымен ғылыми ортада болып қалған кейбір кейбір келеңсіздіктердің қолбайлау болғаны да жалған емес еді.

Бір қисайсам қайтпайтын «қырсығым» біраз ұстады да, тек 2009 жылы Астанада қорғап шықтым. Оған да себеп болған Тұрсынбек ағай, ал шынын айтқанда, сол үйдегі Күләш жеңгей! Әлі есімде, 2008 жылы Түрсекең жеңгей екеуі Қарағандыға бір үлкен мерейтойға арналған ғылыми конференцияға келді. Әуежайдан күтіп алып, қонақүйге орналасып, шай-пай ішкенен соң, үйден дәм татудың сәтіне қай күні, қандай уақыттың дұрыс болатынын жайлап сұрадым. Ағай:

- Енді оның ыңғай қалай болар екен, - деп жеңгейге қарады. Күләш апай жұлып алғандай:

- Әй, Жандос, сен мына докторлығыңды қайта қорғамасаң, біз сенің үйіңнен дәм де ішпейміз, табалдырығын да атамаймыз. Солай! Сен қорға, қорғама, оның құны, грубо айтқанда, маған бес тиын. Маған мына жаман ағаң керек. Кез келген отырыста сенің диссертацияңның бекімей қалғаны сөз болады. Сонда мына ағаі «Жандостың диссертациясының бекімеуіне менің кесірім тиді-ау, дұшпандарым мені мұқатамын деп обалына қалды-ау» деп ойлап, көзін төмен салып жасып қалатынын байқап жүрмін. Сол түні ұйықтай алмай, дәрі ішумен болады, - деп айтып салды. Шошып кеттім, керек десеңіз үнім шықпай қалды. Докторлығымның бекімеуіне ағай сонша қиналады-ау, оның себебін өзінен көреді-ау деп ешбір ойлаған емеспін. Жеті жаста анамнан жетім қалғанан бері тағдырдың ұсынатын кез келген «сыйын» мойымай көтеріп алуға дайындығым жеткілікті еді.

- Қой, Күләш, олай деме, - деп ағай басу айтты. Ештеңе дей алмадым. Сонау 1985 жылдан Қарағандыға келген сайын үйден дәм тататын қайран ұстазыма сол жолы шай бере алмадым. Ал бірақ жеңгейдің осы сөзі қатты батты, тереңдей ойлантты да «қайткен күнде қорғаймын» деп берік шешімге келіп, оны да жүзеге асырдық. Астанадағы осы қорғау барысында және банкетте ағай ерекше шабыттана сөйлеп, ерекше бір көтеріңкі көңілде жүрді. Сәті келіп тұрғанда айтайын, осы

қайта қорғауымда маған моральдық-психологиялық, әріптестік тұрғыдан қолдау көрсеткен ғылыми кеңестің төрағасы ф.ғ.д., Д.Қамзабекұлы мен ғылыми оппоненттерім ғалым профессор А.Ісімақова, А.Еспембетов, Қ.Ергөбекке деген алғысым шексіз. Шынын айтсам, оларды диссертацияға оппонент боласындар деп келісімен алып жүрген де Түрсекең болатын. Әйтпесе «ол бір даулы жұмыс қой» деп қиқандаған адамдарды да білеміз.

Профессор Т.Кәкішев жазған: «Өнегенің үлгісін көріп тұрып, содан үйренбеуіміз, шыр айналып совет әдебиетінің шындығынан кандидаттық, докторлық диссертация қорғап, атақ алуымыз, 1917 жылға дейінгі былай қойғанда, соғыстан әріге бара алмайтын ғылыми бишара мүсәпірлікті, «социалистік реализм туы астында» деген ұранмен шапқылай беруіміз қазақ әдебиеттану ғылымының сорына шыққанын енді ашық айтайық» деген тұжырымын шәкірті ретінде дәлелдеп шықтым. Бас-аяғы жеті жылғы сергелдеңге түскен докторлық бір жарым айдың ішінде бекіп шықты. «Ұлттық әдебиеттану тарихы мен әдіснамасын тек сен ғана диттеп шығасың» деп ағай үміт артты, мен сол сенімінен шыққаным бүгін мақтанамын.

Мен Түрсекең отбасындағы, ағай менің шаңырағымдағы қуанышты-ренішті жағдайлардың бірде-бірінен қалыс қалып көрмеппіз. 2006 жылы 50 жасқа толуыма байланысты университетімізде өткен конференцияға досым Өмірхан екеуі бірге келіп, сөз сөйлеп, шапан жапты. Бізде де дос-дұшпан бар, «Түрсекең қайта қорғамады деп ренжулі, келмейді» деген сыпсың сөздің тас-талқанын шығарды. Ең үлкен «Ұлылық – қарапайымдылық» дегенді адами болмысымен дәлелдеді. Оны былай қойғанда, сол жылы мерейтойдан алты ай бұрындау «Қазақ әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелері» атты оқу-әдістемелік құралды жазып, «Осыны соавторлықта шығарсақ кайтеді. Сіз өзіңіздің қосатыныңызды жазып, баспаға берсеңіз. Маған қарағанда қолыңыз ұзын ғой» деп әзілдеп апарып тастағанмын. Сол оқу құралын шығарып әкеліп, мерейтойда қолыма тапсырды. Мен үшін бұдан артық сыйлық болған жоқ. Ұзын саны 12 кітап жазыппын, солардың ішінде тұңғыш монографиям мен ағаймен авторлық бірлестікте шыққан осы оқу құралым ерекше ыстық.

Бұл ғана емес, менің қызым мен ұлымның тойларына қатысып, туған әкемнің орнындағы Атасы ретінде бата берді. Ағай мені көп шәкірттерінің бірі деп қана емес, ғылымдағы ізбасарым деген сеніммен қарады-ау деген ойдамын. Себебі әр жерде «қазақ әдебиеті сыны мен әдебиеттануын зерттеудің қара шаңырағы Қарағандыға ауысты» дегенді айтып қалып жүрді. Егер осы айтқаным жалған деген адам болса, ауыл қатындарының тілімен айтқанда «аузы қисайсын». Ағайдың осы алтынға айырбастап ала алмайтын сенімін ақтауды өмірімнің мақсат-мұратына айналдырып келемін.

Туғанына 75 жыл толуына байланысты ғұмыр бойы жинаған кітапханасын Бұланды ауылындағы өзі оқыған мектепке сыйға тартып, әке-шешесіне ас беру сапарына арнайы шақырды. Мен, жарым Гауһар және сын саласынан ізденуші немере шәкірттері Саржан, Бағира болып барып бас-аяғына дейін қатыстық. Сонда біз ағайдың туған жер мен еліне деген перзенттік махаббатының ұланқайыр тазалығы мен ел-жұртының Түрсекеңе деген шексіз де өлшеусіз құрметіне тәнті болдық.

Түрсекеңнің достыққа деген адалдығы мен беріктігі ғаламат болатын. Ал дұшпандарына әділ, бірақ иілмейтін шар болаттай берік еді. Өз достары Айқын, Баламер, Мырзабек, Рахманқұл және тағы басқалары туралы сағаттап әңгіме шертетін. Өзім куә болған бір ғана оқиғаны айтайын. Ұстазымның Қырғызстандағы Бішкек қаласында тұратын Қашқынбай Артықбаев деген профессор досы қайтыс болған екен. Ағай ол кезде іссапарда болып, қазаға қатыса алмапты. Бірде маған телефон соғып, амандық-саулықтан соң:

- Жандос, қателеспесем, сен менің қырғыз досым Қашқынбайды білетін сияқты едің? – деп сұрады.

- Ой, ағай, білемін ғой. Жаңарқаға Сәкеннің 100 жылдық тойына келгенде жандарыңызда болып, қолдарыңызға су құйып едім ғой, - деп нақтыладым.

- Ендеше, сол досым қайтыс болғанда мен бара алмай қалып едім. Енді қырқына шақырып отыр, сен жұмыстан сұран, бірге барып қайтамыз, - деп кесіп айтты. Қарсы болмақ түгіл, мерейленіп қалдым. Бүкіл Алматыдан сапарлас болуға Түрсекең адам таппай отырған жоқ қой.

- Сөзіңіздің садағасы, ағай, барамын, - деп уәде бердім. Алматыдан стоматология саласының профессоры М. Темірбаевтің джип көлігімен Түрсекең, досым Өмірхан төртеуіміз жолға шықтық. Түрсекеңнің досының орнына арнайы келгеніне қырғыздар керемет көтеріліп қалды. Біз сыйлы адамға бас тартсақ, олардың құрметті қонағына беретін мүшесі жекелеп бұзылмаған, төңкерілген бетінде тұтастай пісірілген жылқының жаясы екен. Екі жігіт әрең көтеріп келіп табақты Түрсекеңе

тартты. Сонда ағайдың досы туралы сөйлеген сөзіне бүкіл қырғыз бауырлардың риза болмағаны жоқ шығар. Ол да бір ұстаз шапағатының мерейіне бөленген бақытты шағым екен-ау, шіркін...

Тұрсекең 2008 жылы «Сәкен жүрген ізбенен» деген жолсапар жоспарлап, Балқаш, Ағадыр, Шет, Өспен, Қарағанды, Жаңарқа, Түгіскен, Астана бағытында кездесулер өткізді. Ол ақын Ғ.Жайлыбайдың 50 жасқа толған мерейтойының туған жерінде өтуімен сабақтастықта өтті. Он күнге соғылған осы жолсапарда ағайдың тілегі бойынша шәкірттерім Сағымбай, Саржанмен бірге қатыстық. Ғылым жолындағы қиын-қыстаулы ғұмыр жолының әр белесі мен қытымыр кезеңі туралы кеңінен танып білдік. Оның шет жағасын білетін мен «аға, осы қалай болды өзі, соны айтып беріңізші» деп сөз бастаймын. Мақтанғаным емес, бұл жағынан ағайыма еркіндеу болдым. Сын мен әдебиеттану бірін-бірі толықтыра отырып, қанаттасса бірге дамитын болғандықтан біраз нәрседен хабарым бар екені рас. «Әй, сенің білмейтінің жоқ-ау» дегендей одырая бір қарап алып, «ол былай ғой» деп сөз сабақтап кететін. Әсіресе, Сәкен ақталғаннан бергі сәкентану ілімін қалыптастыру жолындағы қажымас қайрат жасаған кездері туралы әңгімелегенде жүзі нұрланып, көруі нашарлай бастаған жанары нұрланып қоя беретін.

Осы сапардың ыстықтығы 40 градус болған бір күнінде Шерубай-Нұра өзеніндегі қарасуда жиырма шақты адам жан сақтадық. Сонда Мұқтар мен Сәбиттей екі ұлы тұлғаның арасындағы пенделік басараздық туралы жазған «Алыптардың айқасы» атты эссе-естелік жанрындағы еңбегі жайында айтуын өтіндім. Жарияланғанына көп болмаған еңбекті жұрттың көбі оқымаған, бәрін бастаған «қара теке» менмін. Себебі Сәкеннің ұсталуын әлі Сәбеннен көретін Жаңарқа жұрты жазушыны аса жақтырта қоймайтынын білемін. Тәуелсіздік алғаннан бергі жылдарда тарихи шындық ашылып, барша мұқановтанушылар, оның ішінде Тұрсекең де бар, Сәкен тағдырының көп сырлары ашылғанмен, ел арасында бір кезде Сәбеннің жаулары таратқан жалған пікір осы жұртшылық ішінде «қатынөсек» қалыпта әлі жүргені рас еді. Сондықтан ел билігі мен мәдениет-өнер саласында жүретін жігіттердің көзқарасына саңылау түсіріп, Сәбен туралы пікірлері өзгерсе екен деген ойым болды. Қарапайым оқырман білмей-ақ қойсын деген оймен сыдырта баяндап кеткен жері туралы діттеп сұрап, қадала қарап, тұшына тыңдастық. Сонда Тұрсекеңнің жадының мықтылығына барша тыңдаушының риза болмағаны шамалы. Жыл, ай секілді даталарды былай қойғанда, шыққан журнал, газеттердің күні мен санына дейін қолына ұстап отырғандай айтады. Кейбір есіне түспей қалған жай болса, «әлгі Сәбен былай деп жазған мақаласы аты қалай еді» деп маған қарайды, жалғап жіберем. Осы сапарнама туралы ағай «Жаяусалдың жазбалары» атты кітап та жазды.

Бірақ осы жолсапардан ұстазым ренжіңкіреп қайтты. Ол сый-сияпат пен құрметтен кеткен кемшілік емес еді. Тұрсекең - ондай ұсақ-түйекке көңіл бөліп жататын пенде емес, ар-намыстың туын биік ұстап, әрдайым «арым – жанымның садағасы» деген тұжырымды жоғары ұстаған тұғыры биік тұратын тұлға! Оның мәні мынада еді.

Ғ.Жайлыбайдың туған ауылы Түгіскен жұрты ағайды хан көтеріп алды. Ақбоз ат мінгізіп, шапан жапты. Онда болған екі күннен соң Жаңарқа ауданы орталығындағы өлкетану мұражайында болатын жоспарлы кездесуге келдік. Таңертеңнен бері ерекше шабытпен жүрген ағайдың көңілі мұражайды аралау барысында біртіндеп түсе берді. Өйтпегенде ше, бүкіл ғұмырын Сәкен тағдырына арнап, Сәкен барша шығармашылық мұратына айналған, сәкентану ілімін қалыптастырған Т.Кәкішұлы туралы мұражайда арнайы қабырға не бұрыш түгіл, бір стенд те, сәкентанушы ретінде суреті де жоқ болып шықты. Тек елеусіз бір бұрыштағы шыны астында 1968 жылы шыққан «Қызыл сұңқар» ғана жетімсіреп жатыр. Басқасын былай қойғанда, тура Сәкенге арналып, кейінде ғана шыққан, «Сәкен-Мағжан», «Сәкен сүйген сұлулар», «Тар жол, тайғақ кешу тағдыры» атты кітаптары да жоқ-ау, жоқ.

Мен не айтарымды білмей, жалтақтап қарай беремін, жанымыздағы Саржан, Сағымбай екеуі «маскара-ай, маскара» деп далаға безіп кетті. Дымбілместердің ортасында ұстазымды жалғыз қалдырам ба, мен көңіл аулаған болып әрнені айтқан боламын. Сонда ағайдың көкейге келіп кенет тығылатын ашу-ыза мен шарт етуге шақыратын ренішке оңайлықпен бой алдыра қоймайтын мықтылық болмысына таң қалдым. Ондай ерлік менің қолымнан келмес. Әкесіне «шымкенттіктерше шешесіне қосып сыбап салып», көлікке отырып тартып тұарым анық. Ал Тұрсекең сыр білдірместен «Е-е-е, мұражайларың осындай екен ғой» деп көп аялдамастан 1- қабаттағы кездесу өтетін залға түсіп кетті.

Залда аудандық кітапханадан теріп әкелген Тұрсекеңнің үш-төрт еңбегі мен басқа да кітаптар

қойылған шағын сөре ғана тұр екен. Ағай оған көзін де салған жоқ. Аудан басына келгендегі таңертеңгі шай үстінде көңілденіп «Мен елге Сәкен мен Мағжанның арақатынасы мен Сәкеннің әйелдері туралы тың деректер айтсам ба деп отырмын» деп қалған болатын. Бірақ, осы кездесуде шешіліп сөйлемеді. Тек Сәкен өзінің тағдырына айналғаны, Алматы өзін Сәкеннің інісі деп білетінін, «Қызыл сұңқар» кітабының шығу тарихы туралы бұрыннан мәлім жайттар төңірегінде қысқаша айтты да қойды. Ал жоғарыда айтам дегені туралы жақ ашқан жоқ, тек сондай кітаптар шыққаны туралы мәлімет айтумен шектелді. Жанында ызаға булығып мен отырмын. Ардагерлер ұйымынан және аудандық мәдениет бөлімінен екі адам сөйлеп, кездесу өткізгеніне рахмет айтты. Соңында маған сөз берді.

Қайдан сап ете түскенін білмеймін, атақты Сырым батыр туралы эпсана есіме түсе кетті. Айтпасам ба деп бір ойландым да, түнеріп отырған ағайға бір қарадым да айтам деп шештім. Ол мынау еді. Сырым батыр көтеріліс қамымен Хиуа хандығына барып келе жатып, соңына түскен қуғыннан құтылу үшін серіктерін басқа бағытқа жіберіп, өзі жалғыз құм ішіне кетеді. Содан адасып, шаршап-шалдығып, әбден шөлдеп, «өлдім» дегенде бір қойшының лашығына тап болады. «Кім бар-ау» деуге шама жоқ, босағаны қақса, бір бойжеткен қыз атып шығыпты. «Су-у» дегенді әрең айтқанында қыз қайта кіріп кетіп, бір тостаған шалап әкеп ұсыныпты. Басына көтере ішіп салған Сырым батыр:

- Уһ! Япыр-ау, бір тостаған шалап бір адамның құны екен-ау, - деп салыпты. Сонда бойжеткен қыз:

- Жоқ, аға! Ол - екі адамның құны. Егер сусап келгенде ішпесеніз, сіз өлер едіңіз, ал дер кезінде тауып ұсына алмасам, ұяттан мен өлер едім, - депті.

Осына айта келіп, сексеннен аса да жүрегі Сәкен деп соққан Түрсекеңе мұражайдан бір бұрыш бұйырмаған деу не сұмдық дей келе:

- Жаңағы эпсанадағы бойжеткеннің тілімен айтқанда сіздер осы мұражайларыңыз арқылы Т.Кәкішұлын бір өлтірдіңіздер, ал Сәкенді екі өлтірдіңіздер, - деп қатты аяқтадым. Қайдағы қол соғу, жиынды жүргізуші кездесуді ылдым-жылдым тез аяқтады. Орнымыздан тұрғанда Түрсекең арқамнан екі рет қағып, ризашылық сезімін білдірді. «Қалай қабылдар екен» деп алабұртқан алаңдаулы көңілім бірден орнына түсті.

Әкімшілік тарапынан берілген дәмді іштік. Мәдениет бөлімінің адамы «қатемізді түзейміз» деп ақталып баққанымен, Түрсекең бәрібір ашылған жоқ. Олардың кигізген шапанын да «мә, сен ал» деп Сағымбайға бере салды. Автокөлікке отырып, төртеуіміз жолға түстік. Әлгі ыңғасыздықтан соң үнсізбіз. Сәлден соң ағай кенеттен:

- Е-е-е, Жандостың бұл ел туралы айтатын кешегі сөзін енді ұқтым және дұрыс па деп қалдым, - деді. Мен жай ғана:

- Түрсеке-ау, бірдеме білеміз ғой, білген соң сөйлейміз ғой, - деген сөз қыстырдым. Оның сыры сол, мен осы елге күйеубала болғандықтан қатты қалжыңдасатын балдыздарыма айтатын бір оспадарлау екі ауыз сөзім бар еді. Оны арнайы мақсатта мұқату үшін айтқан емеспін, жездесініп маза бермейтін балдыздардың аузын жабу үшін ғана келтіретін едім. Соны өздері таратып алып кетті де, енді барлық обал-сауабы менде қалды. Әсіресе сол жақтың жігіттерінің келіншектері күйеуіне ашулы болғанда ыза үстінде айтылатын мазақ сөз дәрежесінде елге таратып жіберді. Жанаарқаға жолға шығарда Саржан мен Сағымбай екеуі екі жақтап ортаға алып:

- Жәке, құдай үшін, сіз сол сөзіңізді айтпаңызшы. Бұлар кеудемсоқ, ұрдажық келеді. Сіздің жезделігіңізді бірі түсінсе де, ал екіншісі қоңқ ете қалады. Түрсекеңнің сапарының сәті бұзылар, - деп жатып жалынған соң, «енді реті келіп жатса да үндемеуім керек пе?» деп барып, «жарар, айтпайын» деп уәде бергенмін. Түрсекең ол не туралы деп сұрап білген, енді соны меңзеп келе жатқаны еді.

Ғажап, иә, расында Түрсекең ғажайып жан! Жоғарыда айтылған жайтты осы сапар туралы «Жаяусалдың жазбалары» атты кітабында ағай не өкпе-реніш, не өкініш ретінде ештеңе жазбаған. Тек кездесудің өтуі туралы мәлімет қана бар. Себебін білмедім, тегі сөзі өтетін сол елдің жігіттері кешірім сұрап, кітапқа кіргізбеуін өтінді-ау деймін. Әйтпесе, олардың өті түссе де айтылуға тиісті ақиқат қой.

Негізі Түрсекеңмен еш бүкпесіз күнді-күнге, түнді түнге жалғастыра емен-жарқын сырласуым 2011 жылы болды. Осы жылы ұлым шаңырақ көтерді де, үйлену тойына арнайы шақырдым. Той

үстінде адам айтса нанғысыз қызық уақиға болды. Алғашқы сөзді балаларымның атасы ретінде Тұрсекең сөйлеген соң, бауыздау құдамның әке-шешесі үлкен құдаларға сөз кезегі келді. Бас құдағи Кеңес апай әріден бастап келінінің осы немересін туған соң төрт айдан кейін диплом қорғағанын, соған емшектегі баланы көтеріп көмекке өзі барғанын тәпшіштей айтты. Аң-таң болып, біз отырмыз. Сонда аудитория алдында сенделіп тұрғанында бір қасқабас адамның жанашырлықпен «қолың талды ғой, жүр, менің кабинетіме» деп ертіп келіп, баланы замдеканның столының үстіне жатқызып қойып, жағдайын сұрап білген соң «ой, бұл диплом келініңдікі емес, еңбек сенікі, оның иесі өзің екенсің ғой» депті. Құдағи «сол сөзді айтқан адам осы тойда отыр, ол – жаңа сөз сөйлеген профессор Тұрсынбек Кәкішев» дегенде, бүкіл ел ду етіп, орнынан тұрып қол соқты. Әрине, өмірде түрлі қызықтар бола береді. Бірақ мен осы сәйкестікті жақсы ырымға санадым. Бір кезде Тұрсекеңнің шапағаты түскен сәбидің енді менің табалдырығымды келін болып аттап отырғанын жақсылыққа баладым.

Той өткен соң ұстазымды қайтармай алып қалып, жұбайыма «келініңді түсіріп бердім, ұлың қасыңда, мен әкемді дем алдырып, емдетуге кеттім» деп «Арман» санаторий-емдеу орталығында он бес күнге тартып отырдық. Міне осы он бес күн бойы мен ұстазыммен емін-еркін сырластым. Бәрін айтып жатсам, ол - ұзақ әңгіме, тек екі ғана өмірлік деталь келтірсем де жетеді.

Санаторий иесі студент кезден қара нанды бөліп жеген досым еді, бар жағдайды жасап берді. Екі бөлмелі жасақталған үлкен люксте тек екеуміз. Бұнда келетіндердің басымы орта жастан асқан адамдар, себебі жүріс-тұрысында, аяқ-қол, тізде ақауы бар адамдар көбірек жиналған екен. Расында ағай әрі дем алды, әрі емделді, әрі ойында жүрген бір үлкен жұмыстың 56 беттік алғашқы нұсқасын қағаз бетіне түсірді. Ем алған соң сондағы жасы егде адамдардың бәрі Тұрсекеңді жағалайды, ауладағы дем алатын жерде ағай әңгіменің тиегін ағытады келіп, күлкі де, әзіл де, салиқалы әңгіме де сол жерде.

Елімізде ағайды білмейтін жан бар ма, емделушілердің барлығы да 84-тегі әкесін жетелеп жүрген маған ризашылықпен қарайды. Кейбіреуі онашада алғыс айтып қалып жүрді. Ал мен болсам, «осы тізесі құрғыр» деп екінші қабатқа ауыр көтеріліп келе жатқан ағайға «немене өзі қартайып қалғансыз ба, жүрсеңізші, тезірек» деп әзілдеймін. Ағай «е, бала, әуелі 80-ге келіп ал, сонсоң көресің» деп жауап береді. Шіркін-ай, бұл да ағайдың жанындағы енді қайтып келмес кезең, өмірімнің ең бір сәулелі шақтары екен-ау.

Сауықтыру шараларында саз-батпақпен емдеу деген түрі де болды. Одан соң міндетті түрде душ қабылдап жуынасың, сонда ағайдың арқасын, аяғын өзім жуып беріп жүрдім. Сонда:

- Жандос-ай, рахмет, сенің осы жақсылығыңды қалай қайтарамын енді, - деп қалып жүрді.

- Қойыңызшы, аға, сіз қарыз болмайсыз, шәкірттің ұстазына, баласының әкесіне жасаған еңбегі қарызға санала ма екен, - деуші едім. Осы емдеу орыннан ағай тыңайып, ерекше бір қанаттанып аттанды. Бастысы ойында жүрген үлкен бір ғылыми жұмыстың негізгі жобасын жазып әкетті. Кітаптың атын «Сыр-сұхбат» деп атаймын деуші еді, алдағы уақытта оқып қалармыз. Ал ғалым үшін одан артық бақыт болар ма екен-ау. Рас-өтірігің білмеймін, «талай жерде болып жүрмін ғой, бірақ Қарағандыда тура осындай сауықтыру орны бар десе, ешбір сенбес едім. Күләшті алып тағы келемін, - деп кетіп еді, амал не, тағдыр жазбады.

Ағайдың 80 жасқа толған меройтойына Қарағандыдан шәкірттері ат терлетіп барып арнайы қатыстық. Ұстаз мерейіне масаттандық, мақтадық, мақтандық. Той соңындағы қорытынды сөзінде Күләш апай ағайдың ғылым жолындағы шәкірттеріне Тұрсекеңе деген құрметі мен қошеметі туралы алғысын айта келе:

- Өмірхан, сен ренжіме, бірақ мен ағаларыңның шын берілген шәкірті кім десе, онда мына Жандосты атар едім. Атақты Арыстанбаб әулие ұртында қырық жыл сақтаған құрманы Қожахмет Йассауиге беріпті ғой. Егер ұстаз ретінде Тұрсекеңнің ұртында құрма болса, оған тек Жандос қана лайықты, - деді. Бәрі жабылып мені құттықтай бастады.

Содан бері Ұстаздың ұртындағы қасиетті құрма аманат ретінде маған бұйырған болса, әлі күнге дейін оны кімге тапсырып кетсем екен деген үлкен толғаныста күн кешіп келемін...

Ұстаздардың ұстазы болған абзал аға Тұрсекеңдей кемеңгердің ғылыми мектебінің шәкірті болғанымды, даналық құрмасы менің еншіме тигенін мақтан тұтамын. Мен ғана емес, қаншама «кедейдің баласының» ғылым атты кең сарайдың есігінен именбей аттауына жасаған қомқорлығын сөзбен айтып жеткізу мүмкін емес! Рас болса, Құран-Кәрімде «ғалым кісіге, басқаларға ілім үйреткен

адамға жаннаттың есігі әрдайым ашық тұрады» деп жазылған екен. Ылайым солай болғай! Менің осыған дән сенгім келеді.

ФУТУРИЗМНІҢ ӘДЕБИ АҒЫМДЫҚ ТАБИҒАТЫ

*Смағұлов Ж.Қ., ф.ғ.д., профессор,
Дадиева М.Д., магистрант,
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ*

Әлемге ауқымды өзгерістер мен төңкерістерге, ірі-ірі дүниежүзілік соғыстарға толы XX ғасыр келді. Адамзат жаңа белестерге көз салды. Бұл ғасырда ғылым, техника, физика, космосты игеру салалары қарыштап дами бастады. Жер-ана, адамзат қауымы атом қаруының зардабын көрді. XX ғасырдағы ірі-ірі өзгерістер әдебиеттен де көрініс тапты. Әдебиетте бір-бірін мойындамайтын әртүрлі әдеби ағымдар мен бағыттар үстемдік ете бастады. Осындай ешкімді мойындамаған, өзіндік жаңа идеяны орнатқысы келген «революциялық» ағым – футуризм еді.

Футуризм – (латынша, futurum – болашақ деген сөзден шыққан) – XX ғасырдың басындағы Еуропалық елдердің негізгі авангардистік ағымдарының бірі саналады, әсіресе, Италия және Ресейде кеңінен тарады. Ең әуелі кеңістік (бейнелеу) өнерінде өріс алған футуризм идеясы кейіннен әдебиет, театр, музыка, киномотография және өнертану мен әдебиеттану ілімдерінде жалғасын тапты. Атының өзі айтып тұрғандай өткен мен осы шақты жоққа шығарып, тек қана болашақты дәріптеу болып саналатын бұл ағым 1909 жылы 20 ақпанда «Фигаро» газетінде жарық көрген италияндық жас ақын Филиппо Томаззо Маринеттінің «Футуризмнің бірінші манифесі» атты мақаласынан бастау алады. Ф.Т.Маринеттиден басқа футуризмнің негізін қалауға ат салысқан Д.Балла, У.Боччони, Л.Руссоло, Карло Карра, Джинно Северинилар болды. «Біздің ішімізде ең кәрісі отыз жаста, келе жатқан жас буын 10 жылдан кейін бізді коқыс жәшігіне лақтырмай тұрғанда, өзіміздің алға қойған мақсатымызды орындауымыз керек», - деген Маринетти «Футуризм манифесінде»: «... Да здравствует риск, скорость, дерзость и неукротимая энергия! Смелость, отвага и бунт – вот что воспеваем мы в своих стихах... Мы вдребезги разнесем все музеи, библиотеки...», - деп өмірге жаңа бір ағымның келгенін әлемге паш ете отырып, оның бағыт-бағдарын белгілеп берді [3,160].

«Футуризм манифесінен» бастап-ақ Италияндық футуристер дәстүрлі мәдениеттен толық қол үзуді көздеді, оның есесіне қарыштап дамушы қазіргі бір өңкей урбанистік өркениеттің эстетикасын орнықтыруға, оқиға мен адамдардың көңіл-күйі сәт сайын алмасып тұратын техницизмге шалдыққан «интенсивті өмірдің» күре тамырының каотикалық ағысын өз санасында жаңғыртқан «өзгеше жанр» сезім күйлерін беруге тырысты. Міне, осыдан келіп тілдік бейнелеудің жаңа үлгілерін («еркін» сөз тіркестерін, дыбысқа еліктеу) іздестіруге деген қажеттілік туды. Осынан кейін Ф.Маринетти «Футуристік әдебиеттің техникалық манифесі» атты өзінің екінші мақаласын жарыққа шығарды. Онда: «1. Синтаксис надо уничтожить, а существительные ставить как попало, как они приходят на ум. 2. Глагол должен быть неопределенной форме. 3. Надо отменить прилагательное, и тогда голое существительное предстанет во всей своей красе. 4. Надо отменить наречие. 5. У каждого существительного должен быть двойник. 6. Пунктуация больше не нужна, можно употребить математические символы + - × : = > < и нотные знаки. 7. Сплетать образы нужно беспорядочно и вразнобой. 8. Полностью и окончательно освободить литературу от собственного «я» автора, то есть от психологии», - деп жас футуристерді өзіндік «тура жолға» бастайды [2,163-167].

Маринеттінің манифесі «телеграфтық стильмен» жарияланған, тіпті, мұның өзі жаңа бір ағым «минимализмнің» тууына себеп болды. Дәстүрлі грамматикадан бас тартуы, ақынның өзіндік орфографиясын жасауы, жаңа сөз түзуі, жылдамдық, ритм де болуын манифестің негізгі мақсаты болды. Манифестің мазмұны халық арасында қатты толқынысты әкеле отырып, жаңа «жанрдың» тууына жол салды. Шығармашылық өмірге қозғаушы элемент ретінде «жұдырықтауды» алып келді. Енді сахнаға көтерілген ақын халықты барлық мүмкіндіктерін пайдалана отырып, күш пен агрессияға, өзін жоғары қою мен әлсізге деген жиіркенішке, төңкеріс пен қатігездікке шақыруды көздеді. Бұл жағынан келетін болсақ, футуризм идеологиясы анархизмге, фашизмге, коммунистерге жақын болды.

Италияндық футуристер эстетикалық агрессиядан және консерваторлық талғамның шектен

шыққан өрескелдігінен, тіпті, «дүниені тазартушы» деген түсінікпен, соғыс атаулының өзін әдейі мадақтауға дейін барып, ақыры бәз-бірі Муссолини лагерінен бірақ шықты.

Футуризмде жарылыс пен хаос, дүниенің күл-талқан болуы үлкен пафоспен жырланады. Соғыс пен төңкеріс мына «көбесі сөгілген көне дүниені» жасартатын, тазартатын күш деп көрсетеді. Қазіргі заман көзімен қарайтын болсақ, жалпы футуризм ницшеанства мен коммунистік партия манифесінің өзіндік бір қосындысы тәрізді.

Орыс футуризмі Италияндық футуризмнен тәуелсіз түрде, бұдан мүлде өзгеше ыңғайда өзіндік көркемдік қозғалыс сипатында пайда болған екен. Орыс футуризмі өзін 1910 жылы жариялады деуге болады. Осы жылы алғашқы футуристік жинақ «Қазылар бақшасы» («Садок судей») жарық көрген болатын. Бұл жинақтың авторлары – Д.Д. Бурлюк, В.В. Хлебников, В.В. Каменский еді. Орыс футуризмі тарихи өзара қоян-қолтық әрі бір-бірімен күресе отырып әрекет еткен мынандай негізгі топтардан тұрды:

«Гиллея» (кейіннен Кубофутуризм) – В.В. Хлебников, В.В. Маяковский, А.Е. Крученых, Е.Г. Гуро, Д.Бурлюк, Н.Бурлюк, Б.К. Лившиц, Хабиас;

«Эгофутуристер ассоциациясы» – И.Северянин, К.К.Олимпов, Грааль-Арельский, т.б.

«Поэзия Мезонини» – Хрисанф, В.Г.Шершенович, К.А.Большаков, Рюрик Ивнев т.б.

«Центрифуга» – Б.Л.Пастернак, С.П.Бобров, И.А.Аксенов, Н.И.Асеев т.б.

непреодолимую ненависть к существовавшему до них языку.

Бұл қозғалысқа жалпы негіз болған жайт, «Көне атаулының күйреуі сөзсіз» (Маяковский) екенін стихиялы түрде түйсіну, келешектегі «әлеуметтік төңкерісті» өнер туындысы арқылы болжап сезіну және «жаңа адамның» дүниеге келуі туралы идеялары еді. Бұлар үшін әдеби шығармашылық табиғатқа жалаң еліктеу емес, керсінше, сол табиғаттың жалғасы іспетті, сонда табиғаттың өзі адамның ерік күші арқылы «болашақтағы мүлде жаңа темір дүниені» (К.С.Малевич) тудыратынын айтты. Осының әсерінен әдеби жанрлармен стилдердің шартты жүйелері бұзылады да, тіл-табиғаттың бір бөлшегі саналған мифологиялық «алғашқы бастауға», фольклорға оралу әрекеті қылаң береді (Хлебников).

Орыс футуризмі көптеген басқа бағыттар мен мектептер туғызды. Мысалға: Формализм, имажинизм (Есенин, Мариенгоф т.б.), конструктивизм (Сельвинский, Луговский), эгофутуризм (Северянин, К.К.Олимпов), будетлянство (Хлебников), ОБЕРИУТ (Хармс, Введенский, Заболоцкий, Олейников), кубофутуризм (Маяковский, Бурлюк т.б.).

Футуристер жанды әңгіменің орнына, тоникалық өлеңдерге ден қойды. Бұл өлең жүйесі орыстың халықтық поэзиясында қолданылып келген. Кейінгі дәуірлерде халықтық дәстүрді жаңғыртып, дамыту негізінде бірталай ақындар тарапынан жазба әдебиетінде тоникалық өлең жүйесін орнықтырған Маяковский болды. Тоникалық өлеңдерде ырғақ екпінді буындарға негізделеді де, екпін түспейтін буындар есепке алынбайды. Сонда кейбір қосарланып кететін сөздер болмаса, тармақтағы әр сөз бір екпінмен нықтап, бөліп-бөліп, өз алдына айтылады да, дербес ырғақтық бөлшек құрайды. Мұның өзі өлеңдегі сөздерді сөйлеп оқу, такпақтап айту талабына сәйкестендіріп, әр сөзді жекелеп айқындап оқуға мүмкіндік береді. Фонетикалық ырғақтар туындатты, тек мұны мен ғана тоқтамай, өздерінің сөздік шығармашылығында дара диалектикалық бейнелі сөздер жасауға құлшынды, тіпті олар өлең графикасының өзіне эксперимент жасаумен айналысты («Визуалдық поэзия»). А.Е.Крученыхтың өлең графикасына эксперимент жасай келе, жаңа идеяның («заумный язык») негізін қалап, жолын ашып берді. Өзінің 1913 жылы шыққан «Помада» атты кітабында: «орыс футуризмінің тарихында ең бағалысы үш кішкене өлең,- дейді алғы сөзінде – Сөздері белгілі бір мағынаны білдірмейтін, автордың «өзіндік тілімен» жазылған, сонысымен басқалардан бөлек өлең», -деп айтады [1,43]. Бұл өлеңсімақтардың белгілі болуы Крученыхтың бұдан кейінгі кітаптарында бұларды мақтап, «оларда Пушкиннен қарағанда орыстық көп» деуі болатын. Осыдан кейін көптеген сыншылардың көңілін аударды. Өлең қуатты күрделі сөздерден басталып, одан соң қандайда бір сөздердің бөліктері тәріздес сөздерден, ең соңғы екі жолы буындар мен әріптерден тұрады:

Дыр бул щыл
Убешур
Скум
Вы со бу

Р л эз

немесе В.Хлебниковтың:

Бобэоби пелись губы

Вээоми пелись взоры

Пиэзо пелись брови

Лизээй пелся облик

Гзи-гзи-гзэо пелась цепь... –

деген өлендеріндегі бұл әріптердің жымдасуы түсініксіз болуымен қатар, құлаққа да жағымсыз естіледі.

Орыс футуризмі бейнелеу өнеріндегі авангардизммен тығыз байланыста болатын. Тіпті көп футурист-ақындар бос уақыттарында сурет салумен айналысты. Сурет өнері бір жағынан футуризмді дамытты. К.Малевич, П.Филонов, Н.Гончарова, М.Ларионовтар футуристер ұмтылғанды қыл қауырсынмен жеткізіп берді.

Орыс футуризмі толықтай әдеби жүйеге енген жоқ. Бұл терминмен әртүрлі орыс авангардының тенденциялары аталды. Жәнеде ағым өзінің әртүрлілігімен тіпті символизм мен акмеизммен де асып түсті. Мұны футуристерде жақсы түсінетін, «Поэзия Мезонині» тобының бір мүшесі Сергей Третьяков былай деп жазды: «В чрезвычайно трудное положение попадают все, желающие определить футуризм (в частности литературный) как школу, как литературное направление, связанное общностью приемов обработки материала, общностью стиля. Им обычно приходится плутать беспомощно между непохожими группировкам и останавливаться в недоумении между «песенником-архаиком» Хлебниковом, «трибуном-урбанистом» Маяковским, «эстет-агитатором» Бурлюком, «заумь-рычалой» Крученых. А если сюда прибавить «спеца по комнатному воздухоплаванию на фоккере синтаксиса» Пастернака, то пейзаж будет полон. Еще больше недоумения внесут «отваливающиеся» от футуризма — Северянин, Шершеневич и иные... Все эти разнородные линии уживаются под общей кровлей футуризма, цепко держась друг за друга», - деген пікірі біздіңше, дұрыс сықылды[4,281].

Жалпы алғанда, «футурист» және «хулиган» деген сөздер сол заманғы қоғам үшін синонимдарға айнала бастады. Баспасөз өкілдері «жаңа өнердің» иелері жасаған «ерліктерін» қағып алып, лезде басып отырды. Бұл жағдай олардың кең көлемде белгілі болуына септігін тигізді.

1914 жылы Ресейге Ф.Маринеттидің келуі орыс интеллигенциясының футуризмге деген қызығушылығын жаңа биік белеске шығарды. Ф.Маринетти Москваға келгенде, оны вокзалдан көптеген орыс әдебиетінің өкілдері құрметпен қарсы алды. Бір қызығы ол келгенде, қарсы алушылардың арасында Шершеневич пен К.Большаковтан басқа футуристер болған жоқ. Маяковский, Каменскийлер гастрольде жүрген болатын. Ал қалғандары Петербургта тұратын. Италияндықтың келгенінен бастап Ресейдің жергілікті газет-журналдары футуризм туралы мақалаларды әр сан сайын жариялап тұрды. Бір газетте одан орыс мәдениеті туралы не ойлайтынын сұрағанда, «Ол өзі бар ма?», -деп сұраққа сұрақпен жауап береді. Толстойды «қажымыр» деп, Достоевскийді «күйгелек» деп айыптап, қысқасы, өзін нағыз «футурист» ретінде ұстады. Жергілікті футуристермен болған кикілжіңнен кейін Маринетти Италияға қайтып оралғаннан соң, онда орыстарды «жалған футуристер» деп айыптап, олар болашақта емес, көне өткенде өмір сүреді деп жазды.

Уақыт пен кеңістіктің шексіздігі футуристер үшін сахналық алаңның барынша кеңейтілген аналогы болды. 1917 жылғы ақпан төңкерісінен кейін «Гилея» тобының футуристері және оларға жақын авангардист суреткерлер қиялдағы «Жер шарының Өкіметін» құрды. Кез келген көркем авангардтық құбылыс сияқты футуристерде де бәрінен бұрын немқұрайлықтан және «профессорлық» ұстамдылықтан қорықты. Оның өмір сүруіндегі қажетті шарт – әдеби керіс атмосферасы, наразылық білдіру, келемеждеу болды. Оларға оқырмандар тарапынан мақтау, тілектес болу емес, агрессивтілік, ызалы наразылықтың болуы тиімді еді. Ел алдына шыққанда олар ерекше қиқар қалыппен көрінуге тырысты. Мәселен, К.Малевич ілгегіне ағаш қасық іліп шықса, В.В. Маяковский сары кофтамен, А.Е.Крученых мойнына шнурмен диван жастығын байлап шықты.

Футуризм шығармашылық тұрғыда өнімді сипаттарымен көрінді: ол өнерді проблема ретінде мазасыздануға мәжбүрледі, өнерге деген түсінікті, түсініксіз қарым – қатынасты өзгертті. Футуристік эксперименттің маңызды нәтижесі – өнерді түсінбеу немесе толық емес түрде түсіну

үнемі кемшілік болып қала бермеу керек, оны толықтай қабылдауға қажетті шарттар керектігін ұғындыру.

Қорыта айтсақ, барлық айтылғандарды саралай келе футуризмнің мынандай негізгі белгілерін ұсынамыз:

- бунт, өктемдік, дүниені «қоқыс толған жәшік» деп санау, тобырдың әр түрлі сезімін көрсету;
- дәстүрлі мәдениеттен бас тарту, болашаққа бастайтын «жаңа» өнер жасауға талпыну;
- дәстүрлі өлең жүйесін бұзу, буын өлшеміне, ырғаққа эксперимент жасау, өлеңнің «оқылуына» көңіл бөлу (интонацияға құрылған өлең тудыру);
- индустриальды қалалардың, техниканың мәдениетін дәріптеу;
- жаңа сөз жасау жолындағы ізденістер, «заумный» (өте күрделі мағыналы) тіл жасау мақсатындағы эксперимент;
- соғысты, хаосты, төңкерісті дәріптеу;
- жалпы қоғам қабылдаған ережелер мен нормаларға қарсы тұру, халықты соған үгіттеу;

Қорыта келгенде, әдебиеттік өзгерістер ештеңе білдірмейді және олар келеді де кетеді, ал поэзия мәңгілік екенін айта беру еш қиындық тудырмайды. Сөзсіз Хлебников, Маяковский, Пастернактың поэтикалық жетістіктері монументалды және футуризмге жатқызуды қажет етпейді. Бірақ біз «изм» журнағымен аяқталатын басқа да әдеби түрлерді ұмытпауымыз керек. Осы әдеби топтар, әдеби мектептер, ағымдар мен бағыттар зерттеуші ғалымды түнертіп жіберетіндей күйге келтіреді. Бірақта, олар қалыптасқан және олардың жаны бар, олар туады және өледі, ал өлгеннен кейін өзі туралы мол қазына, көп мәлімет қалдырып кетеді.

Дегенмен, XX ғасырдың басында қазақ әдебиетіне әсер еткен батыстық әртүрлі модернистік ағымдар, оның ішінде символизм, футуризм ағымдары өзіндік із қалдырды. Ұлттық әдебиетімізді әрқашанда батыспен жалғастырған орыс әдебиеті ол кезеңде әдеби ағымдар топанының астында қалған еді. Бұл уақытта орыс поэзиясы өзінің күміс ғасырын басынан кешірді.

Орыс классикалық әдебиеті дәуірінен жаңа әдеби дәуірге өту кезеңі жалпы мәдениеттің және әдебиеттің өзінің ішінде эстетикалық өлшемдерді ауыстыруға ұмтылған, әдеби – көркем тәсілдерді түбегейлі жаңартуға бағытталған құбылыстардың орын алуына байланысты тартысты, шиленісті өткені мәлім. Осы кезеңде орыс поэзиясы барынша қарқынды түрде өзгеріп, жаңарды. Пушкин дәуірінен кейінгі көркем мәдениет өріне келген бұл кезең кейіннен «поэтикалық қайта өрлеу» немесе «күміс ғасыр» деген атқа ие болады.

Орыс поэзиясының күміс ғасыры бірін-бірі мойындамайтын бес әдеби ағымнан тұрады. Олар: символизм, футуризм, акмеизм, имажинизм және обериуттер поэзиясы.

Осы бес ағым екі дәуірдің, яғни XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бас кезеңінде дағдарысқа ұшыраған, ойы мен сезімінен жан кете бастаған орыс поэзиясын қайта тірілтіп алды. Жалпы, екі дәуірдің арасында әдебиетке кірген қай буын өзін керексіз, саф алтындай бағаланатын классика кезеңінен кейін туған жетімек ұрпақ сезінетіні белгілі. Қазақ әдебиетіне де мұндай үрдіс таңсық емес. Алысқа бармай-ақ қоялық, XX ғасырдың 90-шы жылдарында әдебиет көшіне араласқан жас буын ақын-жазушылар әлі күнге дейін есін жинай алмай келеді. Біздіңше, оның себебі мынада. Екі ғасырдың ортасында керілген «Алтын көпір» өкілдері.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Смағұлов Ж. Ұлттық әдебиеттану әлемі. Монография. – Қарағанды: «Болашақ – Баспа», 2005. – 317 б.
2. Марков В.Ф. История русского футуризма./Перев. с англ.: В.Кучерявкин, Б.Останин. – СПб.: Алетейя, 2000. – 438 с.
3. Жарылғапов Ж.Ж. Қазақ прозасы: ағымдар мен әдістер; Монография. – Қарағанды: ЖШС «Гласир», 2009. – 400 б.
4. Исмакова А.С. Казахская художественная проза. Поэтика, жанр, стил (начало XX века и современность). – Алматы: Ғылым, 1998. – 394 с.

Смағұлов Ж.Қ., ф.ғ.д., профессор,
Жанузаков Н.Б., оқытушы,
Смакова Т.С., магистрант
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ

Махаббат – мәңгілік тақырып және ол өмірмен егіз. Ұлы Абай да тіршілік тауқыметінен бір мезгіл бас көтеріп:

Қайда екен, қайда сол жылдар,

Махаббат, қызық мол жылдар? - деп жастық шақтың алау туындай албырт махаббатты жоқтау айтқан жоқ па? Жаратылысында сезімтал Ғалымның да махаббат, сүйіспеншілік тақырыбына жазылған өлеңдері аса тартымды. Ақынның ғашықтық сезімі лапылдап жанған от сияқты, қызуы шарпып, өн бойыңды алаулатып тұрады. Кәдімгі алаңсыз бала кезді, жастық шақты аңсау, алғашқы дір етпе сезімді сағыну, әлдеқашан қоштасып қол бұлғаған өткінші ыстық сәттерді еске алу Ғалым өлеңдеріндегі жарасымды сәттер. Өлең құрылысы да әр қилы: біреулерінде ой жеңіл айтылып, нысанаға дөп тиіп жатса, екінші бір өлеңдерде ақын ұзағырақ сөйлеп кеп, қысқа қайырып отырады.

Ғ.Жайлыбай шығармашылық жолында лириканың барлық түріне дерлік қалам тербеген. Ақынның тек махаббат лирикасының өзі ғана алуан тақырыпты қамтиды.

Махаббат кемпіркосақтай көк жүзінде бір ілініп жоғалуға құштар екен, жұмбақ қыз көркемдігімен баурап, сол күйі жағада қадала береді.

Толқындарына тағдырдың

Ескексіз қайық салғандар.

Бұлар үмітсіз, тек жалт еткен арайлы бір әлемі сезімге тәуба қылып, мұңаюға риза болмақ керек. Лирикалық «меннің» ең шыншыл дара болмысын ақын біткен есі кете жырлайды. Олар өзін - өзі үкім оқығандай қылып, құпия сырын жариялап қояды. Көмескі дүниені жарқыратып жіберген сәтте, ең күшті күпіршілік те, кінәлі жүрегі де бұлттан шыққан күндей тазарып, нұрлана лүпіл қағары неліктен? Абай «Өлең шіркін өсекші жұртқа жаяр, Сырымды тоқтатайын айта бермей» десе де, ақындықтың асау жаратылысына бағынарын білген. Адуын болса да хас жүйрік жырдың буырқанған екпініне бағынбау мүмкін болмай қалады. Мәжнүн жүрек ештеңеге бағынбайды, бір Құдайдың әміріне пейілді. Сондай бір мәнді драма, сюжетті өлең - «Терең сай». Бұл өлең жастық жыры, өте нәзік һәм күрделі лирика. Қаһарманы ақынның өзі. Ол моноспектакльде ойнаушы актёр тәрізді оқиганың тал бойын түгел қамтиды, бас режиссёр де, актёр де, көрермен де, сот та, құрбан да, жендет те бір өзі. Сол терең сайдағы жастық сезімге мас болған екеудің бірі - драманың бас кейіпкері болған қыз бейнесі жұмбақ күйімен беймәлім қалады. Соның үшін, мүмкін, мұның атауы ұдайы әлем - сахнада ойнала беруге жазылған «Өмір» атты драма, Адам ата мен Хауа анадан бері. Ақын өзін сал - сері сезінбесе кім болмақ, бұл серілік ақындық бөрікіне бек жарасады. Соны арқаланып, ақын тамаша кульминациялық жыр тудырған.

...Сол Тереңсайды көруге бір күн

құмар боп,

Мен келген едім,

Көз алдым кетті мұнар боп.

...О, керемет- ай,

ішіңніңсуғатолыпты

Қатты қорықтым, көз жасың сенің шығар деп [1, 224]

Ғалым Жайлыбай француздың үлкен ақыны, шығармашылығы сюрреализммен аяқталатын Гийом Аполлинер (1880 - 1918) өлеңдерін қазақ тіліне аударды. Аполлинер «Ақылда да айып көп» десе де, атақты «Мирабо көпірі» атты өлеңінде дәстүрлі фольклорлық - эпостық өмір - өзен сарынын көсіле жырлайды.

Ақмахаббаттырнапкетті жараны,

Өткен өтті десек те

Өзегіне өрт түскендер жүр азып.

Өзендер мен жылдар бірге ағады,

Өміріңді шешуі жоқ есеп де,

Үмітінді үрле тағы құлазып...

Қара түннің ұрлап іштім тұнығын,

Бір күн өтті, жалғасады ғұмырым. [1, 31-б.]

Сезім жүрген жерде аңсар, сағыныш жүрері табиғи құбылыс. Ғалым ақынның сағыныш не?

«Ей, жүрегім,

жиілеу сызданасың,

Мүз кешемін айдыным мұздағасын.

Қанаттының бәрін де сүйдім сосын...

Сол ауылыдың нәзіктеу қыз баласын.

Шашыраған шалғынға күлкі есімде,

белден басып қайтуға үркесің бе?..

Бір құмары қалған-ды бала ақынның

Жылқылары жусаған қыр төсінде» [2, 12]

Маххабат – кең ұғым. Бірақ әсіре шоқтығы биік сезімбер болады. Соның бірегейі – Ананың балаға, Баланың анаға деген махаббаты. Ғалым ақынды бұлтұста мүлде басқа қырынан көреміз. Және тәнті боламыз. Шіркін, барлық бала анасын осылай сүйсе деп армандап қаласыз.

«Шаңыраққа шырай боп,

Ісіме – құт.

Көңілінің көгілдір құсына еріп,

Анам келді ауылдан бір көруге,

Жиі-жиі жүрген соң түсіне еніп» [3, 43].

Ғалым ақын аудармасындағы Аполлинер қазақы санаға тұманды емес, француздың дүние жалғандықтан жерінбеуі тіпті жат емес [1, 215]. Осы әлемде Ғалым Жайлыбай талант - пырағымен тоқтаусыз желіп келеді. Қалай? «Сеземін нұр - шырай барын, бағыма балаған ғұмыр! Тыпыршып тыншымай жаным, Аңсайды аламан - дүбір, - [1, 216] деген шумақтар тұлпар тынысты ақынның аршынды қадам жазбай тынбайтындығын білдіреді.

Ақынның төмендегі өлең жолдарынан махаббаттың тамылжыған сәттерін Кеңгірдің керім кештеріммен ұштастыра жырға қосуы:

Қарағым,

Сені көрдім мен,

Сергелдең сыйлап сезімге.

Толқыған толқын Кеңгірден

Жағаны сүйген кезінде, - дей келе алғашқы махаббатың яки ғашығын тосыннан ұшырастырған жанның бойындағы сезімін жырмен төмендегідей өреді:

Жүрегім сонда солқылдап

Жылаған едім,

Тыңдап ем...

Толқындай шашың толқындап

Толқынға қарап тұрған ең, - дей келе

Әлдилеп әсер бүгінгі,

Көктеммен бірге көктеп ем.

Жырлауға әсемдігіңді

Ақынның тілі жетпеген

Еліктер қалмас еленбей,

Айдын аманда қаз қонар

Мен жазған ғажап өлеңдей

Жанарыңдағы жазбалар –деп ақын ару бойындағы тазалықты, сезімнің кіршіксіздігін және де адам жанының айнасы – ару қыздың көзжанарын бәрін – бірін өзінің ғажайып жырына балайды.

Шомылып самал нұрға,

Сезім біткенді бүр жарғыз!

Кеңгірдің жағалауында

Толқындай толқып тұрған қыз –деп жан баласының сезімсіз ғұмыры мәнсіздікке малынып, мағынасыз күн кешетінін айта келе көктемдегідей адамның да сезімінің бүрленетінін айтады.

Сонымен қатар, Кеңгірдің әсем толқындарын қалқа қызбен сабақтастыра суреттейді.

«Жыр жауған жылы күндерім –
Нұр жауған ғұмырымда едің...
Тұлпардың тұнығында едің,
Бұлақтың тұнығында едің...
Сыр айтай сырғалым қалды,
Мұнартты...

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Жайлыбай Ғ. Тағдырымның тамыры: мақалалар мен сұхбаттар. – Астана: Фолиант, 2008. – 248 бет.
2. Жайлыбай Ғ. Тобылғыжарған: Өлең, толғау және поэмалар. - Астана: Фолиант, 2011. - 280 бет.
3. Жайлыбай Ғ. Ардакүрең. Өлеңдер. – Алматы: «Қайнар» баспасы, 2008. – 288 бет.

ТҮРКІ ӘЛЕМІ «МӘНГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫНДА

*Смағұлов Ж.Қ., ф.ғ.д., профессор,
Смағұл З.С., «SilkWay» мектеп-лицейі мұғалімі,
Атырау қаласы*

Ежелден әр ұлттың, әр халықтың арман етіп аңсайтыны, қол жеткізсем екен деп ұмтылатыны - тарих сахнасынан ойып тұрып орын алу, мәңгілік елге айналу. Өткеніміздің ел жадында жаңғырып, бүгініміздің кемелденіп, болашағымыздың мен мұндалап қол бұлғаптұрғаны біздің, яғни қазақ елінің ең ұлы мақсаты десек артық айтқандық емес. Себебі, бүгінгі Қазақстан кешегі Күлтегін, Тоныкөк заманынан бері сан мыңдаған тарихты бастан кешірді, шапты да, шабылды да, мерейі өсіп марқайды да, еңсесі түсіп езілді де. Ащы да болса, бұл - тарих. Сол тарихымызға үңіле қарайтын болсақ қанша ғасыр өтті. Алайда, елдігіміз – ерлігіміздің арқасында сақталып қалды. Бүгінде сол елдігімізді одан әрі нығайта түсу үшін елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың салиқалы саясаты бізді алға жетелеп келеді.

Бұл – тұңғыш мемлекеттік ресми идеологиямызды жариялау мақсатында дүниеге келген «ел тарихындағы біз аяқ басатын жаңа дәуірдегі» Мәңгілік Ел саясаты. Бұл - нар тұлғалы батырларымыздың етікпенен су кеше жүріп сол кезеңдердегі ел мұратына айналған тағдырлы да тамырлы тәуелсіздігіміздің баянды болуынан туған тарихи мақсатымыз, қаһарманды құранымыз. Яғни, мемлекетіміздің ғасырлар тоғысында ірі державалар арасындағы бәсекеге төтеп беріп, өзіндік қорғаныс саясатын ұстана отырып, барша түркі халықтары ғұмырының мәңгілігін көрсету. Түрік шежіресінде «мәңгі» сөзінің өзі «Тәңір», «Құдай», «Алла» деген сөздермен мағыналас қолданылады. Осыған қарап, «Мәңгілік Ел» «Алла Тағаланың елі, халқы» дегенді білдіретінін және мемлекет пен ұлттың уақытпен шектелмеген тұмары екендігін көреміз. Сол үшін де бүгінгі күні барша түркі халықтары бірігіп «Тұтас түркі елі» идеясынан «біртұтас Түркістан» идеясына дейінгі бабаларымыздың атқарған ерен еңбектерін зая кетірмеуі керек.

Осы орайда елімізде құрылған бірнеше ұйымдарды атап өткім келеді. Солардың біріншісі – мәдениет саласындағы «ТүркСОЙ», бұл түркі халықтарының мәдени байланысын нығайта түсу үшін қызмет жасаса, екінші – «ТүркПА» халық қалаулыларының арасында заңнамалық, құқықтық негізде құрылған парламентаралық дәнекер құрылым. «Түркі кеңесі» болса бауырлас елдердің ынтымақтастық кеңесі болып жалпы саяси, экономикалық мәселелермен айналысады. Келесісі «Түркі академиясы». Бұл ұйым осы интеграциялардың ішінде ғылыми негізде жұмыс жасайтын бірден-бір ұйым. Түрік академиясы – түркі әлеміндегі ғылыми құрылымдарды үйлестіретін Қазақстанның ғана емес, Түркия, Әзербайжан, Қырғызелдеріне ортақ құрылым. Осы құрылған ұйымдардың арқасында түркі әлеміне ортақ дүниелер болашақта назарға алынып, тарихи және әдеби айналымға енеді деген үміттеміз. Осы орайда әдебиетімізде әлі толық зерттеліп үлгермеген «Түркістан легионы» жайында айта кетсек. Легионның қандай мақсатта, қашан және қай өңірде құрылғаны жөнінде тарихшылар біраз еңбек жазып жатыр. Әсіресе Әбдіуахап Қараның легион жайында жазған еңбектері халықты бей-жай қалдырмады. Алайда легион тарихын білгенмен қатар біз сол легион

құрамында болған әдебиетші ақын-жазушыларымызды да зерттеп, зерделегеніміз жөн. Біз олардың еңбектерін жарыққа шығарып, әдебиет айналымында елеп-ескерілгенін қалаймыз. Берлин жерінде құрылған Түркістан легионының одан әрі дәріптеліп, түркі жұртшылығын әлем елдеріне танытқаны ұлтымыз үшін де маңызды. Саясат құрбанына айналған осы бір азаматтарымыз өз замандарында қолдарынан келгенін аянып қалмады. Олар асыл мақсаттарын жүзеге асыру үшін «Яш Түркістан», «Иені Түркістан», «Милли Әдебиет», «Милли Түркістан» деген бірнеше газет-журналдар жарыққа шығарып отырды. Бұл жөнінде Алаштанушы ғалым Дархан Қыдырәлі «Эмиграцияға кеткен түркі халықтарының ұлт зиялылары Еуропада шоғырланып газет-журнал шығара бастады. Ал оған дейін эмиграция дәстүрі әлі қалыптаса қоймаған Түркістан халықтары, атап айтқанда өзбектер, қазақтар, қырғыздар мен түркімендер бастапқыда кавказдық бауырларымен бірге болып, 1927 жылдан бастап Ыстамбұлда өздерінің тәуелсіз «Иені Түркістан» деген журналдарын жарыққа шығарды. Мұстафа Шоқай, Зәки Валиди, Осман Қожаұлы және Междеддин Делил сынды қайраткерлердің ұйытқы болуымен және «Түркістан Ұлттық Бірлігінің» шешіміне орай әуелі араб әріптерімен шыққан «Иені Түркістан» 1930 жылдан бастап латын әріптерімен жарияланды. Оның мақсаты – түркі халықтарын біріктіру, топтастыру болатын» деп баға береді «Аңыз адам» журналына берген сұхбатында [1, 17]. Ал тарих ғылымдарының докторы, профессор Әбдіуахап Қара «Мұстафа Шоқай» атты кітабында «Шоқайдың баспасөз саласындағы тағы бір жетістігі «Яш Түркістан» журналы. 1929-1939 жылдар арасында Берлинде шығып тұрған бұл журнал сол кездегі Түркістанның тарихы мен мәдениеті туралы баға жетпес құнды мұра» деп жазады [2, 56]. Белгілі журналист Есенкелді Төрешұлов та «Солжылдары, яғни 1941-1945 жылдары, Германияда барша түркі халқына ортақ түсінікті латын қарпімен басылып шығып тұрған «Милли Түркістан» газетімен «Милли Әдебиет» журналы болған екен. Осы газет журналдарда легионшылардың әртүрлі шығармалары басылып тұрған... Бір айта кететін ерекшелік сол, бұл «Милли Түркістан» газеті мен «Милли Әдебиет» журналында Абайдың, Мағжанның өлеңдері, Махамбет батыр жырлары, хан Абылай, Манас жайындағы жырдастандар да көптеп жарияланған» дейді өз еңбегінде [3, 9]. Осыған қарап-ақ легион құрамында ақын-жазушыларымыздың көп болғанын айқындаймыз. Осы газет-журналдарда легионерлердің де жырдастандары, өлеңдері, мақалалары жарыққа шығып отырған. Солардың ішіндегі аттары белгісіз бірнеше бүркеншік есімді ақындар болған. Олар Зарлық, Өлмес, Қобызшы Қорқыт (Қ.Қ.), Сыр Баласы, Қ.Қазыбек, Легион әскері, Ерікті Түркістан әскерлері, Сайран, Жақан, Асан Қайғылар еді. Ұлттық қауіпсіздік комитетінің ардагері, отставкадағы полковник Амантай Кәкеннің «Түркістан легионы» деген еңбегінде бұл бүркеншік есімді ақындардың үшеуінің есімі белгілі болған дейді. Олардың ішінде Қобызшы Қорқыт – Мәжит Айтбаев, Асан Қайғы – Мәулікеш Қайболдин, Сайран – Хамза

Абдулин деп тұжырымдалған. Одан кейін де «Абылайдың суретін салған ақын Мәжит Айтбаев туралы не білеміз?» деген атпен «Егемен Қазақстан» газетінде мақаласы жарық көрген болатын. Және айта кететін жайт ф.ғ.д., профессор Сағымбай Ботпайұлының «Алашта Мәжит атты ақын болған» деген мақаласы «Орталық Қазақстан» газетінде 1995 жылы жарық көрген. Дегенмен, бұл бір ғана бүркеншік есімнің толық бір адамға тиесілі екендігін білдіреді. Шын есімдері бұқара халыққа беймәлім қаншама ақын-жазушыларымыз бар. Осыған дейін қолымда бар еңбектерді пайдалана отырып «Түркістан легионындағы қазақ ақындарының шығармашылығы» деген тақырыпта дипломдық жұмысымды жазған едім. Алайда, зерттелетін нәрсе тым көп, бұл бір ғана дипломдық жұмыстың аясында шектеліп қалатын тақырып емес. Мұны әдебиетші түрколог ғалымдар қолға алып жатса, легион құрамындағы қазақ ақындарының ғана емес, өзге түркі тектес бауырларымыздың да әдебиеті жаңа есімдермен толығар еді, бірлігіміз одан әрі нығая түсер еді. Онсыз да бір тарихты бастан кешірген ұлттармыз, зерттеу жұмыстарын да бір бағытта жүргізсек «мәңгілік бауырлас елдер» қатарына енеріміз сөзсіз. Мұны өзімізге келген аманат деп білгеніміз абзал.

Бұл жөнінде елбасымыз өзінің «Тарих толқынында» атты еңбегінде: «Тарихтың алға қойып отырған өктем талабы әрбір түрік еліне әртүрлі салада саяси, экономикалық, мәдени және гуманитарлық тәсілдермен бірігу проблемасын шешудің бәріне бірдей тең институттық тетіктерін жаппай-тұрмай іздестіруді міндеттейді» деп ойын ашық жазған [4, 16-б]. Мынадай дамыған ғасырда алып державалардың тырнағына ілініп кетпедің, тарих сахнасында Мәңгілік ел болып қалудың жалғыз жолы – барша түркі халықтарының бірігуі және ұлттық мүдде тұрғысында талмай еңбек ету.

Ендеше келешегіміз кемел болсын десек, елбасымыздың алға қойған осы бір мақсатын барша түркі жұрты болып қолдайық, өткенімізден сабақ ала отырып, болашағымызды баянды ету жолындағы хақ мұраттарымызға жетуге талпынайық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. «Аңыз адам» журналы, №2
2. Ә.Қара «Мұстафа Шоқай және Түркістан легионы», Астана, 2005 ж
3. Е.Төреқұлов «Тұтқын сыры», Алматы, 2010 ж
4. Н.Назарбаев «Тарих толқынында».

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ФЭНТЕЗИ ЖАНРЫ

*Такиров С.У., ф.ғ.к., доцент,
Кусаинова И.А., студент
Е. А. Бөкетов атындағы ҚарМУ*

Әлем әдебиетінде қалыптасып, жанрлық тұрғыдан жетілген бұхаралық әдебиет жанрларының бірі – фэнтези жанры. Фэнтези (ағыл. *fantasy* – «фантазия») – мифологиялық және ертегілік мотивтерді пайдалануға негізделген фантастикалық әдебиет түрі. Заманалық әдебиет түрі ретінде ХХ ғасырда өмірге келді. Фэнтези әкесі - әлемге танымал «Властелин колец» туындысының авторы Джон Рональд Руэл Толкиен [1;186].

Фэнтези мифологиялық ертегілерге негізделеді. Оған шығармадағы әлемнің жасанды болуы, кейіпкерлердің сол әлем заңдылықтарына бағынуы мен өздерінің жақсы немесе жаман қасиеттерін көрсетуі тән. Ғылыми фантастикамен салыстырғанда фэнтези іс-әрекет орын алып отырған әлемді ғылыми тұрғыдан түсіндіруге тырыспайды. Батыс фэнтезиінде оқиға өтетін әлем не параллельді әлемде, не басқа ғаламшарда орын алады. Ондай әлемде құдайлар, мифтік не басқа да фантастикалық мақұлықтар шынайы өмір сүреді. Олардың әдеби ертегіден өзгешелігі суреттелетін әлемнің дағдылы қалыбы деп танылып, табиғаттың бұлжымас заңдылығы деп қабылданады.

Фэнтези фантастикадан туған жанр. Фэнтезиге анықтама беріп кеттік. Ал фантастика дегеніміз не? Фантастика – әдебиеттің өмір шындығын қиял тұрғысында әсірелеп бейнелейтін жанры. Фантастикалық көркем әдебиет – негізінен, ойдан туындатылатын, ғылым немесе техниканың қоғамға немесе жеке адамға ықпалы суреттелетін қияли әдеби шығармалар [1;185].

Фантастиканың фэнтезиден айырмашылығы - оның ғылыми ойлау, техника жетістіктерін, әлем заңдылықтарын негізге алуы. Әдебиет зерттеушісі М. Галина екі әдеби жанрдың басын ашып көрсету өте қиын. Бірақ шартты түрде айтар болсақ, ғылыми фантастика ғылыми парадигмаға арқа сүйесе, фэнтези қосымша шарты ретінде магияны өзіне серік етеді деген ойды алға тартады. Фэнтезинің басты нышаны – мифке бет бұру. Ғылыми фантастика мен фэнтези бір-бірінен көптеген ішкі шарттары бойынша өзгешеленеді. Бірі – болуы ешқашан мүмкін емес, әлем келбетін көз алдымызға әкелсе, екіншісі болашақта әйтеуір бір болып қалуы мүмкін ғалам келбетін сомдайды. Фэнтезиде бізден тысқары күштер іс-әрекет үстінде көрінеді және әлем келбетін адам танымастай өзгерте алады. Мұндай сипат ғылыми фантастикаға мүлдем жат. Осы екі әдеби жанрды зерттеуші Чернышеваның пікіріне ден қойсақ, ғылыми фантастика мүмкін болатын нәрсені дүниені сөз етсе, фэнтези өз кезегінде мүмкін емес дүниені қиял құсын шарықтатып мүмкін ете алады. Бұдан шығатыны ғылыми фантастика тылсым құбылыстардан сырғақтаса, фэнтези оны өзіне басты өзек етіп алады.

Фэнтезиге бет бұру қазіргі қазақ әдебиетінде енді-енді кең тарала бастаған құбылыс. Фэнтези жанрына зерттеушілер Зира Наурызбаеваның «Алтын тостағанды іздестіру: Бату және оның достарының басынан кешкендері», А.Түлембаеваның «Дамока және оның достары» секілді шығармаларын жатқызып жүр.

«Шетсіз-шексіз далалармен шектесетін заңғар биік тауларда қанатты қар барыстары, яғни ілбістер өмір сүреді. Олар онда еркін әрі жайбарақат күн кешеді, себебі атам заманнан бері ақша бұлттар басқан қар шыңдары бұлардың ата мекені...»[2;5] деп басталатын Айгүл Түлембаевның «Дамока және оның достары» ертегісі Дамока атты кішкентай ілбіс және оның басынан кешкен

оқиғалары туралы. Ертегіде сиқыршылар адамдарды дуалап тастайды. Оларды құтқармақ болған Дамока және оның достары әлемдегі тіршіліктің төрт құдіретіне жүгінеді. Төрт құдірет Дамока мен достарына сиқырлы қамшыны іздеп табуға кеңес береді. Сөйтіп Дамока және оның достары сиқырлы қамшыны іздеуге шығады. Жолда небір қиындықтарды бастан кешіріп, ақырында сиқырлы қамшыны тауып, адамдарды дуадан азат етеді. Зерттеушілер бұл шығарманы фэнтези жанрына жатқызғанмен, шығармада фэнтезидің элементтері ғана кездеседі. Мысалы, авантюра (Дамока мен оның достарының сиқырлы қамшыны іздеуі), магия (сиқыршылардың ададарды дуалауы), жақсылық пен жамандық арасындағы күрес (Дамока және оның достары мен сиқыршылар арасындағы күрес).

Фэнтези жанрының талаптарына сай шығарма деп Т.Рымжанның шығармаларын айтуға болады. Мысалы, оның «Гүл ағашы» шығармасындағы адам, пері және шайтанның бір әлемде өмір сүруі, пері баласы Күсептің адамның ішіндегі ішкі шайтандарды алып тастауы, адамды кез келген уақытта ұйықтататын перілер төсегі, Ұлар шыңынан есіп тұратын ғажайып леп, Қарабектің мойнындағы қасиетті сары дәке тұмар т.б. [3] – осының бәрі қиялдан туған жайттар. «Гүл ағашы» мифологиялық ертегілерге негізделген. Шығармадағы әлемнің жасанды, кейіпкерлердің сол әлем заңдылықтарына бағынады және өздерінің жақсы немесе жаман қасиеттерін көрсетеді.

Фэнтези тек әдебиетте ғана емес кино индустриясында да өз бағын сынауда. Әлем әдебиетінен киноэкранизацияға шыққан рейтингі ең жоғары фильмдер қатарына 7 бөлімнен тұратын Дж. Роулингтің «Гарри Поттеры» мен фэнтезидің атасы болып саналатын Дж.Толкиеннің «Властелин колец» атты шығармасын жатқызамыз. Қазақ кино индустриясында фэнтези жанрында кино әлі шыққан жоқ. Бұның себептерінің бірі – фэнтезидің қазақ әдебиетінде әлі де жанр болып қалыптаса қоймауы болса, екінші бір себебі қазақ кино индустриясының фэнтези жанрында кино түсіру дәрежесіне жете алмауы дер ем. Жуырда ғаламтордан жазушы Таласбек Әсемқұловтың сұхбатын оқыдым. Т. Әсемқұлов тапсырыспен фэнтези жанрында «Жезтырнақ» көркем фильмнің сценарийін жазыпты. «Жезтырнақ» көркем фильмінде жезтырнақ бейнесі арқылы қазақ-қалмақ арасындағы соғыстың зардабы көрсетілген. Таласбек ағамыздың өз сөзін келтіріп кетер болсақ, «Бұл тақырыпты мен неге таңдадым? Қазақ тарихындағы ең үлкен зобалаң, ұлттың болашағын қиған ең ауыр нәубет – екі жүз елу жылдай уақытқа созылған қазақ-қалмақ соғысы. Бұл соғыстың зардабы сұмдық. Екі жарым ғасыр үздіксіз кескілес барысында біз өзіміздің қалалық отырықшы мәдениетімізден, бүкіл жазба мұрамыздан айырылды. Бұл соғыстың моральдық, ізгілік, ментальдік шығындары ұлттық мінезден әлі күнге дейін көрініп отырады. Және, ең қасіреттісі, ұлттық тарихтың ең қанды кезеңі біздің әдебиеттен дұрыстап көрініс те таппағаны. Қадау-қадау бірнеше тарихи роман, өте нашар түсірілген бірнеше фильм. Ресейді қараңыз. Екінші дүниежүзілік соғыс тақырыбы орыс мәдениетінің келіп бас ұратын құлпытасына айналған. Ол жайында жазылды, жазылып жатыр, жазыла бермек. Ол жайында қанша фильм түсірілді және бұдан кейін де түсіріле бермек. Ал біз бәрін ұмыттық. Ол қалмақ соғысы қазір кімнің есінде дейсіз. Мен бұл сценарийді жазғанда қазақтың әскери тұрмысын, сол кездегі адамдық қатынастар және соғысты көрсетем деп мақсат қойдым. Және бұл соғысты героика арқылы емес, барлық қан сасыған шындығымен, барлық азабымен»[4], – дейді жазушы.«Жезтырнақ» Оңтүстік Корея жариялаған сценарийлер конкурсында жеңіп, сол жаққа аттанды. Корея бұл фильмді түсірді ме, жоқ па о жағынан біз бейхабармыз.

Қорытындылай келе, фэнтези – қазақ әдебиетінде жаңадан қалыптасып келе жатқан, фантастикадан туған әдебиет жанры. Фантастиканың фэнтезиден айырмашылығы - оның ғылыми ойлау, техника жетістіктерін, әлем заңдарын негізге алуы. Фэнтези мифтерге, фантастика ғылымға негізделеді. Қазақ фэнтезиі әлі де толық қалыптасып болған жоқ. Қазақ жазушыларының құлақтарына алтын сырға, қазақтың дүниетанымын танытып, байырғы аңыз-әңгімелер, ертегілерді жаңғыртудың бірден-бір жолы ол – ол халқымыздың асыл мұрасы – ауыз әдебиеті шығармаларын, оның ішінде атап кетер болсақ, ертегі, жырларды фэнтези жанрының негізінде жазып, баспаға шығару не фильм түсіру дер ем.Болашақта фэнтези жанрында толық қалыптасып, кемелденген фэнтези туындылары жарық көреді деген сенімдемін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1.Луков А.В. Изучение системы жанров в творчестве зарубежных писателей. – Изд-во Моск. пед.ин-т, 1983.
- 2.Түлембаева А. Дамока және оның достары: [ертегі]. – Алматы, 2010.

3.Рымжанов Т. Гүл ағашы. –Алматы, 1999.

4.Қондызақова М. Таласбек Әсемқұлов: Мен Толстойды ұлы жазушы деп есептемеймін (сұхбат). – «Әдебиеттің әңгімесі», 2012.

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДА НАРРАТОРДЫҢ КӨРІНУІ

*Такиров С.У., ф.ғ.к., доцент,
Рышкен Ә.Б., студент,
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ*

Көркем мәтін, көркем шығарма - әдебиеттану ғылымының негізгі зерттеу объектісі. Қазіргі таңда әдебиеттану ғылымының зерттеу тұғырынан түспей жүрген күрделі мәселелер, олар жайлы айтылып жүрген соны ойлар, зерттеушілеріміздің гипотезалары, субъективті пікірлерінің барлығы «көркем мәтін» ұғымынан келіп туындап жатыр.

Көркем мәтіннің құрылысы өте күрделі, сонымен қоса атқаратын қызметі де сол деңгейде. Зерттеуге алынып отырған тақырыбымыз да көркем мәтіннен алшақ жатқан жоқ, тамырлас. Көркем мәтін дегенімізді көп қабатты үй деп алайық. Сол көп қабатты үйдің бірінші қабатына көтерілсек, алдымыздан көркем мәтінде негізгі рөлді кім атқарады? көркем мәтінді оқырманға жеткізуші кім? дейтін сұрақтар шығады. Нәтижесінде осы мәселе қазіргі әдебиеттану ғылымына «нарратология» ұғымын алып келді.

Қазақ әдебиеттану ғылымында нарратология жеке пән етіп оқытылмайды. Оның себебі де белгілі: әдебиеттану ғылымының кенжесі, енді ғана тәй-тәй басып келе жатқан саласы. Алайда нарратологияның зерттелу бастамасы тәуір нәтижелер көрсетуде. Әдебиеттануда «баяншы», яғни әңгімені оқырманға жеткізуші деген ұғымда қолданыста жүр.

Біз нарратологияның зерттелу тарихына келгенде бұл зерттеудің бастамасын шет ел ғалымдарынан аламыз, сол зерттеушілердің іргелі еңбектеріне сүйенеміз. Олай болуы да заңды шығар. Өйткені өз уақытында Ахмет Байтұрсынов жасап берген Еуропалық қалыптың (форма) күні бүгінге дейін өз қалпын жоғалтпауында деп түсінемін. Шет елдердің өздеріне лайықтап алып жасап отырған жүйесін келіп ұлттық әдебиетімізге келсе де, келмесе де енгізуге әрекет жасаймыз. Неге нарратологияның бастауларын өзіміздің зерттеушілерден іздемеске?! Осыған байланысты Н.Кенжеғараевтың «Абайдың «айтушы» дегені кім?» атты мақаласы бар. Бұған қатысты әлі де зерттеу керек мәселелер туындап жатыр.

Негізінде, Еуропоцентристік көзқарас қазақ ғылымының дамуына әбден бұғау салып тастаған. Барлық мәдениет, өркениет, ғылым, жаңалық бастаулары сол елдерде жатыр деп бас шұлғи береміз. Әлем ғылымдарында «нарратология» термині 1960 жылдары қалыптаса бастаса, қазақ әдебиеттану ғылымында, оның ішінде Абай поэзиясында «нарратордың» синонимі «айтушы» ұғымы 1900 жылдардың өзінде-ақ қолданыла бастаған.

«Айтушы мен тыңдаушы көбі надан

Бұл жұрттың сөз танымас бір парасы».[1]

Абай айтып өткен «айтушы» түсінігі бүгінгі «нарратор» ұғымының барлық қырын ашып көрсетіп бермесе де, бастамасы осында жатыр емес пе? Абай бұл өлеңнің авторы бола тұрып, «айтушы» деп жеке алып жазады. «Мен айтып отырмын» деп тұрғаны жоқ. Яғни, мейлі поэзия болсын, мейлі проза болсын, жалпы көркем шығарманы айтушы, жеткізуші бар дегенді меңзеп отыр емес пе?! Алдағы уақытта Абайдың «айтушы» дегені кім еді? Оның көркем мәтінді оқырманға жеткізуде қатысы бар ма? деген сұрақтар бізді мазалауға тиісті.

Нарратор ұғымын тереңірек түсінгіміз келсе, оның автордан айырмашылығын анықтап алуымыз керек. Автор – ол нарратор емес. Автор біреу ғана болуы мүмкін, ал нарратор бірнеше. Мысалы, Роза Мұқанованың мынадай әңгімелерін алып қарайық: «Өзің», «Тұл», «Моностырь», т.б. Осы көркем шығармалардың авторы – Роза Мұқанова, ал нарраторше? Нарратор емес, нарраторлар дегеніміз дұрысырақ. Себебі: шығармалардың авторы біреу болғанымен, әр шығарманы бізге жеткізетін нарратор саны да шығарма санына тәуелді. Яғни, осы шығармалардағы нарраторлар дегеніміз - жазушы Роза Мұқанованың «қолдан жасаған адамдары». Алайда мән беріп қарайтын үлкен жайт – нарратор автор қолынан шықса да, маңыздылығы мен атқаратын функциясы жағынан

автордан да жоғары тұратындығы. Әдеби шығарманың иесі нарраторға жалған қызмет (жалған дегенім: көркем шығарма авторға тән дүние) тізгінін ұстатады. Алайда шығарма соңында нарратор сол жалған қызметті шындыққа айналдырады. Әрине ол нарратордың шеберлігіне байланысты болмақ.

Көркем шығармадағы негізгі функцияны атқарушы нарраторға жүктелген міндет ауыр. Оны мынадан байқаймыз:

1. кейіпкерге, оқиғаға белгілі бір көзқарасы.
2. баяндалып отырған оқиғаның тәртібі, оның характері
3. өтіп жатқан оқиға жайында өзіндік ой топшылауы
4. оқиғаны жеткізудің характері. [2, 216]

Көңіл аударарлық тағы бір мәселе бар. Ол оқиғаның тұтастығымен немесе оқиғаның жартылай аяқталуымен тығыз байланысты. Мысалы, көркем шығарманы тұтас алып қарағанда әңгімені талдау романды талдауға қарағанда жеңілірек. Себебі романның әр тарауының өзі бір әңгіменің көлеміндей. Әңгімеде болып жатқан оқиғаны, тартысты бір нарратор жеткізеді. Ал романда бұл қалай көрініс табады? Романның әр тарауында әр түрлі оқиға мен әр түрлі тартыс өрбиді. Бір тарауда болған оқиға екінші бір тарауға мүлде қатысы жоқ болуы мүмкін. Сондықтан нарратор да әр тарауда әр түрлі көрінеді. Яғни бір көркем шығарманың ішінде бірнеше нарратор болуы әбден мүмкін. Бұл жоғарыда айтып өткен пікірден мүлде бөлек. Жоғарыда біз бір автордың қолынан бірнеше нарратор дүниеге келеді дедік. Бірақ бұл әр шығармада бір ғана нарратор болады деген сөз. Ал бір әдеби шығарманың ішінде бірнеше нарратор болады деген мәселеге енді келіп жеттік. Мысалы, Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясында әр тараудағы оқиғалар қызу да, тартысты өтеді. Абайдың оқудан қайтқаны, Қодар мен Қамқа мәселесі, т.б оқиғалар сол тарауда қарастырылғанымен, бұл мәселе келесі тарауда үлкен қажеттілік тудырмайды, оқырманның назарын одан да маңызды оқиғаларға аударып жібереді, бірақ сол оқиғалардың іздері көмескі көрініп отыратыны да бар. Көркем шығарма соңында әр тараудың нарраторлары өз жұмысын тәмамдап отырады. Алайда әр тараудың нарраторларын бір-бірімен байланыстырып тұрушы бар, ол - кейіпкер, мысал бойынша ол - Абай.

Сонымен мәтін – автор - нарратор – кейіпкер дейтін тізбектелген жүйе құралады. Алайда баса назар аудартатыны – нарратор. Осы тұста итальян жазушысының алғашқы профессорлық романының авторы Умберто Эко да нарратологияның зерттелу аймағынан алысқа кетпегеніне көзіміз жетеді. Умберто Эко «айтушы кім?» деген сұрақ төңірегінде нарратологияның жүйесіне енуге сәтті қадамдар жасаған. Бұл жайындағы пікірін әлі күнге дейін баяу әрі енжар зерттеліп келе жатқан кейбір проблемалар әдебиет теориясында бар екендігінен бастайды. Айтып отырған мәселесі – автор сөз тізгінін өзге адамға ұстатуы.

Барлығы (автор) бәрімен (нарратор, мәтін) келісімді түрде іске асуы қажет. У.Эко «Имя розы» атты профессорлық романы арқылы нарратология жүйесіне талдау жасап көрген. Көркем шығарманы оқырманға жеткізгеннен гөрі, автор үшін көркем шығарма жазу оңай. Себебі барлық диалогтерді Адсон арқылы жеткізген, және де көркем шығармадағы айтайын деген ой, пікірлердің барлығы автор көзімен емес, Адсонның көзқарасымен, Адсонның көзімен берілген.

Автор негізгі қызметті наррторға бермеген күннің өзінде, егер көркем шығарманы өзі автор бола тұрып баяндаса, көркем шығарманы өз дауысымен емес, «бөтен» дауыспен айтып отырғанын бірден түсінеді, сезінеді, түйсінеді. Себебі әдеби шығарманы жеткізу, баяндау, айту – авторға тән қызмет емес. Осы көркем шығармада бұл бөтен дауыс (Адсон) екі нарративті аумақтан өтеді: біріншісі –Мабийонның әңгімелерінен, екіншісі – аббат Валленің әңгімелерінен. Мейлі, барлық шығармадан мұндай екі нарративті аумақты табу қиын делік. Соның өзінде жалғыз Адсонның өзінің міндеті жай шаруа емес қой. Сексен жастағы Адсон өзінің он сегіз жасындағы өмірінде өткендерін айтып өтеді. Сонда бұл жердегі нарратор кім? Сексен жастағы Адсон ба? Әлде он сегіз жастағы Адсон ба? Бұл екеуі де бірден бола алады, тек бір уақытта емес. Ол өзінің жас кезіндегі қалпымен айналасын көреді, ол жайында ойланады, естиді, алайда ол қартайған кезіндегі тұлғада өмір сүреді. [3, 149]

Көркем шығарманы жасаушы автор, ол бірақ шығарманың ішкі әлеміне өте алмайды, шығармадағы баяндаушы жолына түсіп те әдеби шығармаға ене алмайды. Себебі шығарма басталған сәттен бастап нарратор өз жолына түсіп, өз қызметін бастап та кетеді. Мейлі шығарма автор стиліне байланысты оқиғаның шешімінен басталса да, шиленісуінен басталса да нарратор өз жұмысын толық орындайды. Яғни нарраторәдеби шығарманың ішкі бөлігінде өмір сүретін болады.

Нарратордың қызметінің күрделілігі сол – шығарманың басталуынан соңына дейін оқырманмен де, кейіпкермен де, тартыспен де байланысын үзбейді. Баяншының көркем шығармада өмір сүруі баянды болатынына сенімдімін. Іргелі зерттеулерді қажет ететін дүниелер өте көп. Бұл шағын зерттеу, гипотезалар соның бір бөлігі ғана.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1.Есембеков Т. Әдеби талдауға кіріспе. – Алматы, 1991
- 2.Қазақстан халықаралық білім беру кеңістігінде: Материалы VII Международной научной конференции молодых ученых. - Алматы:Издательство «Ұлағат» КазНПУ им.Абая, 2015. – 464 с.
- 3.Мировое литературоведение: - Алматы: КазАкпарат, 2009. – 271 с.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ МЕН ЖАПОН ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ҮНДЕСТІК

*Такиров С.У., ф.ғ.к., доцент,
Қайырбекова А., студент
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ*

Құм – жұмбағы көп әлем. Қай халық болсын құмға жақын болса, әдебиетінде де ол көрініс табатыны даусыз. Қазақ халқы Сарыарқаның сары даласында еркін көшіп-қонып, Қызылқұмда, Қарақұмда мал жайып, мекен еткені рас. Осыған байланысты болар, халық аузында құмға байланысты атаулар сақталып қалған. Мысалға: жылжымалы құм, сырғымалы құм, сусымалы құм. Ал жапон халқы да «құм құрсауындағы» елді-мекендерде мекен ететіні де белгілі. Яғни бұл халықта «құмның мінезімен» таныс екеніне шүбәміз жоқ.

Құмдардың пайда болуына қарай көлдік, теңіздік, желдік, сулық-мұздық, элювийлік, делювийлік деп бөлінетінін біреу білсе, екіншісі білмей жатады [1]. Оның үнемі қозғалыс үстінде болатыны, белгілі динамикаға ие екені де белгілі. Құмға қатысты қазіргі кезде «құм философиясы», «құм терапиясы» сияқты ұғымдар кездеседі. Ары қарай «Құм философиясы» тақырыбынтілге тиек етпекпіз.

Қазақ халқының Оралхан Бөкей сынды біртуар жазушысы «құмның мінезін» сипаттап, тамаша туындыны оқырманға тарту етті. Оралхан Бөкей сомдаған сырлы әлем – кемелсана иесіне ғана сыры танылатын терең философиялық ойлар мен ғажайып сұлу сөздердің әлемі. Жазушының шығармалары жарық көрген сәтінен-ақ оқырмандар қауымы мен әдебиеттанушылардың қызығушылығын тудырып келеді. Ол өткен ғасырдың 60-жылдары әдебиетке келген қазақ жазушыларының ішінде табиғаты өзгеше, шығармашылығы ешкімге ұқсамайтын айрықша талантты суреткер. Ә.Кекілбаевтің сөзімен айтсақ, ол «...жиырмасыншы ғасырдағы қазақ әдебиетінің ең сүйікті, ең сүлей суреткерлерінің бірі ретінде әлемдік танымалдыққа ие болды. Алыс-жақын елдерде аты «қазақ» деген сөзбен қабаттаса айтылатын азғантай тұлғалардың біріне айналды. Оралхан азғантай ғұмырында сондай асқарлы биікке өзін де, елін де, туған әдебиетін де шығарып үлгерді» [2,1].

Оралхан Бөкей шығармаларының тақырыбы әр алуан, баяндалатын оқиғалардың алатын ауқымы кең. Бұл мақалада қаламгердің белгілі шығармаларының бірі «Құм мінезі» повесіндегі және Кобо Абэнің «Құм құрсауындағы әйел» романындағы «құм философиясына» тоқталып өтпекпіз.

Жазушылық тілі алуан қатпарлы Оралхан Бөкей туралы сыншы Ә.Меңдеке: «Оралхан Бөкей – қатпарлы, ұлтжанды, ұтқыр жазушы. Мұндай жазушыны толық ашу үшін органикалық сын қажет»- дейді [3,617].

Ал жазушы шығармаларындағы өзекті тақырып жайында академик С.Қирабаев: «Адамды ардақтау, оның ұлылығын жырлау, жалпы алғанда, Оралхан повестерінің негізгі тақырыбы десе де болады» [4,1] -деп қорытынды жасайды.

Жапондық жазушы Кобо Абэ де осал қаламгер емес. «Ол прозаик, драматург, режисер. Оның шығармаларының сұранысқа ие болуының себебі, ол әртүрлі рөлдерді тамаша ойнай алады. Кобо Абэ өзінің шығармаларына ғаламдық проблемаларды өзек етіп алады. Оның романдарының басты идеясы - адамның өзіне қас дүниемен кездестіріп, одан қашу амалын іздеуі» [5, 1].

Кобо Абэ 1961 жылы жарық көрген «Құм құрсауындағы әйел» романы үшін «Йоури» газетінің сыйлығын иемденеді. Бұл романда адам мен қоғам қақтығысын сипаттай отырып, адамның

қоғамнан қашып құтыла алмасын, тығырыққа тіреліп жанталасатынын, яғни өз тағдырына өзі қожа бола алмайтындығын көрсетеді. Жазушының бұл романын аударған - Тілеухан Жұмақанов.

Қазақ әдебиеті мен Жапон әдебиеті екі түрлі әлем. Оралхан Бөкей повестіне қазақ халқының отырықшылыққа көніп, еркіндіктен айырылғанын өзек етсе, Кобо Абэ «құмның құрсауындағы» адамның күресін романына тірек етеді. Бұл шығармалардың үндес екені тақырыбынан да көрініп-ақ тұр.

Ең біріншіден, бұл шығармалардағы әйел бейнесі үндес. «Құм мінезінде» ол былай беріледі: «Барханның әйелі қой аузынан шөп алмас момын, өз шаруасына берік тұйықтау адам. Апама жездем сай осынау жұбайлардың белдеу-белдеу құмның арасына түтін түтеткеніне он бес жылдан асып бара жатса да, шәй десіп бір-бірінің бетінен бірі алған кез болған емес»[6, 334].

«Құм құрсауындағы әйелдегі» әйел образы үнсіз, кішкене ғана жануар тәріздес. Ешбір сөз қайтармайды, тек үнсіз келіспеушілігін білдіріп отырады[7]

Екі шығармада да бір сөз тіркесінің қайталанып отыруы, назарды аудартпай қоймайды. Оралхан Бөкей «самолет ұшып өтті» десе, Кобо Абэ «шпан мушкасы» деген тіркесті жиі қолданады. «Құм мінезінде» ол Барханның орындалмай кеткен арманын беретін тәріздес, себебі Бархан бұл «самолетпен ұшып, құм құрсауынан» құтылуды армандайды және оны түсінде де көреді. Шығармада былай делінеді:

« «Шаршадым, әке. «Ендеше кетейік, енді сені ешкім құм зынданға қамап ұстай алмайды» - дейді де вертолетін аспандатып, қалықтап ұша жөнелді»[6, 374].

Ал Кобо Абэде Шпан мушкасы бас кейіпкерді торға түсірген, «арман болды». Әдетте аяқтары тым жіңішке қап - қара болып келетін Шпан Мушкалары қулықпен ұсақ кеміргіштерді інінен алдап шығарып жемтіктерін шөл далада аштықтан шалдықтырып мерт қылады. Шпан мушкасының ұшу қулығын қазаншұңқырдағы әйел қимылдарымен салыстырып, өзін бейне бір шпан мушкасының жемтігі ретінде сезінеді. Ал, Құм құрсауындағы әйел құдды алдауыш шпан мушкасы тәрізді.

Бұл екі шығарманың бойынан құм туралы философиялық ойларды байқаймыз. Құм құрсауындағы әйелдің сөзімен: «Да, это безусловно так. Песок никогда не отдыхает, никогда не дает отдохнуть». Ал Барханның тілімен: « - Иә, құм жылайтын... - Иә, құм сөйлейтін...Иә, құм жырлайтын...

- Иә, құм толғайтын... - Иә, құм ән айтатын... - Иә, құдай құм күлетін, кәдімгідей сақ-сақ күлетін... - Иә, құмның даусы қандай әдемі еді десеңізші»[6, 350].

Кобо Абэде «мәңгі тоқтамайтын» құм мен Оралхан Бөкейдегі «сортаң басқан», «тек мап-майда ұнтақ», «топыраққа айнала бастаған» құм екеуі екі түрлі қоғамдық жағдайды көрсетіп тұрғаны айдан анық.

Оралхан Бөкейді «Құм мінезі» шығармасындағы Барханның сезімі «Құм құрсауындағы әйелдегі» Дзюмбий Никидің сезімдерімен үндеседі. Мәселен: «Бархан сонан соң да, көпке дейін әлгі бір алғаш рет сен боп қалған сезімін қытықтаған әдемі әсерден арыла алмай жүрді. Баяғыда, ерте-ерте, ертеде... Құм басып қалған асылын енді қайтып алғандай алабұртты»[6, 337].

Бұл екі шығарманың тақырыбы «құмға» байланысты болғанменен, «су» мәселесі туралы да сөз қозғалады. «Құм мінезіндегі» сары далада судың көзін іздеп, құдық қазу туралы сипатталады: «Құдық қазушы үш азамат Барханның үйіне қонып, еретелі-кеш ыстық шайын айырып жүр... Шайға өзін де жүр, сонсоң төртеулеп ойып тастармыз, бүгін жұмысты қойдық, жарты ғасыр қазсақ та бәрі-бір шықпайды су құрғыры»[6, 338].

Кобо Абэ болса, кейіпкерлерін сол арманға жеткізіп, судың көзін тауып алады. Мәселен: «Ол аузына жиналған сілекейін түкіріп тастағысы келген, бірақ сол сәтте ақ өзін өзі ұстап қалды. Тіпті бір тамшы болса да ылғалы бар нәрсенің бәрін өз ағзасында сақтауға тырысу қажет... Ол топырақты қазып тастады, қақпақты ашып, меңзең күйде қалып қойды. Темір қаңылтыр ыдысқа 10 сантиметрдей болған су толып қалыпты, алайда бұл оларға күнделікті әкелетін сарғыш судан анағұрлым таза су. Соңғы уақытта жаңбыр жауды ма? Жоқ, жауған жоқ. Бұл топырақтың капиллярлығынан болуға тиіс...» [7]. Бұл кездейсоқтық болса да, кейіпкер суды көбірек жинаудың технологиясын ары қарай дамытып, өзіне «таза ақпарақ» өмірді қамтамасыз етеді.

Екі шығармада кейіпкерлер үнемі қозғалыс үстінде. «Құм мінезінде» Бархан өмір бақи малдың соңынан жүріп, күйбең тіршіліктен жалығып кеткенін айтады: «Бархан міне қырықтың бесеуіне келді-ертеңнен қара кешке тыным таппай қанша еңбектенсе де, буыны босап шаршаған да, көңіліне

қаяу түсіп жалыққан да емес. Ол жалғыздықтан – айналасында даңғыр-дұңғыр айғайласып, оқта-текте сыр шертісер адам табылмай талықсыр еді. Қойын қоралап, жұбайы қайнатып берген шайды терлеп-тепшіп ішіп алған соңғы бос уақыты жүйкесін тоздырады-ай»[6, 332]. Құм құрсауында қалған әйел сол туғалы құмды қапшықтарға жинау, сол қазаншұңқырдағы қамауға әбден еті көндігіп қалған: «Әйел жұмысты беріліп істеп жүр. Күректі жеңіл ұстап, топыраққа қадайды. Терең, қатты демалады. Ешбір тоқтамайды. Бұл бір жануар сияқты. Оның ертеңі, не кешегісі жоқ. Әйел тек бүгінімен өмір сүреді»[7]. Екеуінде де еш пайдасы жоқ еңбек істеп жүргенін авторлар айқын байқалтады. БарханМемлекеттің малын бағып, нәтижесіз жарысқа түседі, ал әйел тек «шеті және қиыры жоқ теңізге» су тамызып қана жүрген тәрізді.

Оралхан Бөкейхан да, Кобо Абэ де адамзатқа маңызды дүниелерді шығармаларына өзек еткендіктен, оның бойындағы жаман қасиеттерді де сипаттап өткені де рас. Қазіргі заманның адамының бір жауы – ішімдік. Кобо Абэдегі Дзюмбий Никиді ішімдікке жеңгізеді. Басында ол арақты «ашып кеткен күріш наны татыған сасық арақ» деп менсінбей қарап еді, ал содан соң арақты ішіп, оның буынан өзіне ие бола алмайды. Ол былай: «Жалпы бұның еш әбестігі жоқ. Ол терең тыныс алды. Кенеттен ұрты кеуіп, аузы аши бастады. Ол есіне түсіргісі келмеген арақ, түнектегі майшам сияқты оны өзіне тарта бастады. Не болса да, тамақты шаю керек екені рас. Әйтпесе, бойындағы бүкіл су буланып кететін сияқты. Ол болашақ қтналыс тарға жол ашатынын білсе де, одан әрі шыдай алмады. Шөлмектің тығынын алып, арақты аузынан іше бастады» [7].

Ал Оралхан Бөкейдің «Барханы» нәпсіге бой алдырмай, оған жиіркене қарайды:

«—Фу... понимаешь, мынау не деген мылжың еді. Мен ұрыссам, қоса ұрыспайсың ба? Давай, анау алдындағы арақты ішіп қой, сосын сөйлесерміз.

—Мен қашан ішуші едім, ағасы. — Бархан алдындағы мөлдіреп тұрған арақты ары таман қолының сыртымен ысыңқырап қойды» [6,347].

Өмір өзі күреске толы, жамандығы мен жақсылығы қатар жүретін құбылыс. Бұл шығармаларда кейіпкерлерге әділетсіздік жасап, жолына тор салатындар бар. Олар жоғарғы жақтан бақылап, кейіпкерлерді бишара күйге ұшыратады. Мәселен, «Құм мінезінде» Әлікүл Барханды үнемі кемсітіп, тек барлық жақсыны Сейітқұлдың алдына салып отырады. «Әй,қара құрт шаққандай қипақтамай отыр. Сенің де сырың белгілі. Иә,бұған түктің, еш нәрсенің абсолютна нарқы жоқ, подумаеть қызықтырмайды. Рас,итке темір медальдің керегі [3, 335]. Ал «Құм құрсауындағы» бас кейіпкер жұмыс істемесе, су бермей қинап, әйелдің жанына мәңгі байлап, «құм құрсауына» қамап қойғысы келетіндер де бар: «Құмның әр жақ үстінгі бетіннен біреулер, бұларды тамашалайды. Жұмыс істесе ғана, су береді. Бұлармен тілге де келмей, тек құм тиелген қапшықтарды жоғары көтеріп, тартып алып жатады» [7].

Біреуі әлем әдебиетінен сыр шертсе, екіншісі қазақ өмірінің айнасы. Осы шығармалардағы кейіпкерлер арман арқылы өмір сүруге ұмтылады. «Құм мінезінде» Бархан ақыр аяғында Қызылқұм маңынан көшіп тынады. Кобо Абэнің Дзюмбий Никий: «Спешить с побегом особой необходимости нет. Теперь в его руках билет в оба конца — чистый бланк, и он может сам, по своему усмотрению заполнить в нем и время отправления, и место назначения. К тому же непреодолимо тянет рассказать о своем сооружении для сбора воды. И жители деревни, ему не найти. Не сегодня, так завтра он кому-нибудь все расскажет. А побег — об этом еще будет время подумать», [7]- деп кейіпкерді сол жерде қалдырады. Меніңше, жазушы бас кейіпкер құммен емес, өз-өзімен күресіп, өмірдің мәнін жаңа түсінгенін ашып көрсететін тәрізді.

«Құм мінезі» мен «Құм құрсауындағы» әйел шығармалары оқырманның назарын өзіне баурап алатын туындылар. Бұл жердегі күрес, кейіпкерлердің ішінде болып жатқан арпалыс «құммен» байланыстырылап, оқиға желісі өрби береді. Бұндағы идеялық үйлесімділік таңқалдырмай қоймайды. «Құм философиясы» күрделі дүние екеніне көзіміз жетті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1.<https://kk.wikipedia.org/wiki/%D2%9A%D2%B1%D0%BC>

2.Кекілбаев Ә. «Өмірстанға тағы бір саяхат». —А.: Өнер, 2000

3.Токбергенов Т. «Қос қағыс». —А.: Жазушы, 1981

4.Сманов Б. «Кейіпкер бейнесін талдау». —А.: Рауан, 1990

5.Н.Т. Федоренко. Кобо Абэ. Впечатления. Книга: Кобо Абэ. «Избранное» Издательство

«Правда», Москва, 1988

6.Оралхан Бөкей. Шығармалары. Роман, повесттер.—Алматы: «Ел шежіре», —2013. —384 б.

7.http://royallib.com/book/abe_kobo/genshchina_v_peskah.html

ОРАЛХАН БӨКЕЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ДАЛА БЕЙНЕСІ

*Төлеубаева К.А., ф.ғ.к., доцент,
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ*

О.Бөкей — уақыт алға қойған өзекті проблемаларды шығармаларына арқау еткен ойы да, қаламы да ұшқыр қаламгер. Жазушы қаламынан туған «Өз отынды өшірме», «Мұзтау», «Қар Қызы», «Сайтан көпір», «Жетім бота», «Атау-кере», «Жасын» сынды шығармалары — адамзаттық мәңгілік мәселелерді көтерген, әлемдік әдебиеттегі озық шығармаларымен деңгейлес, иыктас туындылар. Оралхан Бөкей — адамның ішкі әлемін ашып, оның жан-дүниесін үңіле зерттеуге талаптанған жазушы.

Қаламгер О.Бөкей туралы сыншы Т.Токбергенов атап көрсеткендей, «Оралхан прозасы ой, сезімді қабат өріп, қатар тұтастырып келеді. ...Оралханның бар мінез-темпераменті әр жолынан айғай сап, от сезімді, ойлы сезімді айғақтап тұрғандай. Оралхан прозасы өлең-жыр іспеттес боп келеді. Қайыра соғып, қайталай түсіп күшейтіп, шабытына шабыт қосқандай үнді, лепті келеді... Әсіресе сезімге, мөлдір, тұнжыр сезімге қыры бар, сол сезімнің тарау-тарау пернесін дәл болатын, дөп басатын сергектігі бар. Іштегі қайнар сезім, күңгірт түйсік, секемшіл сезім шүпілдеп толып, тұнып тұр» [1, 203]. Қаламгер О.Бөкейдің «Өз отынды өшірме» романында дала образы ерекше кең тыныспен суреттелген. Болған оқиғаға, яғни Кешегі уақытқа дала ғана куәгер... Дала бүкіл қазақ даласында өткен тарихи оқиғалардың куәсіндей. Ол халқымыздың тарихының образына айналған. «Ал, дала болса ол да баяғы — сол монтаны мінезімен жым-жырт сазара сұлап жатыр» [2, 5]. Дала образын кейіптеу арқылы аша түскен. «Сазара сұлап жатыр» делінген сөз тіркесінің характерлік сипаты бар. Қаламгер О.Бөкей қоғамдағы тың өзгерістерге яғни жерді қопарып шойын жолдың салынуына, оның қазақ даласына әкелген жақсылығы мен жамандығына іштей келіспеушілікті дала образына сиғызған. Роман «...жаңа өмір, жаңа тұрмыс құрамын деп, асығып жүріп айырылып қалған сүйікті жарына» мола тұрғыза бастаған Дархан шалдың құдірет иесі Уақытқа бағынып, кешегіге, яғни өткен өміріне баға беруге талпынысынан басталады. Дархан шал не үшін, кім үшін өмір сүрді? — деген сұраққа қарттық жеңіп, өмір-өзеннің қайраңға шығарып тастаған балығы сияқты жағдайға түскен кезде ғана мойынсұнады. Өмірдің мәнін романның көркемдік шешімінен түйіндей аламыз. Адамзат баласының өмірінің мәні мен мәнсіздігі ұрпақ жалғастығымен өлшенеді. Адам саналы азамат тәрбиелеп өсіруді мақсат етеді. Сондықтан да ромانشы О.Бөкей «Ошақтың отын сөндірмеу» делінген ұғымға философиялық реңк дарытқан. Жекелеген өзіндік мән деп түсінген күнделікті жұмыс белгілі бір дәрежедегі қоғамдық қызметтегі уақытша алданыш. Дархан шал үшін өткен өмірі бүгінгі Уақытта мәнсіз секілді. Драматизмнің монологтық формасында Дархан шалдың тұтас ғұмырының суреті қамтылған. «...Оны да қойшы, алланың үйінде отырса да қашып құтыла алмас ажал бүгін болмаса ертең, ертең болмаса бүрсігүні, ...Әйтеуір бір күні есігін қаққандай болса — артында абыройы болып қалар несі бар еді? ...Жермен-жексен анау екі бөлмелі балшық үй қалады, бауы салақтап жалғыз құдық қалады; ал әлгі тоқал тамның бұрышында керосинмен жанатын көнетоз «коптика», әйелінің ендігі қалған жалғыз жасауы — тулаққа айналған алба-жұлба сырмақ жатыр. Сыртын жез сыммен шарбақтаған білте шам мен рельстің сынығын тексеретін айна — Дарханның өте шыққан өмірінің куәгері ғана емес, темір жолдың ыстық-суығын бірге татқан жансерігі — бар шайлығы, бар байлығы. Ендеше, құдай-ау, көзі жұмыла қалса артында не қалады?» — делінген монологында Дархан өз өмір жолын ой елегінен өткізеді [2,7-б]. Дарханның монологындағы «балшық үй», «бауы салақтаған құдық», «коптика», «сырмақ» секілді детальдардың көркемдік-эстетикалық қызметі басым. Суреткер өмірдің мәні туралы ой кешкен Дарханның ішкі әлемін, яғни адам жанының қайшылықтағы драматизмін тереңдетуге детальдарды ұтымды пайдаланған. Дархан дамуына өзі үлес қосқан қоғамына, оның уақыт бедеріне бүгін күдікпен қарайды. «Ал поездың тақтұқ үні аза бойын қаза етіп, безгегі ұстағандай өз-өзінен дірілдеп-қалшылдап шошылатын мүшкіл халге жеткізді. Баяғыда осының бәрі, әсіресе поездың доңғалағы, бұған ән салып бара жатқандай

әдемі әсерге жетелейтіндей», – еді [2, 9]. Поездың үні мен Дарханның ой-сезіміндегі мағыналық параллелизмді баса көрсету арқылы суреткер драматизмді тереңдете түскен. Жеке қаһарманның ой-сезімі драматизмнің қозғаушы күшіне айналған. Дархан – еңбек адамы. Қара нар атанып қоғамдық өзгерістен туындаған бар қиындықты жеңбек болып арпалысты. Осы арпалыстың жолында ол тек қана шойын жолдан басқа ешнәрсені көрмеді, елемеді. Гүлияның жалғызсырап, мұңаюының бір себебінің осы екенін аңғарамыз. Дарханның қайсар мінезіне әкесі де тәнті болады. Бірақ ұлына өмір жолының қиын боларын айтып, мойындата алмайды. Себебі өз өмірін ой елегінен өткізген Таңатар өмірде тек адалдық, тазалық қана емес, арамдық та жасау керек екендігін алпыстан асқанда білді. Романда ол өзінің қиыншылығы мол тағдыр жолын Дарханның да қайталарын айтып, толғанады. Қаһарманның өз жан дүниесінің ну жықпылдарына өзін үңілдіру, өз болмысын өзіне таныту, өз қайшылығын өзіне саралату – қазіргі прозадағы психологизмнің өзекті проблемаларының қатарынан саналады. Автор Дархан ман Гүлияның адами болмысын таныту үшін Дүрияның ішкі пікірін ұтымды қолдана білген. Дүрия өзін Гүлиямен, Қамбарды Дарханмен салыстырады. Салыстыра отырып, өзі мен Қамбардың басына түскен қиыншылыққа Гүлия мен Дарханның қалай төзетіндігін, қандай шешім қабылдайтындарын өзінше топшылайды. Осы салыстыру арқылы Дүрия, Гүлия мен Дархандағы ұлы сезімнің шынайы әрі беріктігінен екенін сезеді. Тым әсершіл, қызықпен басталған өз өмірлерінің тәжірибесі қиындықпен бетпе-бет келгенде, дәрмен бере алмайтындығын мойындайды. Бір пікір арқылы екі жанұяның өмірінен мол хабар берілген. Автор кейіпкердің ішкі ойын беру арқылы Гүлияның адами болмысын танытуға талпынады. «...Қайдам, – деді дірілдеп қыз. – Жерді жара бергеннің несі жақсы дейсіз. Мен тіпті у-шудың қайсыбіріне де үйрене алмаймын-ау деймін, аға. Семейде оқыған бір жылда жынданып кете жаздаған едім. Маған осы тұман басқан жым-жырт түн, әнменен бірге аспанға ұшыратын алтыбақан, жайлауға шұбатыла көшкен ел, шұрқырап жатқан мал, мынау жұлдызды аспан, анау бүлкілдеп аққан бұлақ – міне осылар ұнайды, аға» [2, 36-93]. Диалогта роман желісіндегі авторлық концепцияны яғни кең дала төсіндегі кешегі уақыттың озып, бүгінгі уақыттың өктемдікке ие бола бастағанын аңғарту бар.

Зерттеуші Қ.Жанұзақова: «Қаламгердің кейіпкерлері – жан дүниелері бай, рухани деңгейі биік, қажырлы, еркіндік сүйгіш, тағдыры қилы арманшыл адамдар. ...Оларды толғандыратын ортақ ой – адам болмысының сан қатпар құпиясы мен жұмбағы, мәңгі өлмес рух, рухани құндылық, адам ғұмырының мәні мен мағынасы. ...Бөкеев кейіпкерлерінің басты ерекшелігі – әлдебір жаңа дүниеге, пәктікке, тазалыққа ұмтылуы, поэтикалық асқақ сезімдер мен арманға беріліп, табиғат сұлулығын жүрегімен терең сезіне білген қасиетінде жатыр», – дейді [3, 9-10]. Авторлық концепция ұлттық және адамзаттық мәселелермен идеялық ажырамас арна құрағанда қаламгер адам атты күрделі тұлғаның барша табиғатына таза саяси - идеология тұрғысында келе бермейтініне біз қарастырып отырған суреткерлер туындылары тағы да дәлел бола түседі.. Автор Көкебайға әкесіне арналған сөзін баласына айтқызған. Еркіннің азаматтық болмыс - бітімін аша түсуге Көкебайдың пікірінің ара салмағы бар. «– Иә, Омар, көп асаймыз деп жүріп бөк асадық. Мендей емес, жассың ғой, анау көбелекті ұстап бер, ырыққа көнбей, ықтасын таппай ұшып-қонып жүрген менің көбелекжаным ғой; арғы бетке жосыла көшкендердің де көсегесі көгермес. Он сегіз мың ғаламда шоласыз ғұмыр кешкен кім бар? Бәрібір құдіреттің ісіне құлдық жасайды. Қуып жете алмайсың, қашып құтыла алмайсың... Әне дүние деген сол», – деді [2,299].

Көкебайдың көз ұшында елеске айналған көбелек - ғұмырының мәнсіздігін түсінуі – оның осал адам еместігін аңғартатын жайт.. Құлашаның «ғұламалығы» жас кезінде жындының сандырағындай әсер етсе, өмірден озар сәтінде оның: «– Ей, Омар, – деген дәруіш шал қыран бүркіттей шаңқ етіп, – Өлсең – көрінді көрсетпе. Әйтпесе мынау тізең батқан сыбан молаңның басына күнде барып дәрет сындырады. Саған айтар ақылым сол», – деген сөзі ойына түсті [2,54]. Алайда Құлаша болып өмір сүру шарт еместігін, «Құлашаның ғұламалылығын» терең түсініп өмір сүруі керек екендігін түсінбеген Омар бай образындағы адами қайшылықты Бати танымымен салмақтайды. Түн айсыз, аспан бұлтты – қараңғы еді. Құлақ етінді жеп ызындай соққан сайқал жел ғана дүниенің билігін өз қолына алғандай ырбаңдап, қойны-қонышыңа кіреді. Бөтен дыбыс жоқ, әлде бір алып күш кеудесінде жаны бардың барлығын тұншықтырып тастағандай. Жерошақтың оты сөнген, су құйып өз қолдарынан өшірген... Өз отын өзі өшірген...», – деген баяндаудағы драмалық жағдайдың өрісінде әкесі баласынан үміт күтіп, «Сен өшірме» деп аманат еткен ошақтың оты сөнеді [2,149]. Психологиялық параллелизмде қаламгер концепциясын үнсіздікпен яғни оттың сөнуі,

ұрпақтың өшуі секілді ұғымдармен ұштастырған. Бұл жерде ұлттық бояу ұрпақ сабақтастығы және оның саяси дүрбелең зардабынан өшуі деген келелі мәселе де проблемалық тұрғыда көрініс табады. Кешегі трагизмге толы өмірдің бір ғана драмалық шиеленісі де отбасының емес, тұтас елдің қасіретін барша шындығымен ой таразысына салады. Гүлияның да арманы Дарханның ошағының отын сөндірмеу еді. Романдағы драматизм Гүлия тағдырында көрініс берген. «Бетің тіліңгір», деп қарғаған кім екен, – деп күбірледі. – Жазығым жоқ еді ғой. Жазығым – жарық дүниеге сусарлығым ба, жазығым – жақсы болып жаратылғаным ба? Білем ғой, білем кімнің аямай салған жарасы екенін, бірақ сол жараның жүрегіме де түскені қалай? Неге мен өз-өзімнен құса болып, мұңға бата беремін. Аңсарым ауған адам міне, қасымда жатыр. Сонда да бір нәрсе мазалай береді. Әлденеден сескеніп елеңдеймін. Құдай-ай, құрсақ көтерсем екен; Дарханымды жалғыз қалдырмай кіндігін жалғасам екен. Басқаның бәрі бекершілік, өтпелі дүние... Жаққан отың сөнбесе одан артық баянды ғұмыр бар ма...», – ойдан ой қуалаған Гүлияның биік парасат деңгейінің танылуы қаламгер концепциясымен жымдасқан [2, 179]. Суреткер романдағы ойдың өзегін Гүлияның монологына сыйғыза алған. Сүйген адамымен тұрмыс құрған Гүлияның көңілінің күпті бола беретіндігі де адам – жұмбақтың бір қырын көрсетеді. Демек, адамның көңілі толып өмір сүре алмауының өзі адамдағы қарама - қайшылықтың үйлеспейтіндігі болар. Зерттеуші Ө.Көзбековтің: «Шығармада ұлттық болмыс, психология да айқын сезіліп отырады. Дарханның қанша адал еңбек етіп, қиындыққа төзе білсе де, жолының бола бермейтіні, еңбегінің бағаланбайтыны әке ықыласына қарсы келіп, қыр көрсетуінде тәрізді. Мұндай ата-ананың наласына ұшырау, қарсылық көрсету жағдайы «Атаукереде» кездеседі», – деген ойы ұлттық танымнан тамыр алғандығымен ерекшеленеді [4, 16]. Алайда қаһарманның тағдыры туралы ұшқары ойлауға да болмайды. Тек қана ата - ананың наласына байланысты деп ой түйсек, романдағы қаламгер концепциясын жете пайымдай алмаймыз. Романда драматизмнің желілік таңбалануы төрт таған жүйеде десек, Гүлия – Дархан – Бати – Оспан араларындағы бірін-біріне жіпсіз байлаған, бас идірген сезім романда әр қырынан танылады. Гүлия – Бати драмалық желісінің «өзегі» әкесі жерленген жерге құран оқуға барған сапарда, яғни шарықтау шегінде тарқатылып, жолаушылардың ішкі ой ағымында таразыланады. Романдағы ақ боз ат қазақ үшін қаймағы бұзылмаған ел бірлігі мен тірлігін сақтаушы періште секілді де, ал құтырған бура – қоғам, яғни жынын шашып елге нәубат әкеле жатқан заман сиқы секілді. Екінші бір қырынан сараласак, Батидың ішкі буырқанған сезімін байқатуда, жүдеу көңіл мен тұңғық тоң-теріс күнделікті күйбеңнен селт еткізер бұла күшті танытуда да сәтті бейнеленген. Сонымен бірге қаламгер Батиды бураны жеңгенімен, өзіндегі арманды жерлеп, тасыған күш-қайраты тасқа мұқалып, елге оралу, соғысқа аттану оқиғалары арқылы басқа қырынан таныта алған. Рас, Батидың Гүлияға мылтықтың оғы тиген сәтте қапиядан пайда болатын тұсы романда нанымсыздау баяндалған. Ал, тұтастай алғанда романда Омар бай мен Оспан образдарын сәтті бейнелеуге мұрындық болған Бати іс - әрекеті азаматтықтың үлгісіндей. Кейіпкер әлеміне бойлауда Оралхан шеберлігі де терең психологизм талабынан табылады. Атап айтқанда, «Әрекетіміз, мінез - құлқымыз басқа болғанымен, созған қол, көздеген адамымыз бір екендіктен де ұқсатып келесің бе?...» – деген Батидың жауабы – тұншыққан сезім құпия өрнегінің тарқатылар тұсы [2, 222]. Гүлия – Бати желісіндегі драматизм өрісі жасырын болғанымен, оның мән - мағынасы, қайшылығы тереңірек. Ал Дархан – Гүлия желісіндегі драматизм табиғаты ерекше. Гүлия бағалаған сырлы жұмбақ, тұңғық сезімді Дархан бағалай білмеді. Уақыт бесігінен бүгінгісі мен кешегісіне ой жүгірткен шалдың: «Құдай-ау, дәл осындай бейшара жан ба едім. Ұрпақсыз шаба беріппін-ау. Кім үшін өмір сүргенмін, бұдан отыз бес жыл бұрын суыққа ұшып өле салсам да бәрібір екен-ау, ә. Иә, иә, бәрібір екен. Ылғи жұмыс бабымен ғана үш жүз мың шақырым жол жүріппін, сонда қайда барамын, қандай ұшпаққа шығамын деп салпылдап жүре бергенмін. Бәрі халық үшін. Жұрт асар асуын, шығар биігін, тіпті ертең жатар жерін алдын-ала жоспарлап алады. Ал мен ше? Вагон секілді үстіме не тиеді, соны сүйреп безілдедім-ай, зырладым-ай – қалай сүйресе солай... Иә, рельс – өмір... вагон – адам... сен осындай екенсің-ау...» деген өкініші өткен уақытты қайтармайды [2, 241]. Әкесі Таңатарға: «Туған жердің тұтқыны болудың өзі қазіргі мәңгілік түрмеңізден озық емес пе, әке – Құмырсқа теріп жесеңіз де өз еліңізде неге жүрмедіңіз... Жоқ, жоқ, әке, мен сіз сөндірген түтінді қайта тұтатып отырмын, сіз сөндірген отты қайтадан жағып отырмын. Мейлі аш жүрейін, мейлі жалаңаш жүрейін, осы қарамекеннен, мынау бұйығы жатқан Құландыдан арқан бойы ұзамаспын... Өз ошағымның отын өшірмей, туған жердің ұлтанына жарап ұл өсірсем, қыз өсірсем, балаларыма білім беріп оқытсам – одан асқан бақыттың қажеті шамалы», – дегізген

жастықтың асау дауылы болғанымен, пешенеге жазылған өмірді кешу адамға ғана тән [2, 269]. Оралхан Бөкей ұлттық характер сомдауда көркем тәсілді психологиялық иірім мен интерьерге жүгіндіреді. «Қамшыгердегі» Садақбай образындағы түйінделген ойдың тарқауын Қамбар образы мен Бати бейнесінен табамыз. Жылқы бақпай, өмір-өзеннің асау толқынымен алысып жүрген Қамбар өмірден қолынан қамшысын тастамай өтті. Ал Бати: «...мен қайла ұстап жұмысшы болуға емес, құрық ұстап жылқышы болуға жаралған адаммын», – дейді [2, 215]. Автордың Батидың бойындағы ұлттық мінезді көрсетумен бірге, алдағы нәубетті меңзеу де байқалады. «– Ақсақал, маған түгіңіздің де керегі жоқ, деп айтпадым ба кеше. Бар байлығым – бас бостандығым. Сізді ғана емес, таман жылқыдан айырылған соң өзім қоса тәрگیленгендеймін. Жануарларды үйірлеп бағып, шұркыратып қайырудан үлкен ләззат, дәтке қуат алғандай болушы едім, енді міне, құрыққа мініп, қу бас мүжіп қалғанымыз... Әкетті әне, бір-бір теңгеге сатып алып, ертең-ақ сойғанын сойып, сатқанын сатып көзін құртады. Содан соң талап алар бай, таласып мінер қыл күйрығы жоқ шойын жолды кеміре ме. ...Маған бағатын мал керек, ақсақал, мал!» [2, 147]. Оспанның Гүлияға деген сезімінің қыз жүрегіне жетпеуіне екі түрлі себеп болды. Біреуі – Дарханға деген Гүлияның шексіз сүйіспеншілігі болса, екіншісі – Оспан сезімінің қатыгездікпен, парықсыздықпен тамырлас болуында еді. «Жалғыз қалған соң жердегі қырық жамау көнетоз сырмаққа етпетінен сұлап түсіп, жас балаша солқылдап ағыл-тегіл жылады-ай. «Ұят-ай» деп айтар, жұбатар тірі адам жоқ, ботадай боздады, өксіп-өксіп еңіреді байғұс. Сүйгеніне қосылу үшін заманды мың рет аударып, төңкерсе де, қой үстіне бозторғай ұялаған қоғам орнатсаң да көңіл жарастығы, жүрекке туыстығы болмаған жерде бәрібір-бәрібір күшпен байлап, матасаң да болмайтын баянсыздығына налыды. Бұл дүниеде Оспан үшін ата жау күштілер, беделділер мен атағы аспандағылар ғана емес, сұлулар мен көріктілер екенін көкейіне тағы да таңбалай түсті» [2, 29]. Осы кезден бастап-ақ драматизмнің ширығуы Оспанның әр іс-әрекетінен орын алып отырады. Оспанның: «– Сен күшіңе сендің, Дархан түріне, еңбегіне сенді. Мен ше, мен неменеге сенер едім. Айдалы ісіме, тәуекелшіл қулығыма сендім, сендерден жеңілмес үшін, сендерді желкеме міндірмес үшін... Бұл өмірге екеуіңнен гөрі мен керекпін!... Ол – әлемдегі ең сұлу адам. Ал сұлулықты алақанға салып әлдилеп өтпес пе екен. Дархан болса қатындыққа алды. Жер бетінде қатындар онсыз да жетеді... алсын кез келгенін... салсын қара жұмысқа салпылдатып. Ал мен тіземе отырғызып қойып, күндіз-түні дидарына қараудан жалықпас едім», – деуі өзінің ішкі шындығы [2, 313]. Бірақ Оспанның күрес жолы басқаша болғандықтан да автор Долдаштың аузына: «Сендей сұрқиямен қатар өмір сүріп, жаңа өкіметті жандандырам дегендерде ес жоқ», – деген сөзді салған [2, 154]. Бұл жерде драматизмнің нәзік лиризм және психологизммен қатар өрілуі қаламгердің адам жан дүниесіне терең үңілуінен туғаны хақ. «...Өстіп тамында ешкім қалмай соқа басы күйзеліп отырғанда «Ассалаумағалейкум» деп сып етіп, ұзын бойлы қара сұр жігіт кіріп келгені... Дархан тіпті көз жасын тоқтата алмады. Қыра-қыра әбден көк тұқылданып, көбентарта көгеріп кеткен бетін айғыздап жас жуды. Ол шыншыл жүрекпен қуанды, адал көңілмен жылады; әкем айтушы еді, «Ұлым, жаққан отынды сөндірме» деп. ...Сөнбегені осы емес пе, жұртым», – дейді [2, 318]. Авторлық концепцияның көрініс берген тұсындағы ой желісі: «Қонақ қана болып келген өмірдегі өз сый-құрметін алмауы қалай? Өзі өмір сыйы деген не? Ал құрмет деген не нәрсе? Бірақ осының екеуі де адамды ажалдан арашалап қалуы мүмкін бе? Жоқ! Ендеше бұл жарық әлемде жер басып жүрген пенделердің кімі-кімінен артық? «Ендеше мен өміріме өкпелей алмаймын», – делінген Дархан шалдың монологындағы сырымен жалғасын табады [2, 377]. Дархан мен Оспан арасындағы рухани алшақтық іс-әрекеттерінен пайымдалады. Дарханның Оспанның айырмашылығы, өзінің басқаларға пайдасының мөлшерін сезіну мүмкіндігінде, сезіне алуында. Оспан моральдық таңдаудың өткір драмалық ситуациясында өзін танытып алды. Оспандағы жеке тұлғаның азу процесін ерте байқаған Омар байдың өзі Оспанның сақтану керектігін ескерткен-ді. Ал жеке тұлғаның азу процесі балалық шағынан бастау алған. Романда Оспан туралы: «– Әй, қайдам, бала кезінде елге қыдырып келген адам болса, атының айылын түгел босатып қоятын, не болмаса аттарының күйрығына байқатпай түбі түскен шелек, қауға, қатып қалған тері байлап ауылды алағандай білдіретін қусоққанның нағыз өзі еді», – деген Омар байдың мінездемесі рухани азғындаудың бастау бұлағын танытқандай [2, 143]. Бүгін мен кешеге межеленген Уақыт төрінде болып өткен әр оқиға қаһарман санасында түрлі деңгейде сәулеленеді. Оспанның қарын кептеп Гүлияның бетін тіліп кетуі, мылтық кезенуі, Еркіннің жарылғышы бар қобдишаны әзірлеуі сияқты оқиғалар драмалық ситуацияны асқындыра түскен. Нәтижесінде, Оспанның және Еркіннің іс-әрекеттері адамдармен қарым-қатынасын ғана ашпайды,

өздерінің өре төмендігі мен адамдықты жатсыну мөлшерін көрсетеді. Шығармада Оспанның күйзеліске ұшырағанын байқаймыз. Романда өз ортасына да, өмірге де жат болып кеткендіктен ағашта танулы күйінде қалады. Оқиға шешімі нақтыланбаған. Сондықтан да Бүгінгі уақытта да «Оспандар қай вагонда кетіп барады екен» деген ой үнемі еске алынып отырады. «Қаламгер Гүлияның болмысын ерекше пафоспен бейнелейді. «Гүлия – қыз үшін зұлматтың қияпат жолы – бүгіннен басталғандай ма? Кім білсін... ертеңгі күннің не болар екен, қарағым-ай, деп басынан сипар шын жанашыр іздеп, құлындаған көңілі көктемгі қардай көбесі сөгіліп, еріді-ай, ағыл-тегіл, ағыл-тегіл; мұндайлық нәзік жанды, мамық сезімді, егіннің жаңа шыққан көгіндей қазақы қызды тек қана үкілі тақиясы бұлғақтап, дүрия көйлегі желбіреп, батқан күннің шапағына шомылып, қыр асып бара жатқанын ғана көріп ақтық рет қол бұлғап қалғың келер; мүмкін қазақ үшін ең ақырғы – Ақжүніс, ең ақырғы – Баян, ең ақырғы – Жібек осы ма деп соңынан қимай қарап, қимас тілекпен шығарып салармыз; алысқа тартқан аякерім, сені қайтарып алар күш қайда, қайда...», – деп толғанса, ізгілік пен иман үйірілген қазақы мінез дарыған қазақ қыздарының азаю мәселесі де бой көтереді [2, 131]. Сондықтан да қаламгер «Жоқ, сен Гүлия емессің, су көтерген қарындасым, Гүлия сен секілді шапшып, ұрысқан кісідей жауап бермес еді», – деген оймен Дарханды күйзелтсе, осы оқиға алдағы Жалғастың хабарына жеткізер жол секілді [2, 376]. Шығармада Гүлияның Дарханға Оспанды таныса да, жасалған істің қастандық иесі деп атамауы драматизмді қоюлата түседі. Гүлияның жан дүниесінде халық қиялының тереңінен келе жатқан адамгершілік, имандылық бастаулары: жарына деген адалдық, қаймағы бұзылмаған қазақы қағидадан қанатталған, сусаған нұрлы жүрек бар. Авторлық концепцияда «ошақтың отын сөндірмеу» делінген философиялық түйінге әр қаһарманның пікірін әр жақты етіп танытқан. Дархан әкесі Таңатарға өз ошағымның отын жағып отырмын десе, Оспанның бұл түйінді пайымдауға кісілігі мен дүниетаным тереңдігі жетпеді. Ал Еркін үшін атамекен, туған жұрт, ұрпақ алдындағы азаматтық борыш секілді қағидалардың құны өз бас амандығынан, эгоистік пиғылынан аспай қалды. Романда баяндау автор атынан беріледі. Ол – жай ғана әңгімелеуші емес, өзіндік танымдық көзқарасы бар суреткер. Алайда оқиғалар жүйесін Бүгін мен Кешеге бөліп баяндау, байыпты мәнер психологиялық тереңдеуден туатын драматизмнің әсерін күшейте түскен. Әкесінің інісінің баласы Мұраттан Жалғастың жалғыз кіндік болып тарауы, Дарханның шаңырағының шырағы болуын айтуға болады. Шығармада драматизм Дарханның өміріне тән. Адал, еңбекқор, заңға бағынған, бәріне ұқыптылықпен қарайтын, өзінің өмірінің мәнсіздігін сезбеген адамның тағдыры өзінше драмаға толы. Зерттеуші Г.Жалелованың: «Өз отынды өшірме» романында жазушы өз қаһарманының тұлғалық бейнесін ашуда негізгі өлшем ретінде үш игілікті қасиеттерді алады. Олар: өмірге қуана білу, өмір сүргісі келуі, биік мақсаттарға ұмтылуы. Олар адам мінезін аша түседі, игілік пен жадағайлық осы қасиеттер арқылы ашылады», – деген пікірі Гүлияның образдық тұлғасы туралы ойымызды толықтыра түседі [5, 111]. Шығармада күнгізбелік мезгіл, психологиялық иірімдер драматизмнің қоюлануына орай сипатталған. «Жаз мезгілі ... Ай қорғалаған шақ. Жайлау. Алтыбақан. Содан соң... тұман тұншықтырған тоғай. Сылдырап аққан өзен. Шырылдаған торғай үні. Шашы төгілген сұлу қыз», – болып Дархан мен Гүлияның ең сәулелі, бақытты кезеңдері бейнеленеді [2, 247]. Жайлау түндері өз өмірлерінің «жайлауы» секілді. Қыс мезгілі мен күз мезгілі, соғыстан көрген қиындық, ауыл адамдарының басына түскен зобалаң уақыттағы қаһармандардың адами болмыстарының ашылу кезеңі сияқты. Романда теміржол бойындағы еңбектің ауырлығы мен сол ауырлықты мойымай көтерген тыл адамдарының (Ақай шал, Бати) ерлігі де терең әрі тынысты суреттелген. Романдағы табиғат көріністері туралы: «Көркемдік таным, табиғатты бейнелеу суреткердің сол табиғатқа деген көзқарасымен тығыз байланысты. Болмыс пен суреткер көзқарасының бірлігі байырғы табиғат пен ол туралы пікірдің диалектикалық байланысы ретінде қызмет атқарады», – деген Дарханның кешегі өмірінің жалғыз ғана куәгері болып жүрген Дүрияның романдағы іс-әрекеті кейіпкер күйзелісін тудырады. «– Әй, қажас, – деді есі енді ғана кіргендей жаулығын жөндеп тартып, етегін қағып нығыз жайғасты. – Үзеңгі бауыңды сегіз қабаттан тағып, заманыңның болып тұрған шағында, не, шиден оқ, шырпыдан жақ жасап ілдалдамен ғұмыр кешкен мен бейбақты менсінбедің бе, ...ей. Енді міне...– Қой енді! – деп жекіді Дархан жалт бұрылып. Көзінен шоқ ыршып түскендей болды. Екеуі бірдей арбасқандай қадала қарасты. Екеуі бірдей жанарларына жас үйірді. Екеулері бірдей көзін төмен салды», – деп баяндалған оқиға кешегі уақыттың ауыр жарасын байқатады [2, 13]. Мола басына Дүрияның келуі Дарханға баяғы өткен өмірін еске салумен қатар, аңсауын да күшейтеді. Романдағы драматизмнің асқынып, адамдар арасындағы кереғарлық пен қайшылықтың молайып, шиеленісуіне автор өзі «іш тартатын» қаһармандарының жан әлемі, ішкі дүниесіндегі өзгерістерді, бұлқыныс пен буырқанған сезімдерді

алғышарт етіп, ұтымды түрде ала білген. Ешуақытта тоқтауды немесе дамылдауды білмейтін, оңды-соңды ағысып жатқан поездар сияқты Өмір атты ұлы көш-керуенде жоғалмас үшін, із - түзсіз кетпес үшін Дүрияның арпалысуы, жанталаса қимылдауы еш сөкеттікке жатпайды. Ол – жиіркеніп айтқан «қақпас» сөзі Дарханға ғана арналып тұрған жоқ, мына жарық дүние-пәни жалғанға небәрі бір-ақ рет келетін адамның өз еркінің өзінде болмауына әмір етіп тұрған әлде бір дүлей күшке бағытталған қарғыс. Дүрия бар наласын, реніші мен мұңын Дархан арқылы Адам ғұмырынан тыс тұрса да, оған билігін жүргізіп тұратын әлде бір күшке арнаса, бүгінгі уақыт аясында өткеніне үңілуде. Бүгінгі уақыт емес, кешегі уақыт арпалысқа, күреске, тартысқа толы еді. Және сол кешегі уақытта тағдыр оны Гүлиямен табыстырды. Кешегі уақыттың тағылымы Дарханға өмір туралы, адамның өмір сүрудегі негізгі мақсаты туралы бүгінгі күні ойлантып тұр. Бастан кешкен алуан түрлі жайттар романның сюжеттік желісіне түрлі драмалық коллизияларды ұтымды орналастыруға мүмкіндік берген. Ал, бұл жайт «Адам. Ол кім? Ол не үшін ғұмыр кешеді? Оның өмір сүрудегі мақсат - мұраты не? Жалпы, Адам өмірінің мән-мазмұны неде?» деген философиялық сауалдарға жауап іздеуімен ерекшеленіп тұр. Шығармада Дүрияның: «...Ол мені менсінбеу арқылы өзіне құл етті. ...Ол соғысты да жеңді. Бірақ өзін-өзі жеңе алмады, жазған. Дарханды аяйтын едім. Байғұс күндіз күлкі, түнде ұйқыдан айырылып жұмыс істеп, бәр-бәрін бітіріп кетем деп ойлады. Тіршіліктің мәні – тек жатпай-тұрмай еңбек ету ғана емес, семья құру, ұрпақ қалдыру, көңіл көтеру екенін кеш ұқты. Ол – шын қуана да, шын қайғыра да алмады», – деп уақыттан қорыққан Дарханды жазғыруында шындық бар [2, 381]. Уақыттан қорыққан Дарханның іс-әрекетін: «Қорқыныш дүниені басқаруда. Билік өз табиғатында қорқытуды қолданады. Адамзат қоғамы қорқытумен құрылған. Сондықтан ол жалғандықтан жасалған, себебі қорқу жалғанды тудырады. Бірде дені сап-сау адамның кейпінде көрінсе, бірде кірмелі-шықпалы есі бар Дүрияның жоғарыдағы толғамы өзінің азды-көпті ғұмырында көкейге түйген философиясы. Кейіпкер толғамы драматизмнің коллизиялық формасына негізделген. Дүрия аз-болсын, көп болсын, жақсылықты да, жамандықты да көрген адам. Ол кешкен ғұмыр күрделі. Сәби көре алмады. Қамбар майданда мерт болды. Осынау ғұмырындағы түрлі жағдайлар Дүрияны драмалық коллизиялар биігіне көтерген.

Қорыта айтқанда, қайшылықты өмірде, таластартысы мол өмірде ізгілік пен зұлымдық кез келген адамның жан дүниесінде шарпысып жатады. Бұл соғыс-күрес өмір ағымында алма-кезек үнемі ауыспалы жеңіспен жалғаса береді, бірақ біреуінің толық ығысуымен аяқталуы мүмкін. Мұның өзі адам жанына қоғам қайшылығына, өмір тереңіне тән драматизмге үңілген жазушылар ұстанымын да әр қырынан таразылауға мүмкіндік береді. Әлем әдебиетіне, соның ішінде қазақ әдебиетіне де тән бұл сипат ұлттық сөз өнерінің де адамзаттық проблемаларға терең бойлағанын көрсетеді деуге негізді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1.Токбергенов Т. Қос қағыс. Мақалалар мен портреттер, Алматы, 1981, 203 б.
- 2.Бөкеев О. Өз отынды өшірме, Роман, Алматы, 1981, 384 б.
- 3.Жанұзақова Қ.Т. Оралхан Бөкеев прозасындағы романтизм, Филол. ғыл. канд. дәреж. алу үшін дай. дисс. авторефераты, Алматы, 1990, 27 б.
- 4.Көзбеков Ө.А. Оралхан Бөкеев прозасының поэтикасы, Филол. ғыл. канд. дәреж. алу үшін жаз. автореферат, Алматы, 1997, 22 б.
- 5.Жалелова Г.Ж. Проблема личности в прозе Оралхана Бокея, Дисс. на соискание ученой степени канд. фил. наук, Алматы, 1999, 149 с.

Ж.ӘБДІРАШЕВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ЭПИГРАММА ЖАНРЫ

Төлеубаева Г.А., №3 гимназиясы,
қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі,
Қазкен А.Б., студент
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ

Эпиграмма (көне грекше: ἐπίγραμμα «қолтаңба») – белгілі бір адамды, затты, болмыс-құбылысты әзіл тұрғысынан бағалайтын сатиралық поэзияның шағын жанры.

Эпиграмма жанры әр кезеңде де қазіргі оқиғаға, автордың көз алдында өтіп жатқан көріністерге

арналады. Эпиграмманың тағы бір қасиеті - ол әрқашанда ақынмен замандас адамға арналып жазылатындығы. Ертедегі қазақ айтыскер ақындарының көптеген айтыстарда, әсіресе, қыз бен жігіт, бәдік айтыстарында әзілге бару, қарсыласын уытты сөздермен кекетіп-мұқату тәсілдері көп кездесетін. Лириканың осы түрінің негізін қалаушы Гай Валерий Катуллдың айтуынша, «Ақынның жүрегі таза болуға тиіс, бірақ жырлары өзгеше болуы мүмкін».

Сондай-ақ эпигондар қысқа жазудың, белгілі ойды емеурінмен, тұспалмен түсіндіру құралы. Эпигондар алғаш ертедегі Грекияда сентенциялық қысқа өлең түрінде пайда болып, кейін элегия жанрымен бірікті де, элегиялық дистих деген атауға ие болды. Эпигондар фактісі мен нысанына қарай нақты және шартты; сынап-мінеу, суреттеу дәрежесіне қарай сатиралық, юморлық және жағымды эпигондар болып бөлінеді. Ал қозғайтын тақырыбына қарай әдеби, саяси және тұрмыстық эпигондарлар болып үш топқа жіктеледі. [1]

Эпигондар жанры әлем әдебиетінде бұрыннан бар және қазір де кездеседі. Латын әдебиетінде Эпигондар осы күнгі сипатқа ие болып, Катулл, Марциал (б.з.б. 2 – 1 ғ.) шығарм-ның негізгі өзегіне айналды. 17 – 19 ғ. Ж.Расин, Ж.Лафонтен, Вольтер, Ж.Б. Руссо, Г.Э. Лессинг шығармаларынан бой көрсетті. Орыс әдебиетінде А.П. Сумароков, И.И. Дмитриев, В.Л. Пушкин, П.А. Вяземский. Ал қазақ әдебиетінде эпиграмма жанры дегенде біздің ойымызға Абай, Мағжан келері хақ. Алайда, XVIII ғасырда өмір сүрген Шал, Жанақ ақындардың шығармашылығында кездеседі десем артық айтпас едім. Бұл орайда Жанақ ақынның « Керімбай болысқа», « Бәкі төреге», « Рүстем төреге» айтқаны нағыз эпиграммалық туынды:

Жазықсызға тартқыздың жазаны да,
Былықтырып былғадың тазаны да.
Адал тамақ өтпейді тамағынан.

Ұрлық етіп салмасаң қазаныңа, - деп Рүстем төреге айтқаны, берген мінездемесі Абай үнімен үндесіп жатқандай. [2]

XX ғасыр мен қазіргі қазақ әдебиеті дегенде бұл жанрда қалам тартқандар деп, біз А.Токмағамбетов, Ә.Тәжібаев, Ш.Смаханұлы, Ж.Әбдірашев, К.Әмірбеков, т.б. атаймыз.

1970-жылдары қазақ поэзиясына өзіндік үн, ерекшелігімен келген ақындардың қатарында Жарасқан Әбдірашев есімі ерекше аталары хақ. Ақын лирикасына тән ерекшелік асқақ пафос, өр екпін, шешендік толғамдар. Өзін мазалаған ойлары да оның өлең жолдарынан әркез табылып отырды.

Жарасқан Әбдірашев 1948 жылы Қызылорда облысы Арал ауданы Аманөткел ауылында дүниеге келген. 1969 жылы С.М.Киров атындағы Қазақ Мемлекеттік университетінің филология факультетін бітірген. «Лениншіл жас» газетінің әдебиет пен өнер бөлімінде, «Жалын» альманахының поэзия және сын бөлімінде редактор, «Жұлдыз» журналының сын бөлімінің меңгерушісі болып қызмет атқарған. 21 жасында КСРО жазушылар одағының мүшесі болды.

Жарасқан Әбдірашев туралы зертеуші-ғалымдар өз пікірлерін білдіріп келеді. Б. Майтанов: « Еркіндей басып, еркелей келген дарынды жас Жарасқан Әбдірашев болатын» дей келе, ақынның шеберлігі мен поэзиясының тілін айта кетеді. Жарасқан Әбдірашев эпиграммалары «Әзілің жарасса...» деген атпен 1989 жылы басылып шықты. Кейіннен 2001 жылы шыққан «Құлпытас» жинағына енді. Ақын эпиграммаларында қаламдастар болмысы мен мінезі кейде уытты әзіл, кейде ащылау сықақ арқылы өрнектеледі. Мысалы, Әбіш Кекілбаевқа

Шекспир мен Данте - ағасы,
Қақпас шетке қары сынбай.
Пушкиндердің – парталасы,
Толстойдың танысындай.
Жер жүзілік жыр көгіне,
Аполлонша алады ұшып.
Шүкір дейсің жүргеніне,
Жұртпен бірге тамақ ішіп.

Ал, Олжас Сүлейменов жайында оның ақындығы, білімділігі, орысша жазатын ақын болса да ұлт жанашыры екені анық аңғарылады:

Кеткен аты-атағы, даңқы жырақ,
Сондай жақын дәстүрі, салты бірақ,

Қаны тамған қазақтың ақыны бұл,
Орысшасы Абайдан артығырақ.
Беделінің алдында байпаң қағып,
Бас иеді біреулер жай таң қалып.
Өліп-талып түсіндік өлеңдерін,
Қадыр ақын бергенде қайта аударып.

Хамит Ерғалиев туралы:

Жалған айтып ендеше
Жалпылдама делбеше,
Естімеген ешкімнен

«Сөз» естігің келмесе –

дейді. [3] Эпиграммаға керегі – сөзді ойната білу, тапқырлық, қысқа да болса нұсқалық болса, осы шарттар толығымен Жарасқанда Әбдірашевта сәтімен үйлескен.

Әбдіжәміл Нұрпейісовке

«Қан мен терді» сарылып та сарғайып,

Жазуыңда бар ма кінә, бар ма айып?!

«Сеңнен» кейін кітап күтіп тағы да,

Жылдар бойы сең соққандай болмайық....

Өндеу,

Жөндеу,

Түзеу,

Күзеу – салтыңыз,

Соныңызбен барады өсіп нарқыңыз.

Жалықпайсыз сіз қайтадан жазуға,

Қайта оқудан жалықпай ма халқыңыз?.. [3]

деп-, Әбдіжәміл атамыздың шығармашылығы туралы сөз қозғайды. Бұл берілген жолдарда ұйқас орынды қолданылып, әсерлі берілген. Сол себептен жеңіл оқылып, ойда сақталып қалады. Түп тамыры антикалық әдебиеттен басталатын бұл жанр, ақынның өзі сипаттағандай «ежелден мәдениетті Еуропа поэзиясына жеңіл қалжыңның желбегейін сыпырып тастап, сатираның жалаң қылышын жанына байлаған жалаңтөс батырлығын байқата келген. Оның бұл мінезін барынша дамытып, халық алдындағы абыройын аяққа бастырмай, керісінше, асқақтап, көтергендердің бірі өзі болды.

Ақынның соңғы мұрасы – «Құлпытас немесе екі дүние: фәниден бақиға дейін...» атты жыр кітабы. Ұлттық поэзиямызға үлкен жаңалық болып қосылған бұл жинақтағы эпиграфиялық өлеңдер ақын қаламына тән рух асқақтығын барынша айқын танытты. Қайсарлық пен туралылық, тәкаппарлық пен ірілік, шешендік толғаныс – осының бәрі бірігіп келіп ақынның өзіндік стилін нақтылай түсті.

Жарасқан Әбдірашев тек эпиграмма жанрын өзектілендіріп, сол жанрда ғана қалам тартып қана қоймай, балалар әдебиеті мен аударма саласында көп еңбек атқарған. Ақын А.Пушкиннің, Р.Тагордың, К.Чуковскийдің, А.Бартоның, А.Блоктың жекелеген туындыларын қазақ тіліне аударған. Өзінің төл шығармашылығы да өзге тілдерге аударылған. Ақынның әр жылдары жарыққа шыққан жыр жинақтарына назар салғанда, үздіксіз ізденісті, шешендік үлгідегі поэтикалық сөз тіркестерін молынан ұшыратамыз. Терең сыршылдық, адамның ішкі болмысына үңіліп, оны бейнелеп, айшықтап көрсету тәсілі ақын лирикасында жаңаша қырымен түрленеді.

Халық тілінің бай мұрасынан сусындаған Жарасқан ақынның қай өлеңін алсақ та сұлу сарын мен шындық жымдасып жатады. «Адамда екі түрлі қылықтың жолы бар, бірі - тіршілік қамы, бірі – адамшылық қамы», - деген М.Әуезов. Ал сол адамшылық – Жарасқанның Әбдірашевтің азаматтық ұраны екенін өлеңінен аңғарсақ болады.

Біреуде бар,

біреуде жоқ –

қасиет көп адамда...

Сұрадың ба?

Сұрау керек

Ең бастысын одан да!
Қасиетсіз болмас кісі,
тартсаң бірақ тереңнен:
адам үшін
ең бастысы –

Адамшылық дер ем мен! – дейді ақын. [4]

Осы өлең жолдарынан өткен заманда да, қазіргіде де, болашақта да адамға керек, әр адам да болу керек басты қасиет – адамшылық. Адамды адам ететін де осы қасиет екенін де естен шығармауды осы тектес өлеңді оқып санамызға сақтаймыз. Заманымен бірге тұрып, бірге өрген Жарасқан Әбдірашев – егемен елдің жастарына ата сөздің асылын, ата салттың үрдісін салықалы жыр жолдары, құдіретті көркем сөз арқылы жеткізген, жаңа ұрпақты рухани биіктеу жолына бастаған мейірім-шапағаты мол ақын. Ақындығында ешкімнің дауы жоқ. Себебі қай өлеңін алсаңыз да халқына деген жанашырлық, ел қамын ойлағандықтан өлең жолдарымен жақсылықты, жақсы болуды насихаттаған ақынның соңында қалдырған мұрасы жетерлік. Жарасқан Әбдірашев – халық тіршілігімен қатар толғанған өзекжарды туындыларында туған дала тынысы мен туған тілдің құдіретімен үрдіс алған азамат ақын дәрежесіне көтерілді. Мұндай өрелі биіктікті алуда ақынға «көмекке келген» - көркем айшықты сөз, шұрайлы да шұғылалы ана тілі. «Айтқысы келген сырын, танытқысы келген шындығын жан тебіренер әсерлі суретке айналдырып, қағаз бетіне көңілдегі қалпынан айнытпай түсіру үшін ең қажетті бірден-бір сөз табу - шебер суреткердің қасиетті парызы» - деген З.Қабдолов.

Жарасқан Әбдірашев – қазақ әдебиетіндегі әзіл-оспақ, эпиграмма жанрын тың өріске шығарып, жаңа биіктерге көтерген ақын. [4] Жарасқан Әбдірашев туралы пікір айтқан ғалымдар мен сыншылар, ақындар мен жазушылар оның қазақ әдебиетінде жаңа бетбұрыс әкелгендігін атайды. Қазақ әдебиетіндегі эпиграмма жанры туралы айтқанда Ж. Әбдірашев есімі алдымен аталады. Себебі – бұл жанрдың ұлттық әдебиетімізде жанр ретінде тамыр жаюына ақынның үлесі зор болғандығында.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998 жыл. ISBN 5-89800-123-9, X том
2. Қазақ әдебиеті: дайындық оқулық-тесті / Қ. Ибрагимов. – Алматы: Шың - кітап, 2012. – 165б.
3. Жарасқан Әбдірашев Өзінің жарасса, эпиграммалар – Алматы: Жалын, 1989ж.
4. Жарасқан Әбдірашев «Құппытас». Эпитафиялар, өлеңдер, поэмалар, эпиграммалар. А., «Атамұра», 2001ж.

ҚАЗАҚТЫҢ ТЫНЫС-ТІРШІЛІГІНДЕГІ ЗАТТЫҚ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ОНЫҢ САЛАЛАРЫ

*Үрімжібай Жетібайұлы,
Іле педагогикалық университетінің профессоры,
ҚХР, ШҰАР*

Әдетте, адамзаттың саналы, мақсатты іс жүзіндік қыймылы арқылы өзі жасап отырған табиғатқа, қоғамдық ортаға үйлесу, одан пайдалану және оны өз тіршілігіне ыңғайлы етіп өзгерту барысында жаратқан барлық заттық байлығы мен рухани байлығының жыйынтығы мәдениет деп қаралады. Мәдениет жүйесінің өрісі аса кең болып, ол болмысы мен бітімі, негізі мен қызыметі сондай-ақ ішкі құрлымдық табиғаты қатарлы жақтардан ұқсамаған үлгіге топталып, ұқсамаған салаға жіктеледі. Мәдениет хронологиялық тұрғыдан ежелгі қауымдық мәдениет, дәстүрлі мәдениет және осызаман мәдениеті деп жіктелсе, кеңістік тұрғысынан шығыс мәдениеті, батыс мәдениеті, теңіз-мұхит мәдениеті, ұлы құрлық мәдениеті деп жіктеледі. Ал экономикалық негізі (шаруашылық формасы мен өнім өндіру тйіпі) тұрғысынан көшпенді дала мәдениеті, отырықшы егіншілік мәдениеті деп жіктелсе, ішкі құрлымдық табиғаты тұрғысынан заттық мәдениет, рухани мәдениет, қоғамдық түзім мәдениеті және салт-сана деп жіктеледі. Десе де, мәдениет пен мәдениетті жіктеудің жалпы

жұрт мойындаған, жалпыға танылған анықтамасы мен жіктеу әдісі қазірге дейін алға қойылған жоқ. Әр оқымысты оны әр қырынан, әр түрлі баяндап келеді.

Әрқандай мәдениет белгілі бір материалдық экономикалық негіздің туындысы болып табылады. Екінші сөзбен айтқанда, материалдық экономикалық негіз мәдениеттің сыйпатын белгілейді. Демек, қазақ дәстүрлі мәдениеті де қазақ халқының материалдық экономикалық өмірінің туындысы. Қазақ халқы өзінің ұзақ тарихи даму үрдісінде сайын дала төсінде табиғатпен етене болып ғұмыр кешіп, көшпелі өмір салтын сақтап, мал шаруашылығын тіршілігінің тірегі етіп келген. Осы тұрғыдан алып айтқанда, қазақ дәстүрлі мәдениеті көшпенді дала мәдениетіне жатады. Десе де, қазақтың дәстүрлі көшпенді дала мәдениеті тек көшіп-қонуды, таза мал шаруашылығымен шұғылдануды арқау еткен жалаң негізді мәдениет емес, онда аңшылық пен балықшылық та, отырықшы егіншілік пен қала тіршілігі де, қолөнер мен сауда да белгілі орын иелейді. Сондықтан, көшпенді мал шаруашылығы қазақ дәстүрлі мәдениетінің, қазақ тіршілігі мен тұрмысының бір ғана бөлегі, бірақ бірегей бөлегі есептеледі. Қазақ дәстүрлі мәдениеті де басқа мәдениеттер сияқты ішкі құрлымдық табиғаты жақтан заттық мәдениет, рухани мәдениет, қоғамдық түзім мәдениеті және салт-сана деп жіктеледі.

Заттық мәдениет мәдениеттің негізіне саятын бөлегі болып, ол — адамзаттың заттық өндіріспен шұғылдану барысындағы барлық жасампаздық қыймылын, жеткен өресін сондай-ақ оның нақты туындысы заттық өнімдердің жалпы жыйынтығын көрсетеді. Заттық мәдениет адамзаттың өмір сүруі мен дамуында кем болса болмайтын ішер ас, кйер кйім, тұрар үй, мінер көлік және оны өндіруге керекті құрал-жабдық қатарлы көп жақты қажетін қанағаттандыруды мақсат етеді. Сөйтіп, ол адамның табиғатпен болған қатынасын, адамның табиғатты тану, одан пайдалану, оны өзіне қолайлы етіп өзгерту өресін және оның жемісін, әлеуметтік өндіргіш күштердің өркендеу дәрежесін тікелей бейнелейді. Ол нақты зат ретінде, адамзаттың барлық мәдени жасампаздықпен шұғылдануына негіз болады.

Рухани мәдениет (бейзатты мәдениет деп те аталады) мәдениеттің идеялогияға саятын бөлегі болып, ол — адамзаттың ұзақ уақыттық қоғамдық рухани амалияты мен ой-сана қыймылы барысында қайта-қайта өңдеу, сұрыптау, жыйнақтау және жоғары өреге көтеру арқылы қалыптастырған таным жүйесі, ойлау тәсілі, құн көзқарасы, эстетикалық өлшемі, наным мен сенімі, әдебиеті мен көркемөнері қатарлылардың жалпы жыйынтығын көрсетеді. Ол өз ішінен ойлау жүйесі, құн жүйесі және сезім жүйесі болып үшке бөлінеді. Бұл үш жүйенің ішінде құн жүйесі, яғни құн көзқарасы рухани мәдениеттің ұйтқысы деп қаралады.

Қоғамдық түзім мәдениеті мәдениеттің түрлі құрлымға саятын бөлегі болып, ол — адамзаттың қоғамдық амалияты барысында қоғамның ішкі жағындағы түрлі қатынастарды реттеу, аяқ алысты бірлікке келтіру мақсатымен ресми түрде қалыптастырған меншік жүйесіне, басқару құрлымына, бақылау және жазалау органдарына қатысты барлық ереже-түзімдері мен қағида-өлшемдерінің жыйынтығын көрсетеді. Қоғамдық түзім мәдениеті тежеп-шектеу күшіне болады да, қоғамдық тәртіпті сақтап, қоғамдық жарастықтың орнауына қызымет етеді. Ол қоғам мүшелерінің бәріне бірдей, бәріне ортақ болып, адамдар саналы не бейсаналы түрде қоғамдық тәртіпке бойсынады, ондағы белгілеген қоғамдық мақсаттарды іске асыруға құлшынып отырады.

Салт-сана мәдениеттің ұлттық бітімге саятын бөлегі болып, ол — адамзаттың ұзақ уақыттық қоғамдық амалияты мен аса күрделі қоғамдық қарым-қатынасы барысында бірте-бірте қалыпқа түсіріп, дағдыға айналдырған әдет-ғұрыптарының жалпы жыйынтығын көрсетеді. Ол халықтық дәстүр, халықтық әдет, халықтық болмыс-бітім бейнесінде жарыққа шығып, күнделік өмірден көрініс тауып отырады. Оның ұлттық сипатты мен өңірлік сипаты аса айқын болады да, бейресімі жолмен адамдардың қыймылын, іс-әрекетін жөнге салып реттеп отырудағы қағида, үлгі ретінде танылады.

Осында баяндалған дәстүрлі мәдениеттің құрлымдық салаларын тұлғалық көрінісіне қарай сыртқы көрнеу мәдениет және ішкі көмескі мәдениет деп екі үлкен топқа жинақтауға болады. Сыртқы көрнеу мәдениет — заттанған, нақты пішіні, тұлғасы бар, сезінуге, түйсінуге болатын бұйым түріндегі мәдениетті көрсетеді. Заттық мәдениет сыртқы көрнеу мәдениетке жатады. Ішкі көмескі мәдениет — сыртқы көрнеу мәдениеттің қалқасына жасырынған, адам санасында өмір сүретін ішкі құрлымды немесе үлгіні көрсетеді. Ол адамзаттың қыймыл үлгісі, қыймыл принципі, қыймыл жемісі ретінде танылады. Рухани мәдениет, қоғамдық түзім мәдениеті және салт-сана ішкі көмескі мәдениетке жатады. Ішкі көмескі мәдениет түрлі тәсілдер арқылы шығарма, туынды түрінде заттық

формаға енген соң, ел арасына тарқалады, соңғыларға мұра етіп қалдырылады.

Жыйнақтап айтқанда, мәдениет — адамзат тыныс-тіршілігінің айғағы, адамзат саналы қыймылының жемісі деп қаралады. Сол себепті, ол табиғи түрде тұтас адамзатқа ортақ болады. Десе де, адамзаттың қыймылы ұқсамаған тарихи кезеңдерде, ұқсамаған өңірде және ұқсамаған қоғамдық ортада алып барылатындықтан, мәдениеттің бітім-болмысында парықтылық болады. Демек, тұтас адамзат мәдениеті көп келбетті болады да, әрқайсы ұлттың ұлттық мәдениеті дара келбетті, өзгеше сыйпатты болады. Яғни әрқайсы ұлт мәдениетінің қалыптасқан ортасы, қалыптасу жолы, қалыптасу барысы және қол жеткізген құндылықтары алуан түрлі болады. Ұлттық мәдениеттегі құндылықтардың тоғысуынан тұтас адамзат мәдениет қалыптасады.

Әрқандай бір дәстүрлі ұлттық мәдениет белгілі жаратылыстық ортада пайда болады және өркендейді, ондағы табиғи жаратылыстық шарт-жағдай мен қоғамдық жағырапиялық ортаны өзі өмір сүруінің, өркендеуінің географиялық негізі етеді. Қазақ дәстүрлі мәдениеті қазақ халқының ата-бабалары атам заманнан бері жасап келе жатқан Европа мен Азия сынды екі құрлық арасындағы сайын сахарала пайда болып, сол далада дамыған, өркендеген. Басқаша айтқанда, қазақ сахарасы евро-азия құрлығының бел ортасына, байырғы жібек жолының бойына орналасқан, онда бағы замандардан бері көптеген ұлыстар мен ұлттар, ұқсамаған мәдениет пен ұқсамаған діндер қатар өмір сүріп, өзара тоғысып отырған.

Қазақ сахарасы табиғи жаратылыстық шарт-жағдайы тұрғысынан алғанда, мал мен жанға жайлі, төрт маусымы айқын, көшпелі мал шаруашылығын өркендетуге қолайлы шұрайлы қоңыржай алқап есептеледі. Онда қойнауы байлыққа толы асқар таулар, көрікті де бай жасыл алқаптар, жасыл желек жамылған жазықтар мен аңғарлар, көрінісі көздің жауын алатын көлдер мен өзендер көптеп кездеседі. Десе де, қазақ сахарасының қысы қатты, жазы ыстық, жауын-шашын мөлшері аз, көптеген өңірлері шөл және шөлейтті болып келеді. Табиғи апаттар екінің бірінде туылып тұрады. Демек, қазақ халқының ата-бабалары міне осындай айырықша жаратылыстық ортада, көшпенді өндіріс тәсілін, яғни көшпенді мал шаруашылығын тіршілігінің тірегі етіп талдап алған және сол далада көшпенді дала мәдениетін қалыптастырған.

Қазақ сахарасы қоғамдық жағырапиялық ортасы тұрғысынан алғанда, дүниедегі ежелгі қабырғалы өркениеттердің кіндік тұсына орналасқан. Бұл мәдениеттердің таралуы және бір-бірымен барыс-келіс жасауы осы қазақ сахарасын соқпай өтуге мүмкіндігі аз болған. Оның үстіне осынау сахараны жалпағынан жайлап отырған ат-көлікті қазақтың ата-бабалары бұл өңірді қан базарға айналдырып, керуендердің шығыстан батысқа, батыстан шығысқа ағылуына шарт-жағдай туғызып, өркениеттердің шар тарапқа таралуына дәнекер болып келген. Қысқасы, кезінде қазақ сахарасы ұлттар мен ұлыстардың тоғысқан, мәдениеттің сан қайнап сапырылысқан өңірі болған. Демек, қазақ халқы өзінің ұзақ тарихи дамуы барысында, ата-бабалары жаратқан көшпенді дала мәдениетінің таңдаулы дәстүрлеріне, құндылықтарына мұрагерлік етіп, оны ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырып өркендетумен бірге, батыс пен шығыс мәдениетінің құнды дүниелерін өзіне сіңіріп, дала мәдениетінің өзгеше болмыс-бітімін тіпті де байыта түскен.

Қазақ дәстүлі мәдениеті — бағы замандардан тартып евро-азияның сайын даласында жасап келген қазақ халқының ата-бабалары өзінің тарихи даму үрдісінде бірте-бірте қалыпқа түсірген және дамытып жетілдірген, ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырып дәстүрге айналдырған, тифологиялық құрлымы біршама тұрақты, сахараның табиғи шарт-жағдайына сай келетін, табиғатты аялауды басты белгі еткен көшпенді дала мәдениетін көрсетеді. Демек, қазақ дәстүрлі мәдениеті қазақ халқының айырықша жаратылыстық ортаға үйлесу қабылиеті, өмір сүру тәсілі және одан ұтымды пайдалану барысында қолға келтірген барлық заттық байлығы мен рухани байлығының жыйынтығы болып табылады. Десе де, қазақ халқы табиғатқа үстемдік етуді мақсат етпеген, қайта онымен етене болуға, онымен болған үндестікті сақтауға, оның заңдылығына сай өмір салтын қалыптастыруға құлшынған. Қазақ дәстүлі мәдениеті ұлттық сыйпаты айқын, көп қабатты, бай мазмұнды мәдениеттердің бірі болып, ол қазақ халқының дәстүрлі тұрмыс тәсілі, ой-санасы, таным жүйесі, ойлау тәсілі, құн көзқарасы, этикалық мұралы, эстетикалық өлшемі, наным мен сенімі, әдебиеті мен көркемөнері, әдеті мен ғұрпы қатарлылады түгелдей қамтып жатады.

Қазақтың арғы ата-бабалары да, тұтас адамзаттың арғы ата-бабалары сияқты өз тірлігін табиғаттағы дайар өнімдерді тұтынудан бастаған да бірте-бірте өзі өнім өндіруге қарай бет бұрған. Олар тіршілігі үшін алғашында аң аулап, жеміс-жидек теріп, азығын асыраған. Өсімдік жапырағын,

жан-жануар терісін ійініне іліп, қақаған суықтан, шілінгір ыстықтан, нөсерлі жауыннан сақтанған. Үңгірлерді баспана, тұрар тұрағы еткен. Уақыт өте келе, олар жан-жануарларды қолда үйретіп, жылқы, түіе, қой, ешкі, сыйыр қатарлы малдар өсірген. Малдың етімен, сүтімен тамақтанып, терісі мен жүнін кийер кийімінің, тұрар баспанасының шійкізаты еткен, мал артынса, жұрып-тұрса көлігі болған. Малдың ыңғайына қарай, жайылымды көктеу, жайлау, күзеу, қыстау деп төрт маусымға бөлген, маусымға қарай жайылым алмастырып, көшіп-қонып жүрген. Олар мал шаруашылығымен бірге, дақыл егумен де айналысқан. Бйдай, арпа, тары өсірген. Қосымша кәсіп ретінде аң және балық аулаумен шұғылданған. Олардың қолөнері де айтарлықтай дамыған. Демек, арғы ата-бабаларымыз өз тірлігі үшін еңбектенуді үйренген, еңбек — көшпенді дала мәдениетінің заттық экономикалық негізін қалаған.

Мәдениет — тарихи құбылыс. Тарихи дәуірлердің алмасуы белгілі бір мәдениеттің дамуына терең ықпал жасайды әрі зор өзгерістер әкеледі. Әдетте, қазақ дәстүрлі мәдениетінің қалыптасуы, өркендеуі сөз болғанда, ең әуелі бағы замандардан тартып орталық азия мен орта азияны, Моңғұл үстірті мен Қытайдың солтүстігін және оның маңындағы райондарды мекен етіп келген, қазақ халқының қалыптасуына негіз, ұйтқы болған, Сақ, Ғұн, Юежы (Иүзі), Үйсін, Қаңлы қатарлы тайпалар мен тайпалық одақтар ауызға алынады да, олар қалыптастырған ежелгі көшпенді дала мәдениеті қазақ дәстүрлі мәдениетінің қайнар көзі, бастау бұлағы деп қаралады.

Қазірге дейін байқалған тарихи деректер, архологиялық жетістіктер және ғылыми зерттеу нәтижелеріне қарағанда, Сақ, Ғұн, Юежы (Иүзі), Үйсін, Қаңлы қатарлы арғы заман көшпенділері адамзат мәдениеті қалыптауының алғашқы бесігінің бірі деп қаралатын евро-азияның сайын сахарасында көне тас дәуірі, жаңа тас дәуірі және қола дәуірлеріне жататын Анау мәдениеті, Роразим мәдениеті, Афанасиев мәдениеті, Андронов мәдениеті, Қарасүк мәдениеті, Тағар мәдениеті, Пазырық мәдениеті сияқты көптеген мәдениеттерді бастан кешіре отырып, өздерінің шұғылалы дала мәдениет жаратқан. Олар жаратқан дала мәдениеті ежелгі Бабилон өркениеті, Грек өркениеті, Рим өркениеті, Египет өркениеті, Парсы өркениеті, Үнді өркениеті және Қытай өркениеті сияқты қабырғалы өркениеттермен қойу барыс-келісте болған.

Әдетте, дәстүрлі мәдениет шаруашылық негізіне қарай ас мәдениеті, киім мәдениеті, баспана мәдениеті және көлік мәдениеті деп үлкен төрт салаға жіктеледі. Бұлардың ішінде, ас мәдениеті барлық мәдениеттердің атасы деп қаралады. Өйткені адамзаттың тіршілігі азық іздеу, азық жыйнау және азық өндіруден басталған. Демек, бұтын тірліктің атасы азық-түлік болып табылады. Бағы замандарда мал шаруашылығын тіршілігінің тірегі еткен қазақтың арғы ата-бабаларының негізгі асы сүт пен ет болғанын тарихи деректер растайды. Геродот ертедегі Сақтарда: «Үлкендер жаңа сүтті аз ішетін болған, ашытылған жылқы сүтын (қымызды) ішетіндер көп еді. Бұл олардың ең негізгі күнделікті азығы еді» деп жазады. Ал Ғұндар мен Үйсіндердің ас-азығы жайлы деректер Қытайдың ертедегі тарихнамаларынан жолығады. «Тарихи жазбаларда»: «Ғұндардың арғы ата-бабалары шалғай терістікте малдың ыңғайына қарай көшіп-қонып жүреді. ... Ел басыларынан тартып қарашаларына дейін ет жеп, теріден кийім кийеді, тон жамылып, кийіз төсенеді» делінеді. Бұдан сырт, «Ханнамадан» Үйсіндердің басты азық-түлігінің ет пен сүт тағамдары екендігін білуге болады. Үйсін елі күнбиіне ұзатылған Хан патышалығы (б. з. б. 206-жылдан 23-жылға дейін) ханышасы Шижүннің елін сағынып шығарған «Акку өлеңінде»: «Оларға (Үйсіндерге) ет пен ашытылған сүт (қымыз немесе айран) азық екен» деген өлең жолдары бар.

Хан патышалығы дәуірінде батыс өңірден Қытайдың ішкі өлкелеріне күнжүт, әнжұр, қауын, қарбыз, анар, жасыл бұршақ, қияр, сарымсақ, сабіз, усарымсақ, памидор (қызанақ), қара бұрыш, жаңғақ қатарлы азықтық өсімдіктер мен жеміс-жидектер енеді. Сонымен бірге батыс өңірдің тамақ түрлері мен тамақ өнері де қабылданады. Бұл тамақ түрлерінің ең айтулысы — ет асу, ет қақтау және қарынға салып ет пысыру (жаубүйрек) болған. Қытайдың тарихнамаларында қазақтың арғы ата-бабалары тұтынған тағамдардың қоректік қуаты да сөз болады. «Тарихи жазбаларда» айтылуынша, Хан патышалығынан Ғұндарға ұзатылып келген ханыша Жоңған юе: «Ғұнның халық саны Хан патышалығының бір аймағыныкіне жетпейді. Десе де, Ғұнның соншалық құдырет тауып отырған себебі: киер киімі, ішер азығы оларға (Қытайларға) ұқсамайды. ... Хан елінен әкелінген тағамдардың сүт-қаймақтай кенеулі еместігін жұртқа ұғындырған жөн дейді». Демек, бұл баяндаулар қазақ дәстүрлі ас мәдениетінің келу қайнарының алыста жатқандығын, ұлыттық даралаққа ие болып қалыптасуы ұзақ даму барысын бастан кешіргенін көрсетеді.

Қазақ тағамдары әдетте, сүттен жасалатын тағамдар, еттен жасалатын тағамдар, дақылдан жасалатын тағамдар, көкөністен жасалатын тағамдар және түрлі жемістер мен ішімдіктер болып жіктеледі.

Сүт қазақ халқының негізгі асының бірі болып, қазақ халқы сүттен сан алуан тағамдар жасайды әрі ол тағамдарды түрліше атайды. Жаңа туған қой, сыйыр және ешкі сүті бастабында (бір апта ішінде) «уыз» деп аталады. Уызды пысырып ішеді немесе ұйытып жейді. Ал төрт түлік малдың жаңа сауып алынған сүті жалпылай «шійкі сүт» деп аталады. Жылқының немесе түйенің сүтін жаңа сауып алғанда «саумал» деп атайды, ал ашытып бір күннен кейін ішетін түйе сүты «шұбат» деп, жылқы сүті «қымыз» деп аталады. Қымыздың сақталу уақытының ұзаруымен байланысты «құнан қымыз», «дөнен қымыз», «бесті қымыз» деп те аталады. Сүтті пысырып немесе ұйытып ішеді. Сүттен алынатын және жасалатын тағамдар: ійінді, жebінді, кілегей, қаймақ, сары май, ежігей, ірімшік, қайнатқан құрт, айран, сүзбе (қатық), сүзбе құрт, іркіт, пысқан сүт, қорықтық, көк сүт, қаспақ, көк шалап, езген құрт, малта т. б. деп, сүт тағамдары жалпылай «ақ» деп аталады.

Қазақ халқы малдың, аңның және құстың етін негізгі азығының бірі ретінде тұтынады. Малдың етін жастай немесе сүрілеп асып жейді, сорпасын ішеді. Қамыр салып жесе оны «нарын» деп атайды. Ұсақ малдың етін өз қарнына салып, түрлі дәмдендіргіш қосып, қозға көміп пысырып жесе, оны «жаубүйрек» деп атайды. Малдың, аңның және құстың жас етін қуырып әр түрлі қурылған тағамдар жасайды. Қурылған тағамдар ішінен «сірне», «қуырдақ» қатарлы тағамдарды ерекше атауға болады. Қазақ халқы етті қақтап та жейді. Ет қақтау негізінен малдың бүтін етін қақтау, немесе қол-қолымен, сан-санымен қақтау, болмаса ірі турап істікке шаншып қақтау, төс қақтау болып бірнеше түрге бөлінеді.

Қазақ халқының мал сойу өнері өзіндік даралыққа ие болып, малды бата жасап, бауыздаған соң, терісі сыпырылады не ұйтыледі. Одан кейін еті әуелі бас-сыйрақ, мойын, қол, сан, қабырға, омыртқа, төс, ішек-қарын, өкпе-бауыр болып мүшеленеді де, одан ары бас-сирақ бас, жақ, сыйраққа; мойын мойын омыртқа және мойын етке; қол кәрі жілік, тоқбас жілік, жауырынға; сан асықты жілік, ортан жілік, жамбасқа; омыртқа ауыз омыртқа, арқа, белдеме, құймышақ, құйрыққа; қабырғалар бұғана, қара қабырға, сүбеге; төс төс сүйек, төс ет, төс етек, желінге ажыратылады. Ал ішек-қарын қызыл өңеш, қарын, таз қарын, жалбыршақ қарын, ұлтабар, бүйен, ашы ішек, тоқ ішек, көтен ішекке; өкпе-бауыр кеңірдек, жүрек, бүйрек, өкпе, бауыр, бауыр ет, көк бауыр, іш майға (шарбы, шажырқай, бүйрек майға) ажыратылады. Қазы, қарта, жал, жая тек жылқы мүшелерінде болады да, жылқы етінің ең дәмді жылы-жұмсағы деп аталады. Ірі қара малдың етін мүшелеп бұзу барысында түскен парша еттерінен шұжық, қыймай жасалады. Малдың безі, жыныс мүшесі қатарлы керексіз мүшелерін алып тастайды. Етті бұлайша жіліктеп мүшелеу қонаққа ас ұстап, табақ тартып, сыйи-сияпат көрсетуде аса маңызды рол ойнайды. Қазақ қонаққа тартылатын табаққа баса мән береді, қонақтың жолына, жасына, жынысына қарай табақ жасайды. Көбінесе сый табақ (бас табақ), құда табақ, құдағи табақ, жеңге табақ, күиеу табақ, қыз табақ, құрдас табақ, бала табақ т. б. деп бөлінеді.

Қазақ халқының дәмді дақылдардан жасайтын тағамдары нан (тонар нан, тапа нан), көмеш, қалаш, қаттама, қарыма, тоқаш, бауырсақ, шелпек, күлше, кеспе көже, тары көже, бөртпе, женіт, талқан, бесбармақ, күріш көже, палау т. б. деп аталады. Қазақ халқы картопия, сабіз, сарымсақ, памидор қатарлы көкөністерді біршама көп тұтынады, олардан мәңгі, лаңман, самса, шошіре қатарлы тағамдар жасайды. Усарымсақ, қарабұрыш, жабайы жуа қатарлы көкөністерді түрлі тағамдарға қосып, дәмдендіргіш ретінде қолданады. Қазақ даласында жемістің алуан түрі өседі, жаз айларында ол жемістерді кезінде тұтынудан сырт, қысқа арнап сақтайды, түрлы уарина қайнатады. Қазақ халқының дәстүрлі сусындары да біршама мол болып, ол қымыз, шұбат, айран, көкшалап, іркіт, әркі қатарлы ақтан жасалған сусындарға, қарақат шырыны, таңқурай шырыны, бүлдірген шырыны, шарап қатарлы жемістен жасалған сусындарға және боза, ашкыл қатарлы астықтан жасалған сусындарға жіктеледі. Ал шай қазақ халқы ең көп тұтынатын сусындық есептеледі.

Қазақ дәстүрлі киім мәдениетінің тарихы өте арыда болып, қазақ халқы қалыптасуына негіз, ұйтқы болған Сақ, Ғұн, Юежы (Иүзі), Үйсін, Қаңлы қатарлы арғы ата-бабаларымыздың киім мәдениетінен бастау алады. Қезінде арғы ата-бабаларымыз әсем киінуді ғана емес, сонымен бірге әсемдік бұйымдармен жасануды да ерте игерген. 1969 жылы Алматы қаласынан 50 шақырым жердегі Есік өзенінің сол жақ жағалауындағы есік обасынан ежелгі замандағы жетісу Сақтарының экономикалық өмірі мен өнер-мәдениетін бейнелейтін мол мұра табылған. Бұл қабырға басын

батысқа беріп шалқасынан жатқан 17-18 жастағы Сақ жауынгері жерленген, ол басына 200 ден астам алтын әшекеймен безендірілген шошақ төбелі бийік (65-70 см) тымақ киген. Бұлардың көбі барыстың, таутекенің, арқардың, жылқының, құстың кескінімен өрнектелген, бас кийімнің маңдай жағы теке мүйізді қос аттың мүсінімен және ұзын екі қос жапырақпен, басқа да бедерлі шеттікпен безендірілген. Мойнына таққан ширатып жасалған алтын алқаның ұшында жолбарыс бастары бедерленген. Оның сыртына киген қызыл бұлғары мешпеті үш мыңға жуық алтын әшекеймен безендірілген. Оның ішінен матадан тоқылған іш көйлек киген. Беліне кесек алтынмен әшекейленген қайыс белбеу буынып, оң жағына ұзын темір семсер, сол жағына алтымен әдемілеп апталған темір қанжар асынған. Демек, бұдан біз Сақтарды негіз еткен қазақтың арғы ата-бабаларының киім мәдениетінің даму өресін көре аламыз.

Қазақ халқы: «адам көркі — шүпірек» дейді. Бұл талай ғасырлық тәжірибеден өтіп, әбден екшеліп бізге жеткен сара сөз. Халқымыз атам заманнан бері осы қағиданы берік ұстанып, сан сырлы киім үлгілерін жасап киініп келген. Осылайша жер бетін алуан түрлі әсем гүлдер қалай құлпытса, сан түрлі қазақ киімдері қазақ даласына сондай сән беріп келген. Табиғат төсінде еркін ғұмыр кешкен ата-бабаларымыз күні кешеге дейін өзінің әдет-ғұрпымен, дүниетанымен сабақтасып жатқан төл киімдерін киіп келген. Еш уақытта да бірдей, бір үлгіде киінбеген.

Қазақ дәстүрлі киімдері тарихи тұрғыдан қазақ халқын құраған ру-тайпалардың ежелгі киімдері, қазақ хандығы тұсындағы киімдер, қазақтың бүгінгі дәуір киімдері болып жіктелсе, пайдалану, қолдану ерекшелігіне қарай күнделік тұрмыс киімдері, сәндік киімдер, жауын-шашын киімдері болып жіктеледі. Адамның әлеуметтік тегіне, мәртебесіне қарай жоғары жік киімдері, батырлар мен сарбаздар киімдері, малшылар мен аңшылар киімдері, дінни қайраткерлер киімі (молда-қожалар киімдері мен бақсы-балыгерлер киімдері), ғұрыптық киімдер (өлім-жітімде, той-томалақта киетін киімдер), билер, сал-серілер киімдері болып жіктеледі. Адамның жасы мен жынысына қарай сәбилер киімі, балар киімі, боз бала, бой жеткен қыз, жаңа түскен келін киімі, саркідір орта жастағылар киімі, қарттар киімі деп жіктеледі. Дене мүшелеріне қарай бас киімдер, ұлы дене киімдері (сырт киімдер, іш киімдер), аяқ киімдер, қосалқы киімдер деп жіктеледі. Мезгілге қарай жаздық киімдер, қыстық киімдер және көктем-күз киімдері деп жіктеледі. Сонымен бірге қазақ киімдері өңірлік, рулық сипат алады.

Қазақтың арғы ата-бабалары кийіз үйі негіз, там және ағаш үйді қосымша еткен баспана мәдениетін қалыптастырған. Зерттеулерге қарағанда, заманымыздан бұрынғы 7-ғасырларда кийіз үй нақтылы қолданыла бастаған. Геродот байырғы көшпелі Сақтардың кийіз үйлерде тұратындығы жайлы жазса, батыс Хан патшалығынан қазақтың арғы тегі Үйсін еліне ұзатылған Шицзун ханыша өзінің «Аққу өлеңінде»: «дөңгелек үй, туырлық там орына» деп, кийіз үйді сүреттейді.

Қазақ кийіз үйінің жасалу формасы өзгеше болып, аса көркем әрі нақтылы тұрмыста қолдануға ебдейлі, ол ғасырлар бойы қазақ үйшілерінің ақыл-парасаты мен ұқыпты ізденістері негізінде барлыққа келген қазақтың баспана құрылысы. Кийіз үй әр түлік малдың жайына қарай маусым сайын шөптің сонысы мен судың тұнығын қуалап көшіп-қонуға, тігуге, жығуға қолайлы құрама үй. Кийіз үй орнықты, істетуге толымды, жанға жайлі әрі жаңбырдан, ызғардан (суықтан), жер сілкінісінен сақтау, ортаны қорғау сияқты ерекшеліктеге ие. Кийіз үйдің ішкі ауасы таза, күн нұры (сәулесі) толық түседі. Міне осындай қасиеттері болғандықтан, неше мың жылдан бері қазақ халқының жанға жайлы баспанасы болып келеді. Қазақ кийіз үйі түрлі материалдардан жасалады һәм түрлі бөлектерден құралады.

Қазақ кийіз үйінің дәстүрлі тұлғасы (қаңқасы) жоғарыдан төмен қарай: шаңырақ, уық, кереге және есік қатарлы төрт бөлімнен құралады, шаңырақ қазақ кийіз үйі төбесінің дәл ортасына орналасқан, үй күнбеізінің төбесі әрі терезесі есептеледі. Уық шаңырақ пен керегені тұтастырып тұрады. Шаңырақтың көз саны, уықтың саны және керегенің аша бас саны сайкесті өзара тең болып, тігілген үй ағашы (құрастырылған үй ағашы) бір бүтін геометриялық тұлғаны (денені) қалыптастырады. Керегенің сыртынан әр алуан бояулы жүн оралып, өрнек түсіріліп тоқылған шым ши ұсталады. Кереге мен уықтар терме бау, басқұр және басқа да бау-шулармен бекітіледі. Үй ағашының сыртынан арнаулы үй кийіздері — қабырғасына туырлық, үстіне үзік, төбесіне түңілік жабылады. Кийіз үйде өрнек түсіріліп шиден тоқылып кийізбен қапталған түсірме есігі немесе ағаштан көркемдеп оюлап жасалған қос қанатты ағаш есігі (сықырлауық) болады. Кийіз үйді тігерде түзең жерден жұрт таңдалып, оның есігі тұрмысқа қолайлы жаққа қаратылады. Қазақ кийіз үйінің

ішкі жасау-жабдықтары аса көркем болып, олардың орналастырылуы белгілі ғылыми заңдылыққа ие.

Тарихтан алып қарағанда, кийіз үй шынында көшпелі тұрмыс қажетінен туып дамыған, ол кемелдену барысында белгілі бір ғылымилық яғни математика мен физика ғылымының қағидасы бойынша тұрмысқа қолайлы әрі жауын-шашын мен боранға төзімді етіп жасалған. Қысқасы, қазақ кийіз үйі қазақ халқының аса маңызды тапқырлықтарының бірі болып табылады.

Қазақтың арғы ата-бабалары жылқыны негіз, түіе мен сыйырды қосымша етекен көлік мәдениетін қалыптастырған. Сақтарды негіз еткен қазақтың арғы ата-бабаларының адамзат мәдениетіне қосқан ең зор үлесінің бірі жылқыны қолда үйрету деп қаралады. Жылқының қолда үйретілуі жөніндегі ең алғашқы архологиялық деректер, Қазақстан аумағындағы ботай мәдениеті көне жұртынан және басқа өңірлерінен байқалған. Уақыты б. з. б. 4000 жылдан б. з. б. 3500 жыл арлығы. Демек, архологиялық зерттеулер, жылқының алғаш қолда үйретілуінен, азыққа, көлікке, атты жасақ жасақтауға пайдалануынан бастау алған жылқы мәдениеті, әуелі орталық азияда және онымен шектес терістік, батыс өңірлердегі Сақтарды негіз еткен қазақтың арғы ата-бабаларының мекенінде пайда болып, соңынан төңіректің төрт бұрышына таралғандығын дәлелдейді.

Геродот Кэспидің шығысындағы байырғы Сақ тайпалары Сарматтар мен Скифтер туралы олардың ірі қара мал бағуға, әсіресе жылқы өсіруге ерекше мән беретіндігін, Скифтердің бүтін тіршілігі жылқымен байланысты болатындығын жазады. Ал Қытай тарихнамаларында Ғұндар туралы «жас өспірімдері құс, тышқанды садақпен дәлдеп атуды үйренеді. ... жігіт-желеңі шетінен садақ асынып атты сарбаз болады» десе, Юежілер туралы деректерде, олар «жылқылы ел» деп аталады. «Шанхайжиң» атты шығармада: «Юежілер елінде жақсы ат көп» десе, Шүй соң: «Юежілер елінде неше жүз мың мініс аты бар» дейді. Үйсіндер туралы деректер де, олардың жылқылы ел екендігі, байларында 4-5 мыңға дейін жылқы болатындығы баяндалады. Архологиялық қазбалар барысында, Сақ, Үйсін молаларынан көр жолдасқа қоса көмген жылқы сүйектері көптеп кезігеді. Ал қазақстанның солтүстігіндегі Тобыл өзені аңғары Сынташта мәдениет жұртынан байқалған архологиялық деректер жылқының алғаш орталық азияда шамамен б. з. б. 2000 жылдың бастарында арбаға жегілгенін дәлелдейді.

Қысқасы, жылқы қолда үйретілгеннен кейін, бірте-бірте Сақтарды негіз еткен қазақтың арғы ата-бабалары өмірінің бір бөлегіне айналады да, олардың табыну нысаны, ардақтау нышаны, ләзат көзі, эстетикасының қайнары, артынса көлігі, киналса серігі, шаттанса сауығы, шөлдесе сусыны, ашықса азығы, тіріде қанат-құирығы, өлгенде көр жолдасы, сән-салтанат, айбатының белгісі, күш сынасар қаруы, махабатының дәнекері, қайғы-шерін сейілтер қормалы болады.

Жылқының қолда үйретілуі тұтас адамзат тарихын өзгертіп, адамзат мәдениетінің бет-бейнесінде зор бұрылыс туғызды. Адамзаттың көші-қоны, барыс-келісі, жорытуыл-жорығы, хабар-ошары, қиймыл-қозғалыс аумағы сияқтылардың барлығы шыт жаңа бейнеге енді. Соғыс жийі туылып, барған сайын қиян-кескі, сұрапыл болды. Соғыстың көлемі мен соғыс шарпшын аумақ та барынша кеңейді. Информацияның тарайтын аумағы ұлғайды, таралу қарқыны тездеді. Жылқы жай ғана көлік болған жоқ, ол жылқы мінген ұлттар мен ұлыстардың урхын ұштады, жігерін шыңдады. Адамзаттың тәуекелшілі, қатаң, қағылез, ширақы, сезгір, қайсар, қажымас, еркін мінез-құлық қалыптастыруына түрткі болды. Сондықтан да ат құлағында ойнаған көшпенді ата-бабаларымыз тәуекелшілікті, қатаңдықты, қағылездікті, ширақтылықты, сезгірлікті, қайсарлықты, еркіндікті сүйді. Оған құмар болды, одан эстетикалық сұлулық қалыптастырды.

Қазақ халқының дәстүрлі көлігінің бірі түіе болып, ол «қара жердің қайығы» деп аталады. Түіе азық талғамайды, құмдағы тікенді өсімдіктердің барлығын жей береді. Шөлге шыдамды, қу медиян далада неше күндеп су ішпесе де төзе алады. 150-180 км жүк артақан түіе, бір күнде 70-80 шақырым жол басып, тоқтаусыз неше күн жүре береді. Түіе ыстыққа да, суыққа да төзімді. түіенің жүрісі жылқыдан баяу болғанмен, төзімділігі жылқыдан артық болады.

Қорытып айтқанда, қазақ халқы өзі жасап отырған жаратылыстық ортаға, тіршілігінің тірегі еткен шаруашылық негізіне, одан өнім өндіру тәсіліне қарай, өзінің өмір сүруі мен өркендеуінде кем болса болмайтын, болмыс-бітімі өзгеше, ұлтық бояуы айқын ішер ас, кийер кийім, тұрар үй, мінер көлік сынды сыртқы көрнеумәдениетін қалыптастыра білумен бірге, ондағы қол жеткізген қайталанбас құндылықтары арқылы бүкіл адамзатмәдениетіне де өшпес үлес қосқан. Сондай-ақ, сыртқы көрнеумәдениетінің қалқасына жасырынған, санасында сақталатын, бай да кемелді ішкі көмескі мәдениетін де қалыптастыра былген. Нақтылап айтсақ, бұл ішкі көмескі мәдениет, ата-

бабаларымыз жаратқан заттық-материялдық өнімдерді өндіруге қажетті шйкізатты таярлау, оны мәнерлеу, мәнерлеуге, тұтынуға болған эстетикалық танымы мен талғамы, білімі мен өнері, ондағы наным мен сенім, салт пен сана қатарлылардың барлығын қамтып жатады. Ол арнайы сөз етуді ашалап зертеуді, айқындап таныстыруды қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1.Жақып Мырзақанұлы «Қазақ мәдениетінің айдыны», Үрімжі, Шинжияң жастар-өрендер баспасы, 2006 жыл.
- 2.Шинжияң қоғамдық ғылымдар академиясы «Қазақтың қысқаша тарихы» Үрімжі, Шинжияң халық баспасы, 2009-жыл.
3. Ясийн Құмарұлы «Көшпелілер және орта жазық мәдениеті» Бейжиң, Ұлттар баспасы, 2011 жыл.
- 4.Еренғайып Салыпұлы Омаров «Қазақ өркениеті» Бейжиң, Ұлттар баспасы, 2008 жыл.
- 5.«Қазақ мәдениеті» (энсклопдиялық анықтамалық) Алматы, «Аруна» баспасы, 2005 жыл.
6. Шүи уанбаң, Чи чинфу «Жұңго азсанды ұлттар мәдениеті», Бейжиң, Орталық ұлттар университетінің баспасы, 1996 жыл.

АКАДЕМИК РЫМҒАЛИ НҰРҒАЛИ ҰЛТ РОМАНДАРЫ ТУРАЛЫ

*Шортанбаев Ш. А., аға оқытушы,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университеті*

Ұлттық сөз өнерінің даму үдерісі сараланғанда, уақыт мінберінен дәстүр жалғастығы мен сабақтастығы сөз етілгенде, көркемдік деңгей мен таным көкжиегі сарапталғанда қазіргі заманғы ұлттық әдебиеттануымыздың ұстанған бағыты, даму арнасы, жеткен биігі ауызға ілінері, әдебиеттің жүріп өткен жолы мен көкжиегін саралаған зерттеушілер, олардың үлкенді-кішілі зерттеулері ойға оралары, көмекке келері шындық.

Көркем сөз өнерінің арғы-бергі тарихы, көркем әдебиеттің сан алуан мәселелері әр қырынан, түрлі межеден қарастырылып, қадау-қадау еңбектер жазылғаны мәлім. Академик Рымғали Нұрғалидың әдебиет төңірегіндегі еңбектері өз алдына бір төбе, біз ғалымның жүз жылдық тарихы бар көркем прозаның, оның ішінде роман жанрының мәселелерін де көркемдік-теориялық тұрғыдан, рухани-эстетикалық талап деңгейінен зерделеп жазғандарының мол екенін білеміз, оның бірқыдыруы «Толғауы тоқсан қызыл тіл» (2009) зерттеулер жинағына топтастырылыпты.

Ұлт әдебиетінің тарихында тұңғыш роман деген атауға ие болып, күрделі һәм көлемді прозалық туынды ретінде бағаланған шығарманың «Бақытсыз Жамал», ал авторы алаш ұранды поэзияның негізін қалаған, өршіл рухты, күрескерлік пафосты мақсат тұтқан Міржақып Дулатов екені белгілі. Роман туралы алғашқылардың бірі болып пікір білдірген Ахмет Байтұрсыновтан бастап әр кезең өкілі өзіндік пайым, таным тұрғысынан келіп, тиісінше зерделеп келеді. Өткен ғасыр басындағы әдебиеттің мәселелерін мейлінше терең қарастырған көрнекті әдебиеттанушы ғалым, академик Рымғали Нұрғали азаттыққа ұмтылған елдің мұратын, қаламгердің қуатын шығармашылық әлеуеті тұрғысынан жан-жақты саралағаны анық. Алаштың алғашқы романының адымын, қаламгердің жанр ретінде орнықтыруға қосқан зор еңбегін, төлбасы ретіндегі талпынысын, жетістігі мен кемшілігін зерттей келе, «шығармаға арқау болған оқиғалар ХХ ғасыр басында қазақтың кез келген атырабында, кез келген ауылында, кез келген шаңырағында өтуі мүмкін, әркімге таныс, түсінікті, ортақ, етене сипаттары бар, жалпылық мәнді жәйттер. Автор өз тұсындағы әлеуметтік-қоғамдық өмірдің маңызды арналарын адам тағдыры, нақты әрекет, тартыс арқылы көрсетуді мақсат етіп, ой, идеяны ашық публицистикалық түрде емес, бейнелеп, образдар арқылы, көркемдік тәсілдермен береді. Бір сөзбен айтқанда, жазушы таза прозалық шығарма, жанр шарттарын толық қанағаттандыратын туынды жасау талабын ерекше ескерген», - деп тұжырымдайды.

Абай мен Ыбырайдың шағын прозадағы ізденістерін өткен ғасыр басындағы қайсыбір қаламгерлер ілгерілетуге талпыныс жасағанымен, кең құлаш сермеуге, дамытып алып кетуге мүмкіндігі де, әлеуеті де жетпегені, ал Міржақыптың талабы өзін-өзі ақтаған, ұлт игілігі үшін жасалған өте маңызды қадам екені айтпаса да түсінікті жайт.

«Роман стилінде таза реалистік проза тіліне лайық, салмақтылық, орнықтылық бар» екенін ескерген зерттеуші «Жазушы ұйқасты, ырғақты, өлеңдетіп отыратын өрнектен бойын мүлде аулақ салған. Тіпті, кейінгі дәуірлердегі туындылардың өзінде кездесе беретін әсірелікке, сөйлемдегі сөздердің орнын ауыстырып жасайтын инверсияға да бармайды. Лексикалық тұрғыдан таза қазақ тілінің байлығы еркін қолданылған», - дей келе, тіл шұбарлауға саналы қарсы тұрғанын, сол кезеңде белең алып тұрған араб, парсы, татар сөздерінің үстемдігінен мақсатты түрде қашқанымен, арақидік орыс сөздерін алаластырып тұратынын да орынды байқайды. Бұл да замананың желі, уақыттың лебі қалай желпитінін ағартып тұрғандай.

Р.Нұрғали алаш әдебиетіндегі шынайы реалистік прозаға жататын, жанрдың еуропалық һәм әдеби-теориялық өлшем-талаптарына сай келетін көлемді «ұлы әңгімелердің» (А.Байтұрсынов) біріне «Қартқожаны» жатқызып, «Бұл қазіргі өлшеммен алғанда ұзақ шығарма емес, 7-8 баспа табак көлеміндегі шымыр, ықшам, тығыз жазылған дүние. «Бақытсыз Жамал», «Қамар сұлу», «Қалың мал», «Қыз көрелік» қатарлас туындылардағыдай бірде қара сөз, бірде өлең сөз аралас жүретін стиль жоқ. Бастан-аяқ салиқалы, сабырлы, ұстамды проза үлгісі сақталған туынды» екенін саралайды. Алаш идеясын, ұстанымын қолдаған автордың кейіпкерінің өсу жолын, алдына қойған мұратына жету жолындағы табандылығын, күрескерлік рухын «психологиялық тұрғыда сенімді бейнелеуін» қаламгердің роман жолындағы шынайы табысына, суреткерлік шеберлігіне жатқызады. Роман жанрының талаптарын сәтті игерген Жүсіпбек Аймауытов «прозадағы ырғақ, стиль, композиция, көркемдік құрылғыларға ерекше көңіл бөлді. Әсіресе, халық тілінің сан алуан байлығын еркін қолдана отырып, Еуропа, орыс әдебиетіндегі бейне жасау, мінездерді даралау, сезім бұрқағын, ой толғауларды көрсету дәстүрлерін еркін пайдаланды».

Зерттеуші-ғалымның қазақ әдебиетіне тың серпіліс әкелген, сөз саптауы, бітімі бөлек, стилі ерек «Ақбілектің» қаламгердің шығармашылық әлеуетін, авторлық ұстанымын анық байқататын сүбелі шығармасы екендігін нақты мысалдарға, роман сюжетіне жүгіне отырып жүлгелейтініне куә боламыз, қаламгердің «әлеуметтік тартыстар, тарихи оқиғалар, тап-күрестерінің ерекше шиеленісіп соғысқан, ел мойнына салмақ түсіп, жеке адамдар тағдырының ширыққан буынын дәл басады: бұрын айтылған, сарыжұртқа айналған тақырып емес, соны, мүлде тың, тіпті сирек оқиғаларды романға («Ақбілекке») арқау еткенін» мойындаймыз.

Шығарма арқауы Ақбілек әлемін, оның көріп-білген, сезіп-түйген сырларын, сан қилы, талайлы тағдырын сөз еткенімен, жазушы кезең шындығын, аласапыран уақыттың алмағайып сәттерін терең сездіру орайында түрлі көркемдік амал-шарттарға жүгінетінін, әр буын, түрлі ортаның кескін-кейпін ұтымды суреттейтінін аңғарамыз. Алаш ұранды әдебиеттің білгірі Р.Нұрғалидың романдағы сан тағдырлы кейіпкерлердің сол тұстағы мінез-құлық ерекшеліктерін саралай келе, өз пайымын «кеңес үкіметінің алғашқы жылдарындағы әлеуметтік ой-ағымы, зиялылар ортасындағы сан алуан дағды-салт – бұлардың баршасын, жеріне жеткізбей шолу, көркем түрінде атүсті бейнелегенмен, ықшам, дәлді суреттер, мағынасы терең монолог, диалогтар көп көмбені ашатын кең толғаулар көп сырдан хабардар етеді», - деп жеткізеді.

Қазақ әдебиетінің көркем, мағынасы терең, әлеуметтік мазмұны бай, жанрлық формасы күрделі, ұлт тарихының шерлі шежіресі сипатты туындыларының қатарында Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» романы да барын қайыра бір қаперімізге салып, автордың «ұлы өзгерістердің өзім көрген, өзім білген оқиғаларын қағазға түсірсем» деген түпкі ой-арманының, қаламгер ретіндегі міндет-мақсатының мүлтіксіз орындалғанын тілге тиек етіп, одан ары қарай романның өткен күндер шындығын көркемдік тұрғыдан бейнелеуде өзіндік ұстаным-ерекшелігі барын, ел өмірінің айнасы, көркем шежіресі іспетті мәніне, деректілік, тағылымдық жақтарына, тақырыптық-идеялық ерекшеліктеріне көңіл бөлген. «Бұл туындыда саяси-роман қасиеттері мол. Әр түрлі партиялар бағдарламаларын, түрлі қоғам қайраткерлері дүниетанымын, мақсат-міндеттерін, заман шындығын дәл беру үшін жазушы тарихи деректерді, газет-журнал материалдарын өзгеріссіз қалпында, цитата түрінде алып отырады. Ондай көркемдік тәсілдер шығармаға публицистика, журналистика элементтерін енгізген. Осындай жәйттер «Тар жол, тайғақ кешуді» тарихи-мемуарлық роман деуден гөрі, құжатты-саяси роман қатарына қосуға көбірек негіз береді», - деп романның жанрлық ерекшеліктері туралы ой қозғап, әлі де зерттеле беретін туынды ретінде бағалаған. «Тар жол, тайғақ кешудің» бастан кешкен қилы тағдыры, әр жылдардағы басылымдарындағы қолдан жасалған киянаттарды, елеулі өзгерістерді жан-жақты зерттеп, кітап жазған Тұрсынбек Кәкішұлы,

Күләш Ахмет еңбектерін де ескеріп отыруды жөн санайды. Зерттеу тұжырымында әр кезеңдегі зерделеулердегі ұрпақ танымына сәйкес түрлі сипатта парыкталатын романның ұлт әдебиеті тарихындағы өзіндік үлесі сараланып, әлеуметтік мән-маңызына тоқталады.

Алғашқы туындыларымен-ақ көркем әдебиеттегі өз орнын белгілеп берген, суреткер жазушы Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» романы жарияланған шақтан бергі уақытта талай мақтау мен даттауға іліккені, сан қилы зерттеу мен зерделеулерді бастан кешіргені, бүгінгі ұрпақтың да өз пікірі, өз айтары бар екені ақиқат. Шығарманы бүгінгі күн тұрғысынан жаңаша бажайлап, қайта парықтаудан ұтпасақ, ұтылмайтынымыз анық. Р.Нұрғали «Алаштың бас шығармасы» деп аталатын зерттеуінде қазақтың бас жазушысы М.Әуезовтің қаламгерлік шеберлігінің бар болмыс-бітімімен көрінуінде «Абай жолының» маңызы орасан екеніне айрықша тоқталып, әлемдік әдебиет деңгейіне көтерілуінің себептерін таразылап көрсете келе, «Романда қаламгердің бұрынғы шығармаларындағы әуен-сарындар жалғасып, тереңдеп, байып, жаңа сападағы көркемдік ойлар, кемел бейнелер туған, қазақ тілінің адам психологиясын әлеуметтік қайшылықтарды ашып берудегі орасан зор байлығы көрініп, жанрдың ең жоғары талаптарына жауап беретін мол мүмкіндіктер ашылған. Тарихи роман тудыру арқылы қазақ әдебиетінің деңгейін биік әлемдік дәрежеге көтеріп, жаңа эстетикалық игіліктерді дарытып, қаламгерлік ерлік жасады», - деп түйіндейді.

Жазушының алуан түрлі көркемдік тәсілдерді бар әлеуетімен пайдаланып, мүмкіндігін жарқырай көрсетіп, ерекше сипат дарытып, шығарма сюжетін қоюлатып берудегі автордың көп жылғы ізденісін, суреткерлік тереңдігін, авторлық ұстанымын, рухани әлемін терең барлап, түйіндей келе, «басты оқиғалар тізбекті сабақтастықта бірінен-бірі туып, өрістеп, тарамданып, асқынып, шорт сынып, тағы бастау алып, шығандап, қатарласа дамып, лаулап барып өшіп, қайта жанып, құбылып, өзгеріп, осы арнада ондаған, жүздеген, мыңдаған адамдар тағдыры шешіліп жатады: жас шынар гүл шашады, кәрі бәйтерек құлайды», - деп бағалайды.

Ұлтымыздың өткен өмірін, оның бойындағы сандаған мәнді қадір-қасиеттерін, адами құбылыстарын, өнери таланттарын, көшпелі мәдениетке тән сипат-белгілерін барынша бедерлеп, бар көркемдік бояуымен жарқырата бейнелеп берген бас кітапта «ерекше ықшамдылық, лаконизм, кемел көркемдік шарттар мен қаламгерлік қатал позицияның» бар екенін, мұқият сақталғанын аңғартып өтеді де, «негізінен, өмірде өткен адамдардың басында болған оқиғалардың жалпы сорабын сақтай отырып, жазушы көркемдік-логика, эстетикалық мұратты, реалистік шығарма жасау талап-шарттарын бірінші орынға қойған...», - деп қорытады өз ойын.

Зерттеулер жинағында автор роман жанрының кемелденуіне үлес қосқан С.Мұқановтың «Адасқандар», «Аққан жұлдыз», Ғ.Мүсреповтің «Қазақ солдаты», «Оянған өлке», Ғ.Мұстафиннің «Қарағанды», «Көзкөрген», І.Есенберлиннің «Алтын құс», «Махаббат мейрамы» т.б. көлемді прозалық туындыларына кеңінен тоқталып, оларды идеялық-эстетикалық сапасына, поэтикалық-жанрлық қасиеттеріне, тақырыптық өрісіне, мінез сомдау даралығына, ой ағымына, бейнелер жүйесіне т.с.с. мәселелерге жете көңіл бөліп, қаламгерлердің шығармашылық лабораториясынан да мол хабардар етеді оқырманын.

Сондай-ақ, зерттеуші-ғалымның көптеген прозалық туындылардың, соның ішінде «Ай қанатты арғымақ» атты романның авторы екенін, жүз жылдық тарихы бар қазақ романының таңдаулы жүз туындысының басын қосып, жинақы түрде ұсынуға өзі мұрындық болып, құрастырып, алғы сөзін даярлап, «Қазақтың 100 романы» деген атпен жариялағанын да ұмытпауымыз керек.

Сонымен, Академик, әдебиеттанушы ғалым, көрнекті қаламгер Рымғали Нұрғалидың алаш алыптары негізін қалаған, қазақтың қабырғалы қаламгерлері ұлт әдебиетінде жанр ретінде орнығып, кемелденуіне күш салған роман жанрының түрлі мәселелерін мейлінше терең игеріп-меңгергені, бұл тақырыпқа әрдайым оралып, өз пікір-пайымын білдіріп отырғаны өте құптарлық жайт дер едік.

ҒЫЛЫМЫ ТАРИХЫ МЕН ӘДІСНАМАСЫ

ҒҰЛАМАНЫҢ ІЗБАСАРЫ

*Ахмет К.С., ф.ғ. докторы,
Әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университеті*

Қазақтың ұлттық тарихында тарихи тұлғалар өзі өмір сүрген заманның тыныс-тіршілігін жіті қадағалап, келелі кеңес айтып, болашаққа болжам жасауымен ерекшеленеді. Тарихи тұлға болғысы келетіндер болған, бар, болады да. Ол табиғи заңдылық. Атақ пен дәрежені түрлі айла-шарғымен алуға болар, ал тұлғаның даңқты болуы үшін халық деген таразының безбенінен өту керек. Себебі төрешінің қадірлісі де қасиеттісі – халық. Яғни, халық – ең әділ төреші. Сондықтан да «халық айтса қалт айтпайды» деген аталы сөзді түсінбейтін қазақ жоқ.

Сондай тұлғалардың бірі – Тұрсынбек Кәкішев. Қадірлі Тұрсекең, Тұрсынбек Кәкішевтің өзіндік ерекшелігі ғұламалығында. Ғұлама атану үшін ең алдымен адамның мейлі ол хан болсын, мейлі ол қара болсын қара басының қасиеті «пенделіктен» ада болуы керек екендігін бүкіл ел біледі. Бұл бір.

Екіншіден, телегей-теңіз білім. Ол жағынан да Тұрсекеңді жасаған Алла, Жаратқан жақсы ием кенде қалдырмаған. Тұрсынбек Кәкішев халық даналығына қоса, өзі өмір сүрген дәуірге дейінгі данышпандардың парасат-пайымынан хабары мол болатын. Қазақ деген қасиетті халықтың түп тамырының тарихын біліп қана қоймай, мәдени, рухани болмысын бойына сіңірген Тұрсекең өзінің білгені мен түйгенін кейінгі ұрпаққа үйретуді мұрат тұтқан Ұлы Ұстаз еді.

Ұстаздың да ұстазы бар екенін ескерсек Тұрсекең шәкірттерін үйрете жүріп, ғылым жолына іріктеген, баулыған тәлімгер.

Сол шәкірттердің ішінде талабы мен талантын дөп басып танығандықтан әдебиет деген әлемнің ең қиын да жауапты саласы қазақтың ұлттық әдебиеттануын аманаттаған шәкірті – Жандос Қожахметұлы Смағұлов.

Жандос – көп шәкірттерінің бірі емес, бірегейі. Оны мен ғана емес қазақтың ұлттық әдебиеттануынан хабардар көпшілік біледі, нақтырақ айтсақ Жандос Смағұловты Кәкішевтің нағыз шәкірті деп мойындайды.

Жалпы Кәкішевке шәкірт болу онша оңай шаруа емес. Ал нағыз шәкірт болу, оның ішінде шәкірті болу қияметтің қиымы. Ол үшін тек білім аздық етеді. Еңбекқорлық, парасат-пайым, ғылыми тұжырым, шырқыраған шындық, ғылымға деген адалдық, пенделіктен ада болу. Ең бастысы табандылық, тұрақтылық қажет.

Осы қасиеттердің барлығы да Жандос Қожахметұлының бір басында барлығына көзін жеткізіп қана қоймай, іс жүзінде нақты дәлелденген соң ғана «қазақ әдебиеті сыны мен әдебиеттануын зерттеудің қара шаңырағы Қарағандыға ауысты» – дегенді Тұрсекең талай жерлерде айтты да, жазды да.

Тұрсынбек Кәкішұлы талай жерде әр қилы тақырыптарда сөйлеп, тың пікір, тосын ұсыныс жасап жүргенімен қазақтың ұлттық мәселесіне, қазақ ғылымына әсіресе әдебиетке қатысты қандай эмоциямен сөйлемесін айтар ойына, әрбір сөзіне өте жауапкершілікпен қарайтын.

Есмағамбет Ысмайылов қадасын қағып, Тұрсынбек Кәкішев қазығын қаққан қазақ әдебиетінің сыны мен әдебиеттану ғылымын Жандос Қожахметұлының жалғастыруы кездейсоқ емес.

Қазақ әдебиеттану ғылымының бүгінгі ХХІ ғасырдағы басты зерттеушісі Жандос Смағұлов өзіне дейінгі ғалымдардың зерттелу объектісіндегі принциптерін уақыт, заман ағымымен саралай келе, өзіндік тың көзқарастарын нақты фактілермен дәлелдеген ғалым. Әсіресе қазақ әдебиеттану ғылымының тарихи негіздерін екі кезеңге, қазақ әдебиеттану ғылымының туу кезеңін үш кезеңге, ал қазақ әдебиеттану ғылымының қалыптасу жолдарын іштей екі кезеңге (әзірге – К.А) бөліп түбегейлі зерттеп, бір қалыпқа түсіруі бір ғана ғалымның емес бір институттың бірнеше жылдардың жоспарымен орындалатын еңбек екенін «іштей» мойындап бас шұлғитындар көп.

Ғалым Жандос ұстазына қандай шәкірт болды деген сауалға жауап беру бүгінгі жастар тәрбиесі үшін қажет деп есептегендіктен арнайы тоқтала кету орынды. Жандос шәкірт ретінде Тұрсекеңнің бетіне жел боп тимеді, жолын кесіп өтпеді, айтқанын екі етпеді. Ұстазының кірпігінен кірбің көрсе қоса қайғырды, жүзінен қуаныш көрсе өзінен бетер қуанып, ағынан жарылып ақтарылды.

Жандос Қожахметұлының докторлық жұмысының өте жоғары деңгейде орындалғанын аңғарғандар кеңесшің болайын деп «жанашырлық» танытқаны тарихи шындық. Ондайлардың ұсынысын жүре тыңдап, мойын бұрмай кеткендіктің «рахатын» өзі де, ұстазы да көрді. Ғылымның соқтықпалы, соқпақты жолындағы түрлі сынақтар ұстаз бен шәкірт арасын алшақтатудың орнына қайта жақындастырып, қатар-құрбысы сирей бастаған ұстазының сенімді серігіне айналдырды.

Ұстазын тойына ғана іздемей, перзент қана жасайтын қызметін еш қиналмастан жасап, батасын да алды. Сөйткен шәкіртіне ұстазы не үйретті дегенді жаһандану кезеңіне бет түзеген жастарға да ұлттық құндылықтың алтын арқауын үзіп алмау үшін жанталасқан ұстаздарға да қажет деген ниетпен айту ләзім.

Яғни шәкіртіне жеңілдің үстімен емес, ауырдың астымен жүруді, еңбектің жеңілін емес, азапты ауырын таңдауды, қулықты кумауды, сұмдықтан сырт айналып өтуді, бас кетсе де шындықтан таймауды, мансап қуып масайрамауды үйретті.

Осындай азапты ауыр талапты арнайы нұсқаумен емес жүрек қалауымен орындаған шәкірт ұстазының жан-дүниесін айтқызбай түсінетін, қас пен қабақтың ыңғайынан сезетін перзентіне айналып жүре берді. Соның нәтижесінде «сиқырлы саясаттың» ығында қалмай, жасықтық танытпай, қажетті жерінде ұстазына қалқан, қауіпті жерінде қанжар да болуға әркез дайын екендігін дәлелдеді.

Ұстазынан ғылымның эстафетасын алу көп шәкірттің арманы болғанмен, кез-келген ғалымның шамасы жететіноңай олжа емес. Ал оны төкпей-шашпай, дос сүйінетіндей етіп орындап, ғылымның өлмес мұрасына айналдырып, Ұлы Ұстазын марқайту шәкірт үшін үлкен қуаныш.

Бастапқыда «Қазақ әдебиеттану ғылымның туу және қалыптасу жолдары» деген тақырыппен бастаған ғылыми-зерттеу жұмысын Ұлттық әдебиеттану әлемі деңгейіне көтерген зерделі шәкірт Ұлы Ұстазының ұртындағы құрмасын «ел аман, жұрт тынышта» шәкірттерінің төрт көзі түгел кезінде ұстазының өз қолынан ұртына салып алған.

Ұстаз да шәкірті өзінің ізіне жалғыз түспей Сағымбай Жұмағұловтай зерек, елгезек, білімді немере шәкіртін ілестіргеніне көңілі толып, көзі қуанып қалған. Сондықтан да ғылымдағы ғұмырының ұзақ боларының шет жағасын көріп кетті деуге болады. Ұлы Ұстазға бұдан үлкен бақыт болмас. Ал профессор Жандос Қожахметұлы Смағұлов ғұлама ғалым Тұрсынбек Кәкішевтің ізбасары!

АҚТАҢҒЕР

*Жалмаханов Ш.Ш., ф.ғ.д., профессор,
Б.Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы*

Бұрын қазақты жылқы мінез деуші еді, қазір, ай, қайдам ?!. «Жылқы мінез» деген білетін үлкендердің түсіндіруіне қарағанда, жылқы қажыр-қайраты бар адамға бағынады, өзін жақсы көрген адамды мойындайды, міне, осындай сипат «жылқы мінез» деп аталады. Қазіргі қазақтың жылқы мінез болмайтынының бірнеше себебі бар: оның еті мен қымызын ішкеннен басқа байланысы жоқ; тірі жылқы көрмеген қазақ қаншама; көрмегесін, байланысы болмағасын, ол жарықтықты бақпағасын, баптамағасын оның мінезі кісіге қайдан ауыссын. Содан болар, елдің көбі «ләппай, тақсыр», жылқы мінез қазақ сиреді ғой... Түпкі теріскейдегі сахалар мұздың түсінің он бір түрін айырады екен, ал қазақ болса, жылқының отызға жуық түсін ажыратады. Соның ішінде ерекшесі, сирек кездесетіні – ақтаңгер. Ғұламалар адам тілді де, әдемілікті де, жалпы тіршілік кешіп, өмір сүре білуді табиғаттан үйренген дейді. Ол ой рас шығар, жылқының сирек мінезі мен түсін сақтап келе жатқан дарынды тұлғаны, мүшел той иесін сондықтан «Жылқы мінезді Ақтаңгер» десек жарасымды. Оған бұл күндері алпыстың асқарына шыққан, филология ғылымдарының докторы, академик Смағұлов Жандос Қожахметұлының қырық жылға жуық ұстаздық өмірі мен қызметі, қоғамдық ортадағы мінез-құлқы дәлел.

Мен 4-курс оқып жүрген жылы, 1983 жыл көктемінде, қазақ тілі және қазақ әдебиеті

кафедраларындағы елуді еңсерген, алпысты алқымдаған ұстаздарымыздың ортасына 27 жастағы, ауыл мектебінде мұғалім, орта мектеп директорының орынбасары, директоры болып істеген, жарқ-жүрқ, жалт-жұлт еткен, қимылы әбжіл, сөзі жылдам, ойы ұшқыр, мінезі шалт жас жігіт келіп қосылды. Сол семестрде «Қазақ әдеби сынының тарихы» пәнінен сабақ бергенде білдік, бұл - Смағұлов Жандос Қожахметұлы екен. Біз, әрине, ол кезде Жандос Қожахметұлының келуі факультетіміздің оқытушылар құрамына жас ұрпақтың жаңа көктемнің бастамасы екендігін сезе де, біле де қойған жоқпыз. Олай дейтінім, осыдан бес жылдан кейін ұрпақтардың ауысу кезеңі басталып кетті. Сол жас көктемнің жыл құсы Жандос Қожахметұлы болды десем, қателеспеймін. Бұл үдерістің қоғамдық-экономикалық формациялардың ауысуымен сай келгенін қарасаңызшы. Біздің біріміз университетті бітіріп, біріміз соңғы, біріміз алғашқы курстарда оқып жүргенде, 1979-1988 жылдары, тоғыз жыл бойы, филология факультетінде Б. Ә. Байтанаев деген азамат декан болды. Сол кісі: «Осы факультет ертең сендерге қалады!» деуші еді, сонда ішімізден бұл кісі бізді қолпаштау үшін айтатын шығар дейтінбіз. Айтқандай-ақ, қазақ тілі мен әдебиеті мамандығына оқытушы болып Т.Т. Пірімбетов, А.Е. Жартыбаев, Ж.А. Жақыпов, Б.Рақымов, Қ.З. Сембиев, Р.А. Ахметова, З.Н. Жуынтаева, М.І. Әбдуов, А.С. Әділова секілді талапты жастар келіп қосылды, оның ішінде осы жолдардың иесі пақырларыңыз да бар. Бұның бәрі алдымен желтоқсан оқиғасының дүмпуі, сосын еліміздің тәуелсіздік алуына байланысты еді. Себебі бұған дейін бұл мамандыққа бар-жоғы жиырма бес қана студент қабылданатын. XX ғасырдың 80-жылдарының соңы мен 90-жылдарында ана тіліміз бен әже әдебиетімізге студент қабылдау жылына 50-100 студенттен болды. Ал студент саны көбейгендіктен, кафедралардың құрамы, оның ғылыми әлеуетін өсіру қолға алынды. Бұл жолда қандай іс-шаралар орындалғанын баяндап жату артық болар. Қасым ақын «Сен не еткен бақытты едің, келер ұрпақ. Қараймын келбетіңе мен таңырқап» дегенді осы бізге, тәуелсіздіктің таңы атқанда нағыз еңбекке араласқан ұрпаққа, арнап айтқан сияқты. Сол күндерден бері атандай отыз үш жыл өтіпті, Жандос Қожахметұлы 60-қа келіпті. Қазір осы тізімдегілердің жартысынан көбі ғылым докторлары. Осыдан он шақты жыл бұрын «кандидат та, доктор да көбейіп кетті» деп ғылымға қатысы бар да, жоқ та бір-бірінің аузына түкіріп қойғандай ұлардай шулап еді. Қазір қазақ ғылымы туралы ағылшынша халықаралық деңгейде мойындалған дейтін басылымдарда мақалалар шығара алмағандықтан, «философия докторы» деген ғылыми дәрежемен де жылап көрісетін болды. Қазақстанның тәуелсіздік алған алғашқы жылдарындағы ауыр күндерді көрген бір шовинист қазақтарға қарап: «Тәуелсіздік, тәуелсіздік» дедіндер, жеткен жерлерің осы ма?» деп табалаған екен... Бұл шегіністермен айтарымыз – жоғарыда аты аталған ғылым докторларының зерттеген тақырыптары мен олардың мазмұны қазір қазақ филологиясының бір-бір бағыты екенін «ұларлардың» есіне салу ғана.

«Адам туған жеріне тартады» деген қанатты сөз бар. Ол сөздің жаны да бар сияқты. Себебі ағамыз туған өлке – қазақ халқының тарихында ерекше орын алатын аймақ. Жандос Қожахметұлы туып-өскен жер – Ақтоғай ауданы Қаратал өңірі. Бұл өлкеде туған басқа ұлыларды санамаламай-ақ, Әлихан Бөкейханов, Жақып Ақбаев, Әлімхан Ермековтердің кіндік қаны тамған жер екенін айтсақ жеткілікті. Оларды еске алудағы басты мақсат – ел мен жердің өркениетті дәнегі мен тамырының тереңде жатқанын байқату, перзент кіндігінің әлімсақтан рухани бай өлкемен байланысын суыртпақтау.

«Айтарың болмаса, әдебиетке келме» дейтін қанатты сөзді айтарың болмаса, әдебиеттануға келме, жалпы ғылымға келме деп қайта ой өрбітсек, Жандос Қожахметұлы - әдебиеттануға да, ғылымға да айтарымен келген, айтқан, айтып келе жатқан, айта беретін ғалым. Ол – қазақ әдебиеттану ғылымының санаулы мектептерінің бірі профессор Тұрсынбек Кәкішевтің ғылыми мектебінің шоқтығы биік тұлғасы ғана емес, екі томдық «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы» атты академиялық басылымның авторының бірі. Рухани қанағаты үшін ғана емес, кейінгі ұрпаққа түйсінгендерім мен түйгендерімді, білгендерім мен білуге керектіні жазып кетейін деп қалам тербеген еңбектерінің ауқымы алуан түрлі. Олар қазақ фольклорының жіктелу тарихынан басталып, Алаш ардагерлерінің мұраларын игеруге дейін жалғасып жатыр. Шығыс даналығы ұстазды тәлім ұстаз, тәрбие ұстаз, сабақ ұстаз, ілімі ұстаз, рухани ұстаз деп жіктейді. Ел ағасы жасына жеткен оның бойында осы ұстаздардың барлық қасиеті бар. М. Мақатаев елуге толғанда Асқар Сүлейменов «Мұқағали - өлеңді рәсуа қылмаған ақын» деп еді, Жәкең де ұстаздықты, ғалымдықты рәсуа қылған жігіт емес. «У ішсең, руыңмен іш, ауырсаң, мұрттай ұш» дегендей, қай ісін болсын жан-тәнімен

кірісіп істейді, жұмысты жеріне, шәкірттің жетесіне жеткізіп жасайды. Қасым Аманжолов «Біреудің аспандағы асылымын, Біреудің жерде қалған жасығымын» демеуші ме еді, біздің әрқайсысымыз да біреуге асыл, біреуге жасық шығармыз, бірақ Жандос Қожахметұлының сөзі мен ісінде, мінезі мен құлқында жасықтық жоқ, текті асылдық тұнып тұр. Ә.Бөкейхановша айтсақ, ұлтына қызмет ететін адамда білім мен мінез болуы керек. Көрнекті сыншы, ғалым Қалжан Нұрмаханов «Әдебиетші болмағанда, өмірім он жылға ұзақ болар еді» депті, Жәке, сіз бұл сөзді тоқсанға келгенде айтыңыз.

Ұлы Отан соғысының, ардагері, Жәкеңнің ардақты әкесі, жалғыз қолымен өмір бойы мұғалімдік еткен Қожахмет ақсақал: «Жас кезде дос деген көп болады, келе-келе барлығы жоқ болады» деген екен 80 жылдам астам өмірінің бір белесін тұжырымдап. «Адамның жасын жасаған жасымен емес, жасаған жақсылығымен өлшеу керек». Бұл нақылды мүшел той иесіне де қатысты айтуға болады. Ол – асылдың сынығы, жақсының тұяғы болғандықтан, өзі де асылға, жақсыға айналған азамат.

Қазақтың батасында «60 жаста алты ағаң, 70 жаста жеті інің болсын» дейді екен. Қазір жеті ағаңыз болса, жетпіске келгенде сол жеті ініңіздің бірі болып жүрейік. Жандос Қожахметұлы достың да, дұшпанның да сатқындық жасағанын көрді, бірақ күйзелгенмен, күйреген жоқ, сүрінгенмен, сұлаған жоқ, жығылғанмен, жылаған жоқ, жалынған жоқ.

Күншілдер өле берсін күйігінде,

Өз биігім өзімнің иінімде.

Ақ жаңбырлар тоздырған тау сияқты

Мен өлемін өзімнің биігімде! – деп Төлеген Айбергенов айтқандай, күншілдер күйінбей-ақ, өз биігіңізді ақ жаңбырлар тоздырмай-ақ, өз иініңізді тіршілік кешіп жүре бергейсіз, құрметті Жәке!

Мақаламызда ақындардың жыр жолдарын көбірек тілге тиек етудің бір сыры Жандос Қожахметұлы әдебиетке құштарлығы өлең жазудан басталғандықтан, бір кездегі Қарағанды политехникалық институтының бірінші курсын бітірген соң, өз еркімен шығып, ҚарМУ-дың филология факультетіне оқуға түседі. Сондықтан ақын жанды ғалым жайлы әңгімені өлеңдермен өрбітіп отырмыз.

Бір данышпан жұрттың: «Адамдар қартайғанда ғашық бола білмейді» деген сөзіне: «Дұрыс емес. Адамдар ғашық болмағаннан қартайды» деп уәж айтыпты. Құдай ғашық болудан кенде қылмасын. Өмірге ғашық әніңіз әлі айтылған жоқ, Мұхтар Әуезовтің қан базарының басына, алпыс деген тал түске келдіңіз. Жүрісіңнен жаңылмай, аяңыңнан айнымай, жорғаңмен жайқалып, желгендей желдей есіп, шапқанда шабытты болып, жасай бер, жылқы мінезді Ақтаңгер, жампоз Жәкем!

СЛОВО ОБ УЧЕНОМ

*Жумабеков М.К., к.ф.н., доцент,
КарГУ имени Е.А.Букетова*

Писать о творческой личности, с которой ты знаком много лет, с одной стороны, приятная миссия, а с другой – большая ответственность. Ведь в подобного рода очерках есть опасность субъективного мнения. Для меня таким человеком является доктор филологических наук, профессор Карагандинского государственного университета им. академика Е.А.Букетова Жандос Кожахметович Смагулов, известный казахстанский литературовед, критик, внесший большой вклад в изучение истории казахской литературы. Каждая его научная статья, выступление о литературе, искусстве, культуре всегда вызывают живой интерес не только в научных кругах, но и у широкой общественности.

Талант Жандоса Кожахметовича многогранен. Ему принадлежат научные разыскания в различных областях науки – фольклористике, литературоведении, культурологии. Помимо этого, он проявил себя в таких сферах как культура и общественная деятельность. Где бы он не трудился, какую должность не занимал, везде подходит к своим обязанностям творчески, увлеченно. Он всегда находится в постоянном творческом поиске, углубляя знания и умело применяя их в практической деятельности. Его активная жизненная позиция позволяет с легкостью преодолевать возникающие трудности.

Жандос Кожахметович Смагулов родился 16 сентября 1956 года в селе Каратал (ныне село

Шабанбай) Актогайского района Карагандинской области. В 1974 году поступил на специальность «Казахский язык и литература» филологического факультета Карагандинского государственного университета, который окончил в 1979 году.

Старт научно-педагогической деятельности был дан в 1979 году, когда Смагулов Ж.К. провел свой первый урок в школе им. К.Нуржанова Актогайского района. В 1980-1982 годы он занимал должность заведующего методической работой, а также директора восьмилетней школы села Жамшы. Именно в эти годы Жандос Кожакметович значительно преуспел в преподавании филологических дисциплин, с энтузиазмом взялся за организацию кружковой работы, занимался патриотическим воспитанием учащихся.

Более 35 лет ученый работает в системе высшей школы. В 1983 году Смагулов Ж.К. устраивается старшим преподавателем кафедры казахской литературы КарГУ, где и работает по настоящее время. С 1993 по 1995 годы заведует кафедрой казахской литературы, с 2000 года по 2003 год – заведующий кафедрой журналистики, а с 1995 года по 1997 год работает в качестве заместителя декана филологического факультета.

Основное направление научных разысканий профессора Смагулова Ж.К. – это история национального литературоведения и проблемы методологии. В 1993 году им была защищена диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук на тему «Проблемы изучения литературного наследия казахского народа» по специальности 10.01.02 – «Казахская литература». В 2009 году была защищена докторская диссертация на тему «Зарождение и пути становления казахского литературоведения». Смагулов Ж.К. является автором 4 монографий, 7 учебников и учебно-методических пособий, а также свыше 250 научных и критических статей. Значительных результатов добился Смагулов Ж.К. и в области литературной критики. Он постоянно откликается на каждую новую книгу в казахской литературе вдумчивой рецензией. Его критические статьи публикуют средства массовой информации.

Профессор Смагулов Ж.К. активный участник многих Международных научно-теоретических конференций, симпозиумов и конгрессов, посвященных актуальным проблемам национального литературоведения. Труды профессора Смагулова Ж.К. известны далеко за пределами Казахстана. Его статьи опубликованы в авторитетных зарубежных изданиях таких стран как Россия, США, Болгария, Китай, Турция, Грузия, Кыргызстан и других. Научные работы Жандоса Кожакметовича вызвали особый интерес у зарубежных ученых, в связи с чем он в 2005 году был приглашен в университет имени Гази города Анкара в Турции, а в 2014 и 2015 годах в высшие учебные заведения Китайской Народной Республики для чтения лекций.

Особую оценку получил доклад ученого Смагулова Ж.К. на тему «В унисон с великими» (о переводах Ш.Кудайбердиевым произведений Л.Толстого) на международных Толстовских чтениях в Туле. Об этом пишет В.Хижняк на страницах российской газеты «Класс-Тайм» от 3 октября 2012 года «В этой интересной работе дан не только подробный анализ переводческой деятельности великого казахского просветителя Шакарима Кудайбердиева, но и приводится ряд казахских исследователей творчества Льва Толстого и переводчиков его произведений на казахский язык» [1]. Российских ученых поразил тот факт, что имена казахских просветителей практически неизвестны современным толстоведам. Казахская литературная элита во главе с А.Букейхановым ставила целью не только развитие отечественной литературы путем переводов сочинений великих русских классиков, но и пропагандировала собственное обучение, совершенствование на их примере, путем художественного слова служенить своему народу. По словам профессора Смагулова Ж.К., один из самых ярких представителей переводов Л.Толстого – Шакарим Кудайбердиев.

За время работы в Карагандинском государственном университете им. академика Е.А.Букетова профессор Смагулов Ж.К. проявил себя как квалифицированный научный работник, хороший организатор и руководитель научных исследований. Он оказывает методическую помощь в подготовке национальных научных кадров, являясь руководителем докторантов, магистрантов, выступая в качестве официального оппонента на защитах диссертаций, рецензируя научные работы, читая лекции не только для студентов, но и для учителей школ. Среди его учеников 2 кандидата филологических наук, подготовлено 8 магистров филологии. За успехи и добросовестный труд профессор Смагулов Ж.К. был неоднократно отмечен различными благодарственными письмами и награжден грамотами. В 2013 году удостоился высокого звания «Лучший преподаватель года».

Но все же главная его привязанность – это люди. Многочисленные студенты, которые в нем ищут поддержку и вместе с ним развивают его идеи. Коллеги в нем находят внимательного, доброжелательного слушателя и советчика. Он доброжелательный и мудрый в общении. Профессор Смағұлов Жандос Қожахметович – человек необыкновенной смелости, верности долгу и убеждениям.

Литература

1. В.Хижняк. Толстой и Шакарим. // «Класс-Тайм» от 3 октября 2012 года, №36

ҒАЛЫМ-ҰСТАЗ ТАҒЫЛЫМЫ

*Жумагелдин Ж.Ш., аға оқытушы,
филология магистрі,
Жарылғасын Ә.Р., студент
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ*

Қазақ әдебиеті сынының тарихында өзіндік жаңалығымен, сонылығымен келген ұстазымыз Жандос Қожахметұлы арқалы алпыс жасқа келіп отыр. Өзінің ашық мінезді, кең пейілді табиғатымен танымал Жәкен ғылым жолында өзіндік мектебін қалыптастырған ұлағатты ұстаз, филология ғылымдарының докторы, профессор, Халықаралық Ақпараттандыру Академиясының (МАИН) академигі, әдебиеттанушы ғалым, сыншы.

Профессор Ж.Смағұловтың зерттеу нысанының басты бағыты – ұлттық әдебиеттану ғылымының тарихы мен әдіснамасының мәселелері. Қазақ халқының сыншылдық-эстетикалық, әдеби-теориялық, әдеби-тарихи көзқарастардан құралатын ұлттық ғылыми-зерттеушілік ой-пікірінің туып-қалыптасу жолдарын ғылыми таразылады. 1993 жылы 10.01.02 - «Қазақ әдебиеті» мамандығы бойынша «Қазақтың әдеби мұрасын игеру проблемалары» деген тақырып бойынша кандидаттық, 2009 жылы «Қазақ әдебиеттану ғылымының туу және қалыптасу жолдары» атты тақырыпта докторлық диссертация қорғады. Ж. Смағұлов - 4 монография, 5 оқулық пен оқу құралы және бірнеше оқу-әдістемелік құралдардың, 200-ден астам ғылыми және сын мақалалардың авторы.

Ғалым ағамыздың еңбектерінің тізімін саралайтын болсақ қазақ әдебиеті сынының тарихы, қазақ әдебиеттану ғылымының туу, қалыптасу, даму жолдары төңірегінде мынадай мәселелерді көтергендігін байқаймыз:

1. 1920-30 жылдардағы фольклортану мәселелері.
2. 1940-1955 жылдардағы ғылыми-зерттеушілік ой-пікірдің дамуы мен дағдарысы.
3. 1956-1970 жылдар аралығындағы қазақ әдебиеттануындағы ізденістер мен іркелістер.
4. Т.Кәкішұлы және қазақ әдебиеті сыны тарихының зерттелуі.
5. XIX ғасыр соңы мен XX ғасыр басындағы фольклортану.
6. Ғұмырнамалық зерттеулер мен өлең сөздің теориялық мәселелері.
7. Қазақ библиографиясының тарихы.
8. Қазақ библиографиясының қалыптасу жолдары .
9. Қазақ әдебиетінің ғылыми тарихын жасау проблемасы.
10. Қазақ әдебиеттану ғылымының туу дәуірі (1900-1941 ж.ж.)
11. Қазақ әдебиеттану ғылымының қалыптасу кезеңі.
12. Қазақ әдебиеттануындағы ғылыми мектептер.
13. Ұлттық библиографияны жасаудағы алғашқы қадамдар.
14. Ұлттық әдеби-теориялық ой-пікір.
15. Ұлттық әдебиеттанудың 1970-1990 жылдардағы даму арналары.
16. Ә.Бөкейханұлы - әдебиеттанушы ғалым.
17. Әдеби мұраны зерттеудің негізгі арналары.
18. Әдеби мұраны игерудің өзекті мәселелері (1920-30 ж.ж.)
19. Әдеби сын тарихы және ғылыми мектептер.
20. Әдебиет тарихын зерттеу мен дәуірлеудегі ізденістер.
21. Әдебиет тарихының 1920-30 жылдардағы зерттелуі.

«Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы» (1999), «Ұлттық әдебиеттану әлемі» (2005) атты

монографияларында қазақтың ғылыми-зерттеушілік ой-пікірінің бастауларын сонау VI ғасырдан бері қарай жазба жәдігерлердің хатқа түсуінен жол тартқан алғашқы ізденістер мен руна жазуының пайда болуынан бастайды. Түрік қағанаты аталған алып империяның және Орта ғасырлардағы түркі ғалымдардың әдебиетті өнер деп тану жолындағы бүкіл әлемдік өркениетке қосқан үлес-салмағы тұңғыш рет пайымдалады. Осы монографияларында ұлттық әдебиеттану ғылымының тарих алдындағы кезеңін (предыстория науки), туу, қалыптасу және даму жолдарын нақты дәуірлерге бөле келіп, еуропацентристік көзқарастардағы қағидаға айналып кеткен тұжырымдарға қарсы ұлттық мүддедегі тың ойларын ғылыми айналымға енгізді. Ж. Смағұловтың бұл монографияларында әдебиет туралы ұлттық ғылымның жеке сала ретінде туып - қалыптасу жолындағы ізденістері мен іркілістері, табыстары мен кемшіліктері кешенді түрде сараланған.[1, 2]

Сонау ежелгі дәстүрдегі барша түркі жұртына ортақ әдеби мұралар мен Әл-Фараби т.б. ғұламалар еңбектеріндегі әдебиеттану ғылымына байланысты тұжырымдар, одан бертіндегі ұлттық әдебиетімізді дәуірлерге бөліп жүрген үрдісімізге сәйкес айтылған, жазылған құнды пікірлер, халқымыздың біртуар перзенттері Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов т.б. еңбектері - бәрі де ұлттық мұраның, барша түркі жұртының ой-санасынан туған асыл ойларды ғылыми айналымға түсіруге алғышарттар жасалған. Өзімізге бертінде ғана мәлім болып, шығармашылықтарын енді ғана зерделеп жатқан түркі ғұламаларының аталмыш проблема бойынша атқарған істері ғана емес, жалпы адамзаттық ғылым-білімге, өркениетке сіңірген еңбектері де көркем шежіреге айналған. Автор қазіргі әлемдік әдебиеттану ғылымында белгілі дәрежеде қалыптасып қалған терминдер мен теориялық жайттардың қазақ әдебиеттану ғылымындағы қалыптасуын ғана емес, сонымен бірге сол процестің өзіндік ерекшеліктерін де жан-жақты талдайды. Ұлттық әдебиеттану ғылымындағы әдебиет тарихы мен әдебиет сыны және әдебиет теориясы салалары өзара іштей байланыста, біртұтас органикалық бірлікте қарастырылған. Күні кешегі тоталитарлық режим, алып кеңістікті иеленген империя тұсындағы ұлттық ой-пікірге қойылған тосқауылдың қазақ әдебиеттану ғылымына да тигізген кесір-кесапаты көптеген даму процесіне іркелістер тудырғаны, осыдан келіп, озық ойдың қаншалықты дәрежеде тұмшаланып келгені нақты дәлелдермен, ғылыми айғақтармен шебер зерделенген.

Әдебиет туралы ұлттық ғылымның туу, қалыптасу кезеңін айқындауда ғалым ұсынып отырған жүйелеу ғылыми негізде де дәйекті. Сондықтан да «Қазақ халқына да ортақ көне түркі жазба ескерткіштерінен бастап XX ғасырға дейінгі уақыт аралығы қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы алғы шарттардан тұратын тарих алдындағы дәуір, ұлттық ғылым ретінде туу кезеңі – 1900-1940 жылдар, қалыптасу дәуірі – 1940-1970 жылдар аралығында өтті» (10-11) деген пікірі [2] зерттеушінің алдына қойған міндетінің қаншылықты салмақты екенін байқатса керек. Кітапта аталған кезеңдердегі ұлттық әдебиеттану белестерін тануға, талдауға, оның қиын да күрделі жолды өткере отырып дамығанын айқындауда сәтті қадамдар жасалған.

Зерттеудің күрделілігі мен қарастырылып отырған ғылыми мәселелердің ауқымдылығы авторға мол жауапкершілік жүктелгенін айқындайды. Әдебиет тарихы, әдебиет сыны, әдебиет теориясы сияқты әдебиеттанудың басты салаларындағы жетістіктерін мұқият екшеп, жан-жақты саралағанда ғана тұтас ғылымының маңызын ашып көрсету мүмкіндігі тұмақ. Міне, осы тұрғыдан алғанда «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы» еңбегін тың ізденіс деп бағалаған орынды.

Жандос ағаның ғылымдағы сара жолымен қатар ұстаздығы да ерекшеленіп тұрады. Алғашқы ғалым болып қалыптасу жолында мектептегі атқарған қызметі де өзінің өсу жолындағы бір баспалдағы десек қателеспеспіз. Жәкеңнің қазіргі таңдағы студенттерге қазақ әдебиеті сынының тарихынан, әдеби мұраны игеру мәселелері төңірегінде оқитын лекциялары тағылымдық, танымдық сипатымен ерекшеленеді.

Жандос ағай өзіміздің жоғары оқу орнындағы ұстаздық қызмет атқаруымызға, ғылым жолына келуімізге көп ықпал еткен ғалым-ұстаз ағаларымыздың бірі. Бұған ағамыздың бауырмал, жанашыр қасиеттері де өз әсерін тигізді. Қашанда болсын жанынан шәкірттері, студенттері табыла отырып, сол кісінің ықпалымен ғылымның сан-салалы жолдарына бағыт- бағдар алып, дипломдық, магистрлік, кандидаттық жұмыстар жазылды және жазыла бермек.

Осы ғалымдық, ұстаздық еңбегінің жемісі ретінде жас мамандарды тәрбиелеу саласындағы жемісті еңбегі үшін «Жоғары оқу орнының үздік оқытушысы» атағы да берілді.

Әдебиеттану ғылымы саласында қол жеткізген құнды еңбектері арқылы профессор Жандос

ағамыз Қазақстан ғалымдары қауымының зор ықыласына бөленіп, танымал тұлғаға айналды. Оның елдің ертеңі, халықтың үкілеген үміті саналатын студент жастарды ұлттық құндылықтарға тәрбиелеуде, шәкірттерді қазақ әдебиеті сынының тарихы, қазақ әдебиеттану ғылымының кәусар бұлағынан сусындатуға қосып жүрген үлесі де сүбелі.

Бір сөзбен айтқанда, ғалым-ұстаздың бүкіл өмірдегі мақсат-мұраты да егемен еліміз үшін, ортақ отанымыз үшін қал-қадірінше қызмет етуге негізделген десек жаңылыспаймыз. Әсіресе, оның келер ұрпақтың тәрбиесіне деген адал ниеті, адамдық қасиеті кімді болса да тамсандырмай қоймасы анық. Сондықтан ел ортасында Жандос ағамыз секілді ұлағатты ұстаз, білікті ғалымның бары бағалы.

Қысқаша айтқанда, бүгінгі күні бүкіл жұртшылық, ғылыми-әдеби қауым кемеліне келіп, толып-толысқан Жандос Қожахметұлынан әлі де оқырманға қажетті ғылыми-сыни еңбектер береді деп күтеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1.Қуандық Мәшһүр-Жүсіп. Ізденіс мұраты // Сарыарқа самалы. 23 қараша, 2001 жыл. №95.

2.Смағұлов Ж.Қ. Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы. – Алматы: Қазақ университеті, 1999. 432 б.

ҒЫЛЫМНЫҢ ЕҢБЕК ТОРЫСЫ

*Жұмағұл С.Б., ф.ғ.д., профессор,
Л.Н.Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті*

Есімі елімізге белгілі әдебиетші ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Жандос Қожахметұлы Смағұлов соңынан қалың шәкірт ерткен ұлағатты ұстаз. Кең байтақ еліміздің түкпір түпіріндегі жоғары оқу орындары мен мәдени мекемелерде еңбек етіп жүрген толқынның алды ғылым докторы мен ғылым кандидаты, соңғылары ғылым магистрлері. Олардың әкесіндей қамқоршы бола білген осынау арда азаматқа деген құрметтері шексіз.

Біздің де жоғары оқу орынында оқытушы болып қалуымыз бен ғылым жолына бет бұруымызда қадірлі ұстазымыздың қамқорлығы алабөтен. Үзеңгілес әріптестері мен сыралғы замандастары «Қарағандының Алтынсарині» деп риясыз көңілмен бағалаған Жандос Қожахметұлы Тұрсынбек Кәкішұлы сынды қазаққа мәшһүр ғалым, абыз ақсақалдың ұстаздық ұлағатын бойына сіңірген тұлға. 1994 жылы Е.А.Букетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетін қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы бойынша бітірген соң филология факультетінің деканы Мұрат Кәрменұлы, профессорлар Жандос Қожахметұлы, Задан Жұмағали қазақ әдебиеті кафедрасына оқытушылыққа қалуыма ақыл-кеңестерін берді. Оның алдында Арқа аймақтық жастарының «Замандас» газетінің редакциясындағы журналистік қызметімде қаламын деп «бұлқынғанымда», «газеттен де қол үзбей жұмыс істей бергенім жөн» деп ағалық ақылдарын айтты. Ол кездері Қарағанды мемлекеттік университетінде Т.Қордабаев, Ә.Құрышжанов, З.Жұмағали, Қ.Нұрмаханов, Қ.Лекеров, Б.Кәрібаева сынды қазақ филологиясының небір марғасқалары еңбек ететін ді. Содан да болар қазақ әдебиеті кафедрасына оқытушылыққа қалуда жүрексінгенім рас.

Жандос Қожахметұлы қазақ әдебиеті кафедрасының меңгерушісі болып тағайындалғаннан соң «кандидаттық диссертация тақырыбы мен ғылыми жетекшілік мәселесін ойластырғанымыз абзал, Қазақ ұлттық университетіндегі ұстазым профессор Тұрсынбек Кәкішұлы басқаратын кафедрада ресми түрде бекітіп алғанымыз жөн» деп мен үшін бұлдыр әлемнің бағытын нұсқады.

1990 жылдар Қазақстан тарихындағы өлалар кезең ді. Экономикалық қиындықтардан туындаған әлеуметтік жағдайлар жоғары оқу орындарының оқытушылар қауымын есеңгіретіп тастаған ды. Тиесілі еңбекақының уақытылы айлап қолға тимеуін айтпағанда, тіптен сол айлықтың орнына берілетін азық-түліктің өзіне көндіккен уақыттын. Міне, сондай қиын кезеңдері соңынан ерген жас шәкірттерін рухани және материалдық тұрғыдан қолдаған бірден бір ұстазымыз біздің Жандос Қожахметұлы болатын. Иә, Алматы қаласына дейінгі жолымыздың ақшасын төлеп, қолымыздан жетектеп жүріп ұстазымызды Тұрсынбек Кәкішұлының ғылыми мектебінің шәкірттері

катарына қосты. Бір мені ғана емес, филология ғылымдарының кандидаттары, доценттер Азат Максұтбекұлы, Саржан Уахитұлы, Қаламқас Қалыбекова, Айтбай Ботпайұлы, ғылым магистрі Жанайдар Жұмагелдінің де ғылымдағы тұсауын кескен Жәкең еді.

«Студент кезінен-ақ облыстық газетте журналист болып істеп жүр, қаламы төселген. Әрі Қазақстан Журналистер Одағының мүшесі. Кандидаттық диссертациясының тақырыбын бекітіп берсек, сенім үдесінен шығады. Сіз негізгі ғылыми жетекшілікке келіссеңізмен Қарағандыда қосымша жетекші болуға дайынмын» деді Жандос аға ағынан жарылып. Тұрсынбек Кәкішұлы да өзінің аспиранты болған сүйікті шәкіртімен кеңесе отырып, «Әдебиетші ғалым Есмағанбет Ысмайыловтың сыншылдық тұлғасын алайық. Ана бір жылдары бір азаматқа осы тақырыпты бекітіп беріп едік, аяқсыз қалғандай болды. Сондықтан да қолға алар жұмысқа жауапкершілікпен қарағаның дұрыс» деді. Сөйтіп 1995 жылдың 17 қаңтарында ұстазымыз Жандос Қожахметұлының шапағатымен «Есмағанбет Ысмайылов – сыншы» деген тақырыпта кандидаттық диссертация тақырыбын бекітіп, әл Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті қазақ әдебиеті кафедрасының стажер-ізденушісі болып тіркелдік.

Тақырып бойынша ізденісімізде ұстаздарым Тұрсынбек Кәкішұлы және Жандос Қожахметұлы ғылыми бағыт-бағдар берулерімен қатар ағалық ақыл-кеңестерімен де нұрлы шуағын төгіп отырды. Өмір белесімізде осындай ақ жүрек асыл азаматтардың қамқорлығын көріп, ұстаздық ұлағаттарынан нәр алғанымызды қашанда мақтан етемін.

Жандос Қожахметұлы әдеби мұраны игеру мәселелері бойынша кандидаттық диссертациясын қадірлі ұстазымыз Тұрсынбек Кәкішұлының ғылыми жетекшілігімен 1993 жылы сәтті қорғап шыққан соң қазақ әдебиеттану ғылымының тарихи негіздерін, оның туу және қалыптасу жолдарын жүйелі зерттеуге кірісіп те кеткен ді. Үнемі ғылыми ізденіс үстінде әрі ағайын-туысқандарын айтпағанда ізбасар шәкірттерінің де қордаланған мәселелерін шешуге бар күш-қуаты мен қажыр-қайратын сала жүріп, сырқаттанып та қалатын. Ауруханаға жатып қалған кездері де болды. Дәрігерлердің жіті қадағалауындағы қатаң тәртіпке қарамастан сол кездері біздердің диссертация тараулары бойынша жазылған шимайларымызды бар ынтасымен қарап, қолынан түспейтін ұшталған қара қарындашымен түзетіп, толықтырып беретін. Иә, қадірлі ұстазымыздың осындай азаматтық кеңдігі мен ғылыми парасатын көрген өзге ізденушілер біздерге қызыға да қызғана қарайтын. Диссертациялық қорғауларда қолдаушымыз да жанашырымыз да болды. Қашан да ұстаздық ұлағатының биігінен табылуды басты парызы деп білгендіктен оны ешқашан да бұлдаған емес. «Ұстаздың шәкіртіне деген қамқорлығы» деп те өрекіген кездері де болғаны жоқ. Шәкірттік албырттықпен көңіліне кірбің салған кездерімізде де кешірімді бола білді.

Жәкеңнің ғылыми ізденіс жолдары бірыңғай жеңіл желпі болды деп айта алмаймыз. Қиын кезеңдері де еңсесін тік ұстап, ұстазымыз Тұрсынбек Кәкішұлының өз шәкірттерін ұлттық әдебиеттанудың өзекті де маңызды мәселелерін тыңнан зерттеуге салатыны бұлжымас қағидатына әрі ғылымға деген адалдықты сақтаудағы басты азаматтық ұстаным деп білетін ұлағатына қылдай қиянат жасағаны жоқ.

Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихын зерттеп, туу және қалыптасу, даму жолдарын кешенді қарастыру ұлттық ғылыми-зерттеушілік ой-пікірде тыңнан жатқан көкейкесті тақырып еді. Ұлттық ғылыми-зерттеушілік ой-пікірдің алғашқы ояна бастаған тарихи алғышарттарға толы кезеңінен бастап жүйелі қарастыру, қазақ әдебиеттануының туу, қалыптасу дәуірлерін ғылыми тұрғыдан негіздеу ең алғаш Жандос Қожахметұлының докторлық диссертациясында шешімін тапты. Іргелі еңбек отандық әдебиеттану ғылымын жаңа сапалық деңгейге көтеріп, әлемдік классикалық филологияның ғылыми қағидаттары қазақ әдебиеттануына да тән құбылыс екенін дәлелдеп берді. Біріншіден, қазақ әдебиеттану ғылымының тарихи бастаулары YI-XIV ғасырлардағы ғылыми таным-білік арналарымен негізделді, екіншіден, қазақ әдебиеттану ғылымының туу кезеңі (1900-1940 жж.) айқындалды, үшіншіден, қазақ әдебиеттану ғылымының 1940-1970 жылдар аралығындағы қалыптасу жолдары дәйектелді. Соның барысында көне дәуірден алғашқы бастауларын алған қазақ әдебиеттану ғылымы өзінің тарих алдындағы алғышарттарға сай өсіп-өркендеу және жеке ғылым ретінде туу, қалыптасу дәуірлерін басынан өткеріп, 1970 жылдардан басталатын өсіп-жетілу, даму, бүкіл әлемдік әдебиеттану деңгейіндегі өрелі биіктерге қол созу жолындағы жаңа қадамдар жасауға бет алғаны тұжырымдалды.

1999 жылы шыққан «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы» атты іргелі еңбек отандық

әдебиеттанудың басты жетістігі деп бағалағанымызда, осындай жүйелі зерттеу бір ғана әдебиетші Жандос Қожахметұлы тарапынан жүзеге асырылғанын айрықша атауымыз керек. Он төрт ғасыр бедеріндегі қазақ әдебиеттануының бел белестерін саралау барысында ұлттық ғылыми-зерттеушілік ой-пікірдің бастауларының тарихы кешенді түрде зерттелді. Алфилологиялық бағыттағы іргелі ізденістерінде академиялық мектебі қалыптасқан озық елдерде ондай кемел істер тұтас бірнеше ұжымнан тұратын ғылыми бөлімдер тарапынан атқарылатыны еш таңданыс тудырмайды.

Ұстаз Тұрсынбек Кәкішұлының ұлағатын бойына сіңірген Жәкең бүгіндері де өз шәкірттеріне отандық әдебиеттанудың күрделі тақырыптарын зерттеуге бағыт-бағдар беруде. Қазақ библиографиясы мен текстологиясы, кітаптану ілімімен әдебиет тарихын дәуірлеу, әдебиеттанудың ғылыми-әдіснамалық мәселелері шәкірттері тарапынан жан-жақты зерттелуде. Бұл ретте Қазақстан жоғары оқу орындары бойынша әдебиеттану ғылымының тарихы мен әдіснамалық мәселелерін, сын тарихы мен жанрлық сипатын зерттеуде әрі оның оқу үрдісіндегі бағдарламасын уақыт талабына сай түзуде Е.А.Букетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің қазақ әдебиеті кафедрасы бірден бір жетекші ғылыми орталыққа айналып отырғаны ұзақ жылдардағы тынымсыз ізденістердің жемісі болса керек. Оны кезінде әдебиетші ғалым Тұрсынбек Кәкішұлы 2009 жылдың 29 қаңтарында Қазақстан Республикасының Білім және ғылыми министрінің қабылдауында болғанында: «...«Қазақ әдебиеті сынының тарихы» өзгені былай қойғанда біздің университетіміздің өзінде «филология» мамандығы бойынша оқытылып, «қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы бойынша оқытылмайды. 1972 жылдан бері оқытылып келе жатқан міндетті пәннің – «Қазақ әдебиеті сынының тарихының» нұсқасы әуелі 1994 жылы, одан кейін 2003 жылы оқу құралы статусында шықса, енді министрліктің шешімімен оқулық болып шықпақшы. Бұл пән Қазақстанда біздің университетте жасалды. Бұл игі іске Е.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің ғалымдары ғана үлес қосып келеді. Оның абыройынан айырылып қалмайық» деп әдебиеттану ғылымының мерейін еселейтін игілікті істі өнеге ретінде баса көрсеткен ді.

Осынау кемел де келелі істер профессор Жандос Қожахметұлының ғылыми еңбектері, ізбасар шәкірттерінің ықпалымен кең өріс тауып келеді. Лайым ұрпақтар сабақтастығы қашанда асқарлы бола берсін. Оған дәнекер болып жүрген ғылымның еңбек торысы ұстазымыз Жандос Қожахметұлының ғылыми шығармашылық ізденісі жемісті, шәкірттерінің еңбегі өнімді болсын деген игі тілек білдіреміз.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ҚАЙРАТКЕРІ

*Жұмағұлов А.Б., ф.ғ. к., доцент,
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ*

Өр адамның мына жарық дүние есігін ашпай тұрғанда Жаратушы Алла тағала оның тағдырын жазып қояды екен. Адам баласы Алла тағаланың пешенесіне жазғанынан асып кете алмайды. Пенде атаулының атқарып жүрген кәсібіне, істеп жүрген жұмысына бір сөзбен айтқанда өзінің тағдырына риза бола бермейтінін мына жалған дүниеде көп кездестіреміз. Алайда менің академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінде шәкірттерге дәріс оқитын ұстаз болу бақытына ие болып жүргеніме Жаратушы иеме сансыз мақтаулар айтамын. Қарақұдық деген ауылдағы қарапайым отбасының жетінші баласына университеттің оқытушысы болу деген орындалмайтын арман, жеткізбейтін сағымдай болатын. Университеттің мұғалімі болмақ түгілі, студенті болудың өзі қиял еді. Алайда талапты ерге нұр жауар демейді ме дана халқымыз. Армандар орындалады екен.

Менің сүйікті университетімнің студенті атануыма, кейін аталмыш оқу орнының оқытушысы болуыма да, тіпті ғылым жолына түсіп, белгілі бір дәрежеге жетуіме көп үлес қосқан адамның бірі ол Жандос Қожахметұлы Смағұлов ағайым. Жандос ағай біздің отбасымыздың үлкен ұлындай, әкемнің кіші бауырындай болды десем артық айтқандық емес шығар. Қазақ әдебиеттану ғылымында өзіндік қолтаңбасы бар туған ағам Сағымбайдың осы зейнетінен бейнеті көп ғылым жолына түсіп, үлкен ғалым болуына да Жандос ағайдың еңбегі ұшаң теңіз. Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихын, оның ішінде «Қазақ әдебиеті сынының тарихына» бірадам еңбек сіңірсе ол Жандос Қожахметұлы. Қазақстан жоғары оқу орындары филология факультеті студенттерінің рухани азығына айналған қазақ әдебиеттану ғылымы тарихының туу, қалыптасу, даму тарихынан «Қазақ әдебиеттану

ғылымының тарихы» атты сүбелі еңбектер жазды [1].

Ол туралы ғалым, Алаштанушы Айгүл Смақова «Бір өзі бір академияның жұмысын атқарды» деген баға береген болатын. [2]

Ж.Смағұлов ұлттық әдебиеттануда әдеби мұраны игеруге байланысты және халық ауыз әдебиетінің қазір ұмытылып бара жатқан би-шешендердің бата сөздерін жинақтап ұрпаққа рухани азық болатын құнды жинақтардың жазған фольклортанушы ғалым. [3].

Жандос Қожахметовтың өзі дәріс алған ұстаздарына деген құрметі, олар туралы тағылымды естеліктері бір төбе. Әсіресе туған әкесіндей болып кеткен ұстазы, ғалым Тұрсынбек Кәкішев туралы жазған естелік кітаптары шәкірттің ұстазға деген ақ адал махаббатынын айнасы іспетті [4].

Он бірінші сыныпты тамамдағаннан соң ауылда үкіметтің малын бағып жүргенде, қара малдың сонында қарайып қаламын ау деген үрей болатын. Қатарларымнан қалмай, қалаға барып, білім қусам, студент болсам деген арман-қиял мені алға жетелеп, ақырында 1995 жылы осы университеттің филология факультетінің 1 курс студенттерінің қатарына косты.

Сол жылдар Жандос ағай филология факультеті деканының орынбасары қызметін атқарып жүрген еді. Ауылдан келген балалардың жағдайын жақсы білетін ағай бір топ студенттерге ректордың атына өтініш жазып, матпомощ алып беретін. Ол кездегі ректорымыз үлкен ақыл парасаттың иесі Жамбыл Ақылбаев болатын. Аштықта жеген құйқаның дәмі кетпейді дегендей, аспаннан тілеп жүргенің жерден табылғандағы қуанышты сәттерді қазір еске алудың өзі бір ғанибет екен ғой. Жоғарыда айтқанымдай Жандос ағай студент кезімізден бастап біздерге мақала жаздыратын, ол кезде қазіргідей теріп жазатын компьютер жоқ, қарындашпен жазасын, қате жерлерін өшіріп отыратын бір қолында міндетті түрде өшіргіш болады. Сөйтіп жүргенде ағайымыз қолымызға қарындаш ұстатып, қазақ әдебиеттану ғылымы аталатын теңіздің ортасына бірақ тастады.

Не керек қолымыздағы қарындашты қармап, «Қазақ библиографиясының тарихы» тақырыбында диплом жұмысын жазып, ағайдың жетекшілігімен университетті ойдағыдай тамамдап шықтық. Менің ғылым жолындағы ірге тасымды қалаған, Қазақ әдебиеттану ғылымында «Әдебиет тарихын дәуірлеудің ғылыми тәжірибесі» деген тақырыпта диссертация жазғызып алғашқы жетекші болған ұстаз, ғалым Жандос Қожахметұлы. Әйгілі профессор Бейсенбай Кенжебаевтың шәкірті академик Рымғали Нұрғалидың жетекшілік еткен үлкен қамқорлығының арқасында, 2007 жылы Л.Н.Гумилев атындағы университетте филология ғылымдарының кандидаты дәрежесін сәтті қорғап шықтық. Академик ағамыздың бетімізді қақпай жұмысымызды бірден қорғауға жібергені үшін Алла разы болсын, ол кісінің жақсылығын ешқашан ұмытпаймыз. Сол Жандос Қожахметұлының берген бағыт-бағдарының нәтижесінде «Қазақ әдебиеті тарихын дәуірлеу тарихы» атты монографиям жарық көріп, қазір университет студенттерінің қазақ әдебиет тарихының зертелуіне байланысты пайдалы еңбекке айналып отыр. [5].

Кейін мектеп қабырғасында Майқұдықтағы Әлихан Бөкейхан атындағы №76 мектепте қазақ тілі мен әдебиетінің мұғалімі болып жүргенімде де қарап жүргенше мақала жазып жүр деп ақыл-кеңесін аямады. Мектептен гөрі университетте істеген дұрыс болады деп, Асылбек Жартыбаевпен бірге мені қаладағы бұрынғы Ресей-Қазақстан, бүгінде Қазіргі заман университеті аталатын оқу орнына оқытушы болып жұмыс істеуіме ықпалын тигізді. Сол жылы жазда университеттің газетіне тілші керек деп, сол кездегі газеттің редакторы аңқылдаған азамат, қарымды қаламгер Дәулет Мақашқа айтып мені журналист қылып жібере жаздағаны бартын. Әйтеуір не керек арада бір жыл салып бір кезде өзім дәріс алған ұстаздарымның қатарына қосылып, туған кафедрамның оқытушылар құрамына енуім мен үшін үлкен абырой болды. Міне Алланың қалауымен 2001 жылдан бері Жандос ағайыммен бірге өзімнің туған кафедралық жұмыс істеп келемін. Қазақтың қара өлеңінде:

Жаксылар жаксымын деп айта алмайды,

Жамандар жаксымын деп айқайлайды.

Бауырында күнде көріп жүргеннен соң,

Таулардың биіктігі байқалмайды,- дегендей кей кезде жанында жүрген жаксылардың қадірін білмей жататын кездеріміз өте көп. Ол үшін кешірім де сұраймыз.

Негізінде ғалым, ұстаз туралы ой толғағанда белгілі бір тәртіпті сақтай отырып ғылыми стилде, белгілі бір ғылым саласында әңгіме өрбітетіні заңдылық. Ғылыми мақаланы ғылыми-практикалық конференцияға арнай жатармыз. Бүгінгі мақаламыз бейресми десе болады. Жаксының жаксылығын айт нұры тасысын дегендей жанында жүрген жаксы адамның жаксылығын айтуға арналып отыр.

Менің балаларымның анасы, адал жарым Қарашаштың да Жандос ағайға алғысы шексіз. Қарашаш 1996 жылы Абай атындағы Саран педагогикалық училищесін қызылға тамамдап, бірден ҚарМУ-дың екінші курсына қабылданған болатын. Бірден екінші курсқа қабылдану бақыты, сондай керемет мүмкіндік Алланың қалауымен сол жылы ғана болды. Мүмкін біздің отбасымыздың бақытына орай шығар. Қарашаш екінші курсқа қабылданған соң мамандық тандап, белгілі бір топқа бару керек болатын. Оның документін жазды күні собеседованиядан өткеннен соң «Басқа ұлт мектептеріндегі қазақ тілі мен әдебиетінің мұғалімі» мамандығын алатын КС-21 тобына тіркеп қойған екен. Ол орыс мектептерінде сабақ бере алмаймын, мені «Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі» мамандығына КО-21 тобына ауыстыруыңызды сұраймын деп деканатқа өтініш білдіріп келген екен. Жоғарыда айтқандай сол жылдары Жандос ағай филология факультеті деканының орынбасары қызметін атқарып жүрген болатын. Сол кезде Жандос ағайдың қасында Сағымбай ағамда тұрса керек, мен де осы КС-ты бітіргенмін деп екеуі екі жақтап Қарашашты ақыры КС-те қалуға көндіріпті.

Бұйырған кетпейді дегендей Алланың бұйыруымен екінші курс оқып жүргенде группаға жаңадан қосылған жас қыз, аяғында менің қосағыма айналды. Оқу бітіріп Қарашаш екеуіміз үйленеміз деп шештік. Қарашашты сұрау үшін өтілуге де Шет ауданының Еркіндік ауылына ұстазымыз Жандос ағайды алдыға салып барған болатынбыз. Міне бүгінде біз бақытты отбасы болсақ, ғылымда белгілі бір дәрежеге жетіп жатсақ, бұл игіліктердің басында Жандос ағайдың тұрғанын мақтанышпен айтамыз.

Базарда мың адам бар, әркім өзінің танысына сәлем береді дегендей, өмір мектебінде қаншама ұстаздардан тәлім алып келеміз, алайда біздер үшін Жандос ағайдың орны бір бөлек. Жандос Қожахметұлының әдебиеттану ғылымына әсіресе «Қазақ әдебиеті сынының тарихына» сіңірген еңбегі орасан зор. Жандос ағайдың есімі «Қазақ әдебиеттану ғылымымен» бірге жасай беретініне кәміл сенеміз. Ағамызды алпысқа толған мерейтойымен шын жүректен құттықтаймыз. Алпыстың асқарына шыққан ардақты ағамызға ұлтымыздың ұлы тұлғасы, қадірлі қариясы, абыз ақсақалы атанған ұстазымыз Тұрсынбек Кәкішев секілді ғибратты ғұмыр тілейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Смағұлов Ж. Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы. Алматы. 1999
2. Смакова А. Алаш әдебиеттануы. Алматы. 2009
3. Смағұлов Ж. Тарихтан тағылым. Зерттеулер. II том. Қарағанды: Арко, 2014.
4. Сыр сандық. Естеліктер жинағы Астана Фолинт 2016
5. Жұмағұлов А. Қазақ әдебиетін дәуірлеу тарихы. Қарағанды, Арко. 2012

ӘДЕБИЕТТІ ТАҢУ – ӘЛЕМДІ ТАҢУ! **Алпыстың асуына шыққан азаматқа арнау**

*Жұмағали З.Т., ф.ғ.д, профессор,
Жақан Әлімжан, аға оқытушы,
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ*

Ұлт деген – ұлы ұғым. Оның қасиетін түсіну кез келген адамның қолынан келе бермесі анық. Ұлт және ұлттық ерекшеліктерді айта бастасақ, ең бірінші ойымызға тіл оралады. Тіл дегеніміз – сөз. Сөздің өзі әдебиеттің синонимі. Ал, әдебиет – әсем де сырлы дүние. Оны тану бүкіл әлемді білумен бірдей. Осы әдебиеттің ішінде «әдебиеттану» дейтін термин туып-қалыптасқан.

Өткен ғасырдың еншісі болып саналатын бұл сала Алаш ақылманы Ахмет Байтұрсынұлының есімімен тығыз байланысты. Ахаңның «Әдебиет танытқыш» деген еңбегінен бастау алып, онан кейін Мұхтар Әуезов, Есмағанбет Ысмайылов, Тұрсынбек Кәкішұлы және басқа да әдебиет ардагерлерінің зерттеу ағысы бүгіндері кең арналы кемелдікке ұласып жатыр.

Халқымызда: «дәстүр жалғастығы», «ұрпақтар сабақтастығы» деп келетін жақсы дәстүр бар. Осындай мақсат – мұратты ұстанып, алдыңғы толқын ағалардың, әдебиеттанушы алыптардың жолын жалғастырып келе жатқан ғалымдарымыздың бірі – қарағандылық Жандос Қожахметұлы Смағұлов.

Филология ғылымдарының докторы, профессор Жандос Қожахметұлы көп жылдардан бері

әдебиеттану ғылымымен айналысып келеді. Соның нәтижесінде 200-ден аса ғылыми және сын мақалалары, бірнеше оқу-әдістемелік және оқу құралдары, монографиялары жарық көрді.

Атап айтқанда, «Әдеби мұраны игеру проблемалары» (1992), «Қазақ әдебиеттану ғылымының қалыптасу жолдары» (1995), «А.Байтұрсынұлы – қазақ әдебиеттану терминдерінің негізін қалаушы» (1997), «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы» (1999), «Тағылымға тағзым» (2005), «Ұлттық әдебиеттану әлемі» (2005), «Ахметтану бастаулары» (2005), «Әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелері» (ғұлама ғалым Т.Кәкішұлымен бірге, 2006), «Бата сөздердің тағылымдық табиғаты» (2009), «XX ғасырдағы қазақ әдебиеттану ғылымы» (2012-2014), «Әдебиеттану әдіснамасы» (2014), «Гуманитарлық ғылымдар саласында ғылымизерттеуді ұйымдастыру мен жоспарлау» (2014), «Тарихтан тағылым» (ғылыми-зерттеу мақалалар жинағы, 2014), т.б. толымды туындылары әр түрлі баспалардан басылып шықты. Ұлттық әдебиеттану ғылымының тарихы мен әдіснамасының мәселелерін арқау еткен біліми еңбек пен ғылыми тер, індеткен ізденіс 1993 жылы «Қазақтың әдеби мұрасын игеру проблемалары» деген тақырыпта кандидаттық, 2009 жылы «Қазақ әдебиеттану ғылымының туу және қалыптасу жолдары» дейтін докторлық диссертацияларын қорғатты. Бұған қоса, талай жылғы тынымсыз еңбектің арқасында 2011 жылы Халықаралық Ақпараттандыру Академиясының (МАИН) академигі атанып, ҚР Білім және ғылым министрлігінің 2013 жылдың «Жоғары оқу орындары үздік оқытушысы» мемлекеттік грантын жеңіп алды.

Біздің бүгінгі қарастырып отырғанымыз, зерделі ғалымның «Ұлттық әдебиеттану әлемі» атты еңбегі. 2005 жылы Қарағандыдағы «Болашақ-Баспадан» 500 данамен жарық көрген бұл монография қазақ әдебиеттану ғылымының тууы мен қалыптасу кезеңдері жайында сыр шертеді.

Жауапты редакторы – Халықаралық жоғары мектептер Ғылым Академиясының академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстанға еңбегі сіңген қайраткер Тұрсынбек Кәкішұлы. Кітап жоғары оқу орындарының студенттеріне, магистрлер мен аспиранттарға, қазақ әдебиеттану ғылымы мен сынының тарихын зерттеушілерге арналыпты.

Автор қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы туралы, ұлттық ғылыми- зерттеушілік ой-пікірдің алғашқы ояна бастаған кезеңінен бастап жүйелі түрде қарастырып, қазақ әдебиеттануының туу, қалыптасу дәуірлерін ғылыми тұрғыда саралайды. Ұлттық әдебиеттанудың жеке ғылым саласы ретінде қалыптасу жолындағы ізденістері мен іркілістері, жетістігі мен кемшіліктері және әдіснамалық қадамдарына дұрыс көзқарас, жанаша баға берілген. Тоталитарлық- әміршіл жүйенің тигізген зардаптары тарихи тұрғыдан пайымдалыпты.

328 бетті қамтитын көлемді дүние кіріспе, негізгі үш бөлім, қорытынды және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен құралған.

Бірінші бөлім- «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихи негіздері» делініп, ол іштей: «ҮІ- ХІҮ ғасырлардағы ғылыми таным - білік арналары» және «Ұлттық ғылыми-зерттеушілік ой-пікірдің алғашқы бастаулары» деп жіктелген.

Екінші бөлім - «Қазақ әдебиеттану ғылымының туу кезеңі (1900-1940 жж.)» деп аталып, ол әрі қарай: «XX ғасыр басындағы ғылыми-зерттеушілік ой-пікір ізденістері», «Қазақ әдебиетінің ғылыми тарихын жасау проблемасы», «1920-1930 жылдардағы әдеби-теориялық ой-пікір» дейтін үш тараушаға бөлінген.

Үшінші бөлім – «Қазақ әдебиеттану ғылымының қалыптасу жолдары» болып, тағы да: «1940-1955 жылдардағы ғылыми-зерттеушілік ой-пікірдің дамуы мен дағдарысы», «1956-1970 жылдардағы қазақ әдебиеттануындағы ізденістер мен іркілістер» деп тарқатылған.

Сөзіміз дәлелді болуы үшін ғалымның өзін сөйлетіп көрейік: «Бұл- қазақ әдебиеттану ғылымының тарихын жан-жақты зерттеуге арналған алғашқы қадамдардың бірі. Бұрын ғылыми тұрғыда зерттеу нысанына толық алына қойған жоқ. Сол себептен де болар, оның тарихи қалыптасу жолы түрлі кезеңдерге жіктелініп, әр дәуірдің өзіндік басты кескін-келбеті, ізденістері мен іркілістері, жетістіктері мен кемшіліктері біртұтас жүйеде сараланған жоқ. Зерттеуде ұлттық ғылыми- зерттеушілік ой-пікірдің ояну, жетілу, өркендеу ерекшеліктерін ескере отырып, әдебиет туралы ұлттық ғылымның туу, қалыптасу кезеңін айқындауда дәуірге бөлген өз жобамызды ұсындық. Онда кезінде еуропацентристік көзқарасқа сүйенген маркстік-лениндік әдіснама мүмкіндік бермеген, оны арқау еткен ұлттық нигилистер жоққа шығарумен келген қазақ әдебиеттану ғылымының арғы бастауларынан (истоки) бері жүйелеуді негізге алдық. Қазақ халқына да ортақ көне түркі жазба ескерткіштерінен бастап XX ғасырға дейінгі уақыт аралығы қазақ әдебиеттану ғылымының тарихи

алғышарттардан тұратын тарих алдындағы дәуірі ретінде алынды. Ал ұлттық ғылым ретінде туу кезеңі- 1900-1940 жылдар, қалыптасу дәуірі – 1941-1970 жылдар аралығында өтті деген жүйені дәлелдеуге ұмтылдық».

Расында да, ішкі мазмұны салмақты, мән-мағынаға толы бұл туынды тым тереңнен тамыр тартыпты. Көне дәуірден күні бүгінге дейінгі аласапыран уақытты алақанға салып алдымызға алып келгендей. Ұлттық әдебиеттану әлеміне қатысты керекті деректердің бәрін де осыдан табасыз. Елі мен келешек ұрпақ үшін құрбан болған асыл азаматтарды да, оларға қарсы топырақ шашқан шала сауатты, қызылкөз, әңгүдік әдебиетшілерді де кездестіресіз. Тарихи шындықты таразыға тарта отырып, рет-ретімен, жүйе-жүйесімен желіге түйіп, ұлттық әдебиеттану әлемінің тұтас та ғажап панорамасын жасап шыққан.

Егер тере берсек, жетістігі жетерлік бұл зерттеу еңбектің ең басты екі ерекшелігін айта кетейік.

Біріншісі – сол бір алмағайып замандағы «қызылға құмар бұғаулы қоғамның» өзінен де шөліркеп тұрып шындықты іздеуі, екіншісі –Алаштың аймаңдай арыстары секілді таза қанды ұлтшылдығы. Кітаптың атауынан басталған ұлттық иіс оның өн бойынан аңқып тұр. Бізге керегі де осы!

Осындай ұлттық рух пен тарихи шындықты биік көтерген тың туындылар көбейе берсе екен деп тілейміз.

Сөз соңында айтарымыз, әдебиетке келген әр адам ұзақ жолға жүк арқалаған жолаушы секілді. Алыс сапар алқынтса да, иықтағы құнды затын тастамайды. Ол зілмауыр заттың аты – жауапкершілік.

Белгілі ақын Мұхтар Шаханов: «Айтарың болмаса, әдебиеттен әрі жүр», - деп кесіп айтыпты. Көңілге қонатын сөз. Ал XX ғасырдың ғұламалары Шолохов пен Қабдолов: «Әдебиет – ардың ісі», - деп ақиқатын айтады. Қалай айтсақ та, сөз өнерінің адамзат өміріне, қоршаған ортаға, қоғамдар қозғалысына тигізер ықпал-әсері жеткілікті.

Ендеше, осынау қиындығы мен жауапкершілігі қабат өрілген әдебиет майданындағы жауынгер жігіт ағасының өзіндік айтары, ұлтымызға лайық ары, жас ұрпаққа берер нәрі әлі де бар екен. Біз осыған қуандық.

Биылғы 2016 жыл – Жандос Қожахметұлының 60 жасқа толған мерейлі кезеңі. «Алпыс – тал түс», - депті бір қаламгер. Тауып айтқан. Иә, өз өмірінің шаңқай түсінде ат үстінде жортып келе жатқан Жәкеңе ұлттық ғылымға бергеніңіз қандай көп болса, ендігі береріңіз де сондай мол болсын деген ізгі тілегімізді білдіреміз. Алла тағала, Сізге, мықты денсаулық, отбасыңызға амандық – бақыт сыйлап, ғұмырыңыз ұзара берсін!

Ж.Қ.СМАҒҰЛОВ ЖӘНЕ АНТИКА МЕН КӨНЕ ДӘУІР КЕЗЕҢІНДЕГІ ӘДЕБИЕТТАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

*Имангазинов М.М., ф.ғ.д., профессор,
Садырова А.Т., докторант,
Илияс Жансүгіров атындағы
Жетісу мемлекеттік университеті
Талдықорған қаласы*

Профессор Ж.Қ.Смағұлов әдебиеттану мәселелерінің ішінде XX ғасыр әдебиеті мен антика және көне дәуір кезеңіндегі рухани мұраларға ден қойып, оның ішіндегі мифологияға қатысты өзінің ой-пікірін ортаға салады.

Миф дегеніміздің өзі – әдебиеттің бастау бұлағындағы халықтық мұра. Халық арасындағы мифология туысқандық-қауымдастықтың идеологиясы болып табылады. Ертеде мифтік шығармалардың халық арасында маңызы өте зор болған. «Мифтік білімнің алғышарты - барлық қозғалыстағы тірі жандар мен тірі жан деп саналатын - жан-жануарлар, өсімдіктер, теңіз, аспан әлемі, т.б. – жеке күш ретінде қабылдап, оларға адамдарға тән әрекеттерді, қасиеттерді дарыту»[1, 16].

Алғашқы адамдардың мифологиялық шығармашылығы әңгіме түрінде де, өлең түрінде де дамыған. Олар өздерінің көптеген ерекшеліктерімен қазіргі фольклорлық ертегілерді еске түсіреді. Көне халықтық ертегілерінің көп үлгілері біздің кезімізге жеткен жоқ. Дамыған қоғамда балалардың

үрейін туғызған ертегілерге жек көрінішпен қарағандықтан оларды жинастырмаған. Әдебиет – халық өмірінің айнасы болса, халықтың дәстүріне, дамуына тигізетін оның әсері орасан зор. Осыған орай көне дәуірдегі әдебиетті түсініп, талдау үшін біз ең алдымен сол әдебиетті тудырған халықтың өзімен танысып, олардың өмірі жайлы деректерге қанық болуымыз керек.

Алғашқыда адамдар ұйымдастырылмаған ұжымдық туысқандық қарым-қатынас негізінде өмір сүрді. Олар үшін туысқандық еңбек қатынасы ең жақын және түсінікті ұғымдар болды. Бұл кездегі адамдар табиғаты, дүниетанымы табиғат құбылыстары да бір-бірімен туысқандық қатынаста болады дегенге негізделді. Демек, бар әлемнің жаны бар және олар да белгілі бір ретте туысқандық, дәлірек айтсақ, ғарыштық әмбебап қауымдастықтан тұрады деп ұқты. Құлиеленушілік идеологиясына келсек, бұл ұғым өзгереді.

Өндіріс күштерінің өсуі және құлиеленушілік қоғамның талабына сәйкес бұрынғы туысқандық ұйымдастыру арқылы басқару жүйесі жарамады. Осыған орай адамдар рулық санадан босатылып, олардың жеке еңбегі, жеке иелігі, еркіндігі бірінші орынға шығуы тиіс еді. Әрине, бұл жағдайда мифологиялық көзқарас адамдардың талабын, қажеттілігін қанағаттандыра алмады.

Табиғатты ғылыми тұрғыдан зерттеу де адамдардың мифологиялық дүниетанымдарының өзгеруіне өз әсерін тигізді. Әрине, «мифология із-түссіз жоғалып кеткен жоқ: көпшілік арасында ол бүкіл кейінгі қыпшақ, қазақ хандығы дәуірінде де өмір сүрді. Алайда, уақыт өте келе қоғамдық сананың жетекші формасы ретінде мифология емес, ғылым мен философия алдыға шықты. Осы жаңа қоғамдық-тарихи формация және оның идеологиясы, жаңа тарихи дәуірді бейнелеген Қарханид дәуіріндегі, Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиеті одан кейінгі дәуірде де өмір сүрген» [2, 215].

Бұл дәуірлердегі әдебиет ежелгі еуропалық әдебиетке де тиесілі. Өйткені, осы дәуірлерде де мифология өте жедел қарқынмен ел арасында кең тараған. Жұмыстың ең басты жаңалығы көне дәуірдегі әдеби мұраларды еуропалық мифтермен салыстыру және оның ұқсастықтарын көрсету болмақ.

«Еуропалық әдебиетте мифтік шығармалардың бірінші кезеңі архаикалық деп аталады. Халық ауыз әдебиетінің ұзақ бірқатар ғасырларын қамтып, б.э.д. бірінші мыңжылдықтың бірінші үштігінде аяқталады. Екінші кезең - бұл көне еуропалық әдебиетінің классикалық кезеңі. Б.э.д. VII – IV ғасырларды қамтиды. Жеке тұлға туралы түсініктің ұжымдық санадан бөлініп шыға бастаған сәті. Осы кезеңде еуропа философтары, шешендері мен тарихшыларының әр алуан лирикалық, драмалық, прозалық туындылары өмірге келді. Жалпы, эллинистік деген атқа ие үшінші кезең антикалық құлиеленушіліктің кең етек алған сәтінде пайда болды. Бұл кезең б.э.д. III ғасырдан б.э. V ғасырын қамтып жатыр. Аталған үшінші кезеңге рим әдебиетін де жатқызамыз, сондықтан оны көбінесе эллинистік-рим кезеңі» [3, 45] деп атайды.

Алғашқы мифтік тұрмыстық поэзия – бұл ұжымдық поэзия; сондықтан ұжымдық сезім мен түсінік бұл шығармалардың негізгі мазмұны болып табылады. Алғашқы шығармашылықтың тағы бір белгісі – ұжымның табиғат және қоғам туралы түсініктері мифологиялық бейнелерден көрініс табуы.

Мифтік білімнің алғышарты - барлық қозғалыстағы тірі жандар мен тірі жан деп саналатын - жан-жануарлар, өсімдіктер, теңіз, аспан әлемі, т.б. – жеке күш ретінде қабылдап, оларға адамдарға тән әрекеттерді, қасиеттерді дарыту. «Мифологияның пайда болуының тағы бір алғышарты – заттардың маңызды белгілерін маңызды емес белгілерінен ажыратып ала алмау. Алғашқы адамзаттың атауына, бейнесіне немесе оған ұқсас заттарға белгілі бір іс-әрекеттер жасау арқылы магиялық тұрғыдан әсер етуге болады деп сенді. Бірнеше мысал келтіретін болсақ, іс- әрекет атқарылмай тұрып алдын-ала оның жемісті нәтижесіне жету үшін сиқырға сүйенген: бұрынғы адамдар аңға шықпас бұрын, балық аулауға бармас, соғысқа аттанбас бұрын оң нәтижеге жету үшін жоспарланған істің кейбір сәттерін билерде жаңғыртқан» [4, 123].

Алғашқы адамдардың шығармашылығы әңгіме түрінде де, өлең түрінде де дамыған. Олар өздерінің көптеген ерекшеліктерімен қазіргі фольклорлық ертегілерді еске түсіреді. Көне халықтық ертегілерінің көп үлгілері біздің кезімізге жеткен жоқ. Дамыған қоғамда балалардың үрейін туғызған ертегілерге жек көрінішпен қарағандықтан оларды жинастырмаған. Біздің заманымызға жетіп, стилистикалық формасын сақтап қалған антикалық ертегінің ақырғы өңделген әдеби түрі бұл – Апулей деген римдік жазушының “Метоморфоздар” романындағы “Амур және Психея” туралы ертегісі. Алайда грек ертегілері жайлы жанама деректер – бірқатар, себебі ертегілік сарынды

сюжеттер антикалық әдеби ескерткіштердің өзінде де көптеп кездеседі.

Ортақ бір іспен айналысатын еңбек ұжымының жұмыс әні ән шығармашылығының ең қарапайым түрі болып табылады. Сонымен бірге антикалық деректер көрсетіп отырғандай жүзімдерді жинау, езу кезінде, нан пісіру кезінде, дәндерді елеміштеу, жіп иіру кезінде орындалатын әндер де болған. Аристофанның “Әлем” деген комедиясында арқанмен жер астынан әлем құдайын шығарып алуға ұмытылған жүк тасушылардың әні берілген. Сонымен бірге махаббат жайлы, балаларға арналған, әскери, өлім кезінде айтылатын, т.б. әндер де болған деген деректер бар.

Әнмен бірге жүретін салттық ойындар алғашқы қауымдық ұжымның өміріндегі ең маңызды сәттерінде орындалды. Ән де, би де табиғатқа әсер етіп, жемісті нәтижеге жету жолында адамға берілген көмек ретінде қабылданды. Мұндай салттық әндер де еңбек әндері секілді ұжымдық түрде, яғни хормен айтылатын болған. Бұл хорлар өзінің құрамы жағынан жастары бір қыздардан, әйелдерден, не еркектерден, жас балалардан не қарттардан тұрған. Олар салттық ойындарға бірге қатысуы мүмкін, бірақ өздерінің жеке хордық бірліктерін сақтап, бір-бірімен айтысқа түсіп отырған.

Ал грек әдебиетінің қалыптасуына фольклористикада аса маңызды орын алатын, ерекше роль атқарған мифология екені белгілі жайт. Енді осы мифологияның тууы мен қалыптасуы жөнінде ежелгі және кейінгі зерттеуші-ғалымдардың зерттеулеріне тоқталу қажет.

Мифология – құдайлар мен қаһармандар туралы халықтық әфсанадан тұратын, ертегімен салыстырғанда ойдан шығарылмаған, ертеде болып өткен оқиғалар есебінде қабылданатын жанр. Сонымен бірге, мифология мифті, аңызды зерттейтін ғылым.

Антикалық мифология - өмірдің нақты құбылысын көрсетіп, сол дәуірдегі адамның өмірін, тұрмыс жағдайын, ой-қиялын сипаттаған. Ең басты мақсаты сол тұстағы адамдардың арманына, фантазиясына үлкен мән берілген. Гректердің мифологиясы – алғашқы тайпалық қоғам құрлысында пайда болғандықтан, көбіне табиғат құбылысын, табиғи ортаны бейнелеуге жақын болды. Сонымен бірге мифология тайпаның, рулық қарым-қатынастың табиғатқа жақын және бүкіл табиғатта болып жатқан өзгерістерді, құбылысты сол ру мен тайпа көсемдерінің істеген таңғажайып ерліктері, қимыл-қозғалысына жақындастырып көрсетуге бағышталды. Ал сол табиғат өзгерістері мен құбылыстардың бәріне тірі жан ретінде (фетишизм – табиғат затына, құбылысына жан бітіру, яғни зат бейнесіндегі рухани күштерге табыну) қарап, олардың мәнін жоғары көтеріп көрсету ыңғайы айқын аңғарылады. Мәселен, Аполлон мен Артемиданың шешесі Латона Делоста – жаңқа ағаш түрінде көрінеді, Геракл Гиекте – тас кейіпінде, ағайынды Диоскуралар Спартада – ұзын кесілген ағашқа көлденең байланған тал ағашы. Адам қолынан шыққан заттың ішінде Телефті жарақатынан емдеп шығаратын Ахиллдің найзасы. Фетиштік мағынаға ие болған табиғат заттарының ішіне – өсімдік пен жануарлар және адамдардың дене мүшелері де кіреді. Айталық, жүзім ағашы мен жапырақтары шарап құдайы Дионистің фетиші есебінде қабылданып, оны кейде “жүзім иесі” деп те атайды. Афинаны гректің бір гимінде – “Жылан” десе, кейде үкі фетиші қолданылады. Криттік Зевс – өгіз, Гера сиыр болып көрінеді де, олардың сол бейнелеріне орай магиялық, сиқырлық күштерді жануарларға бірге таңады.

Адамдарға келетін болса, олардың дене құрлысы мен ішкі органдары айталық, жүрегі, бүйрегі, көзі, шашы, қаны сілекейі және т.б. алғашында адам рухы ретінде материалдық дене, яғни фетиш түрінде көрініп, адам жаны қанмен бірге о дүниеге аттанады деп есептеген.

Салт-дәстүр мен миф-грек халқы үшін діннің ең маңызды алғышарттарының бірі. Мифология гректер үшін қасиетті де аса жоғары қастерлейтін тарих. Ал, А.Байтұрсынов тарихты “Ұлы дерек” [5, 32] деп бекер айтпаса керек-ті.

Яғни, грек халқы өздерінің тарих беттерін жазуда, мифологиялық деректерге көңіл қойған. Тіпті, александриялық кезеңге (эллинизм кезеңі) дейін құдайлар мен қаһармандар ақын-жазушылардың шығармаларының ең өзекті де негізгі әдеби кейіпкерлері мен сюжеттеріне негіз болып табылған.

Грек құдайлары мен қаһармандары жөніндегі аса мол деректерге антика әдебиетінің ірі өкілдері, Гомер мен Гесиодтың поэмаларына, грек трагиктері Эсхил, Софокл мен Еврипидтің трагедияларына жүгінеміз.

Алғашқы мифтік нұсқалар бей-берекет пен бір-біріне кереғар жағдайда еді. Себебі, әр тайпа мен әр мәдени орталық құдайлар мен қаһармандар жөніндегі түсініктерді өз деңгейінде қабылдап, өздерінің ырқына қарай бейімдеп жазуға талаптанды. Осыдан-ақ мифтердің ұзын арқаға салынып, көп варианттылыққа жол ашылды. Кейіннен Гесиод пен оның ізбасарлары мифтерді жинастырып,

бір жүйеге, ретке келтіруге талаптанды. Одан әрі қарай мифологияны жүйелеу талабы б.д.д. VI ғасырға жатады. Өкінішке орай аталмыш мифтердің тарихи шығарма есебінде тіркеген ең алғашқы авторлары логографтардың тарихи шығармалары бізге жеткен жоқ. Ең алғашқылардың санатында Каллимахтың басшылығымен мифтерді жүйелі түрде зерттеген александрлық оқымыстылардың мифографикалық шығармалары да қолға тимеді. Тек Аполлодор жазған болар деген жорамал жасағандар оған “Кітапхана” (“Библиотека” б.д. II ғасыр) еңбегін таңатын кітап бүгінгі күнге жеткен. Еңбекте Аполлодор мифтерді баяндау барысында классикалық ақындар мен логографтарға, александрлық филологтарға жүгінді. Гесиодтың “Теогониясын” есептемегенде, Аполлодордың “Кітапханасы” антика дүниесінен бізге жеткен бірден-бір жүйелі де ретті баяндалған гректік мифологиялық еңбек.

Грек әдебиеті діннің даму сатысының шарықтау шегіндегі мифологияға жақын келеді, яғни қоғамның кешуілдеген, дамудың бәсеңдеген тұсындағы антропоморфтық политеизм (адам келбеті мен мінезіне сай көпдінділік құдайлар) кезіндегі догматикалық жүйеден ада, шексіз мифтік және құдайлар жөніндегі шығармашылыққа еркіндік берген уақытқа жүгінеді. Өйткені, гректерге сан жүздеген құдайлар мен жартылай құдай іспестес ерекше жаралған мақұлықтар көптеп саналатын (бұлар гректерде құдайлар қатарында культтік деңгейде жүретін).

“Адам өз рухани қасиеттерін тану үшін айналасын рухтандырып, сол арқылы барып өздерін тануға жол ашты. Мұны ғылымда антропоморфизм деп атайды. Антропоморфизм (гректің – “адам” және “түр, форма” деген сөздерінен шыққан) – хайуанаттар мен өсімдіктерге және табиғаттың түрлі құбылыстарына адам кейпі мен қасиеттері тән деп санайтын ескі заманнан бері келе жатқан түсінік. “Антропоморфизм мифология дамуының кейінгі сатысы болып табылады. Алғашқы сатысы – зооморфизм (яғни адамдар өз ата-тектерін хайуанаттардан таратқан). Жартылай адам, жартылай аң формасындағы құбылыстардың көркем образға айналуына гносео-логиялық мән бар. Суперісі (русалка), кентавр адамдардың биологиялық-элеуметтік тұтастығын меңзейтін образдар”[8, 23] – дейді, Ғ.Есім “Сана болмысы” деген еңбегінде.

Құдайлардың бұл тізімі уақыт өте келе, көршілес елдердің культтері мен мифтердің әсерінен көбейе түсетін, және олардың түс-тұрпаты, аттары мен атрибуттары, белгілері, атқаратын қызметтері, жер ерекшелігі мен қоғамдық сілкіністерден өзгеріске ұшырайтын.

Мифтің өзгеріске ұшырауы – өткен күннің жемісі десек те, кейінгі дін ұстанушы сопылар мифтегі культтік жай-жапсарларды, наным-сенімдерді мейілінше қатаң орындап, сақтауды мұрат тұтты, өйткені ол өздерінің ертеңгі күнгі тіршілігінің негізі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Смағұлов Ж.Қ. «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы» (1999), «Ұлттық әдебиеттану әлемі» (2005).
2. Әуезов М. Очерктер және кино-әңгіме. Жиырма томдық шығармалар жинағы. VIII-т. А., Жазушы. 1981. 440-б.
3. Радциг С.И. Ист. древнегр. лит. М., Высшая школа., 1982, 9-б.
4. Рымғали Нұрғали. Әдебиеттеориясы. Нұсқалық. Астана. «Фолиант» баспасы. 2003. 62-63б.
5. Байтұрсынов Ахмет. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. А., «Атамұра». 2003. 144-б.
6. Баткин Л. Итальянские гуманисты: стиль жизни, стиль мышления. Москва, 1976, С.112.
7. Ғабитов Т., Мүтәліпов Ж., Құлсариева А. Мәдениеттану, А., Паритет, 2001, 42-б.
8. Кенжебаев Б. Түрік қағанатынан бүгінге дейін (Құрастырып, алғы сөзін жазған – филология ғылымдарының докторы, профессор Қ.Ергөбек) А., «Ана тілі» баспасы, 2004ж. 11-13 б.

*Кәрімов М., т.ғ.к., профессор,
Шәкәрім атындағы мемлекеттік университетінің
М.Қозыбаев атындағы тарихи зерттеулер
ғылыми орталығының директоры,
Семей қаласы*

Халқымызда ертеден келе жатқан «Жақсының жақсылығын айт, нұры тасысын» деген тамаша бір мақал бар. Осындай сөздер кез келген адамның жасаған берген ғұмыр жолында кездескен, өзінің үлкен адами қасиеттерімен, тағылым боларлықтай жақсы істерімен жұртшылықтың ризашылығына бөленген, сенің өміріңе де терең із қалдырған жанға, бейнесін жадында мәңгілік сақтайтын кимас досыңа, тұлғаға байланысты айтылатыны анық.

Мен, бүгіндері азаматтың кемел жасы – 60 деген өмір белесіне шығып отырған елімізге белгілі ғалым, жоғары мектептің ұлағатты ұстазы, үлкен әулеттің отағасы, тамаша азамат Жандос Қожахметұлы Смағұловты осы тұрғыдан білемін.

Жандос пен екеуіміздің өмір жолымыз 1985 жылы Қазақстан жоғары оқу орындарының қара шаңырағы – С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің аспирантурасында түйіскен еді.

Жандос аспирантураға Қарағанды мемлекеттік университетінен келіп, ғұлама ғалым Зейнолла Қабдоловтың кафедрасында оқыса, Семейдегі зоотехникалық-малдәрігерлік институтынан келген мен, профессор Шағила Әкімбайқызы Құсанова басқаратын «КПСС тарихы» кафедрасында оқыдым.

Аспиранттардың бір-бірлерін жақсы біліп, етене араласатын орыны – КазГУ-градтағы «Аспиранттар үйі» болатын. Мен Жандоспен алғаш сонда кездестім. Алғашқы танысқан күндерден-ақ біздердің әңгімеміз жарасып жүре берді. Оған себеп, біздердің кеше ғана университет қабырғасынан оқу бітіріп келген өрімдей жастардан емес, өмір көрген ересектерден болғанымызда шығар.

Біздер, Жандос, көкшетаулық Есенжан Қуандықов және мен үшеуіміз бір бөлмеде тұрдық. Есенжан екеуіміз, әдетте «ассовет» деп айтылатын Аспиранттар кеңесінің мүшесі болдық та, Жандос оның төрағасы болды. Бірге оқыған жылдарымыз, атқарған қоғамдық жұмыстарымыз, көңіліміздің жақындығы біздерді өмірлік достар жасады.

Үшеуіміз де елден шыққан жігіттер едік. Небір қызықты әңгімелер де айтылатын, ескі тарихқа да кететінбіз. Аспирантураға біраз жасқа келгенде түскен біздерді көзқарастар жақындығы да біріктірді деп ойлаймын.

Жандостың тиянақты терең білімі, сөзді тауып сөйлейтіндігі, өткірлігі, кез келген мәселеге оймен келетіндігі оны елден бөлек көрсететін. Сонымен бірге, бойындағы гуманизмге толы адамгершілік қасиеттерін, парасатын, жомарттығын, жолдасқа деген риясыз көңілін, осының бәрін онымен бірге болған жылдарда көрдім.

Жандос ұлтын ерекше сүйетін ұлтшыл азаматтардың қатарынан болды. Оның осы қасиеті 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасы кезінде де ерекше көрінді. Сол кезеңдегі халқымыздың басына түскен нәубетке, кіріптарлық жағдайына оның қабырғасы елден бөлек қайысқанын көзіміз көрді. Бірақ, қолдан келетін қайран жоқ, бармақ тістеп жүрген күндердің бірінде Жандос: «Жігіттердің еңсесін көтерейік, шығармашылық күндерін өткізуге Мәскеуге кеткен Мұхтар Шаханов оралыпты, сол кісіні аспиранттармен кездесуге шақырып, шығармашылық кездесу кешін жасайық» дегені бар емес пе? Бұл қазақ жастарын, оның ішінде аспиранттар үйіне шоғырланғандарды үш әріптен тұратын мекеме қызметкерлерінің жігі аңдыған кезі еді. Жандос осы жағдайға қарамай-ақ, сол кездесуді көп ұзатпай, келесі 1987 жылдың қаңтарының 16-да өткізген болатын. Халқымыздың ардақты ұлдарының бірі – Мұхтар Шахановтың және жігіттердің сол кездесудегі айтқан сөздері басылып жүрген еңсемізбен рухымызды көтеріп тастаған болатын. Сол бір қиын кездегі Жандостың ерлікке пара-пар осы ісіне риза болмаған аспирант қазақ жастары болған жоқ.

Осы жерде тағы бір айтпағым, мен Жандос арқылы, онымен бір кафедрада аспирантурада оқитын досы, бүгіндері дүниеден ерте озған, абзал азамат, ерекше жан Әуез Бейсебаевпен танысуым туралы. Әуез Шымкенттің тумасы еді. Кейін араласа келе, оның жұбайы Өркеннің өзімнің жерлесім, Ақсуаттық екенін білдім. Әуездей достарды, сол бір қызық күндерді, кездескенде немесе телефон

шалысқанда Жандос екеуіміз ерекше сезіммен еске аламыз.

Мен, мына бір Жандос пен оның отбасы үшін ерекше күнде, досыма және оның жар қосағы Гауһарға ұзақ ғұмыр, әулетіне аманшылық, ырыс пен береке, еңбегіне зор шығармашылық табыстар тілеймін!

ЖАНДОС ҚОЖАХМЕТҰЛЫ ЖӘНЕ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІН ИГЕРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

*Мамыт А.А., ф.ғ.к., доцент
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты
Шымкент қаласы*

Кеңес үкіметі тұсында ауыз әдебиеті туындыларының қызыл империялық қырағы сұрыптаудан өткен жекелеген нұсқалары ғана жарияланып келгені жасырын емес. Осының салдарынан бірнеше буын өкілдері тамырын тереңнен тартар халықтық мұралардан толыққанды сусындай алмады.

Фольклор – ұлтымыздың мыңдаған жылдар бойы қалыптастырған көркемдік қазынасы, дүниетанымы, эстетикалық ұстанымы, наным-сенімі. Ал, осынау рухани құндылықтарды өкше басар ұрпаққа өгейсітіп, саналы түрде ажырату – мәңгірттікке алып барар төте жол екені даусыз.

Е.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы, асқаралы алпыстыңшынына шыққан мерейтой иесі, менің ұлағатты ұстазым Жандос Қожахметұлы Смағұлов өзінің «XX ғасырдағы әдебиеттану ғылымы» атты жоғарғы оқу орындарының студенттеріне оқулық ретінде ұсынылған сүбелі еңбегінің «XIX ғасыр соңы мен XX ғасыр басындағы фольклортану», «1920-30 жылдардағы фольклортану мәселелері» деп аталған тарауларында қазақ халық ауыз әдебиетін игерудің өткен ғасырлар айрығындағы түйіткілді әрі тағылымды тұстарына арнайы талдау жүргізіп, ғылыми тұжырым жасайды. Автор кеңес үкіметінің алғашқы жылдарындағы ауыз әдебиеті үлгілерін жинап, жариялау мен жалпы рухани мұраны игеру мәселелеріне қатысты: «Жаңа туып келе жатқан қазақ әдебиеттану ғылымы мен жанрлық қалыптасу процесіне бет бұрған әдебиет сыны әдеби мұраны игеру барысында екі түрлі бағытқа қарсы күресті. Оның біріншісі – әдеби мұраны, әсіресе, фольклорлық мұраны игеру мен зерттеуде қатты үстемдік алып «Бүкіл ел ауыз әдебиеті – халық мұрасы. Оның жақсы мен жаманы жоқ, бәрін жинап пайдалану керек», - деген «бірыңғай ағым теориясы» болса, екіншісі – «ауыз әдебиеті – үстем тап өкілдерінің қалдырған мұрасы» сондықтан, оны жинап, насихаттаудың қажеті жоқ», - деп, әдебиеттегі дәстүрлік негізді, тарихи сабақтастықты жоққа шығарған – пролеткультшылдар таратқан нигилизм. Әдеби мұраны игеру жолында 1920 жылдардан басталған осы екі бағыт қазақ әдебиеттану ғылымының туу, қалыптасу кезеңдерінде үнемі бой көрсетіп отырды» [1, 82], - деп жазады. Фольклорлық мұраны игеру, зерттеу жұмыстарына сол кездегі идеологиялық күрестің салқыны тигендіктен аталған көзқарастар әдебиет майданында қызу айтыс-тартыс туғызғандығын ғалым нақтылы деректермен ғылыми дәйектейді. Әдеби мұраны зерттеу, қазақ әдебиетінің тарихын жазу жұмыстарына күні кешеге дейін «ұлтшыл-алашордашылар» атанып, қазақ мәдениеті тарихында өз орнын ала алмаған қазақ зиялыларының бір тобының белсене араласуы айтысты мейлінше күшейтіп жібергендігінің себеп-салдарына талдау жасаған. Ғалым: «Пролеткультшылдық нигилизм мен «тұрпайы социологизм» әдісіне қарағанда «бірыңғай ағым» теориясының әдеби мұраны игеру, зерттеудегі тиімді рөлін жоққа шығаруға болмайды. Кейінде ғана қайта орала бастаған халық ауыз әдебиетінің көптеген үлгілері әдебиет сүйер қауымның рухани азығына, фольклорист ғалымдардың зерттеу нысанына айнала бастады. Осы 1920-жылдардағы кейбір пікірлерде айтылып, қазақ әдебиет тарихын зерттеуде үстемдік алған «тұрпайы социологизм» әдісінің әсерінен кейінірек фольклорлық мұралардың көпшілігі халыққа жат саналып, батырлар жырынан тек қана «Қамбар батыр» жырына іш тартқан кезімізді еске алсақ, «бірыңғай ағым теориясын» үнемі даттаушылыққа шүбәлана қарамасқа болмайды» [1, 84], - деп түйіндеді.

Кеңестік әдебиет қалыптасуының бастапқы кезеңіндегі пролетарлық бағыттағы қаламгерлер өздеріне шығармашылық тұрғыдан ықпал етуіне қарамастан «ескі мұрадан іргені аулақ салу керек» деген солақай ұстанымда болды. Бұл бағыттағылар ғасырлар бойы халық санасында сақталған көркем бейнелер мен даналықтың дәні болып келген шығармалардың көркем поэтикалық тілі жаңа әдебиетке таусылмас мол қазына болатындығын жете түсіне бермеді. Мерзімді баспасөз

бетінде әсіре пролетар ақын-жазушылар мен сыншылар: «Ескі әдебиет түгелдей байлар табының жемісі. «Ұлтшыл» оқығандар оны өздерінің өткенді аңсау мен дәріптеу мақсаттары үшін пайдаланып жүр», - деген сияқты пікірлерді оңды-солды жариялауы ауыз әдебиеті мұраларын игеру мәселесіне қаншалықты тежеу салғанын ғалым Жандос Қожахметұлы жан-жақты ғылыми сараптайды.

Кеңес дәуірінің 20-30 жылдары, әсіресе, ауыз әдебиеті мұраларын игеруге байланысты кереғар пікірлер көп болғаны белгілі. Таптық, партиялықпен қоса жалаң қисынды халықтық дейтін ұғымдар фольклорлық туындыларды сүзгіден өткізудің тұрпайы елегіне айналды. Дәстүрлі рухани құндылықтарымыз ресми идеологияның шылбырына мықтап байланды.

Кеңес үкіметінің алғашқы кезеңінде осылай сыр бере бастаған кесапатты кеселге шалдықпаған, ұлт болашағын қаузаған пікірлер де болғандығына тоқталады зерделі зерттеуші. Атап айтқанда, Ө.Бөкейханұлы, А.Байтұрсынұлы, Х.Досмұхамедұлы еңбектерінде халықтық шығармалардың орын алуы ойлы оқырманға осыны ұқтыратынын жазады әдебиеттанушы Ж.Смағұлов.

Ө.Бөкейханов өзі хатқа түсірген «Ер Тарғын» жырының Марабай нұсқасы мен қарасөз түріндегі нұсқасын жинап бастырумен бірге «Бекет батыр», «Қобыланды батыр», «Едіге» жырлары туралы арнайы пікір білдіргендігі, осы жырлардағы тарихи оқиғалардың іздері, көркемдік бітімі ғылыми қорытындыланғанын дәйек етеді [2].

Ауыз әдебиетін жинау, зерттеу саласындағы А.Байтұрсынұлы есімінің де ерекше орны сараланып, «Ер Сайын» эпосын жарыққа шығаруы, батырлық жырлардың жанрлық белгілері мен халықтың жыр тудырудағы рухы жөніндегі толғамы өз кезіндегі ғылыми ізденістің елеулі жаңалығы болғандығына талдау жасалады [3]. Х.Досмұхамедұлының да ауыз әдебиеті мұраларын игеруге қосқан үлесі қомақты екендігі жан-жақты зерделенген [4]. Әрине, кеңестік идеологияның қырағы жантайшаптары мұндай игі істерге тойтарыс беруді өздерінің партиялық парызы санаған. 1928 жылғы «Жыл құсы» альманағының екінші санында жарияланған рецензияда: «Е, ескі заманда не айтпаған деп жеңілге сайып, жүре қарайтындар болар, бірақ «23 жоқтаудағы» ескі сөздерді Ахмет пен Қыр баласы қырлап, сырлап, өндеп жинаған. Сондықтан мұндақыр да бар, сыр да бар, су да бар, мұз да бар, май да бар. «Бояушы дегенгесәкалын бояйды» деген секілді, жоқтауды түзушілер күшейтіп кіреп жіберіпті» [5,61], - деген жазба деректер заманазапыраны болғанақтақтың бетінашады. Дәл осы кезеңде көне әдеби мұралардың молынан жариялана бастауы туралы Жандос Қожахметұлы былайша ой қорытады: «Туған халқының бақытты болашағы үшін бар мүмкіндігінше еңбек етіп, қызмет жасаған, әдеби мұраны жинау, зерттеу саласында елеулі еңбектер қалдырған Ө.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Х.Досмұхамедовтер пролеткультшылдардың нигилистік солақай сындарына қарамастан фольклорлық мұраның біраз үлгілерін жариялады. 1920 жылдардың бас кезінде А.Байтұрсынов пен Ө.Бөкейханов бірігіп шығарған «23 жоқтау», А.Байтұрсыновтың «Ер Сайын», Х.Досмұхамедовтің «Аламан», «Қазақтың халық әдебиеті», «Қыз Жібек», «Кенесары-Наурызбай», М.Жұмабаевтың «Тарту», А.Баржақсиннің «Мың бір мәтел» атты жинақтары мен еңбектері жарық көрді» [1,83].

20-жылдардың соңы мен 30-жылдардың ішінде фольклорлық мұраларды зерттеуге қатысты С.Сейфуллин мен М.Әуезовтің сіңірген еңбегі ерекше болды.

М.Әуезовтің халықтық туындыларды зерттеу бойынша жүргізген ізденістерінің қорытындыларын «Әдебиет тарихы» деген кітабынан кездестіреміз [6]. Мұнда ауыз әдебиетін жүйелеу жөнінде жаңа қадам жасалған, фольклор өзінің жанрлық сипаты бойынша топталған.

Ауыз әдебиеті шығармаларының көркемдік ерекшелігін саралаудағы С.Сейфуллиннің атқарған қызметі де ерекше атап өтуді қажет етеді. Ол өзінің «Қазақ әдебиеті» деген еңбегінде халық туындыларының түрлі жанрларына сипаттама жасап, олардың тандаулы үлгілерінен мол мысал келтіреді [7]. Қазақ халқының тарихына байланысты да қызықты пікірлер мен байламдар бар. Сонымен қатар, бұл еңбекте қазақтың бір топ эпостық жырларына («Қобыланды батыр», «Алпамыс батыр», «Ер Тарғын», «Ер Сайын», «Қамбар батыр», «Шора батыр», «Ер Көкше», «Ер Қосай») тақырыптық талдау жасалған, мазмұны таныстырылған.

Әдебиеттанушы Ж.Смағұловтың: «1920-30 жылдарда жинақталған әдеби-фольклорлық мұраның осы өте бай қоры қазіргі дәуірге дейін фольклористеріміз бен әдебиетші ғалымдарымызға орасан зор көмек жасап келе жатқанын ескеретін болсақ, сол кездегі жинау, жариялау жұмыстарының мән-мағынасы айқындала түсері анық» [1,87], - деген пікірі бүгінгі күннің шындығынан туындаған тұжырым.

Дегенмен, халық ауыз әдебиеті мұраларын игеруге байланысты осынау жарқын істер компартия тарапынан қатаң бақылауға алынып, ресми идеология тізгінді күн өткен сайын тарта ұстады. Сондықтан да фольклор табиғатын терең тануға бағытталған ізденістер үнемі саясатқа жалтақтап, идеологиялық кемшіліктерге ұрынбауы үшін әліптің артын бағуға мәжбүр болды.

1953 жылы Қазақ ССР Ғылым Академиясы президиумының ұйымдастыруымен өткізілген қазақ эпосы туралы дискуссияның қорытындысы онсыз да арқандаулы ғылыми ізденістерді тырп етпестей тұсаулап тастады.

Сондағы солақай түсініктегі ғалымсымақтардың эпосты бағалаудағы басты бағдарының түрі мынау:

1. Жырды таптық, халықтық тұрғыдан қарастыру. Яғни, кейіпкерді бай-кедейге жіктеу. Демек, кез келген ауыз әдебиеті үлгісіндегі кейіпкердің бай болып суреттелуі үстем таптың қоспасы болып шығады.

2. Батырдың түрлі себептермен жауға өзі аттануы, бөтен елді барып шабуы, интерноционализм принципіне жат. Ол жауды тек өз жерінде қарсы алуы керек деген қасаң қағидалар.

“Орақ-Мамай”, “Қарасай-Қази”, “Едіге”, “Ер Есім”, “Ер Сайын”, “Шора батыр” сияқты ғасырлар бойы халықпен бірге жасап келе жатқан жырлар осы қасаң қағиданың құрбаны болды. Бұл қаһармандық эпостарды зерттеу түгілі, атын атаудың өзі қорқынышқа айналды.

Ұлтымыздың рухани нәрі мен тарихи танымы болған мұралар сананы улайтын ескінің сарқыншағы ретіде “тазалауға” ілініп, ұзақ жылдар жабулы жатты.

Қазақтың қаншама қаһармандық эпостары ішінен саяси сүзгі елегінен аман өткен “Қамбар батыр” ғана болды. 1952 жылы “Қамбардан” басқа бүкіл қазақ эпосы оқу бағдарламасынан шығып қалуы бақылаудың тым қаталдығын, қызыл империяның асқан қырағылығын танытса керек. Сондықтан болар, кейбір ғалымдар ой таразасынан ілгеріде өткізген пікірлерінен (дұрыстығын біле тұра) кейін шегінуіне тура келді немесе бүтіндей бас тартты. Мысалы, белгілі әдебиеттанушы ғалым Е.Ысмайлов өзінің “Ақындар” деген монографиясында былай деп жазады: «Алайда, бұл кездегі (өткен ғасырдың 40-50 жылдарын айтады - М.А.) қазақ фольклорын, қазақ әдебиеті тарихын зерттеу жұмысында өрескел саяси қате-кемшіліктер болды. Қазақтың өткен замандағы фольклор мұраларын түгелінен халықтық деп дәріптеу, фольклор шығармаларының қоғамдық, таптық сырларын ашпай көмескі қалдыру, “Едіге” сияқты хан мен феодалдарды мадақтайтын эпосты қазақ ауыз әдебиетінің ең даналық үлгісі етіп көрсету, Кенесары сияқты шапқыншы хандарды дәріптейтін тарихи жырлардың кертартпашылдық мазмұнын әшкерелеп көрсете алмау сияқты елеулі қате-кемшіліктер бірқатар әдебиетшілердің еңбектерінде болды. Ол қателіктерге осы сөзді жазушы автордың өзі ең алдымен ортақ екенін оқушылардың есіне саламын» [8,9]. Бұл – қылышынан қан тамған коммунистік идеология қысымынан қаймығып, амалдың жоғынан айтылған пікір.

Жандос Қожахметұлының: «Әдеби-мәдени мұраны жинау, жариялау үлкен білімділікті, ғылыми дәлдікті, қажымас еңбекшілікті талап ететінін ескерсек, халық әдебиеті үлгілерінің бай қорын жасау (публикаторская работа) жұмысы ғылыми-эстетикалық қажеттілікке айналды. Осының нәтижесінде әдеби мұра туралы ғылыми-зерттеушілік көзқараспен пікір айту мәнді арнаға бағыт алды. Әдеби-тарихи сипаттағы ой-пікір ұштала түсіп, ұлттық әдебиеттің тарихын зерттеу проблемасы дәуір талабы алға тартқан көркемдік міндеттермен іштей бірлік табуға ұмтылды. Жаңа мән, өзгеше сипат алып дами бастады» [1,88], - деген түйінді тұжырымына терең мән беруіміз ләзім. Белгілі фольклортанушы Ш.Ыбыраевтың: «Қазақ фольклорының қолда бар, бұрын-соңды жинаған қолжазбаларының тағдыры ешкімді де бейжай қалдырмауы тиіс. Жыртылған, мүжіліп өше бастаған, арасындағы беттері ұрланған қолжазбалардың сақталу жағдайы ешбір ғылыми талапқа сай емес. Бұлай кете берсе, көп ұзамай қолдағы барынан да айрылатынымыз сөзсіз. Түпнұсқасын қалыпты жағдайда, ерекше күтімде сақтау, оқимын деушілерге сапалы көшірмесін беру сияқты жұмыстар ешбір нұсқауды қажет етпей-ақ әлдеқашан жүзеге асуы керек еді» [9,104], - деген алаңдаушылығында ауыз әдебиеті мұраларын игеруге байланысты түйіткілді ойлар жатыр.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасына байланысты Қоғамдық кеңесте сөйлеген сөзінде Елбасы Н.Ә.Назарбаев: “Ата-бабаларының асыл сөзін жүз томға жинап, бастырып шығаратын ел – бақытты ел, бақуатты ел, болашағы кемел ел. Қазақ елі – сондай ел» [10], - деген болатын. Рухани қазынаға деген мемлекет қамқорлығы өз бағытын өзгертпесе, елдің еңсесі биіктей беретініне күмән жоқ. Эпос зерттеушілерінің мәліметтеріне сүйенсек, қазақ халқына тиесілі батырлық жырлардың

ұзын саны үш жүзге жетіп жығылады екен. Басқа да жабулы күйінде шаң басып жатқан ірілі-ұсақты ауыз әдебиеті жанрларын толықигеретін күн туса, мың томдықтың да ауылы алыс емес.

Фольклорлық мұраны игеру – ұлттың тарихын, рухани бет-бейнесін танып білу. Сондықтан да халықтық туындылардың терең тамырына қан жүгіртіп, көркемдік сипатын тарихи-поэтикалық тұрғыда қайта зерделеу – заман талабы. Филология ғылымдарының докторы, профессор Айгүл Ісімақованың: «...Біз болсақ, өзіміздің кеңестік білімімізбен ғылымға баяғы шектеулі көзқараспен қараудамыз. Осыдан он жыл бұрын қорғалған Ж.Смағұловтың «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы» атты докторлық диссертациясын құлатуға бар күшін салған бір ғалым ағамыздың әрекеттері еске түседі. Оның ойынша ғылым міндетті түрде үйреншікті кеңестік қалыппен жүруі тиіс. «Қолында билігі бар жеке адам ғылымға қиянат жасай алады» дегеннің осылай іске асуына куә болдық. 10 жыл бұрын қазақ әдебиеттану ғылымына төңкеріс жасаған Ж.Смағұловтың бұл еңбегін бүгін ғылыми қауым үн-түнсіз пайдаланып келеді» [11,15], - деп кезінде жазған пікіріне толық қосыламыз. Осы орайда, ғалым Жандос Қожахметұлының әдеби мұраны, оның ішінде фольклорлық туындыларды игеру мәселелеріне қатысты ғылыми тұжырымдары болашақта да талай-талай зерттеулерге негіз болары анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Смағұлов Ж. XX ғасырдағы қазақ әдебиеттану ғылымы. Оқулық. Қарағанды, 2012
2. Қырбаласы. Батыр Бекет. Темірқазық. - М., 1923. №1,3
3. Байтұрсынұлы А. Әдебиеттану. Ташкент, 1926
4. Досмұхамедұлы Х. Аламан. Алматы, 1991
5. Кәкішев Т. Оңашаотау. Алматы, 1982
6. Әуезов М. Әдебиет тарихы. Ташкент, 1927
7. Сейфуллин С. Шығармалары. 6-том Алматы, 1964
8. Ысмайлов Е. Ақындар. Алматы, 1926
9. Ыбыраев Ш. Қазақ фольклористикасы: кеше, бүгін, ертең // Әлем (альманах) №1, Алматы, 1991
10. «Егемен Қазақстан» газеті, №34, 14.02.2007
11. Ісімақова А. Алаш әдебиеттануы. Алматы, 2009

ПРОФЕССОР Ж.СМАҒҰЛОВ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

*Нұрпейісов Н.Ж., ф.ғ.к., доцент
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты
Шымкент қаласы*

Белгілі әдебиеттанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Жандос Қожахметұлы Смағұлов алты белес алпыстың төрінде. Саналы ғұмыры Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетімен ұштасып кеткен ұстаз университет қабырғасынан шыққаннан соң аз ғана уақыт туған өлкесі Ақтоғайда мұғалім болып еңбек жолын бастады. 1983 жылдан Қарағанды қаласындағы жоғары білімнің қара шаңырағы ҚарМУ-дің аты алтын әріптермен жазылатын ұлағатты ұстазы, ғылымда өз соқпағы бар ғалым.

Біздің мақсат – Ж.Смағұлов және қазақ әдебиеттану ғылымының кейбір мәселелері жайында ғана аз-кем пікір сабақтау. Өз зерттеулер нысанының басты бағыты етіп ұлттық әдебиеттану ғылымының тарихы мен әдіснамасының мәселелерін терең зерттеген ізденуші Жандос Қожахметұлы «Қазақтың әдеби мұрасын игеру проблемалары» деген (1993) тақырып бойынша кандидаттық, «Қазақ әдебиеттану ғылымының туу және қалыптасу жолдары» атты (2009) тақырыпта докторлық диссертацияларын қорғады.

Ғалымның әр жылдары ұлттық әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелерін арқау еткен сан алуан монографиялық еңбектері жарық көрді. Атап айтқанда, «Қазақ әдебиеттану ғылымының қалыптасу жолдары» (оқу құралы, 1995), «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы» (1999), «Ұлттық әдебиеттану әлемі» (2005), «Бата сөздердің тағылымдық табиғаты» (2009), «XX ғасырдағы қазақ

әдебиеттану ғылымы» (оқулық, Қарағанды, 2012), (Алматы, 2014) мен «Гуманитарлық ғылымдар саласында ғылыми зерттеуді ұйымдастыру мен жоспарлау» (оқу құралы, 2014) «Әдебиеттану әдіснамасы» (2014), «Тарихтан тағылым» (2014) атты екі томдық ғылыми-зерттеу еңбектері, сонымен қатар жүздеген ғылыми зерттеу, әдіснамалық, т.б. тақырыптарды қамтитын мақалалары жарық көріп келеді.

Қазақстанда жоғары оқу орындарында білім берудің кредиттік жүйеге көшуіне байланысты инновациялық технология талаптарына сай «Қазақ тілі мен әдебиетінің 1001 сұрағына жауап» (2003) аталатын ұжымдық оқу құралын жазушылардың бірі және «Қазақ әдебиеті сыны тарихы» (2009), «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы» (2011) атты ЭЕМ-ға арналған бағдарлама-электронды оқулықтары мен «Гуманитарлық ғылымдар саласында ғылыми зерттеуді ұйымдастыру мен жоспарлау» (2016) деген электрондық оқу әдістемелік құралдары да жаңа заман талабына сай жарық көрген дүниелер.

Ұзақ жылғы ұстаздық қызмет атқару барысындағы іс-тәжірибелерінің негізінде «Әдеби мұраны игеру проблемалары» (1992), «А.Байтұрсынұлы – қазақ әдебиеттану терминдерінің негізін қалаушы» (1997), «Ахметтану бастаулары» (2005), «Әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелері» (2006, ұстазы профессор Т.Кәкішевпен бірге) атты оқу-әдістемелік құралдары жарық көрген. Қазақстан Республикасы Ғылым Академиясы шығарған «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы» (2008) атты екі томдық ұжымдық еңбектің де белсенді авторларының бірі. Тарихи-шежірелік сипатта елтану тақырыбында жазылған «Тарихтан тағылым» (2005) атты зерттеу еңбегі де қалың оқырман ілтипатына бөленген танымдық шығарма.

Профессор Ж.Смағұловтың ғылыми еңбектерімен алыс-жақын шетелдіктер де таныс десек артық айтқандық болмас. Ғылыми зерттеу мақалалары Ресей, АҚШ, Болгария, Қытай, Түркия, Грузия, Қырғызстан т.б. елдерінің ғылыми журналдарында әр жылдар мұғдарында үзбей жарияланып келеді. Іле педогогикалық университетінің құрметті профессоры Ж.Смағұлов көп жылдар бойы жүргізілген шығармашылық байланыс нәтижесінде 2015 жылы Қытай Халық Республикасының астанасы Пекин қаласындағы Орталық Ұлттар университетінде (Минзу университеті) бір ай дәріс оқып, жат жұртта қалған шәкірттерімізді білім нәрімен сусындатты.

Профессор Ж.Смағұлов қаламынан туған ғылыми мұралар аз емес. Сол ғылыми мұралардың біршамасын жоғарыда атап өттік. Бүгінгі біздің мақсат еңбекқор ғалымның әдебиеттану ғылымына байланысты монографиялық зерттеулері жайында ғана сөз еткенді жөн санадық. «XX ғасырдағы қазақ әдебиеттану ғылымы» ғалымның аса құнды әрі монументальды еңбектері санатында. Алғашында Қарағанды қаласында (2012), араға аз ғана уақыт салып Алматы қаласында (2014) жарық көрген еңбек көлемді, 380 бетке жуық ғылыми дүние өзара тығыз байланысқан бес бөлімді қамтиды және іштей сан алуан тарауларға жіктелген. Пікір берушілердің алғы сапында қазақ әдебиеттану ғылымының абызы атанып, күні кеше ғана өмірден өткен Т.Кәкішұлы тұр.

Біздің шағын ғана еңбекте ғалым зерттеулеріне жан-жақты талдау жүргізу мүмкін емес, алайда негізгі түйінді пікірлер жайында ой ортаға салынады.

Зерттеу объектісінің алғашқы нысанасы «Әдеби мұраны зерттеудің негізгі арналары». Бірінші кезекте «XIX ғасыр соңы мен XX ғасыр басындағы фольклортану» ғылымының дамуы жайында пікір сабақтаған ғалым ең алдымен «қазақ әдебиеттану ғылымының жеке ғылым саласы болып алғаш танылып, туу кезеңін бастағанға дейінгі сонау ертедегі түркі заманынан басталған тарихи алғы шарттар XIX ғасырда ерекше орын алады», - деген түйін жасайды. XIX ғасыр да күрделі кезеңдер тоғысында болды. Қазақ елі отаршылдық езгіге тап болды, хакім Абайдың «өздерінді түзелер дей алмаймын, өз қолыңнан кеткен соң енді өз ырқың» деп күңіренетін кезі осы кез. Империялық пиғылдағы олар қазақ халқының жерін, географиясын, тарихын, этнографиясын, әдет-ғұрып, салт-санасын, әдебиетін, тілін зерттей бастады. Алғашында басқыншылық саясаты күшті болған бұл экспедициялар кейіннен таза ғылыми сипатқа ие бола бастады. «Қазақ халқының фольклорлық мұрасын ғылыми-зерттеушілік мәнде жинау мен жариялауда, бағалаушылық сипатта пікір білдіруде орыстың фольклорист, этнограф, ориенталист ғылымдары аса зор еңбек сіңірді», - деп санайтын Смағұлов бұл күндері оңаша отау тігіп, жеке ғылым саласы болып қалыптасып отырған қазақ фольклористика ғылымының даму тарихына ерекше көңіл бөледі, сонымен қатар XX ғасыр басында әдеби мұраны зерттеуге жол басшы бола алған ең елеулі деген еңбектерді санамаалап атап көрсетеді.

XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеттану ғылымы жайлы айтқанда алаш арысы Ә.Бөкейханұлы шығармашылығын айтпай кету мүмкін емес. Әдебиеттанушы ғалымқазақ халқының ардагер перзенттерінің бірі Әлихан Бөкейхановтың «Туземец» деген жасырын атпен жазылған «Қобыланды» жырындағы әйелдер» деп аталатын мақаласы жайында тағылымды талдау жүргізеді. «Бұл – ұлттық әдебиет туралы ғылымның арғы бастауларынан бері келе жатқан ғылыми ізденістер жолында нақты бір көркем шығарманы ғылыми-зерттеушілік, әдеби-теориялық тұрғыда тұтастай алып талдаған алғашқы еңбек», -деп түсіндіретін ол «ұлтшыл-алашордашыл» атанған арыстарымыздың соңғы кезге дейін ғылыми айналымға қосылмай келген еңбектерінің ғылыми-зерттеушілік ой-пікірді дамытудағы қосқан үлесіне айырықша назар аударады. Зерттеуші Ә.Бөкейханов мақаласының әдеби мұраны игеру жолындағы ұлттық ғылыми-зерттеушілік ой-пікірге қосқан үлесін анықтау мақсатында бірнеше жайтты нақтылап атап көрсетеді. Олардың бастылары төмендегідей:

1. Ә.Бөкейхановтың өз мақаласы арқылы көркем шығарманы құрылысы мен сюжеттік желісіне қарай талдаудың алғашқы үлгісін салуы;

2. Көркем шығарманы образына орай талдауға тұңғыш қадам жасауы;

3. Ғылыми-зерттеушілік ой-пікірде айтылып келген әдеби мұраның халықтығы проблемасын белгілі бір шығарманы талдау арқылы ғылыми негіздеуі;

4. Ә.Бөкейхановтың өз мақаласында образ жасаудағы автор шеберлігі деген мәселені тұңғыш рет сөз етуі.

Ә.Бөкейханов жайындағы зерттеудің үлкен бір бөлігі абайтану ғылымымен де толығымен түскен. Ж.Смағұлов қайраткер Бөкейхановтың абайтану әлемінің алғы сапында тұрған сан алуан зерттеулеріне де ерекше көңіл бөлген. Әсіресе Ұлы ақын Абайдың ата-тегі мен өмірбаяны естелік деректер келтірілген үлгіде тұңғыш рет жазылып шығып, әдебиет тарихын зерттеуге бастама жасағанын дәйекті мысалдармен түсіндіреді.

Монументальды еңбектің келесі бөлімі қазақ әдебиеттану ғылымының туу дәуіріне (1900-1940) арналған. Әдебиет тарихын зерттеу мен дәуірлеудегі ізденістерді, әдеби мұраны игерудің өзекті мәселелері мен қазақ әдебиетінің ғылыми тарихын жасау проблемаларын, сонымен қатар ұлттық әдеби-теориялық ой-пікірдің дүниеге келу кезеңі мен қалыптасуы жайында жан-жақты зерттеу жүргізілген. Ендігі ретте ғалымның кейбір ғылыми тұжырымдары мен түйінді ойлары жайында баяндап көрсек.

XX ғасырдың басы дауылды әрі дүрбелеңге толы болды. Төл әдебиет өркен жайып, жанрлық түрлері дамыды, қазақ лирикасы мен прозасы жаңа көркемдік ізденістерге ұмтылды. Фольклорлық және классикалық мұраның таңдаулы үлгілері жарияланды, әдеби жинақтарға енді, жеке кітап болып басылып шықты. Осыған сай әдеби сын да әр дәрежедегі эстетикалық биіктерге қол соза бастады. Кітап шығару ісі қызу қолға алынды. XX ғасырдың алғашқы 20 жылы ішінде 500-ге тарта кітап жарық көрді. Олардың ішінде халық ауыз әдебиетінің үлгілері, қиссалар, әдеби жинақтар, әліппелер мен оқу құралдары, сол кезеңдегі ақын-жазушылар шығармалары, т.б. бар. Классикалық мұрадан Әбу Әли ибн Сина, Қожа Ахмет Яссауи, Шортанбай, Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев, Д.Бабатайұлы, М.Мәнкееұлы шығармалары кітап болып жарық көрді.

Ж.Смағұлов әдебиеттану ғылымының дамуы мен өркендеу жолында «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінің ролін де атап көрсетеді. Баспасөз бетінде жарияланған рецензия мен сыни мақалалар әдеби-тарихи ой-пікірді толықтыра түсті. Бұл тұрғыда айрықша көңіл аударатын бір мәселе – қазақ тіліндегі оқулықтарға деген талап-тілектің күшеюі. Осы жылдары М.Нұрбаевтың «Қазақша әліппе», «Ғалия» медресесі шәкірттері шығарған «Әліппе яки төте оқу», Қ.Қожықовтың «Әліппе», М.Кәшімовтың «Ақыл кітабы» (1903), «Әдеп», «Үгіт» (1907), М.Малдыбаевтың «Қазақша ең жаңа әліппе» (1910), А.Байтұрсыновтың «Тіл құралы» (1915), «Оқу құралы» (1912, 1914, 1915), М.Дибердиевтің «Қазақ балаларына қирает кітабы» (1910), А.Аңдамасовтың «Қазақша оқу кітабы» (1912), Т.Жомартбаевтың «Балаларға жеміс» (1912), С.Көбеевтің «Үлгілі бала» (1912) атты оқу құралдарының шығуы мен қазақтарға арналған орыс тілін үйрену үшін букварьлар, оқулықтар, сөздіктердің шығуы құптарлық құбылыс болды.

Журнал шығарып қана қоймай өзі де әдебиеттану ғылымының өркендеуіне үлесін қосқан М.Сералин шығармашылығын зерттеген Ж.Смағұлов атақты ғалым Т.Кәкішевтің «Сын сапары» монографиясындағы пікірге арнайы тоқталады. Сералин еңбегінің ғылыми-сыншылдық ой-пікірді қалыптастыру жолындағы жаңашылдық сипатын ерекше атап көрсете отырып: «Әдебиеттану

ғылымының элементтері анық көрінетін, зерттеу еңбектерге тән болатын бірқыдыру детальдарға бой ұрған зерттеу», - деп бағалағанын жеткізеді.

Монография авторы әдебиеттану ғылымының қалыптасуына өз кезеңінде айырықша үлес қосқан ақын С.Торайғыров зерттеулеріне арнайы тоқталады. Талантты ақынның «Айқап» журналындағы «Қазақ тіліндегі өлең кітаптар жайынан», «Өлең һәм оны айтушылар» атты сын мақалаларында Абай поэзиясының үлгі-өнеге аларлық мәнін ерекше атай отырып, «Зарқұм», «Сал-сал» сияқты хикаялар мен «Ахырет», «Әдебиет өрнегі» секілді жинақтарды сынап, қазақ поэзиясының алға басуда ұстайтын бағыты – Абай жолы, Абай өнегесі екенін баса айтуының сыры осында жатыр», - деген пікірді Сұлтанмахмұттың өз ойымен толықтырады. Нақтырақ айтқанда: «Біз енді бас қатырғыш дін тақылеттерінен арылып, Еуропа мәдениетіне суарылған жаңа өнерлі тілді жасайық, ол өнерлі тілдің үлгісін бізге Абай берді, Абайдан үйренейік, онан соң сынаптай таза, күмістей кіршіксіз қазақтың ауыз әдебиетінен, бұрынғы сөз тапқыр шешен сөздерден үйренейік». Осылайша XX ғасыр басында ұлт әдебиетінің тарихын ғылыми тұрғыда тану Абай шығармашылығынан басталғанын аңдатады.

Зерттеуші ғалым Ж.Смағұлов дәл осы бағытта А.Байтұрсынов пен М.Дулатов еңбектеріндегі әдебиеттану ғылымының дамып жетілуі жайында да тереңнен толғайды. Әсіресе Ұлы ақынның классикалық мұрасы жайында өз пікірі мен бағасын айтуға талпынған А.Байтұрсыновтың 1913 жылы «Қазақ» газетінде жарияланған «Қазақтың бас ақыны» атты мақаласының ғылыми маңызы мен қазақ әдебиетінің тарихын ғұмырнамалық мақалалар төңірегінде таныту жолындағы М.Дулатовтың «Уақыт» газетіндегі «Ибраһим ибн Құнанбаев» (1908, №383) және «Қазақ» газетінде жарияланған «Қазақ ақыны» (1913, №9), «Абай» (1914, №67), «Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов» (1914, №71,73-77), «Хазірет Сұлтан» (1913, №16-17) секілді мақалаларының маңызы зор болды. «Қазақ ақыны» - Ақмолла ақынды, «Хазірет Сұлтан» - Қожа Ахмет Яссауиді, «И.Құнанбаев» - Абайды оқырман жұртқа таныстыруды ғана мақсат тұтқан мақалалар екенін еске салады. М.Дулатов «Абай сынды ақынның қадірін білмеу қазақ халқының зор кемшілігін көрсетуге толық жарайды, себебі – қазақ басқа жұртпен үзеңгі қағысып, тең халық болып жасай алмауы тарихи әдебиеті жоқтықтан. Тарихи әдебиеті жоқ халықтың дүниеде өмір сүруі, ұлттығын сақтап ілгері басуы қиын. Әдебиеті, тарихы жоқ халықтар сіңісіп, жұтылып жоқ болады. Қай жұрттың болса да жаны – әдебиет, жансыз тән жасалмақ емес», - деп жазғаны уақытында халық тарихы мен әдебиетін жоққа шығарып отырған жоқ, керісінше зерттелмегенін айтып отыр.

Өткен ғасыр басында әдеби мұраны игеру, тану, ғылыми жүйеге түсіру оңай болған жоқ. Бұл туралы ғалым былай деп ой айтады: «Өзінің жанрлық қалыптасуына бет алған әдеби сын мен туу кезеңіне қадам басқанын дәлелдеуге ұмтылған ұлттық әдебиеттану ғылымы жол айрығына тап келді. Әдебиетті эстетикалық және ғылыми танумен ғана шұғылданып келген оларға енді күрделі идеологиялық процестерге араласуына тура келді». Сонымен қатар «қазақ әдебиетінің ғылыми тарихын жасау проблемасы» да оңай болған жоқ. Жалпы қазақ әдебиеттану ғылымының тууы, қалыптасу туралы азды-көпті пікір айтқан М.Әуезов, Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайылов, Т.Кәкішев, Р.Бердібаев, т.б. әдебиеттану ғылымы жайында айтқан ғылыми тұжырымдамалары мол. М.Әуезов 1948 жылы жазған «Қазақ әдебиетінің тарихын жасау мәселелері» атты мақаласында жан-жақты тоқталған. Онда: «Қазақ халқының әдебиет тарихында әдебиеттану ғылымының тарихы әзірге қысқа. Бұл – жас ғылым. Ол «Әдебиеттік сын», «Қазақ әдебиетінің теориясы», «Қазақ әдебиетінің тарихы» деген салаларға бөлініп, енді ғана дамып келеді. Қазақстандағы әдебиеттану ғылымы құрылғанда ол өзінің алғашқы туысымен, бүгінге жеткен сатысымен барлық бас-аяғын жинағанда түгелімен толық мағынасында Ұлы Қазан революциясының жеңісі болды. Октябрьден бұрынғы қазақ тарихында біз бұл жөнінде өскен ғылым дерлік мардымды мұра алғамыз жоқ», - деген қорытындыға келеді. Ал профессор Р.Бердібаев: «20-30 жылдардағы әдебиетті зерттеушілік саласында атқарылған жұмыстар әр алуан. Қазақстанда бастауыш орталау және орта мектептердің көбеюі, жоғары оқу орындарында тіл, әдебиет факультеттерінің ашылуы, әдебиеттің тұрақты хрестоматиялары мен оқулықтарын қажет етті. Оқулықтар, хрестоматиялар жасауға жазушылар, сыншылар қызу ат салысты. Соның арқасында көптеген кітаптар жарыққа шықты. Әдебиет тарихының түрлі мәселелеріне белгілі анықтық, жүйелілік енгізілді. Фольклордың, ертедегі жазба жәдігерлердің, совет жазушыларының шығармаларына сын баға берілді, әдебиеттану ғылыми қалыпқа түсті», - деп жазады.

Қазақ әдебиеттану ғылымының қалыптасу жолдары 1940-1955 жылдар аралығында өтті. Бұл жылдар да аса бір ауыр кезеңдер еді. Бұл жайында: «Ізденістері мен іркілістерге толы туу дәуірінде

сан қилы қиыншылықтарды бастан өткерген, саясат пен идеология қыспағында құрбандықтарға да баруына тура келген, маркстік-лениндік әдіснамалық қағидаларына біржола мойынсұна бастаған ұлттық әдебиеттану ғылымы 40-жылдардың басынан бастап өзінің даму, қалыптасу кезеңіне қадам басты. Қазақ халқының өнері мен әдебиеті, ғылымы, оқу-ағарту саласы үшін бұл өте бір қиын мезгіл еді», - деп атап көрсеткен зерттеуші түйіні тарихи тұрғыдан шындық көзі.

Әдебиеттану ғылымының сүбелі бір саласы сын екені ақиқат. Сын тарихын сөз еткенде Т.Кәкішұлы – ең алдымен аталатын ардақты тұлға. Сол себепті де ғалымның «Әдеби сын тарихы және ғылыми мектептер» деп аталатын соңғы бөлімде «Т.Кәкішұлы және қазақ әдебиеті сыны тарихының зерттелуі» жайында сөз етуі әбден орынды. Профессор Т.Кәкішевтің қазақ әдебиеті сынының туу, қалыптасу жолдарын нақты дәуірлерге бөле отырып зерттеу барысында сын мен әдебиеттану ғылымының сабақтаса, бірін-бірі толықтыра отырып дамитынын ескеріп, үлкен үш кезеңге жіктейтіні белгілі. Ол «Бірінші кезең – қазақ әдебиеті сынының туу дәуірі. Қазақ әдебиеті сынының туу процесі Қазан төңкерісіне дейін созылған. Екінші кезең – қазақ әдебиеті сынының жанр ретінде қалыптасу және әдебиеттану ғылымының туу дәуірі. Бұл процесс 1917-1937 жылдардың арасын қамтиды. Үшінші кезең – қазақ әдебиеті сынының өсіп-өркендеу және әдебиеттану ғылымының қалыптасу дәуірі 1938-1985 жылдар аралығы» деп қарастырады. Ж.Смағұлов осы үш кезеңнің әдебиет туралы ұлттық ғылымының бастан өткерген тарихи жолына тікелей қатысы бар екенін нақтылай атап көрсетеді.

Ж.Смағұлов қазақтың ұлттық әдебиеттану ғылымының қалыптасу кезеңдерін сөз еткенде Е.Ысмайыловтың: «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихына көз жіберсек, оның негізгі екі кезеңді бастан кешіргенін байқауға болады. Бірінші – үйрену, идеялық-творчестволық принциптерді игеру кезеңі. Бұл революцияның алғашқы кезеңінен соғысқа дейінгі дәуірді қамтиды. Екіншісі – соғыстан кейінгі дәуір, яғни қалыптасу, даму дәуірі» – деп екіге бөлетін ойын, одан әрі академик Әуезовтің: «Қазақ әдебиеттану ғылымы бүгінгі жеткен сатысымен, түгелімен Ұлы Октябрь революциясының жемісі болды... Қазақ әдебиеті тарихы мен әдебиеттану жүйесі бізде орта мектептерде оқу құралын жасаудан туды», - деп түсіндіретін ғылыми тұжырымдарын дәйектеме ретінде келтіреді. Алайда жаңа заман, дәуір талабы, соның ішінде азаттыққа жеткен елдің тәуелсіз тұғырында айтатын өз пікірін де ірікпейді. Бұл бағыттағы пікір былай өрбиді: «Осы жоғарыда келтірілген пікірлерге қарасақ, ұлттық әдебиеттану ғылымының тарихын кеңестік дәуірден бастап зерттеу керек деген көзқарас негізінен дұрыс болғанмен, бұл ғылым саласының туу дәуіріне дейінгі тарихи бастаулары назардан тыс қалғаны байқалады. Тарихымыз жаңаша таразыланып жатқан қазіргі уақытта европацентристік ой-пікір мен марксизм-ленинизм ілімінің және зерттеу жұмыстарына қате қаулы-қарарлармен үнемі бағыт-бағдар беріп отырған кеңестік идеология ықпалында айтылып, қағидаға айнала жаздаған көзқарастарға сыни тұрғыда жаңаша қарау – әдебиеттану ғылымының қалыптасу тарихын зерттеу мәселелерімен тығыз байланысты».

Қорытынды пікірге жақындасақ. Филология ғылымдарының докторы, профессор Қуандық Мәшһүр Жүсіп: «Әдебиет – заман ағымы мен дәуір өзгерісінің көркем шежіресі. Сол шежіреде бедерленген уақыт тынысын безбендеген суреткердің шығармашылығы мен өзіндік әлемін тану, әдеби өркендеудің бел-белестерін қал-қадірінше саралап отырған әдебиеттанудың атқарар міндеті оңай болмаған. Сондықтан қазіргі методологиялық негізге сүйене отырып қазақ әдебиеттануының жеке ғылыми саласы ретінде туу, қалыптасу жолын тексеруге, ...жетістігі мен олқылығына баға беруге деген ұмтылысы уақыт талабының ықпалы ғана емес, заңды құбылыс та. ...Бұл тұрғыда саясатқа телінген қазақ әдебиеттану ғылымының кеңестік дәуірде жүріп өткен жолын қарастыру – салиқалық пен парасаттылықты да қажет ететін ақиқат. Сондай сүбелі зерттеулер қатарында Жандос Смағұловтың «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы» атты монографиясын атауға болады», - дейтін пікірі көп жайтты аңғартады.

Сүбелі зерттеу жайында ғалымның замандасы, филология ғылымдарының докторы, профессор, белгілі жүсіпбектанушы Рақымжан Тұрысбек былай деп баға береді: «Ж.Смағұловтың «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы» атты зерттеуінде ұлттық әдебиеттану ғылымының тууы мен қалыптасу кезеңдері, кеңестік идеология мен маркстік-лениндік әдіснаманың «үздік үлгілері», ұлттық сөз өнерінің даму жолы мен көркемдік-идеялық ерекшеліктері, тарихи-танымдық сипаттары, әдеби мұраны игеру мен осы бағыттағы алғашқы ізденістер, ғылыми-зерттеушілік көзқарастар жаңа уақыт талаптары тұрғысынан қарастырылады. Автор көбіне кеңестік жүйе «тағылымдарына»,

әдеби бағыт-арналарға, әр жылдардағы қаулы-құжаттар сырына ден қояды. Нәтижесінде: ұлттық сөз өнерінің әуелгі негіз-арналары, әдебиеттану ғылымындағы алғашқы ізденіс-ірікілістер, болашақ бағыт-бағдарлары нақтылы дерек, жүйелі салыстыру, өзіндік толғам-толғаныстар арқылы байыпты сараланады», - деп атап көрсетеді.

Қазақ әдебиеттану ғылымының тууы мен қалыптасуы, өркендеуі мен дамып жетілуі жайында көп жылдардан бері талмай еңбек етіп келе жатқан Ж.Смағұловтың ғылыми тұжырымдары бұл күндері әбден орныққан, жүйеге түскен, тағылым таразысынан өткен. Біз бұл пікірге ғалым еңбектерімен таныса отырып анық көз жеткіздік. Шын мәнінде, көп қиындықты бастан өткеріп, идеологиялық қысымдардың күшімен сан алуан соқпақты бастан кешірген әдебиеттану ғылымын сара жолға бастайтын, замана, дәуір талабына сай орнықты ой, азат пікірмен суарылған монументальды мұраның баға жетпес жетістігі осында.

Ж.Қ.СМАҒҰЛОВ – ӘДЕБИЕТТАНУШЫ ҒАЛЫМ.

Б.Е.Сыздықова оқытушы, ғылым магистрі,

А.Қарабаева., студент,

А.Камели., студент

Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ

Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы, Халықаралық Ақпараттандыру Академиясының (МАИН) академигі, әдебиеттанушы ғалым, сыншы – Смағұлов Жандос Қожахметұлы халқымыздың ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа жеткізген сөз өнерінің асыл қазынасын, мұрасын, сонымен қатар ұлттық ғылыми-зерттеушілік, әдеби-теориялық ой-пікірдің қалыптасу жолындағы ізденістер мен ірікілістерді ғылыми тұрғыда саралады.

Профессор Ж.Смағұловтың зерттеу нысанының басты бағыты – ұлттық әдебиеттану ғылымының тарихы мен әдіснамасының мәселелері. Қазақ халқының сыншылдық-эстетикалық, әдеби-теориялық, әдеби-тарихи көзқарастардан құралатын ұлттық ғылыми-зерттеушілік ой-пікірінің туып-қалыптасу жолдарын ғылыми таразылады. 1993 жылы «Қазақ әдебиеті» мамандығы бойынша «Қазақтың әдеби мұрасын игеру проблемалары» деген тақырып бойынша кандидаттық, 2009 жылы «Қазақ әдебиеттану ғылымының туу және қалыптасу жолдары» атты тақырыпта докторлық диссертация қорғады. Ж.Смағұлов – 4 монография, 5 оқулық пен оқу құралы және бірнеше оқу-әдістемелік құралдардың, 200-ден астам ғылыми және сын мақалалардың авторы.

Атап айтқанда «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы» (1999), «Ұлттық әдебиеттану әлемі» (2005) атты монографияларында қазақтың ғылыми-зерттеушілік ой-пікірінің бастауларын сонау VI ғасырдан бері қарай жазба жәдігерлердің хатқа түсуінен жол тартқан алғашқы ізденістер мен руна жазуының пайда болуынан бастайды. Түрік қағанаты аталған алып империяның және Орта ғасырлардағы түркі ғалымдардың әдебиетті өнер деп тану жолындағы бүкіл әлемдік өркениетке қосқан үлес-салмағы тұңғыш рет пайымдалады. Осы монографияларында ұлттық әдебиеттану ғылымының тарих алдындағы кезеңін (предыстория науки), туу, қалыптасу және даму жолдарын нақты дәуірлерге бөле келіп, еуропацентристік көзқарастардағы қағидаға айналып кеткен тұжырымдарға қарсы ұлттық мүддедегі тың ойларын ғылыми айналымға енгізді. Ж. Смағұловтың бұл монографияларында әдебиет туралы ұлттық ғылымның жеке сала ретінде туып, қалыптасу жолындағы ізденістері мен ірікілістері, табыстары мен кемшіліктері кешенді түрде сараланған.[1]

Бұл зерттеудегі ой-тұжырымдарды келешекте жазылатын қазақ әдебиеті тарихының көп томдығында, әсіресе оның әр дәуіріне сай берілетін әдебиеттану мен сынға арналған тарауларын жаңаша көзқараста саралауда пайдалануға болады. Сонымен қатар, ұлттық әдебиет тарихы мен теориясы мәселелерінің ғылыми тұрғыда зерттелуі тарихын, жеке дарындар шығармашылығының тексерілуі жолдарын қарастыратын түрлі мақсаттағы оқулықтар мен оқу құралдарын жазуға қолдануға болады. Бұл бағыттарда соны қадамдар жасау үшін ұлттық ғылыми-зерттеушілік ой-пікірдің туу, қалыптасу жолындағы ізденістері мен ірікілістерін ескеріп отырудың ғылыми тұрғыдағы маңызы зор екені анық. Сонымен бірге бұл жұмыс нәтижелері бізде азырақ сөз болып жүрген қазақ әдебиеттану ғылымының теориялық және әдіснамалық мәселелерін тереңдете қарастыруға

мүмкіндік береді. [2,13]

«Бата сөздердің тағылымдық табиғаты» (2009) атты монографиялық еңбегінде бата сөздердің қазақ фольклорында алатын орны мен жанрлық табиғаты және түрлері ғылыми тұрғыда зерттелген. Кеңес дәуіріндегі атеистік көзқарасқа байланысты зерттеу нысанынан тыс қалған бата сөздердің жанрлық ерекшеліктерін қарастыра отырып, оның әрбір түрінің танымдық және тағылымдық мәнін ашып көрсетеді. Зерттеу жоғары оқу орындарының оқытушылары мен студенттеріне, магистрлер мен әдебиеттану ғылымының тарихы мен әдіснамалық мәселелерін зерттеумен шұғылданушыларға және мектеп мұғалімдеріне арналған.

«Әдебиеттану әдіснамасы. (2014) атты монографияда әдебиеттану ғылымы әдіснамасының негізгі мәселелерін зерттеп-зерделеу басты нысанаға алынған. Ұлттық ғылыми-зерттеушілік ой-пікірдің әлемдік әдебиеттану әдіснамасындағы ғылыми мектептер мен зерттеу әдіс-тәсілдерін меңгеру бағытындағы бастан өткерген тарихи жолы сараланған. Ұлттық әдебиет туралы ғылым жеке сала ретінде туу, қалыптасу жолындағы әдіснамалық ізденістері мен іркілістері, жетістіктері мен кемшіліктеріне қазіргі кездегі өскелең талап деңгейінде баға берілген.

«Қазақ әдебиеттану ғылымының қалыптасу жолдары» (1995) аталатын оқу құралында қазақ халқының әдеби мұрасының XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы ғылыми тұрғыда жиналып-жариялануы мен зерттелуі жан-жақты сөз болады. Бұл кезең — ғасырлар бойы қазақ ұлтының фольклорда және жазба жәдігерлерде сақталып келген әдеби мұрасын шын мәнінде ғылыми тұрғыда саралауға жол ашқан өте бір күрделі мезгіл болса, осы еңбегінде автор ұлттық ғылыми-зерттеушілік ой-пікірге Алаш Арыстарының қосқан үлесін алғашқылардың бірі ретінде саралады. Еңбекте ұлттық әдебиеттану ғылымында маркстік-лениндік методологияның орын тебуі нақты деректермен дәлелденеді. [1]

Қазақ әдебиеттану ғылымының өсіп-өркендеу жолын қазақ даласындағы қоғамдық сананың өсуіне орай әдеби-теориялық ой-пікірдің ояну, әдебиетке байланысты ғылыми ұғымдардың қалыптасу, фольклорлық, классикалық мұраларды жинап-жариялау мен зерттелу процесін кезең-кезеңге бөліп отырып отырып зерттеп көрсетудің практикалық та, теориялық та мәні бар. Ғылыми-зерттеушілік, әдеби-теориялық, әдеби-тарихи ой-пікірдің ояну, даму кезеңдерінен бастап, қазақ әдебиеттану ғылымының туу, қалыптасу процесіндегі өткен жолын тарихи тұрғыда ғылыми саралау бүгінгі таңдағы өзекті мәселелердің бірі дер едік. [3, 3-7] Демек, халқымыздың ғасырлар қойнауынан келген рухани һәм мәдени мұрамыз — әдебиетімізге қатысты осынау көкейкесті мәселені жан-жақты зерттеп, әрі қарай дамытуды бірінші орынға қойған Ж. Қожахметұлының қосқан зор үлесі атап айтылған еңбегінде де айқын көрсетілген.

Ғылыми зерттеу жұмыстары саласы бойынша «XX ғасырдағы қазақ әдебиеттану ғылымы» (Қарағанды, 2012), (Алматы, 2014) аталатын оқулықтары мен «Гуманитарлық ғылымдар саласында ғылыми зерттеуді ұйымдастыру мен жоспарлау» (2014) атты оқу құралы жарыққа шығып, елімізде ЖОО-дарында осы аттас пәннің оқу үдерісіне енуіне бірден бір құрал болып табылды. Магистратурада мен пейжд докторантурада ұлттық әдебиеттану ғылымының тарихы мен әдіснамасы, өзекті мәселелеріне байланысты жүргізілетін пәндер бойынша негізгі оқу құралдары болып саналады. Сонымен қатар қазақ әдебиеттану ғылымының көкейкесті мәселелері туралы «XX ғасырдың алпысыншы жылдарындағы сын, әдебиеттану, библиография» (Қарағанды, 2014) (Қ.Қалыбековамен бірге) аталатын оқулығы мен «XX ғасырдың қырықыншы-алпысыншы жылдарындағы сын және әдебиеттану» (Қарағанды, 2015) деген оқу құралдары (Қарағанды, 2012), (Қ.Қалыбекова, С.Такировпен бірге) да жарық көрген.

«Тарихтан тағылым» (2014) атты екі томдық ғылыми-зерттеу мақалаларының жинағы жарық көрген. Бұл еңбегінде ғалымдық шығармашылығындағы әр кездерде жазылған ғылыми-зерттеу және әдеби сын мақалалары топтастырылған. Жинақта ұлттық әдебиеттану ғылымында ұлы дарындар тағдыры мен шығармашылықтарының зерделену тарихы мен көрнекті ғалымдар туралы зерттелу мақалалары және әдеби-теориялық талдаулары берілген.

Қазақстанда жоғары оқу орындарында білім берудің кредиттік жүйеге көшуіне байланысты инновациялық технология талаптарына сай «Қазақ тілі мен әдебиетінің 1001 сұрағына жауап» (2003) аталатын ұжымдық оқу құралын жазушылардың бірі және «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы» (ЭЕМ-ға арналған бағдарлама — электронды оқулық) (2011) атты еңбегі де жарық көрді.

Ұстаздық қызмет атқару барысындағы іс-тәжірибелерінің негізінде «Әдеби мұраны игеру

проблемалары» (1992), «А. Байтұрсынұлы – қазақ әдебиеттану терминдерінің негізін қалаушы» (1997), «Ахметтану бастаулары» (2005), «Әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелері» (2006) (проф. Т. Кәкішевпен бірге) атты оқу-әдістемелік құралдары жарық көрген. Қазақстан Республикасы Ғылым Академиясы шығарған «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы» (2008) атты екі томдық ұжымдық еңбектің авторларының бірі. Тарихи-шежірелік сипатта елтану тақырыбында жазылған «Тағылымға тағзым» (2005) атты зерттеу еңбегі де бар.

Профессор Ж.Смағұловтың ғылыми еңбектерімен шетелдіктер де таныс. Мақалалары Ресей, АҚШ, Болгария, Қытай, Түркия, Грузия, Қырғызстан т.б. елдерінің ғылыми журналдарында жарияланған. 2005 жылы Халықаралық «Кәтеп» қорының шақыруымен Түркияда болып Анкарада Гази атындағы университетте, 2014 және 2015 жылдары Қытай Халық Республикасының Құлжа қаласындағы Іле педогогикалық университетінде, Күйтін қаласындағы Шыңжаң қолданбалы кәсіптік техника институтында дәріс оқып қайтқан. Іле педогогикалық университетінің құрметті профессоры. 2015 жылы Қытай Халық Республикасының астанасы Пекин қаласындағы Орталық Ұлттар университетінде (Минзу университеті) бір ай дәріс оқыды.

Әдебиеттану ғылымы саласында ізбасар шәкірттер дайындау жолында да айтарлықтай жетістіктерге жетті. 2 филология ғылымдарының кандидаты мен 7 ғылым магистрантына ғылыми жетекшілік жасап, олардың ұлт әдебиеті тарихын зерттеудегі ізденістеріне жол ашты. Адал еңбегі лайықты бағаланып, екі рет Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ-дың «Құрмет грамотасымен», «Академик Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ-ге 40 жыл» және «ҚарМТУ-дың 60 жылдығы» мерейтойлық төс белгілерімен марапатталды. [1]

Мұхтар Әуезов айтпақшы, «Адам ірілігі бір сипат емес, ішкі-тысқы сан сипат қасиеттерінен құралады». Жандос Смағұлов ұстазымыздың да тек ұстаздығы ғана емес, даналығын, әдебиетке қосқан үлесін ерекше даралап, бағалаған, күнде көріп, дәрісіне қатысып жүрген студенттері ғана емес, қазақтың дәрежелі де, елге танылған белді адамдардың аса құрметтеп, биікке көтеруі жай ғана сөз емес. Ол қағаз бетіне түсіп, дарын иелерімен танылған, мойындалған тұлға. «...Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды Мемлекеттік университетінің қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы Жандос Қожахметұлы өзі де жоғары білім беру саласында көп жылдардан бері қызмет жасап келе жатқан, білікті маман, білімді шәкірттер тәрбиелеген ұлағатты ұстаз. Сонау мектеп қабырғасында жүрген шағынан бастап көркем әдебиет атты әлемге, сөз өнеріне жақын болған Жандос ұстаздың өлеңдері мен мақалалары кезінде аудандық «Арқа еңбеккері» газетінен бастап республикалық басылымдарда жарық көрген.» [4]

Ғылым мен көркем әдебиетте ортақ қасиеттер көп: бақылау, салыстыру, зерттеу екеуіне де тән. [5] Ал қазақ әдебиеттануының тарихи даму белестерін қазіргі кезең талабына сай зерттеу, саралау ісіндегі ғылыми ізденісте соңғы жылдары тың серпіліс байқалуда. Мұның өзі ұлттық санадағы сілкіністі айғақтап қана қоймай, халықтың сан ғасырлық тарихы мен рухани мұрасына деген шынайы талғамы мен танымын еселеуде, оны ұрпақ тәрбиесіне өрісті ықпал етуге мүмкіндік бермек.

Әлемдік өркениетте өзіндік орны бар мол рухани құндылықтарымызды тануда тамсану кезеңі өтіп, ендігі кезекте оның парқы мен нарқын ғылыми негізінде таразылайтын уақыт жетті. Себебі өткенге орынды, орынсыз тамсану күні кешегі кеңестік дәуірдегі барымызға жатсына қарауға әкеп соғады. Бұл – мәдениетіміз бен әдебиетті дұрыс бағалауда бір жақтылыққа ұрындырмақ. Бұған кешегі кеңес дәуірдегі қазақ әдебиетін таразылауда орын алып отырған кейбір ұшқары, бір жақты пікірлердің бой көрсетіп қалуы нақты дәлел бола алады.

Әдебиет – замана ағымы мен дәуір өзгерістерінің көркем шежіресі. Сол шежіреде бедерленген уақыт тынысын безбендеген суреткердің шығармашылығы мен өзіндік әлемін тану, әдеби өркендеудің бел-белестерін қалқадірінше саралап отырған әдебиеттанудың атқарар міндеті оңай болмаған. Сондықтан қазіргі методологиялық негізге сүйене отырып, қазақ әдебиеттануының жеке ғылыми саласы ретінде туу, қалыптасу жолын тексеруге, әр кезеңдегі жетістігі мен олқылығына баға беруге деген ұмтылысы уақыт талабының ықпалына ғана емес, заңды құбылыс та. Әсіресе, маркстік-лениндік әдіснама талабы мүмкіндік бере қоймаған әдебиеттанудағы ұлттық мүддеге қатысты мәселелер өзекті арнаға айналып отыр. Бұл тұрғыда саясатқа телінген қазақ әдебиеттану ғылымының кеңестік дәуірде жүріп өткен жолын қарастыру – салиқалық пен парасаттылықты да қажет ететіндігі ақиқат. Сондай сүбелі зерттеулердің қатарында Алматының «Қазақ университеті» баспасынан жарық көрген ғалым Жандос Қожахметұлы Смағұловтың «Қазақ әдебиеттану

ғылымының тарихы» атты монографиясын атауға болады.

Зерттеудің күрделілігі мен қарастырылып отырған ғылыми мәселелердің зор ауқымдылығы авторға мол жауапкершілік жүктелгенін айқындайды. Әдебиет тарихы, әдебиет сыны, әдебиет теориясы сияқты әдебиеттанудың басты салаларындағы жетістіктерін мұқият екшеп, жан-жақты саралағанда ғана тұтас ғылымының маңызын ашып көрсету мүмкіндігі тұмақ. Міне, осы тұрғыдан алғанда, «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихын» тың ізденіс деп бағалаған орынды. [6,432]

Қазақ тілін қарабайыр санайтын надандық бұлтын сейілту үшін мынаны еске алу артық болмас: егер бір ғана «Абай жолында» Әуезов 16983 сөз қолданса, ал Шекспир мен Байронның барша лексиконы 15 мың сөзді құрайды. Демек, қазақ әдебиетінің дәмін көрмей жатып, әлемдік әдебиетке қол созудың өзі – ақымақтық. Бұл Герольд Бельгердің сөзі, тумысынан басқа ұлт бола тұра, қазақты дәл мұндай сүйген жан кемде-кем. Міне осы дана жазушымыз айтып өткендей, қазақ әдебиеті – қазақтың бетке ұстары, яғни әдебиетті зерттеу, дәріптеу әрқашан бірінші орында болу керек. Дегенмен өкінішке орай, «менің ойымша қазіргі таңда ұлттық әдебиеттанудың болашағын ойлап жүрген ешкім жоқ сияқты. Тек «могиканның соңғы тұяғы» Т.Кәкішев ғана болмаса. «Мүйізі қарағайдай академиктер» лауазымды қызмет үшін алаулатып, жалаулатып сөйлейді. Сол шіркіндердің ең құрығанда Ұлы Ахаңның ең болмаса «ғылым кандидаты» да емес екенін андасанда ойына алмайтыны өкінішті. Ең жаманы сол – олар ғылымға жаңа араласқан жас талапкерді «пара бермесең қадамың алға баспайды» деген пендешілік жаман пиғылға үйретіп тастады.» Деген сөзінде, Жандос Қожахметұлы шындықты бетке айтуға қаймықпайтындығын көреміз. Әрі шынымен де қазақ әдебиетіне деген жанашырлықтың төмендеп тұрған заман екенін айтпасақ та белгілі. Дегенмен, Жандос ағайды әдебиет жанашыры деп Жандос Қожахметұлының бір ауыз сөзін естіген әрбір адам айта алады. Әдебиет майталманы, Тұрсынбек Кәкішев та, өз мерейтойында, дүйім жұрттың алдында: «егер менің тілімнің астында Арыстан баб Қожа Ахмет Йассауи үшін сақтағандай құрманың сүйегі болса, мен оны мынау Жандосқа берер едім»[7] деген екен. Мұның астарында Кәкішевтің басқаны емес, дәл осы Жандос Қожахметұлын өзінің шәкірті деп тапқанын, өзімен пара-пар екенін мойындағаны.

Бұл жерде Ж.Смағұловты елден ерекшеленіп, айрықша дәріптейік деп отырған жоқпыз. Алайда осынау азаматтың ғылым атты киелі де бекзат өріске бет бұрғалы аталмыш тақырыпты егжей-тегжейлі зерттеп келе жатқанын айтпау әділдік бола қоймас. Әлемдік теория-қағида бойынша әдебиеттану ғылымы әдебиет тарихы, сыны және теориясынан тұрады. Ғылыми дәрежеге қайткенде де қол жеткізуді мақсат тұтқан біреу болса, осы үш саланың бірін алып зерттесе де болар еді. Бірақ ғалым бір ұлттың ұзақ мерзім бойы жүріп өткен тарихи жолын оның руханият әлемімен тығыз байланыста алып зерделеген. Екіншіден, ұлттық әдебиеттану ғылымының тарихы өзімізді солай оқытатындықтан, күні кешегі XX ғасырдың ол жақ, бұл жанындағы уақыттан ғана басталады деген пікірге ғалым үзілді-кесілді қарсы шығып, оның тарихи тамыры сонау көне дәуірде жатқандығын ғылыми тұрғыда дәлелдеп шыққан.

Көненің көзіндей сонау ғасырлар қойнауынан бүгінгі күнге жеткен ертедегі түркі жазба ескерткіштері мен жазба дүниелері ұлттық руханият қорынан қосылған, баға жетпес әдеби, мәдени құбылыс ғана емес, сонымен бірге біздің сыншылдық-эстетикалық, әдеби-теориялық, әдеби-тарихи, ғылыми-зерттеушілік өре-деңгейіміздің көне дәуірлердегі көрінісі қандай болғанына айғақ. Еңсесі биік ұлттың тарихы да бай. Рухы биік жұрттың рухани кеңістігі де жүдеу болмаған. Әдебиеті бар ел - мәдениетті ел. [8]

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1.Сілтеме: <http://poetika.kz/1739>
- 2.Ж. Смағұлов «Ұлттық әдебиеттану әлемі», Қарағанды, «Болашақ-Баспа», 2005 жыл.
- 3.Ж. Қ. Смағұлов «Қазақ әдебиеттану ғылымының қалыптасу жолдары». Қарағанды. ҚарМУ басп. 1995 жыл.
- 4.Құрмет Бәжікеев «Тоқырауын тынысы» газеті. 26 сәуір, 2013 жыл.
- 5.Сілтеме: <http://oilar.kz/quote/899>
- 6.Қуандық Мәшһүр-Жүсіп, Сарыарқа самалы. 23 қараша, жұма, 2001 жыл. №95
- 7.Т.Кәкішев, «Зерделігалым» «Қазақәдебиеті» газеті.
- 8.М.Хамзин, «Орталық Қазақстан» 12 қаңтар, 2002 жыл. №7-8.

ҒАЛЫМДЫҚ ПЕН ҰСТАЗДЫҚТЫ ТЕҢ ӨРГЕН...

*Такиров С.У., ф.ғ.к, доцент,
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ*

Профессор Жандос Қожахметұлы Смағұлов – қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымында өзіндік орны бар көрнекті тұлға. Бүкіл саналы ғұмырын ғылым жолына, оның ішінде әдебиеттану ғылымына арнаған ұлағатты ұстаз. Қасиетті де, киелі Ақтоғай топырағында, оның ішінде Арқаны аскары Аксоранның етегінде дүниеге келген филология ғылымдарының докторы, профессор Жандос Смағұлов ағамыз алпыстың аскарына шықты.

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінде отыз жылдан артық табан аудармай еңбек етіп, ұстаздық қызметпен қатар ғылыми жұмыстарын да атқарды. Ауылдық мектептен еңбек жолын бастап, оқу ісінің меңгерушісі, мектеп директоры қызметін істеп, университетте жалғастырған ұстаздық жолында көптеген жас шәкірттерінің көкірегіне жарық беріп, өнеге дарытып, олардың өз мамандығының білікті білгірі болуына үлкен үлесін қосты. Қазақ әдебиеттану ғылымы, оның ішінде ұлттық сын тарихын зерттеуші, академик Тұрсынбек Кәкішұлы сияқты танымал тұлғадан тәлім алған Жандос Қожахметұлы ширек ғасырдан астам ғұмырын ұлттық әдебиеттану ғылымының тарихын жүйелі зерделеп, әдеби мұра мен сын тарихын саралап, әдебиетті зерттеуші ғалымдардың еңбектерін сараптауға арнады. Ғалымның бұл саладағы еңбектері республикада жетекші тенденцияға айналып, басты зерттеушіге айналды.

1986 жылы Алматы қаласындағы Әл-Фараби атындағы қазақ мемлекеттік ұлттық университетінің аспирантурасына түсіп, Тұрсынбек Кәкішұлының ғылыми жетекшілігімен «Қазақтың әдеби мұрасын игеру проблемалары» деген тақырыпта зерттеу жұмысын жүргізді. Ұлттық әдебиеттану ғылымындағы аса маңызды тақырыпқа арнаған бұл еңбегін 1993 жылы сәтті қорғап шықты. Бұл диссертациялық жұмысында ұлттық ғылыми зерттеушілік ой-пікірдің өткен ғасырдағы әдеби мұраны игеру жолындағы зерттеулері жүйеленіп, ғылыми айналымға енді. Әдеби мұраны игерудегі алғашқы ізденістер, қазақ әдебиетінің тарихын зерттеу және әдеби-теориялық ой-пікір, қазақ әдебиетінің ғылыми тарихын жасау мен дәуірге бөлу сияқты өзекті мәселелерін қарастырды. Сонымен қатар, сол кезеңдегі әдебиетке, әдебиеттану ғылымына жаңадан ғана еніп, зерттеу нысанына айналған Алаш арыстарының әдеби шығармалары мен ғылыми зерттеулерінде жан-жақты қарастырып, олардың ғылыми тұжырымдары мен әдеби-зерттеушілік ой-пікірлерінің ғылыми айналымға енуіне өз үлесін қосты. Мысалы: «Ә.Бөкейханов қазақ әдебиеттану ғылымында классикалық мұраны игеруге алғашқы болып қалам тартқан, Абайтану деп аталатын үлкен жолдың соқпағын салған тұңғыш зерттеуші санау керек» деген пікірді алғаш айтқан зерттеушілердің бірі екенін айтуымыз керек (1,40).

Кейіннен осы тақырыпты тереңнен қаузап қарастыру арқылы «Қазақ әдебиеттану ғылымының туу және қалыптасу жолдары» деген тақырыпта докторлық диссертациясын қорғады. Аталмыш ғылыми зерттеуінде ұлттық әдебиеттану ғылымының тарихының мәселелерін қарастырып, ғылыми зерттеушілік ой-пікірдің ояна бастаған алғашқы кезеңінен, қазақ әдебиеттануының туу, қалыптасу дәуірлері ғылыми тұрғыдан зерделенді. Ұлт әдебиеті туралы ізденістерге жаңаша баға беріп, тоталитарлық жүйенің тигізген зардаптарын тарихи тұрғыдан сарапқа салды. Ғалым еңбектерінде тарихи шындыққа сай баға беру бағытын ұстай отырып, маркстік-лениндік әдіснама қағидаларына орай жазылған еңбектердің жетістіктері мен бүгінгі таңдағы талап-тілек бойынша қателік болып табылатын тұстарын таразылады.

Осы ғылыми зерттеулерінің нәтижесінде 1999 жылы «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы», 2005 жылы «Ұлттық әдебиеттану әлемі», 2009 жылы «Бата сөздердің тағылымдық табиғаты» атты ғылыми ортаға танымал іргелі еңбектері жарыққа шықты.

«Тас кітапқа түскен көне жазба ескерткіштер түрік қағанатының тарих сахнасына шығуы мен ұлттық тұрғыда өзін танытудың тарихи куәсі екені анық. Халық тарихындағы екі ғасырда өткен заманауи оқиғалар туралы поэзиялық дастандардың әдеби көркем туынды ретінде бағаланып хатқа түскен әдеби мұраны игеру саласындағы жұмыстардың алғашқы соқпағы, яғни ғылыми-зерттеушілік, сыншылдық-эстетикалық ой-пікірдің арғы сілемдері деп тану қажет» деген ой-

тұжырымынан бастау алған ғылыми зерттеулерінде ұлттық әдебиеттану ғылымының мың жылдық тарихына саралау жасайды (2,18).

Жандос Қожахметұлының бұл еңбектері тұтас қазақ әдебиеттану ғылымының табысы деп санауға болады. Әдебиетті зерттеуші танымал ғалым Айгүл Ісмақова «Жандос Смағұлов Қарағанды да отырып-ақ, бір ғылыми институт істейтін жұмысты бір өзі атқарыпты» деген сөзі осының дәлелі болса керек.

Ғалым зерттеулерінің құндылығы ғылыми зерттеушілік ой-пікірдің ізденістері мен тоталитарлық жүйе талабынан туған кемшіліктерге тек ғылыми ғана емес тарихи тұрғыдан баға беруге деген нақты көзқарастарынан туындайтын тұжырымдарында жатыр.

Ж.Смағұловтың ғылыми зерттеу еңбектерін қазақ халқына танымал көрнекті тұлға, ұстазы Тұрсынбек Кәкішұлы, әдебиетті зерттеуші Д.Ысқақұлы, Қ.Жүсіпов, С.Негимов, М.Хамзин, А.Ісмақова, Р.Тұрысбек сынды көрнекті ғалымдар жоғары бағалады.

Аталмыш ғылыми монографиялардан басқа жоғары оқу орындарында студенттер қауымы пайдаланып жүрген бірнеше оқулық пен оқу құралдарының да авторы. Атап айтар болсақ, «Әдеби мұраны игеру проблемалары» (1992), «Қазақ әдебиеттану ғылымының қалыптасу жолдары» (1995), «А.Байтұрсынұлы – қазақ әдебиеттану терминдерінің негізін салушы» (1997), «XX ғасырдағы қазақ әдебиеттану ғылымы» (2012,2014).

Сонымен қатар Қазақстан Республикасы Ғылым Академиясы шығарған «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы» (2008) атты ұжымдық еңбектің авторларының бірі болса, тарихи-шежірелік сипатта жазылған «Тағылымға тағзым» (2005) мен «Тарихтан тағылым» (2014) атты II томдық зерттеуінде қазақ әдебиеті мен әдебиеттануындағы танымал тұлғалар мен көрнекті ғалымдар туралы зерттеу мақалалары мен сыншылдық ой-пікірлері берілген.

Бұл зерттеуі де өзінің проблемалық сипатымен, эстетикалық терең талдауларға құрылған толғамдарының танымдық деңгейімен құнды.Еңбектер филология факультетінің оқу үрдісінде, студенттер мен магистранттардың білім алуына, мамандықтарын жан-жақты игеруге көп көмегін тигізуде. Сонымен бірге әдебиеттің сан түрлі мәселесіне арналған екі жүзден астам мақалаларының да бұл бағытта алар орны ерекше. Ғалымның зерттеулерін ұлттық әдебиеттану ғылымында өзіндік ізі бар, тағылымы мол дүниелер деуге толық негіз бар.

Тұрсынбек Кәкішұлындай ғұлама ғалым бүгінгі алпыстың асқарына шыққан шәкіртіне ғылымның шалқарына еркін жүзуді ғана емес, сонымен бірге ұлтжандылық, шәкірт тәрбиелеудегі ағалықтың жолында көрсеткен сияқты. Қазақ әдебиеттану ғылымы мен сын тарихы саласынан шәкірттер дайындап, олардың ғылыми ізденістеріне жол ашты. Атап айтсақ, Т.Кәкішұлымен бірігіп қазіргі кезеңде Еуразия ұлттық университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы С.Жұмағұловтың, профессор Д.Ысқақұлымен бірігіп С.Такировтың кандидаттық диссертацияларының ғылыми жетекшісі болды. Қарағанды қаласындағы «Болашақ» университетінің «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының меңгерушісі болған А.Бабашовтың, Қарағанды политехникалық университетінің «Тіл және мәдениет» кафедрасының меңгерушісі Қ.Қалыбекованың ғылыми жұмыстарының тақырыбын бекітуде ағалық ақыл-кеңестерін аямай, сәтті қорғап шығуына мұрындық болды. Сонымен қатар Қарағанды мемлекеттік университетінде студенттерге дәріс беріп, білікті оқытушы болып жүрген Ж.Жұмағелдин, Б.Рахимбаева, Ж.Кенжебекова т.б. көптеген магистранттарға әдебиеттану ғылымының тарихы, сынның әдістемелік және ғылыми негіздері, сәкентану, сәбиттану ілімдерінің қалыптасу жолдары, әдеби ағым сияқты өзекті тақырыптарды қорғатты.

«Жақсының жақсылығын айт, нұры тасысын...» демекші, 2000 жылдың наурыз айында Азат Бабашов екеумізді Жандос ағамыз Алматы қаласына диссертациялық тақырыбымызды бекітуге алып барды. Вагонға отырғаннан кейін: «Сендер уайымдамаңдар, бізді таңертең Әуез досым күтіп алады, екеуміз Алматыда ҚазМУ-дың аспирантурасында үш жыл бірге оқыдық, ондай азаматты көрген жоқсыңдар, аузын ашса жүрегі көрінеді», –деп мақтауын жеткізді. Поезд Алматы теміржол бекетіне тоқтағанда, алдымыздан аңқылдай күліп, Жәкеңнің жандосы әдебиетші ғалым Әуез Бейсебаев қарсы алды. Ағамызайтса айтқанындай, жігіт екен. Бізді жас деп қарамай, қолымыздағы жүгімізді ала салып: «Әй, Жандос, біраз уақыт бұрын Сағымбайды әкеп Тұрсекеңе таныстырып, кандидаттық диссертациясының тақырыбын нақтылап, бағыт-бағдар беріп жүр едің, енді мына екі Қарағандылықты тағы алып келіпсің ғой, ғылымдағы жолдары болсын», – деп тілегін айтты. Содан

кейін: «Сені бұдан бұлай «Қарағандының Алтынсарині» деп атау керек екен, деп күле қарады.

Марқұм Әуез Бейсебаев досы айтқандай, Жандос Қожахметұлы Ыбырай Алтынсарин сияқты шәкірттерін ізгілікке, асыл арманға, абзал мұратқа жетелер ұстаз бола білді.

2003 жылы Жәкең жетекші болған «XX ғасырдың 40-50 жылдарындағы қазақ әдеби сыны» деген тақырыптағы диссертациялық еңбегімді аяқтап, қорғауға шығу ғана қалды. Бірақта 2001 жылы қорғалған докторлық диссертациясының артынан қызғаныштан көре алмаған кейбір «ағайындары» домалақ арыздарын домалатып, арты дауға ұласты. Осы кезде ағамыздың тағы бір азаматтығының куәсі болдым: «Сен енді маған қарайлама, піскен астың күйігі жаман болады, менің жұмысымның аяғы қашан бітетіні белгісіз, Дандай ағаңмен келістім, ғылыми жетекшің сол кісі болады», - деп өз шешімін айтты. Қазақ әдебиеті сынының тарихын, сын жанрларын зерттеуші ғалым, профессор Дандай Ысқақұлына мені ертіп барып таныстырып: «Дәке, сізге айтқан ұлым осы, жұмысы толық аяқталған тек сәтті қорғатып шықсаңыз болды», - деп өтінішін білдірді. Сөйткен ғылыми еңбекті 2004 жылы сәтті қорғап шықтық.

Өрқашанда ізденісте жүретін ғалым ағамыздың ғылыми тереңдігімен әдістемелік шеберлігінің байланысы «Қазақ әдебиеті сынының тарихы», «Әдеби мұраны игеру мәселелері», «Ұлттық әдебиеттану ғылымының тарихы» т.б. тақырыбындағы дәрістерінде көрініс береді. Ұшан теңіз әдеби және әдебиеттану материалдарын есінде сақтай отырып, аудиторияда отырған студенттерге қызықты да, тартымды етіп жеткізеді.

Жандос Қожахметұлының ұлттық әдебиеттану ғылымының тарихына арналған терең мағыналы дәрістерін шетелдік университеттерде өз студенттеріне тыңдату. Мысалы, 2005 жылы Халықаралық «Кәтеп» қорының шақыруымен Анкара қаласындағы Гази атындағы университетіне, 2014 жылы Қытайдың Құлжа қаласындағы Іле педогогикалық университетіне, Шыңжаң қолданбалы кәсіптік институтына, 2015 жылы Қытай астанасы Пекин қаласындағы Мензу ұлттар университетіне барып, дәріс оқып қайтты. Сондай-ақ, Қазақстандағы Алматы, Арқалық, Жезқазған т.б. қалалардағы университеттерге шақыртумен барып студенттерге білімін беруде.

Міне, осы шәкірт, студент, болашақ мұғалімдерді дайындау мен ғылым жолындағы ересен еңбегі үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрілігінің «Жоғары оқу орындарының үздік оқытушысы – 2013» мемлекеттік грантының иегері болды.

Ұлттық әдебиеттанудағы Т.Кәкішұлы негізін қалаған ғылыми мектептің бір керегесі, Халықаралық Ақпараттандыру Академиясының академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор Жандос Қожахметұлы Смағұловты ғалымдық пен ұстаздықты бөле жармай тең ұстаған тұлға десек артық айтқандық болмайды. Бұл ойымызға ғалымның болмыс-бітімін даралай көрсететін зерттеулері куә. Осы еңбектері әдебиеттану ғылымының төрінен орын аларына да сенімдіміз.

Ағамызды мерейтойымен құттықтай отырып, шығармашылық шабыт, отбасылық бақыт, еңбегіне табыс тілейміз. Асқаралы алпыстың арқасына мінген ағамыздың бергені де мол, берері де бар деген ойдамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Смағұлов Ж. Қазақ әдебиеттану ғылымының қалыптасу жолдары. Қарағанды, 1995. 135 б.

2 Смағұлов Ж. Ұлттық әдебиеттану әлемі. Қарағанды, 2005. 317 б.

ҰЛТТЫҚ ӘДЕБИЕТТАНУ: ӘДЕБИ ҺӘМ ҒЫЛЫМИ АРНАЛАРЫ (Әдебиеттанушы Жандос Смағұлов еңбектері хақында)

*Тұрысбек Р.С., ф.ғ.д., профессор,
Л.Н.Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті*

Ұлттық әдебиеттану ғылымының тарихы мен тағылымына ден қойсақ, арғы арналары мен бастаулары, басым бағыттары мен даму үрдістерінің барын айқын аңғарар едік. Ақиқатында, қазақ әдебиеті тарихының әуелгі бастауларынан көрініс беретін-ұлттық әдебиеттану кеше мен бүгінді берік байланыстырып, даму үрдістерін, сабақтастық сипаттарын терең танытады. Бұл бағытта алуан ізденіс, көзқарас эволюциясы, зерттеу мен зерделеуге қатысты әдеби-ғылыми бағыттардағы еңбектер

бар [1].

Ұлттық әдебиеттану ғылымының тарихы мен тағылымы туралы еске алғанда, ф.ғ.д., профессор Ж.Қ.Смағұловтың есімі мен еңбектері ойға оралады («Қазақ әдебиеттану ғылымының қалыптасу жолдары» (1995), «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы» (1999); «Ұлттық әдебиеттану әлемі» (2005) т.б.).

Профессор Ж.Смағұлов еңбектерімен танысқан тұста-ұлттық әдебиеттану ғылымының тууы мен тарихи негіздері, қалыптасу кезеңдері мен даму үрдістері өз ара байланыс, сабақтастық тұрғысынан танып-талданып, кешендік бағытта сипат алып, зерттеу жүйесіне айналатынын аңғарар едік. Нәтижесінде, асыл сөз арналарын әуелгі бастау-бұлағынан тарата тартып, бүгінгі бел-белестеріне барлау-талдау жүргізіп, кезеңдік құбылыстарға, заман мен уақыт тынысына, империялық саясат ұшқындарына, партиялық құжат-қаулылардың әсер-ықпалына мән беріп, қазіргі талаптар тұрғысынан жіті көзқарас білдіріліп, маңызды қадамдар жасалады. Өзіндік бағыт-ұстанымдары да айқын.

Орайлы тұста еске алсақ, профессор Ж.Смағұловтың «Ұлттық әдебиеттану әлемі» атты зерттеуі қазақ әдебиеттану ғылымының тууы мен қалыптасу кезеңдерін қарастырып, оның тарихи негіздерін, ғылыми-зерттеушілік сипаттарын, әдеби-теориялық аспектілерін, сыншылдық-эстетикалық қырларын кең түрде ашып, осы бағыттағы ізденіс пен көзқарас жүйесіне, әр алуан еңбек, құжат-қаулы, дәйек-дерек, мұрағат материалдарына айрықша мән береді [2, 317].

Зерттеу құрылымы бірнеше тараудан тұрады («Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихи негіздері», «Қазақ әдебиеттану ғылымының туу кезеңі», «Қазақ әдебиеттану ғылымының қалыптасу жолдары»). Кітап тараулары мен жүйесінен арғы-бергі кезеңдердегі қоғамдық құбылыстар, әдеби-тарихи жағдаяттар, ғылыми-зерттеушілік көзқарастар, қысқасы асыл сөздің тарихнамасына қатысты іргелі ізденіс, өзекті мәселелер кең көлемде қозғалады. Бұдан байқалатыны: «Ұлттық әдебиеттану әлемі»-көне кезеңнен кеңестік дәуірдің 1970 жылдар аралығын қамтып, сөз өнері тарихындағы таныс-бейтаныс тұстарды, әдеби-тарихи һәм мәдени мұраларды да тиісінше тілге тиек етіп, осының негізінде алуан ізденіс, ғылыми-зерттеушілік бағыт, көзқарастарды жіті зерделейді. Мол материал, алуан дәйек-дерек көздерін, әдеби-мәдени жәдігерліктерді жүйелісөз етіп, оның бәрі-баршасы қазақ әдебиеті тарихының жасау ісіне, әдеби-мәдени мұраны игеруге, ғылыми - зерттеу әдіснамасына, тарихилық негізіне қатысын айқындайды. Осы жәйттерді негізге алып, көзқарас эволюциясына ден қойып, ғылыми-зерттеушілік ұстанымды алға шығарып, ұлттық әдебиеттану әлемін, табиғаты мен тағылымын жан-жақты ашады. Әдеби-мәдени мұра мәселесіне, оны зерттеу жәйі қозғалады.

Зерттеу еңбектің алғашқы тарауында («Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихи негіздері») ұлттық әдебиеттанудың өзекті мәселелері: YI-XIY ғ.ғ. ғылыми таным-білік, ғылыми-зерттеушілік ой-пікірлер жүйесі, әдеби мұраны жинап-жариялау, оның әдіснамалық, теориялық һәм практикалық мәні айқындалады. Ұлттық әдебиеттану ғылымының арғы-бергі кезеңдеріне қатысты көзқарастар, зерттеулер жүйесіне назар аударылып, осы бағыттағы өзекті мәселелерге ден қояды. Олардың кейбір тұстары былай беріледі: «...бүкіл түркі халықтарына ортақ ежелгі дәуірдегі әдеби мұраны игеруден басталған ұлттық сыншылдық-эстетикалық, әдеби-теориялық, әдеби-тарихи ой-пікірдің арғы бастауларын анықтау; ғылым-зерттеушілік ой-пікірдің әдеби мұраны игеру процесіндегі алғашқы ізденістерін нақтылау; қазақ әдебиетінің ғылыми тарихын жасау мен дәуірге бөлу мәселесі жолындағы ізденістер мен іркілістерді саралау; ұлттық мүддеге сай мақсатты жазылғандықтан, ғылыми айналыстан шығарылып тасталған зерттеулердің әдебиеттану ғылымын қалыптастыру жолындағы мән-маңызына баға беру» [2, 10-11].

Әдеби мұра мәселесі-Орхон-Енисей ескерткіштері негізінде көрінген ғылыми-зерттеушілік, сыншылдық-эстетикалық ой-пікірлердің жүйесінен танылады. Осының негізінде ел әдебиетінің Түрік қағанаты тұсында басталғаны, мәдениет пен өнердің көрінгені, жазба жәдігерліктерде тарих бедері, тақырып-мазмұн, көркемдік арналары орын алғанына маңыз беріледі (19-бет). Ұлт руханиятындағы Әл-Фараби әлемі, М.Қашғари мұрасы, Қ.А.Ясауи ілімі, М.Х.Дулати тағылымы, «Бабырнама» баяны т.т. ұлттық әдебиеттану негізінің қалыптасуына айрықша әсер еткен факторлар екендігі байыпты баяндалады. Алтын Орда кезеңі, Дешті-Қыпшақ тағылымы, Қазақ хандығы тұсындағы әдеби-рухани қазыналар, көркемдік дамудың тарихи сабақтастығы-ұлттық сипат тұрғысынан таразыланады. Кезең көріністеріне, уақыт бедеріне мән

беріледі. Бұдан басқа-Шоқан, Ыбырай, Абай әлемі-асыл сөздің құнарлы арнасы, іргелі саласы, кең өрісті өлкесі ретінде танылып, ұлттық әдеби-тарихи, ғылыми-теориялық бағыттағы ойлау жүйесінің белесті биігі ретінде көрініс береді. Бастысы: «...Шоқан, Ыбырай, Абай классикалық мұраны игеру саласындағы ғылыми-зерттеушілік бағыттағы ізденістері арқылы халық ауыз әдебиетінен мүлде бөлек сипаттағы, ғасырларға созылған дәуірлерден тұратын ұлттық әдебиет тарихы бар екені туралы алғашқы ұғымды қалыптастырды. Оның көрнекті өкілдері кімдер екенін таныстырып, алдағы зерттеу жұмыстарына бағыт-бағдар жасап, негізгі арналарын көрсетіп берді» [2, 64].

«Қазақ әдебиеттану ғылымының туу кезеңі. (1900-1940)» атты екінші тарауда ХХ ғ.б. қоғамдық-тарихи жағдаяттар, қазақ баспасөзінің жәйі («Айқап», «Қазақ», т.т.), Абай әлемі төңірегіндегі көзқарастар жүйесі, әдебиет тарихына қатысты көзқарастар, халық әдебиеті нұсқаларын жинап-жариялау, оқулық-хрестоматия дайындау ісі кең орын алады. Ал, А. Байтұрсынов, М. Әуезов, С. Мұқанов, Е. Ысмайылов, Қ. Жұмалиев, Б. Кенжебаев т.б. ұлт әдебиеттануы төңірегіндегі көзқарастар жүйесі, кезеңдеу хақындағы еңбектері, негізгі ұстаным үлгілері алға тартылады. Ұлттық әдебиеттану мәні, ғылыми-теориялық талдаулар жүйесі, әдеби жанр, көркемдік әдіс, ағым-бағыттар, реализм талаптары да кезең-уақыт шындықтары тұрғысынан сараланады. Ал, түйінді тұста: «...ұлттық әдебиеттану ғылымы өзінің талай қиын-қыстаулы жолдан өткен туу дәуірін аяқтап, социализмнің орнауына байланысты толық үстемдікке ие болған маркстік-лениндік әдіснама қағидаларының талаптарын меңгере отырып, қалыптасу кезеңіне қадам басты», - деп жазады [2, 214].

«Қазақ әдебиеттану ғылымының қалыптасу жолдары» атты үшінші тарауда ғылыми-зерттеушілік бағыттағы даму мен дағдарысқа, әдебиет пен өнердегі, білім мен ғылым жүйесіндегі идеологияның қпалы, ұлт зиялыларының тағдыр-талайы, қуғын-сүргіннің зиянды зардаптары, қаулы-құжаттардың руханият ісіне кері әсері кең түрде қозғалады. Ұлттық әдебиеттану бағытындағы оқулық-хрестоматиялар (Қ. Жұмалиев- «Қазақ әдебиеті», «Әдебиет теориясы», Е. Ысмайылов- «Қазақ әдебиеті», «Әдебиет теориясының негіздері» т.т.) мен Тіл-әдебиет институты мен Жазушылар одағы ұйымдастырған-Абай мұрасын зерттеу, Алаш арыстарының шығармашылық мұрасын ақтау, әдеби мұра мен оны зерттеуге қатысты конференция материалдары, осы төңіректегі көзқарас эволюциясы нақтылы талдау, зерделеулерге арналады. Бірқатар зерттеу еңбектері-Е. Ысмайыловтың «Ақындар», Ә. Тәжібаевтың «Өмір және поэзия», С. Қирабаевтың «С. Сейфуллин», Т. Кәкішевтің «С. Сейфуллин», М. Дүйсеновтың «Ақын мұраты», Т. Нұртазиннің «Жазушы және өмір», Р. Бердібаевтың «Роман және заман», М. Қаратаевтың «Шеберлік шыңына», З. Қабдоловтың «Жанр сыры», З. Ахметовтың «Қазақ өлең құрылысы», Х. Әдібаевтың «Уақыт және суреткер» т.б. аталып, тақырыбы мен мазмұн жүйесі, зерттеу бағыты мен талдау мәнері назарға алынады. Сондай-ақ, қазақ библиографиясының тәжірибесі мен тағылымына да орын беріледі. Автор осының негізінде ұлттық әдебиеттанудың бел-белестеріне мән береді. Заман шындығы мен уақыт рухына ден қояды. Нәтижесінде: «...көне дәуірден алғашқы бастауларын алған қазақ әдебиеттану ғылымы өзінің тарих алдындағы алғышарттарға сай өсіп-өркендеу және жеке ғылым ретінде туу, қалыптасу дәуірлерін бастан өткеріп, 1970 жылдардан басталатын өсіп-жетілу, даму, бүкіл әлемдік әдебиеттану деңгейіндегі өрелі биіктерге қол созу жолындағы жаңа қадамдар жасауға бет алады», - деген қорытындыға келеді [2, 315]. Демек, профессор Ж. Смағұловтың «Ұлттық әдебиеттану әлемі» атты зерттеу еңбегі, негізінен көне кезеңнен-1970 жылдар аралығындағы қазақ әдебиетінің тарихының басым бағыттарын, әдеби мұраны игеру ісіндегі ғылыми-зерттеушілік, әдеби-теориялық, сыншылдық-эстетикалық принциптер жүйесін әр қырынан қарап, нақтылы талдау, зерттеу нысаны еткен елеулі еңбектер қатарына жататыны анық.

Жинақтап айтқанда, профессор Ж. Смағұловтың зерттеу еңбектеріне тән ортақ тақырып-ұлттық әдебиеттану ғылымының қалыптасуы мен даму үрдістері десек, бұл бағыт жүйелі жүзеге асты. Арғы арналардың тереңіне еркін енді. Әдеби жәдігерліктерге, мәдени мұраны игеру һәм зерттеу мәселелеріне ден қойды. Әрі бұл бағытты ғылыми-теориялық тұрғыдан қарастырып, бірқатар салыстыру, талдаулар да жасалады. Ол өзіндік нәтижесін берді. Өз бағытын айқындап, қолтаңбасын қалдырды. Бұл бағытта бағдарлама, хрестоматиялар құрастырды. Оқу құралын дайындады. Зерттеу мақалаларын жазды. Алыс-жақын шетелдерге жолы түсіп, ұлттық әдебиеттану, қалыптасуы мен даму үрдістері, асыл сөздің арналары, өзіндік өзгешеліктері, көркемдік көкжиегі, құбылыстары хақында дәріс оқыды. Әдеби-рухани мәні, тәлімдік нәрі төңірегінде де сыр-сұхбаттар өрбітті. Өмір мәні, ғылым нәрі де осында болса керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. - Алматы: Аруна, 2005. - 576 бет; Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. - Семей-Новосибирск: Талер-Пресс, 2006. - 398 бет; Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы. Екі том. - Алматы: Қаз Ақпарат, 2009, т.т.

2. Смағұлов Ж. Ұлттық әдебиеттану әлемі. - Қарағанды: Болашақ-Баспа, 2005. - 317 бет

ТӘУЕЛСІЗ КЕЗДЕГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТТАНУЫНА ҚОСЫЛҒАН СҮБЕЛІ ҮЛЕС

*Ісімақова А.С., ф.ғ.д., профессор,
ҚР БҒМ ҒК М.О. Әуезов атындағы
Әдебиет және өнер институтының
бас ғылыми қызметкері*

Тәуелсіз кезіндегі қазақ әдебиеттануында тұңғыш рет советтік социалистік, таптық әдебиеттануды жоққа шығарған зерттеулер 1990 жылдардың басында орын ала бастады. Бұл істің басында профессор Тұрсынбек Кәкішұлы тұрғаны да заңдылық іспеттес. Т.Кәкішұлының тікелей ғылыми жетекшілігімен Қарағанды университетінде жаңа әдебиеттанулық топ қалыптасты. Бұлардың басты ерекшелігі қазақ әдебиеттануының бастау көздерінен бастап, даму негіздерін анықтап, XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеттануының алғышарттарын анықтап беру болып табылды. Сонымен қатар совет әдебиеттануына дейінгі әдеби процесс тұңғыш рет осылай реттеле басталды. Профессор Т.Кәкішұлы қалыптастырған Қарағанды әдебиеттану мектебі қазіргі әдебиетті танытатын ғылымға нақты үлес қосып келе жатқанын мойындауымыз керек. Осы топтың басында Жандос Смағұлдың зерттеулері тұрғаны анық. Әдебиетшінің басты ғылыми мақсаты – қазақ әдебиеттануының совет кезінде айтылмай қалған кездерін айқындап, нақты зерттеулері мен әдебиетшілердің есімдерін анықтау болды. Сондықтан зерттеушінің тұңғыш еңбектері аға ұрпақ тұрғысынан сынға ұшырағаны да сол кезге тән қиыншылық еді. Докторлық диссертациясын қорғауға қатысты Ж.Смағұлдың бастан кешкен зардабы ғалымның Алаш әдебиеттануы үшін көрген азабы дер едім. Бүгін бізге бұл туралы айту оңай. Бірақ сол кезде жас зерттеушіні Т.Кәкішұлы сияқты ұстазы қолдай алмаса ғылымға үлкен қиянат жасалар еді. Сондықтан Ж.Смағұлдың әрбір мақаласы және монографиясы осындай қиыншылықтармен келгенін және бұлар қазіргі әдебиеттануға қосылған сүбелі үлес екені даусыз.

Тәуелсіз кезінде қазақ әдебиеттануының қалыптасу тарихы тұңғыш рет арнайы зерттелді. Жандос Смағұлдың «Қазақ әдебиеттану ғылымының қалыптасу тарихы» атты монографиясында қазақ әдебиеттану ғылымының бастау көздері сонау әл-Фарабиден басталатыны, жыраулар эстетикасындағы әдеби құндылықтардан айқындалғаны Шоқан, Ыбырай, Абай мұраларындағы әдеби-эстетикалық тұжырымдардың алғаш түсініктері болғанын зерттеуші тұңғыш рет негізгі зерттеу нысанына алған.

1999 жылы жарық көрген Ж.Смағұловтың аталған зерттеуінде ұлттық әдебиеттану ғылымының тууы мен қалыптасу кезеңдері, кеңестік идеология мен маркстік-лениндік әдіснаманың тозғаны, әдеби мұраны игеру мен осы бағыттағы нақты ұсыныстарды бүгінгі уақыттың жаңа талаптары тұрғысынан қарастырды. Автор тұңғыш рет ұлттық әдебиеттану ғылымы қашан туды, қалай қалыптасты деген сауалдарға жауап берді. Зерттеу нәтижесінде ұлттық сөз өнерінің әуелгі негіз – арналары анықталған. Әдебиеттану ғылымының алғашқы бастаулары болып табылатын мәтіндер қарастырылған «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы. Қазақ әдебиеттану ғылымының тууы мен қалыптасуы хақында» (1999) атты монографияда келесі мәселелер қойылған: Қазақ әдебиеттану ғылымының бастаулары 1. Көне дәуірден жеткен көрікті ой. 2. Ғасырлар сыры. Әдеби мұраны игерудегі алғашқы ізденістер. XIX ғасырдың ғылыми-зерттеулік ой-пікірдің дамуы. Қазақ әдебиеттану ғылымының туу дәуірі. 1. XX ғ. Басындағы ғылыми-зерттеушілік ой-пікір ізденістері. 2. Әдеби мұраны игерудің өзекті мәселелері (1920-30) фольклор және 20-30 жылдардағы ғылыми-зерттеушілік ой-пікір. 20-30 жылдардағы әдебиет тарихын зерттеудегі ізденістер мен іркілістер. Оқулықтар және қазақ әдебиетінің ғылыми тарихын жасау проблемасы. 20-30 жылдардағы әдеби-теориялық ой-пікір. Қазақ әдебиеттану ғылымының қалыптасу жолдары. Даму және дағдарыс. Жаңғыру кезеңі және жаңа бетбұрыс.

Бұл зерттеу бұрын ғылыми тұрғыда зерттеу нысанына алынбаған тақырыпты көтерді. Қазақ

әдебиеттану ғылымының тарихы, даму жолдары түрлі кезеңдерге жіктеліп әр дәуірдің өзіндік басты кескін-келбеті, жетістіктері мен кемшіліктері, ізденістері мен табыстары біртұтас сараланған. Монографияның басты мақсаты – ұлттық ғылыми-зерттеушілік ой-пікірдің ояну, жетілу, өркендеу ерекшеліктерін айқындау және әдебиет туралы ұлттық ғылымның туу, қалыптасу кезеңін анықтап дәуірге бөлу болып табылады. Зерттеушінің пікірінше: «Кезінде еуропоцентристік көзқарасқа сүйенген маркстік-лениндік әдіснама мүмкіндік бермеген, оны арқау еткен ұлттық нигилистер жоққа шығаруымен келген қазақ әдебиеттану ғылымының арғы бастауларынан (истоки) бері жүйелеуді негізге алдық. Қазақ халқына да ортақ түркі жазба ескерткіштерінен бастап ХХ ғасырға дейінгі уақыт аралығы қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы алғышарттардан тұратын тарих алдындағы дәуір ретінде алынды. Ал ұлттық ғылым ретінде туу кезеңі – 1900-1940 жылдар, қалыптасу дәуірі – 1941-1970 жылдар аралығында өтті деген жүйені дәлелдеуге ұмтылдық».

Ұлттық ғылымның тууына негіз болған деген мәтіндер ғылыми сараланған, оған: көне дәуірден бері жадғасқан әдеби мұраны игерудегі ізденістер, ХІХ ғасырдағы қазақ ағартушы-ойшылдардың және басқа да ұлт зиялыларының фольклортану, әдебиет тарихы мен теориясы салаларындағы зерттеу еңбектері. Зерттеушінің пайымдауынша: «Бұл кезеңде ұлттық ғылыми-зерттеушілік ой-пікірде орыс әдебиеттану ғылымындағы мифологиялық, филологиялық, тарихи-мәдени мектептеріне тән теориялары мен әдістердің айқын көрініс таба бастауы салыстырмалық тұрғыда қарастырылып, әдеби-теориялық ой-пікірдің алғашқы қадамдары сараланды». Келесі кезең туралы былай делінген: «ХХ ғасыр басындағы ғұмырнамалық зерттеулердің көбеюі, ұлттық әдебиеттің тарихы мен теориясының нақты сөз бола бастауы, библиографиялық бағытта алғашқы қадамдардың жасалуы қазақ әдебиеттану ғылымының сол кезде туғандығын дәлелдеді. Бұдан соң ғылыми-зерттеушілік ой-пікірдің төңкерістен соғысқа дейінгі аралықтағы ізденістері мен іркілістері жаңаша көзқараста зерттелді». Зерттеуші «пролеткультшылық», «тұрпайы социологизм», «бірыңғай ағым» теориясының зиянды әсері, маркстік-лениндік әдіснаманы игеруге мәжбүр болған қазақ әдебиеттануының қиын-қыстау жолдарын саралап шыққан. Бұл еңбекте ғылыми сарапталып тарихи-салыстырмалы түрде талданған. ХХ ғасыр басында ұлттық мүддеге сай дамуға ұмтылған ғылыми-зерттеушілік ой-пікірдің бұлармен күреске түскені, соның нәтижесінде ұлттық әдебиеттану ғылымының туғаны тұжырымдалған. Ең бастысы «Қазақ әдебиеттануының дамуы мен дағдарысқа толы қалыптасу дәуіріндегі қол жеткізген жетістіктері мен кемшіліктері маркстік-лениндік әдіснама құрсауында және идеологиялық қыспақта болғандықтан түрлі бұрмалаушылықтарға жол бере отырғанымен, «бір адым алға, екі адым кейін» жүруге душар болса да жеке ғылым саласы ретінде толық қалыптасқандығы ғылыми тұрғыда қарастырылған».

«Көне дәуірден жеткен көрікті ой» атты І-тарауда әдеби мұраны игеруге деген тұңғыш үлгі Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінен басталған. Арнайы әл-Фараби мұрасы зерттелген – тұңғыш филолог, тіл білімі мен әдебиет теориясының зерттеушісі ретінде. «Қорқыт ата кітабы» мен «Оғызнаме», «Диуани лұғат ат түрік» (М.Қашғари) әдеби танулық тұрғысынан сөз етілген. ХІ-ХІІ ғасырдағы Ж.Баласағұни («Құдатғу білік»), Р.Иігүнеки «Ақиқат сыйы», Қ.А.Иасауи («Диуани хикмет»), С.Бақырғани («Ақыр заман кітабы» кітабы) осы тұрғыдан сараланған.

ХІІІ ғасыр – Алтын Орда ІХ-ХІІ ғғ. – Қарахандықтар заманы толығымен осы тұрғыда қарастырылған. «Әдеби мұраны игерудегі алғашқы ізденістер» атты тараушада Қазақ хандығы кезіндегі (ХV ғасыр) сөз өнері үлгілері аталған тақырыпқа қатысты сараланған. Толғау жанрының тек қазақ әдебиетіне тән екендігі, Асан қайғы, Қазтуған (ХV ғасыр), Доспамбет, Шалкиіз (ХV), Жиёмбет, Марғасқа, Ақтамберді (ХVІІ), және т.б. бұл жанрдың ірі өкілдерінің әдеби мұрасы зерттелген. Көбірек сақталғандары Кет Бұға, Сыпыра жырау, Қодантайшы, (ХVІІ ғасыр). Ақтамберді, Тәтіқара, Үмбетей, Бұқар, Көтеш, Шал, Абыл мұрасы әдебиетінің міндетін атқарғаны, халықтық сипат әкелгені, әдебиеттің деңгейін көтергені айтылған. Ш.Уәлиханов, Абай мен Ыбырайдың, Ө.Бөкейхан мұрасы әдеби танымдық пікірлер тұрғысынан да арнайы қарастырылған.

ХІХ ғасырдағы ғылыми зерттеушілік ой пікірдің дамуы үш бағытта зерттелген: 1) Ғылыми бағалаушылық мәні басым ой-пікірлер, 2) Шығармашылық мұраны жинап жариялау, кітап етіп бастырып шығару жолындағы ізденістер. 3) Ғұмырнамалық сипаттағы зерттеулер.

«Қазақ әдебиеттану ғылымының туу дәуірі» (1900-1940жж.) тарауында бұрын нақты қарастырылмаған ХХ ғасыр басындағы әдеби сын, әдебиеттанулық, теориялық еңбектер жан-жақты зерттелген. Осы процестен «Әдеби мұраны игерудегі өзекті мәселелер (1920-30)» атты тарауша

бөлімі алынып талданған. әдеби процесс сол кездегі Ресейдегі «Леф», «Кузница», «ОПОЯЗ», «Перевал», «Серапионовы братья» т.б. мәдени бағдарламалар контекстінде зерттелген. Тұңғыш рет А.Байтұрсынұлы, Х.Досмұхамедұлы, С.Сейфуллин, М.Әуезов, І.Жансүгіров, Н.Төреқұлов, С.Мұқанов еңбектері біріктіріліп жүйеленген.

«20-30 жж. әдебиет тарихын зерттеудегі ізденістер мен іркілістер» тарауында кеңес әдебиеттануының шектеулі зерттеулері сұрыпталған. Бұл процестен «Оқулықтар және қазақ әдебиетінің ғылыми тарихын жасау проблемасы» атты тарау бөлініп сараланған. М.Әуезов, Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайылов, Т.Кәкішев, Д.Бердібаев, М.Қаратаевтың оқулықтары талданған.

Ж.Смағұл монографиясының «20-30 жылдардағы әдеби-теориялық ой-пікір» тараушасында А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышына» теориялық талдау жасаған. Осы теориялық кітаптағы «Сөз өнерінің жіктері мен топтары» тұңғыш рет жүйелі кестесі келтірілген (297-303). Осыншама теориялық нақтылық пен аналитикалық сараптама арқасында А.Байтұрсынұлының әдебиеттанулық теориясы тұңғыш рет XX ғасыр ғылыми контекстінде зерделенген.

«Қазақ әдебиеттану ғылымының қалыптасу жолдары» атты тарауда 1940 жылы басталған Қ.Жұмалиев, Б.Кенжебаев, Е.Ысмайылов оқулықтары, М.Қаратаев, М.Базарбаев, А.Нұрқатов, С.Қирабаев, М.Ғабдуллин, С.Талжанов, Ш.Сәтбаева, Ә.Қоңыратбаев, Т.Кәкішев, М.Дүйсенов, З.Ахметов, З.Қабдолов, Т.Қожакеев, М.Мырзахметовтардың еңбектері тәуелсіз әдебиеттану тұрғысынан креативті түрде қарастырылған. Зерттеушінің өз алдындағы әдебиетшілер туралы ерекше ілтипатпен жазуы қазіргі жастарға үлгі боларлық іс екені де анық.

Аталмыш монографияда совет кезінде «младописьменный» деп кемітілген қазақ әдебиеті өзінің ежелгі даму асыл арнасы бар екені қарастырылып, осыны танытатын қазақ әдебиеттануы ғылым ретінде кәсіби деңгейде нақты талдаулар мен мысалдар арқылы тұңғыш рет айқындалған.

Профессор Ж.Смағұлдың тәуелсіз кездегі әдебиеттануға қосқан үлесі әлі де зерттеле түсетіні анық.

Ғылымдағы ұстазы профессор Т.Кәкішұлының аманатын абыроймен атқарып келе жатқан профессор Ж.Смағұлға шығармашылық табыстар тілейміз.

ЭТНОПЕДАГОГИКА

ҚАЗАҚТЫҢ АУЫЗША ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҰЛТ РУХАНИЯТЫ

*Абдикадирова А.Ж., п.ғ.м., оқытушы,
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ
Амангелдина М.С., ғ.ғ.м., оқытушы,
ҚарМТУ*

Қазақ ертеден өз ата-тегіне, ру шежіресіне айрықша мән берген. Өз ұрпағына ру шежіресі туралы аңыз-әңгімелерді жаттатып отырған. «Шежіре – халықтың құрамына кіретін тайпа-рулардың тегін таратып, бір-бірімен туыстық дәрежесін айыратын тізбе. Шежіре негізінен қарасөзбен, кейде өлеңмен жазылады, көлемі әрқалай болып келеді. Арғы ата-бабалардың, тайпа-рулардың басталуы, таралуын көрсететін тізбе шежіренің және бір мағынасы, ол – тарихи жазба ескерткіш» [1, 691-692]. Шежіре арқылы қазақ этносының тарихын, ерекше бітімін тануға болады. Шежіреде аңыз бен шындық та, ертегі мен әпсана да бар, әдебиет пен тарихты бір-бірімен сабақтастыратын дүние де осы шежіре. Шежірелік деректерге фольклорлық мұраның бір саласы ретінде назар аударып, жинастырып, зерттеу қажет.

Х.Досмұхамедұлының «Аламан» еңбегінің қазақ халық әдебиеті туралы бөлімінде шежіреге қатысты мынадай сөзер бар: «Рулар мен жекелеген тұлғалар туралы аңыздар халық әдебиетінің шежіре (родословная) аталатын үлкен бір бөліміне кіріспе қызметін атқара алады. Әрбір қазақ өз руын, атасын 7-10 буынға дейін таратып айтып бере алады. Ақсақалдардың ішіндегі ерекше зеректері көптеген рулардың, тіптен бір жүздің немесе үш жүздің, басқа да туыстас түрік жұрттарының шежіресін тарқата алады. Дәл осындай хандар шежіресі де бар. Өлеңмен жазылған, поэма түріндегі шежірелер де ұшырасады» [2, 26]. Қ.Халидтің «Тауарих хамса» еңбегінде: «Қазақ халқы кітап көрмей, оқып, жазбай-ақ, тек ауыздан ауызға айтылып келген естіген сөздерін ұмытпай келе жатқандарына дәлелдер көп. Сол үшін бұлардың көне хабарларына қашан да құлақ асу керек. Тарихын, нәсілін білмек болғандар олардың хикаяларына, аңыз-әңгімелеріне сүйенуі керек» [3, 90], - дейді.

Қазақ тарихын барлап-бағамдауда Қадырғали Жалайырдың Шыңғыс хан, Үгетай хан, Жошы хан, Шағатай хан, Төле хан, Күйік хан, Мөңке хан, Ұрыс хан, Тоқтамыс хан, Қажы Керей, Едіге би, Ораз-Мұхаммед хан және тағы да басқа хандар туралы маңызды шежіре деректері берілген, XIII-XVI ғасырлардағы қазақ тарихына қатысты «Жами ат-тауарих» («Шежірелер жинағы»), Әбілғазының Шыңғыс хан, Шыңғыс ханның дүниеге келген тарихы, Шыңғыстан тараған әулеттердің қандай елдерді билегендері турасында құнды деректер берілген «Түрік шежіресі» сияқты еңбектердің маңызы зор. Сонымен қатар, қазақ шежіресіне қатысты Ш.Уәлихановтың жазбаларында кездесетін деректерді, Шәкәрім Құдайбердіұлының, Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің, С.Мұқановтың еңбектерін айрықша атауымыз қажет.

Құрбанғали Халидтің 1910 жылы Қазан қаласында «Өрнек» баспасында шыққан «Тауарих хамса» (Бес тарих) еңбегі – араб, парсы, түркі және қытай жазбаларындағы деректерге сүйене отырып, ғылыми тұрғыда қазақ, татар, монғол, қытай сияқты шығыстың бес елінің тарихы туралы шағатай тілінде жазылған еңбек. Қазақ халқының әдет-ғұрпы, салт-санасы туралы, хандары туралы, қазақ атауының шығу тарихына қатысты көптеген деректер берген.

Қазақ шежіресіне кеңінен тоқталған, қазақтың арғы тегін, ру-тайпаларын тармақтап, жүйелеп берген құнды еңбек – Ш.Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» кітабы. Еңбекте қазақтың қайдан шыққаны туралы ой қозғап, Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүздің ру-тайпалары туралы, оның ішінде Орта жүздің Арғын, Найман, Керей, Уақ, Қыпшақ, Тарақты сияқты руларына қатысты деректер береді. Сонымен қатар, хандар шежіресі, Шыңғысхан шежіресі туралы, осман түріктері мен сұлтандары туралы, сарт, өзбек, ноғай, башқұрт, түркімен сияқты түркі жұртына қатысты шежіре деректері мен қазақтың ру-тайпаларын тармақтап берген сызба-кесте ұсынған.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Қазақ шежіресі» еңбегі ел аузынан жинаған аңыз-әңгімелер,

шежіре деректері арқылы қазақтың шежіресін, өткен өмір жолын жан-жақты сипаттауға арналған. Өткеннен сыр шертетін шежіре еңбек халық арасынан жинаған руға байланысты, сол рудың батыры, балуаны, ақыны, өнерлісі, ел ағасы туралы аңыз-әңгімелерге толы.

С.Мұқановтың «Халық мұрасы» атты тарихтық-этнографиялық шолу еңбегінің бірінші бөлімі шежіреге арналған. Жалпы шежіреге қатысты, қожалар шежіресі туралы, қазақ шежіресіне қатысты, қазақ тарихы туралы деректер, мәліметтер, зерттеуші ғалымдардың ой-пікірлері берілген. Және де автордың шежіре және тарих жайындағы ой толғаулары ортаға салынған. Жалпы осы еңбекті жазу барысында ғалым қазақтың ауыз әдебиетін кеңінен пайдаланған.

Еліміздің егемендік алып, тәуелсіз ел болуының арқасында ел тарихына қатысты еңбектерде шындықты бұрмаламай жеткізуге мүмкіндік туды. Десек те, әркім өз шежіресін түгендеп, өз руларын, ата-бабаларын мадақтап шежіре жазу дәстүрі тым көбейіп кеткенін де айта кету қажет.

Қазақ шежіресі туралы тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдарда жарық көрген Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүздегі ру-тайпаларының және жүзге кірмейтін қазақ руларының тарихына қатысты ғылыми сипаттамалар жасалынып, ататек кестелері берілген Жарылқап Бейсенбайұлының ғылыми дәйектер мен «Ана тілі» газетіне түскен қалың шежірелік мәліметтер негізінде жасалған «Қазақ шежіресі» еңбегін, хандар мен сұлтандар туралы тарихи-шежірелік зерттеулер берілген Балқаш Бафиннің «Тарихи шежіре. Тағдырлы тіл. Хат жаздым қалам алып» кітабын, әртүрлі дереккөздерден алған құжаттар негізінде Қазақ хандығының тарихын жеткізуге тырысқан Болатбек Нәсеновтің «Қазақтардың тарихы. Хандар» еңбегін, қыпшақ руының бір атсының шежіресімен қоса қазақ тарихына қатысты біраз мәліметтер, шешендік сөздер, әңгіме-аңыздар, дінге қатысты ой-пікірлер берілген Амангелді Ертуғанұлының «Тархтан мұрағат – ұрпаққа ұлағат» еңбегін, тағы да басқа толып жатқан еңбектерді атауымызға болады.

Ал енді шежіренің жанрлық табиғатына тоқталған М.І.Әбдуовтің «Шежіренің жанрлық сипаты» еңбегінде шежіре туралы ой-толғамдар, шежірені жүйелеудің жолдары туралы пікірлер, шежіренің түрлері, шежіренің тәрбиелік мәні туралы айтылған. Және де Қаракесектің ішіндегі Өлтеке руының шежіресі ұсынылады. Шежірені мазмұнына қарай тарихи шежіре, әдеби шежіре, ата-тек шежіресі деп бөлсе, сыйпатына қарай ру-тайпа шежіресі, хандар шежіресі, қожалар шежіресі деп үшке бөлген [4, 20-21].

Халел Арғынбаев, Марат Мұқанов, Вениамин Востровтың «Қазақ шежіресі хақында» еңбегі қазақ халқының тарихын зерттеуде, ру-тайпалардың шығу тегі мен тарихта алар орнын саралауда маңызы зор еңбек болып табылады. Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүздердің тарихына қатысты көлемді еңбекте шежіре деректері мол қамтылған.

Бұл еңбектерді саралай, санамалай келе, біз тоқталмақ болып отырған еңбек – Ақселеу Сейдімбектің «Қазақтың ауызша тарихы» зерттеу еңбегі.

А.Сейдімбектің шежірелік айғақ-деректер нәтижесінде қазақ қоғамының ру-тайпалық жүйесін тұңғыш рет толық сипатымен саралап берген ең үлкен нәтижелі еңбегі – «Қазақтың ауызша тарихы». Осы көлемді еңбегінде автор халық арасында тарих туралы ауызша айтылатын аңыз, шежіре, мифтердің жинақталған мол дерегіне сүйеніп, ауызша тарихқа жан-жақты талдау берген. Ғалым еңбегінде шежірелік деректер, ең алдымен, қазақ халқының тарихи білімінің, сауаттылығының, рухани құндылығының жарқын айғағы ретінде зерделенген.

М.Кемел бұл еңбектің ерекшелігі туралы былай дейді: «Бұл – шежірені сыдыртып баяндау емес, ауызекі әңгімені классикалық дәрежеге дейін көтеріп, елге ұғынықты етіп түсіндіру» [5, 193].

Т.Омарбеков: «Бұл кітап өзінің ішкі құрылымы, жазылу стилі және көтерген мәселелері, сондай-ақ ғылыми бағыттары жөнінен өзінен бұрынғы этнографиялық мазмұнда жарық көрген зерттеулердің ешбіріне ұқсамайды. Кітап қазақ этнографиясына және этнологиясына байланысты, тікелей қатысты, кең ауқымды, өзекті мәселелерді қозғаған» [6, 360] деген пікір айтады.

Қазақ ғылымында соңғы кездерге дейін этнография мен фольклорды, фольклор мен тарих ғылымын шендестіріп зерттеуге айтарлықтай мән берілмей келді. Ғалым осы еңбегінде қазақ аңыздарының этномәдени табиғатын саралай отырып, шежірелік аңыздардың тарихи материал, тарихи айғақ болатындығын дәлелдейді. А.Сейдімбек қазақтың шешірілдік дәстүрін тарихи танымның негізі ретінде қарастырады. Және де ел ішіндегі шежірелік аңыздарда тарихи мәліметтермен қатар этнографиялық айғақтардың молдығына назар аударған.

Тарихшылар «айтылған тарих», «ауызша айтылған тарих» деп атап жүрген, ерекше жанрлық

үлгіде жазылған бұл зерттеу еңбегінде А.Сейдімбек шежірелік айғақ-деректерді кең көлемде пайдаланған, қазақ этнологиясы туралы тың пайымдаулар жасаған. Кітап үлкен-үлкен 5 тараудан, 25 тақырыптан тұрады.

Еңбекте адамзат тарихындағы көшпелі өмір-салттың көптеген үлгілері болғанын айта отырып, Дж.П.Мэрдок, С.Вильсон, Б.В.Андриянов, Альфред Вебер сияқты түрлі ғалымдардың талдауларын келтіреді. Қазақ даласындағы есте жоқ ескі заманда бастау алып, кешегі XX ғасырдың орта шеніне дейін созылған дәстүрлі-эпикалық көшпелі өмір-салттың ерекшеліктерін атап көрсетеді.

Ғалым профессор Немат Келімбетовтің шежірешілдік туралы пікірін келтіре отырып, қазақ ру-тайпалық жүйеден оның жай-жапсарын саралап беретін шежірешілдіктен үрікпеуі керек, шежіре-тарихын білмейтін мәнгүрттіктен қорқуы керек деген ой айтады. «Дәлірек айтқанда қазақтың төл тарихының ең құнды айғақ-дерегі ретінде шежірелік деректерге мемлекеттік өреде мән беретін, оған халықтың біртұтастығы мен патриотизмінің тетігі ретінде қарайтын және оны жас ұрпаққа берілер білімнің мазмұнына айналдыратын, сол арқылы өміршең таным-түсінік қалыптастыратын мезгіл жетті. Ондай таным-түсінік еңселі ұлттар мен іргелі мемлекеттерде әлдеқашан қалыптасқан» [7, 24], - дейді. Еңбекте қазақтың шежірешілдік дәстүріне қатысты алғаш рет «Қазақтың ауызша тарихы» (ҚАТ) ұғымы қолданылып отыр. Осыған байланысты «көшпелі» сөзін «көшпенді» деп қате қолдану туралы мысалдар келтіреді.

Талас Омарбеков: «Әрине, ауызша тарихқа тек қана қазақ шежірешілдігі ғана жатады десек, тар өрісті пікір айтар едік. Тамыры тереңнен бастау алатын, ежелгі тарихи тұлғаны бүгінгі күнге көркемдеп те айшықтап жеткізген әр түрлі аңыз-әңгімелер мен қиссалар, жыршыларымыз таңды таңғы ұрып жырлайтын тарихи дастандарымыз бен тарихи жырларымыз, мысалы, Мұрын жырау жырлаған «Қырымның қырық батыры» ауызша тарихтың адам таңданарлықтай ғажайып үлгісі емес пе?!» [6, 360], - дейді.

Міне осы аңыз-әңгімелер мен қиссалар, өлең-жырлар мен дастандар туралы кітаптың III тарауы «Қазақтың қария сөздері» деп аталып, өз ішінде 6 тараушадан тұрады. Бұл тарауда ғалым «Алаш», «қазақ», «жүз» атауларының мәніне үңіліп, Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүзге қатысты дерек-мәліметтер мен осы жүздер, осы жүздердің құрамындағы рулар туралы, әр түрлі тарихи оқиғалар, тарихи тұлғалар, этнонимдер мен шежірелік атауларға ел аузында сақталған тарихи аңыз-әңгімелерді келтірген.

«Аңыз ақиқаттың жаңғырығы» тараушасы «шежірелік деректер» деген жинақтау ұғымнан бастап, бұлардың жанрлық тұрғыда көп құрамды болып келетінін көрсетеді. Мысалы: шежірелік миф, шежірелік аңыз, шежірелік әпсана, хикая, өлең, жыр, толғау, шешендік сөз, топонимдік аңыз, мақал-мәтел, т.б. Осы сияқты қазақ фольклортануында шежірелік жанрлар өте көп, олар кез келген фольклорлық мұра тәрізді ауызша айтылып, халық арасында ауызша тарған. Ғалым шежірелік деректердің тарихи сипатымен қоса фольклорлық сипатына да назар аударады.

Өрі қарай ғалым шежірелік деректерді жалпы сипаты бойынша жіктейді:

1. Мифтік мазмұндағы шежірелік деректер. Бұған әлем дүниесінің жаратылуы, сонан соң тіршілік иелерінің, соның ішінде адам әулетінің пайда болуы, адам әулетінен әр түрлі ел-жұрттың таралуы, солардан ру-тайпалардың өрбуі, олардың қалай аталу себептері сияқты сюжеттер мен мотивтердің негізгі мазмұндық желіні құрайтын шежірелік деректерді жатқызады. Мысал ретінде «Тәңірдің ғұмыр-жас бөлуі» атты мифтік мазмұндағы шежірелік деректі келтірген.

2. Қазақтың ру-тайпалары туралы шежірелік деректер. Ғалым осы тақырыпқа қазақ халқын жасақтаған ру-тайпалардың қалай пайда болғанын, қалай қалыптасқанын, нақты қандай тарихи тұлғалардан өрбігенін баяндайтын шежірелік деректерді жатқызған.

3. Нақтылы тарихи тұлғаларға қатысты шежірелік деректер. Қазақтың шежірелік деректеріндегі ең көп мағлұмат нақтылы тарихи тұлғалар туралы болып келеді. Мысалы, Адам ата, Хауа ана, Нұх пайғамбар, Ескендір Зұлқарнайын, Қорқыт ата, Шыңғыс хан, Кетбұға, т.б. сияқты тұлғалар туралы қазақ арасындағы тарихи аңыз-әңгімелер осы топты құрайды.

4. Этнотопонимдер туралы шежірелік деректер. Бұлар ру-тайпалардың жаңаша жіктелуімен, жүздік бөліктердің қалыптасуымен, осыған орай, әрбір ру-тайпаның қоныс-тұрақтарын белгілеумен тікелей байланысты болып келеді.

5. Мақал-мәтел түрінде айтылатын шежірелік деректер. Қазақ ру-тайпаларының, әулет-аталарының тек-тамыры, қоныс-тұрағы, кәсіп-харекеті, тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрыптары, жөн-

жобалары, мінез-құлықтары сияқты алуан түрлі қасиеттері мақал-мәтел түрінде айтылады. Мұндай мақал-мәтелдерді ғалым ең бір ақпараты мол шежірелік деректер санатына жатқызады.

Көшпелілер ортасында әйел-анаға деген айрықша құрметтің ертеден қалыптасқандығы, әйел мәртебесінің ерлермен тең екендігі туралы өзінің пайымдауларын айта келе ғалым бб ру-тайпа атауы мен ұранына айналған аналарды санамалаған. Мысалы, «Айбике-Шаншар» атауы (Қаракесектен Шаншар, Шаншардың үш әйелінің бірі – Айбикеден өрбіген ұрпақты осылай атап кеткен) немесе Енең Тоқасы туралы. Қуандық→ Қарпық→ Көзей→ Қаратоқа→ Бесім. Бесімнің бәйбішесі – Бөтей анадан тараған ұрпақтарды «Енең тоқасы» деп атап кеткен, бұл атауды Есім хан берген. Айбикеш, Өлпеш, Бегім, Бопай, Дәулетбике, Қарқабат т.б. аналар туралы, Домалақ ана туралы аңыздар келтірілген. А.Сейдімбек әрбірінің қалай еланасы аталып, қандай қасиеттерімен ерекшеленетіндігін тарқатып айтып отырады.

Ғалым ру-тайпалар туралы мақал-мәтелдерді айтқан тараушасында паремиология – мақал-мәтелдерді зерттейтін ғылым екендігін айта келіп, оларды жіктеп-жүйелеудің бес түрін келтіреді. Ғалым бұл кітапта мақал-мәтелдерді жүйелеудің бұл үлгілерінің ешқайсысын да басшылыққа алмағандығын, мұнда тек әулет-ата, ру-тайпа және жүздік құрылымдар жөнінде айтылатын мақал-мәтелдерді жинақтағанын айтады. Яғни бұл мақал-мәтелдерді қазақ халқының өз ішіндегі тарихи қалыптасқан этноқұрылымдар бойынша жіктеп-жүйелеген. Атап айтқанда, қазақ туралы «Қазақтың ақылы – көзінде, қасиеті – сөзінде», Ұлы жүздің ру-тайпалары туралы «Екейде елу бақсы, сексен ақын», Орта жүздің ру-тайпалары туралы «Арғын – аға, қыпшақ – жаға», «Арғын болсаң Алтай бол», Кіші жүздің ру-тайпалары туралы «Әлім – аға баласы» немесе «Аспанда құдай, жер астында – мұнай, ортасында – Адай» деген сияқты толып жатқан мақал-мәтелдерді ел арасынан жинап, топ-тобымен бөліп көрсеткен. Сонымен қатар, қожа, төрелер сияқты жүзге кірмейтін ру-тайпалар туралы, орыс, татар, сарт, қалмақ сияқты өзге ел-жұрттар туралы да мақал-мәтелдер бар.

Жалпы бұл кітапты парақтап отырып жазушы-ғалымның өзі туып-өскен ортасын, өз Отанын, өз ұлтын қаншалықты сүйетіндігін аңғарып отырасың. Ел аузында сақталған жойдасыз мол шежірелік деректерді жылдар бойы тырнақтап қалай жия бергеніне таңғаласың. Соларды тың, жаңаша бір көзқараспен, тәсілмен зерттеп, ретке келтіріп, бізге ұсынып отырған бұл еңбегі қазақ тарихына, ұлт руханиятына қосылған зор үлес, рухани құбылыс деп қарауымыз керек. Бұған дейін қазақ ұлтының болмысы, ішкі әлеміне, тарихына осынша терең үңіліп зерттеп, соны асқан махаббатпен бере білген, қазақ «көшпелі», «жабайы», «мәдениеті төмен» деп келген астамшыл көзқарасқа соққы берген ғалымның бұл еңбегінің әркімге де тигізер пайдасы мол екені даусыз.

А.Сейдімбектің көпшілік тарапынан зор ықыласқа бөленген бұл еңбегіне ғалымдар тарапынан сыни пікірлер де болды. Солардың ішінде Ж.Артықбаевтың мына ойларына тоқтала кетсек: «Қазақтың көңілі ояу, көкірегі ашық оқырманына жеткізсем деген Ақанның асыл ойларының арасынан анда-санда қарама-қайшылық та, өзге ауылдың адасып жүрген қозы-лағы да, ғылыми нақтылығы жоқ дүдәмәл пікірлер де кездеседі. Мұндай тақырыпқа барған зерттеуші кемшіліктен ада, тып-тиянақты, жұмыр жұмыс жасауы қиын. Қашан да автордың есебінде болатын жағдай, неғұрлым зерттеу тақырыбың үлкен болған сайын қателіктерің де соғұрлым көп. Оның үстіне Ақаң «ауызша тарих» ұғымына тікелей немесе жанама кіретін ондаған-жүздеген мәселелерді кітапқа артып алған» [7, 714].

Ғалым Ж.Артықбаев А.Сейдімбектің бұл еңбегін саралай келе: «Жалпы қазақ мүддесі тұрғысынан қарасақ Ақанның бұл еңбегі Шәкәрімнің 1911 жылы Орынборда шыққан «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресін» еске түсіреді. Шәкәрім мен Ақанның арасын ұқсастырып тұрған тағы бір қасиет – екеуінің де қазақ тарихы мен этнологиясының мәселелерін Еуропалық (Ресейлік) ғылыми тәжірибе арқылы түсінуге күш салуы. Екі кітаптың арасы тура жүз жыл, ал мақсат-міндетінде түк өзгеріс жоқ» [7, 720], деген баға береді.

Сөз орайында ғалым А.Сейдімбектің «Қазақтың ауызша тарихы» еңбегінің жанрлық сипатына байланысты айтар болсақ. Бұл мәселе төңірегінде ғалымдар арасында да бірнеше пікірлер айтылды. Осы еңбек туралы Ж.Артықбаев: «Сонымен, сөздің қорытындысы Ақанның этнографиялық тақырыпта жазылған көркем шығармалары, ғылыми-көпшілік кітаптары мен монографиялары арасында еш алшақтық жоқ. Бұлар бәрі де таза этнография, тек зерттеу, баяндау, оқырманға ұсыну тәсілдері ғана бір-бірінен бөлек, бірақ мақсаты бір туындылар. Егер Еуропа тілімен айтсақ Ақаң постмодернистік дәстүрде жазатын этнограф-жазушы. Ақаң еңбектеріне ден қойған қазақ оқырманы

үшін ол, ең алдымен, ағартушы, дәлірек айтсақ этнограф-ағартушы» [7, 713] немесе: «Осы себептен Ақаңның кітабы, ең алдымен, деректану бағытына келетін жұмыс. Тіпті, этнологиялық деректану деп те осы бағытты атауға болар еді» [7, 726], - деген ойлар айтады.

М.Тәжі-Мұрат: «Кезінде Ақселеу Сейдімбековті қай жанрда жазатын жазушы деп тану жөнінде онды пікірталас болған. Әдебиеттану білетін жанрлар мен жанрлық түзілімдерден бірде-біреуіне лайығы келмей қойғаннан кейін, Ғабан (Ғабит Мүсірепов): «Ақселеу – әзір ешкім түстеп білмейтін, ала бөтен жанрдың қаламгері», - деп кеткен-ді. ҚАТ кітабына жазған түйін мақаласында осы мәселені Жамбыл Артықбаев та қозғаған екен. Ғалым ағылшын этнографы Э.Листің этнографиялық монографияның кейіпкерлері автор тұлғасымен қойындасып кететін тарихи романға ұқсатқан пікірін келтіріпті. Ой саларлық сөз.

Сейдімбек – басқасын былай қойғанда, өмір тәжірибесін дөңгелете суреттеп бере алатын дарынды жазушы. Бірақ тіл шеберлігі, стиль мінсіздігі, ең бастысы, дерек-дәйектердің шығарманың түпөзегіне (замысел) үйіріліп, үйірсектеп кеп, кенет шиыршық атып қоя беретін композициялық-сюжеттік ерекшелігі оның жазғандарын эссеистиканың сүт кенже жанры – дәйектеме-романға (инфороманға) жақындатады. Бұл романдарды өзгеден ала бөтен даралап тұрар нәрсе – кейде шығарманың ішіне, кейде соңына әдейі шашып жіберетін шағын әңгімелер. Кәдімгі Шығыстың ұлы әңгімелеріне тән туындыны тиектеу (обрамление) тәсілі. «Қазақтың ауызша тарихы» іргелі зерттеуінде түйіндеме ретінде сондай 15 мөлтек әңгіме беріліпті. Автор әлденеге «Этнографиялық түйін» деп атаған олар, біздіңше, этнографиялық сипаттағы, бірақ өмірдің жалт еткен бір көрінісін дөңгелете суреттеп беретін метонимиялық принциппен жазылған кәдімгі новелла. Оларды тебіренбей, еміренбей, көзіңе жас үйірмей оқу мүмкін емес» [6, 357], - деген баға береді.

Сонымен ойымызды түйіндер болсақ, жанрлық жағынан бұл еңбек әралуандығымен ерекшеленеді: мұнда миф те, аңыз да, әпсана, хикая, қария сөз, тарихи деректер – барлығы да бар. Сондықтан, жазылу ерекшелігіне қарап еңбекті фольклорлық-тарихи шығармаға жатқызуға болады деген ойдамыз.

А.Сейдімбектің бұл еңбегін қорытындылай келе, мынадай баға беруімізге болады:

- қазақ халқының тарихына, этноқұрылымына қатысты шежірелік деректердің мән-маңызы айрықша екендігін дәлелдеген;

- ру-тайпалар тарихын зерттеп-зерделеу арқылы елдің біртұтастығына іріткі салған трайболизмге қатысты қазақ халқында жүзге бөлінушілік әкімшілік-аумақтық (территориялық) бөлініс үшін қолданылғандығын баса айтып, қазақ ұлтының біртұтас этнос екендігін дәлелдеп берген;

- қазақтың туыскандық жүйесіне қатысты тың деректер беріліп, туыскандық атаулар жүйесінің түзілімін реттеп берген;

- қазақ халқының үш жүзінің, жүзден тыс ру-тайпаларына қатысты, аттас ру-тайпалар мен сіңісті руларға қатысты, ру-тайпалардың лақап атаулары туралы, ру-тайпаның атауы мен ұранына айналған аналар туралы алғаш рет кең көлемде шежірелік деректер берілген;

- қазақ ру-тайпаларына қатысты аңыз-әңгімелер мен мақал-мәтелдер кең көлемде жинақталып, жүйеленген;

- қазақ этнопонимдері туралы мәлімет-деректерді жинақтап, ру-тайпалардың ен-таңбалары мен ұрандары шежірелік айғақтар негізінде сараланып берілген.

- қазақ болмысын айғақтайтын этнографиялық пайымдаулар зерделенген.

Тарихшы-этнологтың аталған еңбегінің идеялық мазмұны терең әрі көтерер жүгі ауыр. Ғалым А.Сейдімбектің «Қазақтың ауызша тарихы» еңбегі ұлттық құндылықтарымыздың ішіндегі орны ерекше туынды екеніне күмән жоқ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақ әдебиеті: Энциклопедия. Алматы: Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі, Қазақстан даму институты «Білік» баспа үйі. 1999, 750 б.

2. Досмұхамедұлы Х. Аламан /құраст. Ғ.Әнесов, А.Мектепов, Ш.Керімов. Алматы: Ана тілі, 1991, 176 б.

3. Халид Қ. Тауарих хамса: Бес тарих / Ауд. Б.Төтенаев, А.Жолдасов. Алматы: Қазақстан, 1992, 304 б.

4. Әбдуов М. І. Шежіренің жанрлық сипаты. Қарағанды: Арко, 1998, 67 б.

5.Кемел М. Өзіме сабақ. Астана: Нұра-Астана, 2011, 384 б.

6.Алаштың Ақселеуі / Құраст. П.Өтепова/. Астана: Фолиант, 2012, 433 б.

7.Сейдімбек А. Шығармалары: Алты томдық. Астана: Фолиант, 2010. Т.4. Қазақтың ауызша тарихы. Шежірелік деректерді пайымдау. 738 б.

АХАҢ МЕН ЖАҚАҢНЫҢ ҰЛЫ ДОСТЫҒЫ

Абдуллина А.Ә., аға оқытушы, п.ғ.магистрі,

Ы.Алтынсарин атындағы

Арқалық мемлекеттік педагогикалық институты

Арқалық қаласы

«Азырақ құлағың сал, ақын інім,
Ойымыз, рухымыз жақын інім,
Ағалық правосын қолыма алып,
Келемін айтайын деп ақыл інім.
Өзімді ағаңмын деп үлкейтемін,
Онымды көремісің мақұл, інім?
Адасқан ағаныздың жері болса,
Тілеймін ете гөр деп ғафу, інім...»

Ахмет Байтұрсыновтың Міржақып Дулатовқа арналған «Ақын ініме» деп аталатын өлеңі осылай басталады [1,74]. Ақан мен Жақан достығының, сыйластығының бұл бір нәзік үлгісінен үзінді ғана. Исі қазақ, алты алаштың баласы пір тұтқан Ахаң ойы, рухы бір ақын інісіне ағалық правосын қолдана отырып, қана сөз салады. Онысына да кешірім өтінеді. Содан кейін ғана өз ойын білдіреді: «Заманың түлкі болса, тазы болып шал» дегендей әжуалы ақылын айтады...

А.Байтұрсыновтың «Ақын ініме» деп сөз арнап отырған інісі Міржақып Дулатов Ахметтен мүшел жас жастығына қарамай жас қазақ әдебиеті майданына қатар шығып, бірге ұран салған рухтасы да. Ахмет ұйқыдағы халқын маса болып шағып, еңбекке, бірлікке, елдікке үндесе, Міржақып «Оян, қазақ!» - деп тура ұрандады. Өлеңдер жинағының беташарына мына жолдарды жазған да М.Дулатов еді:

Мен біткен ойпаң жерге аласа ағаш,
Емеспін жемісі көп тамаша ағаш.
Қалғанша жарты жаңқам мен сенікі,
Пайдалан шаруаң жараса, алаш [2,91].

Енді оның шығармашылық жұмыстарына тоқталмас бұрын, өмір жолынан қысқаша мағлұмат берейік.

1914 жылы Москвадан «А.Н.Веселовскийдің құрметіне құрастырылған шығыстық жинақ» шағарылады. Бұл жинаққа шығыс елдерінен Абай мен Міржақып есімдері ғана енген. Сонда келтірілген қысқаша өмірбаянында Дулатов өзі туралы төмендегідей деректер береді.

Қызбел өңірінің Сарыкопа бойында 1885 жылы 25 ноябрьде туған. Екі жасында –шешеден, он екі жасында әкеден айырылып, тұл жетім қалады. Сегіз жасында ауылдағы татар молдасынан оқып, сауатын ашқан. 1897 жылы негізін Ыбырай Алтынсарин қалаған Торғайдағы екі сыныптық орыс-қазақ училищесіне оқуға түседі. Осыдан алты жыл бұрын бұл училищені Ахмет Байтұрсынов та бітірген еді. Кейін М.Дулатов педагогикалық курсты бітіріп, елде мұғалім болып жұмыс істейді. Өзіндік ізденістер жасап, көп оқиды, көп тоқиды.Езілген елін, мешеулікті жұртын көреді. Халқына қамқорлық жасаудың жолдарын іздестіреді. Бұл жолдың Ақаң мен Жақаң үшін бастауы әдеби таланттарына орай жұртын ерлікке, бірлікке үндеу, ұраншылдық болды. 1905 жылы революциялық оқиғаларды М.Дулатов Қарқаралыда қарсы алады. Елім деп бұрқанған ол келесі жылы Қазақстанның батасынан бір – ақ шығады. Қазақ конституциялық – демократиялық партиясы дейтіннің Оралда өткен съезіне қатысып, кейін соның делегаттары құрамында Петербургке жол шегеді. 1907 жылы шыққан «Серке» газетінде Міржақыптың «Жастарға» атты өлеңі жарияланады. Газеттің екінші санында «Біздің мақсатымыз» атты мақаласы басылып, онда Жақаң патша үкіметін ұлттық шет аймақтардағы саясатын әшекерелейді. Газеттің осы саны қатталып, сонымен «Серке» жабылып

тынады.

Міржақып Дулатовтың тұңғыш өлеңдер жинағы 1909 жылы, Қазанда «Оян, қазақ!» деген атпен басылып шығады. Жинақ оқырмандардың қолдау табуымен қысқа мерзім ішінде қайыра басылады. Бұл жинақ та қатталып, Міржақыптың үстінен «іс» қозғалады. Бір жарым жыл бойы ақын қамауда отырады. Патша үкіметінің қуғын – сүргін оны мойындата алмайды. Жақан алған бағытынан таймай, әдеби еңбектерімен айналыса береді.

1910 жылы Қазанда М.Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» романы басылып шығады. 1913 жылы Орынборда «Азамат» атты өлеңдер жинағы жарық көреді. 1915 жылы «Терме» деген әдеби – публицистикалық еңбегі оқырмандар қолына тиеді. Міржақып Ахмет Байтұрсынов редакциялаған «Қазақ» газетінде қызмет істейді. Алғаш шыға бастаған жылдары прогрессті роль атқарған.

«Қазақ» газеті февраль революциясынан кейін буржуазиялық – демократиялық өкімет орнаған кезде Алашорда саяси тобының, ұйымдасып, қалыптасуына қызмет етеді. Міржақып Дулатов болса, азаттық қозғалыстағы осынау халықшыл ағымын, беделді басшыларының бірі есебінде Алашорданың жетекшісі Ахмет Байтұрсынов пен Әлихан Бөкейхановтың ең бір сенімді серігі болады. 1919 жылы Алашорданың Ахмет сияқты басқа да көптеген қайраткерлерімен бірге совет үкіметі жағына шығады.

М.Дулатов «Ақ жол», «Еңбекші қазақ» қазіргі «Социалистік Қазақстан» газетінде жұмыс істейді. Қазақ мемлекеттік университетінде қызмет атқарады. Қазақ совет журналистикасының негізін қаласады.

«Алашорда қозғалысын қайта қалыптастыруға астыртын әрекет жасап жүр» - деген желеумен 1928 жылдан бастап Қазақстанда революцияға дейінгі интеллигенция өкілдері ұсталып, қамауға алына бастағанда М.Дулатов та қамауға алынады да, 1930 жылы ОГПУ коллегиясының, шешімімен ату жазасына кесіледі. Кейін бұл үкім 10 жылға абақтыға қамаумен алмастырылады. Ол 1935 жылы 5 октябрьде Ақтеңіз Балтық каналының бойындағы Сосновец станциясында лагерьдің лазаретінде ауыр науқастан қайтыс болады.

М.Дулатовтың қылмыстық ісін егжей – тегжейлі зерттеп, әділ үкім шығарған Қазақ ССР Жоғарғы сотының коллегиясы 1988 жылы 4 ноябрьде қылмыс құрамы болмауына байланысты істі қысқартып, М.Дулатовты қаза тапқаннан кейін біржолата ақтады.

М.Дулатовтың шығармашылық еңбектері ішінде жалпы жұртшылықты бірден селт еткізген еңбегі де, тұңғышы да «Оян, Қазақ!» өлеңдер жинағы болған. Осы жинаққа енген бір өлеңінде Міржақып халыққа қамқор болар Ресейлік данышпандарды атай келіп:

Қазақта бұлар теңдес бар ғой шешен,
Халықтан мойны озып болған көсем.
Семейден шықты Абай Құнанбаев,
Сөзінде қате бар ма сынап көрсең.
Ақын аз Байтұрсынов Ахметтей,
Сөзі алтын, мағынасы меруерттей,
Оқыған ғибрат алып жас жігіттер,

Һәммасы өз халқына қызмет еткен» ... деп Ахаң есімін аса құрметпен атайды. Байтұрсынов сынды ол да ой-мақсатын халықтың санасын оятуға, бірлікке үндейді.

Қазақ халқының тұңғыш романы «Бақытсыз Жамалдың» атынан да белгілі болып тұрғандай қазақ ауылында үстемдік құрған байшылдықтың құрбаны болған қазақ қызының, қарапайым тарихы. Бұл романның бастауын Дулатов мынандай бір ауыз өлеңмен ашқан:

Мир-Якуб - төмендердің аласасы ,
Сезімнің бар ма, жоқ па тамашасы,
Жылтырап тесік моншақ жерде қалмас,
Қазақша бір роман жаза салшы...[2,127]

М.Дулатовтың «Азамат» атты өлеңдер жинағы 1913 жылы шыққан. Жинақ келер жылы Қазанда қайыра басылады.

Міржақып Дулатов пен Ахмет Байтұрсынов иықтаса «Қазақ» газетін шығарысуға күш салысады. Мұның алдында ғана ол қазақтың тұңғыш журналы «Айқапта» істеп, қаламы төселгенді. «Қазақ» газетінде толып жатқан өлең, мақалаларын бастырады. Мысалы, «Хазірет Сұлтан» мақаласында Түркістан қаласының тарихын, жалпы қазақ хандарының тарихын жазады. Шоқан,

Абай туралы сөз алған.

«М.Дулатовтың ақындық, әсіресе қабілетті маман журналистік атағы «Қазақ» газеті арқылы ел – жұртқа онан сайын кең тарады», – деп жазады танымал ғалым Қайым Мұқаметханов Дулатов туралы әңгімесінде.

«Ағайын бар деп күндеп көре алмайды,
Жоқ болсаң жомарттық қып бере алмайды.

Кеткені берекенің сол емес пе,
Білмесек, білген тілін неге алмайды».

Бұл Міржақыптың «Терме» жинағына кірген бір өлеңнен үзінді ғана.

М.Дулатов 1924 жылы «Оқу құралы» атты кітап құрап шығарады. Кітапта пайдаланған өлеңдердің арасында Ахметтің мына жолдары да тұрса керек:

Балалар бұл жол басы даналыққа,
Келіндер түсіп байқап қаралық та,
Бұл жолмен бара жатқан өзіндей көп,
Соларды көре – тұра қалалық па?
Жүріндер іздеп тауып алалық та.

М.Дулатов өзі құрастырған оқулыққа А.Байтұрсыновтың өлеңдерін ғана кіргізіп, оны құрмет тұтқан жоқ. Ахметтің өмір жолы мен шығармашылығын туралы өмірбаяндық очерктер жазған. Орыс тілінде 1922 жылы жазылған бұл еңбегі «Ахмед Байтурсынович Байтұрсынов»- биографический очерк – деп аталады.

Ойлары сабақтас, рухтары бағыттас Ахаң мен Жақаң қандай бір шытырман кезеңді заман болмасын, сыйласып өткен, достықтары ажыраспаған еліміздің абзал азаматтары бола білді. Олардың халқына қайта оралуы да қатар тойланды.

Бүгінде М.Дулатовтан қалған ұрпақ - Гүлнәр Міржақыпқызы Дулатованың балалары бар. 1915 жылы туған. Дәрігер. Алматы қаласында тұрды. М.Дулатов үйіндегі әжеміздің аты-жөні Ғайнижамал Баймұратқызы Досымбекова екен. Қарасу жағының уағының қызы. Ол кісі 1940 жылы 45 жасында Шымкент жағында дүние салады. Гүлнәр апайдың жолдасы- марқұм Әбен Сатыпалдиев сыншы, жазушы болған талантты жан еді.

Осыдан бірнеше жыл бұрын жазылған «Қазақ тілінің мұңы» атты әңгімесінде Міржақып Дулатов қазақ тілі болып былайша тебіренеді: «Мен не көрмедім? Маған әкеліп араб пен парсыны косты. Бертін келе шүлдірететіп ноғайды, былдырлатып орысты араластырды. Бір күнде мені мүлде жоқ қылғысы келгендер болды. Өліде ұшбақы болғыр Абайға өкпем жоқ. Тіріде маған ара түсушілер аз болды. Мен жылы сөзді алдымен айналып кетейін, осы күнгі Ахмет (Байтұрсынов) деген кісіден ғана естідім » [2,332-б.].

Қазақ тілінің болашағы, оның тазалығы жолында сол кезде – ақ дабыл көтерген Міржақып, шынында да алты алаш аты қазаққа қамқор болған жан ғой. Қашанда Ахаң мен Жақаң есімдерінің елдік, бірлік мәселелерінде қатар аталуы біз үшін, олардың жерлестері үшін мәңгілік мақтаныш та. Тек, солардың аттарын ардақтау жолында жұмыс жасау баршамыздың борышымыз болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Байтұрсынов А. Ақ жол.-Алматы: Жалын, 1991
2. Дулатов М. Шығармалары.- Алматы: Жазушы, 1991

ҚОШКЕ КЕМЕҢГЕРҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТЕҢЕУДІҢ СТИЛЬДІК КӨРІНІСІ

Аксакова К.Р., филолог,
«SilkWay» мектеп-лицейі,
Атырау қаласы

Көзі тірісінде шоқтығы биік дүние тудырып, әдебиетіміздің дамуына баға жетпес үлес қосқан қаламгерлеріміздің бірі – Қошке Кемеңгерұлы. Қаламгердің еңбектері қайталанбас өзіне ғана тән ерекшеліктері бар, тілі аса бай, құнарлы, суреттеу шеберлігі өзгеше, шынайлықты оқырманның

жүрегіне дейін жеткізе алатын, белгілі бір суретті көз алдымызға әкеле алатын бірегей шығармалар болып табылады. Осыған орай, Қошке Кемеңгерұлының қайтланбас даралығын, талантын дәлелдеу үшін оның пайдаланған, жаңадан ойлап тапқан тілдік құралдарын зерттеу, саралау мен айқындау өте маңызды.

Қаламгердің шығармаларында ең актив қолданылған көркемдік құралдың бірі – теңеулер. Теңеу ойды образды түрде жеткізу үшін қолданылады. Бұл терминді ең алғаш қолданған және оған ең алғаш анықтама берген А. Байтұрсынұлы. Ғалым: «Теңеу заттың, құбылыстың ерекше белгілерін көрсетпей-ақ, оны басқа затпен, құбылыспен салыстыра суреттейді» [1] деп көрсетеді. Бұл терминді жан-жақты зерттеп, мол үлес қосқандардың қатарына Қ. Жұмалиев, Т. Қоңыров, З. Ахметов, З. Қабдолов, М. Серғалиев сынды ғалымдарды жатқызамыз. Ғалым Т. Қоңыров осы тақырыпқа арнап «Қазақ теңеулері», «Қазақ тіліндегі теңеулердің құрылымдық семантикалық табиғаты» атты монографиялар жазды. «Қазақ тілінің тұрақты теңеулер сөздігін жарыққа шығарды. Зерттеуші ғалым: «Теңеу дегеніміз – ұқсас, ортақ белгілердің негізінде бір затты екінші затқа салыстыру арқылы сипатталушы нәрсенің бейнелік, көркемдік, эмоциональды-экспрессивтік сапасын күшейтетін, сол нәрсені жаңа қырынан танытатын әрі стильдік тәсіл, әрі таным құралы» [2] деген анықтама береді. Теңеудің жасалу жолдары мен синтаксистің құрылымын жан-жақты талдайды. Теңеуді синтаксистік құрылымы жағынан 6-ға бөледі: жалаң теңеулер, күрделі теңеулер, бірынғай теңеулер, толымды және толымсыз теңеулер, болымсыз теңеулер. Ал стильдік вариациясы жағынан метафоралық теңеулер, эпитеттік теңеулер, метонимиялық теңеулер, синекдохалық теңеулер, гиперболалық теңеулер, литоталық теңеулер, градациялық теңеулер, синонимдік теңеулер, антонимдік теңеулер деп ажыратады.

Академик М. Серғалиев «Теңеудің стилистикалық қызметі әр алуан. Бір ыңғайда, негізінен аз сөзге көп мағына сыйғызуды мақсат етсе, тағы бір жағдайда автордың астарлап сөйлеуіне мүмкіндік береді. Сол астарлап сөйлеудің өзі жинақылықтың арқасында болып отырады» [3, 44] дейді.

«Өлең сөздің теориясы» атты еңбектің авторы З. Ахметов осы кітабында: «поэзиялық шығармадағы теңеуді алсақ, мұнда мәселе салыстырылып отырған нәрселердің белгісіз немесе белгілігінде емес, сол айтылған өзгешелік бұлардың бірінен екіншісінде айқынырақ, көрнектілеу екендігінде, салыстырудың өзінен көп мағына туатығында» [4, 189] деп топшылайды.

Теориялық көзқарастар ескеріліп, акын шығармаларындағы теңеудің жасалу тәсілі келесідей топтастырылады:

1. Синтетикалық тәсіл: -дай, -дей, -тай, -тей, дайын,- дейін, тайын, -тейін, -ша, -ше жұрнақтары;

2. Сияқты, секілді, тәрізді сөздерінің көмегімен;

3. Бейне сөзінің көмегімен;

4. Тең сөзінің көмегімен;

5. Ұқсап сөзінің көмегімен.

Қошке Кемеңгерұлының шығармаларында ең жиі қолданылатын тәсілдердің ішіндегі -дай, -дей, -тай, -тей жұрнақтары болып табылады. Ақынның шығармаларында, көбінде, олар зат есімге жалғанған. Мысалы,

Айнадай жарқырайды айдын дала,

Сарқырап таудан ағар өзендері [5, 312].

Осы мысалда -дай жұрнағы айна деректі зат есіміне тікелей жалғанып, даланың жарқырауы айнаның жарқырауына теңеліп тұр.

Саф алтындай шағынды,

Қайғыға салып жоғалттың [5, 265].

Бұл жыр жолдарында -дай жұрнағы алтын деректі зат есіміне жалғанып, енді қайтып келмес уақыттың қадірі саф алтын сөзіне баланып тұр.

Ақын шығармаларында -дай, -дей жұрнағының есімше тұлғалы етістіктерге жалғанған түрі көп кездеседі. Мысалы:

Момынтай күндіз қой соңында шегеленіп екі елі қалмайды, кеш болса-ақ бай: «қойдан айырылып қаласың» деп, өзінің үйіне абақтыға жапқандай жатқызып ойнатпайды [5, 284].

Үй іргесіне өрт келіп қалғандай ауыл адамдары у-шу болды.

Осы екі мысалда -дай жұрнағы есімше тұлғалы жапқан, келіп қалған сөздеріне жалғанып,

Момынтай мен ауыл адамдарының сол сәттегі ішкі сезімдерін, психологиялық күйін суреттеп, бейнелі образ жасап тұр.

Қошке Кемеңгерұлының шығармаларында -ша, -ше жұрнақтары арқылы жасалған теңеулерді де кездестіруге болады. Мысалы,

Қасқырша қараған түрлерінен қорқып, Жайныма орнынан ұшып тұрып далаға шығуға ыңғайланғанда екі солдат бір-біріне ым қақты. [5, 278].

Бұл үзіндіде -ша жұрнағы қасқыр сөзіне жалғанған. Екі солдаттың Жайнымаға қараған суық, сұсты түрлері қасқырдың қарағанындай болып салыстырылып тұр.

Далабай қу мырық болған түйеше пышылдап отырған Жуанбайды тізеге қағып далаға жөнелді [5, 292].

Бейне көмекші сөзі арқылы жасалған теңеу:

Шашырады мөлдір су,

Бейне маржан жайылып [5, 318].

Осында теңеудің сипатталушысы – мөлдір су, образы – маржан, көрсеткіші – бейне болып тұр. Ақын мөлдір суды маржанға салыстыру арқылы табиғаттың сұлулығын сомдап тұр.

Келесі мысалда теңеу болып көмекші етістігі арқылы жасалып тұр:

Тек шыбын-шіркей болып еңірей берді [5, 287].

Қаламгер образды сомдауда тек жалаң теңеумен ғана шектелмейді, сонымен қатар теңеуді тілдің басқа да тілдік бейнелеуіш құралдарымен қатар жұмсайды. Қошкенің шығармаларында теңеудің келесідей семантика -стистикалық түрлерін кездестіруге болады: 1. Метафоралық теңеулер; 2. Метонимиялық теңеулер; 3. Синекдохалық теңеулер; 4. Эпитеттік теңеулер; 5. Гиперболалық теңеулер; 6. Литоталық теңеулер, т.б.

Қошке теңеуді метафора бейнелеуіштік құралымен үйлестіріп, әдемі қолданған. Мысалы,

Жасыл тоғай көгерген,

Барқыттай боп өң берген.

Бұл мысалда теңеудің образы – барқыттай, сипатталушы заты – жасыл тоғай, белгісі – көгерген. Профессор Т. Қоңыровтың айтуы бойынша: «Теңеулердің белгілері екі түрлі мағынада жұмсалады: бірі – тура мағынада, екіншісі – ауыспалы мағынада. Теңеулерді метафоралық теңеулерге айналдыратын нәрсе – белгінің осы екінші мағынасы». Осы ережеге сәйкес жоғарыда берілген мысалда да өң берген етістігін теңеудің образы – барқытқа қатысты алғанда тура мағынада жұмсалады, ал сипатталушы образ – жасыл тоғай сөзіне қатысты алсақ, ауыспалы мағынада берілген. Келесі мысалдардан да соны байқауға болады:

Толқынды қою кара шашы құйын соққандай қоқырады. [5, 278]

Сай- саланы өрлеп тасқындаған судай, үмітсіз көп ой уыз жанды жаралай берді [5, 276].

Қошке әңгімелерінде метафоралық теңеумен қатар эпитеттік теңеулер де мол қолданылған. Эпитет образды ажарлау құралдарының ең айшықтысы болып келеді. Эпитет - ойды бейнелі, көркем жеткізудің бірден бір құралы. Ғалым Х. Кәрімов: «Эпитет заттың, қимылдың сынын, сапасын анықтайтын сөз не сөз тіркесі түрінде келеді. Бірақ сөйлемде зат есім мен етістіктің алдында келгеннің бәрі бірдей эпитет бола бермейді. Эпитеттің айрықша белгісі – оның экспрессивтік-эмоционалдық функция атқаратындығында. Эпитеттен оны қолданушының суреттеп отырған нәрсесіне көзқарасы, оны қай жағынан қалай түсініп бағалайтындығы көрінеді. Эпитеттің күші оның дәлдігі мен үнемділігінде» [6, 120]. Ғалымның айтқанына сүйенетін болсақ, жалғыз эпитеттің өзі ойды айрықшалаумен ерекшеленсе, ал теңеу образымен берілгенде оның бейнелілігі одан сайын күшейеді. Ақынның өмір құбылысын, табиғат құбылысын, кейіпкер бейнесін эпитеттік теңеу арқылы беруі оның оқырманға әсерлілігін молайтады, экспрессивтілігін жоғарлатады. Қошкенің кейіпкер бейнесін сомдауда қолданған эпитеттік теңеулерге мысалдар:

Күмістей сақалын ыстық жаспен жуады [5, 278].

Тынымжанның қу шөлмектей өңі көз алдынан кетпейді [5, 278].

Басы даң болды, теректей бойы бүгілді [5, 278].

Қыздың үстінде сауыншының киіміндей сауысталған, боршаланған иттей жарымдалған түйе жүн көйлек, басында жабағыдай ұйысқан айдар, аяғы шаң-топырақтан бұлғарыланып, суықтан жарылған ағаштай тілімденіп кеткен [5, 309].

Екі иығы сынып қалғандай салбырап қол терісі қабыршақтанып, жапырағы түскен ағаштай

күр сүйегі, тарау-тарау тамыры көрінеді [5, 309].

Қараса, жау қуғандай шапқылаған он шақты салтты ат [5, 278].

Бәйшешектей түрленген, қызыл-жасыл әдемі киінген қыз-келіншектер сылаң қағады [5, 286].

Айнала қамалаған көк қараңғы

Қанатын тасқа соққан ақ сұңқарым,

Мәрмардай аппақ етім жараланды,

Кім сорлы – бұл жалғанда әйел сорлы,

Несіне жаратылып адам болды [5, 302].

Енді келесі эпитеттік теңеулер пейзаждық суреттерді бейнелеу үшін қолданылған:

Жыландай иірілген қара жолдың жусаған шаңын аспанға атып бұрқыратқан, ауыздығымен алысып, оқтай зымыраған қоңыраулы пар атпен, шаруа школында оқып жүретін Жанатай тәжірибе атқару үшін белгіленген қаласы Преснов станциясына тұмсық тіреді [5, 275]. Қиялдау шеберлігінің арқасында жазушы қара жолдың төселуін жыланның иірілгеніне ұқсатады. Бұл жерде сипатталушы образ айрықшаланып, ерекше бейнелілік сипатқа ие болып отыр.

Көк шықты, тар абақтыдай үйшігінен Момынтай босанды, Байтоқтың жалғыз баласы Құдайбергенмен Момынтай ойнайтын болды [5, 281]. Бұл сөйлемде сипатталушы образ – үйшік, теңеудің образы – тар абақты. Қаламгер Момынтайдың кішкентай үйін тар абақтыға теңеп, тіпті үй сөзінің кішірейтілген түрін қолданған. Бұл жерде Қошке кедей қазақтың мүшкіл тұрмысын аңғартады.

Зәйра тауды еңсергендей қара бұлт қабақ түйіп, селдей қаптап келе жатқанына, найзағайдың от шашып жалындағанына, аш қасқырдың алыстан созылтып ұлығанына қарамастан қайратқа мініп, жүректің соңынан еріп, жаншығанынан жалмауыздай жұтуға айналған қараңғылықтың аясында темірқазықты бет алып келе жатты [5, 301].

Тоқтаған жерлері шалшық судың жағасы, сасыған жұмыртқадай қорыстан шыққан иісі мұрынды жарады. Алысқа салған көз көсенің бетіндей тап-тақыр тау-тасқа түседі. Аяқ астында шала үйітілген құйқадай, тырбың беттегі қадау-қадау жерлерде ыстықтап үйездеген үйірлі жылқыдай түпті ши. Бір түптегі шидің кейбіреуі сексенге келген кемпірдей бүгіліп, сахараға салған сүйектей бозарған [5, 308]. Бұл пейзаждық көріністі оқырманның көз алдына әкелу үшін теңелер үлкен қызмет атқарып тұр. Қаламгер даланың суретін дәлме-дәл сипаттау үшін салыстыруды қолданған. Аттылар тоқтаған жердегі шалшық судың жағымсыз иісіне дейін сезінуіміз үшін оны бүлінген жұмыртқаның сасық иісімен салыстырады. Сағымдағы тау-тастардың қандай екенін көрсету үшін көсенің бетіне теңейді. Ал жердің суретін жеткізу үшін оны шала үйітілген құйқаға балайды. Жердегі өсіп тұрған шиді сипаттау үшін де қаламгер тапқырлық танытады. Оның түрін үйірлі жылқыға, сексенге келген кемпірге, түсін сахараға салған сүйекке ұқсатып, өзінің көркемдік қиялымен, шеберлігінің қуаттылығымен даланың көрінісін салып беріп отыр.

Шығармада ойды бейнелі түрде суреттеуде ерекше қызмет ететін келесі тәсілдердің бірі – литота мен гипербола. Бұл образдарды көбіне ауыз әдебиеті үлгілерінде кездестіреміз. Олар ойды бірде асыра, бірде құлдырата суреттеу үшін жұмсалады. Гипербола мен литота теңеулік құрылымдар құрамына енгенде, образдың бейнелілік қасиетін күшейтеді, суреткердің тілі мен стиліне бояу қосып, суретті барынша түрлендіреді. Мысалы,

Албастыдай басқан қараңғылықтың құшағында, жез қармақтай бүктеліп, уыз денесі, жалынды жаны жараланып, жаңбырдай жасын төгіп Зәйра жатыр.

Бұл мысалда -дай,-дей жұрнағы арқылы жасалған албастыдай, жез қармақтай, жаңбырдай теңеулері кездеседі. Суреткер жерді қою қараңғылықтың қармап алғанын суреттейді және сол қараңғылықты албасты образында көрсетеді. Ал Зәйраның жатқан күйін жез қармақтың бүктелуімен салыстырады. Ал соңғы сөйлемде әсірелей суреттелген әрекет көрсетілген. Зәйраның соншалықты қатты жаны қиналып, азап тартудан төккен жасы жаңбырға теңеледі. Автордың бұл жерде гиперболалық теңеу арқылы ойдың эмоционалдығын арттырып, Зәйраның қаншалықты қиналғанын сездіртеді.

Қуанышы көлдей болып, қош айтысып Дүрия жөнелді [5, 295]. Берілген мысалда да жазушы іс-әрекетті шамадан тыс асыра суреттеген. Дүрияның ішкі сезімін, үлкен қуанышын бізге аңғарту үшін әдейі әсірелеп, «қуанышы көлдей» гиперболалық теңеуді таңдаған.

Ақтардың жосыла қашқанынандай қызылдардың тасқын судай екпіндегенінен ауылдың бұрын

хабары жоқ [5, 279]. Ес: «Қазақ әйелінің күндей меірімді көңілі, дариядай терең сезімі Шолпанда еді [5, 295]. «Қайратың қара таудай» сырттан екенсің [5, 295]. Мұнарадай мойны созылған, тай жүзген сабадағы көл қымызды желдей толқытып, піспекті құлаштай көтеріп, қара терге малынып, Қарабайдан мақтау аламын деп, Көбен байғұс күр-күрс пісіп жатыр [5, 297]. Мұнда да жазушы ойды бейнелі, мәнерлі жеткізу үшін гиперболалық теңеулерді қолданған. Бұл көркемдік тәсіл жазушының ойлау горизонтының шексіздігін, дүниелік білімінің молдығын, тілдік элементтерді еркін қолдана алу шеберлігін танытады.

Гиперболалық теңеулерге қарама-қарсы құбылыс – литоталық теңеулер. Литота (грек. Litotes – қарапайым, қораш), кішірейту – заттың не құбылыстың қасиетін кішірейте суреттейтін көркемдік құрал. Литотаның мақсаты – тосын әсер туғызу.

Қошке Кемеңгерұлының шығармаларында литоталық теңеулер де ұшырасады. Мысалы:

Оның үстіне инеліктей қатқан арық төре кездесіп отыр, өңі ызғырық желдей, коммунистің барып тұрғаны шығар [5, 292]. Бұл мысалда жазушы адамның портретін, тұлғасын бейнелеу үшін теңеуді қолданған. Ал оның түр-тұлғасын бейнелі түрде көрсету үшін теңеу мен литоталық құбылысты бір-бірімен әсем үйлестірген. Инеліктей сөзі суреттеліп отырған адамның өте арық келетінін меңзеп тұр.

Панам жоқ сүйенерлік бір тал шөптей.

Ей, алла, көрсетіп ал атқан таңды.

Өленде автор Зәйраның хал-жағдайын, жалғыздығын суреттеу үшін литоталық теңеуді қолданады. Теңеу образы ретінде бір тал шөпті жазушы жағдайға лайықты түрде таңдап алған. Бұл кішірейтуді оқырманның ой-сезіміне әсерлі, күштірек етіп жеткізу үшін қолданып отыр. Келесі мысалда да оқырманды нандыру үшін, сенімді қылу үшін теңеу құрылымында литота құбылысы қолданылған: Бірақ жұмысына инедей өтірік қатыстырылмаушы еді [5, 65].

Қорытындылай келе, Қошке Кемеңгерұлының шығармаларында гипербола мен литота теңеулік құрылымдар құрамына ене отырып, сияпатталушы зат пен құбылыстың бейнелілік қасиетін барынша күшейтіп, оқырманға тосын әсер туғызып, ақынның тілі мен стиліне бояу қосып, оқиғаны барынша түрлендіріп, ажарлауға қызмет еткенін байқаймыз.

Градация (лат. бірден бірге сатылып күшейте түсу, еселей түсу, біртіндеп көтеру), дамыту – алдыңғы сөзден соңғы сөзді, алдыңғы ойдан соңғы ойды асыра, асқақтата түсу, алдыңғы құбылыстан соңғы құбылысты қуат-тегеурінінің асып түсіп отыруы». «Градация – тілдік хабарламаның ақпараттық – мағыналық реңкін күшейте түседі. Бұл стилистикалық айшықтың екі түрі ажыратылып көрсетіледі: бірі – ұлғаймалы градация, екіншісі – бәсеңдеулі градация» [7, 259]. Ал «...бір теңеулік конструкцияның ішінде немесе образды ойдың бойында бірнеше теңеу болып, ол теңеулер суреттелмеш заттың не оқиғаның қасиеттерін бірте-бірте асырып, немесе бірте-бірте кемітіп, соның нәтижесінде оған бейнелі сипат беріп, көркемдік ажар үстесе, онда мұндай теңеуді градация теңеулер дейміз» [2, 143]. Келесі мысал градациялық теңеудің керемет үлгісі болып табылады:

Ә, құдай, мен не жаздым зарлатқандай,

Қанды жас қара көзден парлатқандай.

Соққы жеп қол-аяғым бекінгендей,

Көгертіп ақ етімді қандатқандай. [5, 292]

Бұл өлең жолдарында адамның ішкі күйзелісі, психологиялық хал-жағдайы суреттелген. Әйелдің ащы зары ұлғаймалы теңеумен күшейтіле түскен. Әйелдің басына түскен қайғысын жеткізуде градациялық теңеулер айрықша қызмет етіп тұр. Енді бір келесі жолдарда градациялық теңеу арқылы ашуға булыққан кейіпкердің бейнесі сомдалады: Зәйраның жоғын білген соң, Қарабай қаңтардағы бурадай қалшылдап, қара өрттің түтініндей бұрқылдап, жер жүзінде болса тауып әкеліндер деп, айнала жолдың бәріне шолғыншы аттандырды, өзі бас болып Зәйраның төркініне бет алды [5, 292]. Мұндағы бірінен соң бірі дами түскен теңеу жолдары суреттелмеш кейіпкердің мінезі мен бет-бейнесін ашуға қызмет еткен.

Көшпелі елдің жігіттері етек-жеңін түргендей жинақы, қырандай қырағы, сауысқандай сақ келеді [5, 305]. Және қаздай қалқыған, үйректей жүзіскен, досыңызбен ойнап-күліп отыруға бөгет болар [5, 292].

Дариядай терең, сағымдай бұлдыраған ойдың өрмегіне шырмалды [5, 310].

Әлсіздіктің, қорғансыздың белгісі көш жолындай тарамданып, тамшыдай домалап түскен жастан көрінді [5, 287].

Қаламгердің шығармаларында табиғаттың да көркем көріністері грациялық теңеумен нанымды, әсерлі етіп берілген. Мысалы: Біраздан кейін бриллианттай көзді ойнатып, анадай мейірімін төгіп, сары алтындай сәулесімен әлемді жарық нұрға бөлеп бауырмал күн басын көтерді. Бұл мысалда сипатталушы образ – күн, ал теңеу образы - бриллианттай көзді ойнатып, анадай мейірімін төгіп, сары алтындай сәулесімен сөздері болып табылады. Жазушы бауырмал күнді суреттеу үшін бірнеше теңеуді қатар қолдана отырып, атқан таңның үміт пен жақсылықтың нышаны екенін танытады.

Сонымен қорытындылай келе, теңеулер шығарманың әсерлілігін молайтады, экспрессивтілігін жоғарлатады. Образдың бейнелілік қасиетін күшейтіп, суреткердің тілі мен стиліне бояу қосады. Суретті барынша түрлендіруге қызмет етеді. көркемдік құралдың бұл түрі жазушы кейіпкерлерінің жан-дүниесін, сыртқы тұлғасын, кескін-келбетін бейнелеуде, тұрмыс суреттерін сипаттауды теңеулерді ұтымды стильдік тәсіл ретінде мол қолданған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
- 2 Қоңыров Т. Қазақ теңеулері. – Алматы: Мектеп, 1978. – 192 б.
- 3 Серғалиев М. Көркем әдебиет тілі. – Алматы: Мектеп, 1995. – 264 б.
- 4 Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. – Алматы: Мектеп, 1973. – 212 б.
- 5 Кемеңгерұлы Қ. Зерттеулері, көркем шығармалары, мақалалары / Құраст. Қамзабекұлы Д. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 213 б.
- 6 Кәрімов Х. Қанатты тіл. – Алматы: Санат, 1995. – 144 б.
- 7 Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd» ЖШС, 2005. -576 б.

МӘДЕНИЕТ – ӨРКЕНИЕТТІ ЕЛ АЙНАСЫ

*Амангелдиева Г.С., оқытушы,
Батталова М.Ә., студент
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ*

Биыл еліміз үшін айтулы жыл «Қазақ хандығының 550 жылдығын» тойланғалы отыр. Бұдан бес жарым ғасыр бұрын даңқты Керей мен Жәнібек бабаларымыз іргетасын құрып берген Қазақ хандығы талай тар жол, тайғақ кешулерді бастан кешті. Қасым ханның қасқа жолы, Есім ханның ескі жолы, әз Тәукенің Жеті Жарғысы халқымыздың Темірқазығы болды.

Алты Алаштың айбынды әміршісі Абылай хан бастаған, батырлар қостаған қазақ сарбаздарының қолы талай мәрте туған жер төсінде ат ойнатып, ата жауларымен кескілескен шайқастар өткізді.

Абылай хан бастаған айбынды батырлар қазақ хандығының туын құлатқан жоқ! Бұл еліміздің тәуелсіздігін қорғап қалу жолындағы жан алысып, жан беріскен қиян-кескі майдан болатын.

Абылай ханның жаужүрек немересі, қазақтың соңғы ханы Кенесары қостаған қазақ сарбаздары да Ресей империясының бодандығынан бас тартып, туған жер төсін тұлпарларының тұяқтарымен дүбірге бөледі. Арыстандай айбат, жолбарыстай қайрат көрсетті [1].

Міне, сонау заманан қасірет пен қайғы толқын да толқын қазағымның топырақ жүзін жасырып, талай қиындық тау мен тасқа соқтырды, Ноғайлы болып аңыратып, Отырар болып қаңыратып, Ақтабан болып шұбыртып, далада талай саңлағың қалдырды, Отар қылып құрығың салып, жан түршіктірер аштықтан өткізіп, соғысты да бастан кешірді. Бірақ бүгінге туралап жеткен батыр бабамыз тәуелсіздік жолында қиындыққа қайыспай қарсы тұрды. Олай болса, осынау заманнан бергі қазақ халқының тәуелсіздік жолындағы бетбұрысына, тарихи өміріне сәл тоқталып өтуді жөн көрдім.

XX ғасыр. Бір ұрты май, бір ұрты қан жиырмасыншы ғасыр қазақ халқын рухани түлеткені, өсіргені даусыз, бірақ , өкінішке орай өшіргені де аз емес. Ұлт болып ұю, мемлекеттікке, білім, ғылым өнерге қол жеткізу жетістік болса, алапат аштық, қанқасап қызыл қырғын, шет жұртқа ауған қандастар тағдыры бітпес жара, қаралы қасірет. Алаш арыстарынан тұтастай айырылу бір қайғы

болса, ұлтшылдық күресті, ұлтсыздыққа соқтыруы айықпас дертке әкелді. Ал жүзжылдықтың соңында қазақ халқының тәуелсіздігі үшін арпалысқан соңғы ұрпақ – 1986-жылдың қаралы да жаралы желтоқсан айында жалаудай желбіреген қазақтың өрімдей қыздары мен жігіттері еді.

Мұздай қаруланған солдаттар қазақтың қаракөз қыздарын іштен теуіп, шашынан сүйреді. Көкөрім жігіттерді таяққа жығып, қасқыр иттерге талатты.

Алматының алаңындағы ақ қар қызыл қанға боялды. Албырт жастар сонда да алған беттерінен қайтпай табанды тәуелсіздігімізді қанмен қайтарып берді.

XXI ғасыр. Жаңа мыңжылдыққа осыншалық қиындық көрген халқымыз осыдан дәл 24 жыл бұрын тәуелсіздіктің көк туын көтеріп кірген болатын. Содан бері талай алпауыт табыстарға жеттік. Елбасының сарабал саясатының арқасында абыройы артқан, төрткүл дүниеге мүмкіндігін мойындатқан мемлекетіміз Еуразияның ортасынан бой көтерді. Еліміз де, жеріміз де қаратадан ойып тұрып өз орнын алды. Төл мерекеміз – Наурызбен бірге салтымыз да қайтып оралды. Тарихи жәдігерліктің бірі де бірегейі - мешіттеріміз қайта салынып, өркениетіміз қайта жаңғырды. Алайда Қазақстан сияқты ел елдігін, қазақ ұлты ұлттығын сақтап қала ала ма? Ал ұлтты өз алдына ұл ететін - мәдениетіміз, әдебиетіміз, ұлттық өнеріміз бен тіліміз. Алайда, санды сапаға айналдыратын ғаламат технология заманы ұлттық бет-бейнемізді, төл қадір-қасиетімізді, мәдениетімізді жауып кетпес үшін не істемек керек?!

Міне, осындай тоқсан қабат дағдырлы, күрмеуі қиын сұрақтарға жауап іздеу үшін осындай тақырыпты алып отырмын.

«Ұлттық мәдениеті (салт-дәстүрі) жоғары дамыған ел кез келген өркениетті деген елден оқ бойы озық тұрады» деп түрік ағайындарымыз айтқандай, атамыздан жеткен асыл қазынамыз мәдениетімізді замана ағымында жұтылып кетуден сақтап, қарыштап дамытуымыз керек [2].

Бір елді басқа елден ерекшелейтін не? Меніңше, бұл ең бірінші мәдениеті. Сан ғасырлар бойы қалыптасқан, халық санасына сіңген мәдениетімізге – ұлттық өнерімізден бастап әдебиет, тарих, салтмыз да кіреді. Мәдениетімізден айырылсақ, өзге ұлттың істегенін істеп, еліктеушіліктің шырмауында қалсақ қайтіп ұлт болып сақталамыз? Қайтіп атадан қалған асыл арманға қол жеткіземіз? Бабалардың үмітін қалай ақтаймыз? Келешек ұрпақ алдындағы қасиетті парызымыз қайда қалмақ?

Осы кезекте мәдениет сөзінің мағынасына тоқталсам деймін.

Мәдениет – кеңінен қолданылып, күнделікті тұрмыста жиі айтылып жүрген сөз. Ал оған анықтама беретін болсақ, «мәдениет – деген сөз өзінің толық мағынасында адамның өз қолымен, ақыл-ойымен жасағандары және жасап жатқандарының бәрін түгел қамтиды. Жай ғана сауат ашудан және тазалық ережелерін сақтаудан бастап, өмірдің асқан үлгілі шығармаларын жасағанға дейінгі ұғымды қамтып жатқан – мәдениет – адам жасаған «екінші табиғат» [3]. Ұлттық мәдениетіміз – ұлттық дініміз бен тіліміз, тамыры терең тарихымыз, салт-дәстүріміз бен әдет-ғұрпымыз, әдебиетіміз деген сөз. Бір сөзбен айтқанда, мәдениет – ұзақ жылдар бойы қалыптасып, ата-бабамыздан сүрдей сақталып, алтындай бапталып, бөтенге қол сұқтырмай, ешбір қасиетін, ешбір құндылығын жоғалтпай жеткізген қазынамыз, бағалы бақытымыз. Осы қазынаны сақтап, келер ұрпаққа таза кейпінде бұзбай, ластамай табыстау – біздің міндетіміз, парасатты парызымыз!

Ал осы міндеттерімізді, ұлттық құндылықтарымызды бағалап жүрміз бе?

Ұлттық құндылықтар тақырыбын көтергенде тіл мәселесінің ойға оралатыны рас. Кез- келген рухани саланың өзегі – тіл. Тіл – халықтың ары мен рухы. Тіл дегеніміз белгілі бір халықтың жинаған рухани қазынасының жиынтығы, соның бәрін сақтайтын қоймасы іспеттес. Ұлттық құндылықтың ерекшелігі – сонда тіл мен мәдениетті ұштастыруы. Тіл мен мәдениет тамыры егіз қос ағаш іспеттес. Жас ұрпақты қазіргі заманға сай мәдени құндылықтарға тәрбиелеу көптеген бағыттарда жүзеге асуы керек. Менің ойымша, соның негізі – ана тіліне деген ыстық ықылас. Ұлт пен оның тілі ажырамас қағида. Қазақ халқының өз алдына дербес мемлекет болуын, өз тағдырына өзі қожалық етуін аңсап өткен Алаштың арысы Ахмет Байтұрсынып тіл жөнінде: «Қазақ тілінде қазақтың сары сайын даласы, біресе желсіз түндей тымық, біресе құйындай екпінді тарихы, сары далада үдере көшкен тұрмысы, асықпайтын-саспайтын мінезі көрініп тұр», - деп тілге деген аса бір сүйіспеншілігін білдірген [2]. Ал, қазір сол тіліміздің жағдайы қалай? Дауға салса алмастай қиған, сезімге салса қырандай қалқыған, ойға салса қорғасындай балқыған ана тіліміздің бүгінгісі де, ертенгісі де ойландырарлықтай.

Қазақ халқының көзқарасы, терең мәдениеті - талғамы жоғары ұлттардың қатарына жатады.

Тек осы дәстүрімізді, бүгінгі уақыттың ерекшелігіне сай тереңдетуге тиіспіз. Тек өзіміздің сан ғасырлық ата-баба дәстүрімен, ұлттық ән-күй өнерінің құдіретімен, қоғамдық сананы тәрбиелей аламыз. Мәдениет - адамзат баласына қоғамда қалыптасқан тәрбие, әдет-ғұрып, рухани байлықтарын меңгеруге мүмкіндік береді. Дәл осы мәдени мұрамыздың бірі – музыка мәдениеті. Қазақ халқының ұлт болып қалыптасу кезеңінде өзіне тән музыкалық дәстүрі дүниеге келді, соның нәтижесінде бай музыкалық мәдениет қалыптасты. Бесік жыры, үйлену тойлары, және басқа салт-жоралғылар әнмен айтылды. Ақындар айтысы - халықтың көп жиналып, ұйып тыңдайтын өнер сайысына айналды.»Айтыс – халық өмірінің бейнесін көрсететін көркем әдебиет саласының бірі»- деп, Сарыарқаның сайын даласында туып өскен жерлесіміз, ауылымның тумасы, айтыс өнерінде өзіндік орны бар Аманжол Әлтаев айтқандай, айтыс өнері халықтың қуаныш – қайғысын, әдет - ғұрпын жырлайтын өнердің бір саласы [4]. Сонымен қатар:

«Екі шектің бірін тарт та,

Бірін сәл – сәл кем бұра.

Нағыз қазақ – қазақ емес,

Нағыз қазақ - домбыра « дегендей, қазақтың қара домбырасымен күмбірлете күй тартып, сыңғырлата ән салу да – ұлттық мәдениетіміздің бір түрі. Арқаның Ақан серісі, Біржан салдары әуелете салған әндер - Тәттімбеттің шертпе, Құрманғазының төкпе күйлерімен далама жыр болып төгілген, тарихымен тоғысып, дала үнін естірткен, қазақ халқының айырылмас асыл мұрасы, сақталған сары алтыны – домбырадан күй төгілгенде сан ғасырлық халық тағдырын ғана емес, қазағымыздың өзін көргендей боламыз. Бірақ, өкініштісі сол, бұрын соғыстың, қанды қырғынның арасында яғни, қасқыр заманда өмір сүрген ата-бабаларымыз қанша қиындық көрсе де елінің еңсесін түсіріп, жерін жауға беріп, туын құлатпай, салт-дәстүрүн, әдебиеті мен мәдениетін, ұлттық құндылықтарын жоғалтпай келер ұрпаққа табыстаса, ал қазіргі жеңілдікке толы түлкі замандағы жастарымыз ұлттық құндылықтарынан айырылып бара жатқандай ма, қалай?

“Құлақтан кіріп, бойды алар,

Жақсы ән мен тәтті күй,

Көңілге түрлі ой салар,

Әнді сүйсең, менше сүй”, – деп Абай атамыз жырлағандай, ұшса құстың қанаты талатын, шапса тұлпардың тұяғы тозатын ұлан байтақ қазақ жерінде ғасырдан – ғасырға жалғасқан дала үнін, тарихын әуезді әндерімізден көреміз. Міне, осындай талайды тамсантақан халық әндерінің бүгінде орындалуы сиреп бара жатыр. Қазірде дәстүрлі әндеріміздің орнына жастарымыз эстрадалық әнге көп қызығады, күмбірлеген домбырамызды айтпағанда, қылқобыз, саз-сырнай, адырна, дауылпаз, жетіген, шертер, желбуаз, сақпан аспаптарында орындай білетіндер кемде-кем.

Ұлттық рух пен салт-дәстүрді жас ұрпақ санасына сіңіру, ұрпағымызды парасатты, азаматтық намысы жоғары, елін, жерін сүйер азамат етіп өсіргіміз келсе, бүкіл қоғамның назарын келешек ұрпақ тәрбиесіне бағыттауымыз керек деп білем. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың айтуы бойынша: «Толық өркениетті ел болу үшін алдымен өз мәдениетімізді, өз тарихымызды бойымызға сіңіріп, содан кейін өзге дүниені игергеніміз жөн» [4]. Олай болса, басты мақсат жас ұрпақты игіліктер мен азаматтық құндылықтар, рухани мәдени мұралар сабақтастығын сақтай отырып тәрбиелеу керек. Біз түркілік төл дәстүрімізді сақтай отырып, ұлттық ойлау, ұлттық болмыс ерекшеліктерімізді нығайта түсіп, қазақ мәдениетін дамытуға тиіспіз.

Міне, осы тұста мәдениетімізді кіршіксіз таза қалпында бұзбай сақтауға- ұлттық құндылықтарымыз негіз болары сөзсіз. «Ел болам десең, бесігінді түзе» дейді халық даналығы. Баланы жастайынан тәрбиелеу – бұл тәрбиенің негізі. Жасынан алған тәрбие өмірлік азық болмақ. Осы негізде мен мектеп қабырғасындағы бастауыш сынып оқушыларына ұлттық негізде тәрбие беру мақсатында «Мәдениеттану» пәнін енгізуді ұсынамын. Ұлттық құндылықтарымызға сүйене отырып, жас өскіннің ішкі жан дүниесін, ой санасын, сезімін қалыптастыруда «Мәдениеттану» пәнінің маңызы зор болмақ деп сенем. Пәннің негізгі мақсаты – жас шыбықтай жайқалып өсіп келе жатқан бүлдіршіндерімізге халқының тарихын, мәдениеті мен әдебиетін санасына сіңіріп, әдет-ғұрыптарымен таныстырып, болашақта ауыртпалықпен келген жеңістің көк туын көтеріп тұра алатын, халқының жоғын жоқтап, барын сақтап, ата-бабасынан жеткен асыл қазыналарын бөтенге қол сұқтырмай, ешбір құндылығын жоғалтпай сақтайтын, елінің бақытын үйде де, түзде де күзететін, ұлт мақтаныштарын тәрбиелеу.

«Мәдениеттану» пәні сынып ерекшелігіне, ойлау дәрежесіне байланысты ойластырылып пән ретінде оқытылса, нұр үстіне нұр болар еді.

Баршамызға мәлім, қазірде ұлттық арналарымыздан кетпейтін Корей, Үнді, Түрік елдерінің тарихи, мәдени телесериалдары көптеп көрсетіліп жүр. Соған байланысты, жас жеткіншектер де өзге ұлттың мәдениетіне, салт-дәстүрлеріне көптеп еліктейді. Ашығын айтқанда, біздер де неге өз тарихимызды, мәдениетімізді, асыл дініміз – Исламды дәріптейтін телесериалдарды көптеп түсірмейміз? Егер осындай ұлттық құндылықтарымызды жас жеткіншекке дәріптейтін ұлттық кинотуындылар көптеп түсірілсе, біріншіден, патриоттық сезімін ұялатса, екіншіден, өз тарихын, әдет-ғұрпын санасына сіңіріп өсер еді.

Сөзімді аяқтай келе, «Отарда болған елдің өз жүрегі өзіне шабуыл жасайды. Оның емі – рухани азаттық және рухани жаңғыру. Азаттық дегеніміз – өз еңбегің өзіне бұйырып, өз жүрегіндегіні жасқанбай айта алуың»- деп, ғалым, тарихшы, филология ғылымдарының докторы, Ақтүбек аулының тумасы Ақселеу Сейдімбек атамыз айтқандай, азаттық таңы атқанда, өзгені қайталамай, керісінше өз елімізді өзгеге танытайық [5].

Біз қазақпыз! Тіліміз – қазақ, тегіміз – түрік! Дініміз – Ислам!

Дәл осы қадірлі құндылықтарымыз жоғалмай, көк туымыз көк аспанда мәңгі желбіресің!

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан мемлекеттілігінің тарихы. Ежелгі және ортағасырлық кезең. Алматы, 1992 жыл
2. Қазақ әдебиеті С.Жақсылықов. - «Елдік тағылым мен танымы» – 2005, №5
3. «Мәдениет және өркениет» – Т.Ғабитов
4. «Айтыстану» - А.Әлтаев. – Астана, 2013 жыл
5. «Қазақ әлемі» - Ақселеу Сейдімбек, 1997жыл

PR-ДЫҢ НЕГІЗГІ ҚҰРАЛЫ: БАСПАСӨЗ ПАРАҒЫ ОНЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІГІ

*Амангелдиева Г.С., оқытушы,
Бастами А., студент
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ*

Баспасөз парағы PR мәтінінің негізгі дәстүрлі жанрлық түрі. Ол базалық PR субъектісі туралы дәл және уақытылы ақпарат берудің, қарапайым және тиімді құралы, сондай-ақ журналистермен байланыс орнату құралы болып табылады. Француздық зерттеуші Ж.М.Декоденнің айтуынша: баспасөз хабарламасының мақсаты қосымша ақпарат іздеу үшін журналистер мен «пікір көшбасшысының» назарын аудару болып табылады. Оның көптеген ізбасарларының бірі С.Блэк баспасөз релизін байланыс құралы ретінде санайды. Мысалы: баспасөз конференциялары, көрмелер және т.б.

Д.Доти біртұтас бөлімді ньюс-релиз құру шеберлігіне, паблсити ұйымын қалыптастырудың негізгі құралы ретінде қарастырады [1]. PR қызметін қарайтын барлық зерттеулерде немесе баспасөз агенттіктерінде міндетті түрде PR тексттің осы түрінің ерекшеліктеріне тоқталып өтеді. Қазіргі заманғы PR тәжірибеде және нақты баспасөзде, бұл жанр шын мәнінде жалғыз және әмбебап болып табылады.

Қоғаммен байланыс тәжірибесінде ұйымнан шыққан кез-келген БАҚ өкілдері үшін әзірленген ақпаратты баспасөз релизі деп атаймыз. Американдық зерттеушілер үшін баспасөз релизі-бұл бәрінен бұрын «басылымдар үшін шығарған ресми хат немесе телеарналар арқылы тарататын мемлекеттік мекемелерге, жұртшылықпен байланыс бөліміне, әртүрлі ұйымдардың штаб-пәтерлеріне» таратушы байланыс құралы. Отандық зерттеулерде біз бұл терминге әртүрлі түсіндірмелер табамыз. Баспасөз релизі PR маманы мақсатты аудиториялар үшін дайындаған маңызды және пайдалы ақпарат ретінде қолданылады немесе баспасөзге арналған кішігірім нақты хабарламасы бар құжат.

Блажнов анықтамасында мәтіндерді тегін тарату жайлы аталып кетеді: «Баспасөз релизі – бұл фирмалардың, корпорациялардың, ұйымдардың өздерінің меншікті бөлімдері, жұртшылықпен байланыс офис қызметі және мамандырылған PR агенттіктері арқылы таралатын тегін ақпарат» [2].

«Ең ұзын» жанр ретінде баспасөз релизі жаңа өнімдер мен қызметтер туралы жаңалықтар үшін қызмет етеді. Жарнамалау, ақпаратты тарату құралы болып саналады.

Жарнамалық көрсеткіште баспасөз релизі негізгі ақпараттық жанр деп саналды. Бұл «ұйымның қызметі туралы әлеуметтік пайдалы, әлеуметтік ақпаратты қамтитын жарнамалық-жанрлық ақпарат хабары немесе компания» [3].

Баспасөз парағы PR мәтінің негізгі жанры ретінде PR-дың базистік субъектісіне қатысты жедел ақпарат әкелуші.

PR базалық субъектісі жайлы ақпарат баспасөз релизінің құралы ма?

И.Алёшинаның айтуынша (осы экономикалық қарым-қатынас ең алдымен қолданылады), ол жаңа іс-шара, өнім, қызмет көрсету болып табылады; ұйымды басқарудағы өзгерістерге байланысты компаниядағы құрылымдық өзгерістер, банкроттыққа байланысты, бұзушылық, жаңа филиалдың қалыптасуы, өкілдіктер, басқару командасының ауысуы. Бұқаралық ақпарат құралдарында сөйлеу (басқаша айтқанда, басқару шешімдерінің қажеттілігі мен көлемін түсіндіру). Сондай-ақ, мұнда салтанатты оқиғаларды жатқызуға болады.

Баспасөз парағының жанрлық ерекшелігі ең алдымен жаңа оқиғаларды «кеңістік-уақытта максималдық үйлестіру координаты» [3]. Шындығында, баспасөз релизі бір ғана оқиғаға арналады және міндетті түрде орны, уақыты, бейнеленген оқиғалардың сипаты жайлы деректер беруге тиіс. Бұл ерекшеліктің бәрі әдебиет теориясы мен журналистикада анықтама сияқты хронотоп нақты негізгі қызмет көрсететін мәтін қақпағы бірінші абзацында шоғырланған. Баспасөз парағы жаңалықтардың тек қана сипаттамасын ғана емес, сонымен қатар мәтінде көрсетілген жазылған кейбір оқиғаның толық көрінісін береді.

Баспасөз парағының фактілер сақтау жүйесі шектеулі, онда соңғы болған оқиғаның орны, уақыты, проблемасы көрсетілуі тиіс. С.Пономарев айтқан: «баспасөз релизінің заманауи түрде дамуы, телеграфтың, ақпараттық агенттіктердің және агенттік стандарттардың пайда болуымен байланысты» [4]. Баспасөз релизінің функциялық жүйесі-нақты жаңалықтар беру, баспасөз баянында құрылымы, тілдік және стилистикалық ерекшеліктері жақсы берілгеніне қарамастан, біз баспасөз релизінің құрылымына өзіміздің көзқарасымызды ұсынуымыз қажет. Ұйымнан шығатын кез-келген мәтіндік құжат, оның капиталының құрылымы мен құрылуына септігін тигізу керек. Алдымен мәтін дизайнын қарастырайық. Ол журналистерге қолжетімді, көрнекі ақпаратты ажырата білу үшін, ұйымның логотипінің бланкісі туралы баспасөз хабарламасын таратты. Ұйымның баспасөз релизі бланкте логотиппен безендіріледі. Журналистер қолжетімді көрнекі ақпаратты ажырату үшін, фирмалық бланкте ұйымның релизді безендіру жағымсыз. Мәтін міндетті түрде өзінің жанрлық бағыты «пресс-релизді» көрсету керек. Онда компанияның орналасқан жері мен мекен-жайы, координат логотипі жоғарғы жағында, жоғарғы оң жақ бұрышында байланыс тұлға (телефон, факс, электрондық пошта) аты мен координаттарын көрсетеді. Байланысқа түсетін 1-2 тұлға ретінде берілген нақты релиз авторы болуы мүмкін емес (болмауыда мүмкін), ал аталған релизін (мәні, пәні) атқаратын баспасөз қосымша түсіндірмелі ақпарат, жаңалықтармен қоса беріледі [1].

Француз баспасөз рилейшнз тәжірибесінде, баспасөз релиз БАҚ ұйымдарымен нақты журналистке базистік нысанның жауапты тұлғасынан қоса жолданатын хатпен жіберілуі мүмкін. Осы жолданатын хатта байланысқа түсетін тұлғалар көрсетіледі. PR-дың базистік нысаны мен технологиялық нысаны әртүрлі болса, онда (PR құрылымының атаулары) аталған базистік нысанға жаңа оқиғалар дайындап өткізетін PR құрылымының бөлімдері байланыс тұлғаларының аттары менбірге ұсынылуы тиіс. Баспасөз релиз әдетте эмбаргодан мәтін тарату мерзімімен (Мысалы, нақты мерзімі қойылады немесе шұғыл таратылу үшін деп көрсетіледі) тұрады. Эмбарго әдетте PR ақпаратының қоғамдық өзектілігін көздейді. «Жария ету» кезінде белгілі бір мәтіндік метореференттік элемент ретінде қарастырылуы талқыланады. Егер логотип төменгі жағында орналасса, координаттармен байланысқа түсетін тұлғалар аттары төменгі жағында көрсетіледі. Релиз мәтіні екі интервалдан кейін 60 белгі, 25 жолға сыйғызылып, парактың бір жақ бетіне терілуі қажет. Ол журналистің ескертпелерін жазуы үшін орын қалдырылып, орналастырылуы қажет. Міндетті түрде ескертпелер үшін орын қалдырылады (3см) [2].

Жоғарыда біз жанр мағынасы оның көлемімен келетіндігі туралы айттық. Мысалы: көптеген газеттердің ақпараттық жанрының көлемінің шегі белгіленген. Көптеген газеттердің жанрының жолдар саны мен көлемінің шегі берілген. Баспасөз релиз көлемі туралы мәселелер әдебиетте бірнеше

мәнді пікірлерге ие болды. Баспасөздің релизінің мақсатты көлемі 2500-ден астам белгісі бар 1,5-2 беттік болып табылады [4]. Біздің пікірімізше баспасөз релизі 1беттен аспауы қажет. Себебі, бұл жанр негізгі және жедел болып табылады. Барлық кең көлемдегі ақпарат баспасөз релизге қосымша ретінде басқа түрлі жанр мәтіндерінде берілуі қажет.

Баспасөз парағының өзінің жеке атауы болуы керек және оның мақсаты жаңалықтың мәнін ашып, түйінін көрсететін маңызды ақпаратты түйіндейтіндей болуы қажет.

С.Блэк «Баспасөз релиз атауы тақырыпты ашып тұруы қажет», -деп көрсетіп кеткен. Баспасөз парағы атауы журналистерше көзге оттай басылып тұратындай болмауы қажет. Бірақ кей-кезде осындай көзге оттай басылып тұрған атаулар БАҚ ұйымы редакциясына келетін басқа да мәтіндік материалдар ағынының ішінде жеке дара көрініп жатады. Аталған талап релиздің жекелеген адресілік немесе БАҚ ұйымының нақты бір редакциясына, редакцияның нақты бір бөліміне, белгілі бір журналистке бағытталған болуы мүмкін.

Сонымен қатар, баспасөз парағында ақпараттың бөлшектеу сипаты, фактілердің болатынын айта кету керек. Бұлда нақты бір қабылдап алушыға байланысты болады. Сондықтан әртүрлі редакцияларда БАҚ белгілі бір форматында нақты ұйымға бейімделген баспасөз релизді жіберу кездесіп жатады. Баспасөз парағында жартылай айқын қаріппен жазылатын қандайда бір мәтіндік айшықталу болмауы қажет (астын сызу т.б).

Баспасөз парағының тілдік және стилистикалық безендірілуі, журналист мәтінді түгелдей немесе бір бөлігін алып басатындай болуы керек. Бұған баспасөз релизіндегі мәтіннің қанатты сөзі сәйкес келеді. Әдебиетте баспасөз парағының әртүрін кездестурге болады. М.А.Шишкина екі негізгі түрге бөледі: ағымдағы (БАҚ-қа берілетін күнделікті жаңалық) және тематикалық (маңызды оқиға немесе ұйымға арналған маңызды оқиғалар мен акциялар) [2]. Біз баспасөз парағын PR мәтінінің жанры бэкграундер ретінде қарастырдық. Қорыта келе баспасөз парағын мына үш түрде қарастырамыз:

1. Баспасөз парағы (пресс релиз), ол ақпараттық мақала ретінде құрылады. Пресс-релиз- бұл бір немесе екі бет көлемінде теріліп жазылған материал. Жаңалық сияқты ол да бірінші абзацында алты маңызды деген сұрақтарға жауап беру керек. Яғни олар, кім?, не?, қайда?, қашан?, неге?, қалай? деген сауалдар.

2.Баспасөз-анонс (пресс анонс), пресс-релизге ұқсас бірақ ол алда болатын оқиғаның немесе шара жайлы жазылады. Анонс өзінің кім,не,қашан,қайда және қалай деген негізгі сұрақтарына жауап іздеуі қажет.Оның көлемі бір беттен аспауы керек.

3.Анықтама немесе ескертпе қағазы. Кеңейтілген баспасөз парағы. Ол ақпаратты бүге шүгесіне дейін айқындап жеткізеді. Ол әркез нақты дәлелденген фактіге, статистикалық мәліметке сүйеніп жазылады. Тәртіп бойынша пресс-релизбен бірге таратылады. Анықтама 4-5 бет болуы керек. Және де оның берілу сипаты да ерекше, яғни көзге түсерліктей көркемделуі қажет. Визуалды материалдарға суреттер, графикалар, диаграммалар, карталар кіреді. Биография да пресс-релизбен бірге беріледі. Қағазда белгілі бір мекеменің немесе тұлғаның аты-жөні, мекен-жайы, телефондары жайлы анықтамалар болуы шарт. Мысалы ақ үйде журналистерге жыл сайынғы брифингтердің, президенттердің жолдаулары жайлы транскриптер таратылады. Әркезде зиялы қауым өкілдері өздері жайлы жарияланған жағымды материалдарды жинақтап, медиа-комплектке орналастырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Доти Дороти. Паблсити и паблик рилейшнз.М.,1996.
2. Блэк С. Паблик рилейшнз. Что это такое? М., 1990
3. Чумиков А.Н. Связи с общественностью.М.,2001.
4. Блэк С. Конкретный и конкуретный PR. М, 2004

*Әбдуов М.І., ф.ғ.д., профессор,
Әбдіхалықова А.Қ., магистрант,
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ*

Белгілі ғалым Б.Абылқасымов ХІХ ғасырда қазақ даласында 300-ден астам халық ақындарының болғандығын айтады. Өнер сүйгіш, өлең сүйгіш елде ХХ ғасырдың басында да жазба ақындықпен дәстүрлі суырыпсалмалықты қатар ұстанған көптеген өнерпаздардың өмір сүргендігін жоққа шығара алмаймыз. Бұл сипатта қазақ елінің барлық өлкесіне тән құбылыс. Олардың бір парасы басқа түскен заман тауқыметінің көзімен көріп іштей сезсе де қоғамға қарсы тұра алмай мойынсынды. Ал екінші бөлігі шыбын жандарын шүберекке түйіп, бастарын оққа байлап, елдің ішкі жай-күйін, келеңсіз көріністерді, әділетсіз әрекеттерді қаймықпай жырлады.

Ел үстіне қара бұлттай түнген тағдыр тауқыметімен алыса жүріп, дәстүрлі дүниелерді де назардан тыс қалдырмады. Мәселен, Әбіш, Мәди, Жуасбайдың айтысын мысал ретінде келтіруге болады. Ол туралы ел ішіне тараған әңгіме де бар. 1915 жылдың жазында белгілі ақын Нарманбек Орманбетұлының ұйымдастыруымен үлкен бас қосу өткізіледі. Ондағы негізгі себеп абақтыдан басап келген Мәди ақынды шақырып, қонақ ету болатын. Алдын ала елдің игі жақсылары бас қосыпты. Олардың арасында Адамбай-Тұрсынның Топатайы, Ақсақалдау елінен Тілешбай, Өлтеке Қосыбай шешен, Сарым-Байдәулет, Тапақтың Ахметжаны тәрізді сыйлы тұлғаларда болыпты. Мәди келерден біраз уақыт бұрын үлкен дәмде отырғанда Нарманбет:

- Иісі Орта жүзге би болып, кейінгіге саналы сөз қалдырған Қазбек бабамыздың әруағы риза болсын деп, ұрпағы Мәди ақынды шақыртып отырмын. Ақсоранның бауырына үй тіккіздім. Он ту бие мен он құлын сойғыздым, алты саба қымыз дайындаттым. Ауыл жігіттеріне айтып, балуан күрес ұйымдастыртамын. Қандай ойларыңыз бар? – деп сауал тастайды. Тілеш бай тұрып:

- Мәди келген күні өзінен бата сұрап, бір ақ боз атты құрмалдыққа шалайық, ол менің мойынымда болсын! – дейді. Топатай:

- Бір саба саумалды сары уыз күйінде сақтап, сусын ретінде беріп отырайық, ол менің міндетімде болсын! – депті. Қосыбай шешен:

- Серін сергітер бір амал әнші-домбырашылардың өнері, оған мен жауапты болайын! – дейді. Талпақтың Ахметжаны:

Әншіні ширататын саз емес пе?

Аңшыны ширататын тазы емес пе?

Балуанды ширататын күрес,

Батырды ширататын сайыс,

Шешенді ширататын сөз,

Ақынды ширататын айтыс, ел ішіндегі ақындардың басын қосып, айтысты өткізу менің мойынымда болсын! – депті.

Сонан Әбіш, Түсетай, Жуас, Жуасбай, Бабас тәрізді ақындар келіп, айтыс ұйымдастырылып, оған Мәдидің өзі де араласып, ақындардың тамаша сайысы өтеді. Сол айтыста біраз тұлғалы ел адамдарының аттары да айтылған. Мәселен,

Қапастан ұштың босап бұл-бұл құсым,

Макпазда әр не болса жазу үшін.

Арғымақ аса шауып торға түстің,

Көтермей ағайынның қайрат күшін [1, 99], -

деп Әбіш жырлағанда, біз Мәдидің абақтыдан жақында ғана босап шыққандығын аңғарамыз.

Әбенмен, Топатайға сәлем жаздым,

Қараңыз серпініне өнерпаздың.

Надан деп, қарға қылып қарқылдатып,

Мырзалар, несін алдым кәрі таздың? [1, 103] –

деген жолдардан Топатай мен Әбеннің есімін кездестіреміз, сондай-ақ:

Нарекеннен табылған сөздің нәрі,

Таниды Нарекенді жұрттың бәрі,

Абайша тақпақтатып жөнелгенде,

Кеудеңе орнығады Әсем сазы.

Исламда біз де кенде қалғанбыз жоқ,

Елімнен Меке барған Талпақ қажы [1, 105], -

деп Ахметжанның әкесінің де елге сыйлы болғандығын аңғартады.

Арқаға танымалы болған от ауызды, орақ тілді халық ақындарының бірі – Тәшен Исаұлы. Шыққан тегі – Қаракесек ішіндегі Әлтеке-Есболай. Әкесі – Иса дәулетті, өз ортасына сыйлы, салиқалы адам болған. Баласы Тәшен жас кезінен ақындық қабілетімен көзге түскен соң ауыл молласынан оқып сауат ашқан оны Шортанбай ақынға апарып, батасын алғызады. Туған жері – Ақтоғай ауданына қарасты Жәмші өзенінің бойы. Ер жете келе ақындық дарындылығымен ерекше көзге түскен Тәшен көпшілік бас қосқан жиындардың, тойлардың ұйытқысына айналады. Отарлау саясатының зардаптарына шыдамаған халықтың жан күйзелісін ақындарға тән байқампаздықпен аңғара білген ол сын тұрғысында шағын шумақтардан тұратын өлеңдер шығарған.

Мал жүдеген арықтан,

Елде әлсіз тарыққан,

Күннен күнге көңіл пәс

Құтыла алмай салықтан.

Өңмендеген ұлықтар,

Қысылмайды халықтан [2, 96].

Ақын шығармашылығы – дәуір айнасы. Қандай да бір тарихи дерекке бүге-шүгесіне дейін көз жеткізу қажет болғанда мүмкін болса өнер адамдарының мұрасына жүгінеріміз сөзсіз. Осы келтірілген алты жол өлеңнің өзі елдің ішкі тыныс-тіршілігінен хабар беріп тұр. Ақынның мұрасын бүгінгі күнге жеткізуші аталас ұрпағы Тыйыштыбайдың Қасені. Кезінде Ақтоғай ауданының Жәмші ауылында тұрған еді, бүгінде марқұм болған. Ақсақалдың айтуы бойынша Тәшен 1871 жылы өмірге келіп, 1932 жылы қайтыс болған. Кеңес дәуірінің алғашқы жылдарында саясатқа сәйкес келмейтін өлеңдері үшін қуғын-сүргінге ұшыраған. Баласы Қайыркүл Ұлы Отан соғысынан қайтып оралмаған. Онан өрбіген үш баланың екеуі Балқашта, біреуі Ақтоғайда тұратын. Есімдері: Береке, Қайрат, Талғат.

Анығында Тәшеннің мұрасы бүгінгі таңға толық жеткен деп айтуға болмайды. Кеңестік кезеңде туындыларын айтуын тиым салған ақындардың бірі болғандықтан шығармалардың басым бөлігі ұмыт болған. Десек те, бізге жеткен өлеңдерінен ақынды құлашын кең алатын алыптардың қатарына жатқызуға болатын аңғарамыз. Ақын өлеңдері тақырыбының бірі – Ел бірлігі. Ертеден келе жатқан жер дауы, жесір дауы, XIX ғасырдың аяғында отарлау саясатының нәтижесінде өрши түсті. Шұрайлы жерлерді орыс көпестері алып иемденіп жатқандықтан жайылым ауқымы азайғандығы баршаға мәлім. Міне, осындай сәттерде көршілес елдердің жер үшін болған алауыздықтарына тосқауыл қойған осы Тәшендер еді. Ақынның аталас туысқаны Сатыбалдының Медетпегі Нұралы деген болыстың тұсында ақынның жер дауын тапқырлықпен, айқай-шусыз шешкендігін айтқан еді.

Таласты бұл екі ру шағын жерге,

Дауласты түскенінше қара терге,

Бұл жайдың төрелігін мен айтайын,

Тыңдағын, уа, халайық, маған бер де!

Тоғанның бір басы менікі, бір басы сенікі болсын [2, 89], - депті.

Әрине, ақынды осындай мазмұндағы шығармалары үшін қуғын сүргінге салмайды. Бірақ, елін, жерін сүйген ақын көптің мұң-мұқтажын жоқтамай және тұра алмайды. Тәшеннің де тұзаққа түсуіне себеп болған әділетсіздікті айқындаған туындылар.

1914 жылы I дүниежүзілік соғысқа патшалы Ресейдің де қатысқаны тарихтан белгілі. Бұл жағдай тек қана Ресей емес, бодан болған басқа халықтардың да күйзеліске ұшырауына себеп болды. Озбырлық, зорлық-зомбылық, сонымен қатар салықтың өсуі, елдің жай-күйімен шенеуліктердің санаспауы, мал басының азаюуына, тұрмыстың ауырлауына әкелді. Ел экономикасы құлдырап кетті. Б.Жұмақеваның «Қазақстан тарихы» еңбегінде: «Соғыс жылдары тек Түркістаннан майдандағы әскерлердің қажеті үшін 38 мың шаршы метр киіз, 300 мың пұт ет, 473 928 пұт балық, 70 мың жылқы, 12 797 түйе күштеп алынып майдан аймақтарына жіберілді. Қазақ шаруаларын кәсіпорындарға байқұлақ шаруашылықтарына жалдап жұмыс істету күшейді» [3, 161], - деп жазды. Осындай әрекеттер қазақ даласының барлық аймақтарында жүргізілді. Сонымен қатар, 1916 жылдың 25

маусымында патшаның «Бұратана халықты мемлекеттік қорғаныс жұмыстарына пайдалану тәртібі туралы ережесі» қабылданды. Енді солдатқа, нақтырақ айтқанда қара жұмысқа қазақ жастарын жаппай алу іске асырыла бастады. Бұл ереже негізінде жүзеге асырылған әрекеттерел ішіне ірткі салуды, ағайынмен ағайынды жауластыруды туғызды.

Б.Жұмақаева: «Қазақ жастарын майдандағы тыл жұмысына алу жөніндегі патшаның 1916 жылғы 25 маусымдағы жарлығы халықтың шыдамын тауысып, олардың отарлау езгісімен ортағасырлық қанауға қарсы көтерілуіне себеп болды. Жарлық бойынша Түркістан мен Дала өлкесінен майданға окоп казуға 400 мың, соның ішінде Қазақстанның далалық облыстарынан 100 мыңнан астам, Жетісудан 87 мың адам жіберілу көзделді. Қазақтардың туу туралы куәлігінің жоғын пайдаланып, болыстық басқармалары мен ауыл старшындары жастардың асқандығына қарамаситан кедей жігіттерді майданға жұмысқа алынатын «қара тізімге қосып» ал, феодалдар балаларының жасын өз бетінше үлкейтіп, немесе кішірейтіп көрсетіп, әскерге жібермейді амалын жасап бақты. Мәселен, 60 жыстағы кедей шалдары 30 жаста болып, 25-30-дағы бай балалары 50 жастағы болып жазылды» [3, 169] деп көрсетеді. Осы жағдайды Тәшен ақын былайша сипаттайды:

Кү туды етек басып, ел сасқандай,
Қысылып еркін жүйрік тер шашқандай,
Патшаның қалап қойған би болысы
Қол қойып, не болды, мөр басқандай! [2, 86]

«Кү қазандай қайнайды, күресерге дәрмен жоқ» демекші, қайрат қылар мүмкіндік жоқ.

Сондықтан ақын:

Ей, Алла жердем бергей мұсылманға,
Патшаның қаһарынан қысылғанда.
Ғаламды 18 мың жоқтан бар қып
Жан бердің тәрбиелеп барша жанға.
Өзіңе сыйынамыз патша құдай,
Өтейміз дәргәһіңнан жылай-жылай
Еркімен мұсылманды жүргізіп-ең,
Сақтайгөр сау-саламат бұдан былай! [2, 87]

Тоқырауынның киелі топырағында өткен дүлділдердің қатарына Тәшен атты тағы бір шок жұлдыздың жарқырай жанып, ұрпақ мақтанышына айналар есімінің ел жадында сақталары анық. Кәрсон елінің айтулы азаматы Боранқұл 52 жасында тосыннан ауырып дүние салады. Дәмен молданы ерте барған Тәшен Боранқұлдың інісі Райымқұлға көңіл айтып, қайғысын басу мақсатында «Райымқұлға көңіл айту» деп аталатын шағын толғауын шығарған. Бұл толғау Аймағанбетұлы Мұхаметжан мен Сүлейменұлы Ысқақ қариялардан жазылып алынған. Толғау көлемі шағын болғанымен ақынның тектілігін, тапқырлығын, қиыннан қиыстырар төселген сөз шебері екенін танытатын дүние.

Тәшен кезінде Дия қажымен де достық қарым – қатыснаста болған адам. Олардың арасында ақындық әзілмен қақтығысатын сөз қайырмаалары да кездеседі. Әлтекедегі Әділдің Шәйкенінің қазасынан хабарсыз қалған Дия, келе аламағандықтан Тәшенге өкпе назын айтып 1924 жылы хат жібереді.

Тәшеке заман жақсы, халық жайда,
Ыңғайлы шақыруға Бәшей қайда?
Есболай Өтегеннің бірлігі бар,
Дейтұғын Әлтекенің сөзі қайда?
Оған Тәшен былайша жауап жазыпты:
Домбыраның тілі жоқ,
Құлағын бұрап күйлесе.
Қызыл тілде буын жоқ,
Қауасын тауып сөйлесе.
Қайтер едің қажыеке?
Өзіңнің өліп артыңда
Бағай, Шибан, Әлібек,
Мұқай бәрін билесе [2, 103].

Осы хатты алған Дия қажы:

«Ой, әттеген-ай! Тәшекеңе бекер тисіппін-ау!» депті.

Бір жылдары Тәшен елінің жылқысы барымталанып, ақын Боранқұлға келіп, 41 жылқысын алып кеткенін айтады. Сондағы Тәшеннің сөзі:

Бадам, Шадам туғанда жылан болды,

Андас, Жолдас туғанда ылаң болды,

41 жылқы жау алып 4 қалып,

Екеуі баран, екеуі құлан болды [2, 87].

Сөйтіп, барымталаған малын Боранқұлдың көмегімен қайтарған екен. Ақынның Боранқұл қайтыс болғанда айтқан көңіл айтуы ел ішінде сақталған.

Тәшен ақынның кеңес дәуірі тұсында қуғындалуына себепкер болған жағдай оның шығармаларында кәмпескете наразылық білдірген өлеңдерінің туындауы. Ақынның сол кезде аңғарған бір жағдайы, тәркілеуге алынған мал мүліктің ортаға түспей із түзсіз жоғалып кетуі. Алысты болжағыш ақынға бұл жағдай Қазақстан байлығын ысырапқа салынғандай болып көрінеді. Ақын 1937 жылға ілікпей қайтыс болған еді. Егер іліккенде ол да Диалар тәрізді жазаға ұшырар ма еді? Кеңес үкіметі тұсында Тәшеннің өлеңдері жарыққа шықпаған. Сол заманды суреттейтін бір өлеңі Хасен ақсақалдың аузынан жазылып алынған.

Жинаған мүлік, айдаған мал құлан болды,

Ағайынға айтқан сөзің ылаң болды.

Дос пенен туыскандар қарсы шығып,

Бәрі де қарашұбар жылан болды.

Қарағай қайың менен қайсақ болды,

Түлкідей түлегендер қарсақ болды.

Жүгіріп біреу дауға, біреу шуға,

Таба алмай ешбір айла шаршап болды [2, 110].

Халық ақындарының басым көпшілігінде кездесетін тақырып, 1 жастан 100 жасқа дейінгі адам өмірінің белестерін өлеңмен айшықтау. Осы мәселеген Тәшен ақын өз тұрғысынан өзгеше үнмен келген. Дәстүрге айналған тәртіпте әрбір он жасты бір биікке балап, бейнелегендігі белгілі. Мәселен: «Бір жас бар он жас деген ойнақтаған, жастық шақ еш нәрсені ойлатпаған». Ал, Тәшен болса осы дәстүрді өзгертіп, бейнелеуді бесік жасынан бастайды:

Әуелі жаттық жөргекте,

Шырылдап дауыс бөбек боп.

Мың айналып толғанып,

Анамыз жүрді өбектеп [2, 81].

Сондай-ақ, көптеген толғауларда 40 жастық белесті қынаптағы қылышқа теңейді. Ал, Тәшенде бұл жай өзгеше. Яғни, 40 жасты азаматтың айбыны мен айбарының бәсендейтін кезі деп түсіндіреді. Ақынның тілімен айтсақ:

Мұнан кейін тағы да,

Қырық келер қырымнан.

Қиындау ма япырым-ай,

Мұның өзі бұрыннан [2, 83].

Ал, соңғы түйін деп саналатын жүзге жеткенде:

Бойындағы қуатты,

Кәрілікке алғыздың.

Жүзіндегі шуақты

Өткен күнде қалғыздың.

Басқа шара дәрмен жоқ,

Өзіне сыйын жалғыздың [2, 85].

Бұл – қорытынды сөз. Яғни, Жаратушыға сыйынғаннан басқа жол жоқ дегенді аңғартып тұр. Осы тұстағы тағы бір байқалып тұрған мәселе, ақынның дінге, исламға деген көзқарасы. Түйіндей келгенде айтарымыз, бізге жеткен ақын мұраларының жастарды адамгершілікке тәрбиелеудегі мәні зор болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ақындар поэзиясының антологиясы. – Қарағанды: Болашақ баспа, 1999. – 197 б.
2. Сәрінжіп ақын және оның тұстастары: ғылыми-шығармашылық жинақ. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2015. – 184 б.
3. Б.Жұмақасова. Қазақстан тарихы. – Алматы: Рауан, 2003. – 274 б.

«АЙТЫС (ҚАЛА АҚЫНЫ МЕН ДАЛА АҚЫНЫНЫҢ АЙТЫСҚАНЫ)» ПОЭМАСЫНЫҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Әділова А.С., ф.ғ.д., профессор
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ*

Әр ұлттың және жалпы адамзаттың рухани құндылықтарының бірі де бірегейі саналатын әдебиетте әлем халқы үшін қай кезеңде де жауһар болып қала беретін туындылар да, белгілі бір кезеңде қоғам қажеттілігіне айналатын шығармалар да, түрлі объективті және субъективті, көбіне идеологиялық, себептерге байланысты назардан тыс қалып жататын еңбектер де бар екені мәлім. Сондай туындылардың бірі – «Айтыс» поэмасы.

Өткен ғасырда өмір сүрген ақын Сұлтанмахмұт Торайғыровтың соңғы шығармасы деп есептелетін, құрылымы соны «Айтыс (қала ақыны мен дала ақынының айтысқаны)» поэмасы 1919 жылы жазылғанмен, аяқталмай қалған. Кезінде авторды дала ақынының өзі деп есептеп, ескілікті аңсаушы, алашордашыл, ұлтшыл, ұсақ буржуазияшы ретінде айыптауға негіз болған поэмада дәстүрлі қазақы дүниетанымның өзгеруінің нақты себебі қала деп көрсетілмесе де, көптеген мәселелерге қатысты өзіндік бағалау ашық қайшылыққа құрылған.

Қазақ халқының өркениетпен бірге келген, келетін түрлі өзгерістерден әлі де болса ада, таза кезінде жазылған бұл туындыда автор дала мен қаланы қарама-қарсы қойып, дала, сол далада өмір сүріп жатқан адамдар, даланың артықшылығы туралы өз пайым-танымын көрсетеді.

Ақын даланы, даланың ерке баласы қазақты эмоционалды реңі айқын, экспрессивтілігі жоғары, жағымды коннотациялы лексикалық бірліктермен сипаттайды. Даланың әр маусымдағы табиғаты, онда тіршілік кешіп жатқан халықтың түрлі әлеуметтік топтары, адамдар арасындағы шынайы туыстық, жанашырлық қатынастар, ұлттық дәстүрлер, ел билеушілер мен қарапайым халықтың сөзге тоқтауы, ел шетін қорғаған батырлар мен ислам дініне беріктік, қыр қазақтарында сақталған ана тілі мен кеңдік, тіл арқылы көрінетін діл-болмыс пен ұлттық ұстанымдар, жомарттық, үлкенді сыйлау, шынайылық сияқты ерекшелік-қасиеттерді көрсетеді. Аталған түсініктер тура мағынадағы номинативтер арқылы, тұрақты тіркестермен және ақын танымына сәйкес ой модельдерімен берілген: Мен қазақ, қазақпын деп мақтанамын; Сүйгенім қазақ өмірі, өзім қазақ; Ерікті ең даланың құсынша ұшып, ержеттім кеңшіліктің сүтін ішіп; Даламның кеңшілігін, бейқамдығын, Жаным іздеп, жүрегім сүйеді анық; Даладағы фальшысыз самородтың, Олармен ауыстырман бір күлісін; Ақ көйлек дала адамы аңқылдаған, Жүрегінен мейірімі сарқылмаған, т.б.

Алайда ол біртіндеп мәтін модальділігін өзгертеді, яғни оның сөзінде алаңдаушылық, сенімсіздік, болашақтан үрейлену тәрізді сезімдерді сипаттайтын жағымсыз мәнді тілдік бірліктер пайда болады, бұлар көбінесе қала тұрмысы, күнделікті тіршілік, ондағы адами қасиеттердің өзгеруі, мінез-құлықтың құбылмалылығы, әлеуметтік жіктің тереңдеуі, әділетсіздік, жалғандық т.б. секілді мәселелерді суреттегенде жиі байқалады: Қылсам да мұны көріп шүкіршілік, Жүрегім сескенеді нені біліп? Қорқамын бұл заманы кетер ме деп, Қаладан қазағыма мінез жұғып; Мас болып партияға қызып алған, Далалық табиғатын бұзып алған; Жұқтырдың көп күйенді, қала, маған, Бізді де қойған жоқсың есен-аман...

Даланы жайлаған өз халқының өміріне, мінез-құлқына, билікке таласына С. Торайғыровтың көңілі толмайды, сондықтан да қала ақынының жауабына түрлі сын көзқарасын салғаны байқалады.

Бұл поэманың тілдік ерекшеліктері қатарында этнолексиканы, авторлық-индивидуалды қолданыстарды, түрлі функционалдық стиль бірліктерін, келтірінді құрылымдарды атауға болады.

Поэмада мазмұндық-нақты ақпарат арқылы «Кедейден де көреді итін жақсы, Байыса, не ұлық боп сіздің халық» деп берілген жағымсыз коннотация ауызекі сөйлеу тілі элементтерімен мазмұндық-астарлы ақпаратқа ұштасады: «Қазақ өмірін білмейтін шаштыларға, Теріс төре айтқызып

тарылдырма. Кәпірдің сақта, құдай, қаламынан, Дала жайын білмейтін наданынан», яғни итті жеті қазынаның бірі санаса да, тар үйде ұстамаған халқымыздың бұрынғы өмірінен де хабар беріп, ділі, діні бөлек жандардың төрелік етуінен сақтандырады.

С. Торайғыровтың аталған туындысында «ақ сәуле тіркесі» екі рет кездеседі, бұл ақын үшін қазақ қызының дерексіз, жиынтық бейнесі деуге болады: «Қиғаш қас, бидай өнді сұлулар да, Әр жерден көрініс бере жарқ-жұрқ. Ақ сәуле әзілдескен құрбысына, Бұралып жауа айтар бек назданып»; «Қыран құс, жүйрік тазы босағамда, Көңілдің тарқатуға әр кірбеңін. Ақ сәуле күлімдетіп, қарсы қарап, Назданып тізесіне сүйенгенім». Сондықтан Қ. Аманжоловтың өлеңіне атау ретінде шығарылған «ақ сәуле» бірге жазылса да, оны Сұлтанмахмұт өлеңін еске салатын реминисценция деуге толық негіз бар.

«Айтыс» поэмасында назар аудартатын тілдік бірліктердің қатарында «наныс» және «жасама» сөздерін атауға болады. Алғашқы сөз дала ақынының сөзінде екі рет («Айтқаны келеді» деп халық сенген, Халық өзі наныста соған ерген – VI шумақ; Тілімде әдебиет, жаныма азық, Әм болардай көңілге наныс – қазық – X), қала ақынының шумақтарында екі рет (Бірінші ел билеуге намыс керек, Мал-жанды намыс үшін салыс керек. «Қорланып өмір сүрген тіршіліктен Өлгенім артық» деген наныс керек; «Істің бәрі құдайдан» деген наныс Бір қадам бастыра сендерді алға?) кездеседі, ал екінші сөз XI және XII шумақтарда дала мен қаланы сипаттайтын оппозиция ретінде қолданылған: Даламның еш нәрсесі жасама емес, Ешкім оны бояма және демес; Жасама қалаңдағы ойын-күлкі, қандай азық алмақшы жүрек сонан.

Біздің ойымызша қазіргі қазақ тілінде «наным», «жасанды» түрінде қолданылатын бұл сөздер ақын өмір сүрген кезең үшін, қазіргі қазақ тілі үшін де окказионал қолданыстардың қатарына жатады, себебі олар қазақ тілінің сөзжасам үлгісімен (наным – сенім, жасама – бояма, көпірме) жасалса да, тек сөйлеуге ғана тән; оны қайта қолдануға болмайды, яғни жасанды; узусқа сай емес; функционалды тұрғыдан бір-ақ рет қолданылады; экспрессивті; номинативтілігі факультативті; дербес мәнерге ғана тән.

Ақын қазақ даласында болып жатқан өзгерістердің тек сол кезеңде ғана пайда бола салмағанын түрлі реминисценциялар арқылы көрсетеді. Көшпелі өмір салтының өзгеруімен пайда бола бастаған қалаға орналасудың, үй салудың себеп-салдарын, қала тұрғынының тұрмысын, сол тұрмыстың біртіндеп сананы билеуге көшкенін, қазақ менталитетіндегі өзгерістерді әр типті келтірінді құрылымдармен вербалдаған ақын мәтінаралық байланыстардың әлеуетін ерекше бағалағаны, пайдаланғаны байқалады. Мәселен, батырлар жырына, Бұқар жыраудың, Махамбеттің, Абайдың өлеңдеріне, Ахмет Байтұрсыновтың «Масасына», М. Дулатовтың фельетонына сілтеме жасайтын цитаталар, реминисценциялар поэманың семантикасын, континуумын кеңейте, толықтыра түскен. Бұл цитаталар түрлі деңгейде, яғни сөз, сөз тіркесі, сөйлем, күрделі синтаксистік тұтастық арқылы байқалады. Мәселен, прецедентті атауларды сөз деңгейіндегі келтірінді элемент ретінде қарастыруға болады: Европа, Маркс, «Ер Тарғын», «Қобыланды», «Маса», «желбуаз», «сұрқия» (Абай).

Ал сөз тіркесі деңгейіндегі реминисценция Абай шығармаларынан алынғаны байқалады. Қала ақыны Абай қолданысының сатиралық реңкін сақтап, өзінің субъективті көзқарасын көрсетеді: Адамзат түзелмей ме өзі істесе, Басқаға ақыл қылып айтқан сөзін. Әркім өзін міндетті санамаған, Бірліксіз, алты бақан өңкей надан; Қаланың ұлығынан орын сұрар, «Оңбайды» деп қазаққа ызаланып. Сөйлесіп орыстармен жып-жып етсе, Прощение жазуға күші жетсе.

Сұлтанмахмұт Торайғыров айтар ойының өзектілігін, салмақтылығын көрсету үшін өзінің алдында өмір сүрген атақты ақындардың өлеңдерінен эмоционалды, экспрессивті әсер-қуаты жоғары үзінділерді пайдаланған, яғни бұлар сөйлем, күрделі синтаксистік тұтастық деңгейіндегі келтірінді құрылымдар: «Кескекті туған аюмын; Кескілеспей басылман, Кілегей қара бұлытпын; Келе бір жаумай басылман. Тұтамдай сүйегім қалғанша, Дұшпаным, саған бас ұрман. ...Күндердің күні болғанда, Бас кесермін, жасырман...». Ақын дала ерлерін сипаттауға, субъективті көзқарасын білдіруге Махамбеттің «Баймағамбет сұлтанға айтқан сөзінен» ішінара өзгерістермен алған үзінді. Мұндай келтірінді құрылымдар жаңа мәтінге вертикал контекспен ассоциация жасауға мүмкіндік беріп, мәтін семантикасын толықтыруға, байытуға, кеңейтуге ықпал етеді.

Поэмада Бұқардың Абылай ханға айтты деген, ел арасында белгілі толғауынан келтірген үзінді де ақын мақсатына сай мазмұндық-концептуалды ақпаратты қалыптастыруға ықпал етеді: Жаяулап келер жұртыңа, Балды май жағар мұртыңа. Сұрамай алар жаныңды, Бауыздамай ішер қаныңды.

Есепке салар малыңды, Солдат қылар ұлыңнан, Көрерсің әлі құлыңнан.

«Айтыста» прецедентті айтылымдар даяр қалпында да, өзгертіліп те қолданылғаны байқалады: Қой асығы демеген қолайына, Жағып кетсе ел-дағы сақа қойған; Өз етігің тар болса дүниенің Кеңдігінен көрмессің дәнеңені; Көрпеңе шақта, аяқты соза берме, т.б.

Поэманың тіл ерекшеліктерінің бір парасы осындай.

Жалпы алғанда, С. Торайғыров «өзін тұтас ұлттың бөлшегі... Егер бұл бөлік әрекетсіз жатса, милләтке жасалған опасыздық болмақ. Ендеше ұлтын қадірлеген адам жан-жақты оқып, жүйелі һәм жоспарлы іс-әрекет жасауы қажет» [1,159] деп ойлаған жан, сондықтан өз поэмасында халқының жақсысын да, жаманын да ашық айтып, болашақ жағымсыз нәрселерден сақтандыруды парызы санайды.

Осылай, «жан-жақты оқып, жүйелі һәм жоспарлы іс-әрекет жасаған» Жандос Қожахметұлы Смағұлов та ұлттық әдебиеттану ғылымының тарих алдындағы кезеңін, пайда болу, қалыптасу және даму жолдарын нақты дәуірлерге бөле отырып, өзінің соны ойларымен еуропацентристік тұжырымдарға қарсы шықты; ғылыми әлеуетін толық танытып, ұлттық әдеби сынына қатысты бірнеше монография, көптеген мақалалар жариялады; өскелең ұрпақтың болашағы үшін алаңдап, оқулық, оқу құралдарының мазмұны мен құрылымына қатысты өз ойларын білдірді; қазақ филология ғылымына жаңа үлгідегі мамандар даярлады және осы аталған еңбегін әрі қарай да жалғастыратынына бек сенімдіміз..

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қамзабекұлы Д., Омарұлы Б., Шәріп А. Ұлттық әдебиет және дәстүрлі ментальдік. – Алматы: ARNA-B, 2013. – 192 б

ҚАЗАҚ ЭТНОПЕДАГОГИКАСЫ НЕГІЗІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫ ПАТРИОТИЗМГЕ БАУЛУ

*Бакирова И.Д., Ахметжанова У.А.,
Дене мәдениеті және спорт факультеті
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ*

Адам баласының әрқайсының өз өмір жолы болатыны тәрізді, кез-келген халықтың, қоғам мен мемлекеттің өз тарихи ғұмыры бар. Ол көне тіршілік көшінде сан алуан кейіпте көрініп келе жатқан күрделі процесс. Әр ұрпақ өзінің бұрынғы ұрпақтың жалғасы болғанынан, өз дәуірінің шыңырауына үн қосып, өз соқпағын іздейді. Әлем тарихында патриоттық тәрбие және әскери патриоттық туралы білім ғасырларға тамырымен терең кеткен.

Тәуелсіз Қазақстан жағдайында біз патриоттық тәрбие беруді қазақ этнопедагогикасының негізінде қарастыруды тиімді деп есептейміз. Өйткені жалпы тәрбиелеу процесі тек қана батыс еуропалық және американдық үлгіні қабылдап бара жатқанға ұқсайды.

Ал Қазақстан - әрі батыс, әрі шығыс елі, ерекше ортада тұрған көп ұлтты мемлекет. Оның өзіне тән ұлттық, қоғамдық ерекшеліктері бар. Сондықтан халықтық педагогика негізінде оқушылардың бойына патриоттық сезімді қалыптастыратын болсақ, Қазақстанның даму жолында өзінің сара жолы бар.

Ғылыми зерттеулерді оқып-зерделеп талдағанда және педагогикалық тәлім-тәрбиені ұйымдастырғанда оқушыларға патриоттық тәрбие берудің ғылыми теориясы өз алдына дербес проблема ретінде анықталғанын және ол үнемі зерттеп отыруды қажет ететіндігін көруге мүмкіндік берді.

Қазақы дүниетаным, ақыл-ой, тағылымдық ұлағат ғасырлар бойы шындалып қалыптасты. Сан ғасырлық ұлттық тәрбиенің этнопсихологиялық негіздерін бір арнаға түсіріп, қазақ ойшылдары мен ағартушыларының, қоғам қайраткерлерінің еңбектеріндегі ұлттық тұлға тәрбиесі туралы ой-пікірлердің дамуын, халқымыздың шынайы ұлттық тұлғасы болған ақын-жазушы, ғалым және қоғам қайраткерлерінің үлгі-өнегесін тәрбие мәселесінде пайдалану да қарастырылып келеді.

Қазақ этнопедагогикасындағы білім өз мәні жағынан оқушылардың ішкі дүниесін, оның рухани-адамгершілік келбетін қалыптастыруға бағыттала алуы мүмкін және солай бағытталуы

тиіс. Қазақ этнопедагогикасының бұл арада ерекше мүмкіндіктері бар. Өйткені оның мазмұнында ұлттық құндылықтар жарасымды үйлесім тауып жатады. Мұның өзі қазақ халқының өзіне тән ұлттық ерекшелігін терең танып, көре білуге мүмкіндік береді.

Біз жұмысымызда егемендікпен қоса келген «қазақстандық патриотизм», «ұлттық патриотизм» ұғымдарымен байланысты «қазақстандық патриотизм ерекшеліктері» мен «ұлттық патриотизм ерекшеліктерін» анықтап, оқушыларға патриоттық тәрбие берудің мазмұны мен бағыттарын айқындадық.

Ұлттық және жалпы қазақстандық намысты ояту мәселесіне келгенде, қазіргі қоғамда демократиялық өзгерістерге орай жаңаша патриоттық тәрбие беруде қазақ этнопедагогикасы оқушылардың рухани азығына айналып отыр [1, 187].

Қазақтың патриоттық-отансүйгіштік тәрбиесі - тереңнен тамыр тартқан, халқымыздың сан ғасырлық болмысының, дүниетану көзқарасының, ақыл-ойы мен салт-дәстүр мәдениетінің көрінісін білдіретін қасиет. Осыларды бойға дарытпай тұрып келер ұрпақты патриоттық отансүйгіштік тәрбиеге лайықты қалыптастырып, алтын бесік елін, кіндік кескен жерін қорғайтын және осы мақсат жолында бар күш-жігері мен ақыл қайратын жұмсап, отаншыл азаматтарды, яғни нағыз патриоттарды тәрбиелеп өсіру мүмкін емес. Сайып келгенде, оқушыларды ұлттық тәрбие негізінде жан-жақты жетілген «сегіз қырлы, бір сырлы», құзыреті жоғары маман етіп тәрбиелеу қажет. Біздің зерттеуіміздің өзегі болып отырған қазақ этнопедагогикасының негізінде патриотизмге тәрбиелеу осы пайымдаулардан өрбиді. Мұндай көккейкесті ізгі мақсатты іске асыру жолында мынадай тәрбиелік ұстанымдар басшылыққа алынды:

Біріншіден, күні ертең болашақ маманның елін, жерін сүйетін намысшыл азамат болуын ойластыру. Бұл алдымен, қадірлі қариялардың, көпке сыйлы үлкендердің бата-тілектерінде, ырым-жоралғыларында өзекті орын алады.

Екіншіден, оқушыларды еңбексүйгіш, елгезек азамат етіп тәрбиелеу. Бұл мақсаттағы ой-пікірлер қазақтың халық шығармашылығында мол кездеседі.

Үшіншіден, «бірінші байлық - денсаулық»-деген қағиданы пір тұтқан халқымыз тән сұлулығына ерекше мән берген. «Тәні саудың - жаны сау!», «Ауру - астан», «Тән жарасы мен жан жарасы - егіз», - деп дене тәрбиесіне ерекше көңіл бөлген.

Төртіншіден, халқымыз этнопедагогикасының ықпалы арқылы ұрпақ бойындағы ізгі адамгершілік қасиеттерді орнықтыруға парасат иесі етіп тәрбиелеуге ұмтылған, ізгілікке, адалдыққа, ар - ожданға қастерлеуге, уәдеге берік болуға тәрбиелеген. «Жаным - арымның садағасы», «Жан сақтама, ар сақта», «Тәні сұлу - сұлу емес, жаны сұлу -сұлу»- деп арды, адалдық пен қасетті бәрінен жоғары қойған.

Бесіншіден, патриоттық сезімнен ажыратып алғысыз гуманизм этнопедагогикалық тәрбиенің басты қағидаларының бірі. «Отан отбасынан басталады» деген даналыққа ұйыған халқымыз ұрпағын ата-ананы, үлкендер мен кішілерді құрметтеуге, елдің, халықтың қамқоршысы болуға үндеген. Алтыншыдан, «Білім - таусылмас кен, өнер - өлмес мұра», «Білекті бірді жығады, білімді мыңды жығады», «Ақыл көпке жеткізер, өнер көпке жеткізер», «Оқу - білім бұлағы, Білім - өмір шырағы» т.б. көптеген мақал - мәтелдер тудырған халқымыз осынау құндылықтар - өнер мен ғылым тіршіліктің тұтқасы, өмір шамшырағы деп білген. Сондықтан халқымыздың өте бай ауыз әдебиеті нұсқаларындағы мақал-мәтелдердің мән-мағынасын өскелең, ұрпаққа насихаттап, санасына сіңіріп отыру қажет.

Жетіншіден, адам өмірі табиғат аясында өтетін болғандықтан, бабаларымыз ғұмыр бойы табиғатты аялауды мұрат тұтқан. Бүкіләлемдік тіршіліктің құдреттің төрт түрі бар. Олар: Күн - ана, Жер - ана, ауа мен су. Егер осы төрт негіздің біреуі болмаса, тіршілік тоқтайды. Сондықтан да адамзат күнді, жерді анадай ардақтайды, жер мен судың әулиелігін қастерлеп, әрекет жасап, қызығын көреді [2, 234].

Біз зерттеу жұмысымызда жеке тұлғаның өзіндік мінез-құлқы мен оның жеке психологиялық ерекшеліктерін, көптеген басқа да әлеуметтік факторлардың ықпалын ескере отырып, қазақ этнопедагогикасы негізінде оқушылардың патриоттық тәрбиелілігін қалыптастырудың компоненттері, өлшемдері мен көрсеткіштерін құрылымдық жүйе ретінде қарастырып әзірледік (кесте 1).

Бұл істердің жүзеге асуы оқушылардың оқу-тәрбие жұмысына шығармашылық көзқарас

тұрғысынан келуімен тығыз байланысты. Қазақстан жағдайындағы патриоттық тәрбие оқу және оқудан тыс тәрбие жұмыстарының бірлігінде, оқушылардың дербес ерекшеліктерін есепке ала отырып, тәрбие әдістерін және тәрбие ісі жіктемесін мақсатты түрде таңдап, олардың үздіксіз өзгеруі мен күрделенуінің, көп түрлі болуының нәтижесінде ғана жүзеге аспақ.

Осы өлшемдер мен көрсеткіштер негізінде зерттелетін қасиеттердің қалыптасу деңгейлері анықталды: төмен, орта, жоғары.

1. Төмен деңгей: қазақ этнопедагогикасына деген қызығушылығы, құрмет сезімі бар, оның патриотизмді қалыптастыруға дұрыс ықпалының бар екенін және ұлттық мәдениетті игерудегі маңыздылығын жете түсінбейді. Когнитивтік, мінез-құлықтық компоненттерін меңгермеген.

2. Орта деңгейі: қазақ этнопедагогикасына ерекше құрметпен қарайды, оны оқып-үйренуге қызығушылығы бар, құнды идеяларды дұрыс қабылдай алады, оның патриотизмді қалыптастыруға дұрыс ықпалының бар екенін және ұлттық мәдениетті игерудегі маңыздылығын түсінеді, қазақ этнопедагогикасы туралы білімі үстірт, патриотизм, қазақстандық патриотизм, ұлттық патриотизм туралы түсінігі нақты емес, патриоттыққа, елжандылыққа баулудың қазақ этнопедагогикасындағы халықтық дәстүрлер мен ұлтаралық қарым-қатынас мәдениеті туралы білімі жеткіліксіз, мінез-құлықтық компоненттің кейбір элементтерін ғана меңгерген.

Кесте 1 – Қазақ этнопедагогикасы негізінде оқушылардың патриоттық тәрбиелілігін қалыптастырудың компоненттері, өлшемдері мен көрсеткіштері

Компоненттер Өлшемдер Көрсеткіштер

Мотивациялық Қазақ этнопедагогикасына деген саналы көзқарас, оның қоғамдық мәнін түсіну, қажеттілігін сезіну қазақ этнопедагогикасына ерекше құрметпен қарау;

қазақ этнопедагогикасын оқып-үйренуге қызығушылықтың болуы;

қазақ этнопедагогикасындағы құнды идеяларды дұрыс қабылдай алуы;

қазақ этнопедагогикасының патриотизмді қалыптастыруға дұрыс ықпалының бар екенін жете түсінуі;

қазақ этнопедагогикасының ұлттық мәдениетті игерудегі маңыздылығын түсінуі.

Когнитивтік Қазақ этнопедагогикасы туралы білімнің және патриоттық сана-сезімнің болуы қазақ этнопедагогикасының қалыптасу, даму тарихы туралы білімі;

қазақ халық шығармашылығының мазмұндық ерекшеліктері туралы білімі;

қазақ этнопедагогикасының тәлім-тәрбиелік идеялары туралы білімі;

патриотизм, қазақстандық патриотизм, ұлттық патриотизм туралы түсінігінің болуы;

патриоттыққа, елжандылыққа баулудың қазақ этнопедагогикасындағы халықтық дәстүрлерін игеруі;

қазақ этнопедагогикасындағы ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетін игеруі.

Мінез-құлықтық Қазақ этнопедагогикасын патриоттық іс-әрекетте қолдану білігі ұлттық мәдени шараларға, үйірмелерге, спорт секцияларына, этномәдениет орталықтарына қатынасуы;

қазақ этнопедагогикасының негіздерін күнделікті іс-әрекетінде қолдану;

қазақ халқының мүддесін қорғай білуі;

іс-әрекетінде қазақ халқының патриоттық құндылықтарын белсенді және саналы түрде қолдануы.

3. Жоғары деңгейі: қазақ этнопедагогикасына ерекше құрметпен қарайды, оны оқып-үйренуге қызығушылығы жоғары, құнды идеяларды саналы қабылдай алады, оның патриотизмді қалыптастыруға дұрыс ықпалының бар екенін және ұлттық мәдениетті игерудегі маңыздылығын жете түсінеді, қазақ этнопедагогикасы туралы білімі айтарлықтай терең, патриотизм, қазақстандық патриотизм, ұлттық патриотизм туралы түсінігі жоғары, патриоттыққа, елжандылыққа баулудың қазақ этнопедагогикасындағы халықтық дәстүрлер мен ұлтаралық қарым-қатынас мәдениеті туралы білімі жеткілікті, оларды күнделікті іс-әрекетінде қолдана біледі [3, 227].

Осылардың барлығы оқушылардың патриоттық тәрбиелілігінің даму деңгейлері мен өмірдегі әртүрлі әлеуметтік жағдайларда дұрыс адамгершілікті мінез-құлықтарын көрсетіп, нақтылы қарым-қатынас жасауына мүмкіндік туғызады.

Сонымен жас ұрпақты тәрбиелеу жұмысы қазіргі білім жүйесінің қажетті компоненті болып табылады. Тәрбиенің күрделі процесінің маңызды бір қыры оқушылардың патриоттылыққа

бағдарланған тұлғасын тәрбиелеу болуы тиіс. Жастарды патриоттық рухта тәрбиелеу тек қоғам мен мемлекеттің сұраныстарына ғана емес, әрбір оқушының дара тұлғалық дамуына бағытталған педагогика ғылымының қазіргі бағыттарына да сәйкес келуі қажет. Өйткені отанға сүйіспеншілік адамның өзін тұлға ретінде сезінуіне, өз елін мақтан тұтуына, өзін онымен байланысты сезінуіне мүмкіндік береді, ал бұл болса, оның өмірде өзіне сенімді болуына, рухани және адамгершілік құндылықтарының артуына септігін тигізеді. Оқушылардың бойында патриотизмнің белсенді немесе баяу дамуы жеке тұлғаның қажеттіліктеріне, мүдделеріне, мотивтеріне байланысты.

Сөйтіп, біздің зерттеуіміздің көзқарасы тұрғысынан алғанда, оқушыларға қазақ этнопедагогикасы негізде патриоттық тәрбие беру сапасын анықтайтын өлшемдердің жиынтығы, біріншіден тәрбиеліліктің мотивациялық ком-понентімен байланысты болып, қазақ этнопедагогикасына деген саналы көзқарасымен, оның қоғамдық мәнін түсінумен, өмірде қажеттілігін сезінуімен сипатталады. Екіншіден, зерттеліп отырған тәрбиеліліктің когнитивтік компоненті қазақ этнопедагогикасы туралы теориялық, әдістемелік, ғылыми білімдерінің кешенді жиынтығы және патриоттық сана-сезімнің болуы қаралып отырған процестің мүмкіндігі ретінде қарастырылады. Үшіншіден, мінез-құлық компоненті оқушылардың тәлім-тәрбиелік қызметі барысында жүзеге асырылатын халықтық мінез-құлық, менталитет арқылы патриоттық тәрбиеліліктің практикалық білігі мен дағдыларын меңгеруде көрініс табады [4, 228].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Оқушылардың тұлғалық қасиеттерін дамытудың педагогикалық негіздері. Оқу құралы. – Алматы: Білім, 2001. (Авторлық бірлестікте). – Б. 207.
2. Қазақ этнопедагогика құндылықтарын патриоттық тәрбиеге қолдану. // Экологияның өзекті мәселелері: III халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары. Т.2. - Қарағанды: ҚарМУ, 2004. - Б.274.
3. Қазақ мемлекетінің идеологиясында жастарға патриоттық тәрбие беру // Білім саласындағы инновациялық технологиялар. Қазіргі кездегі дамуы және келешегі: Республикалық ғылыми-методикалық конференция материалдары. - Қарағанды, 2005. - Б.250.
4. Оқу-тәрбие үрдісінде оқушыларға патриоттық тәрбие беру // Моделирование профессиональной деятельности в условиях информационной инфраструктуры: Сборник научных трудов. - Караганда, 2005. - С.305.

ҰЛТ КӨСЕМІ ӘЛИХАН БӨКЕЙХАНҰЛЫНЫҢ ҚАЗАҚҚА ҚЫЛҒАН ҚЫЗМЕТІ

*Бейсенбекова Н.А, т.ғ.к., доцент,
Акпар А., магистрант*

*«Қазақтың хандарда хақысы кетті,
өмірімнің соңына дейін қазаққа қызмет етемін»
Әлихан БӨКЕЙХАНҰЛЫ*

XX ғасырдың бас кезінде қазақ даласында кеңінен қанат жайған ұлт-азаттық «Алаш» қозғалысының негізін қалаушы және жетекшісі, Алашорда ұлттық автономиясы Халық кеңесінің төрағасы – Әлихан Бөкейханұлының дүниеге келгеніне биыл 150 жыл толып отыр. Әлихан Бөкейхан 1866 жылы 5 наурызда дүниеге келді. Бұл кез отаршылдық саясат салдарынан қазақ халқы ғасырлар бойғы қалыптасқан көшпенділердің дәстүрлі рулық-қауымдық қатынастарынан, жерінен де, оны пайдалану құқынан да ажырай бастаған, көшпенділердің байырғы құндылықтары шеттетіліп, жаңасы қалыптаса қоймаған алмағайып кез еді. Қазақтың бірлігі мен тәуелсіздігін сақтай алмауының ең басты себебін ол ел тізгінін ұстағандардың, тіпті ең қатерлі кездің өзінде, яғни жоңғар шапқыншылығы кезінде де ел ішінде ауызбірлік орната алмауынан көреді.

Санкт-Петербург университетінде білім алып, Омбыға келген күннен бастап Әлихан Бөкейханұлы қоғамдық саяси өмірге белсене аласып кетеді. Әуелі, Омбының «Степной край» газетінде қызмет істеген ол, газет редакциясында қызмет істей жүріп, қазақ балаларына арналған төменгі орман шаруашылығы училищесінде математика пәнінен сабақ бере бастайды.

«Қазақ» газетінің 1913 жылғы №2 санында: «Бұрынғы билеушілердің көпшілігі, күш-қуатының барлығын өзара талас-тартыс пен қырқысқа сарп етті» – деп жазады [1]. Ұлтының тарихын зерттей келе әйгілі энциклопедист ғалым Әлихан Нұрмұхамедұлы, алты алаштың бірлігінің болмауы, соның салдарынан тәуелсіздігінен айырылуының ең басты сыры - бұрынғы хан-сұлтандардың Ресей империясы тарапынан отарлау қаупі төнген сәтте де өз билігіндегі ру-жүздерді біріктіре алмауы екенін біледі. Сол себепті де Әлихан туған халқы алдында бұрынғы хан-сұлтандардың тікелей ұрпағы ретінде өзін айыпты сезінді, кең сахара даласында емін-еркін ғұмыр кешкен, өзіндік салт-дәстүрі, мәдениеті бар халқын еш қарсылықсыз отарлыққа жегіп жіберген алдыңғы хан-сұлтандардың бар кінәсі мен халқының келешек тағдыры үшін бар жауапкерлікті өз мойнына алды. Әлихан 1914 жылы жазған мақаласының бірінде «Хан баласында қазақтың хақысы бар еді, тірі болсам, қазаққа қызмет қылмай қоймаймын» - деп жазды. Әлихан соңғы демі біткенше осы сертіне адал болып қалды.

Тәуелсіздікті байырғы хандық басқару институттары негізінде қалпына келтіруді Әлихан Бөкейхан дұрыс деп санамады. Сол себепті де ол өзгеше стратегиялық мақсаттарды жүзеге асыруға ұмтылды. 1905 жылы маусымда Қарқаралы (Қоянды) жәрмеңкесінде Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ж.Ақпаев және т.б. бастаған қазақ зиялыларының үлкен тобының кездесулері болды. Олар қазақ халқының атынан Санкт-Петербургтегі Патша үкіметіне саяси талаптары жөнінде петиция құрастырды. Бұл петиция қалай дегенмен де нағыз халық бұқарасының өз мұң-мұқтажын ашық бейнеленген, шын мәніндегі алғашқы ресми қоғамдық пікірі болды. Мұндай құбылыс қазақ даласының Ресей империясы құрамына енген бүкіл тарихында бұрын-соңды болған емес. Әлихан Бөкейхан бұл талаптарды Петербургтің «Сын отечества» газеті мен Омбының «Иртыш» газетінде жариялап, оларды өзі редакциялап шықты. Петицияның төртінші тармағында «қазақ отырған жерлердің қазақтың меншігі болып саналатынын патша өкіметінен мойындауды» талап еткен Әлихан Бөкейхан «жерсіз мемлекет болмайды» деген ұстанымда болды. Қазақ жерін сақтап қалу және Ресейдің қазақ жеріне орыс шаруаларын орналастыруына жол бермеу мақсатындағы қажырлы күресті Омбыда бастаған еді. Қазақ халқы петицияда қазақ балалары білім алатын барша бастауыш мектептерге ана тілі мен жазуын енгізуді, қазақ тілінде газет шығарып, іс қағаздарын қазақ тілінде жүргізуді талап етті. 1905 жылға қараша айында Ә.Бөкейхан 4 миллионнан астам қазақ халқының атынан Москвада өткен «Ресей земстволық қалаларының қайраткерлерінің» кезекті құрылтайының жұмысына қатысып сөз сөйледі. Ол онда: «Мен Жайықтан Алтайға дейінгі, Сібір темір жолынан Омбыға дейінгі ұлын-ғайыр аймақты алып жатқан 4 миллионнан астам қазақ халқының өкілімін. Осында поляктардың, малоросстардың, латыштардың және басқалардың айтқандарын тыңдағанда мен нақ бір баяғыдан таныс ескі кітапты оқыр отырғандай әсерде болдым. Бізде де қазақ, қырғыз тіліндегі мектептер қудалануда, цензура біздің де көзімізді аштырмайды... Шаруа бастықтары, көпшілігі бұрынғы ротмистрлер, істерді қарағанда қырғыз тіліне жол бермейді. 18 ақпандағы жарлықтан кейін қазақтардың өкілдері жиналып, өз мұқтаждарын петицияда көрсетіп жазды. Алайда, почта петицияны Петербургке жолдауға қабылдамады... Қырғыздардың жуық арадағы мұқтажы, әсіресе, алдағы сайлау науқанында аса қажетті ана тілін қолдануға бостандық, еркіндік алу. Мен де съезден жергілікті тілдерді құқықтық шектеудің барлығын алып тастауды сұрап сөйлеген жолдастардың ұсыныстарына қосыламын» - деп айтқан болатын.

Өзінің тарихи зерттеулерінен соң жасаған көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері Ә. Бөкейханұлының тағы бір саяси маңызды тұжырымы - қарулы күрес арқылы қуатты орыс империясының отарлық шырмауынан құтылып, ұлттық мемлекетті қалпына келтіру іс жүзінде де, теория тұрғысынан дұрыс та, мүмкін де емес. Қалың қазақты өзін өзі билеу құқына да, одан соң толық ұлттық тәуелсіздікке де қайта қол жеткізетін жалғыз жол, Алаш қозғалысы жетекшісінің көзқарасы бойынша, заман талабына сай ұлттық мәдениет қалыптастыру және қазақ қоғамын еуропалық деңгейге жетелеп жеткізу болды.

Ә.Бөкейханұлы 1906 жылдың 15-маусымында Семей облысынан I Мемлекеттік Думаға депутат болып сайланды. I Мемлекеттік Думаға депутат сайлауға дайындық қызып тұрған кезде, сайлау алды үгіт-насихат жұмысымен, Омбыдан Семейге келе жатқан кезінде тұтқындалып Павлодарға абақтыға жабылады [2, 121 б.]. Соның салдарынан Петербургқа I Мемлекеттік Думаның жабылуына бірнеше күн қалғанда ғана жетеді. Патшалық жүйені сынға алған I Мемлекеттік Дума да таратылды. I және II Мемлекеттік Думада қазақ зиялылары белсене араласты, бірақ аз уақыт өмір сүрген Думада қазақ халқының мәселесі қаралып үлгерген жоқ. Келесі III және IV Думаға қазақтар қатыса алмады.

Себебі, I және II Мемлекеттік Думада қазақ депутаттарының жер мәселесін, аграрлық мәселені өте жоғары дәрежеде өте белсенді түрде көтеруі, оны үкімет алдына нақты қоя білгендігі еді.

Ә.Бөкейханның жер мәселесі туралы «Мен кадет партиясынан неге шықтым» деген ашық хатында былай жазады: «Кадет партиясы жер адамға меншікті болып берілсе жөн дейді. Біздің қазақ жерді меншікті қылып алса, башқұртша көрші мұжыққа сатып, біраз жылда сыпырылып, жалаңаш шыға келеді» [3, 99 б.].

«Жерді орыстармен (қоныс аударып келушілермен) қазақтарға тең бөліп беруге болмайды. Өйткені орыстар жерді өңдеу мәдениетін жақсы меңгерген, олар жерді қалай да ұтымды пайдаланады, кезі келгенде қазақтарды қанауға кіріседі, жер туралы менің “ұлтшылдығым” осы мәселеге келіп тіреледі» - деп Ә.Бөкейхан Жер туралы саясат жөніндегі пікірін білдірген еді [4, 91 б.].

Ә.Бөкейхан үшін өмірінің соңына дейінгі ең негізгі мәселелерінің бірі – жер мәселесі болды. Оның көтерген мәселелері бүгінгі күні өз мәнін жойған жоқ, керісінше, бұрынғыдан да зор маңызға ие болуда. Бұлардың бірі – экология, табиғат пен жер байлығын игеруді тиімді пайдалану. Оның қазақ халқының өмірінің сан қырын зерттеудегі еңбегі орасан.

Алаш көсемі Әлихан Бөкейханұлының бес ұлы идеясы бүгін де өзінің мүдделі мақсатын жойған жоқ. Қайта тәуелсіздіктің тамыры тереңге кеткен сайын, алдымызға сұрақ болып шығып отыр. Ол идеялар мыналар:

Бірінші ұстаным: жер, жер және жер. Жерсіз Отан жоқ. Әлихан Бөкейханұлының ұйғарымы бойынша: «Қазақтың байырғы жерін қашан қазақтар өз бетінше ғылым мен техникаға сүйеніп толық игермейінше, жер жеке меншікке де, қоныстанушыларға да берілмейді».

Екінші ұстаным: жердің астындағы, үстіндегі, аспанындағы барлық игілік қазақ мемлекетіне қызмет етуі керек. Ә.Бөкейханұлының айтуынша: «Оның әр бір түйір тасы қазақтың өңіріне түйме болып қадалу керек» болатын.

Үшінші ұстаным: Ә.Бөкейханұлының жобасы бойынша, «Қазақтың жерінде өндірілген «бір уыс жүн сол мемлекеттің азаматтарының үстіне тоқыма болып киілуі» керек, яғни толықтай экономикалық тәуелсіздікке қол жеткізуге ұмтылуы тиіс еді.

Төртінші нысана: қазақ мемлекетінде мемлекет құрушы ұлттың тіл, дін, діл үстемдігі болуы керек.

Бесінші, түпкі мақсат: ғылымға, ұлттық салт-дәстүрге негізделген заңға сүйене отырып, Жапонияның үлгісіндегі ұлттық-демократиялық мемлекет құру еді. Ал бұл идеялардың ұйтқысы Әлихан Бөкейханұлы болатын.

Әлихан Бөкейхан Мэйдзи бағдарламасын жүзеге асырудың нәтижесінде артта қалған аграрлық елден 21 жылда әлемнің ең дамыған мемлекетіне айналған Жапонияның тәжірибесін үлгі етіп, Алаш мемлекетін 20-25 жылда әлемнің төріне жеткізуді жоспарлады. Алаш көсемі жапондардың тәжірибесін қазақ еліне сол қалпында орната салмай, халқының өзіндік мәдениеті мен салт-дәстүрінің негізін сақтай отырып жетілдіруді көздеді.

Сондықтан, көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, Алаш қозғалысының жетекшісі, Алашорда автономиялы үкіметінің төрағасы, публицист, ғалым, аудармашы Әлихан Бөкейханұлы мұраларын зерделеу болашақ ұрпақтың әрдайым назарында болуы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Сұлтан Хан Аққұлұлы «Алаш» қозғалысының көсемі Әлихан Бөкейхан. 2011. www.azattyq.org.
2. Озғанбай Ө. Ресей Мемлекеттік Думасы және Қазақстан (1905-1917жж.) –Алматы, 2006. – 360 б.
3. Бөкейханов Ә. Таңдамалы. Қазақ және орыс тілдеріндегі ғылыми зерттеулер, еңбектер. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995 ж.- 478 б.
4. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы: Ғылым, 1995. – 352 б.

*Бекішев Қ.Б., б.ғ.к, профессор,
Аңсам М., студент,
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ*

Қараңғы түнде тау қалқып,
Ұйқыға кетер балбырап.
Даланы жым-жырт, дел-сел қып
Түн басады салбырап.
Шаң шығармас жол-дағы,
Сілкіне алмас жапырақ.
Тыншығарсың сен-дағы,

Сабыр қылсаң азырақ [1,330] – деп қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбайұлы И. В. Гетеден Лермонтов, ал Лермантовтан Абай қазақшаға баламалап, оның көркемдік ерекшелігін сақтай отырып керемет аударған. «Абай Құнанбайұлы кім?» - деген сұраққа кез-келген қазақ азаматы мүдірмей жауап бере алады деп нық сеніммен айта аламын. Мен бұл мақаламда Абай Құнанбайұлының лирикалық өлеңдеріне экологиялық көзқарас бойынша қарастырып, оны ғылыми тұрғыдан айқындауым қажет.

Хәкім Абай Семей облысындағы Шыңғыс тауын жайлаған Тобықты деген киелі рудың ішінде дүние есігін ашқан. Ол өзің туған өлкесіне деген махаббатын табиғат лирикалық өлеңдерінен аңғаруға болады. Абай өз заманының белді азаматы болды. Ол өмірінің көп бөлігін шығармашылыққа жұмсады. Абай өлеңдеріне үңіліп қарасам тұнып тұрған экологиялық мәселелер қамтыған. Бұдан біз экология терминінің тарихы тереңде екеніне және адамзат баласын оны қорғауға алу керектігін халыққа ұқтырмақ болды. Абайдың: «Жаз», «Қарашада өмір тұр», «Ыстықтан, суықтан», «Көк алма бұлт сөгіліп», «Өлсе өлер табиғат, адам өлмес», «Лай суға май бітпес қой өткенгі», «Сұм дүние танып жатыр ісің бар ма?», «Сұрғылт тұман дым бүркіп», «Қараңғы түнде тау қалқып», «Теректің сыйы», «Емен мен шілік»[1] деген сияқты табиғи лирикамен, экологиямен байланысты өлеңдері өте көп.

Сұм дүние тонап жатыр, ісің бар ма?
Баяғы күш, баяғы түсің бар ма?
Алды-үміт, арты-өкініш алдамшы өмір
Желігін жерге тықпас, кісің бар ма?
Демі қайтпас, бұзылмас тәтті бар ма?
Бір бес күннің орны жоқ аптығарға.
Қай қызығы татиды, қу өмірдің
Татуды араз, жақынды жат қыларда,
Ет жүрексіз ернің айтпа сөзін,
Тіл үйренген нәпсінің қу мінезін
Тілде сүйек, ерінде жиек бар ма?

Шымылдық боп көрсетпес шыңның жүзін. [1,261]

-демекші сол замандағы халықтың да табиғатқа, қоғамға деген салқынқанды қарауы, бізге берілген үлкен бақ табиғат анамызға құрмет көрсетпей, табиғат байлықтарын оңды-солды пайдаланып қоршаған ортаға үлкен зардаптарын тигізуі бүгінгі адамдардың да ең үлкен мәселесі екені анық. Бұл жағдай Абай заманында да елеулі орын алғаны жайында жоғарыда айтылған өлең жолдарнан да анық көрініп тұр.

Абай – ұлы ақын, мықты философ, данышпан, ғұлама ғалым, ойшыл, аудармашы, этнограф, кемеңгер тұлға. Абай қазақ поэзиясының алтын діңгегі, оның табиғат лирикасына арнаған жылдың төрт мезгілі жайлы жазған өлеңдері қазақ халқының ұлттық болмысын, табиғатпен қоршаған ортамен тығыз байланысын, әр мезгілдегі елдің қандай күйді басынан кешетінін өлең сөздері арқылы сені сол мезгілге, сол тамаша табиғатқа ендгендей күй кешіреді. Мәселен «Жазғытұры» атты өлеңінде:

«...Түйе боздап, қой қоздап – қорада шу,
Көбелек пен құстар да сайда ду-ду.
Гүл мен ағаш майысып қарағанда,
Сыбдыр қағып, бұлаңдап ағады су.

Жазға жақсы киінер қыз-келіншек,
Жер жүзіне өң берер гүл-бәйшешек.
Қырда торғай сайраса, сайда бұлбұл,

Тастағы үнін қосар байғыз, көкек...» осы өлең шумағының өзінде-ақ табиғатты өлең сөздерімен тірілтіп, ерекше бір күш беріп жібергені айтпасада түсінікті. Абай табиғатты терең сезініп, оның қадір-қасиетін түсіне білді сол арқылы ғана табиғат жайлы адамның жан-дүниесін баурап алатын ерекше жырлар тудырды.

Кез-келген ақын, шығармашылық адамы табиғаттан қуат алады, табиғатпен күн кешеді. Табиғат оның арайлап атқан таңнан, қызарып батқан күнге, қараңғы түндегі жұлдыздар жарқылы табиғаттағы болып жатқан әрбір өзгеріс бәрі-бәрі оның шабытының шалқи түсуіне үлкен әсерін тигізеді. Ешқандай шығармашылық адамы табиғатқа жыр арнамай, табиғатты жырламай кетпейді, бұл айна қатесіз шындық. Абайдың қысқы күндерді сипаттап жазуы үлкенге де кіші ге де әсерін тигізбей қоймайды.

«Ақ киімді, денелі, ақ сақалды,
Соқыр, мылқау танымас тірі жанды.
Үсті-басы ақ қырау, түсі суық,
Басқан жері сықырлап келіп қалды.
Дем алысы – үскірік, аяз бен қар,
Көрі құдаң қыс келіп әлек салды.
Ұшпадай бөркін киген оқшырайтып,
Аязбенен қызарып, ажарланды.»[2,57]

-деп көз алдымызға қаһарлы қыстың ызғарын, даланың бораған боранын, суық желді елестетті. Ақынның ерекшелігі осында табиғатты ішкі жан дүниесімен терең сезіне біледі.

Абай поэзиясы – қазақ поэзиясының алтын діңгегі. Абай өлеңдерінің барлығы терең психологиямен терең мазмұнда жазылған, экологияға байланысты табиғат лирикасы табиғатты сезінуге, түсінуге үлкен мүмкіндік береді. Абай өлеңдерін толық түсінген жан болса, соның ішінде табиғат лирикасын түсініп айтпақ ойын дәл ұққан жан болса ешқашан табиғатқа залалын тигізбес еді. Себебі: оның өлеңдерінде табиғатты адаммен байланыстырып жан бітіреді, табиғатты еріксіз сөйлетеді. Әттегені сол біз қазіргі жас ұрпақ шығармаларды оқып, жаттап оның арғы айтар ойын дәл мағынасында түсіне бермейміз. Ұлы ойшыл айтпақшы «өлсе өлер табиғат, адам өлмес.» Бұл жерде адам өлмес деген ұғым адамның қалдырған ізі, жасаған жақылығы өлмес деген мағынада, ал табиғаттың өлгені әр жыл мезгілдерінің ауысу барысында жылына бір рет өлуі деп те айтуға болады. Тағы бір жағынан қарастырсақ адамның өзінің соңында ұрпағы қалар, ал табиғат ше? Табиғаттың бізге қалдырғанын біз бағаламай, табиғи байлықтарды оңды солды шашып, ормандарды отап флора мен фаунаға үлкен зардабымызды тигізудеміз. Осының бәрі табиғаттың өлгені емес пе? Жас ұрпақ осы біздің алтынға бергісіз керемет, жауһар туынды табиғаттың бағасын, қадірін білсек нұр үстіне нұр болар еді. Болашақты бүгіннен бастауымыз керек. Бүгінгі күнің жарқын, таза болса келешегің келем болар. Осы орайда тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін айтқанда жүрегімді жарып шыққан, өкініштен туған, қазіргі экологиялық мәселелерді көре отырып жазған өлеңдерімді ұсынбақпын.

Ей, адамзат табиғатты аяландар ардақта,
Онсыз біздің күніміз жоқ әр уақытта
Табиғаттың тамашасын тамсанып
Кір-қоқыста лақтырамыз әр жаққа.
Ойландаршы осынымыз дұрыс па?
Тазалықты ойлағаның бұрыс па?
Үй алдына ағаш ек те, гүл де ек
Сосын соның ауасымен тыныста.
Қандай рақат таза болса ауамыз
Жасылданып, құлпырып тұрса даламыз.
«Бір тал кессең, он тал ек » деп айтады
Қалай ғана тауып айтқан бабамыз.
Осы сөздің астарында мән жатыр,
Табиғатты ойламасақ бұл күнде

Аматың жойылады сан ғасыр.
Жасыл желек құлпырса жан жағымыз,
Шуақты боп атады тандарымыз.
Болашаққа сеніммен бастайтұғын
Орындалсын әрқашанда арманымыз.

Біз табиғаттың құрамдас бөлшегіміз. Адам табиғатсыз өмір сүре алмайды, тіршілікке керекті барлық құрал – жабдықтарды аяулы табиғатымыздан алады. Сондықтан біз табиғатты аялайық!

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1) Шығармалар. Абай Құнанбаев. – Алматы: Мөр баспасы. 1994.
- 2) Ысмағұлов Ж.. Абай: Даналық кітабы. - Алматы: Өнер баспасы/2007.
- 3) Бейсенова Ә.С. Экология және табиғатты тиімді пайдалану. - Алматы, 2004.
- 4) Жатқанбаев Ж.Ж.. Экология негіздері. - Алматы, 2008.
- 5) Экологияның рухани өрісі. Қ.Б. Бекішев, Қ.Д. Асанов. Қарағанды. 2014.

СӘКЕН СЕЙФУЛЛИН ЖӘНЕ «КӨКШЕТАУ» ПОЭМАСЫ

*Бекішев Қ.Б., б.ғ.к, профессор,
Манатова А. студент,
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ*

«Сексен көл Көкшетаудың саясында,
Әрқайсы алтын кесе аясында.
Ауасы дертке дауа жұпар иісін,
Көкірек қанша жұтса таясын ба?» [2,22]

Бұл қазақтың кербез ақыны Сәкен қалдырып кеткен «Көкшетау» поэмасынан үзінді. Жаңарқаның мөлдір ауасын жұтып, Сарыарқаның қара топырағына аунап ер жеткен Сәкен Сейфуллин қазақ поэзиясына жаңа түр, тың мазмұнмен байытқан ақиық ақын, ірі мемлекет қайраткері, сарабдал жазушы, драматург, қаламгерлердің бетке ұстар беделді серкесі, келбетті де сымбатты қазақ сал-серілерінің бірі. Әр түрлі тақырыпта қалам тартып, салиқалы жазған еңбектерімен дара бағаланатын Сәкеннің табиғат лирикасындағы басты шығармасы, бірнеше тараудан тұратын «Көкшетау» поэмасы болып табылады. Бұл поэманың ең басты ерекшелігі барлық ғылым саласымен тығыз байланысты. Мысалға, экология саласымен алыа байланыстырып көреклік.

Қарасан көзін тоймайтын, сұлулығына тамсанып махаббатын ойнайтын Көкшетаудың табиғаты керемет, құтты жәннат дерсін. Мұны жалғыз мен емес Сәкен ақында мойындаған, жырлаған. Мәселен, Көкшенің әрбір шыңы тірі жан баласы аяқ басып бара алмайтын, барғанның өзінде қайта қайтып оралмайтындай заңғарлығын:

«Қарағай биік шыңды қиялаған,
Еш адам оны барып қия алмаған.
Шаңкылдап, тау жаңғыртып, шыңға қонып,

Жалғыз-ақ көк қаршыға ұялаған.» [2,22] - деп суреттеген. Бұл жыр шумақтарында бізді қоршаған табиғаттың бейнесін суреттейді. Яғни, табиғат дегеніміз ол экология ғылымының зерттейтін нысаны. Ақын бірінші экологиялық тұрғыдан табиғат жаратылысын зерттеп алып барып, көркем тілмен сипаттап қағаз бетіне түсірген.

Көкшенің аясында үлкен, пішіні жантайып жатқан адам бейнесіне ұқсайтын бір жартас бар. Ақын сол жартасты өзінің поэмасының «Жеке батыр» тарауында былай деп суреттейді.

«Болыпты баяғы да жеке батыр,
Тау бағып жатады екен тігіп шатыр.
Бір күні қарауылда қалғып кетіп,
Сол батыр бүгінгіше ұйқтап жатыр.» [2,23]

Ақын табиғат көрінісін аңызбен суреттей отыра экология мен әдебиет арасындағы байланысты нығайтып отыр. Тіпті сол тауға жасы қырыққа келген, жоталары биік, яғни ірі денелі, сақалын төсін жапқан деп тасын жарып, өскен ағаштары бар деген мағынада, қыр мұрынды, басында дулығасы

бар деп сипаттайды. Бұл да ақын қиялының ұшқырлығын білдіретін тәрізді.

Осы поэманың басты көркем бөлігінің бірі «Бурабай» тарауы. Бұл тарауда Көкшетаудың баурайын мекен еткен Ақбас бура жайлы аңыз әңгімеленеді. Талай жылдар тұрағына айналған сол мекенде Ақбас бураны Абылайдың баласы сотқар Қасым төре садағымен оқ жаудырып мерт қылған. Сол уақыттан кейін Ақбас бураның денесі тау болып үйіліп, әлі күнге дейін орнынан тапжылмай тұрғандығы да осы аңыз желісі бойынша жазылған. Сол себепті осы аймақты Көкшетаудың көлі, Қасымның атылған оғы, көзімен көрген халқы, мұнар тауы мен ызындап соққан желі куә болып, Бурабай атап кеткен екен.

«Мөп-мөлдір Бурабайдың суы күміс,
Көргенде шаршаған жан алар тыныс.
Мінбелеп қоршалаған шымылдықтай,
Қарағай, қайынменен қалың жыныс.
Дүниеде әрбір бөлек жердің аты,
Себеппен қойған бәрін елдің аты.
Бурабай атаныпты содан бері,
Ақ бура мекен қылған көлдің аты» [2.24]

Осы тарауда Сәкен Сейфуллин тек аңызға ғана емес, сол аймақта өсетін ағаш түрлерін, мекендейтін жануарларын, тіпті көлінің мөлдір суында жыр жолына қосқан.

Көкшетаудың тағы да бір көркем жерлерінің бірі – Окжетпес. Окжетпестің ұшар басы бұлтпен астасып тұрғаны сонша, шың басына қарасан басындағы тақиян түсетіндей қадалып тұрған найза тәрізді. Ақынның жазған аңызына сүйенсек, ертеректе бұл аймақта қалмақ пен қазақ арасындағы үлкен шайқас болған. Сол шайқаста қазақтар жеңіске жетіп, қалмақтың уыздай жасжас, он екі де бір гүлі ашылмаған аруын құлдыққа алады. Қазақтың бар батырының көңілі қалмақ қызына кетіп, бір-бірімен жанжалдасып, қырқысады. Сонда қалмақ қызы «егер кімде-кім менің мына ақ орамалымды жардың басында желбіретсе, мен соның жары болуға келісемін» деп шарт қояды. Десе де, талай жауды ойсырата женген батырлардың ешбірінің де оғы шыңға жете алмайды. Сол мезеттен бері бұл шыңның басы «Окжетпес» деп аталып кеткен екен.

Батырлардың оғы шыңға жете алмағанын көрген қалмақ қызы Абылай ханға «Менің шартымды орындай алмады. Олай болса мен тағы екі түрлі жарыс айтайын. Қай батыр жеңіске жетсе, мен соның жары боламын. Бірінші, батырлардың әрқайсысы арқасына төрт адам асып алып белгілі бір аймақта жарыссын»-дейді, қалмақ қызы. Бірақ батырлардың барлығы дерлік бір мзгілде мәре сызығына жетеді. Сонда қалмақтың қызы «мен бір жұмбақ жасырайын. Егер кім сол жұмбақтың жауыбын дұрыс тапса, мен соған тұрмысқа шығамын»-деп ханға өтініш жасайды. Осы арудың қойған жұмбағын Адақ атты батыр шешіп, жұмбақтың астындағы терең мағыналы қыз тағдырын жасырғандығын түсініп, басына бас бостандығын береді ді, осы оқиғадан кейін Көкшенің бұл аймағы «Жұмбақтас» деп аталып кетеді. Бұлар Көкшенің ең маңызды адам аяғы көп тиеді деген тұстары ғана. Шындығына келгенде, поэманың ауқымы кең және өте көркем тілде жазылған. Оған мына шумақтар да мысал болады.

«Арқаның кербез сұлу Көкшетауы,
Дамылсыз сұлу бетін жуған жауын.
Жан-жақтан ертелі кеш бұлттар келіп,
Жүреді біліп кетіп есен – сауын.
Ылғалған көкке бойлап қарағайлы,
Қасында көк желекті аппақ қайың.
Жібектей желмен шарпып төңіректі,
Балқытып мас қылады иіс майы» [1,173]

Ендігі кезекте осы ақын жырлаған кезен мен қазіргі таңдағы табиғат күйін алып қарастырайық. Сол уақытта қазақ жері ғажап, ауасы таза, демінді алсан көкірегін ашылатындай, суы мөп-мөлдір тұнық, бір ішсең шөлінді қандырар, салқын ескен самалды желі көңіліндегі жайсыз сезімдердің барлығын қоса алып кететіндей табиғат көрінісі болған тәрізді. Ал қазір ше... Қазір қарап отырсақ, аттаған әр қадамының астында шашылған қағаз қалдықтары, сусынның несе спиртті ішімдіктердің босап қалған бөтелкелері, одан қалып жатса ұсақталып қалған темекінің қалдықтары шашылып жатады. Ауасы да мүлде лас. Көптеп ашылып жатқан өндіріс орындары мен ашық және

жабық түрде пайдалы қазбалар өндірілетін фабрикалар өте көп. Солардың арқасында төбемізден химиялық улы газдармен жасалған қара бұлттан айрылмайтын болдық. Сол поэмада жырлаған Көкшетауда бүгінгі күнде үлкен демалыс орындарының бірі. Әрине ол жақсы ғой. Көптеген туристер келеді, елімізді таниды. Дегенмен, біз табиғатты ойлауымыз керек. Табиғат аясында демалуға шыққанда қалған тамақтар мен қоқымдарды өзімізбен алып жүріп, келіп жатқан шетелдік қонақтарға да сондай өнегелі үлгі көрсетіп, экологияның дамуына жұмсалған жұдырықтай ат салысуымыз керек. Сонда ғана поэмада суреттелген ғажап көрініс мәңгілікке сол қалпы сақталып қалмақ.

Қазақ елі табиғатын сақтап, аң-құстарын атпаған, обал, сауап болады деген дүниелерді берік ұстанған дана халық. Айналасын ластамай, қоқыстарын тастамай көркем де қымбат, күллі әлем бойынша жер көлемі жағынан жетінші орынды иеленетін даласын әнге болсын, әңгімеге болсын ғажап теңдеулермен бір ауы сөз арқылы сипаттап сыйдырған халық. Осы мақаланы жазудағы көздеген мақсатым өз елінің дана ақыны жырлаған жырын, өз жерімнің жәннаты аймағын өзге, яғни әдебиет әлемінен тыс жүрген қазақ жастарына таныстырғым келді. Ал мақаланы жазу барысында түйгенім, ақын бұл поэманы жазғанда астарлы түрде табиғатты аялау, бағалау керектігін мензеген тәрізді. Жаратушымыз бізге сондай табиғат байлығын берді, сыйлады. Ендігі кезекте біз сол қазынамызды жоғалтып алмасқа әрекет жасау – жасамауымыз тек қана өзімізге байланысты деп білемін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Экологияның рухани өрісі. Қ.Б.Бекішев. Қ.Д.Асанов. Қарағанды. Арко:2014 ж

2. Көкшетау: Жыр – дастандар. С. Сейфуллин. Құрастырған Т.Кәкішев. Алматы. Жазушы баспасы. 1994 жыл. 296 бет

М.МАҚАТАЕВТЫҢ ЛИРИКАЛЫҚ ӨЛЕҢДЕРІ

*Бекішев Қ.Б., б,з,к, профессор,
Нұрақбай Ә., студент,
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ*

«Әй, табиғат!
Шеберсің-ау, шеберсің.
Көрмегенді көрсетерсің, берерсің
Ұлан-ғайыр байлығыңды місе етпей
Ашкөзденген адамдарға не дерсің?
Айың анау, күнің анау, жер міне.
Ау, Адамдар
Жетпей жатыр енді не?!
Табиғатқа таласпаңдар, ағайын
Асырайды ол сені, мені, елді де» -

-деп жырлай келе Мұқағали әлемі – тазалықтың әлемі. Таза болатын себебі, ол үнемі жүрегінің түбіндегі, көкірек кенішінің тұнығындағы ойды айтты. Оны көркем сөзбен кестелеп жеткізді. «Айтып өткенәкінде арман барма, Жүрегінің түбінде кір жасырмай» деп өзі айтқандай жүрегінде жалғандық атауы болмаған. Мұқағали Мақатаев шығармашылығына түгелдей зер салып қарасам ашылмаған, айтылмаған сырлар көп екен. Мәселен, Мұқағали лирикасында табиғат анаға деген махаббат, оған деген қамқорлық пен жанашырлық сезімдері бірден байқалады. Атап айтсақ: «Тастағы гүл», «Туған жерім», «Жапанда жалғыз жас емен», «Ақ гүл», «Жас қайың», «Әй, табиғат», «Көктем», «Жер», «Мына дүние», «Тау бұлағы да ағады», «Шабындықта» тағы сол секілді көптеген ой қозғайтын өлеңдері өскелең ұрпақ тәрбиесінде алар орны ерекше.

Мұқағали жырының кеңістігі шексіз. Ақынның кіндік қаны тамған жерге Отанына деген махаббаты оның өлеңінен, болмысынан сезіледі. Мысалы: «Қазақстан» деген өлеңіндегі

«Қазақстан!

Пай, пай, пай

Ардағым-ай!

Сен менің шолпанымсың, жанған ұдай.

Өзіңде өмір сүрген қандай бақыт,

Өлмейтін махаббатым, арманым-ай.

-деген жолдар осы айтқанымыздың куәсі.

Адам баласының табиғат анамен арақатынасы әзірде шырмауы көп, шешімі жоқ мәселеге айналуға. Табиғи ортаны ластау мен бүлдірудің мөлшері сонау XX ғасырдан бері өз сұрағына жауап алар емес. Бұлардың қазіргі таңда салмақты мәселелерге айналу себебі адамдардың олақтығы мен жауапсыздығынан, ұқыпсыздығымен немқұрайлығының әсерінен орын алып жатқан мәселелер.

Ал, ауадағы түрлі химиялық газ, шақ, тозақ қосындылары мен радиациялық қауіпті сәлелердің араласуы да жер бетінде бұрын-соңды індетті дертке айналуға. Табиғат – дегеніміз кеңістікте, шексіз, тұрақсыз қозғалыста, өзгерісте, дамуда болатын бейорганикалық және органикалық дүние.

Табиғат!

Сенің есігіңді қағып тұрмын!

Өтті меннен

Бәрі де өтті меннен

Ұлыңмын тілеуіңді көп тілеген

Жер!

Менмін... Адаммын ғой...

Аясаңшы!

Күнде сенің арқанды тепкілеген.

Өзіңнің сәбиіңмін құндақталған

Түсіндім...

Сенсіз, Ана, күн жоқ маған.

Асылып жауыр қалған арқаңнан да,

Қойының әлдеқайда қымбат маған. деп адам мен табиғат егіз ұғым бір-бірін толықтыратын ғажап құбылыс екенін осы өлең жолдарынан анық айтылады.

Экология қазіргі дәуірде адамзатты толғандырып отырған аса маңызды проблемаға айналды. Табиғатты қоршаған ортаны жою арқылы бүкіл қоғамды, тіршілікті жойып жіберуге болатынын көптеген елдер түсіне бастады.

Ақын поэзиясы – лирикалық поэзия. Мұқағали өлеңдерінің қай-қайсысын оқысаңыз да, ой-сезімі қатар келген дауылды ақын деп таныймыз. Мұқағали экологиялық мәселелерді көп қозғап, сол шешімі қиын мәселелердің түйінін табу мақсатында аянбай тер төгіп өз тигізген Мұқағали табиғаты ерекше, талғамы бөлек. Оның көптеген өлеңдері табиғатпен астасады. Мысалғы:

«Жапырақ – жүрек, жас қайың,

Жанымды айырбастайын.

Сен адам бола бастасаң.

Мен қайың бола бастайын

Келісесің бе, жас қайың?

(Көрінер мүмкін, кімге ерсі)

Өміріңді маған бір берші!

Дүрбелең мына дүниені

Адам көзімен бір көрші.

Қайың боп мен де бағайын,

Орманнан орным табайын.

Беймәлім мына өмірге

Қайың көзімен қарайын.

Сен-дағы жерден нәр алдың,

Мен-дағы жерден нәр алдым.

Біреуден сен де жаралдың

Біреуден мен де жаралдым

Тілің жоқ, жанды қайың сен

Айырмашылығым – Адаммын».

Мұқағали өмір сүрген уақыт – ішкі қайшылықтары дендеген, адамдық қасиет Алланың атымен емес, адамдардың ара қатынасымен өлшеніп, бағаналар алмағайып дәуір еді. Сондықтан ақын басқаша, жаңаша өмір сүруді қалады. Ол өзінің айтпақ ойын табиғатпен тілдесе отырып жеткізді.

Ақын айтып отырған «дүрбелең дүние» жаңалық емес, дүние дүние болғалы жалғасып, өсіп өніп, дамып, жетіліп келе жатқан дүрбелең. Өлсізді әлді соғар, ақылдыны ақымақ басқарар, арлыны арсыз аяққа таптар зауалды шақтардың бәріне куә, бәріне себепкер адам біткен осы дүрбелеңді өзгертер не тындырады? Алған асуы, шыққан белесінің биігіне қуану мен арандаған апаны, қырына алған қырсығына күйінуден өзге бөтен не істеді?

Құлап жатып сүрінгенге күлетін сұмырайлар, жалаңбұт отырып жыртыққа күлетін жыртықайлар әулетін бағып-қағып, басынан сипап, өсіріп отырғандар да адамдар емес пе? Осынау ежелгі шындықты ақын қайың көзімен көрсем деп армандайды.

Қысқаша айтқанда, бұл өлең адам жаны мен табиғаттың байланысынан туып отыр. Кемеңгер ақын өзінің жанын табиғаттың тамаша көркі жас қайың жанымен ұштастырғандай.

Жалпы тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін түйіндей келе Мұқағали Мақатаевтың лирикалық жанрдағы өлеңдерінің экология ғылым саласымен ұштасып жатқанын дәлелі ретінде:

«Мына дүние әділдіктен жаралған,
Өз орнында жер де, күн де, тау, орман,
Бір-бірінен қуат алған, нәр алған
Мына дүние әділдіктен жаралған»

-деп жырлағандай Мұқағали табиғатты сүйе білген, өзін де өлеңдерін де табиғаттан бөлек айыру мүмкін емес. Табиғатқа деген құрмет әр өлеңінен көрініс табады. Әрбір адам осы ақиық ақын жанындай нәзік табиғатқа деген құрметі ерекше болғанында, қазіргі таңда туып отырған экологиялық мәселелер болмас па еді. Әр адам өзін және қоршаған ортасын құрметтеп, таза ұстап, салауатты өмір сатымен өмір сүрсе, табиғат анаға деген құрметі жоғары болып, әр жұтым суымыз, ауамыз үшін алғыс білдіріп қорғаса, қоршаған орта алдындағы жауапкершілігін сезіне білсе, нұр үстіне нұр болып, бүгінгі дүниеде айшықты болып отырған экологиялық апаттар болмас еді.

Ертеде қазақ халқы «Бір тал кессен он тал ек» деп бекер айтпаса керек. Сонау ерте замандағы ата-бабамыздың бізге қалдырған өсиетін қаншалықты орындап жүрміз, бір ағаштын өзі бір жылда 4-5 адамға татитын оттегімен қамтамасыз ететінін түсінген. Олай болса сол қағиданы ұстана келе «Жұмыла көтерген жүк жеңіл» демекші баріміз бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығару қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. М.Мақатаев «Мұқағали шығармашылығы» I том, Алматы 2006
2. М.Мақатаев «Жырлайды жүрек» Алматы 1989
3. «Мұқағали» Республикалық танымдық журналы
4. «Аңыз адам» Республикалық журналы
5. Ж.Б.Шілдебай «Қызықты экология» Алматы 2000
6. Қ.Б.Бекішев «Экологияның – рухани өрісі»

А.ҚҰНАНБАЙҰЛЫНЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯМЕН БАЙЛАНЫСЫ

*Бекішев Қ.Б., б.ғ.к, профессор,
Сукурлыкова А.К., студент,
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ*

Бізді қоршаған орта: жан-жануарлар мен өсімдіктер, Жер мен Ай, Күн мен алыстағы жұлдыздар — осылардың барлығы да табиғат деген ауқымды ұғымды білдіреді.

Табиғат – дегеніміз мезгіл мен кеңістікте шексіз, тұрақты қозғалыста, өзгеруде, дамуда болатын бейорганикалық және органикалық дүние. Бұл адамзат қоғамының өмір сүруіне қажетті әлемдегі бүкіл материалдық, энергетикалық, информациялық және әртүрлі табиғи құбылыстардың жиынтығы. Адам шаруашылық қарекетінде табиғатпен байланысты, оған тікелей немесе аралық әсерін тигізеді.

Табиғат – адамзат қоғамы мен бүгінгі және келешек ұрпақтың материалдық, мәдени және рухани

қажеттіліктерін қамтамасыз ету мақсатында табиғат пен оның байлықтарын тиімді пайдалануға және қайтадан қалпына келтіруге бағытталған мемлекеттік және қоғамдық шаралар жүйесі. Адамның өндірістік әрекетінің қоршаған ортаға тигізетін келеңсіз әсерін белгілі бір дәрежеде шектеп, табиғи қорларды ұтымды пайдалану ежелден бері адамзат қоғамының көкейтесті мәселелерінің бірі болып келді және қазіргі техникалық үдеріс заманында ғаламдық мәселеге айналып отыр.

Адам мен табиғат арасындағы қарым – қатынас мәңгілікті және сонымен қатар тұтас күрделі мәселе. Халықтың өмірлік әрекетіне, әсіресе денсаулығы мен өсіп – өнуіне, тікелей немесе әлеуметтік – экономикалық жағдай арқылы жанама түрде табиғи ортаның құрауыштары мен олардың жиынтығы – атмосфералық ауа, табиғи сулар, топырақ жамылғысы, геологиялық құрылым, өсімдіктер мен жануарлар, сонымен қатар басқа да құбылыстар мен барлық биосферада жүретін процестер ықпал жасайды. Табиғат арқылы адамзат өзінің көптеген қажеттіліктерін қамтамасыз етеді.

Бізді қоршаған орта: жан-жануарлар мен өсімдіктер, Жер мен Ай, Күн мен алыстағы жұлдыздар — осылардың барлығы да табиғат деген ауқымды ұғымды білдіреді.

Адам – табиғаттың ажырамас бөлігі. Сондықтан халқымызда «Жер-Ана» деген егіз ұғым қалыптасқан. Жерді өз Анасындай, Анасын Күндей қастерлеу Ата қостаған салтымыз. «Жер шоқтығы – Көкшетау», «Жер жаннаты – Жетісу» деп, бабаларымыз туған жерге, табиғатқа деген ыстық махаббатын білдірген. Сондықтан орман-тоғайларды сақтап, қоршаған ортаның, өзен мен көлдердің ластанбауына ерекше мән берген. «Су ішкен құдығына түкірме», «Бұлақ көрсен, көзін аш»-деп, жас ұрпақтың бойына табиғатты қорғаудың тәрбиесін сіңірген. Табиғатта үздіксіз өзгерістер болып жатады. Мысалы, жанартаудың атқылауы, найзағайдың жарқылы, судың мұзға айналуы сияқты құбылыстар табиғаттағы өзгерістерді көрсетеді. Аспан денелерінің қозғалысы, гүлдердің шешек атуы, ағаштың жайкалып өсуі, өзеннің тасуы немесе көлдердің тартылып суалуы – осылардың барлығы да қоршаған ортадағы өзгерістер. Әлемде орын алатын сан алуан өзгерістер табиғат құбылыстары деп аталады. Табиғат құбылыстары бір-бірімен тығыз байланысты.

Адам үшін табиғат – ең қасиетті де қастерлі ұғым. Өйткені, адамның өзін дүниеге әкелетін аяулы да қадірлі жаны анасы болса, адамның табиғаты «Ана» деп құрметтеуінде өте үлкен мән жатыр. Адам – табиғаттың бір бөлшегі әрі ғажайып туындысы. Адамның табиғатсыз өмір сүруі мүмкін емес. Себебі, адам өзіне керекті, қоректі заттардың бәрін табиғаттан алады. Сондықтан табиғат пен адамды бөліп қарауға болмайды. Әсіресе, қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін табиғатсыз елестету мүмкін емес. Сан ғасыр бойы халқымыз кең далада өзін аялаған табиғат аясында көшіп-қонып тіршілік еткен. Табиғаттың сан алуан құпия сырларына үңіліп, өзіндік ой түйген. Сол арқылы табиғат заңдылықтарына үндесіп, бірлікте өмір сүрген.

Әлемде адамзат тіршілігі бар ортаға біздің білуімізше әзірше тек Жер ғана жатады. Табиғат пен оның байлықтары адамдардың өмірі мен қызметінің, олардың тұрақты әлеуметтік – экономикалық дамуы әл – қуатын арттырудың негізі болып саналады. Сондықтан қоршаған ортаны қорғау мәселесі қазіргі заманның маңызды, қажетті мәселелерінің бірі болып табылады. Қоршаған ортаны қорғау дегеніміз – табиғат пен адамның өзара қарым – қатынасындағы атмосфералық ауаны, суды, жерді, жер мен оның қойнауын, жануарлар мен өсімдіктер дүниесін, табиғи ресурстарды тиімді де ұтымды пайдалану, сауықтыру, сапасын жақсарту, молықтыру.

Белгілі айтыскер, жыршы Шынболат Ділдебаевтың әйгілі «Шындық» туралы толғауы, кейінгі буын айтыскерлеріне үлгі – өнеге, сара жол іспеттес болды. Айтыс өнерінде өзіндік өрнек қалдырған кенші – ақынның бұл толғауы, халық көкірегінде ұзақ жылдар бойы шемең болған шерді қозғады.

«...Туған елдің қазынасының бәрін ап,
Ұрпағымыз кейін немен жарымақ?!
Полигон боп, Абай, Мұхтар жүрген жер,
Атом неге тек Семейде жарылад?!
Бұл сөзіме түсінер – ау есі бар,
Кімнің, қандай, ала алмаған өші бар.
Талай елсіз Тундралар да жатқанда,
Сары алтындай, Сарыөзекте несі бар?!

Мәз болмайық арқамыздан қаққанға,
Мәз болмайық жұлдыз әкеп таққанға.
Кімге керек жал мен жая жегенің,
Бауырларың қылтамақ боп жатқанда?...» [1, 116]

Халқымыздың экологиялық таным – түйсігі сонау көне дәуірлерден бастау алып, қазіргі уақытқа дейін жалғасып келеді. Мысалға алсақ, шамамен біздің дәуірімізге дейінгі екі мыңжылдықта өмір сүрген Заратуштраның «Күнге мадақ» атты өлеңі ата – бабаларымыздың табиғатқа, қоршаған ортаға деген көзқарасын, таным – түсінігінен біршама хабардар етеді. Мәселен Заратуштраның:

« Біз тұлпарлары қанатты,
Мәңгілік Жарыққа,
Күнге сиынамыз.
Күн жарық шашқанда,
Күн жылу шашқанда,
Жүз мыңдағандар
Құдіретті сезінеді.
Содан соң Мазданың
Сыйлаған Жерінде
Жарық – нұр салтанаты үшін
Бақытын табады әркім

Бақыт сыйлайды әркім...»[1,134], - деген сөздері сол кездің өзінде бүгінгі ғалымдардың қызу – пікірталасына арқау болған « күн энергиясы » проблемасын жақсы түсінгендігін байқатады.

Экологиялық ахуал мен қоршаған орта, табиғатқа байланысты айтылған көне дәуір жырларынан мұндай мысалдар өте көп. VII – VIII ғасырларда өмір сүрген Қорқыт, Әбу Насыр Әл – Фараби шығармаларынан да экологияға, табиғатқа байланысты философиялық пайымдауларды анық байқауға болады. Ұның өзі ата – бабаларымыздың қоршаған орта, табиғатқа деген кіршіксіз сүйіспеншілігі мен өзіндік қасиетін танытады.

Халықтың экологиялық таным – түйсігін танытатын табиғат, туған жерге деген кіршіксіз махаббат пен зор сүйіспеншілік Қазтуған жырау, Доспамбет жырау, Шалкиіз жырау поэзияларында да жиі кездесіп тұрады. Мысалы, Ақтамберді жыраудың:

« Жарлауға біткен жапырақ –
Жамылсақ, тоңар ма екеміз?!

Жазыққа біткен бүлдірген – [1,142]

Сұғынсақ, тояр ма екеміз?» - деген жыр жолдары табиғат ананың әрі пана, әрі нәр болатынын, яғни тіршіліктің өзегі қоршаған ортадан бастау алатындығын насихаттайды.

Табиғатты жырламаған ақын- жазушылар жок шығар,сірә! Айталық, Төл ақын – Абайдан бастап Сәкенге дейін жалғасқан.

Қазақ жазба әдебиетінің негізін салушы Абай Құнанбаев поэзиясын зерттеушілеріміз азаматтық һәм табиғат лирикасы деп қарастырады. Шын мәнінде Абайдың табиғат лирикасы халық таным – түйсігін философиялық тұрғыдан тереңдете түскен туындылар. Табиғаттың төрт мезгіліне арналған «Жаз», «Күз», «Қыс», «Жазғытұрым» өлеңдері көшпелі қазақ халқының өмір сүру заңдылықтарымен байланыстыра шығарылған. Халық пен табиғаттың ажырамас бірлігін, өзара рухани, материалдық үндестігін шебер, шендестіре жазған. Жооғарыда атап өткен көне дәуір жыраулар поэзиясындағы қоршаған орта, табиғатқа деген философиялық пайымдаулар жаңаша сипаттармен толығып, халық танымына соншалықты жақын кейіпте баяндалады.

Табиғат, туған жерге құрметпен қарау, оны аялау сезімдері Ахмет Байтұрсынұлы айтқандай, қазақтың бас ақыны Абай Құнанбайұлынан басталып, бұл дәстүр жалғастығы Мағжан Жұмабаев, Ахмет Байтұрсынұлы, Сәкен Сейфуллин, Қасым Аманжолов шығармаларында жалғасып, ерекше насихатталған.

XX ғасырдағы Жұбан Молдағалиев, Қадыр Мырзалиев, Мұқағали Мақатаев, Мұхтар Шаханов, Фариза Оңғарсынова сияқты талантты ақындардың шығармашылығында да табиғат, қоршаған орта, экология мәселесі кеңінен қарастырылады. XXI ғасырдың басы бүкіл адамзат үшін экологиялық ахуалдың шиеленісіп, барынша асқынған кезеңінде айналды. Серік

Ақсұңқарұлының: «Қарқаралыны өрт шалды, Қара орманым оталды», - деп қиналатыны да осы кезең еді.

Ұлы Абайдың шығармашылық мұрасы – халқымыздың ғасырлар бойы маңызын жоймайтын рухани қазынасы. Маңызын жоймау былай тұрсын, заман өзгеріп, қоғамдық санада өзгерістер пайда болған сайын бұл қазыналар өзінің жаңа қырларымен жарқырап, қадірін арттыра түсетініне Абайдан кейінгі ұрпақтар айқын көз жеткізді.

Ақынның дүниеге келгеніне бір жарым ғасырдан, ал өзінің мәңгі өлмес шығармаларымен халқына сөздің ұлы мағынасында ұстаздық еткеніне бір ғасырдан астам уақыт өтіп кетіпті. Содан бері оның артына қалдырып кеткен мұрасы елі мен жұртының рухани өміріндегі қай құбылыстар айналасында болмасын, темірқазық, адастырмас құбылнама болып келеді.

«Абай – біздің көркем әдебиетімізге үлкен еңбек сіңірген, көп жаңалық кіргізген ұлы ақын. Ол бұрынғы қазақ өлеңінің арнасына тыңнан табыстар тауып, үлгілер қосты. Терең ойдың тлғауы, мұң – махаббаттың лирикасы, табиғат лирикасы, кестелі көркем суреттер, алдыңғы елдер ақындарының үлгілері, мысал, сықақ түрлері бізге Абаймен келді.

Абай Құнанбайұлы өзінің «Қыс» атты өлеңінде:

« Ақ киімді, денелі, ақ сақалды,
Соқыр, мылқау, танымас тірі жанды.

Үсті – басы ақ қырау, түсі суық,

Басқан жері сықырлап, келіп қалды.

Дем алысы – үскірік, аяз бен қар

Көрі құдаң – қыс келіп, әлек салды.

Ұшпадай бөркін киген оқшырайтып,

Аязбенен қызарып, ажарланды.

Бұлттай қасы жауып екі көзін,

Басын сіліке, қар жауып, мазанды алды.

Борандай бұрқ – сарқ етіп долданғанда

Алты қанат ақ орда үй шайқалды.

Әуес көріп жүгірген бас балалар

Беті – қолы домбығып, үсік шалды.

Шидем мен тон қабаттан киген малшы [2,85]

Бет қарауға шыдамай теріс айналды...», - қыс мезгілін тірілтіп, тірі адам ретінде ерекше шеберлікпен сипаттайды.

Ақынның тағы да айта кететін ерекше шығармасы – «Жаз» өлеңі.

«Жаздыгүні шілде болғанда,

Көкорай шалғын, бәйшешек

Ұзарып өсіп толғанда;

Күркіреп жатқан өзенге

Көшіп ауыл қонғанда;

Шұрқырап жатқан жылқының

Шалғыннан жоны қылтылдап,

Ат, айғырлар, биелер

Бүйірі шығып, ыңқылдап,

Суда тұрып шыбындап,

Құйрығымен шылпылдап,

Арасында құлын – тай

Айнала шауып бұлтылдап...» [2,53] Ұлы ақын бұл өлеңінде жаз мезгілін суреттеп, жаз мезгілінің әр кезеңін өлеңге сыйдыруға тырысқан.

Жер бетіндегі барлық тіршілік атаулы табиғат-анаға қарыздар. Сондықтан да Табиғатқа немкетті қарау, онымен санаспау – ана сүтін ақтамағанмен пара-пар. Адам баласы Табиғаттың ең ұлы перзенті болумен бірге, ең ұлы қамқоршысы да екенін ешқашан естен шығармауымыз керек.

Сонымен , Экология адамзат үшін маңызды рөл атқарады. Таза ауа, мөлдір су, айналадағы тазалық барлығы ең алдымен адам денсаулығына пайдалы. Әр тұлға өзі өмір сүретін ортасын қадірлеуге міндетті. Жалпы рефераттың тақырыбы өте өзекті болып табылады. Себебі, қазіргі

заманда өзін қоршаған ортаны таза ұстай алуға тырысатын, ұмтылатын азаматтар азаюда, тіпті жоқтың қасы десек те болады. Бұл ең алдымен эстетикалық тазалықтан басталады. Табиғат пен адам өзара тығыз байланысты.

Табиғат әлемі суреттелген шығармалардағы көркем ой, жайдарлы табиғат суреттері арқылы балаларды әсемдікті, сұлулықты көре білуге, бағалауға үйрету, экологиялық тәрбие беру, табиғатты қорғауға үйретудің маңызы зор.

Ақырында, Абай – дарынды суреткерлікті терең ойшылдықпен ұштастырған кемелді кемеңгер, ғұлама дана. Ол туған табиғаттың тылсым сырларына үңілсе де, адам жанының небір қалың қатпарларын қопарып, ақтарса да немесе өзі өмір сүрген ортаның, туған халқының әріден айтқанда, бүкіл адамзаттың өткені мен болашағына көз жіберіп, адам мен қоғам арасындағы қарым – қатынастардың тереңіне бойласа да, ол әрдайым ой тереңдігі мен кемеңгерлігін танытып отырады.

Абайдың даналық мұрасындағы аса бір нәрлі де мәнді бөлігі - оның Адам мен Табиғат, Өмір мен Өлім жөніндегі толғаныстары.

Ақын мұрасы – халқымыздың сарқылмас асыл қазынасы. Ол адам тіршілігінің сан саласын қамтып, бүгінгі мен болашақты ұштастырған өміршеңдігімен, әрқырлығымен қымбат. Халық тарихи дамудың қаншама асуларынан асып, қандай биікке көтерілсе де, Абайдың аты мен сөзі, оның аузындағы жыры, көкірегіндегі иманы, санасындағы ойдан болып қала береді.

Абай ақындығының тарихымызбен бірге жасайтын ұлы тағылымы да – осында деп ойлаймын! Абай – біздің жадымызда мәңгілік қалатын ұлы ақын, ұлы ұстаз және ел қамқоршысы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Экологияның рухани өрісі/Қ.Б.Бекішев, Қ.Д.Асанов/Қарағанды/2014ж/205б
2. Шығармалар/Абай Құнанбаев/Алматы/Мөр баспасы/1994ж/415 бет
3. Абай: Даналық кітабы/Ж.Ысмағұлов/Алматы/Өнер баспасы/2007 ж/400 б
4. Бейсенова Ә.С./Экология және табиғатты тиімді пайдалану/Алматы/2004ж/322б
5. Жатқанбаев Ж.Ж./Экология негіздері/Алматы/2008ж/210 бет
6. Г.С.Оспанова, Г.Т.Бозшатева/Экология/Алматы/Экономика/2002ж/405бет

ТІЛ – ТӘУЕЛСІЗДІКТІҢ АЙҒАҒЫ

Даниярова М.Т., №85 ЖББОМ

қазақ тілі мен әдебиет пәні мұғалімі

Базылова А.С., №137 НОМ

қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі

Тіл мен егемендік - егіз ұғым. Тілсіз- тәуелсіздік, егемендіксіз - тіл болмақ емес. Тіл – тәуелсіздіктің қуатты тірегі, бірлік пен ынтымақтың жығылмас туы. Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев: «Қазақтың болашағы – қазақ тілінде», – деп алдымызға айқын жол ашып берді. Бізге тек осы ұстанымды жүзеге асыруға бар күш-жігерді аямай, еңбек ету ғана қалды. Тәуелсіз Қазақстанның болашағы – біз. Ал біздің міндетіміз – қазақ тілінің мәртебесін арттыру.

Қазақстан Республикасының «Тілдер туралы» Заңында: «Тіл-ұлттың аса ұлы игілігі әрі оның өзіне тән ажырағысыз белгісі, ұлттық мәдениетінің гүлденуі мен адамдардың тарихи қалыптасқан тұрақты қауымдастығы ретінде ұлттың өзінің болашағы – тілдің дамуына, оның қоғамдық қызметінің кеңеюіне тығыз байланысты» делінген. Тілдің көмегімен өнерді, білімді, ғылымды игереміз, өткен-кеткенімізді саралап, сабақ аламыз. Тіл арқылы рухани байлығымызды меңгереміз. өзіміз танып қана қалмай, сол асыл қазыналарымызды әлемге танытамыз. әлемді танимыз. Сондықтан адам баласының байлығының бірі-сөз өнері. «Өнер алды-қызыл тіл» деген аталы сөздің астарында қаншама сыр жатыр.

Тіл – қай ұлтта, қай елде болса да қастерлі, құдіретті. Ол әрбір адамға ана сүтімен бірге еніп, қалыптасады.Тіл байлығы - әрбір елдің ұлттық мақтанышы. Ол атадан балаға мирас болып қалып отыратын баға жетпес мұра. Демек, әр адам ана тілін көзінің қарашығындай .қорғауға, оның орынсыз шұбарлануының қандайына болса да қарсы тұруы тиіс.

Өз елімізде, өз жерімізде қазақ тілінің ертеңі жайлы ойлау, ол үшін тер тегу - бүгінгі ұрпақтың негізгі міндеті. Уақыттың талабы сол – мемлекеттік тіл үстем болуы қажет. Әлемнің дамыған елдерімен иық тірестіріп отырған жағдайда тілдің мәселесі бірінші кезекке қойылуы шарт. Қазақ тілі – қоғамның барлық салаларында қолдануға лайықты, заман талабына жауап бере алатын тіл. Ұлтына, сеніміне, жасы мен дүниетанымына, білім деңгейіне қарамай, туған мемлекетіміздің тәуелсіздігін баянды етуге, қуатын арттыруға, халықаралық қоғамдастықта абыройының өсінуіне адал қызмет ету, мемлекеттік тілімізді мақтаныш ету – әрбір Қазақстандықтың парызы.

Тәуелсіздік алғалы бері тіл саясаты жүргізілуде. Мемлекеттік тілдің қолданылу аясын кеңейту мен тілге деген құрметті арттыру мақсатында көптеген мемлекеттік бағдарламалар мен іс – шаралар ұйымдастырылуда.

Мемлекеттік тіл – мемлекеттің бүкіл аумағында, қоғамдық қатынастардың барлық салаларында қолданылатын тіл болғандықтан, жүргізілетін барлық іс-қағаздары мен құжаттар мемлекеттік тілде болуы тиіс. Өйткені өркениетке құлаш ұратын елдің өрісі қашан да білікті де, саналы ұрпақпен кеңеймек. Әлемдегі мүйізі қарағайдай елдердің санатына енуді көздеген халықтың басты мақсаты да сауатты ұрпақ тәрбиелеу. Сауатты ұрпақ тәрбиелеу дегеніміз - өз ана тілінде еркін сөйлей алатын, оны терең меңгерген ұрпақ. Ал ана тілін жақсы білмейінше, сауатты сөйлеп, сауатты жазып, тіл байлығын мол қолданбайынша, шын мәніндегі мәдениетті адам бола алмайсың.

Мемлекеттік тіл ұлтаралық тұрақтылықтың негізі болып табылады. Тілді оқыту арқылы қоғам бірлігін, татулықты нығайтуға болады. Қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде дамыту мәселелерінде проблемалар жоқ емес, бірақ олар қазір бірте-бірте шешімін тауып келеді. Дей тұрғанмен, мемлекеттік тілді дамытуда өзіндік ерекшеліктер де жоқ емес. Осы тұрғыдан келгенде, ең бастысы, қазақстандықтарға мемлекеттік тілді оқыту жүйесі мен әдістемесін қалыптастыру ісі оңға басып отыр. Жалпы алғанда, біздің алдымызда мемлекеттік тілдің бәсекеге қабілеттілігін арттыру және оның функцияларын кеңейту жөніндегі маңызды міндеттер тұр. Біз тілдің өзіндік теңестірілуі тұрғысынан қазақстандық ұқсастықтың қалыптасуын ынталандыруға тиіспіз.

Тіл - ұлттың жаны. Ал ұлттың болашағы - оның ана тілі. Тіл халықпен бірге өмір сүріп дамиды, әр ұлттың тілі - оның бақыты мен тірегі. Елбасы Н.Ә.Назарбаев халықтың болашағы туралы тереңнен толғай отырып, «Мемлекеттің ең басты дүниесі тек ғана байлық емес, сонымен қатар ана тіліміздің болашағы,» - дейді.

Ана тілі – ананың ақ сүтімен әр қазақ баласының бойына сіңген тіл. Ана тіліміз арқылы ғана біз халқымызды, Отанымызды танып білеміз. Әр адамның азаматтық қасиеті – өз халқын, өзінің атамекенін қалай сүюімен, өз ана тілін қалай білуімен өлшенбек. Әркімнің тілге деген құрметін өз анасына, өз ұлтына, өз Отанына деген құрметінен білуге болады. Өз ана тілін ұмытқан адам – өз халқының өткенінен де, болашағынан да қол үзеді.

Ана тілі – ең басты байлығымыз. Біздің ана тіліміз - қазақ тілі. Қазақ тілі - мемлекеттік тіл. Әрбір құрметті азамат оны білу керек.

«Ана тілі - халық боп жасағаннан бері жан дүниеміздің айнасы, өсіп-өніп түрлене беретін, мәңгі құламайтын бәйтерегі,»- деп Жүсіпбек Аймауытов айтқандай, елін, жерін сүйген әрбір азаматтың көкірегінде ана тіліне деген сүйіспеншілігінің мақтаныш сезімі болуы керек.

Тіл тағдыры - ел тағдыры екенін ешуақытта ұмытпайық. Әрбір адам өз ана тілін білуі және мемлекеттік тілін меңгеруі міндетті.

Қазіргі таңда мемлекеттік тілді дамыту жөніндегі кешенді шараларды жаппай қолданыс тіліне айланар күн де алыс емес. Елбасының «Мәңгілік ел» идеясы барша жастарымызды бір мақсатқа, ортақ мүддеге жұмылдыратын ұранға айналуы тиіс.

Біз ана тілімен мақтанамыз және мемлекеттік тілді құрметтейміз! Біздің мәңгілік, мемлекеттік тіліміз – қазақ тілі! Олай болса, Елбасы салған сара жолдан таймайық, елдігіміз бен туған тіліміз мәңгілік жасай берсін, көк туымыз желбіреп, айбынымыз асқақтай берсін!

Тіл – қай ұлтта, қай елде болсада қастерлі, құдыретті. Ол әрбір адамға ана сүтімен бірге еніп, қалыптасады. Тіл байлығы - әрбір елдің ұлттық мақтанышы. Ол атадан балаға мирас болып қалып отыратын баға жетпес мұра. Демек, әр адам ана тілін көзінің қарашығындай қорғауға, оның орынсыз шұбарлануының қандайына болса, да қарсы тұруы тиіс. Тілді өркендету - баршаның ісі. Тіл - тек қарым – қатынас құралы емес, ұлтымыздың биік тұғыры. Бұл ретте біздің мемлекетіміздің тілге деген жанашырлығы басым. Елбасы жыл сайынғы халыққа жолдауында да басым бағыттарының

бірі – мемлекеттік тілді жан – жақты дамытуға бысты назарда ұстап келеді. Қоғамда қазақ тілінің мемлекеттік дәрежесін нығайту еліміздің саясатының басты басымдығы болып қала береді. Қоғамда, мемлекеттік қолдау мүмкіндігі жоғары салаларда қазақ тілінің қолданыс аясы едәуір кеңейіп келе жатыр деп айтуға толық негіз бар. Қазіргі қоғамымызда жастардың белсенділігі жоғары. Жастарға баса назар аудару арқылы тіл саясатын жүргізу мол жемісін береді деп ойлаймын.

Еліміз тәуелсіздік алғалы бері төл тіліміз мемлекеттік мәртебеге ие болып, қолданыс өрісі кеңейді. Қазіргі таңда өнер, әдебиет, мәдениет, баспасөз, радио, теледидарымыз 90 - жылдарға қарағанда әлдеқайда «қазақша сайрап тұр» десек болады. Бұл біздің мемлекеттік тіліміздің мәртебесінің асқақтағаны, Бұл осы уақытқа дейін барлық мүмкін болар оңды - солды жағдайды жете бағамдай отырып жүргізілген мемлекеттік тіл саясатының нәтижесі.

Қазіргі жаһандану кезеңінде еліміздің ақпараттық кеңістігін әлемдік стандарттарға сай кеңейте отырып, мемлекеттік тілді ұлттық қауіпсіздіктің маңызды бір нысаны ретінде жетілдіруді және қорғауды қамтамасыз еткеніміз абзал. Қазақ тілінің құдіреті, байлығы, нәзіктігі, бейнелілігі, тереңдігі, ойнақылығы туралы ғажайып пікірлер мен ой-орамдарына мән беріп көрейікші. Қазақ деген қабілетті халықтың тіліне В.В.Радлов, П.М.Мелиоранский, Н.И.Ильминский, А.Янушкевич сияқты зерттеушілер аса зор баға берсе, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов сияқты алыптарымыз ана тілін аяқасты етпеді, тілге ізгілік тұрғысынан қарауды өсиет еткен.

Қазақ тілі – елдің қазынасы. Тіл – көңілдің бұлағы, ой – қонырауы. Екі сөзінің бірінен мақалы мен өсиеті қалмайды. Қазақ тілінің шырыны – бабалар өсиеті. Өлмейтін өсиетті естіген кеуде еріксіз тулайды. Ол қасиетті қазақ тілінің құдіреті. Суға салса, батпайтын, адуын ағысқа ақпайтын, мәңгілік мағынасы мен бояуын сақтайтын, саналы сүйсіне жаттайын сөз жәннаты. Өсиет – тамырын терең жайған киелі мама ағаш. Отқа жақса сөнбеген, жалынын таптаса, күлі сөйлеген, тасты балқытып, темірді илеген қызыл тіл. Тектілігі тұлғасын сомдаған, қуанышы-қайғысын қара өлеңмен толғаған, көктің сырын ұғып, шөптің тілін білген, шеніне қарай шапан киген ел. Кешегі киіз үйде туып, жез самаурынның иісі сіңген, қаймақ қатқан шайын ішіп, тандап тұлпар мінген қазақтың бүгінгі ұрпағы, ұясын ұшпаққа салғаны анық. Маңдайына жаһандану дәуірінің бағы бұйырып, жайлы жатын, қарыны тоқ, киімі бүтін, ұйқысы тыныш, жоқшылықтың дәмін сезбеген, білімді тегін алса да, аяғының астынан арыны көрмейтін, өткенін біле бермейтін буын қалыптасты. Бірақ, бойында ұлттық рух, таза қаны бар ұрпаққа үрке қарап, кінә арту әбестік. Бұл өзіміз жіберген ұлттық тәрбиенің осалдығы екенін мойындауымыз керек. Әр бір дүниеге келген қазақ баласы- қазақша сөйлеп бел тіктемей, өзге ұлттың өкілдері мемлекеттік тілдің қадірін ұғынбай, ішкен судың, татқан дәмнің, туған жердің салмағын ұғына алмайды.

Ана тілді жетік меңгермеген ұрпақ, қазақы мінездің қадірін аяқ асты етеді. Мұның өзі ел ішіндегі мысық тілеулес топтардың бел алуына ықпал етеді. Өз ағасын ағаламаған, кісі ағасын бағаламайды. Ұрпақтың өмірлік танымы түбегейлі өзгеріп, адасқанын аңғармай қалатын тұсы осы. Туған елінің, өскен ортаның тектілігіне көзін жеткізе білген жан, ешқашан аңғалдыққа жол бермеген болар еді. Ата тарихты айызы қанып жетік білген қаны таза әр қазақ, «Мен қазақ болып туғанымға қуанамын», -деп мақтанышпен жар салып жатса, шіркін! Қазақ тілі дәл сондай сезімге лайықты тіл! Менің жүрегім үнемі осындай мақтанышпен соғады. Әр қазақ жалғызым деп ана тілін аяласа, елдің мәртебесі асқақтап, өсері көбейеді, ұрпақтың жұлдызы биікте маздамайды. «Аруана ботасын ерітеді, ботасы өскен соң, анасын ерітеді», -деп анасы көкжал, алмас қылыш Әйтеке би бабам бекер айтпаған.

«Өзге тілдің бәрін біл, өз тілінді құрметте», – дейді Қадыр ақын. Қазіргі қоғам басқа тілді үйренуге еш шек қоймайды. Дегенмен, қазақ тілін мемлекеттік тіл дәрежесіне көтеруге әр қазақтың үлесі болса екен дейміз.

Ендеше, өз еліміздің тілін ұлықтап, мәртебесін асырайық!

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. «Орталық Қазақстан» газеті. 2009 жыл
2. Ашық сабақтар сайты.

*Жарылғапов Ж.Ж., ф.ғ.д., профессор,
Кенешова Л., магистрант,
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ*

Азаттық таңы атты. Тілекке құдай жеткізді. Күні кеше құл едік, енді бұл күн теңелдік.
Қам көңілде қылаудай арман қалған жоқ. Неше ғасырлардан бері жұрттың бәрін қорлықта,
құлдықта ұстаған жауыз үкімет, өзгеге қазған оры өзіне шағын көр болып,
қайтпас қара сапарға кетті. Енді бүгін теңеліп, түсімізде көрмеген жақсылықты өңімізде
көріп, төбеміз көкке жетіп отыр. Бұл күнге жеткізген құдайға мың шүкірлік!
Әлихан БӨКЕЙХАН

XX ғасыр басындағы саяси қайраткерлеріміздің қоғамдық қызметі туралы шындықты айтуға тек тәуелсіздік жылдары ғана мүмкіндік туды.

Ұзақ жылдар бойы Әлихан Бөкейхан және де Алаш көсемдері ресми насихат бойынша кеңес өкіметі мен халық жауы, контрреволюцияшыл-ұлтшылдар, ретінде қараланып келді. Алашорданың күллі әлеуметтік-саяси бағдарламасы тек коммунистік-кеңестік идеология тұрғысынан бұрмаланып қана қоймай, оның көсемдерінің шығармалары жойылып, аты-жөндерін атауға тыйым салынды.

Соның бірі қазақтың біртуар перзенті, аса көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, сұңғыла саясаткер, қазақтан шыққан тұңғыш абайтанушы, қазақ эпосы мен фольклорын ғылыми тұрғыдан зерттеген қазақтың тұңғыш ғалымы, жазушы этнограф, халқымыздың еркіндігі үшін күрес жолында мәңгі өлмейтін із қалдырған азамат - Әлихан Нұрмұханбетұлы Бөкейхан.

Әлихан Нұрмұханбетұлы Бөкейхан бұрынғы Семей облысы Қарқаралы уезі Тоқырауын болысына қарасты №7 ауылда дүниеге келіпті. Қазіргі әкімшілік-аймақтық бөлініс бойынша бұл елді мекен Қарағанды облысы Ақтоғай ауданы «Қаратал» ауылына қарайды. 1990 жылы шыққан Қарағанды облысына арналған энциклопедияда Әлекеңнің туған жылы 1866 жыл деп көрсетілген. Әлиханның әкесі Нұрмұхамед, анасы Бегімханым оқу-білімге жақын адамдар.

Әлекеңнің балалық, жастық шағы, шәкірттік жылдары ежелгі қала Қарқаралы тарихымен тығыз байланысты. Алғашында ол Қарқаралыда молдадан мұсылманша дәріс алады. Арада екі жыл өткен соң 9 жасында орысша оқуға түсіп, содан интернатта жатады. Жалпы, Әлихан Қарқаралыда жеті жыл оқып, оған қалалық училищені тәмәмдады деген аттестат пен куәлік берілген. Бұл 1886 жыл еді, Әлекең мұнан кейін ірі саяси орталықтың бірі Омбы қаласындағы техникалық училищесін және Санкт-Петербург орман институтының экономика факультетін бітірген. 1894 жылы Әлихан Бөкейхан «Ғалым орманшы» және «Зангер» деген қос дипломға ие болып, елге оралады.

Әлихан «Россия. Жалпы географиялық сипаттама» атты көп томдық еңбектің қазақ даласына арналған 18-томына автор ретінде қатысады. Ғылыми жұмыспен қатар қоғамдық-әлеуметтік саяси қызметтерге де белсене араласа бастайды. 1905 жылы Әлихан Бөкейхан Семей облысы қазақтарының атынан І-ші Мемлекеттік думаға депутат болып сайланды. Ол ұлыдержавалық өктемдік пен патшалық отаршылдыққа қарсы шыққаны үшін Семей, Павлодар түрмелеріне қамауға алынған. Бірінші орыс революциясы жеңіліс тапқаннан кейін Самара қаласына жер аударылып, онда тек ғылыми-шығармашылық қызметпен айналысуға ғана мәжбүр болды. 1911-1914 жылдары Ә.Бөкейханов «Жаңа энциклопедиялық сөздіктің» 4-21 томдарына автор ретінде қатысты. «Қазақ» газетін шығаруға ұйытқы болды. (Алаш көсемдері ұлт рухын ояту үшін өз газетін саналы түрде «Қазақ» деп атаған).

Әлихан Бөкейханның тағы бір тарихи ерлігі 1905 жылы жаз айында өткен Қоянды-Ботов жәрмеңкесінде бас қосқан Ақмола облысының және Семей уезінің қазақтарының ортасынан өкіл сайлап, Ресей патшасы мен сенат атына атақты «Қарқаралы петициясын» дайындады. Бұл иісі қазақ халқының патшалық үкіметке қойған ең алғашқы саяси талабы болды. «Қарқаралы петициясына» барлығы 14 мың адам қол қойыпты. Петицияның авторлары Әлихан Бөкейхан бастаған Ахмет Байтұрсын, Жақып Ақбайұлы сынды қайраткерлер болды. Петиция авторлары патшалық өкіметтен дін-ождан мәселесіне қысым көрсетпеді қазақтардың ата-бабасынан мұра болып келе жатқан жерін қазақтардың өз иелігіне ғана беруді, ресми іс-қағаздарды ана тілінде жүргізуді, қазақ жастарына білім беруді талап етті.

Әлихан Бөкейхан: «Ұлы мәртебелі император ағзамға. Қытайдан Ауғанстанға дейінгі ұлан-байтақ жерді алып жатқан қазақтар өзінің бүкіл тағдыры мен өмірлік мүдделерін Мемлекеттің тағдырымен байланысты деп санайды және өзін басқа халықтармен тең праволы деп есептейді. Сіздің, патша Ағзам, халық сеніміне ие болған, лайықты адамдарды мемлекет билігіне қатыстырмақ ниетіңізді білуші едік. Демек, алты миллион қазақ халқын ерекше құқықсыз, заңсыз тобырға жатқызып қою қарапайым ғана әділдік пен ақиқатқа қиянат емес пе?

Біздің мал шаруашылығымен айналысатынымыз рас, мал бағып, көшіп жүретініміз де рас. Бірақ, кейбір ұлықтар ойлағандай дала кезіп, жөн-жосықсыз қаңғып жүрмейміз. Осы үшін ғана мемлекет билігіне сайлану сияқты аса маңызды саяси праводан айырылуымызды қалай түсінеміз?

Мал шаруашылығымен айналысты деп қазақты сайлау правосынан айырасыз, ал сауда істейтін, диқан, балықшы және басқа кәсіп иелерінің сайлау правосы сақталып қалғанын қалай түсінеміз? Шынында, Ресей империясының құрамындағы халықтар білімі мен мәдениеті жағынан әрқилы, солардың ішінде қазақтар алдыңғы орында емес екені рас, бірақ ең соңында да қалып отырған жоқ. Қазақтардың қоғамдық және мемлекеттік мүдделерді орыс мұжықтарынан кем түсінетінін кім дәлелдеген екен? Оның бер жағында қазақтардан гөрі мемлекет билігіне көбірек араласуға мүмкіндік алған отырықшы бұратана елдерден біздің қай жеріміз кем? Қазақтардың мүддесін кім қорғайды? Олардың мұң-мұқтажын кім біледі, халықтың өзі сайлаған өкілдері болмаса, сол халықтың тілегі мен қажетін өтеудің жолдарын кім көрсетеді?

Алдияр, мынаған сеніңіз: біз, қазақтар осынау үлкен жұмысқа дайындығымыз басқалардан кем деп есептемейміз. Қалай дегенде де бізді әлдекімдердің танығысы келмейтініне жауапты емеспіз.

Жоғарыдағыларды айта келіп, патша Ағзам, Сізден басымызды иіп сұраймыз: Сайлауға қатысуға ерік беріңіз, мемлекет билігінде қазақтар болса ғана біздің мұң-мұқтажымыз ескеріледі және шешіледі. Сонда ғана біз, қазақ халқы, Империяның басқа халықтарымен тең екенімізді сезінеміз».

Петицияға Қарқаралы уезінен сайланған 42 өкіл қол қойды. Міне, Ресей императорына жіберілген петицияның толық мәтіні осындай еді.

Негізінде, Қарқаралы петициясының талаптары еліміздің бүгінгі мүдделерімен тығыз байланысты екені байқалады. Ондағы мәселенің бірі-қазақ тілінің тағдыры. Құжаттың 5-бабында ісқағаздарды қазақ тілінде жүргізу талабы, қазіргі тәуелсіз елімізде іс жүзінде орындалуда.

Халықтың бірлігі мен тұтастығы жолында жасалған Алаш ардақтысының тағы бір батыл қадам тарихта маңызы жоғары. Петерборда оқыған, Алаштың айтулы азаматтарының бірі, білімді заңгер Барлыбек Сыртанов тұңғыш рет 1911 жылы Әлихан Бөкейханның тапсырмасымен «Қазақ елінің уставы» деген еңбек жазған. Ол жаңа заманға сай жазылған тұңғыш қазақ заңы болатын. Ол кезде Барлыбек Сыртанов небары 25 жаста болған. 1914 жылы қатты ауырып көз жұмған.

Аталмыш құқықтық құжатта қазақ елінің тәуелсіздігі мен мемлекеттік басқару нысаны, адам құқықтары мен жерді пайдалану негіздері нақты құқықтық нормалармен ұтымды өрнектелген. Қоғамдағы қатынастарды, даулы мәселелердің құқықтық принциптермен шешілетіндігі айтылған. Қазақ халқының мемлекеттілігі туралы: Мемлекеттің басқару нысаны Парламенттік басқаруға негізделгенін «Қазақ елінде ең басшы орыны-Ұлт мәжілісі. Оған дауыспен откендер, Қазақ елінің басшысы Президентті төрт жылға сайлайды» деген нормамен белгіленген. Сондай-ақ құжатта закон шығаратын (парламент), орындайтын (үкімет), сот және т.б. заңға қатысты уставтар айқындалып көрсетілген.

Жалпы, «Қазақ елінің уставын» алғашқы Қазақ конституциясы деп атауға болады. Себебі, уставтың болмысы конституция тән. Ондағы нормалар іргелі құқықтық мәселелерді реттеудің бағыттарын белгілеп, ұлт пен мемлекеттің негіздерін қамтамасыз етуді қолға алған.

1917 жылы Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, Ж.Ақбаевтар Алаш партиясын құрып, желтоқсанда өткен осы партияның съезінде Ә.Бөкейхан Алашорда үкіметінің төрағасы болып сайланды. [1]

«Жер комитеті», «Сайлау құқы», «Қазақ халқына», «Қазақ депутаттары», «Мемлекет халі» («Қазақ» газеті, 1917, №227,228,30,34,265,236,237) секілді еңбектер жазған. Мемлекет қалпы, жергілікті бостандық негізі, хұқық, дін иесі, билік һәм сот, билік қорғау, салық, жұмысшылар, ғылым-білім үйрету, жер мәселесі деген он түрлі қоғамдық мәселе туралы нақты тұжырымдарды демократиялық, еуропалық үлгіде көрсетіп берген, әсіресе қазақ жерінің автономиясын жариялаған, елді президенттің билеуін мойындаған, жердің сатылмайтынын әйгілеген Алаш партиясы

бағдарламасын жазды. [2].

Қазақ халқының арасынан табиғи дарынды жоғарғы білімді, ұлт болашағы үшін аянбай еңбек етіп, күрескен ұлт жандылардың бірі Ә.Бөкейхан болды. Ғылыми зерттеушілікке, жер мәселесіне, қоғамдық саяси қызметінің бір қыры ретінде кеңестік оқу-ағарту саласына (білім беру мәселесіне) белсене қатысқан.

Көптеген еңбектерде, Әлихан өз заманының аса білімді де білгір, парасатты, терең ойлы, ірі қайраткері болған. Темір құрсау салынған біздің еліміздегі емес, шетел ғалымдары мен тарихшылары Әлихан Бөкейханның қайраткерлік және шығармашылық қызметін ертеден-ақ жан-жақты зерттеп, оны Шығыстың шын мәнісіндегі ұлы тұлғасы деп танып баға берген. Кейін мәлім болып отырғандай, өткен ғасырдың 80-ші жылдары жарық көрген Америка тарихшысы Марта Олкоттың «Басмашылар немесе Түркістандағы 1918-24 жылдардағы азаматтық көтеріліс» және «Қазақтар» деп аталатын еңбектерінде Әлихан Бөкейханның 1917-1926 жылдар арасындағы қайраткерлік қызметіне лайықты баға берілген екен. Автор өз еңбегінде большевиктер тарапынан жасалған қанды қырғын, қатал жазалау, бәрінен бұрын қазақ халқының тәуелсіздігі үшін күрескен алаш көсемдеріне қарсы бағытталғанын анықтап, ашық көрсетеді.

Алаш көсемдерімен бірігіп Әлихан Бөкейхан да қалың қазақты оятты. Оянған қазақпен бірге саяси азаттыққа жетуді арман етті. Бірақ, ұлттық намыстан жұрдай, жалған интернационалист, жадағай белсенділердің көрсетуімен ол 1926 жылдары екі рет тұтқындалып, түрме азабын тартты. Әлихан Бөкейханның зор беделінен қорыққан большевиктер өкіметі оны Қазақстанға жолатпады. Ақырында саяси күрестен баяғыда бас тартып, тек ғылыми жұмыспен айналысқанына қарамастан сталиндік билік оны 1937 жылы тағы да тұтқынға алып, 67 жасында Мәскеуде ату жазасына кесті. Сөйтіп, қазақтың XX ғасырдағы көрнекті қайраткері Әлихан Бөкейхан көзі тірі кезінде патша түрмесін де, большевик-коммунистердің де түрме-қапасын көріп, екі үстемдік-отаршылдықтың зардабын тартты. Ақыры сол жендеттердің қолынан мерт болды.

Қазақтың ұлт-азаттық қозғалысының ғасыр ширегіндегі ұлы жетекші-көсемі Әлихан Бөкейхан өз елі үшін аянбай сол кезеңдегі қазаққа да еркін ойдың, ұлттық сананың оянуына зор ықпал етіп, ел шежіресінде елеулі із қалдырды.

Халқының жанашыры, ел көсемі Әлихан жас кезінен-ақ халықтық мәселелерді, ел болашағын түптеп ойлап, түбірлей қам жеген. Әлекеңнің осы қасиеттері әлем классикасының алтын қорына қосылған «Абай жолы» романында да шынайы сипатталған. [3].

Алаш көсемдерінің түпкі стратегиялық мақсаттары – қазақ елінің дербестігі, тәуелсіздігі екені ақиқат. Сөйтсе де, олар бұл мақсатқа революциялық қантөгіс пен өзара қырқыс жолымен емес, эволюциялық жолмен жетуді ойластырды. (Бұл тұрғыдан алғанда Алаш көсемдері үкіметті күшпен, қантөгіспен басып алып, артын ағасы інісін, баласы әкесін өлтірген азамат соғысына айналдырып жіберген Ресей большевиктерінен гөрі терең де зерделі, өз халқына жаны ашитын жанашыр, көреген қайраткерлер болғаны анық.

Алаш арыстары жалпы адамзат мұратына қызмет етті, өз елінің игілігі үшін жандарын пидә қылды.

Асылдардың асылы өзіне тән өткірлікпен, от пен судан қорықпай батырлықпен тек халық мүддесі үшін күрескен Әлихан Бөкейхан -біздің ұлттық мақтанышымыз.

Ел үшін еңіреген ер, қайтпас қайсар күрескер халық жадында мәңгі сақталар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Өзбекұлы С. Барлыбек Сырттанов /қазақ тарихи, 1996, № 5
2. Н.А.Бейсенбекова, З.Ф.Сақтағанова, Л.Қ.Шотбақова, Қ.С.Өскембаева, Ю.В.Баер. Сарыарқаның ұлы азаматтары. Қарағанды 2008.
3. Рымғали Нургали. Алашординцы. Алматы 2004.

ҮНДЕСТІК

*Жұмағұлов А.Б., ф.ғ.к, доцент,
Абдиганнар А., студент,
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ*

Әдебиет қашаннан да тәрбие құралы. Әдебиет деген атаудың өзі айтып тұрғандай адамзат баласын әдеп пен ізгілікке, имандылық пен адамгершілікке үндейтін көркем туындылар жинағы. Ежелгі Ислам дәуіріндегі әдебиет өкілдерінің шығармашылығы дидактикаға негізделген. Бұндағы басты мақсат адамзатты Ислам мәдениетінің құндылықтары арқылы жақсылыққа шақыру еді. Ахмет Үйгінекидің «Ақырзаман» туындысында адам баласының бойындағы жаман мінез құлықтар мен ауыр күнәлардың салдарынан Алла тағаланың зардабы келетінін ескертіп, өзі өмір сүріп отырған ортаны жат қылықтардан арылып, ізгі амалдар жасауға шақырады. Кейінгілерге де осыны үлгі етеді. XIX ғасырда өмір сүрген Дулат Бабатайұлының «Өсиетнамасында» да жоғарыда айтқандай қазақ даласындағы жат қылықтардың ел мен жердің бұзылуына әкелетінін, ондай жат қылықтардан аулақ болу керектігін ескертіп, туған халқына ізгілікке жетелейтін өсиеттер қалдырған болатын.

Қиямет қайым - діни сенім бойынша жер бетіндегі тіршіліктің күлталқан болып күйреуі, құруы.[1,504].

Қиямет - сөздікте «түрегелу, тік тұру, аяғынан тік тұру»,-деген мағыналарға келетін қиямет термин ретінде «күллі ғаламдағы тәртіптің бұзылуы, барлық нәрсенің быт-шыт болып, астан-кестені шығып жойылуы, жойылған және өлген нәрселердің қайтадан жаратылып, тірілтіліп, аяғынан тік тұрғызылуы, сонан соң махшар майданына қарай бет алуы» деген мағынада келеді. Басқаша айтар болсақ, қиямет жалпылай өлімнен кейінгі жалпылай тірілу деген сөз. [2,234].

Ақырзаман, заманақыр - адам баласының және бүкіл әлемнің ең соңғы тағдыры туралы ерте замандардан бері қалыптасқан түсінік. Әділдік пен зұлымдықтың, жақсылық пен жамандықтың, жарық пен түнектің көрінбейтін, жасырын күресінен бастау алады. Жер бетінде имансыздық пен зұлымдық ниеттің басым күш алуы Ақырзаманды, яғни адамзат ұрпағының түгелдей апатқа ұшырау сәтін жақындатады-мыс. Қиямет күні – ислам бойынша Ақырзаман дегенді білдіреді. Ақырет Күні – адамдардың сый немесе жаза алу үшін және есепке тартылу үшін қайта тірілетін күн. Оның бұлай аталу себебі, өйткені одан кейін күн жоқ, ол – ақырғы күн. Яғни жәннаттықтар – өз мекеніне, тозақтықтар өз мекеніне қоныстанатын күн деген сөз.

Құран Кәрімде қияметтің болатындығын шәк-шүбе келтірмей-ақ сену керектігін баяндаған және қияметке байланысты жағдайларды ашықтайтын көптеген аяттар бар. [2,235].

Құран Кәрімде қиямет күні «сағат», «уақыт», (қайткенде де іске асатын уақиға), «әт-тәммәтүл кубра(ең үлкен бәле мен бәлекет), хаққа (шын болған)», «ғашия(бар үрей күшімен адамдарды қоршап алатын)», «қариа»(есікті қағатын шындық)» сынды атаулармен тілге тиек етілген.

Қиямет күні әлі үрей мен қорқынышты оқиғалар іске аспай тұрып барлық мұсылмандардың жаны алынады. Содан соң қияметтің қорқынышты көріністері іске асып, кәпірлер мен жамандар сол бәлекетке душар болады.

Қияметтің қашан болатынын тек Аллаһ ғана біледі. Бұл туралы Хазіреті Пайғамбар да, оған уахиды жеткізген Жәбірейіл де, уақыт-сағаты келгенде Сурды үрлеуге міндетті Исрафил де мұны білмейді. Аллаһ Тағала қияметтің болатын уақытын тек Өзі ғана білетіндігін көптеген аяттарда білдірген:

«Расында қиямет күннің мәліметі Аллаһтың дәрғаһында» [3. Лұқман, 31/34.]

«(Ей,Мұхаммед!) Олар сенен қияметтің қашан болатынын сұрайды. (Сен оларға:) «Оның қашан болатынын Раббымның өзі ғана біледі. Ол оны қаралы кезінде болдырады. Қиямет – жер мен көкке (ондағы мақұлықта) ауыр уақиға. Ол сендерге кенеттен келеді» деп айт. Олар сенен сұрайды, сен оны анық білмейтіндей-ақ. «Оны тек Аллаһ біледі, бірақ адамдардың көбі (Аллаһтың білетінін) білмейді» де!» [3. А'раф, 7/187.].

Мұсылман үшін маңыздысы қияметтің қашан болатынын білу емес, ол іске асқанда бастайтын мәңгілік өмірге тиісінше дайындалу. Қияметтің қашан болатынын білу мүмкін емес. Бірақ Хазірет Пайғамбар кейбір хадистерінде оның жақындағанының белгісі ретінде істердің хабарын берген. Дәл осындай Пайғамбар (с.ғ.с.), хадистеріндегі белгілерді біз Йассауидің ақындық мектебінің ең көрнекті

өкілінің бірі, XII ғасырда өмір сүрген гуманистік бағыттағы ой түрлерін ислам діні қағидалары тұрғысынан түсіндіруге әрекет жасаған Сүлеймен Бақырғанидың шығармашылығы мен XIX ғасырда туған елінің тарихын жырлап өткен қайталанбас ақын Дулат Бабатайұлы шығармаларының үндестігінен көреміз.

Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) хадистерінде қияметтің Кіші және Үлкен белгілері жайлы хабарлар берілген. Хадисте Кіші белгілерінің біріншісінде «ғылым-білім азайып, надандық етек жаяды», - делінсе, XII ғасырда өмір сүрген Сүлеймен Бақырғанидың еңбегінде Ақырзаман болғанда білімсіздік, ғылым сүйер ғалымдардың болмауы надандықтың етек жайып бара жатқандығы жырланады. Сүлеймен Бақырғани Ақырзаманның бірінші белгісі жайында былай деп жырлайды:

Заман ақыр болды көргін достар,
Ғалымдар ғылымын сатар болды,
Қай үйде ұлы-қызы болса ғалым,
Жаға ұстап сыртқа атар болды.[4,110].

Енді бірде:

«Алла» деп Хақ жадын айтпағандар,
Ғалымдар ғылымын есітіп жалған дегей,
Басына ажал оғын келмес дегей,
Одан артық тағы ғажап кереметтері бар.[4,402].

Сүлеймен Бақырғани адамдардың надан болып бара жатқанын, ғалымдардың сөзін мүлдем тыңдамайтыны жайлы мына бір жолдарда дәлелдей түседі.

Надан тобыр ғалым сөзін еш тыңдамас,
Ессіз надан өз деңгейін еш аңдамас,
Ғалымдарды тобырға Алла еш тыңдамас,
Бір ғалым жүз мың тобырға жетер, достар.[4,81].

Сүлеймен Бақырғани жырларындағы заманның құбылып, әбесті қылықтардың белең алып, ортаның азуына байланысты ой-толғамдары XIX ғасырда өмір сүрген Дулат Бабатайұлының шығармашылығында үндестіктік тапқан. Дулат ақын:

Ұяты жоқ адамға,
Ақылы жоқ наданға,
Шынын айтсаң иланбас.
Өтірік сөзді шын көріп,
Біліп сөйлей білмейді,
Өнері жоқ болған соң.[5,23].

Дулат ақынның надандық жөніндегі өлең жолдарынан бір мысал келтірсек:

Ақырзаман кезінде,
Бейпіл кетіп пендеден,
Бай дәмөтер пақырдан.
Бұл заманда тентек көп,
Дінін жұтқан мақұлдап. [5, 138].

Барлық адам баласы жаратылысында бірдей болып тұмайды. Оның бірі - дана, көреген, адал өмір сүрсе, енді біреулер - надан, теріс жолда өмір сүреді. Бұл жөнінде Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) хадисінде қияметтің Кіші екінші белгісі ретінде хабарлайды. Хадисте: «Арақ-шарап ішу және ойнастық жасау әшкере жасалатын іс болады», - делінген. [2,237].

Бұл белгі жөнінде Сүлеймен Бақырғани «Ақырзаманында» былай деп айтып кеткен:

Заман ақыр болса нелер болар,
Ғалымдар шарап ішіп, зина қылар,
Дүниеге түрлі-түрлі пәле туар,
Одан артық тағы ғажап кереметтері бар.
Ер мен әйел харабатта шағыр ішкей,
Білер екен, білмес секілді істер еткей,
Дүние ішінде менмін деп кекірейіп жүргей,
Одан артық тағы ғажап кереметтері бар. [4,402].

Осы мазмұндағы Ақырзаман белгісін Зар заман ақыны Дулаттанда кездестіреміз. Дулат ақын:

Ғалымның қылған зинасы,
Залымның қылған кінәсі.[6,26].

Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) енді бір хадисінде Ақырзаманның төртінші белгісі ретінде адамдар өмір сүріп отырған қоғамда «әділеттілік пен қабілеттілік жоғалып, харам мен халалға мән берілмейтіндігі» айтады [2,237]. Ал, Сүлеймен Бақырғанидың хикметтерінде былай делінген:

Қырылдық осы дүние қатесіне,
Қарылдық оттай қанша харамына,
Таң атса барар мақұлық сәлеміне,
Мешіт қойып, мақұлық есігін қағар болды.
Ізгілік өшті шапағат кетті,
Күнәнің көптігінен бәле артты,
Харам белең алып, айыбы артты,
Осылайша дін істері өшер болды [4,36].

Бақырғанидың адам бойындағы ізгілік болмауы, харам мен халалға жол бергендігі жайлы өлең жолдары Дулат Бабатайұлының ой-пікірлерімен үндесіп жатыр. Мәселен, Дулат Бабатайұлы «Ер шөгіп, есер ержетті» өлеңінде былай деген:

Аңдығаны жілік боп,
Тілегені бүлік боп,
Момынды сорып сүлік боп,
Арам дауға келгенде,
Жел жетпейтін күлік боп,
Қонақасы бермесе,
Ат-шапанға ілік боп,
Параны көздеп би кетті. [10,62].

Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) хадисіндегі Ақырзаманның Кіші белгілерінің бесінші белгісі ретінде балаларының «әке-шешесіне қарсы тұруы және әйелдерге бағыну көбейетіндігі» [2,237] айтылады.

Бұл сияқты этикалық-дидактикалық сарындағы жыр үлгілерін С.Бақырғанидың хикмет-өлеңдерінен көптеп келтіруге болады.

Ұл-қыз тыңдамайды атасын,
Мейірман бауырмашыл анасын,
Еш көңіл дүние үшін ұясын,
Көтеріп ап жанған отқа атар болды. [4,36].
С.Бақырғани әйелдерге бағыну жайында:
Ұят қалмас жүзінде,
Мейір қалмас көзінде,
Шайтан болып әйелдер
Ерлеріне шығар-а. [4,25].

Дидактикалық-философиялық сарындағы өлең жолдарын XIX ғасырда өмір сүрген Дулат Бабатайұлында да молынан көрініс тапты. «Әкені бала алдады» өлеңінде ақын:

Ұл атадан ұялмас,
Қыз атадан именбес,
Ана қызын тия алмас,
Абыройы жоқ болған соң.[6,22].

Ақырзаманның бесінші белгісі Дулат ақынның «Ер шөгіп, есер ержетті» өлеңінде дәлелді де, айқынырақ көрінеді.

Келемеж қылып атасын,
Алмай ақыл батасын,
Мойнына алмай қатасын,
Шаруа десе жирендеп,
Өсек десе сүйрендеп,
Қымыз аңдып қыдырып,
Бейпіл сөзге сыдырып,

Жаландасып ұл кетті.[10,61].

Күзеке байтал секілді,

Жетекшіл түйе секілді,

Шешесі айтса, кейін деп,

Жеңгесі айтса бейімдеп,

Дамбалын тастап қыз кетті. [10,62].

Жер бетіндегі адамзаттың бұзылып, адам баласының рухани байлығының жойылып, өмірде адамдардың бір-біріне қу болып, қатігездіктің жайылып бар жатқаны Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) хадисінде ақыр заманның алтыншы белгісі жайлы былай делінген: «Өлшемде және таразыда айлакерлік көбейеді де, әркім бұл айладан наразылығын білдірер күйге келеді [2,237]. Дәл осы Ақырзаман белгілерін біз XII ғасырда өмір сүрген Хакім ата Бақырғанидан кездестіреміз.

Топ-топ бұ халықтар,

Келіп үлес алмайды,

Құлық-сұмдықтан бұ халықтар,

Көз ашуды білмейді.[4,227].

Заманның күйреп, адамдар арасындағы айлакерліктердің көбейіп, адалдық пен әділеттіліктің жойылып бара жатқанын Дулат ақын төмендегідей жырлайды:

Бұ заманғы адамды,

Жалғаншы демей не дейміз,

Аузынан шыққан сөзінің

Баяны жоқ болған соң.

Мына жалған дүниені,

Бір көңіл демей не дейміз.

Алдап барып алады,

Опасы жоқ болған соң.[6,22].

Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) хадисінде ақыр заманның жетінші белгісінде «адам баласына деген сый-құрмет пен мейірімділік тым азаяды да насихаттарға құлақ аспайтын болады» делінген [2,237].

Ақырзаманның осы бір белгісін сопылық-дидактикалық әдебиеттің негізін салушы С.Бақырғанидың хикіметінде мейірімсіздіктің етек жаюы, адамдардың тас бауыр болатынын айтады. Бұл сөзімізге бірнеше мысал келтірейік:

Қиямет келді тағы адам тоймас,

Залымдар пәле көріп пасықтығын қоймас,

Ғалымдар пара алып, көзі тоймас,

Көңілдері тастан бетер қатер болды[4,36].

Айтады үшбу жол-бірлік жолы,

Іші менмендік пен іштарлық толы,

Құрады айла бірлө құлық ауын,

Онымен халықты ауға аулайтынын[4,179].

Ақын Дулат болса:

Бұл заманның жақсысы,

Бірін-бірі көре болмас.

Жетім менен жесірлер,

Бір тыныштық көрмейді.

Бұл заманның достары

Бір-біріне өшпең тең [6,21].

Ақырзаманның сегізінші белгісі ретінде Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) хадисінде былай көрсетілген: «қалаларға көшу көбейеді, үйлер биік салына бастайды. Жаман әрі қабілетсіз адамдар сый құрметке бөленеді де, билік соларда болады», - деліген [2,237].

XII ғасырда өмір сүрген Бақырғани өз дәуіріндегі билеушілерді сынға алып, елде қабілетсіз, әрі өз пайдасы үшін отырған билеушілерді жырлайды.

Бақуат болар кәпірлер,

Қызмет қылар пақырлар,

Бір арпа нанына
Имандарын сатар-ә.[4,25].
Алыс-жақын достарым,
Жиылмайды, бүгін-ә
Мүсәпірлер нұрынан
Жарын алындар, бүгін-ә.
Мүсәпірлер сұлтан ол,
Ағар судай рауан ол,
Тән-жан оған құрбан ол,
Көздегені,бүгін-ә.[4,253].

Осы ақырзаман белгілерін XIX ғасыр ақыны Дулаттың өлеңдерінде өз үндестігін тапқан. Дулат заманында төре болған Барақ, Кеңесбай, Сүлеймен сияқтылардың атына арнайы өлең жазып, олардың өз аталарының жолын қумай, керісінше өз елін жұлып жеп жатқанын айтып айыптайды. Ақынның Бараққа деген арнауында екі жүзді, паракор екенің әшкерелеп жырлайды. Бараққа:

Аллаға қарсы хан болдың,
Тентекті сүйреп не құрым.
Азған сені көргенде,
Қайнайды менің зығырым[8,6], – деп оның іс-әрекетіне зығыры қайнап әшкерелейді.
Осы мазмұнды өлең жолдарын «Сөзінің басы бісмелла» деген өлеңінде де кездестіреміз.
Жөн білмеген жамандар,
Ел билеген шақ болды.
Көтере алмас билігін,
Асқан үлкен кер болды.
Ниетіне қазақтың,
Құрылып қойған тор болды[6,25].

Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) хадисіндегі сегізінші белгінің бірі қалаларға көшіп, биік үйлер салынатыны мына өлеңдерінде де кездеседі. Дулаттың «Баласына айтқаны» өсиет өлеңінде қалаларға көшуі жайлы айтылады.

Қалаға қарай шұбырып,
Малайлыққа жүрерсің.
Орыстың қорып қорасын
Қабаған ит болып үресің
Паңа болмай далаңда[8,23].
Ал,биік үйлердің салына бастауы жайлы:
Әр нәрсенің болжауы,
Келе жатыр жақындап,
Ағашты тауға үй салып,
Еліңді алды ақылап.[6,26].

Пайғамбарымыздың(с.ғ.с.) хадисінде ақырзаманның оныншы белгісі ретінде «Ысырап көбейеді, дүние мал-мүлікі және мүддесі ахирет бақытынан артық көрілетін күйге түседі», - деп айтылады. Ақырзаманның осы көріністер Сүлеймен Бақырғанида да кездеседі. Хакім ата дүниеқор адамның өмірін күл талқан ететінін сондықтан. Сен дүниеде мәңгі қаламын деп ойлама, сондықтанда дұрыс өміру сүру жайлы айтылады.

Бұл сөзімізге дәлел ретінде мысал келтірсек:
Ей, көңіл ділінді байлама[жалғаншыға]
Көпті көрген дүниеқор.
Қу өлімнің шарбатын
Халыққа ішкізген дүниеқор.
Сен ойлама дүниеде
«Мен мәңгі қаламын» деп,
Нағыз жанатын уақытында
Шырағын өшірген дүниеқор.
Ұлды атадан айырып,

Қызды анадан тағы.
Жылатып әр есікте
Зар еніреткен дүниеқор.
Әуелде әсте білмейді,
Ақырды және тағы.
Әуелі [де] еш, ақыры [да] еш
Бір қаусаған дүниеқор.
Ғазиз құлдар – атаң [мен] анаң
Сенен бұрынғылар қайда?
Барша [жанның]қойнына
Ашналық еткен дүниеқор.[9,168-169].

Сүлеймен Бақырғанидың адамдардың дүниеқорылықтығы және өз мүдделері ахирет бақытынан артық көретіні жайлы ой-пікірлері Дулат Бабатайқлының ойымен ұштасып жатқанын көреміз. Дулат ақын:

Сен туған жерді тастадың,
Теріске елді бастадың,
Қаратаудан асқаның,
Арқаға аяқ басқаның –
Түлігі төртеу мал үшін;
Иен жерді мекен етем деп,
Игілікке жетем деп,
Кеншілік сүтін ішем деп,
Ойменен тон пішем деп,
Қара қазан, сары бала,
Кемпір-шалдың қамы үшін; [10,49].

XII ғасырда өмір сүрген ислам дәуірі әдебиетінің алтын қазығы Сүлеймен Бақырғанидың ақырзаман жайлы айтқан философиялық ой-пікірлері араға жеті ғасырдай уақыт салып, XIX ғасырдың тарихын жырлаған қайталанбас ақын Дулат Бабатайұлының бізге өсиет етіп қалдырған өлеңдерінде өз үндестігін тапты. Екі ақында өз өлең-жырларында ақырзаманның үрейлі де, жиіркенішті көріністерін тайға таңба басқандай әсерлі түрде суреттей келіп, сондай сұмдықты болдырмау үшін адамдардың қоғамда игілікті іс істеп, Құдайға құлшылық етуге шақырып, мұсылманның парыздарын орындап, болашақ ұрпаққа саналы тәрбие беріп, еліміз үшін еңбек етуімізге үндейді. Сондықтан біз Алланың ақ жолымен жүріп, ақыл-парасатты, тәрбиелі, білімді, үлкенге құрмет, кішіге ізет көрсетер ұрпақ болуымыз керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов – Алматы: Дайк-Пресс, 2008.
2. Озтүрк Хайретин Дәлел-дәйектерімен Ислам ғылымхалы. Алматы: «Хикмет»баспа үйі, 2011.
3. Құран көрім. Қазақша мағына және түсінігі. Аударған Ғ.Ақытұлы, М.Ақытұлы. Алматы 2010.
4. Әдеби жәдігерлер.7-т.:Сүлеймен Бақырғани.Ақырзаман / Құраст.- Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2008.
5. Сүйіншәлиев Х. - XIX ғасыр әдебиеті. Жоғары оқу орындары филология факультеттері студенттеріне арналған оқулық. – Алматы, Ана тілі:1992.
6. XIX ғасыр әдебиеті. Жоғары оқу орындары филология факультеттері студенттеріне арналған хрестомотиялық оқу құралы (Құр. Х. Сүйіншәлиев), Алматы, Ана тілі, 1992.
7. Замана сазы: Өлеңдер мен дастандар (Құрапст., Баспаға әзірлеген Қ. Өмірәлиев. – Алматы:Жазушы, - 1991.
8. Дулат Бабатайұлы, Махамбет Өтемісұлы, т.б. Шығармалары.- Алматы: «Нұралы Press.kz», 2014.
9. Ежелгі дәуір әдебиеті.Жоғары оқу орындары филология факультеттері студенттеріне

арналған хрестоматиялық оқу құралы. (Құраст және өмірбаяндық деректерді жазған А.Құраубаева. Алматы, Ана тілі, 1991.

10. Дулат Бабатайұлы. – Шығармалары. Өсиетнама: өлеңдер мен дастандар (1-кітап); Дулат тағылымы: сын-зерттеулер (2-кітап). Құрастырған Қ.Раев. Алматы: «Раритет», 2003.

Қ.ЖҰБАНОВ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ СӨЗ ТІРКЕСІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

*Жуынтаева З.Н., ф.ғ.к., доцент,
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ*

Кез келген ғылым саласының бастауында ғасырлар бойы маңыздылығын жоймайтын, уақыт өткен сайын, іздене үңілген сайын келер ұрпақ тың ой, терең пайымдау, жаңа білім табатын ғұмырлық еңбектер болатындығы белгілі. Мұндай еңбектердің қатарына XX ғасыр басында-ақ қазақ тіл білімінің негізін қалауға айрықша үлес қосқан аса көрнекті тілші-ғалым, профессор Құдайберген Қуанұлы Жұбановтың зерттеулері жатқызылады. Ғалымның синтаксис саласына, оның ішінде сөз тіркесіне қатысты зерттеулерінің де маңызы зор.

Сөз тіркесі сөйлем жасаудың негізгі материалы болып табылады. Жалпы тіл мамандарының арасында сөздердің сабақтаса байланысын сөз тіркесіне жатқызу туралы пікір талас тудырмайды.

«Сөйлемде бір сөз болмай, бірнеше сөз болса, бұл сөздер бір-бірімен қиындасып тұруы керек. Қиынын келтірмей құрастырған сөйлем, не тіпті сөз болмай шығады да немесе айтайын деген сөзін болмай, басқа бірдеме болып шығады...Сөз қиыны келу үшін екі шарт керек:

Алдымен, әр сөзді орны-орнына қою керек, тиісті орны ауысып кетсе де қиыны келмейді.

Екінші, оның үстіне, бір сөзді екінші сөзге байлап беретін жалғаулар бар; соны дұрыс жалғау керек, тиісті жалғауы жалғанбай қалса да, я теріс жалғанса да, сөздің қиыны келмейді» [1, 158] деген пікірден қазіргі тіліміздегі сөздерді байланыстырудың аналитикалық және синтетикалық тәсілдері жайында айтып тұрғаны байқалады. Сөздер аналитикалық тәсіл арқылы байланысқанда, орын тәртібінің қатысы болады. Ал синтетикалық тәсіл арқылы байланысқанда, жалғаулардың қатысы болатыны белгілі.

«Сөздер сөйлем ішінде екі күйде кездеседі: 1.Тура күйде, 2.Бұрма күйде. Тас ұршықтың тесігі деген үш сөздің тас деген біреуі-ақ тура күйде тұр, қалған екеуі: 1.Ұршық-тың 2.Тесігі-і дегендер бұрма күйде. Тура күйінде бұл екеуі ұршық, тесік түрінде болар еді...Сөйлем ішіндегі сөздердің бірде тура күйде, бірде бұрма күйде болатыны – сөздің қиындасуы үшін керек. Жеке тұрған сөздің тек тура күйде болатыны – басқа сөзбен қиындасудың керегі жоқтықтан. Сөйлем ішіндегі сөздер тура күйде тұрып-ақ қиындаса беруі мүмкін. ... Тура сөзден бұрма сөз жасау үшін тура сөзге жалғау жалғау керек. Бұрма сөзден тура сөз жасау үшін жалғауын алып тастау керек» [1, 158-159] деген ғалым көзқарасынан сөздердің орын тәртібі арқылы, яғни жалғаусыз, сондай-ақ жалғаулар арқылы байланысатына назар аударғанын аңғарамыз.

Қ.Жұбанов сөздердің шылаулар арқылы байланыс жасайтындығын да көрсеткен. Мәселен, «Сөз тәртібі мен жалғаудан басқа да сөз-сөзді байланыстырып, қиынын келтіретін бір сөздер бар. Ондай сөздерді жалғауыш дейміз. Жылқы да, сиыр да мал...Осы сияқты үшін, сайын, шейін дегендер де жалғауыш болады» [1, 159].

М.Балақаев та «сөздер өзара тіркесіп барып, біртұтас сөйлем болғанда, олар әр алуан синтаксистік тәсілдер арқылы байланысады. Сөз бен сөзді байланыстыруға дәнекер болатын синтаксистік тәсілдер мыналар: 1.Жалғаулар (септік, тәуелдік, жіктік, көптік). 2.Шылаулар (демеулер, жалғаулықтар). 3.Сөздердің орын тәртібі. 4.Интонация» [2, 43] екендігін айтқан болатын. Осы тәсілдерді Р.Әміров пен Ж.Әміровалар да құптай отырып, «осы амалдарды біз былай топтап атаймыз: қосымшалар синтетикалық тәсілдер деп, шылаулар, сөздердің орын тәртібі, интонация аналитикалық тәсілдер деп аталады. Осы аталған тәсілдерді қолданып сөз тіркестерін құрауда тілдің қалыптастырған формасы бар. Сөздердің тіркесу формасы 5 түрлі: 1) қиысу, 2) матасу, 3) меңгеру, 4) қабысу, 5) жанасу» [3, 5] деп көрсетеді.

Т.Сайрамбаев сөздердің байланысуының аналитикалық тәсіліне көмекші сөздер, сөздердің орын тәртібі және интонация арқылы байланысуды жатқызады. Ал аналитикалық-синтетикалық байланысу тәртібі шылаулар, көмекші есімдер, көмекші етістіктер, модаль сөздер арқылы

байланысуды қамтитынын дәлелдейді [4, 41].

Қазақ грамматикасында: «Сөздердің синтаксистік байланысын сөз еткенде оның екі тәсілі болатынын ескеру керек. Олардың біріншісі – аналитикалық, екіншісі – синтетикалық тәсіл. Сөздер аналитикалық тәсіл арқылы байланысқанда, олар қосымшаны қажет етпейді, ол сөздердің байланысуына интонация, сөздердің орын тәртібі және шылау көп көмегін тигізеді.

Сөздер интонация арқылы байланысқанда, дауыс ырғағына, әуеніне ерекше көңіл бөлінеді. Дауыс екпіні немесе логикалық екпін дұрыс қойылмаған жағдайда қай сөздің қай сөзбен тіркесіп тұрғанын ажырату қиындыққа түседі. Аналитикалық байланыс тәсілінің бір түрі – сөздердің орын тәртібі арқылы байланысуы. Мұндайда бір-бірімен тіркескен сөз тіркестерінің құрамындағы сөздердің орын тәртібі қатаң сақталуы тиіс. Олардың орындарының ауысуы не мағыналық өзгеріске ұшыратады, не мағынасыздық тудырады. Мысалы, үлкен үй тіркесін үй үлкен деп алмастыруға болады, бірақ сол алмастыруға сәйкес мағына да өзгеріске түседі: бірінші тіркес анықтауыштық, екінші тіркес предикаттық қатынасқа ие болады.

Аналитикалық тәсілдің келесі түрі шылау арқылы байланысу болып табылады. Байланыстың бұл түрінде жалғаулықтар мен демеуліктер сөз тіркесінің құрамындағы сөздерді мағыналық жағынан бір-бірімен ұластыруда елеулі қызмет атқарады.

Сөз тіркесі құрамындағы сөздердің жалғаулар арқылы байланысуы синтетикалық байланыс деп есептеледі» [5, 587-588]. Ал бұл мәселені Қ.Жұбанов былай түсіндіреді: «Сөйлем ішінде сөздер бірін-бірі ерте де, біріне-бірі ере де байланысады. Еруші сөзді жетек сөз, ертуші сөзді жетекші сөз дейміз... Біздер мектепке келдік деген сөйлемдегі үш сөздің байланысуы мынадай: бірінші – біздер деген сөз бен келдік деген сөз бір байланысқан: кім келді? – Біздер келдік. Екінші – сол келдік деген сөз бен мектепке деген сөз тағы байланысқан – Қайда келдік? Мектепке келдік. Сүйтіп, бұл үш сөз жағалай матастырылмаған. Біздер деген мен мектепке дегеннің екеуі жиналып келдік деген бір сөзге арқандалған. Енді осы байланысқан әрбір екі сөздің өзара қалайша байланысқанын қарасақ, бірін-бірі ертіп, біріне-бірі еріп тұрғанын көреміз. Біздер деген сөз келдік сөзін ертіп тұр, келдік деген сөз мектепке деген сөзді ертіп тұр.

Қайсысының ертіп, қайсысының еріп тұрғанын жалғауынан білуге болады. Біздер деген сөздің орнына мен деген сөзді қойсақ, келдік сөзіне -к жалғауы тұра алмайды... -к –нің орнына -м жалғауын қойып айту керек. Өйткені –к жалғауын керек қылып тұрған біздер деген сөз еді, -м жалғауын керек қылған мен деген сөз. Келді деген сөз тура күйінде біздер деген сөзбен қиындаспайды. Оны қиындастыру үшін келді сөзіне –к жалғауын жалғап, бұрып әкелу керек. Тура күйінен айрылып, бұрма күйде түскен сөз басқа бір сөздің жетегіне ерген жетек сөз болады. Оны жетектеген сөз жетекші сөз болады. Мұнда келдік – жетек сөз, біздер – жетекші сөз» деген [1, 160]. Мұнда ғалымның айтайын дегені – басыңқы сөз бен бағыныңқы сөз. Жетек сөзі – басыңқы сыңар, жетекші сөзі – бағыныңқы сыңар. Басыңқы компоненттің лексикалық мағынасы, грамматикалық бітімі бағыныңқы компонентті түгелдей өзіне лайықты етіп, бағындырып тіркестіреді. Бағыныңқы компонент басыңқы сөз арқылы айтылған ұғымды толықтырады: анықтайды, мекенін, мезгілін білдіреді, объектісін атайды. Осыған орай, сөз тіркесінің құрамындағы басыңқы компонент пен бағыныңқы компоненттің арасындағы қатынасты негізінен анықтауыштық, толықтауыштық, пысықтауыштық деп топтап, жинақтап атауға болады.

Ғалым «сөз тіркесі» деген терминді қолданбаса да, оның пікірлерінен сөз тіркесінің байланысу тәсілдері жайында айтып тұрғанын көреміз. Оның осы идеясы кейінгі зерттеулерде сабақтастық тауып жүр. Р.Әмір мен Ж.Әмірова зерттеулерінде былай делінген: «Біз сөз тіркесіне берген анықтамада оған екі шарт қойып отырмыз. Біріншіден, сөз тіркесі деп тану үшін сөздер бағыныңқы қатынаста болуға тиіс, яғни екі сөздің бірі екіншісіне грамматикалық формасы, қызметі жағынан бағыныңқы қатынаста тұруға тиіс. Екіншіден, сөз тіркесі синтаксистік қызметі жағынан, лексикалық мағынасы жағынан даралығын жоғалтпаған сөздерден құралады». Басыңқы компоненттің лексикалық мағынасы, грамматикалық бітімі бағыныңқы компонентті түгелдей өзіне лайықты етіп, бағындырып тіркестіреді. Бағыныңқы компонент басыңқы сөз арқылы айтылған ұғымды толықтырады: анықтайды, мекенін, мезгілін білдіреді, объектісін атайды. Осынысына орай сөз тіркесінің құрамындағы басыңқы компонент пен бағыныңқы компоненттің арасындағы қатынасты негізінен анықтауыштық, толықтауыштық, пысықтауыштық деп топтап, жинақтап атауға болады [3, 10-11].

Бұрынғы замандағы сөйлем мүшелерінің байланысы соңғы амал ғана, яғни сөздердің ілгерінді, кейінді келу тәртібіне ғана негізделген; жалғау, жалғауыштар кейін пайда болған. Сөздерді қосымшалар арқылы ұстастыру – синтаксистік байланыстың жаңа амалы. Біздің қазіргі сөйлеу тілімізде осы екі амалдың екеуі де бар. Сөйлем мүшелері бұрынғы кезде белгілі бір орынға ие болып, тұрақтасып қалғандықтан тіпті жалғаулы мүшелер де сөйлемнен белгілі бір орын алып жүр. (Оқыдым мен бұл кітапты десек, кітаптан кейін «жаздым» болып, жазған мен оқығанның шатасып кетуі мүмкін) [1, 114].

Сөз тіркесінің құрамындағы сөздер бір-бірімен қалай болса солай қатарласа бермейді. Олардың бір-бірімен мағыналық және синтаксистік байланысы болуы қажет.

М.Балақаев: «Өзара тіркескен сөздердің синтаксистік тобын сөз тіркесі деп тану үшін оның мынадай белгілеріне қарау керек, – дейді:

1) сөз тіркесінің құрамында кемінде толық мағыналы екі сөз болады;

2) ол сөздердің бірі екіншісімен сабақтаса, мағыналық және синтаксистік байланыста айтылады.

Олар салаласа байланыспайды, тек сабақтаса байланысады.

3) Тіркескен сөздер анықтауыштық, пысықтауыштық, толықтауыштық қатынаста жұмсалады.

Осындай синтаксистік қатынас тек толық мағыналы сөздердің сабақтаса байланысу нәтижесінде пайда болады» [2, 34]. Сөз тіркесіне қатысты пікірлерді ғалымдардың пікірлерінен көптеп кездестіруге болады. «Сөз тіркесі – кемінде екі дербес сөздердің бағыныңқы-басыңқы грамматикалық байланыстың негізінде тіркесуінен жасалған синтаксистік единица. Сөз тіркесі – мағыналық жақтан да, грамматикалық жақтан да өзара байланыста, бірлікте болатын, толық мағыналы кемінде екі сөздің тіркесі. Сөз тіркесі де не затты, не іс-әрекетті атап, номинативті қызмет атқара алады. Бірақ сөз тіркесі затты немесе іс-әрекетті атағанда, оларды жеке-дара күйінде емес, өзара байланысында, қарым-қатынасында атайды. Сөз тіркесінің сыңарларының бірі сапа-белгіні немесе іс-әрекетті білдіру қасиетінен айрылса, ондай тіркес сөз тіркесі болудан қалып, күрделі сөзге айналады. Сөз тіркесі сөздердің салалас қатарынан құрылымдық ерекшелігі жағынан ажыратылады. Сөз тіркесінің сыңарлары басыңқы, бағыныңқы сыңарлар болып, бірі екіншісіне бағына байланысады» [6, 387].

«Жорға немесе желден жүйрік тұлпарды алғашқы аяқ алысынан-ақ тануға болса, сол секілді Құдайберген Жұбановтың да бірінші қадамдары оның кім екенін, қоғам үшін маңызын білдіретін еді» деген Мұхтар Әуезовтің пікірінен ғалымның тіл білімі саласындағы еңбегінің ұшан-теңіз екендігін көруге болады. Қ.Жұбановтың фонетика, морфология, синтаксис, тарихи грамматика салаларындағы зерттеулерінің күні бүгінге дейін маңызы өте зор. Әсіресе, синтаксис саласына қатысты еңбектерін ерекше атауға болады. Оның сөйлемге, сөйлем мүшелеріне, сөз тіркесіне байланысты айтылған ойлары қазір жалғасын тауып келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. -581 б.
2. Балақаев М. Қазіргі қазақ тілі. – Астана: Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, 2006. –237 б.
3. Әміров Р., Әмірова Ж. Жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Санат, 1998. -192 б.
4. Сайрамбаев Т. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Рауан, 1991. -174 б.
5. Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. -784 б.
6. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Мектеп, 1978. -494 б.

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАН «ҚОБЫЛАНДЫ БАТЫР» ЖЫРЫН АЛҒАШ ЗЕРТТЕУШІ

*Жұмағұлов А.Б., ф.ғ.к, доцент,
Мырзахмет Г., студент,
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ*

Қазақ ауыз әдебиетінің ертеден келе жатқан күрделі саласының бірі – батырлар жыры. Бұл жырлардың көпшілігі халықтың отанды сүю, жаудан ел қорғау, халық үшін ерлік еңбек ету идеясынан туған. Жаудың шабуылдарына қарсы аттанған, одан ел жұртын қорғап қалған батырларды, олардың ерлік істерін ардақтап халық аңыз-әңгіме, жырына қосқан. Сондай-ақ, халық

адал еңбекті, еңбек адамдарының көпшілік үшін жасаған істерін де жырлаған, оған да ерлік сипат берген. Еңбек адамдарының ерлік ісін ел қорғаған батырлықтың ісінен кем санамаған. Сондықтан бұл екеуі халықтың ерлік істі суреттейтін батырлар жырының негізгі әңгімесіне айналған.

Ертедегі ескі мәдени мұрамыздың ескерткіші есебінде ел арасында сақталып, біздің заманымызға жеткен көне жырдың бірі – «Қара қыпшақ Қобыланды батыр».

«Қобыланды батыр» басқа жырларға қарағанда, кеңестік дәуірде біраз зерттелді. «Қобыланды батыр» жыры жөнінде бірсыпыра еңбектер жазған Мұхтар Әуезов болды. Сәкен Сейфуллин де елеулі құнды пікірлер айтты. Одан кейін бұл жырмен Сәбит Мұқанов, академик А. С. Орлов, Б. Кенжебаев, Е. Ысмайловтар айналысты.

«Қобыланды батыр» жыры туралы пікір айтушылар Қобыландыны тарихта болған адам деседі. Оған дәлел етіп «Қарақыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным» деген аңыз-әңгімені келтіреді және Електен 40 шықырым жерде Қобыландының моласы, Орынбордан Маңғыстауға қарай баратын жолда Қобыланды деп аталатын бекеттің барлығын айтады. Осының бәріне сүйене отырып, олар Қобыланды батырды тарихта өмір сүрген адам етіп шығарады [1,193].

Бұл жыр қазақ арасында көп тараған. Жырдың қазақта 29 түрлі нұсқасы бар. Басында жыр қыпшақ тайпасы ортасында туып, кейін жалпыхалықтық эпосқа айналған.

«Қобыланды батыр» жырының сюжетінің туған заманын әркім әртүрлі толғап келді. Октябрьден бұрынғы фольклористика бұл жырды 1552 жылғы Қазан хандығының жаулану оқиғасымен байланыстыру сарындары болды. Осыған қарсы Мәлік Ғабдуллин өзінің осы эпосқа арналған докторлық диссертациясында «Қобыланды батыр» жыры XIII ғасырда Иран жерін билеген Шыңғыс ұрпағы Ғазин ханға қарсы күресте туған, Иран жұртын қазақтар ертеде «қызыл бас» деп атаған дейтін жүйе ұсынды [2,140].

«Қобыланды батыр» жырының 29 түрлі нұсқасы бар десек, соның көрнекті айтушылары Марабай, Мергенбай, Біржан Толымбаев, Н.Байғанин, Айса Байтабыров, Мұрын Сеңгірбаев, Көшелек Еламанов, Шапай Қалмағамбетов, Күлзак Амангелдіұлы, Сыр бойының ақындары Тұяқбай, Р. Мәзқожаев сияқты толып жатқан жыраулар болған. Жырдың айтушылары мен нұсқаларының көп болуы оның елге өте әйгілі, халықтық эпопея болғанын көрсетеді. Бүкіл қазақ эпосына қарап отырсақ, елдің бірлігін, қонысын қорғап, халықты отаншылдыққа тәрбиелеуде, ерлікті үрдіс етуде жыраулардың аталы өнегесі елеулі болған.

Әдебиетші Ә.Бөкейханның пайымдауынша, халықтың ауыз әдебиеті мұраларынан үлгі алмай ұлттық әдебиеттің өркендеуі мүмкін емес. Ә.Бөкейханның Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Әбубәкір Диваев, Г.Н.Потанин, А.Байтұрсынұлымен қатар ауыз әдебиеті үлгілерін жинауға кірісуінің де себебі сондықтан. Ә.Бөкейхан жинаған нұсқаларын өңдеп, ғылыми түсініктерін жазып, бірнеше кітап шығарды.

Әдебиетші Ә.Бөкейхан – халық мұрасын жинаған әрі оны зерттеген ғалым. Осы жұмыстары туралы Сорбонна университетінің ғалымдары былай деген: «Оның «Қыр баласы» деген лақап есіммен жарияланған қазақ эпосы туралы тамаша зерттеулері отандастарының сана-сезімін оятуда зор маңызы болды».

Ә.Бөкейханның ең тұңғыш әдеби зерттеуі – «Женщина по киргизской былине «Қобыланды» «Түркістан уәлаятында» шыққан (9-10 мамыр, 1889). Зерттеуші «Қобыландының» қазақ тілінде басылған тұңғыш жыр екенін ескертеді [3,56].

Әлихан Бөкейханның қаламынан шыққан ең көлемді әдеби, ғылыми, фольклорлық еңбек – «Қара қыпшақ Қобыланды» деп аталады («Қазақ» газеті, 1915, №126-129). Бұл – шағын 8 бап, бөлімшеден тұратын бас-аяғы дөп-дөңгелек, ықшам ғана монографиялық очерк, әйгілі халық жыры туралы жұп-жұмыр зерттеу, бірінші бөлімшеде «Қара қыпшақ Қобыланды» жырының мазмұны қысқаша ғана баяндалады.

Шәкәрімнің жазуынша: «Қара қыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным» деген қазақ мақалы Ақ-жол атасы Құдан жылауынан қалған. Бұл екі ханның заманы 1450-інші жылдар. Бұған қарағанда Қобыланды XV ғасыр ортасында жігіт болады.

Қобыланды батыр Ақ-жолға тұстас болса, оның жорықтары XV ғасырда болған.

Жаксы көркем жырда сол уақыттағы қазақтың болмыс-салты көрініп тұруға лайық. Тарихтың сарын жолы екі бөлінген: бір бөлек тарихтың пайдаланғаны соғыс істері. Біздің қазақ білетін тарих осы.

Тарихтың екінші түрлісінің пайдаланғаны жұрттың болмыс-салты, рухани мәдениетінің дәрежесі. Бұлардың бәрі сол жұрттың сол замандағы тіккен үйінен, киген киімінен, ұстаған аспаптарынан, сөздерінен білінеді. Анық тарих – осы екінші. Бұған жем нәрселер, материалдар жақсы, шын ақындар шығарған, бұзылмаған жырларда болады.

Дыңғырлап арба кетеді,
Аттар пыс-пыс етеді,
Ғаскердің ата-анасы,
Жана жастау баласы
Етегіне жабысып,
Жұбарым-ай деседі.
Сары бұлт айналған
Сәнді шәһәр қасында
Қарға шулап қонады
Соғысшының қатыны.
Кимешегі басында.
Өрмек тоқып болады.
Қарғаның үнін есітіп.
Қызарып күн батқанда
Өрмекті қатын жияды.
«Байым өлді-ау» деп ойлап,
Төсекке барып жатқанда
Жаңбырдай жас құяды.

Міне, міндет тарихи пайдаланатын жер осы, бес ауыз өленде жұрт салты, айнаға түскендей көрініп тұр. Жеккен арба, болдыраған ат, жемтік іздеп ұшқан қарға, өрмек тоқыған қатын, жылаған бала, қайғырған ару – бәрі мұнда бар. Осы жырдан бұл жерде айтылған істің қашан болғаны көрініп тұр: Шыңғыс хан жорығында һәм онан бұрынғы жорықтарға жұрт қатын, баланы алып, малды айдап, ауып жүріп соғысқан («Қазақ» газеті, №126, 1915 жыл Самар қаласы).

«Енді кейінгі жаман айтушылар қосқан қисынсыз қоспаларға келелік. «Құртқаның тойында қырық кез қызыл батыр Қобыландымен теңге алысып ойнайды. Бұған кім нанар. Қобыланды батыр көкпары тартып, аударысып ойнаушы емес пе еді. Теңге алысып ойнау жаңада шыққан жоқ па», - деп, жырды жеткізушілердің өз дәуірінің салттары мен ойындарын еңгізіп, жырдың өзгеруіне алып келгендігін ескертеді. Ғалым Қобыланды жырын айтушылардың орынды-орынсыз жәйттерді кіргізіп, жырдың мазмұнына нұсқан келтіргенін сынға алады.

Арымасын(!) деп тай бурыл ат жеміне қызыл дәрі қосып жегізеді. Қобыланды ашытқан бал ішеді.

Қазақ атқа дәрі байлап ашытып бал ішкен бе? Бұл бергідегі ақынның жырға қосқан бал ішкен жұрттан алған жұқбасы болар.

Ай басына мың сомнан,
Жатып жеген бейбақтар.
Білер мінген жалды атты,
Қырық мың әскер салдатты,
Түймеленіп кигендер,
Түре келіп дегенде.
Масақ құлақ мылтық қолында
Қара сухар қойнында
Алтыатары қолында
Талай төре келеді
Төсінде алтын медалі
Ішеміз деп бал алып
Шайнаймыз деп нан алып.

Солдат, сухар, түйме, медаль, бал, шай, алтыатар – Қобыланды заманынан көп бері пайда болған нәрселер. Мұның бәрін бейшара жыршы өзінен қосып, жырдың көркем түрін бұзған.

Мұндай айтушының өзінен қосылған Қобыланды заманының салтына үйлеспейтін, қаңғыбас

қосымшалар «Қобыландыда» толып жатыр. Оның бәрін мұнда жазуға орын жоқ. «Қара қыпшақ Қобыландыны» қайта басқанда, жақсы қылып басам деген адам мына беттерді қарасын: 3-7, 34-36, 38, 40, 42, 46-48, 53, 55, 57-61, 66-68, 81, 73, 82 («Қазақ» газеті, №127, 1915 жыл Самар қаласы)», - деп Әлихан Бөкейхан өзінің зерттеу еңбектерінде жазып кеткен[4,104-109].

Зерттеуде ерекше мән берілген мәселе – жырдағы Қобыландының өмірде болған, болмағандығын, мұндағы айтылған жәйттардың, баян етілген оқиғалардың тарихи деректермен сәйкестігі және сәйкес еместігі.

Әлихан Бөкейхан «Қара қыпшақ Қобыланды» жыры бір оқиғаның көрінісі, бір белгілі адамның ғұмырбаяны емес, ақын қиялы екшеп, өзгеріп, көптеген қоспалармен жаңғырып жасаған көркем шығарма деген байлам жасайды.

Әлихан Бөкейхан «Қара қыпшақ Қобыланды» зерттеуінде жырдың негізгі сюжетін баяндады, туынды қай дәуірді бейнелейтінін қарастырып, жорамалдың бірнеше вариантын ұсынды, кейінгі жыршылар қосқан жасанды өзгерістерді көрсетіп берді, текстологиялық тәсілдерді қолданды, эпостың халық өмірін танудағы қызметін айқындайды, сілтеме беру, үзінді келтіру үлгісін көрсетті, кітап безендіру, бастыру мәдениетіне қатысты пікірлер айтты, қысқасы, бұл еңбек – қазақ сыны, әдебиеттануы, фольклортануының бастау көзіндегі ең алғашқы бағалы, ғылыми ізденістің бірі. Әлихан Бөкейханның фольклоршы ретіндегі ой-тұжырымдары «Қазақ жыры «Қобыландыдағы» әйел бейнесі» деген орысша жазылған еңбегінде жалғаса түседі[5,56].

Қазақ халқының ардагер перзенттерінің бірі Әлихан Бөкейханның «Туземец» деген жасырын атпен жазылған «Қобыланды» жырындағы әйелдер» деп аталатын мақаласы. Бұл – ұлттық әдебиет туралы ғылымның арғы бастауларынан бері келе жатқан ғылыми ізденістер жолында нақты бір көркем шығарманы ғылыми-зерттеушілік, әдеби-теориялық тұрғыда тұтастай алып талданған алғашқы еңбек.

Бұл мақаланың ғылыми сипаттағы мазмұны мен көтерген проблемасы сол кездегі ғылыми-зерттеушілік ой-пікірдің деңгейін көрсететінін айта келіп ғылым С.Қасқабасов: «Мақалада қазақ фольклористикасы үшін аса маңызды бірнеше мәселе көтерілген. Бұлар: эпостың тарихилығы, «Қобыланды» жырының шығу мерзімі, қазақ фольклорының түрлері, жыршы және оның шеберлігі, қоғамдық ой-сананың көрініс табуы, «Қобыланды» жырындағы әйелдер бейнесі, олардың атқарып отырған идеялық қызметі», - деп жазады.

Ең бастысы – әйелдер образын бір-бірімен салыстырмалық тұрғыда талдауы. Аналық, Қарлығаш және Құртқа, Қарлыға-Құртқа бейнелерін бір-бірімен салыстыра қарастыруда, бұл образдарды жасаудағы шамандыққа негізделген мифтік дүниетаным мен ислам дініне сай жырды шығарушы көзқарасын ашуда, қазақ әйелінің қоғамдағы орнын анықтауда зерттеушілік мақсат ұстайды[6,42].

Ә.Бөкейханның бұл мақаласы ұлттық ғылыми-зерттеушілік таза ғылыми мәнге ие болу жолындағы ұмтылысының үлкен дәрежеде көрінісін дәлелдейді.

Бүгінгі таңда Әлихан Бөкейханның еңбектері түгел жиналып біткен жоқ. Олар Мәскеуде, Петербургте, Самарада, Омбыда, Семейде, басқа да қалаларда шыққан мерзімді баспасөз беттерінде, түрлі архив қойнауларында жатыр. Бұларды тұтас жинап бастыру бір іс болса, Әлиханның тарих, этнография, экономика, саясат, әдебиет туралы еңбектерін түбегейлі зерттеу, диссертациялар, монографиялар жазу екінші бір іс екені хақ.

Ә.Бөкейханның халықтың ауыз әдебиеті мұраларын тұңғыш зерттеуші ғана емес, қазақ әдебиеттану ғылымында ұлттық әдебиет тарихын ғылыми тұрғыда тану жолында алғашқы болып қалам тартқан зерттеуші деп санауымыз керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. – Алматы: Мектеп, 1974
2. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. – Алматы: Ғылым, 1987
3. Ісімақова А. Тәуелсіздік және Алаш ғылымы. – Алматы: Дәстүр, 2015
4. Бөкейхан Ә. Шығармаларының 9томдық толық жинағы, VI том. – Астана, 2013
5. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. – Астана: Күлтегін, 2002
6. Смағұлов Ж. XX ғасырдағы қазақ әдебиеттану ғылымы. – Қарағанды, 2012

Ә.МАРҒҰЛАН ЖӘНЕ «МАНАС» ЖЫРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

*Жүнісова М.Қ., ф.ғ.к., доцент,
Ордабаева З.З., п.ғ.м., аға оқытушы
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ*

Түркі тілдес халықтар әдебиетінің ішінен айтулы орын алатын қырғыз халқының «Манас» жырына Ш.Уәлиханов М.Әуезовтен кейін тыңғылықты зейін қойып, терең талдаулар жасаған атақты ғалым – Әлкей Хақанұлы Марғұлан. Ғалымның «Манас» жырын зерттеудегі үлкен жетістігі – бүкіл орыс, қырғыз ғалымдары болып, көп жылдар іздеп таппай жүрген «Манас» жырының Шоқан жазып алған үзіндісі – «Көкетай ханның асын» мұрағат қойнауынан табуы. Бұл – манастанушы ғалымның бір қыры. Бұған қоса – «Манас» жыры жайлы Шоқан және «Манас» атты салиқалы зерттеу еңбегін жазуы да осы саладағы айтулы еңбегі болды. Аталған еңбек өзінің құнды материалдарымен, тарихи-мәдени сипатымен, этнографиялық, географиялық т.б. мәліметтерімен және ой-толғамдарының кеңдігімен ерекшеленеді. Энциклопедиялық мол білімге ие академик-ғалымның бұл еңбегі қазақ фольклортану ғылымына үлкен үлес болып қосылды. Бұған дейін белгісіз болып келген тарихи оқиғалар, жер-су атаулары т.б. туралы тың деректер анықталды. Тарих, әдебиет, мәдениет туралы «тұрпайы социологизм» қалыптастырған ұғымдардың іргесі сөгіліп, ғылыми зерттеушілік бағыттағы жұмыстарға жаңашыл леп әкелді. Түркі халықтарына ортақ фольклорлық мұралардың тарихи көркемдік мәселесін көтеріп бір-бірімен салыстырулар жасайды.

Әрине, әр ғалымның өзіндік творчестволық эволюциялық жолдан өтетіні даусыз. Ә.Марғұлан да «Манас» жырына дейін қазақ фольклористикасы мен әдебиетінің тарихын зерттеу ісіне белсене араласқан С.Сейфуллин, М.Әуезов, Х.Досмұханбетов, Қ.Жұбанов, С.Мұқанов, Е.Ысмайылов, Қ.Жұмалиев, Кенжебаев, Т.Нұртазин, М.Ғабдуллин сынды ғалымдармен бірге фольклортану ғылымының іргетасының қалануына белсене араласып еңбек еткен болатын. Осы орайда «Манас» жырына дейін ғалымның қазақ әдебиеттану ғылымында өзіндік бағдары бар еңбектеріне көз жеткізу үшін сол кезеңнің саяси жағдайына да қысқаша тоқтала кетейік.

XX ғасырдың басында-ақ ұлттық әдебиетіміздің қалыптасып, алғашқы қадамын жасап, ғылыми-зерттеушілік бағытта күрделі мәселелерге араласа бастағанын Ш.Уәлиханов пен М.Әуезовке байланысты өз тарауларда қарастырған болатынбыз. Бірақ өз бағыт-бағдарын танып қалған ұлттық әдебиетімізде төңкерістен кейін әр түрлі концепциялар мен қозғалыстар пайда болып, әдеби мұраны жаңаша тануға ұмтылған әр түрлі әдістер, теориялар туындады. Әдеби мұраны игеруде дәстүрлі жолы бар орыс әдебиеттану ғылымының өзі де бұдан құр алақан болмай, әдебиеттің таптығы принципіне ұрынып, кеңестік идеология талабымен адасуларға тап болды. Дегенмен, өзіндік бағдары бар ғылыми зерттеушілік ой-пікір маркстік-лениндік ілімнің әдіснамасын бірдей қабылдай алмады. Себебі марксизм-ленинизм жетекші идеология болып отырған жаңа қоғам әдебиет тарихын зерттеуде таптық тұрғыдан қарауды қатаң талап етті де бұл біздің ұлттық ғылыми-зерттеушілік пікірімізге қиындық келтіреді. Бұған дейін өз бағыты қалыптасып қалған ұлттық әдебиетіміз өз мақсатынан айрылып, түркі шатасуларға барды. Сондықтан «поступательное развитие марксистко-ленинского литературоведения шло в острой идеологической борьбе с различными ошибочными концепциями» [1, 45] болды да, ұлттық фольклорымыздағы ғылыми-зерттеушілік бағыттағы ой-пікір біраз уақыт тұралап қалды.

Ал, ғалым Ә.Марғұланның ұлттық әдебиетіміздің тарихын зерттеудегі алғашқы қадамдар жасаған кезі осы аласапыран кезеңге тап болды. Дегенмен, өзіне дейінгі және өзі қалыптасуына ат салысқан ұлттық фольклорымыздағы әдеби мұраны игеру мектебін көрген ғалым басқа ғалымдар секілді көп адасуларға бара бермеген. Әрине, «Әдебиеттанудың алғашқы дәуірінде айтылған осы ой-пікірлерді бүгінгі эстетикалық биіктен қарап даттауға болмайды, қайта анықтама, тұжырымдардың бірден-бірге қомақтана, нақтылана, дәлдене түскеніне назар аударған жөн» [2, 74]. Сондықтан «Манас» жырына дейінгі ғылымның өзіндік сипаты бар жұмыстарына оның ғылыми-әдіснамалық тәжірибесінің қалыптасуындағы дәстүр сабақтастығына сипаттама беру мақсатымен назар салайық.

1920-30-жылдары ұлттық әдебиетіміз маркстік-лениндік методологияға бейімделе бастады. Арақидік халық шығармашылығына байланысты мақалалар мен жинақтарға жазылған алғы сөздерде қазақ фольклористикасының өзекті проблемалық мәселелері көтеріліп отырды. Әдеби мұраның

ерекшеліктері, халықтық сипаты негізгі зерттеу объектісі болып, тарихилығы тұрғысынан келгенде қай дәуірде пайда бола бастады дегенде айтыс туды. Кенжебаев қазақ эпосының халықтық, қоғамдық, әлеуметтік өмірдегі тарихи оқиғаларға қарым-қатынасы мен әр жырдың шығу тарихын анықтау арқылы жалпы эпостық жырлардың туа бастау дәуірін белгілеу қажеттігін мәселе етіп көтерді.

Ә.Марғұлан Б.Кенжебаевтың осы көтерген мәселесін яғни қазақ эпостық жырларын тарихи дәуір мен тарихи оқиғаларға қарым-қатынасына сай тексеру бағытын қолдады және өз еңбектерінде осы бағытта жұмыс жасады. Өз мақалаларында эпикалық жырлардың тарихи оқиғалар шежіресі ғана емес, өз дәуірінің кескін-келбетін білдіретінін көп варианттылықтың пайда болуында жыршы-жыраулардың атқарған еңбегін жан-жақты қарастырды.

Батырлық жырлардың шығу төркінін белгілі бір тарихи уақиғамен ғана шектеп қою мүмкін еместігін, оларда халықтың сан ғасырлық өмір тіршілігінің белгісі бар екенін, сондықтан жырдан бірнеше ұрпақтың творчествосын көруге болатынын «Алпамыс жыры» төңірегінде айтқан ой-пікірлері арқылы дәлелдейді. Аталған пікірлердің өз кезінде өзекті мәселелерді көтеріп тұрғанын ескерсек Ә.Марғұланнның ұлттық әдебиетіміздегі ғылыми-зерттеушілік ой-пікірді дамытуға өзіндік із қалдырғанын, эпостық жырларды зерттеуді жаңа арнаға бұрғандығын байқаймыз.

Қазақ фольклортану ғылымының қалыптасып, дамуында Әлкей Хақанұлының қосқан сүбелі үлесі мол. Эпикалық мұраны меңгерудегі көкейкесті мәселелермен көп толғанып жүрген ғалым «Манас» тақырыбына жайдан-жай назар салмаған секілді. Бұл ретте кең құлашты «Манас» жырының көп қабатты сюжеттік құрамында тектес, мүдделес қазақ, қырғыз халықтарының ежелгі тарихи бастаулары анығырақ суреттелгенін дұрыс пайымдай білгенін айтқанымыз дұрыс. Бүкіл түркі тектес халықтарының айтулы мақтаныштары, жарық жұлдыздары Ш.Уәлиханов, М.Әуезов, Ә.Марғұланнның осы жырда ұзақ уақыт бөліп, қажырлы ой жұмсап, ең негізгі еңбектерінің бірегейіне айналдыруы осындай қорытынды жасауға жетелейді.

Эпикалық жырдың табиғатын терең түсіне білген ғалым «Манас» жырына байланысты зерттеулерінде жырдың поэтикасына, теориясына, халықтығы, тарихилығы мәселелеріне көп көңіл бөліп, бұған дейін әдеби мұраларды игеруде жіберген кейбір кемшіліктерін жібермей, өз ойларын астарлай бермей, анық, ашық айтуға ұмтылады. Бұрын көп бара бермейтін, кеңестік идеологияның қатал назарында болған түркілік танымның туын көтеруге, рухын асыруға талпыныс жасайды. Ғалымның бұл бағыттағы еңбектерін үш арнада қарастыруға болады. Олар: манастану ғылымын қалыптастырған Ш.Уәлихановтың еңбегін зерделеу, «Манас» жырындағы оқиғалардың тарихи кезеңін айқындау, жырдың тарихи-этнографиялық мәнін ашу. Енді осы мәселелерге шолу жасап өтейік.

Қазақ фольклортану ғылымының қалыптасып, дамуында Әлкей Хақанұлының қосқан сүбелі үлесі мол. Эпикалық мұраны меңгерудегі көкейкесті мәселелермен көп толғанып жүрген ғалым «Манас» тақырыбына жайдан-жай назар салмаған секілді. Бұл ретте кең құлашты «Манас» жырының көп қабатты сюжеттік құрамында тектес, мүдделес қазақ, қырғыз халықтарының ежелгі тарихи бастаулары анығырақ суреттелгенін дұрыс пайымдай білгенін айтқанымыз дұрыс. Бүкіл түркі тектес халықтарының айтулы мақтаныштары, жарық жұлдыздары Ш.Уәлиханов, М.Әуезов, Ә.Марғұланнның осы жырда ұзақ уақыт бөліп, қажырлы ой жұмсап, ең негізгі еңбектерінің бірегейіне айналдыруы осындай қорытынды жасауға жетелейді.

Эпикалық жырдың табиғатын терең түсіне білген ғалым «Манас» жырына байланысты зерттеулерінде жырдың поэтикасына, теориясына, халықтығы, тарихилығы мәселелеріне көп көңіл бөліп, бұған дейін әдеби мұраларды игеруде жіберген кейбір кемшіліктерін жібермей, өз ойларын астарлай бермей, анық, ашық айтуға ұмтылады. Бұрын көп бара бермейтін, кеңестік идеологияның қатал назарында болған түркілік танымның туын көтеруге, рухын асыруға талпыныс жасайды. Ғалымның бұл бағыттағы еңбектерін үш арнада қарастыруға болады. Олар: манастану ғылымын қалыптастырған Ш.Уәлиханов еңбегін зерделеу, «Манас» жырындағы оқиғалардың тарихи кезеңін айқындау, жырдың тарихи-этнографиялық мәнін ашу. Енді осы мәселелерге тоқталайық.

Ұлттық фольклортану ғылымының әдебиет тарихын зерттеу бағытын маркстік-лениндік методологияның туғызған жаңсақ концепцияларынан арашалауда өзіндік бет-бағдары бар ғалым болып қалыптасып қалған Ә.Х.Марғұлан «Манас» жырын зерттеуге үлкен дайындықпен келгенін жоғарыдағы пікірлерінен көреміз. Жалпы, «Манас» жырын зерттеуге ғалым ұзақ уақытын жұмсаған. Өзінің Шоқан және Манас деген еңбегінде ғалым: «1931 жылы академик А.Н.Смайловичпен Орта

Азия халықтарының әдебиеті туралы әңгімелескенімізде ол кісі: Шоқан жазып алған «Манас» жырының қырғыз текстің тауып жарыққа шығару зор игілікті іс болар еді, бұл мәселе жалғыз біз үшін емес, шығыс әдебиетін зерттеуші ғалымдардың бәріне де үлкен жаңалық болар еді деген еді» [3, 4] – деп Шоқан жазып алған «Манас» жырының үзіндісін 1930-жылдардан бері іздегенін атап өтеді. Орыс, қазақ, қырғыз ғалымдарының таба алмай жүрген асыл қазынасын Ә.Марғұланның табуы ғалымның ізденімпаздығынан деп білеміз.

Ғалымның «Манас» жырын зерттеген қомақты еңбегі 4 бөлімнен тұрады және соңынан Шоқанның араб емлесімен жазып алған «Көкетай ханның ертегісі» қолжазба күйінде берілген. Бұл еңбектің бұған дейінгі еңбектерден ерекшелігі жырдың көркемділігін зерттеуді емес тарихи негіздерін ашуды мақсат етеді. Және барлық бөлімдер осы мақсатқа байланысты құрылып, жалпыдан жалқыға қалай зерттеу тәсілін ұстанады.

«Манас» жырының Шоқан жазып алған көркем нұсқасы «Көкетай ханның ертегісін ұзақ жылдар іздеп жүріп тапқан Ә.Х.Марғұлан еңбегінің бірінші бөлімін – «Манас» жырын жазып алу тарихынан» деп атап, оның тарихи кезеңінің, саяси-әлеуметтік жағдайларының сырын ашуға ұмтылады. Бұл бөлімде Шоқан Уәлихановтың шығыс әдебиетінен алатын орны, «Манас» жырына қызығып зерттеу жұмыстарын жүргізген алыс-жақын шет елдер ғалымдарының білдірген пікірлері және оларға сын, салыстырулар жасау, жырдың нұсқалырын бір-бірімен салыстыру арқылы ерекшеліктерін ашу, үзіндіге лексикографиялық талдау жайы сөз болады.

Айтпағымыз, Ә.Марғұлан осы мақсаттағы орыс ғалымдарының нәліктен Шоқан үзіндісіне қызығып оны ұзақ уақыт сарылып іздеуін қарастырады. Сол арқылы түркі халықтары әдебиетінен алатын орнын танытуға ұмтылады. «Манас» жырын: «Алғаш рет қағаз бетіне түсіріп, оны әдебиет дүниесінің белгілі бір кеніші еткен жас ғалым Шоқан еді» [3, 3] – деп пікір білдіріп, Шоқан еңбегінің бағасын беріп, оған қызыққан орыс ғалымдарының жайы: «Көкетай» жырында кездесетін тарихи-әлеуметтік сарындардағы этнографиялық суреттерге баса көңіл қойып, оларға зор ғылыми мән береді. Оларға көбірек ұнағаны, әсіресе, Көкетайдың өсиет сөздері: «Қылышпенен қырдыру, қымызбенен жудыру сияқты исламнан бұрынғы салт-сананы көрсететін бейнелер, не «жаз бойы қайың сауып» дейтін ұғымдар» [3, 4] – деп қорытындылайды. Байқап отырғанымыздай орыс ғалымдары өз мақсаттарына қажетті ең қонды жерді танып қызығып отыр. Оларға халқымыздың тұрмыс-тіршілігінен сыр айтатын ұғым түсініктер, мұндай материалдар аса қажет еді.

Осындағы «қайың сауу» мәселесі туралы ғалым: «Бірақ жырдағы «қайың сауу» мал жоқтықты, жалаңаш кедейлікті көрсететін бейне екенін П.М.Мелиоранский түсінбей, оны «қайың сауу» (қайың жұрт) болу керек деп, қате болжал айтқан» – деген пікір айтады. Осы пікірдегі «жалаңаш», «кедейлік» деген сынды сөздер ғалым тарапынан асыра айтылған сөздер секілді. Бәлкім бұл маркстік-лениндік әдіснаманың салқынынан айтылған болуы керек. Әйтпесе, аталған пікір ешқандай логикалық жүйеге келмейді. «Қымызбен жудырып» жүрген қазақ қалайша жалаңаш, кедей болсын. Оның үстіне ол жаз кезі болса. Мүмкін халқымыз қайың сөлінен сусын дайындауды сол кездері жақсы пайдаланған болар. Ғалымның бұл болжамын сол кездегі саясат әсерінен деп бағалаған дұрыс секілді.

Ғалым Шоқан Уәлихановтың үзіндісінің жоғалып кеткеніне көп өкініш білдірген орыс ғалымдарын атап өткен. Оның ішінде айырықша тоқталғаны Н.И.Веселовский мен А.Н.Смайлович. Н.И.Веселовский Шоқан аудармасын бірінші рет баспаға дайындаған және аударманың тіліне қызығып түп нұсқаны көп іздеген. Бұл аударма қысқа түсініктермен шығыс бөлімінің журналында жарияланады да, Европа ғалымдары «Манас» жырымен осы арқылы танысады. Сондықтан болар Ә.Марғұлан Шоқан үзіндісінің жоқтаушысы туралы жақсы пікірлер білдіреді. Ал ғалыммен пікірлес болған А.Н.Смайловичтің сөзінен үзінді келтірейік: «Екі нәрсені қолыма түсіре алмай жүрмін. Бірі сол Шоқан жазып алған «Манас» жыры, екіншісі «Қазақ-қырғыз және хандар шежіресі». Бұл екеуі де Ленинград кітапханаларында жоқ, «Манас» табылуы екіталай сияқты. Оны табудың соңына қырғыз тілін жетік білетін П.А.Фалев те түскен еді. Бірақ ешнәрсе шықпады. Сондықтан қырғыз эпосының құрылысы туралы зерттеулерінде ол тек В.В.Радлов жиғандарына ғана сүйенді. Сіз маған қазақ-қырғыз хандар шежіресін тауып берсеңіз көп алғыс айтар едім» [3, 6].

Байқап отырғанымыздай, орыс ғалымдары Шоқан аудармасымен ғана қанағат тұтпай оның қырғыз текстің іздестірумен болған. Туған топырағымыздан шыққан ғалымның төл қазынамызбен қатар қырғыз, алтай, түрікпен, сақа, өзбек халықтарының да ауыз әдебиеті нұсқалары туралы құнды пікірлер айтқанын білетіндіктен Шоқан жазып алған үзіндіден өздерінің зерттеу межесіне қажетті

көп құпиялардың бетін ашамын деп үміттенген. Сонымен бірге сол XX ғасырдың басында-ақ олар Шоқантану ғылымының пайда болуына үлес қосқан және Шоқанды Шығыс әдебиетінің көрнекті өкілі деп бағалап, ғылым алдында мойындаған. Ә.Марғұланның бұл деректері осысымен де қымбат.

«Манас» жырын ең алғаш Европаға танытқан Шоқан Уәлиханов екенін дұрыс таныған ғалым жырдың: «Қысқаша сюжетін бірінші болып хатқа түсірген Ферғанада жасаған Сейфуддин Ахсикенти еді,»- деп ХҮІ ғасырдың бас кезіне апарады. «Бірақ Сейфуддиннің жазғандары Орта Азия халықтарының әдебиетінде кеңінен тарамай, сол дәуірдің өзінде белгісіз болып қалып қойған. Сондықтан қырғыз туралы жазған «Мұасинафтардың» бірде-бірі Мұхамед Хайдар, Бабур, Хафиз, Тыным, Ескендір-Муниш т.б. бұл жазуды еш жерде атамайды. Егер сондай кісілердің біреуі атаған болса, «Манас» жыры, әрине, Оғыз-наме «Шайбани-нама» сияқты Орта Азия әдебиетінде әлдеқашан белгілі болар еді» [3, 7] – деп өкініш білдіреді. Сейфуддинді «Шайбани-намені» жазған Бенаймен салыстырады, әрі оның «тарих жинағын» аударып, халық игілігіне беру керек деп есептейді. Осы пікірімен Шығыс әдебиетінде өзіндік ғылыми-зерттеу мектебі болғанын дәлелдейді. «Манас» жырының үзіндісін іздеп жүріп көптеген құнды материалдар тапқан ғалымның бұл бағыты бүгінгі күнде де өзектілігін жоғалтқан жоқ.

Ә.Марғұлан Ш.Уәлихановтың «Манас» жырының үзіндісін жазып алу тарихын зерттеуде ғалымның эволюциялық өсу жолынан өткенін терең қарастыра білген.

Бұл тұрғыдағы жұмысын жеке бір тұлғалы ғалымның шығармашылығын зерттеудегі айырықша үлгі деп бағалауға болады. Әрине бұған дейін фольклортану ғылымында жекеленген тақырыптар мен белгілі ғалымдардың шағармашылығын зерттеу өзіндік қалыптастыру жолынан өткен еді. Солардың бәрімен салыстырғанда Әлкей Хақанұлының өзіндік бағыт-бағдары танылатын секілді. Жас ғалымның туған халқының асыл қазынасын жоғарғы мәдениеттің биік үлгісі ретінде таныту үшін араласып жүрген қызу шағын өз басынан өткізіп сезінген секілді.

Шоқанның Омбыда оқып жүрген кезінде-ақ «Манас» жырын ұстазы Н.Ф.Костылецкийдің лекциясынан танысып білгенін және шәкірттерін өзінің мақсатты жұмысына пайдалана алған ұстазының тапсырумен демалыс кездерінде әдеби мұраларды жинаумен де айналысқанын ғалым мұрағат қойнауын ақтарып жүріп зерттеп таныған. Жоғалған үзіндіні табам деп жүріп мол материалдарға жолыққан. Мысалы: «Мәліметтердің ішінде бұғы елінің билері Шапақ батырдың, Шералінің, Есім батырдың, Качибек Шераліұлының 1815-жылы генерал Глазановқа жазған хаттары бар. Ең тамаша жері сол, көп мәліметтің арасында «Манас» жырына кіретін екі сюжет бар, оның бірі, осы күнге дейін белгісіз жатқан ерлік жыры «Қоңырбай» «Ер-Нұра» оның сыртына Н.Ф.Костылецкийдің қолымен «геройческий эпос» деп жазылып қойған, екінші «Қарабас ұлы Манас»-ертегі түрінде жазылған ерлік жыры» [3, 7]. Осы мәліметтердің барлығы қазақ фольклортану ғылымы үшін де қажет дүниелер. Мұны ғалым «Манас» үзіндісін іздеп жүріп тапқандықтан манастану ғылымының жетістігі болары сөзсіз.

Ғалым Шоқанның «Көкетай ханның ертегісін» жазып алу кезіндегі тарихи-әлеуметтік жағдайларға да түсініктеме беріп өткен. Бұл кезеңді «Ұлы жүз қазағы мен Алатау қырғызының Россиямен байланысы күшейген шағы» -деп бағалап екі ел арасында елші болып жүрген тарихи қайраткерлердің де есімін атап өтеді. Елшілік сапарының санын құрамын айқындап оларды шекаралық әкімдердің де ұнатып қарсы алатынын, себебі солардың айтуы бойынша халықтың рухани тіршілігін жазып алып, Петерборға жіберіп отырғанын зерттеу тезінен өткізеді.

«Манас» жырын және тағы да басқа жырларды жазып алуда осындай баянды жағдайлардың болғандығын айта келіп, оның белгілі дәрежеде Шоқанға да қатысы болғанын ескертеді. Яғни Шоқан «Манас» жырының үзіндісін жазып алуға дейін жырдың мазмұнымен жақсы таныс болған. Шоқанның Манас жырын жазып алуға дейінгі дайындығын, тарихи әлеуметтік жағдайларды, қазақ интелегенциясының қалыптасу кезеңін жақсы аша білген ғалым қазақ фольклортану ғылымының ертедегі бастауларын, қалыптасу, даму дәуірлерін арнайы қарастырмаса да деректермен сүзгіден өткізіп отырады. Мұхамед Хайдар, Бабур, Хафиз, Тыныш, Ескендір-Муниш т.б. ғаламдардың атын атап, таныстырмалық-түсіндірмелік бағыттағы еңбектеріне тоқталады. Олардың еңбектерін жаңашыл бағытпен жалғастырған Шоқанның дәуірін және онымен бірге еңбек еткен Халиулла Өскенбаев, Мұстафа Бүркітбаев, Садуақас Анаев т.б. жинаушылардың атқарған істерін қарастыра отырып, қазақ интелегенциясының өсу жолын танытады.

Шоқан «Манас» жырына байланысты шежіре сөзді ең алғаш К.Л.Врангельдің жазбаларынан

оқығанын айта кету арқылы әдеби мұраларды жинаушы орыстың ориенталист ғалымдарының еңбектеріне тоқталып өтеді. Жетісу өлкесін билеген барон Врангельдің өзінің қарамағындағы түркі тілдерін жақсы білетін тілмаштары Фролов, Бардашев, Нифонтьев арқылы Ұлы жүз қазағы мен қырғыз халқының шежіресін, аңыз сөздерін, ертегі жырын жинап Омбыдағы шекаралық комиссияның қарамағына жіберіп отырғанын, оған ой түсіріп, із қалдырған шекаралық комиссияда жұмыс істеген И.Штейнгель мен М.В.Ладыженский екенін атайды. К.Л.Врангель XIX ғасырдың отызыншы, қыркыншы жылдары қазақтың халық әдебиетімен әуестенген танымал ориенталист ғалым екенін айтып, қырғыз және қазақ фольклорларындағы ұқсастықтарды жинау мақсатында зерделейді. «Барон Врангель жоғарғы білімі бар, осы орынға әдейі арнап қойылған кісі» [3, 9] – деген пікірі арқылы орыстың ориенталист ғалымдарының әдеби мұраға іждахаттылықпен қызығу мақсатының себебін ашуға тырысады.

Шоқанның Ыстықкөл саяхатын қарастырған Ә.Марғұланның зерттеулері уақиғаларының дәлдігімен, өзіндік пікірлерімен қызғылықты. Манастың Бозтөбесінің тарихи орны осы күнге дейін Шарын өзенінің бойында сақталып келген. Ол туралы мәліметті Шоқанның бірінші болып жарыққа шығарғаны аса игілікті іс еді,» [3, 10] – деген пікірі тарихи-этнографиялық бағыттағы Шоқан еңбегіне берілген адал баға еді.

Шоқанның қолжазба дәптерлерінің де көп болғанын, бірақ өкініштісі ғалым қайтыс болған соң әрбір кісілердің қолына тарап кетіп, оны анықтап ретке түсіру, табу ісінің қиынға айналғанын байқаймыз. Шоқанның осы қолжазбаларының түпнұсқасын табу мақсатында Ә.Марғұлан мұрағатпен көп жұмыс атқарып, «Көкетай хан ертегісін» тауып алуы үлкен мәні бар іс еді. «Табылған дәптерлердің кейбіреуі «Көкетай хан ертегісімен» бірге топталған. Олардың біреуі түгелімен Шоқанның өз қолымен жазылған. Оның мазмұны бір ғана қырғыз халқының мифі, ертегісі, аңыз әңгімелері. Екінші дәптер Кенесары қолының Алатау қырғыздарымен соғысқан тарихи оқиғаға арналған. Шоқанның өзге дәптерлерінен ғылыми аса бағалылары «Едіге жыры», Қозы Көрпеш -Баян сұлу», «Қоңырбай, Ер Нұра» Манас тобына кіретін ерлік жыры «Күмісхан, яки Қарабасұлы Манас», мақал сөздер, жұмбақтар тағы басқалар [3, 12]. Яғни ғалым атаған дәптерлердің көпшілігі «Манас» жырымен қатар жазылып, бірге қарастырылғаны, соған орай тоқталғаны байқалады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Машинский С.Н. Классика и литературная наука. –Москва: Знание, 1970. –211 с.
2. Кәкішев Т. Оңаша отау. –Алматы: Жазушы, 1982. –224 б.
3. Марғұлан Ә.Х. Шоқан және «Манас». – Алматы: Жазушы, 1971. –164 б.

ЛОГОТИП ДИЗАЙНЫ

*Еркін Ж.Ж., аға оқытушы,
Жасқанатқызы Ж., студент
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ*

Қазіргі заманғы нарықтық экономикамен бәсекелестік жағдайында, бір ғана елде 500-ден артық кәсіпорын болған жағдайда, олардың әрқайсысы өзінің фирмалық стилі туралы мәселе фирмалық стиль негізі ретінде өте өзекті болады, себебі оны жасау өте ұзақ уақытты алатын және күрделі үрдіс. Өзіндік логотипті және фирмалық стильді жасап пайдалану өсіп келе жатқан компаниялардың танымал атрибутына айналууда.

Кейбіреулер «фирмалық стильдің болуы танымдылықты және қазіргі уақытқа сай болуды білдіреді» деп санайды. Ал, басқалары «мен де қалыспаймын» деген негізбен әрекет етеді. Біреулерге фирмалық стиль инвестордың талабы бойынша сату алдындағы дайындық ретінде керек болады. Ал фирмалық стилді жасаудағы шынайы қажеттілік оны пайдаланудан келетін тиімділік барысында көрінеді.

Фирмалық стиль бірінші кезекте компанияға бәсекелерінің арасынан графикалық және басқа да константы арқылы ерекшелену, танымал болу (идентификация) және есте сақталып қалу үшін керек. Жақсы танымал болғандықтан, жарнамалық компанияларға кететін қаржы сомасы азаяды. Танымал фирмалық стильдің болуы жарнаманың тиімділігін едәуір арттырады.

Сонымен, зерттеу өзектілігі сол нарықта өз өнімін табыспен сату үшін фирмалар мен компанияларда өзіндік логотиптің болу қажеттілігі мен оның маңызды екендігін көрсетеді.

«Фирмалық стиль - ол фирманың барлық заттары мен шараларына бірегей образ беретін әдістер бірлігі; ол фирманың тауарын есте сақтау мен тұтынууды ғана арттырып қоймайды, сонымен қатар оның барлық қызметін де жақсартады; сонымен қатар тауар мен қызметті бәсекелестердің тауары мен қызметіне қарсы қоюға мүмкіндік береді». [1]

Фирмалық стиль қызметтерінің ішінен мыналарды бөліп алуға болады:

- Идентификация. Фирмалық стиль қажетті тауарды (фирманы, қызметті) айырықша іздемей-ақ сыртқы келбетінен тауып алуға мүмкіндік береді.

- Сенім. Егер де тұтынушы өнім (қызмет) сапасына бір рет көз жеткізетін болса, ол сенім аталған фирманың барлық өнімдеріне де кең түрде қолданылады. Сонымен қатар, фирмалық стильдің болуының өзі сенім туғызады.

- Жарнама. Фирмалық стильдің болуы жарнама тиімділігін едәуір арттырады. Сонымен қатар, фирманың фирмалық стилі бар барлық нысандарының өзі жарнама болып табылады. Осы жерден келіп фирмалық стильдің ең басты міндеті шығады, ол сатып алушының санасына сапасы жоғары бағаланатын дұрыс көңіл-күй қалдыру және кәсіпорынды танымал ету.

Фирмалық стиль мекемеде мынандай қызметтерді орындай отырып, мынандай артықшылықтармен қамтамасыз етеді

1) корпоративтік рухты арттырады, қызметкерлердің бірлігін қамтамасыз етеді және оларды жалпы істе біріктіреді; фирмалық отансүйгіштікке тәрбиелейді; сонымен қатар тауардың сыртқы түрі мен фирма тұрғынжайлары эстетикалық деңгейді арттырады;

2) тұтынушыға жарнамалық ағыс ішінен қажетті тауарды жылдам әрі оңай тауып алу үшін бағыт алуға көмектеседі;

3) тұтынушыға фирманың өндірген тауары үшін жауапкершілігін көрсетеді;

4) қоғамға компанияның жұмысының сенімді және тұрақты екенін көрсетеді; жарнама мен PR шығындарын азайтады, сонымен қатар оның тиімділігін арттырады және дұрыс бренд құрады.

Егер де фирмалық стилді пайдаланудағы барлық артықшылықтарды қорытындылайтын болсақ онда фирманың оң имиджін қалыптастыруда фирмалық стилді пайдалану ең басты құрал деп айтар едік.

Сонымен қатар «кәсіпорынның фирмалық стилінің мәні жоғары және маркетингтегі басқа да маңызды компоненттермен қоса сату мен маркетинг саласында жеке қызметті құрайды» деп сенімді түрде айта аламыз.[2]

Фирмалық стиль элементтері

Фирмалық стиль жүйесіне мынандай элементтер кіреді:

- товарлық белгі;
- фирмалық шрифттік жазу (логотип);
- фирмалық блок
- фирмалық ұран (слоган);
- фирмалық түс (түс);
- фирмалық шрифттар комплексі;
- корпоративтік кейіпкер;
- тұрақты коммуникант (фирма тұлғасы);
- фирмалық киім;

Логотип компанияның фирмалық стилінің басты атрибуты болып табылады. Логотипті жасау фирмаға және оның тауарына көңілді аударту үшін қажет. Логотип жасау - ол концепті мен сауда маркасының визуалдық көрінісі.

Логотип жасау немесе тауар белгісін жасау – белгі немесе символ жасау арқылы құрылады. Ол қарапайым, үйлесімді, ассоциативті қатарда, тұтынушының санасында өнім туралы түсінік қалдырады.

Сапалы логотип – ол брендті танудың, компанияның миссиясын тану, оның тұтынушыға деген көзқарасы мен нарықтағы орнын көрсететін символ. Миллиардтаған логотиптер бар. Олардың ішіндегі ең үздігі жадымызда сақталып қалады. Дизайнердің басты міндеті - ерекшеленіп тұратын және компанияның маркетингілік стратегиясымен үйлесетін логотип жасау болып табылады.

Логотип жеке өзі әрекет ете алмайды, ол жарнамалық концепцияға үйлесіп кетуі керек. Тұтынушылар үшін логотип дегеніміз - ол компаниямен, өніммен немесе қызметпен танысу болып табылады.

Логотипті, белгі немесе марканы жасау барысында ұстанатын негізгі ережелер мен критерийлер:

1. Жекелілік.

Аталған белгі нарықты ерекшеленуге және бәсекеге қабелетті болуға мүмкіндік береді. Ол талап логотип жасау барысында негізгі болады және белгіні тіркеуге мүмкіндік береді, сонымен қатар басқа да шаруашылық субъектілерінің құқықтарын бұзбай пайдалануға мүмкіндік береді.

2. Бірегейлік.

Ол бәсекелестердің логотиптерінен ерекшелеуші. Ол қасиет аталған тауарға тұтынушылардың қайсысында болсын жағымды эмоция, дұрыс ассоциация қалдыруы керек.

3. Функционалдығы.

Логотип жасау барысындағы маңызды және айырықша критерий. Мысалы, логотип немесе тауарлық белгі фирмалық бланктарда және сайттарда, факс қағазында, сувенирлік өнімде немесе парақшаларда болуы мүмкін. Онда да логотип аздаған масштабты және қатысты түрде қарапайым болуы қажет. Логотиптерді жасаудағы осы талаптар жарнамалық сипатта және тұтынушы тез айыра алатын элементтерді пайдалануды меңзейді. Қабылдаудағы жеңілділік тұтынушының орташа деңгейдегі эрудициясына бағытталу арқылы қамтамасыз етіледі, белгі құрамының немесе логотип элементтерінің шектеулі болуына есептеледі. Логотип жасаудағы тағы бір маңызды элементтердің бірі - тауар белгісінің ассоциациялылығы.

4. Ассоциациялылық.

Тауарлық белгінің аталған белгісі байланысты көрсетеді, ол тауар белгісі мен олар маркалап отырған тауар ерекшеліктеріндегі байланысты көрсетеді. Логотип жасаудағы немесе тауарлық марка жасаудағы осы белгілердің барлығы өзара байланысты. Логотип, тауар маркасын жасаудағы жекелілік, қарапайымдылық және тартымдылық оны тұтынушының есінде қалдыру кепілі болып саналады. Тауар белгісінің оңай танылуы мен жекелілігі қорғанысты қамтамасыз етеді және оны қолдан жасаудан қорғайды.

Жекелілік белгіні тіркеу барысында-ақ қажет болады, ал танымдылық салдарды болдырмайды, оны кең танымал болған уақытта да қорғайды және ауыздан ауызға кең тарайды.

Бірінші әсерді екі рет қайталауға болмайды. Сондықтан компанияның образы тұтынушыға күмән мен қолайсыздық туғызбауы керек.

Логотип – ол болашақтағы сауда маркасының іргетесі, оның басты элементі, сондықтан логотип құруға немесе сауда маркасын жасауға және оны жасайтын адамға да мұқият қарау керек. Қандай да бір фирмалық стиль құру логотип жасаудан басталады. Логотиптер жасау ол логотип дизайнынан басталады, яғни компания логосы көрсететін идеямен жұмыс істеу болып табылады. Онда фирмалық стиль атқаратын мақсатты дұрыс түсіну қажет. Мақсатты құрып алғаннан кейін логотипті дайындау басталады.

Логотипті сауатты құра білу оның түсін, шрифтін және т.б. сипаттарын айыра білуді де көрсетеді.

Логотип компанияның фирмалық стилінің орталық элементі болып табылады, сауда залындағы графика немесе жарнамадағы типографиялық шрифтер, әдетте логотипті таңдағаннан кейін таңдалады. Дүкенге кіргенде немесе сөреден тауар таңдағанда сатып алушының бірінші көретіні - тауардың атауы. Мамандар логотипті корпоративтік жекеліліктің жүрегі деп тегін атап жүрген жоқ, ал американдық дизайнер Мильтон Глэйсер логотипті образды түрде «бренд қақпасы» деп атады. [3] Логотип көмегімен тұтынушы брендті тез таниды, онымен ол бар болғаны бірнеше секунд ішінде тез жақындасып кетеді. Сондықтан логотипке қойылатын негізгі талап танымалдылық, тұтастық, қысқалық.

Сонымен қатар, брендтің атап айтқанда логотиптің эмоционалдық толықтығына көп көңіл аударылады. Артып келе жатқан стресс жағдайында логотиптер тұтынушыларға оң эмоция беруге міндетті. Әдетте, қабылдауға жеңіл - фирмалық символдар мен белгілер болып табылады. Визуалдық образдарға қарағанда ол оқуға уақытты қажет етеді. Слогандар клиентке бағытталуы мүмкін немесе бәсекелестер алдында өз ерекшеліктерін көрсетуі мүмкін: «Ең жақын

төмен бағалар» («Бестік» желісі). « Логотипте бағаның төмендігін көрсету сатып алушыға еш әсер етпейді, ол әдіс өте кең тарап кетті. Логотипте көрсетілген ой белгілі бір әрекет бағытында, бір топ сатып алушыға мақсатты түрде бағытталған болуы керек, ол үнемі бағаның арзандығын көрсетпейді. Психологтардың айтуынша, сатып алушы логотиптің мағынасынан бұрын мәтін формасы мен мәтін түсін бірінші қабылдайды.[4] Сонымен, логотиптегі көрсетілген эмоция шрифт арқылы әріптің орналасуы мен графикалық нысан түрі арқылы беріледі. Ойылып жазылған шрифт тауар маркасын қолдануға болатынын немесе компанияның элитарлық позициясын көрсетеді деп саналады. Сонымен қатар шабылған шрифты компанияның массалық сегментке жұмыс істейтінін көрсетеді. Соңғы уақытта баспасөзде типографикаға көңіл аударатын көптеген жарияланымдар пайда болды. Ол отандық нарықта ресейдің және шетелдің брендтік агенттерінің жұмыс істейтінін көрсетіп отыр, олар осы мәселелерге көп көңіл бөле бермейді. Сонымен қатар нарықта жалған кәсіпқойлар да көп болып отыр.

Нәтижесінде сатып алушылар ойып жазылған әріптері бар немесе латын әріптерімен жазылған кириллицаға ұқсас логотиптерге ғана көңіл аудара бастады. Кейде сатып алушыларға олар атауын оқи алмайтын дүкенге келуге немесе атын оқу қиындық тудыратын өнімді сатып алу ұсынылады. Мамандар типографиялық талас тудыратын идеяларға сараптама жасап жатыр, ондай логотиптер көбіне теріс әсер қалдырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Добробабенко Н.С. «Фирменный стиль: принципы разработки».- М: Инфра-М., 2003» -с. 67
2. Гермонова Л.Ю. «Эффективная реклама в России. Практика и рекомендации. Практика бизнеса» М.: Гелла-принт» 2002. - с. 16
3. Попов С.Г. «Основы маркетинга, учебное пособие»- СПб.: Питер, 2001. – с. 149
4. Уильям Уэллс, Джон Бернет, Сандра Мориарти «Реклама принципы и практика» - с. 65

ДІЛІМНІҢ ТІЛДЕГІ КОНЦЕПТІЛЕРДЕ КӨРІНУІ

*Кадина Ж.З, ф.ғ.к., доцент,
Сатеева Б.С, ф.ғ.м., аға оқытушы,
Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ*

Әрбір халықтың өзіндік ділімі бар, сондықтан этностың өзінің бет бейнесі, ерекшелігі халықтың тарихында айқындалмауы мүмкін емес. Ділім ұғымын адамдардың нақты ісінен, өмір сүру тәсілінен, ойлау жүйесінен бөліп қарауға болмайды. Менталитетке халықтардың тұрмыс-жағдайынан қалыптасқан мінез-құлқын, әдет-ғұрпын, ойлау жүйесін, салт-санасын бейнелейтін рухани келбетінің сомдалған жиынтығын жатқызуға болады.

Лингвомәдениеттануда және когнитивтік лингвистикада ділім ұғымы этностың сана сезімінде қалыптасқан әлемнің бейнесі ретінде зерттеледі. Ділімнің көріністеріне ұлттық сана, ұлттық ойлау жүйесін, наным-сенімдерді, көзқарасты жатқызуға әбден болады. Егерде менталитет ұлттық психологияның, ұлттық дәстүрлердің көріністері болса, онда әр ұлттың менталитеті әр түрлі, бірі-біріне сәйкес келмейді. Әр халықтың менталитетінің ерекшелігі бар, себебі әр халықтың менталитеті түрлі табиғи-жағрафиялық ортада қалыптасады. Қоршаған ортаны біркелкі түрде халықтар қабылдай алмайды. Ділім қоршаған ортаның жағдайына қарай, этностардың табиғатына сәйкес, күнделікті тұрмыста орындайтын іс-әрекеттің бағытына орай ерекшелене қалыптасады. Мысалы, қазақ менталитеті европалықтар шеңберіне сыймайды.

Менталитет ең бастапқы түрде туған жағрафиялық ортаға, материалдық негізге, әлеуметтік-саяси жағдайларға байланысты. Д. Кішібеков қазақ менталитетінің кейбір ерекшеліктері турасында: «біріншіден, ұдайы мал бағып, соның соңында көшіп, қонып жүрді. Ол үшін кең дала, жазық жайлаулардың, тіпті шөлді жерлердің қажеттілігі еді. Екіншіден, көшпелі халықтың бүкіл өмір сүру тәсілі, әдет-ғұрпының сол көшпелі тұрмысқа, тұрған үйі, киген киімі, ішкен тамағы - бәрі сол жағдайға орай сәйкестендірілгені. Үшіншіден, көшпелілердің бір жерге шоғырланбай мал бағу жағдайына сәйкес ауыл-ауыл болып, бірінен-бірі алшақ тұруы [1].

Қазақ менталитетінің қалыптасуына оның кең даласы, көшпелілік тұрмыс-салты, мал

бағу іс-әрекеті үлкен әсер еткен. Ал, орыстар, гректер ділімі мүлдем басқа географиялық ортада қалыптасқан. Теңіз жағасында тұру, отырықшылық жағдайда бидай, жеміс-жидек, көкөніспен шұғылдану – осының бәрі де олардың мінез-құлқын, өмір сүру тәртібін, отырықшылық өміріне орай сәйкестіндірген. Ділімнің қалыптасуына ең бастапқы ықпал еткен күнделікті тұрмыстық іс-әрекет. Егерде қазақтардың негізгі өмір сүру тәсілі – мал бағу болса, орыстар, гректердің негізгі іс-әрекеті жерді өңдеу, балық шаруашылығымен шұғылдану, түрлі дақылды өндіру. Сондықтан, олардың салт-дәстүрлері де, мінез-құлықтары да осы екі негізгі (теңіз ісі, ауыл шаруашылығы) кәсіптеріне орай қалыптасқан. Қазақ халқының негізгі іс-әрекеті мал бағу болғандықтан, оның ділімі, ұлттық рухы, ұлттық санасының белгілері осы бағытта қалыптасқан.

Ұлттық сана дегеніміз белгілі бір ұлттың өкілі сезініп, ұлттық ортақ территориясына құштарлықты көрсете біліп, өзінің этносының құндылықтарын мадақтау, соларға бейімділігін арттыру. Ұлттық сана-сезімнің болуы, белгілі бір этностың көрсеткіші тәрізді. Жеке тұлғаның өзіндік санасы белгілі бір ұлттың өкілі ретінде ғана көрініс берумен шектелмейді. Қоғамдық ұлттық сана этностың, ұлттық қауымның объективті түрде сомдалған тұлғаларында айқындалынады. Айқындайтын тұлғалар: тіл, этникалық нормалар, құндылықтар, ритуалдар, халық мәдениетінің шығармалары.

А. Айталиевтің пайымдауынша, ұлттық тіл этностық қауымдастықтың жай ғана қатынас құралы емес, оның ерекше қасиеттерін ар-намысын, асыл – қасиеттерін, қайталанбас ерекше қасиеттерін көрсететін фактор [2].

Тілдік сана ұлттық сананың тілдік тұлғасы. Тілдік сана арқылы ғаламның тілдік суреті бейнеленеді. Сол арқылы бір этнос басқа этностан жіктелінеді.

А.А. Леонтьевтің ойынша, егерде тіл заттық немесе вербалдық тұлғада сомдалған мағыналардың жиынтығы болса, ұлттық сана тіл арқылы вербалды түрде сомдалынып, ғаламның бейнесін суреттейді. Тілдік санадан когнитивтік сананы айыра білу керек. Когнитивтік сана заттарды тану процессінде орын алатын құбылыс. Ол заттар туралы ұғымды қалыптастырып, сол заттарды осы ұғым бойынша бір-бірінен ажыратуға көмектеседі, сол заттармен не істеу керек, қалай қолдану керек деген сұрақтарға жауап беріп, баға береді [3].

Ойлау жүйесі адам балаларына ортақ болғанмен, әр халықтың ойлау ерекшелігі болады. Сол ойлау өзгешеліктері когнитивтік механизмдердің негізінде жүзеге асады. Когнитивтік механизмдер дегеніміз- әр халықтың ғаламдағы заттар туралы түсінік беретін фреймдер. Барлық халықтың ойлау жүйесі бір болғанмен, әр этностың ойлаған зат туралы түсінігі әр түрлі болады. М. Мұқановтың ойынша, «осындай деректер әрбір елдің тіршілік кәсібіне, ұлттық дәстүріне байланысты, әр елдің ақылының өзіне тән неше түрлі ерекшеліктері болатынын жоққа шығаруға болмайды. Мұндай ерекшеліктердің бәрі сол адамның өмір сүрген ортасымен тығыз байланысты болып келеді [4]. Ұлттық ойлау жүйесінің өзгешелігі мынада: 1) объективті әлем туралы әр халықтың түсінігі бір болғандықтан (логикалық ой-жүйенің негізінде), заттарда бәріне де ортақ әмбебаптық белгілер жіктелінеді. (универсальные признаки). Сол негізгі белгілер арқылы зат туралы қажетті түсінік қалыптасады. Бірақ бұл затта қосымша белгілерді де жіктеуге болады. Олардың негізінде зат туралы факультативті ұғым пайда болады. Факультативті ұғымдар әр халықтың затты әр тұрғыдан, тұрмыс-тіршіліктің, қоршаған ортаның көлеңкесінен қараудан туындайды. Факультативті ұғымдар сөз мағынасының, ұлттық құрамдас бөлшектерінің іргетасы. Г.Г. Гиздатовтың байқауынша, әр сөздің ассоциативтік кеңістігінде үш түрлі белгілер айқындалады: 1) қажетті белгілер; 2) затқа сипаттама беретін белгілер; 3) факультативтік, идиоэтникалық белгілер. Қажетті белгілер ұғымды белгілі клас-тобына сәйкестендіреді; сипаттама беретін белгілер аталған классқа тән қасиеттерді көрсетеді, ал факультативті белгілер әр этностың затқа деген ерекше көзқарасынан, танымал қабілеттілігінен туындаған қасиеттерді бейнелейді [5].

Ұлттық ойлау жүйесінің ерекшеліктері тілдегі концептілер арқылы көрініс береді. Көшпелі қазақ қоғамының өндірісі – мал бағу, төл өсіру, сол арқылы өмір сүру. Осындай көшпелі елдің өндіріс тәсілі отырықшы, егін шаруашылығымен шұғылданатын немесе өндіріспен айналысатын елдерден айрықша болатынын дәлелдеп көрейік. Сол үшін біз ұлттық рухтың - ұлттық болмыстың ұйытқысы - ділімнің тілдегі көрінісін зерделейік. Ұлттық рух халықтың тілі мен тарихынан, дәстүрі мен дүниетанымынан, діні мен ділінен, салты мен санасынан тиянақ табады. Ол - тарихи категория, мезгіл мен мекеннің ауысуына қарай түрленіп-түлеп отырады, бірақ қаншама өзгеріске ұшыраса

да өзінің көректенер көзін – энергетикалық мәйегін жоғалтпауға тырысады. Сондықтан белгілі бір дәрежеде ұлттық рух дегеніміз – ұлттық энергия.

Қазақ халқының ұлттық энергиясының - ділімінің өзгешелігін біріншіден, малжандылықта көруге болады. Қазақ малын қадірлеген, өйткені көшпелі қазақ қоғамының өндірісі – малды баптап, күту. Мал жесе тамақ, кесе – киім, оның өнімі – баспана болған. Қазақ малды «төрт түлік» деп, малды сан-қилы мақал-мәтелдерде бейнелеген, мысалы: мал екеш мал да, от жеп су ішкен жеріне тартады: туған жердің түйе жейтін жапырағы да дәрі, түйе ойнайтын топырағы да дәрі; ай мүйізді қошқар, ала тайдай бұлдірді, егіз қозыдай, кәрі қойдың жасындай жасы қалды, мал құлағы саңырау, мал сілекей алды, сиырдай мүйізді, сиырдың бүйрегіндей бытырады, сиыр мінез, сиыр құйымшақтатты т.б. [6].

Қазақ әсіресе жылқы малын бағалаған, себебі жылқы мінсең көлік, ішсең ашытқан сүті қымыз, жесең тамақ, кесең киім. Сондықтан да қазақ жылқы малын қадірлеп, былай деген: «Қасиетті жануар. Біздің тегіміз - түркі, түлігіміз жылқы. Содан да болар атам қазақ: қой – береке, түйе – ғазиз, ал аттың жалына қиямет күніне шейін жақсылық байлаулы тұрады, - дейді. Жылқы төрт түліктің төресі. Тәқаппар, сезімтал, кірпияз, киелі жануар» (Егемен Қазақстан, 31, 2002). «Бір бие бұлақ басы, екі бие елдің асы, үш бие – теңіз, теңіздегіні бермеген доңыз» - деп қазақ жылқы малының берекесін айтады, қонақжайлылыққа тәрбиелейді.

Қазақ жасынан атқа мініп үйренген, өмірі, барлық іс-әрекеті осы жануарлармен тығыз байланысты, сондықтан да «ат» түлігімен байланысты алуан – түрлі фразеологизмдерде бар, мысалы: ат соқты, ат басын бұрды, ат басын тартты, ат басындай алтын, ат басын тіреді, ат бойы, ат бауырына алды, ат жаратты, ат жарыс, ат жетпес, атан жетпес жерді, атқа мінер, ат қосы, ат құлағы көрінбейді, ат құлағында ойнайды т.б.

Атқа байланысты фразеологизмдерді семантикасы жағынан бірнеше топқа бөлуге болады. Ол топтарда адамның түрін, мінезін, құлығын бейнелейтін фразеологизмдер баршылық, мысалы, жеңілтек, ұшқалақ, мінез: атқа жеңіл құдаша, ат бауырына алды (қатыгез), атқа мінер (пысық), ат құлағанда ойнайды (пысық, икемді), ат міңгізді, тон кигізді (қонақжайлылық), ат үстінде ұйықтады (мазасыз, тынышсыз), тайын Тәңірісіндей көрді (сараң адам), ат ойнатты (астамшылық жасайтын өктемді адам туралы), атой салды (жауынгер мінезді адам), ат көпір қылып алды, ат көпір қылып беру (дархан мінез туралы), т.б.

Қазақтар түйені Ойсыл қара дей отырып, оған ерекше мән берген. Қазақтың көшпелі мал шаруашылығы түйесіз мүмкін емес - ті, сондықтан түйе қазақ үшін қымбат мал. С. Кеңесбаевтың сөздігінен бірталай мысалдар келтірейік: түйеден түскендей ету (дөрекі, орынсыз), түйе кекірік (өлшеусіз тойып кеткендей кекірік), түйе қомында жүріп (күй таңдамау), түйе қотыр сөз (біреуді қажай айтылатын сөз), түйенің танитыны жапырақ (білетіні бірақ нәрсе), түйені түгімен жұту, түйе өркештеніп жатыр (қырат жер), түйе үстінен ит қапты (икемсіз, болбыр), түймедейді түйедей қылды.

Малдың сапасы тіршілік қажеттілігіне байланысты, әр түліктің өзінше бағасы бар, мысалы, М.Әуезов өлген азаматтың құнына беретін бағаны: «Әзімханның өлімін ырғайлы жоқтаусыз қалдырған жоқ. Ол жақтан жылқы аламыз деп барып, кісі де өлтірді ... кегін де алды ... Әзімхан басына жүз түйенің құнын да (қымбат төлеу деген мағынасында) алды (М. Әуезов. Қаралы сұлу. 269-б).

Қой атаулары бар фразеологизмдер:

Қойдай жуас, қойдан қоңыр, қоймінез, - десе, іс-қимылдың, әрекеттің берілісі мына тіркестерде сипатталады қой үстіне бозторғай жұмыртқалады (тыныштық) қойы тауға жайылып жатыр (тұрмысы жақсы, шаруасы жай), қойдай өргізу, қозыдай көгендеу (дегеніне көндіру), қойдай жусатты (айтқанын істетті), қойдай бөріктірді (у-шу етті) т.б.

Төрт түліктің аты теңеулердің образы ретінде жиі қолданылады. Мал-жануарлардың аты, түрі, түсі, қимылы басқа құбылыстармен заттармен салыстырылып, ойлау нысаны туралы елдің жағымды, не жағымсыз пікірлерін, бағаларын көрсетеді. Осындай теңеулерді малдың аттары бойынша бірнеше топқа бөлуге болады: «түйе» малының атаулары, осы ұғыммен байланысты теңеулер: «... Алдыма алып анықтап қарасам, мөлдіреген бота көзінен меруерт жасы парлап-ақ кеткен екен (Ғ. Мүсірепов. Қазақ әйелі, 21-б); «Мен өзі, сірә, зерек емеспін-ау деймін, бір әңгімені естісем, соны бірден түбіне жетіп түсіне қоймай, ойыммен оқтын-оқтын қайтып оралып, күйіс қайырған түйедей талмап барып жұтатын әдетім бар» (Т. Ахтанов. Шырағың сөнбесін, 26-б).

Қой: Толық етті, ақ жүзді әйел болатын. Ашық мойны бұғақты, жұмыр сұлу еді. Бет тұлғасы да, аз кесектеу келсе де, сүйкімді сұлу болатын көзі қой көздеу, бұйраланған қара шашты еді» (М.Әуезов. Кінәшіл бойжеткен, 239-б); Қозы қарны бұлтиып, қоңыр костюмінің ортанғы ілгегін шерітіп тұрғанымен ісі жоқ (М. Сүндетов. Ескексіз қайық, 165-б).

Ат: Соғыстағы шапшандық, мықтылықтың үстіне, бұл қыстыгүні ат құлағы көрінбейтін боранда, айсыз қараңғы түнде жылқының ішінен бірде-бір күн қалмайтын» (М.Әуезов. Барымта, 224-б).

Сиыр: «Ақылдасайық... Ертеңнен басқа да жексенбі бар ғой Брест те қашық емес. Келесі жұмада барса да бұл мәселе осылай жіңішкеріп барып, сиыр құйымшақтанып бітіп еді» (Т. Ахтанов. Шырағың сөнбесін, 14-б);

Қазақ халқы үшін «мал» ұғымы мәнді, құнды көзқарасты білдіреді. Сондықтан да осы малмен байланысты ұғымдар көбінесе жағымды ұғымдарды бейнелейді, халықтың жағымды көзқарасын көрсетеді. Бұл жағдайда берілген бағалар қазақтың этнотілдік сатысына, ұлттың оң жүйесімен байланысты. З.К. Темиргазинаның пікірінше бағаның онтологиялық табиғаты адамның сана сезімімен және ойлау жүйесімен байланысты [7]. Бағаламалық, бейнелік компонент тілдік сана-сезімнің этномәдениеттік өзгешелігінің белгісі болып табылады. Төрт түліктің атауы бар компонентті фразеологизмдер көбінесе эмплитті – эксплицитті мағыналарды жүзеге асырады. Осы екі коннотациялар арқылы ұлттық реңкі бар фразеологизмдердің ұлттық ерекшелігі көрсетіледі. Егерде қазақ, орыс тілінде мал атаулары бар фразеологизмдерді салыстырсақ, онда біз олардың универсалдық және ерекшеліктік белгілерін атаймыз. Олар: 1) мал атаулары (төрт түлікті атау) жылқы (ат), сиыр, түйе, қой бар фразеологизмдер екі тілде де бар. Бірақ олар бір-біріне мағына құрылым жағынан эквиваленттік болса да ерекшеліктері бар: осы фразеологизмдердің коннотативтік мағыналары бірдей емес, себебі бағалаушылық мағыналары сәйкес келмейді. Орыс тілінде мал атаулары бар фразеологизмдердің коннотативтік мағыналарында субъективтік жағымсыз қатынасты мақұлдап көрсетілсе, ал қазақ тілінде жағымды қоғаммен мақұлданған субъективтік баға көрініс береді, мысалы, доңыз айбатты – (мақұлданбаған баға), талабы тай жеген бөрідей талабы таудай мағынасын білдіретін фразеологизмнің негізі – бөрі, бөрі сөзінің түркілер үшін ерекше мәні бар. 2. Осындай фразеологизмдердің бейнелік мағынасында халықтың, қоғамның жағымды, жағымсыз құндылықтар, бағдарлары айқындалады.

Ділімнің, ұлттық-мәдениеттің өзгешелігін білдіретін көрсеткіштердің бірі- идеографиялық маркерлер. Әр тілдің лексика-семантикалық жүйесінде сақталатын негізгі ұғымдар бірталай тілде белгілері бір болғандықтан универсалды болады.

Әр тілдерге ортақ семантикалық примитивтер ұлттық тілдерде идеографиялық жағынан нақтыланады, яғни семантикалық примитивтердегі көлемді ұғымды жан-жақты сипаттайтын мағыналық көлемі аз сөздер пайда болады. Осы сөздер көбінесе ұлттық өзгешелікті сақтайды, себебі олар жалпы ұғымды білдіретін сөздерді идеографиялық парадигматикалық қатарларда анықтап, негізгі ұғымды оның гиперонимиялық ұғымдарын келтіру арқылы семантикалық жағынан нақтылайды, мысалы, қазақ халқы мал шаруашылығын жақсы біледі, себебі ол көшпелілер үшін негізгі өмір сүру тәсілі, сондықтан, осы малмен байланысты іс-әрекеттердің атауларын малдың күтімін, өнімін, жайылымын сипаттайтын сөздер қазақ тілінің сөздік қорында көп, олардың ассоциативтік кеңістігі де көлемді.

Қорыта айтқанда, әр ұлттың ділімі тілде әр түрлі көрініс береді. Қазақ ділімнің этномаркерлер ретінде біз келесілерді атаймыз: 1) төрт түлек пен байланысты фразеологизмдердің өзгешелігі; 2) ұлттық теңеулердің лексикалық компонентінде қазақ елінің материалдық мәдениетімен байланысты атаулардың қалыптасуы; 3) семантикалық примитивтердің әр тілді халықтың ділімін қалыптастырып, негізгі іс-әрекеттің бағдарына, ыңғайына қарай нақтылануы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Кішібеков Д. Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең. – Алматы: Ғылым, 1999. –200 б.
2. Айталиев А. Ұлттану. – Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 1998. 220 б.
3. Гальперин П.Я. Языковое сознание и некоторые вопросы взаимоотношения языка и мышления // Вопросы философии, 1977. №4. -С.95-103.
4. Мұқанов М. Ұлттың ой-өрісі. -Алматы. 1978. 82 б.

5. Гиздатов Г.Г. когнитивные модели в речевой деятельности. –Алматы: Ғылым, 1997 –176 с.
6. Қазақтың мақал-мәтелдері. -Алматы: Раритет, 2004.
7. Темиргазина З.Оценочность как языковая категория // Поиск, 1999. №2. Серия гуманитарных наук. –С. 12-18.

АБАЙ ӘНДЕРІНІҢ КӨРКЕМДІК КӨКЖИЕГІ

*Кенжебекова Г.А., №81 ЖББОМ мектебі,
«Абайтану» пәнінің мұғалімі,
Қанағатов А., № 81 ЖББОМ мектебінің
10 сынып оқушысы*

Қазақ халқының ән әлемінде Абай Құнанбайұлының алатын орны ерекше. Ойшыл ақын, жаңашыл композитор – бір басына осындай мол дарын қонған Абай қаламынан қазақтың музыка тілін абайлық стильмен байытқан тамаша әндер мен күйлер туды. Ғасырлар бойы дамыған қазақ ән өнері ХІХ ғасырдың екінші жартысында көркемдік пен кемелдіктің шырқау шыңына өрледі.

Әннің, күйдің адам өміріндегі мән-маңызы туралы Абай өте бейнелі әрі терең тұжырым жасаған.

Қазақтың халық музыкасын терең білген әрі демократтық рухтағы орыс музыкасын жете бағалаған Абай композиторлық тума таланттың арқасында өз шығармаларында сол музыкалық дәстүрлердің интонациялық элементтерін бір арнаға біріктіре білді, сөйтіп қазақтың музыка тілін жаңа көркемдік бейнелеу құралдармен байытты.

Абай өз шығармашылығында халықтық ән өнерінің дәстүрін эстетикалық және этикалық көзқарасына орай одан әрі дамытты. Терең мағыналы өлеңдерін мәнерлі, баяу нақышты әуенмен қабыстыру шеберлігі арқылы өмірлік қуатқа толы реалистік образдар сомдады. Композитор әндерінен оның адам жанының терең білгірі, нәзік психолог ретінде болғанын көреміз.

Махаббат лирикасы тақырыбында атақты әндерінің бірі- «Желсіз түнде жарық ай». Бұл әнде сазгер махаббат мұңын табиғат үнімен, табиғаттың шексіз алуан түрлі бояуымен астастырып, тұтас бір бедерлі сурет тудырған.

Желсіз түнде жарық ай,
Сәулесі суда дірілдеп.
Ауылдың жаны – терең сай,
Тасыған өзен күрілдеп.
Қалың ағаш жапырағы,
Сыбырласып өзді-өзі.
Көрінбей жердің топырағы,
Құлпырған жасыл жер жүзі[1,59].

Өлең мен әуеннің мінсіз жымдасуынан туған біртұтас көркем дүние айлы түнде бозғылт тұманға бөккен өзеннің сылдырап, тау жаңғырығы мен сыбырласқан ғашықтарды көз алдыңызға әкеледі. Әннің қоңыржай әуені кешкі қоңыр самалдың үп еткен лебізінен туғандай әсер қалдырады. Ән сазы байсалды, бір қалыпты, мәнерлі.

Абай әндері өзінің көзі тірісінде жұртшылыққа кең таралып, халық сүйіспеншілігіне бөленген. Академик А.Жұбанов 1967 жылы халқымыздың профессионал әнші-композиторлары туралы жазған «Замана бұлбұлдары» еңбегінде Абай шығармашылығына арнайы очерк арнаған. Абай әндерінің бізге толық жеткен себебі – олардың халықтың жүрегінде сақталуға сапасы сай келетін шығармалар болғандығында, халық санасынан өшпес орын алғандығында. Абай әндерінің өзгешелігі– мелодиялық, ырғақтық жақтарындағы жаңалықтарында, идеялық мазмұнының ашықтығында.

Ән-күйдің сана-сезімге, көңілге әсер ететінін айта келіп, Абай:

Салған ән– көлеңкесі сол көңілдің[1,151],-десе,
екінші бір жерінде:
Ұйықтап жатқан жүректі ән оятар,
Оның тәтті оранған мәні оятар.
Кейі зауық, кейі мұң дертін қозғап,

Жас балаша көңілді жақсы уатар[1,151],-дейді.

Әннің көңіл күйі сан түрлі болатынын (музыка тілімен айтқанда, мажор, минор) Абай шебер түсіндіреді.

Әннің де естісі бар, есері бар,

Тыңдаушының құлағын кесері бар[1,151].

немесе:

Құр айғай бақырған,

Құлаққа ән бе екен?[1,158]- деген өлең жолдарында Абай музыканың жан қылын шерту орнына, жаныңды түршіктіретіні де болатынын айтады

Ол халық өлеңдерінің, музыкасының аса зор қоғамдық мәнін, эстетикалық көркемдік қасиетін терең түсініп, бағалай білді. Өлең мен ән-күйді ол халық өмірінің, арман-қуанышы мен мүддесінің, қайғысының, ой-сезімінің тамаша көрінісі деп санады. Және өлең-жырлар, ән мен күйлер халық даналығын, оның сарқылмас талантын танытатынын, халық өмірінің қайнар бұлағынан шыққан баға жетпес өнер екенін Абай зор шабытпен толғана айтып отырды. «Көңіл құсы күйкылжыр шартарапқа» атты өлеңінде ол әннің орасан зор мағыналық және мәнерлілік қасиетін ашып көрсетті. Ол «ақылдының өзіндей ойлы күйді» қандай жоғары бағаласа, терең сезімге толы әнді де сондай бағалайды.

Абайдың таза ән өлеңді бөліп алып, тек ән туралы айтатын шығармасы – «Көңіл құсы күйкылжыр шартарапқа».

Шырқап, қалқып, сорғалап, тамылжиды,

Жүрек тербеп оятар баста миды.

Бұл дүниенің ләззаты бәрі сонда,

Ойсыз құлақ ала алмас ондай сыйды

Ұйықтап жатқан жүректі ән оятар,

Оның тәтті оралған мәні оятар

Кейі зауық, кейі мұң, дертін қозғап,

Жас балаша көңілді жақсы уатар.

Көбінесе ән басы келеді ащы,

«Кел, тыңда!» -деп өзгеге болар басшы.

Керім толғап тауысар қаңғыр-күңгір.

Сол жеріне ойыңмен араласшы

Әннің де естісі бар, есері бар,

Тыңдаушының құлағын кесері бар.

Ақылдының сөзіндей ойлы күйді

Тыңдағанда көңілдің өсері бар [1, 151-б.].

Бұл сипаттаулардан әннің ең басты ерекшеліктерін – созылмалы әннің дауыс толқынының өзгеріс-қозғалысына негізделетінін, музыкалық дыбыстардың бірінен-бірі жоғарылы-төмен сатылап, әр түрлі үнмен айтылуына, осындай өзгеше бітім-құрылысына сәйкес әсем әуезділігін, адамның сезім күйін терең ашып бере алатын мәнділігін тани аламыз. Абай әнді күй деп те атайды:

Адам аз мұны біліп ән саларлық,

Тыңдаушың да аз, ол әннен бәһра аларлық.

Мұңмен шыққан, оралған тәтті күйге

Жылы жүрек қайда бар қозғаларлық? [1, 151-б.].

Күй дегенді жалпы әуен мағынасында алып, әннің сазын, музыкалық қасиетін, әуезділігін жекелеп, әннің сөзінен бөліп айтады. Осы тұрғыдан келіп әннің өмір шындығын танытатын мағыналылығын «Өмір сәуле көрсетер судай тұнық», «Ақылдының сөзіндей ойлы күй» деген сипаттама арқылы жеткізеді.

Абай өзінің поэзиялық шығармаларын өлең сөз ретінде қараған дедік. Бірақ ол жазған өлеңдерін әнге салып, не ықшамды термелі әуенмен айтпаған деуге болмайды. Өйткені, өлеңді оқып, сөйлеп айтумен бірге, әнмен, әуенмен айту әдетін, қазақ арасында ертеден кең тараған үлгіні Абай да ұстаған. Өзі жанынан ән шығарған, музыканы жақсы түсінген, дарынды композитор болған ақынның өз өлеңдерін әнге салып, әуенмен айтуы заңды нәрсе ғой. Бұл ойымызды дәлелдеу үшін Абайдың «Өзгеге, көңілім, тоярсың» атты өлеңіндегі мына жолдарды еске алсақ болар:

Өзгеге, көңілім, тоярсың,
Өлеңді қайтіп қоярсың?
Оны айтқанда толғанып,
Іштегі дертті жоярсың.
Сайра да зарла, қызыл тіл,
Қара көңілім оянсын.
Жыласын, көзден жас ақсын,
Омырауым боялсын.
Қара басқан, қаңғыған,
Қас надан нені ұға алсын?
Көкірегінде оты бар,
Құлағын ойлы ер салсын.
Тыңдамаса еш адам,
Өз жүрегім толғансын.
Әр сөзіне қарасын,
Іштегі дертім қозғалсын.
Әуелесін, қалқысын,
От жалын боп шалқысын.
Жылай-жырлай өлгенде,
Арттағыға сөз қалсын.
Мендей ғаріп кез болса,
Мойын салсын, ойлансын.
Қабыл көрсе сөзімді,
Кім таныса, сол алсын [1, 92].

Осы келтірілген үзіндіден-ақ ақынның өз өлеңін әнге салып тебіреніп айтып отырған кейпін, күйін көз алдымызға айқын елестете аламыз.

Айрықша көңіл аударарлық жай – Абай өлең турасында айтқанда жазып шығарылып, оқылып айтылатын өлең сөз бен әнге салып айтатын өлеңнің арасын бөліп, шек қоймайды. Жоғарыдағы келтірілген сөздерінен Абайдың «өлең» деген сөзді қазақ тілінде қалыптасқан мағынасы кең екенін ескеріп, оқылатын өлең мен әндетіп айтатын өлең деген екі мағынада бірдей қолданатынын көреміз.

«Өзгеге, көңілім, тоярсың» өлеңін идеялық мазмұны жағынан алсақ, ол поэзияның, сөз өнерінің зор қоғамдық мәнін ашып көрсетуімен құнды. Ақындық өнердің, өлең жырлардың, ән мен күйдің халықтың өмірінде алатын орнын Абай өте жоғары бағалайды. Поэзиялық шығармадан, өлең жырдан, әннен халықтың арман-тілегі, қуаныш-қайғысы айқын көрініс беретініне айрықша мән береді. Сондықтан ақындарға, өлеңді, әнді айтушыларға биік эстетикалық талап қояды. Өлеңнен Абайдың поэзиялық шығарма нағыз өмірлік қажеттіктен туатын, үлкен мақсатқа жұмсалатын сөз деп қарайтыны анық байқалады. Ол өлеңнің айтпауға болмайтын, қанша айтса да тоймайтын қасиеті, адамды қайғы-мұңнан, дертінен айықтыратын қуаты бар деп есептейді. Абай өзінің өлеңін көзден жас ағып отырып айтылатын, жүректі жарып шығатын зарлы сөз деп сипаттайтыны назар аудартады. Ақын тебіреніп, іштегі сырын ақтара айтқан сөзін тыңдаушылар зер салып, саналы түрде қабылдауын аңсайды. Айтылған сөздің мән-мағынасын, ой-пікір тереңдігін толық түсініп, көркемдік қуаттылығын терең сезінетін болса дейді.

Не пайда бар –мың надан
Сыртын естіп таңдансын?
Онан дағы бір есті
Ішкі сырын аңғарсын!.. [1, 92].

Бұл сөздерден ақынның осы өлеңінің соңғы жағындағы тыңдаушыларға өкпе-наз айтқандай болып, сөзді құр құлақпен қармамай, жүрегіңмен тыңда деп ақыл беруінің мәні зор екені байқалады. Осы орайда академик С.Қирабаевтың Абай жөніндегі мына бір пікірінің маңызы зор:

«Қазақ әдебиетінде өлең сөздің қоғамдық күшін, көркемдік қуатын көтеруге арналған бірінші ақындық программаны Абай жасады. Ол кедей ақындардың күнкөріс кәсібіне айналып, бағасы түскен өлең сөзді (ән мен күйді) өз биігіне қойып, оқырманның, тыңдаушының талғамын тәрбиелеуге белсенді араласты» [2, 42].

Абай поэзиясының танымдық, тәрбиелік мәнін терең түсініп, оны адам мінезін, заманды түзетудің күшті құралы деп қарағанын көптеген өлеңдерінен, әсіресе сөз өнері, ән-күй туралы ой-толғамдарын арнайы баяндайтын «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін», «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы», «Біреудің кісісі өлсе, қаралы – ол», «Көңіл құсы құйқылжыр шартарапқа», «Адамның, кейбір кездері», «Құлақтан кіріп бойды алар», «Өзгеге, көңілім, тоярсың» секілді шығармаларынан толық байқаймыз. Бұларда Абай қозғайтын мәселелердің аясы кең. «Адамның кейбір кездері» атты өлеңінде ол ақындық шабыттың қуаттылығын бейнелеп көрсетіп, поэзиядағы шындық адамды рухтандыратын күшті шабыттан, ақ пен қараны, адалдық пен зұлымдықты айыра білетін ақыл мен әділеттілік сезімнен туатынын айтады.

«Құлақтан кіріп бойды алар» дейтін өлеңінде Абай ән мен күйдің адамға аса зор әсер ететінін өзгеше бір қырынан ашып берген. Ақын ән мен әуенді бар жанымен сезініп, көз алдынан өткен өмірдің тасқыны қайта өткендей көңілін қозғап, еліктіріп, тағы сендіріп, үйіріп әкетіп бара жатқандай күй кешеді.

Махаббат лирикасының ең таңдаулыларының бірі – «Көзімнің қарасы» үнемі әнге салып айтылып жүретін, халық арасында кең тараған өлең. Осы баршаға мәлім, көпшілік аузынан түсірмей айтып жүретін өлеңнің жанрлық түрі жағынан ерекшелігі қандай десек, оны бір сөзбен бір қырынан ғана келіп айта салу жеткіліксіз болар еді. Неге десеңіз, бұл өлеңнің өзіндік өзгешелігі мол. Ғашығына ынтызарлығын, махаббат сезімін тебіреніп айтуы, қыздың сұлулығын, жарасымды мінезін көркемдеп бейнелеуі жағынан оның сәлем хат түріндегі өлеңге жақын келетін тұстары аз емес.

Қара көз, имек қас,
Қараса жан тоймас.
Аузың бал қызыл гүл,
Ақ тісің кір шалмас.
Қыр мұрын, қыпша бел,
Солқылдар, сокса жел.
Ақ етің үлбіреп,
Өзгеше біткен гүл.
Қайғың – қыс, жүзің – жаз,
Боламын көрсем мәз.
Күлкіңіз бойды алар,
Бұлбұлдай шықса әуез.
Кісімсіп дұрдараз,
Бұрандап қылма наз.
Мал түгілі басымды,
Жолыңа берсем де аз.
Не десем саған еп?
Ғашығың да қайғы жеп,
Өртенген жүрекке,
Бір көрген болар сеп [1, 106-107].

Мінеки, осы жолдарды оқығанда ғашық қызға сүйіспеншілігін айту қалпы, қыздың қасиеттерін санамалап, тәптіштеп, әсерлі етіп сипаттауы – бәрі де дәстүрлі жігіттің қызға жазылған хатында айтылатын сөздер деуге әбден ұқсайды дейміз. Мұнда ынтызарлық сезім қаншалықты нәзік, терең көрінсе, ғашық жарын идеал тұту, қастерлеу, қызығып тамсану сарыны да соншалықты күшті шыққан. Осындағы қыздың белін жел сокса солқылдап тұрады деп әсірелеп айту ауызша поэзияға лайық бейнелеу тәсілі болса да, асырып айтылған демесе керек, өйткені осы өлеңдегі көтеріңкі леппен айту мақсатынан туған әсірелеулер, айшықты метафоралар жалғыз бұл емес.

Исің – гүл аңқыған,
Нұрың - күн шалқыған.
Көргенде бой еріп,
Сүйегім балқыған[1,106].

Осындай сөздер ғашықтық сезімнің асқақтығын білдіреді деп қараған орынды.
Жөндеп те айтпадым,

Жүрегім лүпілдеп[1,107], -

деген өлеңнің аяқ жағында айтылатын тұжырым да осындай байлам жасауымыз дұрыс екенін айқындай түсетін болса керек.

Сонымен түгелдей алғанда «Көзімнің қарасы» арнау өлең деуге лайық болып шығады.

Мұхтар Әуезов: «Көзімнің қарасы» қазақтың шешен тілімен шеберлеп айтқан сезімдерді көрсетеді, - деп жазды, сонымен қатар Шығыс поэзиясында Науаи, Физули лирикасында көп орын алған үлгілердің әсері де жоқ емес. Бұнда жастар махаббатының нақтылы шындығынан гөрі сұлудың көркін мадақтау көп. Осы өзгешеліктері бұл шығарманы «Қызарып, сұрланып» өлеңінің шыншылдық, дәлшілдік үлгісінен алыстатып әкетеді. Анығында екеуі екі стильде жазылған бір-біріне контраст тәрізді өлеңдер» [3, 141-б.], - деп түйіндейді. Зерттеуші «Көзімнің қарасы» өлеңінің жанрлық табиғаты мүлде өзгеше екеніне ерекше көңіл аударған. Сонымен қатар «Көзімнің қарасы» мен «Қызарып, сұрланып» екеуін салыстыра отырып, олардағы суреттеу тәсілі әртүрлі екенін атап көрсетуі де осы өлеңдердің жанрлық сипатын, баяндау, суреттеу өзгешелігін тереңдеп түсінбек болған кісіге ой саларлық.

«Қызарып, сұрланып» – жазба поэзиясындағы таза сыршылдық лириканың озық үлгісі болса, «Көзімнің қарасы» – халық поэзиясы дәстүріне негізделген әнге салып айтатын өлең. Мұндай көпшілік жастар айтатын өлеңнің сөзі де әніне сай мейлінше қарапайым, тартымды келуі, халықтық үлгіге жақын болуы әбден заңды. «Көзімнің қарасы» Абай кезінде, өткен ғасырда ғана емес, бүгінгі кезге дейін ел ішінде кеңінен таралып, жалпы жұртшылық сүйіп айтатын, жанын салып тыңдайтын әсерлі ән болып келе жатқаны тегін болмаса керек.

Иә, осылай ұлы Абайдың әуезді әндері өміршең әрі мәңгілік екенін жас толқын сезініп һәм айта жүрсе деп тілейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Абай. Қалың елім қазағым. Шығармалары. – Алматы: Жалын, 1995. – 384 б.
2. Қирабаев С. Абай – қазақ әдебиетінің классигі /Кітапта: Ұлт тәуелсіздігі және әдебиет. – Алматы: Ғылым, 2001. –Б.40-46.
3. Әуезов М. Абай Құнанбаев. Мақалалар мен зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1967. – 391 б.

ЭТНОЛЕКСИКАНЫҢ КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДАҒЫ КӨРІНІСІ

Қазанбаева А.З., ф.ғ.к., доцент,
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ

Ұлт тіліндегі этномәдени лексика ұрпақтан-ұрпаққа жетіп, оның мәдени мұрасы ретінде сақталып, этностың бүкіл рухани, мәдени байлығының негізгі көрсеткіші болып табылады. Кез келген тілдің көрінісі халықтың тарихына, мәдениетіне, әдебиетіне, салт- дәстүріне, әдет- ғұрпына, дүниетанымына, жалпы тұрмыс- тіршілігіне байланысты болып, сол тілден мол деректер беріп, рухани және материалдық мәдениетін айқындай түседі. Тілді мәдениетпен байланыстыра зерттейтін, сонымен бірге тілдің қызметіндегі және қалыптасуындағы, дамуындағы лингвистикалық, этномәдени және этнопсихологиялық факторлардың өзара әсерін, бір-бірімен байланысын қарастыратын тіл біліміндегі жаңа бағыттардың бірі этнолингвистика болып табылады.

Ғалым Е. Жанпейісов: « Этнолингвистика өзінің бітім- болмысы, табиғаты жөнінен жалпы тарихи категория болып табылады. Себебі ол этностың қазіргісін ғана емес, көбінесе өткенін зерттейді. Ал этностың өткені оның этномәдени лексикасынан айқынырақ көрінеді», - дейді [1,4].

Ғалым Ж. А. Манкеева « Қазіргі тіл білімінде ұлттың рухани-мәдени қазынасы ретіндегі тілді зерттеудің ауқымы кеңейе түсуде. Оның себебі: әр тіл өз бойында ұлт тарихын, төл мәдениетін, танымы мен талғамын, мінезі мен санасын, кәсібі мен салтын, дәстүрі мен даналығын тұтастықта сақтаған таңбалық жүйе. Осындай мазмұнды құрылымына сәйкес ол жай таңбалық жүйе емес, ол- мәдениет айнасы. Олай болса, ондай жүйені зерттеуде дәстүрлі құрылымдық лингвистиканың мүмкіншілігі шектеулі екені байқалады. Себебі бұл арада тілдің қызметі тек коммуникативтік емес, ол (тіл) – этномәдени ақпаратты жинап, сақтаушы, жеткізуші, келесі ұрпаққа жалғастырушы, сайып келгенде ұлтты бір бүтін етіп тұтастырушы», - деген пікірі тіл мен мәдениеттің сабақтастығын,

тілдің бойындағы ұлттық сипатты айқындай түседі [2,15].

Қазіргі этнолингвистиканың теориялық және практикалық қажеттіліктерінің негізінде этномәдени лексика қарастырылып, лингвистикалық талдаулар жүзеге аса бастады. Сөздердің белгілі бір ұлтқа қатысты қолданыстық сипаты осы этнолексика аясында қарастырылады.

Қазақ тіл біліміндегі этнолексика этнографиялық, тарихи, лексика-семантикалық, этимологиялық, танымдық тұрғыдан қарастырылып келеді. Қолданыстағы сөздің этноқызметі, мағынасы оның тілдік қатынастағы жұмсалыу ерекшеліктерін айқындаумен маңыздырақ. Мәтін құрамындағы сөздің, сөз тіркесінің этнолингвистикалық қолданылу ерекшеліктерінің айқындалуы тілдің әлеуметтік ортадағы қызметі туралы жан- жақты хабар беруге бағытталады. Тіліміздегі сөздердің мәтін ішіндегі қолданысы этнолексика арқылы көрініс беріп, тұтастай бір ұлттың этномәдени, тарихи, ұлттық бітім- болмысын таныта түседі.

Этнолексикалық қолданыстар тек атауыштық қызмет атқарып қана қоймайды, сонымен қатар олардың қарым-қатынастық ролі де айқын көрінеді. Этнолексика арқылы қазақ халқының дүниетанымы, ұлттық ерекшелігі көрініс беріп, этнолексикаға қатысты атаулар қолданыс барысында әр түрлі мағыналық реңктерді кеңінен қамтиды. Қазақ тіліндегі этнолексика, этноатаулар ауыз әдебиетімізде, көркем шығармаларда кеңінен қолданылып, сол ұлттың табиғатын айқын көрсетіп бере алады. Тіліміздегі этнолексикаға жатқызылатын атаулар этностың тілінен, сол этнос туралы жазылған көркем әдебиеттен орын алады және ұрпақтан- ұрпаққа ұлттық әрі рухани байлығымыз іспетті жеткізіліп отырады.

Этнолексика, мәдени лексика жайлы құнды пікірлер ғалым Ж.А.Манкеева еңбектерінде қарастырылып, дәлелді тұжырымдар берілген. Ғалым этнолексикаға былайша баға береді: «Сонымен көне тамырлы этнолексика халықтың этномәдени тарихы және тілдік шығармашылығы туралы баға жетпес «ақпарат» көзі болып табылады. Оның негізін құрайтын тұрмыстық лексиканың дені- ұлттық материалдық мәдениеттің реликті әрі рухани байлығымыздың түбірі. Себебі бұл жүйедегі сөздер тек атауыштық қызмет қана атқармайды. Қазақ тіліндегі заттық мәдениетке қатысты атаулар немесе тұрмыстық лексика қазақ халқының материалдық өндірісінің деңгейін, сипатын, түрлерін және шаруашылық пен тұрғын үй мүліктері, киім мен тұрмыс бұйымдарын әшекейлеуге қажет мұқтаждықты қамтамасыз етуге бағытталған қазақтың халықтық қолөнер бұйымдарын бейнелейді. Ал олар – қазақ халқының материалдық қана емес, рухани да байлығының көрсеткіші»[3,7]. Ғалымның пікірінде келтірілгендей, тіліміздегі этнолексиканы құрайтын атаулар сан-салалы болып келеді.

Ж.Аймауытовтың «Күнікейдің жазығы» повесінде қазақ халқының өмірін, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, болмысын, танымдық көрінісін бейнелейтін этномәдени лексика молынан кездесіп, ұлт тарихын айқындайтын ақпарат көзі болып табылады. Этномәдени лексиканың қолданысынан этноақпарат көрініс береді. Көркем шығармада қолданылатын этноатаулардың ұлттық бояу жасаудың бірден-бір құралы, негізі болатындығына көз жеткізу үшін, осы повестен алынған төмендегі үзінділерді келтіруге болады.

Қазақтың тұрмысынан хабардар ететін этнолексика үй-ішіндегі тұрмыстық заттарды атап қана қоймай, сол ұлттың өмірінен, тұрмысынан, тыныс-тіршілігінен, күнделікті тұрмыста қолданған материалдық мәдениетінен толықтай түсінік беретініне көз жеткізіп, танымдық табиғаты айқын көрінеді.

1. Жалғыз-жарым мал көздеген қоңылтақ кедей шалдар бұзау көздеген, ұршық иірген кемпірлер немесе тізе қап байлаған, бір балағы салпылдаған биешілер болмаса, өзгенің бәрі біраздан соң қымызға қанып, күр-күр кекіріп, қарнын сипап, итарқа, шаңырақ салма, жүк күрке, арба күркелерінің астына кіріп, манаурады.

2. Жалғыз әйнек жаман үй, төсеніші- жалаң ши. Жаман шидің төр жағы- ала сырмақ, текемет, текеметте- Күнікей, жалғыз әйнек түбінде. Алты көзден үшеу жоқ , лақтар ойнап сындырған. Қалғаны аман қалсын деп, әйнекті жүдә жұлдырған. Күн жылыды не керек? Бала- шаға, козы- лақ жол қып алды әйнекті. Лақ ойнақтап көрпеге, жығып кетеді шәйнекті [4, 235].

3. Әйтеуір көктің көлемі ғой, бір жағынан, Құлтума мен Жұматайдың еңбегін еміп, бір жағынан, қызымен екеуі байлардың жібін иіріп, алашасын, бауын тоқып, сырмағын сырып, кестесін тігіп, ұрттап- жалап жаз бойы тамақтан кенде болған жоқ [4, 260].

4. Құдалардың келу қарсаңында бозбалалар да дәмелі аттарын таң асырып, ер- тоқымын,

айыл- тұрманын түзеп, қам қылысты. Анадй жерге сегіз қанат ақ отау тігіліп, іші кілем, киіз, алаша, көрпе, жастық, түс киізбен безелді [4, 233-305].

5. Өз әлінше Шекер де үйінің ішін мырсындай қылып қойыпты. Атасы өлсе, атамайтын жалғыз қара ала сырмағын төрінің алдына төсепті. Ноқталы кебісін, тот әбдіре, шалжақ ауыз сандығын, шокпыт төсегін, тон-мон, жүн-жұрқаларын текшелеп жинап, ескі алашамен бүркеген болыпты. Бұрын жадағай-жайдақ жататын қазан-аяқ жаққа шыпта құрыпты, жалғыз-ақ от басында тұратын қара құман жылжып барып, босағадан орын алыпты [4, 299].

Жоғарыда берілген мысалдардан қазақ тұрмысының суреті бейнеленіп, материалдық мәдениет айқындала түседі. «Тізе қап, итарқа, шаңырақ салма, жүк күрке, арба күрке, жалаң ши, қара ала сырмақ, текемет, алаша, кілем, түс киіз, әбдіре, сандық, ұршық, қазан-аяқ, қара құман» секілді қазақ тұрмысында дайындалатын дәстүрлі бұйымдар ерекшелігіне қарай негізгі қолданған шикізаттары төрт түлік малдың жүні мен терісі, аң терілері, құстың мамығы және әр түрлі өсімдіктер болған. Тілдік жүйедегі қазақ қолөнеріне байланысты атауларды олардың экстралингвистикалық мәнділіктерімен тығыз байланыстыра отырып этнолингвистикалық тұрғыдан зерттеу белгілі бір тақырыптық топтарға жататын атаулар жүйесінің құрылымын, олардың тілдегі көрінісін, қалыптасу заңдылықтарын айқындауға мүмкіндік береді. Қазақ қолөнеріне байланысты атаулардың рухани мәдениетпен астасып жатуы этнолингвистикалық зерттеуді қажет етеді.

Тіл мен мәдениет негізінде қалыптасқан қолөнерге байланысты туындаған этнолексика, этноатаулар белгілі бір уәжділігі бар сөзқолданыстар. Қазақ қолөнеріне байланысты туындаған атаулар сол ұлттың эстетикалық талғамының деңгейін, рухани танымының жетістігін және шығармашылық еңбегін әрі табиғатты игерудегі өмірлік тәжірибесін байқатады. Қолөнерге қатысты бұйым атаулары қазақ халқының тұрмысындағы рухани, мәдени, әлеуметтік ролін айқындап ғана қоймайды, сонымен қатар олар ұлт мәдениетінің қалыптасқан тұтас бір бөлшегі ретінде саналады. Этнолексика ұлттық- тарихи колорит жасауда таптырмас тілдік құрал болып табылады. Мына төмендегі үзіндіні мысалға келтіруімізге болады.

Күнікейге камзол, көйлек, өзіне кебіс, шапан, Жұматайға күпі керек. Құлтуманы қойшы, о түгілі Күнікейге жаңа көрпе, жастыққа тыс, кестелі орамал, ақ шымылдық, сары қол сандық, қызыл сал керек. Тұяқ: «Есік көрсет, малыңды алып, қалыңдығымды бер»- деп қыңқылдағалы қашан. Қысқы азығы, соғымы тағы келеді. Үш қанат желкөз баспананың туырлығы жұлдыз- жұлдыз: бүктеумен, жазумен, артумен, тігумен, сұрғылданып, өзі үлдіреп тозығы жеткен құрымға қой сүйкеніп, лақ секіріп, сиыр мүйіздеп, сау тамтығын тастамады. Бір жағынан бозбаласы түскір іргенің сикын кетіріп бітті: шиде қирамаған аяқ, үзілмеген бау қалған жоқ [4,267]. Суреттеліп отырған этномәдени лексиканың маңыздылығы оқырманға жетуі және оның санасынан орын алып ұлт менталитетіндегі алатын орнының айрықша көрінетінінде.

Шәмшидің күйеуі келгенге жұрт масайрап, Күнікейдің құрбы-құрдастары атлас, торғын, жібек, бәтес, мақпал, барқыт киіп, күміс баулы, сандық шомбал шолпылары күнге шағылысып, құйымшағын соғып, қызылды-жасылды, оқалы, зерлі тақиялардың шокпардай үкілері үлпілдеп, күлтелі қос етектері күлкілдеп, он кез бәтесті аяғымен теуіп, бұлғандап, сәнденіп жүргенін көргенде, Шекердің іші қазандай қайнайды, оларды көргенде Шекердің көзі мұзға тайғандай, сырғанап өте шығады да, көрмегенсіп, қырын қарап кетеді [4,267]. Мысалда берілген матаның түрлері де қазақтың қыз-келіншектері талғаммен киініп, ұлттық салт-дәстүрді сақтағанын байқатады. Зергерлік бұйымдарды да орнымен қолданып, материалдық мәдениет ұлт тілінде көрініс берген. Ұлттық мәдениетімізді танытатын киім атаулары, зергерлік бұйымдардың қолданысынан тілдік атаулардың этномәдени фоны анық көрініс береді.

Сонымен қатар шығармада қазақтың салт-дәстүріне, әдет-ғұрпына қатысты этноатаулар да қолданылып, ұлттық болмысты аша түседі. Мысалы: Қатындар қалыңдықты ортаға алып, оң жаққа шымылдық құрып: «Шымылдық құрар», «қол ұстатар», «шаш сипар», «төсек салар», «етік шешер», «ірге тебер», «көрпе қимылдатар» кәделерін, «жол менікі, сенің жолың анау, жолы біткен» десіп, керілдесіп, керісіп, таласа-тармаса бір жапырақтан жырымдап алысуға, оның артын ала жаздай өсекке, пыш-пышқа, араздыққа айналдыруға байдың үйіне қарай ентелесті [4, 281]. Жоғарыда берілген сөйлемде қазақ әдет-ғұрпындағы жөн-жоралғылардың түрлері беріліп, ұлттың мәдениетінен ақпарат береді. Тағы да мысал келтіретін болсақ: Мұсатай, Әйткен сияқты бозбалалар да керіліп, ырғалаңдап, көзін ашып-жұмып, айғайды салып, бүгінгі көшті ойын-сауық қылып

жіберді. Сауықтың арты «ұйқы ашарға», «аударысқа», «көкпарға» айналып, жұрт дырду-думанмен қонар жерге келіп қалғанын да білмей қалды [4, 281]. Ұлттық ойын түрлері де кездесіп, ойындарды да барынша талғаммен ойнағанын байқатады және ұлттың танымын аңғарамыз.

Тілдегі этнолексика ұлттың материалдық және рухани мәдениетінің негізін құрайды. Көркем шығармада қолданылған этнолексика, этномәдени атаулар тарихи-мәдени және этнолингвистикалық мазмұн мен мәнді тудыратын категория, ұлттық болмысымыз бен ұлттық танымымызды айқындай түсетін, этноақпаратты көрсететін тілдік материалдар болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Жанпейісов Е. Этнолингвистика \ Ана тілі. -№ 3. 1994,-4 б.
2. Манкеева Ж. М. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы, 2008. -356 б.
3. Манкеева Ж. М. Этнос тілі табиғатының ерекшеліктері \ Тіл тарихы және сөз табиғаты. Ғылыми мақалалар жинағы.-Алматы, 1997. -235 б.
4. Аймауытов. Ж. Ақбілек (роман, повесть, әңгіме). – Астана, 1998.-325 б.

БАҚ САЛАСЫНЫҢ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІ АҚПАРАТТЫ ШЫНАЙЫ ҚОЛДАНБАҒАНДА ҚАУІПТІҢ АЛДЫН АЛУ НЕМЕСЕ ТӨТЕП БЕРУ ЖОЛДАРЫ

*Қайнетден Ж.К., студент
Амангелдиева Г.С., оқытушы
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ*

Мақалада журналистің өз құқықтарын қалай қолдануды және жағымсыз салдарларға тап болмау жайында қысқа ақпарат берілген. ҚР Заңдары аясында сараптама жүргізіліп, журналистің құқықтары мен міндеттері сараланды. Қызмет барысында журналист:

Алынған ақпараттың дұрыстығын тексеруі тиіс;

Кейбір жағдайларда тексерілмеген ақпарат механизмі баяу жарылатын мина болуы ықтимал. Ол неліктен жұмыс істеп кетуі мүмкін?

Жиі жағдайларда журналист асығыста, кәсіби немқұрайдылығына байланысты немесе ақпарат берушіге асыра сенгендіктен алынған ақпаратты тексермейді. Кей кезде мұндай ақпарат баспадан кез келген салдарсыз өтеді. Өйткені себебі – ақпараттың шындыққа жанасқаны немесе ақпараттың назарсыз қалғаны. Бірақ, жиі дәйексіз ақпарат азаматтардан және заңды тұлғалардан ар-намысын, қадір-қасиетін және іскерлік беделін қорғау туралы сотқа талап, арыз түрінде наразылық тудырады.

Мысалы, журналист болған жағдайдың куәгері болмай тұрып, кез келген жайт туралы ақпаратты N азаматтың көргенінен, оның болған жайт туралы пікірінен және азаматтарға берген сипаттама бойынша ақпарат дайындайды. Біреуді маскүнем, парақор деп айыптап және осы айтқаныңызға дәлел таба алмаса журналист сотқа түсуі мүмкін. Себебі, егер адам шынымен де парақор болса, оны растайтын сот үкімінің құжаттары болуы шарт. Егер адам тіркелу уақытында мас болса, ол медициналық сараптама немесе басқа да объективті мәліметтермен расталуы керек.

Адамдардың ар-намысын, қадір-қасиетін және іскерлік беделін қорғау туралы сотқа талаптардың саны күннен күнге өсуде, сондықтан ақпаратты тексеру, ең алдымен журналист үшін маңызды болу керек. Себебі «Бұқаралық ақпарат құралдары» туралы заңның 21 бабы 2 тармағы журналисті шындыққа жанаспайтын ақпаратты таратпауға міндеттейді [1].

Мәліметтер мен пікірлерді ажырату;

Шартты түрде ақпаратты мәліметтер жайлы дерек және пікір, пайым, баға білдіру деп бөлуге болады. Кез келген ақпаратты баяндағанда, журналист деректің, пікір, пайым немесе бағаның өз орны бар екенін есте сақтауы керек. Мұндай ұсыным ар-намысты қадір-қасиетті іскерлік беделді қорғау туралы талаптарды қарастырған кезде соттың қайсысы дерек, қайсысы пікір, пайым немесе баға екенін ажырата алмауынан пайда болады. Бұл айырмашылық түбегейлі. Пікір, пайым немесе баға сотталмайды, себебі олар өмір сүру мен тыныс алу құқықтары сияқты табиғи және тартып алынбайтын адам құқықтары. Бұл құқық Қазақстан Республикасының Конституциясының 20 бабымен кепілденген [2]. Сотта азаматтық құқықтардың жауапкершілігі фактіні бұрмалау кезде

ғана қозғалады (шындыққа жанаспайтын мәліметтер ҚР Азаматтық кодексінің 143 бабы) [3]. Сол себепті ақпаратты дайындаған уақытта «менің ойымша», «сыбыстар болып жатыр», «мүмкін» деген сақтандыратын тілдік айналымдарды қолданған дұрыс.

Журналистің куәлігі немесе басқа да жеке басты растайтын құжаттардың болуы міндетті;

Журналистің куәлігі болуы оны бұқаралық ақпарат құралдарының өкілі ретінде ресми түрде көрсетеді. Куәлікті көрсете, репортер ақпаратты тез әрі оңай ала алады. Тек куәлік болған кезде ғана, тілші митинг, табиғат апаттары сияқты кездейсоқ оқиғаға қатысуына және араласуына болады.

Мамандыққа байланысты журналист кездейсоқ оқиғаларға жиі тап болады және әрдайым назарда жүреді. «Әділ сөз» фондының бақылауы журналистердің құқық қорғау органдарымен ұсталған жағдайларын жиі тіркейді [4]. Журналистің жеке куәлігі оған қамалатындай жағдай туғанда қылмыстық немесе әкімшілік түрде уақытты үнемдеуге көмектеседі. (Паспорттың немесе жеке куәліктің болуы журналистің куәлігі болмаған кезде азаматтық мәртебені растауға көмектеседі және бостандығы туралы сұрақ тезірек шешіледі) [4].

Журналист өз құжаттарын жарамдылық мерзіміне немесе суретті уақытылы өзгертуге байланысты тексеріп отыруы тиіс. Аталған құжаттарды оған қойылатын талаптарға сай ретке келтіріу, себебі мерзімінен өтіп кеткен құжат немесе дұрыс емес рәсімделген құжат көп уақыт алуы мүмкін.

Егер журналисті қамауға алса...

Журналист полиция қызметкерлерімен ұсталғанда өзінде бар құжатты ұсынуы міндетті. Не себепті және кім ретінде ұстағанын анықтау керек. Заң қамауға алу негізін қылмыстық-процессуалдық түрінде және әкімшілік түрде қарастырады.

Егер репортды қылмыстық-процессуалдық түрде ұстаса, онда ұстап алу себептері ҚР қылмыстық процессуалдық кодексінің 132 бабында көрсетілген [5]. Журналисті мына себептермен ұстап алу мүмкін:

- Қылмысты жасап жатқан кезде немесе жасап болғаннан кейін;
- Куәгерлер немесе жәбірленушілер тілшіні қылмыс жасаған адам ретінде атаса;
- Журналисте немесе оның киімінде, үйінде қылмыстық іздер табылса;
- Оперативті іздестіру кезінде табылған дәлелдерде журналистің қылмысты жасағаны немесе ауыр қылмыс ұйымдастыруы туралы шынайы мәліметтер болса.
- Журналисті жасырынған уақытта ғана қылмысқа күдікті ретінде ұстауы мүмкін.

Егер ұсталса, қамауға алыну себебін түсіндіруді талап етуі және өз құқықтары туралы ұмытпауы керек. Себебі заң журналистке кепілдік береді. Мысалы, қоңырау шалу немесе қорғаушыны жалдау құқықтары және т.б. [5].

Егер тілші заңсыз ұстасалса, онда ол ұстаған азаматтардың әрекетінің дәйексіздігі туралы сотқа арыз беруі керек; барлық көрсетілген материалдық шығындар мен моральдық зияндарды өтеуді талап етуіне болады. Дәл осылай «Азаттық-Свобода» радиосының меншікті тілшісі Батырхан Дәрімбет істеді. Ол Алматы қаласының ішкі істер басқармасына ар-намысты, қадір-қасиетті, іскерлік беделдікті қорғау туралы және дәйексіз ұстауға байланысты моральдық зиянды өтеу туралы арыз берді. Сотта азамат Дәрімбет оның полиция қызметкерлерімен ұсталуын осыдан бұрын митинг ұйымдастыру айыбынан ақталғанына байланысты заңсыз деп аталуын талап етті. Бұл істі журналист, өкінішке орай, жеңе алмады, бірақ, біздің ойымызша, заң оның жағында болды. Әлі күнге дейін журналистер өз құқықтарын сақтау үшін арпалысып жатыр [4].

Ақпаратты беруді талап ету;

Тәжірибеде журналист заңсыз ақпарат бермеумен жиі кездеседі, әсіресе бұл мемлекеттік мекемелер мен шенеуніктерге қатысты. Еске салсақ, «Бұқаралық ақпарат құралдары» туралы заңның 20 бабы журналистке ақпаратты сұрауға және талап етуге құқық береді, ал 2 бап мемлекеттік мекемелерді, қоғамдық бірлестіктерді, қызметкерлерді әрбір азаматқа оның құқықтарын қозғайтын құжаттар мен ақпараттармен таныстыруды міндеттейді. Ақпарат талдамалы түрде болмауы тиіс, себебі дәл осы заңның 18 бабы кез келген бұқаралық ақпарат құралдарының өкіліне бірдей шарт қояды. Журналистке ақпаратты бермей, мемлекеттік мекеме немесе шенеуніктер азаматтардың конституциялық құқықтарын бұзады [1].

Әдетте мемлекеттік мекемелер мен шенеуніктер өз жұмыстары туралы ақпаратты жедел түрде бермейді. Сондықтан журналистке ақпаратты алу үшін табандылық қажет екеніне дайын болуы

керек.

Түпнегізді қолдану;

Журналист көбіне ақпаратты екінші, үшінші ақпарат көздерінен алады. Осылайша берілген ақпарат өз құндылығын, бастапқы кездегі қалпын жоғалтады. Себебі біреу ақпаратты дұрыс естімеді, басқаша түсінді немесе басқаша қабылдады да, ақпаратты өз пікіріне сай жеткізді. Ақпараттың берілу тізбегі неғұрлым ұзын болса, «кедергі» соғұрлым күштірек болады. Ең сенімді жол – түпнегізді ақпаратқа жүгіну. Қате ақпарат бәле-жала мен тіл тигізу туралы, ар-намысын, қадір-қасиетін және іскерлік беделін қорғау туралы талаптарға немесе шындыққа жанаспайтын ақпараттар бойынша қылмыстық істің қозғалуына алып келуі мүмкін [1].

Егер бұл сұқбат болса...

Сұқбат үшін, кем дегенде, екі адам қажет. Басқа сөздермен айтқанда, бұл сұқбат беруші мен сұқбат алушы арасындағы бірлескен авторлық жанр. Бұл әріптестіктің соңы жағымсыз жайттарға әкелмес үшін журналист бірнеше ережені сақтауы тиіс.

Заң сұқбат берушінің аудио немесе бейнежазбаға келісімін талап етеді. Тілшінің сұрақтарына жауап бере отырып немесе өзі жайлы баяндаған кезде ол көпшілікке танылатынын қаламайтын қосымша ақпаратты айтып қалуы мүмкін. Сондықтан, тілші нақты қай ақпаратты жазып алуға болатынын сұрау керек. Егер журналист сұқбатты жазып алуға рұқсат бермесе, онда оны өз еркімен жасауға болмайды, себебі заң суреттемеге байланысты азамат құқықтарын қорғайды.

Диктофонды қолдану;

Журналист қолымен жазған жазбаларында айтылған барлық ақпаратты қамти алмайды. Егер жағдай мен уақыт жеткіліксіз болса, онда мұндай жазбалар қысқартылған түрде жасалады. Жазбаларды қарастырған кезде журналист кейбір толымсыз жерлерді кезіктіруі мүмкін, ал оны дұрыстау үшін мүмкіндік жоқ. Сондықтан диктофонды қолданған дұрыс. Диктофонға жазылған аудио арқылы журналист ақпаратты жинау процесін толық ете алады. Алынған ақпаратты толығымен анализдеу мүмкіндігі пайда болады. Егер тілшіге шындыққа жанаспайтын ақпаратты таратты деген айып тағып отырса, ол әрқашан да өзінің айыпсыздығын қолдағы аудио жазбамен дәлелдеп бере алады.

Есте сақта! Барлығын және барлық жерде жаза беруге болмайды [6].

Сот процестері кезінде диктофонның қолданылуы міндетті. Қылмыстық-процессуалды кодексте, Азаматтық-процессуалды кодексте және Әкімшілік құқықбұзушылық кодексінде сот процестерінің жариялығы мен ашықтылығын пайымдайтын және оны тіркеу әдістері туралы арнайы мақалалар бар.

Сотта қорғануды үйрену;

Журналистің қауіпсіздік техникасының негіздерін біле тұрып, тілші өзін кез келген жағдайда сақтандыра алады. Бірақ, егер тілші бәрібір сот процесінен құтыла алмаса, сотта қорғануды үйрену керек.

Журналист жиі сот талабымен (әсіресе ар-намысты, қадір-қасиетті қорғау туралы талап) бетпе-бет қалады. Не істеу керек? Ең алдымен, сабырлықты сақтау. Бұдан басқа, негізгісі – заңдарды білу. Журналистің заңгер емес екені түсінікті, бірақ сен өзің үшін болмасаң, сен үшін кім болады?

Журналист сотта өз бетінше ақталған кезде, оған керегі:

- арыз өтінішімен мұқият танысып, оған қандай және не себепті наразылық білдіріп тұрғанын түсіну;

- пікірталас болып жатқан мақаланы тауып, оның ішінен арызға байланысты мәтін үзінділерін табу;

- пікірталас туғызған үзінділерді анализдеу, ақпаратты фактке және пікір, пайым, бағаға бөлу;
- ақпаратты жинаған уақытта қандай материалдарға сүйенгенін есіне түсіріп, оларды қайтадан тексеру;

- өз мақаласының дәлдігін анықтайтын факттер мен дәйектерді жинау. Факттерді растайтын құжаттар табылса жақсы, мысалы: ақпарат туралы сұраныстың ресми жауабы, пресс-релиздің деректері, архивтік құжаттар және т.б.

- Журналист мақаласында айтылған факттерді растай алатын куәгерлерді табу. Тілшінің ақпарат көзі (жеке тұлға) сонымен қатар сотта да куәгер болуы мүмкін.

Келесі кезең – журналистің сотқа келуі. Болатын жері мен уақыты туралы тілшіге шақыру

қағазы арқылы ескертеді. Сотқа тек белгілі бір себеппен келмеуге болады (ауру, жолсапар, т.б.), бұл туралы міндетті түрде сотты ескертіп, оны дәлелдейтін қағазды ұсынуы қажет. Журналистің сотта болмауы өз құқықтарын қорғау мүмкіндігінен шектейді [6].

Заңның қандай үлгілерін және оларды қалай қалданудың жолдары өте көп. Оларды білу үшін заң факультетінде талай жылдар оқу керек. Бірақ бүгінгі күнде туындап жатқан мәселелер журналистің іскерлігіне қатысты негізгі құқықтарды білуге жетелейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. ҚР Бұқаралық ақпарат құралдары туралы Заңы. ҚР 1999 жылғы 23 шілдедегі № 451 Заңы. 22.04.2016 жаңартылған
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы, ҚР Парламентінің Жаршысы, 1996 жылғы №4, 217-құжат. 02.02.2011 жаңартылған
3. ҚР Азаматтық кодексі №269-ХІІІ 27.12.1994 жылғы
4. Журналисты Казахстана: попытка автопортрета., Международный фонд защиты свободы слова «Адил соз», Алматы, 2003
5. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі. ҚР Кодексі 2014 жылғы 4 шілдедегі №231-ҰҚРЗ 10.09.2016 жаңартылған
6. А.Константинов: Журналистское расследование: история метода и современная практика/ под общ.ред. А.Д.Константинова. – СПб.: «Издательский Дом «Нева»: М.: «ОЛМА ПРЕСС», 2003.- 480с.

СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Қалиев Б.А., ф.ғ.к., доцент,
Қозыбаева Ә., студент
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ

«Тіл – адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын «адамдық белгі» (А.Байтұрсынов) болғандықтан, сол арқылы қарым-қатынасқа түсіп қана адамдар өз болмысын, төл мәдениетін ана тілінде қалап дамытады.

Тіл тазалығын сақтап мәдениетті сөйлеу бүгінгі күні оқушылар арасында үлкен мәселе тудырады. Сөз арасына, негізінен, орыс, ағылшын тілі сөздерін қосу, жаргонмен сөйлеу ана тіліміздің тазалығын бұзады. Осылармен күрес мектеп қабырғасынан бастау алу керек. Біз білімді тек оқулықтан ғана алмаймыз, көпшілікпен өзара қарым-қатынас арқылы да өз ойымыздың тереңдігін шындаймыз. Мектепте тілді оқыту жұмыстарына ерекше көңіл бөлініп, тіл арқылы оқушыға барлық ғылымның негізі үйретіледі. Оқушылардың білімді болуының басы айтушының сөзін тыңдай білуден, дұрыс сөйлеу білуден басталады.

Тіл мәдениетін оқыту баланың мектепке келген күннен бастап жүргізіледі. Қазақ тілі сабақтарында балаға тілдің фонетикалық құбылыстары, лексикалық ерекшеліктері, грамматикалық заңдылықтары үйретіледі.

Сонымен қатар мұғалімнің алдына 2 міндет қойылады. Бірі – тілдің әдеби тіл нормасы бойынша білім беру, яғни оқушыға орфоэпиялық және орфографиялық дағдыны меңгерту; екіншісі – сөздік қорын молайту, сөздерді дұрыс тіркестіріп, даярлау. Оқушының сөздік қорын молайту, сөздерді өз орнына қолдана білуге жаттықтыру, оларды өзара байланыстырып сөйлем құрастыруға төселдіруге барынша мән берілуі тиіс [1, 64].

Баланың сөздік қоры – үдеріс. Оқушының неғұрлым сөздік қоры мол болып, ойлау қабілеті жақсы жетілсе, білімді терең де тез үйренеді. Осы мақсатқа жетудің бір жолы – лексикалық білімді игерту. Яғни оқушыны сөйлеуге үйрету үдерісінде ең маңызды орын алатын материал – лексика. Белгілі бір тілді меңгеру үшін лексиканы оқытудың өзіндік ерекшелігі бар. Адам қай тілде сөйлесін, сөздік қордан өзіне қажетті лексикалық тұлғаларды білмесе, біріншіден, айтайын деген ойын жеткізе алмайды, екіншіден, басқа біреудің айтқан сөзін, ойын дұрыс түсінбейді. Демек, адам сөйлесу, пікірлесу үшін тілдік қолданысқа керекті лексикалық құралдарды үйренбесе, тілдік қатынас та жүзеге аспайды [2, 118].

Сөз мағынасын, мәнін игеру арқылы оқушының ұғымы да кеңейеді. Сол мағына-ұғымдарды бір-бірімен байланыстырып, қарым-қатынасқа түсіру арқылы оқушының ойы дамиды. Соның нәтижесінде, өз ойына байланысты сөздерді лайықты қолдана білу дағдысының қалыптасуы арқылы сөздерді мағынасына орай қолдана білу икемділігі де артады.

Оқушының сөйлеуде біршама лексикалық қоры болғанымен, олардың бәрінің бірдей қолданылуын игере бермейді. Сөздің қатысымдық әрекет түрлеріне байланысты қолданылуын игермеу сөйлеу түрлеріне байланысты лексиканы қолдану икемділігі мен дағдысының қалыптасуына кері әсерін тигізеді. Мәселен, синоним, неологизм, көнерген сөздер мен диалект, термин сөздердің қолданылу ерекшеліктерін әдеби тіл стилінсіз игере алмайды.

Оқушының тілін дамыту үшін лексикалық құралдардың құрылымдық-теориялық мәліметімен бірге, қарым-қатынаста қолданылу ерекшелігі туралы білімі мен дағдысын қалыптастырып, икемділігін арттыру қажет. Мәселен, синонимді оқытқанда, оның мәндес сөздер екендігі үйретілумен бірге, әдеби тіл стилі түрлеріне байланысты да сөйлеудегі қатысымдық ерекшеліктері меңгеріледі.

Мектептен педагогикалық тәжірибеден өту барысында байқағанымыз – көп оқушының әдеби тілде сөйлеуге шорқақтығы. Мұның басты себебі – орыс тілінде көп сөйлеу, кітапты аз оқу немесе мүлдем оқымау. Сынып ішінде таза қазақша сөйлеп отырған оқушылар дәлізге шығып, орыс тілінде «шүлдірлеп» тұрғанын көріп көңіліңіз түседі. Оқушылардың сөзге шорқақтықтары сабақ сұрау, айту барысында да анық байқалады. Жаңағы, яғни, сондықтан, сол себепті, немесе және т.б. деген сөздерді әр сөзден кейін айтатын оқушы өте көп. Бұл кемшіліктердің барлығы оқушының әдеби кітаптарды оқымағанынан, ғаламтордағы әлеуметтік желілерде көп отыратындығынан деуге болады.

Осындай кемшіліктерді жою үшін кез келген мұғалім әрбір ата-анадан балаларымен үй ішінде саналы түрде (мақсатты түрде деуге де болады) ана тілінде сөйлесулерін, ғаламтор парақшаларында аз отыруын, көркем әдеби кітаптарды жиі оқуын жіті қадағалауын талап ету керек.

Ал мұғалімнің өзі оқушыларға күнделікті өмірде де, сабақта да таза қазақ тілінде сөйлеу керектігін түсіндіріп, қазақ тілі сабағында тіл дамыту жаттығуларын көбірек жүргізуі қажет.

Іс-тәжірибе кезінде мектепте қазақ тілі мен әдебиеті пәндерінен сабақ жүргізу барысында тағы бір аңғарғанымыз – оқушылардың жазба жұмыстарында түрлі қатені көп жіберуі. Оқушылардың жазба жұмыстарында жіберілетін көптеген қатесі, негізінен, мынадай болып келеді:

- 1) лексикалық-стистикалық қателер.
- 2) орфоэпиялық және орфографиялық қателер
- 3) грамматикалық-стистикалық қателер:
 - а) морфологиялық тұлғаларды дұрыс қолданбау;
 - ә) синтаксистік байланыстың бұзылуы.
- 4) логикалық қателер.

Мәселен, сөз тіркестерін өзара байланыстырып сөйлеуде сөздің лексикалық ұғымын, оның ерекшелігі мен сан-салалы қызметін ескермей, әдеби норманы бұзушылық, мәтінде мағынасы мүлде жуыспайтын сөздерді орынсыз қолдану т.б. лексикалық-стистикалық қателерге жатады. Көп оқушы сөз мағынасын жете түсінбей жатады. Мысалы: Сәнқой адам өмір сүрмейді. Көктемде жылқылар құлыншақтайды, түйелер боздайды. Шоқан Уәлиханов білімді еңбектер жазды. Қалада қыспен қоштасып, көктемді қарсы алатын жәрмеңке болды. Кербездей қуанышты көктем келді. Шіркін, табиғатқа қарап тұрсаң, ойыңа бір үлес қосқандай. Жәңгір ханның өзі қулықшыл болады да, Махамбетті старшин етіп қояды.

Мұндағы курсивпен берілген сөздердің сөйлем ішінде мағынасы жағынан үлеспейтіні көрініп тұр. Яғни оқушы ол сөздердің мәнін айқын түсінбей қолданған.

Оқушының тіл мәдениеті – ғылым негіздеріне оқыту үрдісі мен өзін қоршаған адамдармен тілдік қарым-қатынас негізінде жазбаша және ауызша тілді игеру деңгейі. Ол жалпытілдік норманың сақталуымен, тілдің мазмұндылығы, ойлылығы, лексикалық байлығы, көркемдігімен әрі мәнерлілігімен сипатталады.

Яғни тіл мәдениеті дегеніміз – сыпайы, ізетті, сауатты сөйлей білу мен жаза білу және сөзді дәл айта білу, оны орнымен, әсерлі етіп қолдана алу шеберлігі деуге болады. Халықтың ұшан-теңіз сөз байлығының ішінен ең қажетті, ең ұтымды тілдік құралдарды тандап алып, оларды айтылмақ ой мен мәтіннің мазмұнына, мақсатына сай етіп тіркестіре алу білгірлік пен шеберлікті қажет етеді.

Сонымен, әр мәдениетті дамыған жеке тұлғаның ерекше маңызды қасиетінің бірі – тіл мәдениетін игеру. Сондықтан бүгінде оқушының тіл мәдениетін қалыптастыру мәселесі ерекше орын алып отыр.

«Ана тілін жақсы білу – әркімнің азаматтық борышы. Егер әрбір сөзді орнымен жұмсай біліп, айтқан ойы мазмұнды, нысанаға дәл тиетіндей ұғымды шығып, тыңдаушысын баурап алардай әсерлі болса, ана тілінің құдіреті сонда ғана сезілер еді. Ал мұндай шеберлік тек тіл мәдениеті жоғары адамдардың ғана қолынан келер жайт» [2, 27], – деп тұжырымдайды ғалым М.Балақаев.

Көптеген ғалымның еңбектерін, мерзімді баспасөз ақпараттарын талдай келе, оқушылардың тіл мәдениеті деңгейін анықтау мақсатында жүргізілген сауалдама, әңгімелесу, байқауларды негізге ала отырып, бүгінгі күнгі оқушылардың сөз саптауы көңіл аударарлық, көпшілігінің тіл мәдениеті төменгі деңгейде деген қорытынды жасауға болады.

Қазіргі оқушылардың тіл мәдениеті деңгейінің төмен болу себептері:

- көпшілігі ізденбейді;
- көркем әдебиет оқымайды, әсіресе қазақ әдебиетін оқымайды;
- ... жастар сөйлеу мәнерін әдейі бұзып сөйлейді;
- жаңа ақпараттық технологияның да әсері бар т.б.

Оқушы тілінде жиі кездесетін кемшіліктердің себептері:

1. Органың әсері:

а) оқушының сөйлеуіне жергілікті тіл немесе басқа тілдің ықпалы;

ә) көшенің әсері (дөрекі, былапыт тіл);

б) пән тілінің нормаларын жақсы меңгермеген мұғалімнің әсері;

2. Сөйлеу дағдыларының жоқтығы (мектептің тіл дамытуға немқұрайлы қарауы);

3. Жекелеген оқушы тіліндегі кемшілік (сақаулық, быдықтық, мыңғылдық т.б.).

Қысқаша айтқанда, зерттеуші ғалымдардың ой-тұжырымдары мен пікірлерін қарастыра келе, тіл мәдениетіне қойылатын мына талаптарды сақтасақ қана, тіл тазалығына, сөзіміздің әуезділігіне мән береміз:

- сөйлегенде тілдегі дыбыстарды дұрыс, анық айту;
- сөйлеу әуені, қарқыны, дауыс күші мен кідірісті сақтау;
- екпіннің түсуін, үндесім заңын сақтау;
- сауатты, қатесіз жазу;
- жазба мәтіндерде тыныс белгілерін сақтау;
- әріп таңбаларын дұрыс, түсінікті жазу;
- дұрыс айтып, сөздердің тізбегін табиғи заңдылықтарымен дыбыстау;
- сөйлегенде сөз тұлғаларын, түрленуін сақтау, қосымша, көмекші сөздерді дұрыс, өз орнында қолдану;
- сөздерді өз мағынасына қарай қолдану, мағыналарын анық біліп отыру;
- сөйлемдерді, әсіресе, күрделі ойды білдіретін құрмалас сөйлемдерді дұрыс құрастыру;
- керекті сөзді сөздік құрамның ішінен іріктеп, әдеби нұсқасын қолдану, ретсіз енген, баламасы бар кірме сөздерді, жергілікті тілге тән диалектілерді, жаргон сөздерді тұс-тұстан қолданудан қашық болып, реттеп отыру;
- тілдегі ауызекі, ресми іс-қағаз, публицистикалық, көркем әдебиет, ғылыми стильдердің әрқайсысының ерекшелігін сақтап отыру;
- сөйлеу әдебінің сақталуы;
- тілдегі көркемдік құралдар, тіл байлығын, оның мүмкіндіктерін пайдалану;
- сөйлеуде тілдің өз заңдылықтарына қатысты халықтың ұлттық ерекшеліктерін сақтау;
- сөйлегенде ойдың көлемі, мазмұндық құрылымы, хабардың жеткізу жүйесін реттеу;
- дыбыстауда мәдени-тарихи дәстүрді басшылыққа алып, тілдің ішкі даму заңдары қуаттайтын форманы негізге алу т.б.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. – Алматы, 1999.
2. Купина Н.А. Работа над словом // Методика развития речи. – М., 1991. – 240 с.
3. Балақаев М. Қазақ тіл мәдениетінің мәселелері. – Алматы: Мектеп, 1987. – 188 б.

ҰЛТТЫҚ МҰРАНЫҢ ҰРПАҚТАН-ҰРПАҚҚА ЖЕТУІ – РУХАНИ МӘДЕНИЕТТІҢ ДАМУ КӨЗІ

*Мадидбекова А.М., студент
Амангелдиева Г.С., оқытушы
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ*

Қазақ халқының ұлттық рухани мұрасы: мәдениеті, тілі, этнопедогогиканы дана халқымыз баға жетпес рухани мұрамыз ретінде сақтап, ұрпақтан ұрпаққа мирас етіп қалдырып келген. ХҮІ – ХҮІІ ғғ қазақ халқының мәдениеті – қазақ жерінде өмір сүріп, қазақ ұлтын құраған рулар мен тайпалардың материалдық мәдениеті мен рухани мәдениетінің заңды жалғасы. Ол жаңа заманға сай дамып отырды. Қазақ халқының мәдениеті - өзіндік сипаты бар дәстүрлі мәдениет. Қазақ халқының өзіне тән материалдық және рухани мәдениеті де дамып, жетіліп отырды. Қазақ халқының қалыптасуына байланысты, қазақ халқына тән материалдық және рухани мәдениеттің сипатты белгілері орнықты. Бұл қалыптасқан мәдениет қазақ халқының өз ата – бабаларының мәдени қазыналарын қамтыған мәдениет болды. Қазақ халқының мифтік аңыздары, аспан әлемі жөніндегі түсініктері, байырғы қазақ күнтізбесі, бай әдеби мұралар, көркемөнердің сан алуан түрлері, шежірелік шығармалар, халық емшілігі және материалдық мәдениет мұралары ұрпақтан – ұрпаққа жалғасып келе жатқан көне мәдениет куәліктері екені анық. Халық бұқарасы материалдық мәдениет, рухани мәдениет жетістіктерінің жасаушылары болды. Рухани мәдениетке музыка, әдебиет, сәулет өнері, сурет өнері, кескін өнері жатса, адам баласының шаруашылыққа байланысты күнкөрісінен туған дүниелері материалдық мәдениетті құрайды. Қазақтың дәстүрлі мәдениеті, құдайға шүкір, ешкімнен кем емес. Мысалы, эпос жанрын алайық. Айтатынымыз да, мақтан ететініміз де – осы эпостарымыз. Кең қарымды, кең құлашты, қазіргіше айтқанда – поэмаларымыз. Әлемде эпос тудырған халықтар саусақпен санарлық. Батысымызда байырғы гректер «Иллиада» мен «Одессеяны» тудырса, Шығысымызда үнділер «Махабхарата» мен «Рамаянаны» тудырған, одан кейін Шығыс Европада «Үлкен Этта», «Кіші Этта», «Каллевала» сияқты құранды эпостар туған. Эпостық жырлары бар елдер осылар ғана. Мүйізі қарағайдай «ұлы орыс» халқының «Игорь жорығы туралы жыры» бар болғаны 8-ақ бет болса, мен қарасөзге айналдырған «Алпамыс батыр» эпосы 800 бетті құрады [1]. Мінеки, эпос деген осы. Эпостардың туу себебіне қатысты үлкен-үлкен өте жақсы ғылыми зерттеу еңбектер жазылған. Эпос – соны тудырған елдің этникалық қарымының нәтижесі. Демек, Евразияның ұлы даласындағы бабаларымыздың сөз өнерінің асқақ биігін туындатқанын байқаймыз. Тіпті, Европа әдебиетінің тарихына қарасаңыз, бірінші ауыз әдебиеті, содан кейін жазба әдебиеті дейді. Ал, бізде ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің арасында бес ғасыр жыраулар поэзиясы жатыр. Аталған бес ғасыр поэзиясы - тәңір тектес асқақ, сөз өнеріміздің ұлы күдіретті сипаты. Екінші, дәстүрлі мәдениетімізді, яғни қолөнеріміз жайлы ауыз толтырып айта аламыз. Қолөнер мәдениетіміз өте тереңнен бастау алады. Скифтің алтынмен апталған, күміспен күптелген дүние мүліктерінен бастап, өзіміздің күні кешеге дейін әке-шешеміз тіккен киіз үй – қолөнердің ең ұлы шыңы. Киіз үйдегі сүйектен, ағаштан, киізден, шиден т.б. жасалған қажетті заттардың бәрінен құрастырылған ғажайыпты ақыл-ойдың нәтижесі, табысы деп қабылдауға болады. Қазақ халқының дүние-танымы мен дәстүрлі мәдениетінің рухани тамырлары мен бастау көздері ежелгі сақ, ғұн және ортағасырлық түркі мәдениетінде. Әсіресе, ортағасырда барлық түркі халықтарының бірігіп, бір суперэтносқа ұйысқан кезеңнің орны бөлек. Елбасы Н. Назарбаев ғасырлар тоғысының Түркі қағанатының 1450 жыл толуы қарсаңында жазылған «Тарих толқынында» еңбегінде былай деп жазды: «Біздің бәріміздің де мақтаныш етуімізге тұрарлық мол мұрамыз бар. Өйткені ата-бабаларымыз адамзат тарихында өшпес із қалдырып кеткен, Еуразия құрылығындағы халықтардың тағдырына орасан зор күшті әсер еткен». Үшіншісі, музыкалық мәдениеті. Музыкалық мәдениетіне мен екі-үш ақ мысал келтірейін: сіздер ол мәдениеттің тектілігін, терең асыл екендігін пайымдайсыздар[2]. Қазақ халқы қазақ атауын иемденбей тұрған кездің өзінде-ақ осы далада домбыра тартылып, күй жанры туған. Күні бүгінге дейін орыс, татар сияқты өзіміздің бұрынғы Кеңес одағының аясындағы елдерді алсақ, осылардың дәстүрлі музыкасында күй жанры, яғни аспапты музыка жанры жоқ. Орыстар балалайканы қолға алып, жерді бір теуіп, частушка айтады, бар музыкасы осы ғана. Ал, күй деген – музыкадан сөзсіз бөлініп шыққан дыбыс, музыкалық жанрдың дүниеге келуі. Бұл бейнелеп айтқанда

сөз өнерінде роман, эпопея жанрының дүниеге келгені сияқты.

Қазақ тілінің байлығы – қазақ халқының, қазақ ұлтының байлығы. Осы байлықты бағалай білуіміз керек. Сонда ғана біздің Қазақстан кез келген жұртпен иық теңестіре алатын іргелі ел бола алады. «Тілі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады» деген Ахмет Байтұрсынов данамыздың сөзі де ұлттық рухани мұрамыз, ана тілімізді қадірлеуге, қастерлеуге шақырады. Қазақ тілі – дамыған, жетілген, бай, икемді тілдің бірі. Бұл пікіріміздің растығын кезінде кемеңгер Абай дәлелдеген болатын. Ол Пушкин, Лермонтов, Крыловтардың шығармаларын аударып бір дәлелдесе, солардай етіп, сөздің майын тамыза жазу арқылы екінші рет дәлелдеді [3]. «Тіл ақылдың өлшемі» деп халқымыз бекер айтпаған. Олай болса, тіл мәдениетіне жастарды тәрбиелеу көркем - әдеби шығармаларын көптеп оқумен байланысты. Себебі көркем - әдеби туындыларды аз оқитын оқушылардың сөздік қоры аз, осыған орай, олардың дүние танымы да, сөйлеу мәдениеттілігі мен өз ойын логикалық баяндауы да төмен екендігі байқалады. Өйткені ақылдың көзі ойда. Логикалық жүйемен дұрыс ойлай білу тіл мәдениетін қалыптастырады. Дұрыс ойланып сөйлеген адамдар өз ойын толық жеткізе алады және өзін басқаларға тыңдатады да, өзі басқаның ойын тыңдай біледі. Елбасымыз Н. Ә Назарбаев «Қазақстанның болашағы - қазақ тілінде» деген сөзі түсінген адамға көп мағына жатыр. Тілдің көмегімен өнер – білімді, ғылымды игереміз, өткен – кеткенімізді саралап, сабақ аламыз. Біз өз тілімізді құрметтей отырып, дініміз бен салт дәстүрімізге, тарихымызға көптеп үңілетін болсақ және оны өзіміз танып қана қоймай, сол асыл қазынамызды әлемге танытсақ келешек ұрпақ үшін көп жұмыс атқарған болып саналамыз [3]. Өйткені өз тілін, дінін, тарихын жақсы білмеген адам басқа тілдің қадірін білу мүмкін емес.

Әр халықтың ғасырлар бойы мысқылдап жиналып, бейне бір арнасы кең өзендей асқар таудай болып қалыптасқан өзіне тән салт-сана, дәстүрлері болады. Бұл салт-сана, дәстүрлер сол халықтың адам тәрбиесі, адамгершілік дүниеге, өмірге көзқарасы мен рухани күйінен туған. Сол үшін де ол халықтың жан дүниесінің айнасы, ұрпақтарының кәдір тұтар мұрасы болып қалады. Бірақ салт-сана, дәстүр біткеннің бәрі тапжылмайтын, өзгермейтін, қатып қалған дүние деп қарауға әсте болмайды, ол дәуірден-дәуірге, ұрпақтан-ұрпаққа өткен сайын, сол өзі өмір сүрген заманның, ортаның көзқарасына, қажетіне қарай мазмұнмағына алып, байып, жаңғырып отырады, жаңа, жас сипат алады. Яғни керектісі сақталады да, тозғаны өмір кешіне ілеспей қала береді. Мұның өзі табиғи тұрғыдан алып қарағанда заңды да. Ес біліп ақыл ұштауда, ой дүниесін толықтырып білім алуда ұрпақтан-ұрпаққа талай қилы кезең сындардан өтіп өз мағынасын сақтап келе жатқан халықтың жақсы салт-сана, әдет-дәстүрлерінің ұрпаққа берері мол. Әрбір даналық парасаттың өшпейтін себебі — сол халықтың рухани, мәдени мұраларын сақтап, оны жанартып, жаңа өмір, жаңа адам, жаңа қоғам талаптарына қарай бағыттап, байытып қызмет істетіп отырғандықтан екені түсінікті. Сондықтан да оны қадірлеп-ардақтап таза ұстау, оған қиянат жасамау қай ұрпақтың болсын қасиетті борышы. «Халық алдында ұялу деген жақсы сезім — өзіңнен өзің ұялу, бәрінен де жақсы», - дейді Л.Толстой [2]. Халықтың, ғасырлар бойы асыл ой тамшысынан жинап, алмас қазынадай сақтаған мұрасын құрмсттеу, адамгершілігін, ұяттың не екенін естен шығармау қасиетті сезім. Халық дәстүрлері жас ұрпақты өз халқының тарихын, мәдениетін, рухани, табиғи байлығын, жерін, елін сүюге, айналасын қоршаған дүниеге адамгершілікпен қарауға, құбылыс-болмысты парасатпен тапуға, әділет шапағатқа баулиды. Қазақ Халқының ұлттық дәстүрлері көп салалы «Өнер алды қызыл тіл» деп, әуелі аталы сөзді құрметтеген. Мұнысы даналықты, ақыл-парасатты, тапқырлықты құрметтегені. Не бір асыл ой, ардақты сезім тілмен айтылған ғой. Сан-саналы ұлттық дәстүр атаулының мән-мағынасына үңіле қарасақ, онда адалдық, адамгершілік, ізеттілік, үлкенге құрмет, кішіге шапағат т.б. сияқты аса қасиетті этикалық және эстетикалық тәрбие жатқанын аңғару қиын емес. Л.Толстой айтқандай тәрбие — бір адамның екінші адамға белгілі адамгершілік әдеттерді дарыту үшін жасайтын ықпалы [1]. Ешбір халық өз ұрпағын жаман болсын, мұрасыз-мұратсыз болсын демейді. Жақсы ғұрпын дәстүр-өнеге етіп ұстайды. Бүгінгі адамзаттың асыл мұраты бостандық, тыныш өмір сүріп өсіп-өну. Сол үшін де ақ ниетті адамдар озбырлыққа, адамзат баласын жаппай қырып-жоятын қаруға, шапқыншылық соғысқа қарсы күресті өрістетіп отыр. Осының бәрі азаттық, мүддесі. Халықтың адамгершілікті жанашырлық сипаты асыл дәстүрлері міне осындай дүниенің түбегейлі мүддесімен астасып жатқанын сеземіз. Сеземіз де осындай қасиетті ойды ұрпақтан-ұрпаққа тұнық, таза қалпында жеткізуге қызмет істеуге тырысамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Кенжеахметұлы С. Қазақ халқының тұрмысы мен мәдениеті. – Алматы: Алматы кітап, 2007.
2. Нағымұлы Ш. Мәдениеттану. – Алматы: Алматы баспасы, 2007.
3. Ғабитов Т.Х., Мүтәліпов Ж.М. Мәдениеттану. – Алматы, Өнер, 2006.

А.СЕЙДІМБЕК ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДІҢ ҚОЛДАНЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Мажитаева Ш.М., ф.ғ.д., профессор,
Сейтім А., магистрант,
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ*

Көркем шығармаға қойылатын талаптар өте көп, соның ең бастысы – тіл шеберлігі деген сөз. Әрбір жазушының өзіндік ерекшелігі, кейіпкерлері мен образдары, тақырыбы мен идеясы – барлығы да оның тілі арқылы көрінеді.

Көркем әдебиет стилі немесе көркем сөз – ойды және сезімді образ арқылы бейнелейтін айрықша өнер. Тіл көркем шығармада ерекше эстетикалық қызмет атқарады.

Іс-әрекет, жай-күйді баяндауда, құбылысты сипаттауда, адам бейнесін сомдауда, кейіпкер тілін сөйлетуде – қысқасы, жалпы сөз қолданысында, сөздік құрамымыздың барлығын еркін де тиімді пайдалану қай автордың болмасын басты міндеті болып саналады. Лексика-семантикалық топтардың қолданылу сипаты негізінде әр авторда әртүрлі.

Лексика-семантикалық қабаттарды, тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдерді, тілдік көркем құралдарды ұтымды пайдалана білген жазушылардымыздың бірі Акселеу Сейдімбек. Оның әр шығармасында өзіндік тың тіркестері мен сөз қолданыстары айқындалып, сөздердің теориялық та, лингвостилистикалық та мәні айқын ашылған [3, 95].

Көркем шығарма тілінің көпшілік мойындаған бір құндылығы – автордың онда мақал-мәтелдерді өз орнымен қолдануы. Өйткені мақал-мәтелдер – мазмұны бай, көлемі шағын, тілі көркем халық шығармасы, белгілі бір халықтың қоғамдық тіршілігін, табиғат құбылысынан жасаған қысқаша қорытындысы, әлеуметтік және адамдар арасындағы қарым-қатынастарды белгілейтін заңы, кодексі, жас ұрпақты тәрбиелейтін өсиеті, насихаты, оқулығы.

Тіл көркем шығармада оның мазмұнын бейнелеп, жарыққа шығарушы құрал. Көркем шығарма мазмұн мен форманың бірлігінен тұрса, тіл сол формалық элементтің қатарына жата тұрып, бейнелі мазмұнның құрамды элементіне айналады.

Басқа қатынастарда тіл өзінің әдеттегі, негізгі қызметін (коммуникативтік) атқарса, көркем шығармада оның үстіне эстетикалық қызмет атқарады. Оның қалайша жүзеге асатынын зерттеу – көркем әдебиет стилистикасының міндеті.

Көркем шығарма тілі сияқты күрделі, біртұтас дүниеге тұтастық тұрғысынан келгенде ғана оның мәнін, қыр-сырын анықтауға болады. Көркем шығарма тілін осылай зерттеуге «автор бейнесі» және оны түзеуге тікелей қатысы бар шығарманың «баяндау құрылымы көмекке келеді».

«Автор бейнесі» шығармадағы барлық тілдік құралдарды, стильдік құбылыстарды бір тілдік көркемдік жүйеге біріктіріп тұрушы орталық стилистикалық-эстетикалық категория, ол – шығарманың ішкі бірлігі мен сыртқы тұтастығының арқауы. Сондықтан автор бейнесінің тілдік құрылымын, жасалу жолдарын, түрлерін анықтау көркем әдебиет стилистикасының көптеген мәселелерін шешуге алып келеді [2, 87].

Зерттеушілер жазушы көркем шығармадағы жалпыхалықтық тілдің негізгі сөздік қорын, сөздік құрамын, тілдегі мақал-мәтелдерді, шешендік сөздерді, қанатты сөздерді қаншалықты, қалай пайдаланады, оларды қаншалықты, қалай байытты, ұстартты, оның сол байыту, ұстартуы қаншалықты заңды, жарастықты, соны тексереді. Өйткені тіл көркем шығарманың негізгі элементтерінің бірі, жазушының негізгі құралы.

Адам ойын, сезімін, әсерін, ісін жазушы осы арқылы бейнелейді. Ол өз шығармасында тілдің негізгі сөздік қорыншебер пайдаланып, сөздік құрамға әсер етіп, тілімізді жаңа сөз өрнектері арқылы байытып, дамытып отыруға тиіс.

Қай сөздің қаншалықты көркемдік деңгейіне көтерілуі оның лексикалық мағынасы мен

жазушының рухани өресіне байланысты. Сондықтан әрбір жазушының өзіндік сөз қолданысы болады.

Қай халықтың болмасын ғасырлар бойы қалыптасып, көпшіліктің жадында сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып келе жатқан мақал-мәтелдер мен даналық сөздер мыңдап артылады [1, 86].

Тұрақты тіркестердің А.Сейдімбек, О.Бөкейдің повестеріндегі инварианттарды кейіпкер бейнесін, оқиғаны нақтыландыруда, психологиялық жай-күйді танытуда кеңінен еркін қолданғаны көрінеді және авторлар бірнеше мақал-мәтелдерді, тұрақты тіркестерді қатар қолданып, сөйлемнің экспрессивті-эмоционалды реңкін күшейтіп, оқиғаны «қалыңдата» жеткізген.

Акселеу Сейдімбек шығармаларында мақал-мәтелдер көптеп кездеседі. Мысалы:

– Шырағым, «Қарамаса қатын, бақпасамал кетеді» демеп пе еді бұрынғылар(Аққыз,).

Аталған мысалда автор шығарма кейіпкері Көріктің күйінішін беру мақсатында осы мақалды қолданып отыр.

Тағы да осы бір қиялдай тәтті ойын сабақтай түсіп «Несі бар, ел көрсін, жер көрсін, өзіне лайық жолдас тапсын, жар тапсын, «Жетім қозы тас бауыр, маңырап да отығар» дегендей, алаңдайтын кімі бар?

Не болмаса: «Шын жыласа соқыр көзден жас шығады» дегендей, адам шын қуанғанда нәресте де мәнзелдес боп кете мей деймін (Бір атым насыбай).

Кетерінде Тұнқатардың айтқаны «Адамның басы – Алланың тасы», тағдыр ұяларының бұзылмай, ұяларыңның бұзылмай тұрғанын көруге жазсын (Бір атым насыбай)

– Аңшылықты көп кәсіп еткен қазақ аталарың «Түлкі түгінен жазған» деп дұрыс айтқан ғой (Зерде) [4, 85].

Тұрақты тіркестер – әдеби тілдің ілгері даму барысында қалам қайраткерлерінің әрекеті арқылы жанданған әсем кестелер. Олар – сөз зергерлерінің ой-түйінін ықшамдап аңғартатын жинақылықтың үлгісін көрсететін көркемдік құрал. Тұрақты тіркестерді қай жазушы болса да өз шығармасында қажетіне қарай қолданады», -деп ғалым М. Серғалиев айтқандай, көркем прозадағы фразеологизмдерді С. Жүнісов, Д. Исабеков, О.Бөкей, А. Сейдімбеков, Б. Нұржекеев өз туындыларында халық тілінің бай қазынасынан көркем сөздің алуан түрлі өрнектерін мақсатты ойларына лайықтапалып отырғандығынбайқаймыз [1, 78].

Фразеологизмдердің тіліміздің бай да оралымды әрі аса қымбат қоры екені, оның семантикалық ауқымдылық жағынан да, тұлғалық, мағыналық, тұрақтылық жағынан да, стиль тұрғысынан да өзіндік ерекше тиімді сыр-сипаттары мол қазынамыз екені бәрімізге белгілі.

А. Сейдімбек шығармаларында қолданылған фразеологизмдерді стильдік қызметі бойынша былайша топтастыруға болады:

1) кейіпкерлердің ішкі сезімдерін айқындау (қаны басына шығып, беті бүлк етпей)

2) кейіпкерге портрет жасап, мінездеме беру (бүркіт тұмсық, қапсағай денелі);

3) бейнелілікті күшейту мақсатында қолданылған фразеологизмдер [2, 59].

Автор жұмсаған фразеологизмдердің айшықты бояуы күшті, экспрессивті мәні басым, кейіпкер қасиетін дөп басып, дәл бейнелейді. Бұл секілді суреттемелер оқырманға эмоциялық әсер туғызбай қоймайды және де тіл байлығын ұштауда, мәнерлі де бейнелі тіркестермен сөйлеуде фразеологизмдер сөзді жандандырып, тілге өткірлік сипат береді.

А.Сейдімбектің «Аққыз» деп аталатын шығармасында фразеологизмдер өте көп кездеседі. Мысалы:

– Шын сөзім, Таймас ауылының төбесін көріп қайтқым келіп, жүрегімнің алып-ұшып тұрғаны, - деп Тұрсын өзеурей түсті, немесе

– Таймас ақсақалдың ауылы, түбіт мұрт жас жігіттің үні де, қимылы да іші-бауырына кіргендей сыпайы-ақ [4, 112].

Ұлттық нышандардың сақталу тәсілдері «мәдени кодтар» деп аталады. Бұл кодтардың көрінер тұсы – топонимдік атаулар мен тарихи тұлғалар аттары ғана емес, сонымен қатар күнделікті тұрмыста қолданылатын ұлттық атаулар. Осы аталған фразеологизмдер Акселеу шығармаларында көптеп кездеседі. Мәселен, қас қарайғанша, кеш батқанша, түн жарымда және т.б.

«Жарықтықтың қарны ашып, өзегі талған шығар», - деп қойды арасында күбірлеп деген мысалда автор эмоциялық әрекетті білдіру мақсатында осы фразеологизмді тиімді қолдана білген.

Бір күні ойда жоқта сарыжалдың иекартпа дөнесі дүр ете қалды да, алды-арты тартқыш жеңіл машинамен партком секретары Төлеп пен бөлімше меңгерушісі Дикан келе қалды көсегесі көгеріп (Ақиық) деген мысалда «көсегесі көгеріп» деген фразеологизм адамның көңіл-күйін, көзқарасын, әртүрлі эмоциялық әрекетін білдіретін культтік фразеологизмге жатады.

Қатал табиғат аясында азды қанағат етіп, дені таза өскен Ақиық маңызды тамақпен қоректенгелі жылдам ет алып, қондана бастады (Ақиық).

Фразеологизмдер А. Сейдімбек шығармаларындағы қолданысына және фраза-семантикалық өрістеріне қарай былайша сараланады:

Синонимдес фразеологизмдер: Ымырт үйіріліп, көз байлана ауылдың екі-үш жылқышысы құрықтарын шошайтып атқа қонды (Аққыз). Берілген мысалдағы ымырт үйіріліп, көз байлана деген сөздер синонимдес фразеологизмдер.

Өзі секілді сары тісті шалдар тырбанып, біреуін екеу етіп, жоқты бар ғып, отын-су, мал-жан деп басын тау-тасқа соғып жүргенде, ол кісі жаратылысындағы біртоға, сабыр күйінен таңбайды (Қақпаншы). Біреуін екеу етіп, жоқты бар ғып деген фразеологизмдер лексикалық синонимдермен салыстырғанда, семантикасына және іргелес қолдануына қарай әлдеқайда ауқымды және сонысына қарай бейнелі. Берілген фразеологизмдер ерекше грациялық ыңғайда сипатталуынан сөйлем айрықша дәлдікке, әсерлікке ие болып тұр.

Антонимдес фразеологизмдер. Рамазан мерген болса, «Енді өзін емес пе, тірідей көміліп жаман ырымды бастаған» деп қара жердің күл-талқанын шығарады да, біраздан соң түк болмағандай, дін-аман үйіне оралды (Рамазан мерген). Күл-талқанын шығару және дін аман деген фразеологизмдер бұл сөйлемдерде қайшы мағыналы, іргелес қолданылған тіркестер бейнеленген көріністерді көз алдымызға соншалықты айқын да дәл жеткізуге қызмет етіп тұр.

Сонымен қатар кейіпкер тілінде, портретін қолданылған фразеологизмдер бар. Мәселен, Бұл келе жатқан жолаушылардың өздерді де екі иықтарына екі кісі мінгендей, сайдың тасындай сақа жігіттер болатын (Аққыз).

– Лашын, лашын ғой мынау! – деді жасы елуді қусырып қалған егде адам жас балаша елбіреп, – Қайран сұңқардың тұқымы-ай, ә! (Табысу).

Жазушы шығармаларында мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестер баршылық. Демек, қаламгер оларды өз орнында керек жерде қолдана білді деген сөз. Шығарма тілінің экспрессиясын күшейтуде жоғарыда аталғандардың маңызы зор.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Мажитаева Ш. XX ғасыр басындағы қазақ әдеби тілі. –Қарағанды: ҚарМУ, 2007.
2. Сыбанбаева А. Метафораның тілдік болмысы және концептуалды метафоралар. –Алматы, 2002.
3. Шалабай Б. Көркем әдебиет стилистикасы. –Алматы, 1999.
4. Сейдімбек А. Аққыз. –Алматы: Атамұра, 2002.

ҚАЗАҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ НООСФЕРАЛЫҚ БАСТАМАЛАР

*Мырзабаев А.Б., зоология кафедрасының доценті,
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ*

Адам өмірге келген сәттен-ақ өзін қоршаған ортаны, сырт дүниені танып, білуге ынтыққан. Дүниеге келген сәбидің әр нәрсеге ден қоя қарауы, кез келген затқа қол созу осының бір белгісі. Планетамызды мекендеген барлық халықтардың өзін қоршаған орта, табиғат жөнінде өз пікірлері, наным-сенімдері қалыптасқан, әр халықтың табиғат байлықтарын пайдалану, игеру және оны қорғау туралы өзіндік ой-пікірлері мен қалыптасқан салт-дәстүрлері бар. Білім беру мәселесінде осы ерекшеліктер негізге алынады.

Мысалы, Азия халықтарының ішінде жапондықтардың оқу-ағарту жүйесін, Еуропа елдеріндегі Германияның тәрбие және білім беру принциптерін салыстырып қарасақ, ең негізгі бағдар ретінде ұлттық психология мен халықтың темпераменттеріне ерекше маңыз бергендері анық. Осы екі елдің ұрпақ тәрбиесіндегі үлгісі балабақшаларда да, мектеп жұмыстары мен оқу жүйесінде де өз

халықтарының менталитеті мен мінез-құлықтарына сай жасалғаны бірден байқалады.

Тағы айта кететін жайт, осы экология мәселелеріне байланысты Шығыс пен Батыстың арасындағы айырмашылық туралы. Шығыс мәдениеті табиғатқа жақын, онда үстемдік ету, табиғатқа аяусыз қарау, жалпы адамгершілік тәрбие мен салт-санадан алшақтау мүлдем жат деуге болады.

Номадтар философиясына қарасақ, көшпенді қазақ халқының өзіне ғана тән, ғасырлармен ұштасқан Ұлы даланың мінез-қылық ерекшеліктері бар.

Қазақ үшін даламен қарым-қатынаста болу олардың рухани болмыстарының қалыптасуына үлкен ықпал етті. Даланың шексіздігіне, көз жетпес кеңдігіне ата-бабаларымыз бейімделе өмір сүрген. Дала тіршілігіне, күшіне және әсеріне бейімделе отырып оны өзіне де, өзінің қажеттіліктеріне де бейімдеген. Осындай өз-өзімен және табиғатпен екі жақты күресте өзінің тапқырлығы мен әрекетшілдігі және мінезі шыңдалып қуат, жігер, түсінік, сезім мен жоғары сезім, ұмтылыс, сонымен қатар басқа адамдарға деген қарым-қатынас та қалыптасты. Көне замандағы ақын-жыраулардың, Абайдың, Сәкеннің, Шоқанның, Мұхтардың, Олжастың және т. б. ерекше төгілген ақындық дарындары мен рухтарының ақылға саюлары, тереңнен толғауы ашық жұлдызды аспан мен шексіз жасыл даланың ерекше әсерінен деп айтуға болады. Сондықтан дала ландшафты ұлттың рухани қорларын қалыптастырушы күш деп айта аламыз.

Адам таңқаларлық, қайталанбас сақ өнерінің қалыптасуына да табиғат, кең дала өз өрнегін қалдырды. Ол қазіргі суретшілердің де қиялының ұштанып ерекше қанаттанып, асқан шеберлікпен дала өмірі мен жанталасын бейнелеуде көрінеді [1].

Табиғат-ана жайлы аңыздар, қалыптасқан әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлер қазақ халқына ерекше тән. Бұл мұраларда ата-бабаларымыз өз ұрпақтарын табиғатты сүюге, оны қорғауға, жат қылық, қатыгез әрекеттерден аулақ болуға шақырып, экологиялық тәрбие беріп отырған.

Өйткені қазақ халқының бар өмір салты табиғатпен тағдырлас болған. Табиғат аясы оның тіршілік ететін мекені болғандықтан, өзін сол табиғаттың туындысымын деп ұғынып, оның байлығын көздің қарашығындай сақтаған.

Қазақ халқы өзінің өмір сүрген ортасының, туған өлкесінің табиғатын аялай отырып, ондағы жануарлар мен өсімдіктер әлемін зерттеп, олар жайлы ой-қорытындыларын жасап, ұрпақтан-ұрпаққа аманат етіп қалдырған. Қоршаған ортадағы орман мен тоғайдың, өзен мен көлдің, шөл-шөлейтті жерлер мен жалпы даланың біртұтастығын, тіршілік көзі екендігін таныған. Табиғат құбылыстарын жіті бақылап, ауа-райының өзгерістерін, табиғи апаттарды алдын-ала болжау қабілеттеріне ие болған. Әсіресе, алдын-ала ауа-райын болжау арқылы табиғатпен қарым-қатынасын реттеп отырған [2].

Мысалы, А.И.Левшин өз еңбегінде мынадай пікір айтады: «Табиғатпен етене өмір сүрген, қарапайым тамақ ішіп, жайбарақаттықта, таза ауамен тыныстаған қырғыздардың (қазақтардың) денсаулығы мықты, көп жасайтын, күшті де қуатты, аштыққа, ыстық-суыққа шыдамды келеді. Қырғыздар туған жерін, атамекенін қатты қастерлейді. Кір жуып, кіндік кескен жерін тастап ешкім ешқайда кетпейді» [2]. Осы пікірден адамдардың экологиялық мәдениеттілігі салауатты өмір сүрудің кепілі болғандығын көруге болады.

Көшпелілер адам жұлдызды әлемнің бөлшегі екенін түсінген, қазақтар көне заманнан бері өздерін Ғаламның бөлшегіміз деп сезінген, содан барып өмір, тіршіліктерінің тәртіп-ережелері жасалған [3].

Қазақ халқының мәдениеті шын мәнінде экофильді. Осы дәстүрлер экологиялық сана қалыптастыруда мінез-қылықты табиғат ананы сүюге бағыттауға негізделген.

Егер батыстық өркениет үшін ғарыш пен табиғат адамдық мақсатқа сәйкес әрекеттің объектісі және сол себептен тұлғадан тыс тұрса, онда ол көшпелілер үшін әрекеттенуші тұлға болып табылады. Ғарыш суық әрі шексіз кеңістік емес, адамдық дүниенің мәңгілік кепілі ретінде түсіндіріледі. Адам ғарыштың бір бөлігі болғандықтан, ол қоршаған ортаның түрлі қасиеттері, кескін келбеті, болмысы туралы ой толғамай, бейтарап қала алмайды. Ғасырлар бойы сұрыпталған халық даналығында барша ғалам біреу ғана деп есептеледі, ал адамдар тұтас табиғаттың құрамдас бөлігі деп танылады. Шексіздікті жеңу мәселесі сонау шумерлік өркениеттегі «Гильгамеш туралы жырда» келе жатқан мотив. Шексіз далаға көз салған номада ең алдымен үлкен шеңбер — көкжиекті көрген. Оның өзі аспандық күмбезбен көмкеріліп тұрған. Шексіздікті ақылға сыйымды парасатпен қабылдау мүмкін емес. Ол — тылсым дүние, белгісіздіктің, қараңғылықтың, қаратүнектің таңбасы. Шексіздікті игеру

үшін тұрақты бағдар қажет. Сахара тұрғыны бағдар іздеп аспанға көз салады, Темірқазықты тауып, ол арқылы Жетіқарақшы жұлдыздарының орналасуынан, Шолпан мен Үркерге назар салуы аспанды жақындатады. Жорыққа шыққан әскер, сапардағы жолаушы, мал баққан бақташы түндегі бағдарын жұлдыздарға қарап айыратын болған [4].

Номадтар, жердегі осы өз рөлдерінің таңдауы дұрыс екендігіне сенген. Сонымен, тиым (тиым сөздер) тіршіліктегі оқиғалар айдынында адамдар үшін мінез-қылықтың бағыттаушысы болып, оларды теріс қылықтар жасаудан қорғады. Осылардың көмегімен үлкендер зорлықсыз, ерікті түрде өмірлік құндылықтарды өсіп келе жатқан ұрпаққа беріп отырған. Осы өмірлік мінез-қылық ережелерін тудырған халық, жердегі тіршілікке терең философиялық көкараспен қарап, терең түсінген. Әрине, осы тәртіп ережелері өмірге келген келесі ұрпақтың жинақтаған тәжірибелерімен толықтырылып отырған [5].

Ел, жер, қоршаған орта, табиғат туралы сан түрлі танымдық ұғым-түсініктер беретін әңгіме, хикаялармен қатар жақсылық нышандарына жоралғы, жамандыққа тосқауыл ретінде айтылатын тыйымдар мен ырымдар - халқымыздың баладан бастап үлкенге дейін ұлағаттылыққа тәрбиелеудегі бай тәжірибесінен түйіндеген қағидалары. Әрбір тыйым сөздің негізінде тәрбиелік мән, жаман іс-әрекеттен, жат пиғылдан безіндіретін фөлсапалық түйіндер жатыр [5].

Адам қоғамында тыйымның араласпайтын саласы жоқ. Тыйым сөздердің тәрбиелік мәнін ұғыну үшін оны мән-мағыналық ерекшеліктері бойынша саралап қарастыру керек. Табиғатты қоршаған ортаны қорғауға байланысты тыйым сөздерді алатын болсақ олардан экологиялық тәрбие элементтерін көре аламыз. Мысалы, «Көктей соласың» деп жамандыққа жорып, көкті жұлғызбайды; «Обал болады» деп егінді, шалғынды бейсауат бастырмайды; «Судың да сұрауы бар», «Аққан су арнасымен ақсын», «Бидің жолы ақ, судың жолы сара» деп ағын суды бұрғызбайды [6].

Негізінде кез-келген саналы адам қоғамы тыйымсыз болмайды. Өйткені салт-дәстүр, наным-сенімдер, моральдық-этикалық және құқықтық қалыптар сияқты тыйым да әрбір әлеуметтік ортаны реттеп отыруға, адамдарды белгілі бір мақсатқа жұмылдыруға, сол арқылы қоғамдық жарастықтың арнауына қызмет етеді. Кез-келген қоғамдағы салт-дәстүрдің, кісілік қалыптардың, діннің, заңның, яғни кең мағынасында мәдениеттің негізі тыйым арқылы қалыптасады, сондықтан да шығар «Тыйымсыз елдің жастары диуана» дейді халық. [3, 386]. Қазіргіміз қоғамның тиымы – заң және конституция.

Өртүрлі тарихи кезеңдерде тыйымның адам санасындағы себептік негіздері әр түрлі болғанымен, оның қоғамдық-әлеуметтік маңызы бар.

Егер сол тыйымдарды адам сақтамаса өздері өмір сүріп отырған қоғамдық-әлеуметтік өмірдің талғам-талабымен санаспағандық болып есептеледі. Бір қарағанда тыйым атаулының басым көпшілігі мейлінше елеусіз болып көрінуі мүмкін. Алайда ең бір елеусіз деген, ең бір қарапайым деген тыйымның өзінде этикалық қалыптан туындап жататын тәрбиелілік астар болады. Тыйым атаулыға «Адам-Қоғам-Табиғат» арасындағы үйлесімге қызмет еткізетін де осы қасиет. Мына тыйым сөздер сенімнің бір көріністері: Айды нұқып көрсетпе, Жеті түнде жүрме, Жұлдызды санама, Қараңғыда киіз қақпа, Түнде түс жорыма, Түнде кір жайма. Осы сөздердің түп төркінінің тәрбиелік мәні зор. Біріншіден адамды түнгі қараңғылықта оқыс оқиғалардан, әртүрлі аң, құстардың дыбыстарынан шошынудан сақтаса, екіншіден жұлдызды әлемнің бір бөлшегі ретінде оған деген құрмет, пір тұту.

Ата-бабаларымыздың дәстүрлі халықтық тәрбиесінің тәжірибелеріне көз салсақ, осы кезеңде балаға тәрбие беру ісі жан-жақты - тіл үйрету, ақыл-ойын өсіру, денесін жетілдіру, еңбекке баулу, ең бастысы өзін қоршаған табиғи ортаға, шаруашылыққа, дүниеге мәдени-адамгершілік ізгі қасиеттерді сіңіру бағытында жүргізілгенін көреміз. Баланың ерсі, дөрекі әрекетіне тыйым сала отырып, оның себебін түсіндіру сол қылықты екінші қайталамауына, жақсы әрекетке қалыптасуына септігін тигізеді.

Қазақ халқы табиғат құбылыстарына, қоршаған ортаға аяусыз да қауқарсыз қарсыласы ретінде қарамаған. Неғұрлым табиғат сырын терең тануға, табиғатпен бірге өмір сүруге бейімделген. Олар табиғатты бағындыру арқылы емес табиғатпен тіл табысу арқылы бақытты өмір сүруге болатынын таным-тәжірибе деңгейінде ғана біліп қоймай, мұның өзін өздерінің моральдық-эстетикалық қалыптарына айналдырған. Ғасырлар бойы қоршаған орта мен табиғат құбылыстарының қасиет-болмысын қалт жібермей бақылау арқылы қазақтар өздерінің білік-тәжірибесін шындап отырған. Қазақтардың дәстүрлі шаруашылығымен мәдениетінде кеңістік пен уақыт санаттары ерекше орын

алады. Олардың дүниетанымында бұл шамалар өмір сүрудің негізгі кепілі деп қарастырылады. Көшпелі қазақтар жыл мезгілдерін қатаң айырып, өз шаруашылық әрекетін соған байланысты бағыттаған. Қазақтардың табиғат құбылыстары жөніндегі терең де әмбебап білімдарлығы ол өмір тәжірибесі. Олар ай мен маусымдарға, жұлдыздарға ат қоя білген, осының негізінде өзіндік ұлттық күнтізбесін жасаған. Табиғат құбылыстарымен заңдылықтарын терең зерттеген қазақтардың халықтық экологиялық қағидалары қалыптасқан.

Ата-бабаларымыздың салт-дәтүріне айналған Наурыз тойының қалыптасуына Табиғат пен Қоғамның, Ел мен Елдің, Адам мен Адамның ара қатынасындағы тепе-теңдік заңын бұзбайтын, бастау-бұлақтар мен таланттардың қайнар көздерінің ашылуына мүмкіндік туғызатын және әрбір жеке адамның ар-ұятының тазалығын сақтайтын ұлы өнегелер мұрындық болған. Наурызды қарсы алу мерзімі Күн мен Түн (қараңғы мен жарық), Қыс пен Жаз (ыстық пен суық) тепе-теңдікке келген сәттен бастап тойлануы тегіннен-тегін емес. Осыған орай ата-бабаларымыз Табиғат пен Қоғам, Ел мен Ел және қоғамдағы түрлі әлеуметтік топтардың ара қатынасында да тепе-теңдік сақталуын талап еткен [6, 26-28 бет].

Қазақтың астрономиялық түсінігі бойынша, жаңа жылда күннің көзі көрінген уақыттан кейінгі екі сағат уақыт «күн сәті» деп саналады. «Егер кімде-кім Ұлыс күннің күн сәтінде күн шұғыласын маңдайымен тосып қарсы алса, оған Наурыздың құты дариды деген дәстүрлі ұғымға сай, Жаңа күнді қарсы алу салты қалыптасқан. Күлімдеп көрінген Күнге иіліп сәлем беріп, «күт дарысын» деп, айнала төңірекке ақ бүркіп үйлеріне тарасады. [6, 236]

Осы тұста біздің ізашарларымыз, мәдениетіміздегі ұлы бастаушыларымыз мыңдаған жылдар бойы халықтық педагогика негізін салушылардың әдет-ғұрыптары мен ұстанымдарының табиғатпен үндестікте тіршілік етіп, биосфераның даму заңына бағынып келгенін айтумыз керек.

Күнкөріс үшін ежелден-ақ аң аулаған ата-бабаларымыз «дала сәні» деп, жабайы аңдарды қалай болса солай ауламай, қажетіне қарай үнемдеп аулап, қалғандарының өсіп-өнуіне жағдай жасап отырған. Мысалы, ел ішінде «ұтарлап қуу» деп аталатын киік аулау тәсілі мынадай болған екен.

Бір-бір жүйрік қосақтаған бес-алты атты адам киіктер жайлайтын жазық далаға келген соң араларына 15-20 шақырымнан жер қалдырып, жан-жаққа дөңгелене орналасады. Ертесін ертемен бірінші аңшы екіншісіне қарай киіктерді қуады. Ол үшіншісіне, осылайша біріне бірі қуып жеткізіп беріп, әрі ауысып отырады. Бір аты болдырса, қосақтағы жүйрігіне ауысып мініп, кешке дейін қуалайды. Таң атар-атпастан кеште киіктер жетіп жығылған орынға келсе, әлгі жануарлар төрт аяғын төрт жаққа керіп, денелерін жинай алмай жатады екен. Сол кезде аңшылар оларды аралап жүріп, қажеттілерін ғана іріктеп алады екен. Ал күн шыға денелері жылынған, демалған киіктер орындарынан тұрып, өз жайына кетеді.

Осылай ата-бабаларымыз табиғатпен тең, үндестікте және қарым-қатынаста ғасырлар бойы тіршілік ете білген. Қазақ даласының еркесі, сұлуы көне киіктің осы заманға дейін жетіп дала экожүйесінің тепе-теңдігін сақтауда аса зор маңызға ие болып отырғаны, міне, табиғатпен сауатты қарым-қатынастың белгісі. Қазір неге осындай дәстүлерден үлгі алмасқа? [1, 90].

Мына екінші мысалдан да халқымыздың табиғат тыныштығын бұзбауға тырысқандығын аңғаруға болады. «Қасқыр да қас қылмайды жолдасына» деп, қасқыр екеш қасқырға да жаны ашыған. Жаз айларында бөлтіріктерін тойындыру үшін қасқыр алысқа жортып, бірнеше күн болмай қалса, сол мандағы қойшы бөлтіріктері аштан өліп қалмас үшін оған ет әкеліп тастап отырған. Осыны сезген қасқыр да «жақсылыққа жақсылық» дегендей, қойшы малына бөтен бөрілерді жолатпай қорғайды екен. Жазатайым басқа бір қасқыр отардан бір мал алып кетсе, жаңағы қасқыр өзге бір бөтен мал әкеліп отарға қосып қояды екен. Осы мысал табиғатта артық еш жануар, еш өсімдік немесе ешбір артық тіршілік иесі жоқ екендігін халқымыздың түсініп білгендігін аңғартады. Жер бетіндегі тірі организмдер сол тіршілік ортасымен қоса миллиондаған жылдар бойы тіршілік етіп, біртұтас жүйеге айналған [9].

Сонымен адамның жауы – қасқыр мал шаруашылығына өте зиян келтіреді, бірақ ол да табиғаттың бір бөлшегі. Егер қасқыр жоқ болса, ғасырлар бойы ол тіршілік етіп, қалыптасқан экожүйеде қандай жағдай болар еді?! Сондықтан осындай жағдайларға тек адамның ғана көзімен қарауға бола ма?

Біздің халықта дүниеге сәби келгенде ауылдың ақсақалы далаға шығып бір бұлақ тауып алып оны тазартып, көзін аршып сол балаға арнайды екен. Бала өсіп, оң-солын танығанша барлық ауыл

адамдары жабылып осы бұлақты күтеді. Бес-алтыға толған баланы ертіп, ақсақал бұлақ басына барып көпшілікті жинап малдасын құра отырып, баланы тізесіне отырғызып: «Балам, мынау сенің бұлағың, сен туғанда біз осы бұлақты тауып, тазартып күттік, енді сен оның иесісің, өзін күтіп бапта, суы сарқылмасын. Сенің қандай адам болғаныңды осы бұлаққа қарап білетін боламыз» деп өсиет айтады екен [9, 886].

Айтылған мәселелерден өткен ғасырларға дейін халқымызда, адамзат пен табиғат арасында біршама тепе-теңдік сақталып келгендігін байқауға болады. Экологиялық мәдениеттің қайнар көзі халықтың ғасырлар бойы жинақталған өмір тәжірибесі – табиғатты аялау, оған ұқыпты қарау, қорғау мен үндестікте өмір сүру және оның байлығына деген есепті қарым-қатынас. Ерте заманда ата-бабаларымыз табиғатты, ондағы тіршілік иелерінің ортамен байланысын жақсы біліп, сауатты пайдалана білген. Олар өздерінің табиғат қорларына, табиғатың тылсым жағдайына тәуелді екенін білген. Өзін табиғаттың бір бөлшегі, табиғатпен айырылмастай байланыстамыз деп түсініп, жазу, сызу сауаты болмаса да табиғат кітабын оқи біліп, жинақталған білімді ұрпақтарына беріп отырған. Халықтық педагогика алғашқыдан бастап еңбекке, табиғатқа ұқыпты көзқарас, жоғары адамгершілік қатынастар, адамға халық даналығын тасымалдаушы, дәнекерлеуші деп сыйласымдылықпен қарау сияқты тұғырлы негіздерден тұрған.

Жиырмамыншы ғасырдан бастап ғылыммен, техникамен қаруланған адам баласы осы тепе-теңдікті бұза бастады. Наурыз тойы тойланған замандарда жоғарыда аталғандай қаншама бұлақ көздері тазартылып, өзен-суларға қамқорлық жасалған, тал егіліп орман-тоғайларды сақтау шаралары жүргізілген.

Қазіргі кезеңде де осы айтылғандар сияқты мүмкіндігінше табиғатты қорғап, оның байлығын молайтып, адамгершілік қарым-қатынаста өмір сүру үлкен міндет болуда.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Мырзабаев А.Б. Дала экожүйесі: жануарлар. Оқу құралы. - Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2010. 109 бет.
2. Левшин А. Қырғыз-қазақ немесе қырғыз-қайсақ ордалары мен даласының сипаттамасы. Орыс тілінен аударма жасаған Кеңпейілов М. – Санкт-Петербург, 1983. – 3 т. – 230б.
3. Кенжеахметұлы С. Қазақ халқының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. А., «Ана тілі», 1994.
4. Ғабитов Т., Мүтәліпов Ж., Құлсариева А. Мәдениеттану – Алматы: Қаржы-Қаражат, 2003. – 408-б.
5. Бердалы Оспан // Adam Reader's, «оранжевый» номер. Источник: guljan.orghttp://odnaknopka.ru/add/http://odnaknopka.ru/add/
6. Наурыз: жаңғырған салт-дәстүрлер (Құрастырған М.Қазбеков).-Алматы: Қазақстан, 1991. -356 б.
7. Кенжеахметұлы С. Ұлттық әдет-ғұрыптың беймәлім 220 түрі. Көмекші оқу құралы. – Алматы, «Санат» 1998. - 256 б.
8. Кенжеахметұлы С. Жеті қазына.–Алматы, «Ана тілі» ЖШС, 2002.-136 б.
9. Мырзабаев А.Б. Балаларға дала экожүйесі туралы. – Алматы: Қазақстан биоалуантүрлілікті сақтау ассоциациясы (АСБК), 2010. -108 б.

МҰХАММЕД ХАЙДАР ДУЛАТИДЫҢ «ТАРИХ-И-РАШИДИ» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ХАТТАР КӨРІНІСІ

Оразбаев Қ.М., ф.ғ.к., М.Әуезов атындағы
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент қаласы
Ыбырайым Ә.О., ф.ғ.к., доцент,
М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті,
Тараз қаласы

«Ғалымның – хаты өлмейді, жақсының – аты өлмейді»,– деген халықтың даналық ойының дәлелі –XVI ғасырдың ғұлама перзенті Мұхаммед Хайдар Дулатидың «Тарих-и Рашидиі» деуге болады. Ол – Орта Азия мен қазақ халқының XIV-XVI ғасырлардағы тарихы, этнографиясы мен

географиясы, әдебиеті мен мәдениеті жайлы құнды жәдігер, жер жүзі зерттеушілерін жалт қаратқан классикалық шығарма. Әлем өркениетінің алтын қорындағы озық туындының біз үшін басты құндылығы – қазақ тарихының, әдебиеті мен мәдениетінің бағзы түркілік дәуірмен һәм исламдық тарихи кезеңмен сабақтаса бейнеленуінде. Данышпан Мырза Хайдардың әдеби ғұмырнамалық сипатта жазылған бұл еңбегі қазақ ғылымында зерттеліп-сараланып жүр. Бірақ әлі де болса жекелей түрде зерделенер тұстары аз емес. Соның бір орайы – «Тарих-и Рашиди» еңбегіндегі эпистолярлық жанр ерекшелігі.

«Тарих-и Рашиди» алғаш рет қазақ оқырмандарына қолжазба нұсқасынан тәржімаланып, 2003 жылы ұсынылды. Көркем де айшықты тілмен жазылған мемуарлық туынды көрнекті мемлекет қайраткері, қолбасшы, ғұлама ғалым Мырза Хайдардың өмірінен көптеген тағылымды мағлұмат береді. «Тарих-и Рашиди» немесе «Хақ жолындағылар тарихы» деп аталған бұл еңбек ғұламаның өзі айтқанындай үш түрлі себеппен жазылған. Әуелгі себебі, Тоғлық Темір ханның ислам дінін қабылдауына дәнекер болған маулана Аршададдиннің құрметіне, екіншіден, сол Тоғлық Темір хан мен бақытты моғол ұлысының құрметіне, соңғы себебі – моғол ханы Әбдірашид ханның құрметіне арналған. Ал кітаптың өзі екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімде Мұхаммед Хайдар Тоғлық Темір хан дәуірінен бастап, өзіне дейінгі тарихи шежірені қамтыса, екінші бөлімде қайшылыққа толы өз өмірін баяндайды. Бірінші бөлімдегі деректердің басым көпшілігін Әмір Темірдің жеке жазбагері болған Шарафаддин әл-Иездидің «Зафарнамесіне» сүйене отырып жазған.

«Тарих-и Рашидиде» эпистолярлық, яки хат түріндегі жазбалар жиі ұшырасады. Бірақ хат туралы айтылғанымен, сөзбе-сөз келтірілмеген тұстар да жетерлік. Мәселен, мына үзінділер:

«Ханзада Әбу-л-Мани Термизи және Шейх Әбу-л-Лайс Самарханди бұдан бұрынырақ хазіретке (Әмір Темірге) қарсы шығу жөнінде уәделескен болатын. Соған қарамастан олар Әмір Темір жағына шығуға ниет білдірді. Олардың бұрынғы уәдесінен хабардар біреу қолына қалам алып қағазға түсіріп хазіретке жіберді...» [1, 75].

«Хазірет ұйқысынан ояна келе бұл түстің оның көкейіндегідей болмайтынын сезді де, көңілі абыржып жеке хатшысы Құтлықты Санг Көлден хатпен жедел түрде хабар [баласы жөнінде] алып келуге шаптырды» [1, 85].

Осы деректер арқылы сол заманның өзінде хаттың рөлі аса маңызды болғанын аңғару қиын емес. Тіпті, бірінші мысалда хат арқылы билеушінің өміріне сыналап енген қауіптің беті ашылса, екінші мысалда хат – оның өлім аузында жатқан ұлы әмірзада Жаһангирдің жай-күйінен сенімді ақпар көзін беретін құрал. Әрине, «сәлем хаттың» бәрі бірдей эпистолярлық әдебиетке жатпасы белгілі. «Эпистолярлық әдебиет – хат түрінде жазылған көркем шығармалар... Антикалық дәуірде хат көркем шығарма құсап жазылатын. Эпикур, Цицерон, Сенека хаттары көркемдүниедей оқылған... Эпистолярлық әдебиетке кең мағынасында алғанда, жазушылардың, қоғам қайраткерлерінің, ғалымдардың хаттары да жатады», – дейді әдебиеттанушы Айгүл Ісмақова [2, 375].

Ал Қазақ Совет энциклопедиясында: «Эпистолярлық әдебиет, эпистолография (грекше: жолдау, үндеу) – сан алуан хат түрінде жазылған шығарма. Эпистолярлық әдебиетке жеке адамдардың бір-біріне жазған, мәдени маңызы бар, әдеби мұраға айналған хаттары да жатады», – деп түсінік береді [3]. Функционалдық және құрылымдық белгілері бар кез-келген тексті эпистолярлық деп атайды. Бұл стиль жеке адамдардың бір-біріне жазысқан хаттарының тілін танытатын сөз мәнері. Әдетте, бұл салада зерттелуге тиісті материал кез-келген адамның күнделікті тұрмысқа, үй ішіне, қара басына қатысты жайларды сөз еткен хаттары емес, белгілі қоғам қайраткерлерінің, қалам иелерінің, ғылым-білім өкілдерінің, көбінесе әлеуметтік, не өзге де мәні бар мазмұндағы хаттары болуға тиісті.

Олай болса, «Тарих-и Рашидиде» кездесетін хаттар да толыққанды эпистолярлық мұра екендігіне дау жоқ. Себебі, шығармада хат белгілі тұлғалардың атынан жазылады, бұл – бір. Екіншіден, жазылған хаттың тарихи маңызы бар, өзектілігі мен атқарар міндеті де айрықша. Мына үзінді-мысал осы ойымызға дәлел болмақ: «Хазірет Ишан (Қожа Насыреддин Ұбайдолла) ханды көрген соң, айналасындағы барлық патшаларға хат жолдап: «Жүніс хан деген моғолды көрдім, ондай патшаға қараған елдің адамын құл етуге болмайды. Бұл ел мұсылман!» деп жария еткен дегенін естіген едім. Содан кейін ешкім Мауараннаһр мен Хорасанда моғолды құл етіп алып сатқан емес, оған дейін моғолды кәпірлер сияқты сатып келген екен» [1, 123].

Мұндағы Хазірет Ишан, яки Қожа Насыреддин Ұбайдолла Қ.А.Иассауи сынды сөзіне ел тоқтаған сопы, ғұлама кісі болған. Моғол жеріне барғанда ханы – Жүністен бастап, күллі моғолдың

ислам дініне деген сана-сезімінің биіктігіне қайран қалады. Осы жерде хат арқылы кейіпкердің көңіл-күйі де ашылады, яғни хатта оның риза кейіпте екені сезіледі. Сол екі ауыз сөзімен-ақ моғолға көз алартқан талай патшалыққа тоқтау салады. Бұл Хазірет Ишанның үлкен беделге ие екендігінің сөзсіз көрінісі.

Мырза Хайдардың бабалары Моғолстан мемлекетінің басында тұрған белгілі бектер еді. Олар Моғолстан тағына бірнеше хан отырғызып, әміршілер тарапынан сол кездегі құсбегі (премьер-министр) іспетті биік лауазымды иеленген. XIII ғасырда Шағатай тұсында-ақ хан әулеті оның бабаларына Маңлай Сүбе («Күнгеі жақ») деп аталған осы күнгі Қашқарияны сыйға тартқан.

XV ғасырда ғалымның аттас бабасын (Мұхаммед Хайдар мырза) билікке таласқан немере інісі Әбу Бәкір Дулат зорлықпен Қашқариядан Орта Азияға кетуге мәжбүр етеді. Мұнда ғалымның әкесі Мұхаммед Хүсейін Жүніс ханның үшінші қызы Хуб Нигар ханымға үйленеді. Одан 1499 жылы Мырза Хайдар туылған. Ал Хуб Нигар ханымның әпкесі Құтлық Нигар ханым Әмір Темірдің шөбересі Омар Шейхпен тұрмыс құрған еді. Одан атақты ойшыл, патша Бабыр (1483-1530) туылған. Мырза Хайдар екеуі бөле болып келеді.

Мырза Хайдардың атасы өзімен аттас екенін айттық. Ол Жүніс ханмен құда болған. «Тарих-и Рашидиде» екі құданың туыстық қарым-қатынасы, бірін-бірі қолдап отыратын қасиеттерісөз бола келе, араларына іріткі салушылардың кесірінен жауығып, қантөгіске барғандары да айтылады. Бірақ, ең соңында бейбіт мәмілеге келіп, екі құда қайта жарасады.

«...Қазіргі патшалар мұндай жағдайда туыстық жақындығы Жүніс хан мен Мұхаммед Хайдар мырзадай болса да кінәлілерді аямай, дұшпаннан да жаман қатал жауыздықпенкөзін жояр еді. Ал егер кінәлі адам Алланың шапағаты тиіп, жазасынан құтылып, <болған іс болды, енді> деп достық және туыстық жібін үзбейін деп хабаршы жіберіп хат жолдайтын болса, олар жауап та жаза қоймас...» [1, 134] деп қорытады шығармагер.

Осы үзіндіден соң, хат жазудың сол уақыттағы мән-маңызы бізге жаңа бір қасиетін аша түседі. Яғни, ұлы адамдарға тән мәрт мінезбен кешірімге, мәмілеге келуде дәнекер етушіхаттыңкөтерер салмағы ауыр. Ал рухани таяз кісілердің ондай хаттарға жауап жазуға өресі жетпесі түсінікті.

Ғұламағалымшыретіп дүние келгеннен-ақтағдыр тауқыметін тартты. Бір жарым, екіге толғанда анасы дүние салады. Дәл осы кезеңде шайбандық өзбектердің үстемдігі артып, Орта Азияның біраз жерлеріне билік етті. Олармен қырықпышак болған Әмір Темір әулеті табанды қарсылық көрсете алмай, шарасыз Бабыр Кабулге кетеді. Мырза Хайдардың әкесі Мұхаммед Хүсейін де бас сауғалап жүріп, өзіне ажал құрығының таяп қалғанын сезіп, тоғыз жасар Хайдарды сенімді жерге жасырады. Ақыры өзі өзбектердің қолынан қаза табады. Мырза Хайдардың паналаған кісісі маулана Мұхаммед Қазі болатын. Әкесі өліп жүрегі құсаға толған бала Хайдарды маулана Бадахшандағы Мырза ханға жеткізеді. Мырза хан да Бабыр секілді Мырза Хайдардың бөле ағасы. Әкесі Сұлтан Махмұд мырза, анасы Жүніс ханның қызы Сұлтан Нигар ханым. Мырза хан Хайдарды құшақ жая қарсы алды. Алайда, «Көктем өткеннен кейін тирмах – маусым, шілде айының аяғында Бабыр патшадан Мырза ханға бұйрық жетті. Оның мазмұны мынадай еді: «[Менің анамның] сіңлісінің күйеуінің, яғни Мұхаммед Хүсейін мырзаның, баласы сенің жаныңда екен. Сенің аймағыңның маңайында өзбектер мен қашқарлықтардан үнемі қауіп төніп тұратындықтан, бұл жай мені алаңдатып отыр, енді оның сонда қалуы мүлде мүмкін емес. Сондықтан оны бізге жібергенің жөн»[1, 267].

Келтірілген үзіндіден білгеніміздей патша бұйрығы хат жүзінде жазылған. Патша сөзінен патшаға тән айбар сезіледі. Қорқытып та, өтініп те сұрамайды. Түсіндіре сұрайды, сыпайы бұйырады. Сірә, бұл – оның әдеби характері болса керек. Әрине, Бабыр сөзі екі етілген жоқ...

Мырза Хайдар Кабулде, патшаның қасында жүргеніне үш-төрт жылдай болғанда, Жүніс ханның немересі Саид хан Бабырдан оны қайта-қайта өзіне сұрайды. Мырза Хайдардың да ханға ықыласы ауады. Ал Бабыр болса бөлесінің бұл әрекетіне ренжиді. Ренжіп тұрып рұқсатын береді. Бұл жайында Мырза Хайдардың өзі «Ақырында патша қамығып, ренжіп тұрып, маған рұқсатын берді. Патша көңіліне қарауға тиіс болсам да, балалық жасап оны аяқ асты еттім» [1, 302] деп жазады.

Бірақ Мырза Хайдардың Бабырдан кешірім сұрап хат жазғаны анық. Тек ол хат «Тарих-и Рашидиде» жоқ. Сөзімізге дәлел – Мұхаммед Заһираддин Бабырдың «Бабырнамасынан» үзінді: «Хұб Нигар ханымның баласы Хайдар мырза еді. Әкесін өзбектер өлтіргеннен кейін, ол үш-төрт жыл менің қасымда болды. Содан кейін рұқсат сұрап Қашқардағы ханға кетті.

Алтын, күміс, қорғасын,

Нендей асыл болмасын,
Тартады өз тегіне.

Енді ол орнықты, байсалды азамат болып, жақсы жолға түсіпті деп естідім. Жазуға, сурет салуға машық, жебе жасауға, зергерлікке, садақ шыбығын июге қолының ебі бар. Он саусағынан өнер тамған жігіт. Ақындық дарыны да бар еді. Ол менен кешірім сұрап хат жазыпты, сөз саптауы тәп-тәуір» [4, 25].

Кітап авторы әр тарау сайын мұны «Зафарнамеден үзінді» деп ескертіп отырады. Авторға бұған қоса Бабыр патшаның «Бабырнамасы» да құнды дерек көзі болған. «Мырза Хайдар шығыс әдебиетінің дәстүрлі тәсілдерінің бірі – «тәзмінді» (қазақшалап айтқанда «кепіл сөз» деп аталады) пайдаланған. Бұл тәсілде автор басқа бір ақынның өлең жолдарын, мақал-мәтел немесе ел ішіне кеңінен таралған қанатты сөздерді өз ойын айқындауға, әсерлілігін арттыруға әңгіме арасында келтіріп отырады» [5] деп жазады дулатитанушы Ислам Жеменей. Осы пікірге байланысты, кітаптан мынадай көлемді үзінді келтірсек: «Қожа Насыраддин: «Сәл аялдай тұрындар», деп бақтың екінші бір шетіне кетіп, біршама уақыттан кейін қайта оралды. Екі хат алып келіп Мауланаға берді. Оның бірі Маулананы [Мұхаммед Қазиді] Маулана Сабададдин Қашқаридың ұлы Қожа Қаланға тапсырған хат еді. Екіншісінде осы дәруіштік (сопылық) жолмен жүру ережесін жазып берген екен. Оның көшірмесі мынау: «Шынайы ғибадат етудің мәні жоғары мәртебелінің ұлылығын сезінуден адам жүрегінде мойынсұнушылықтың пайда болуында жатыр. Мұндай бақыттың пайда болуы махаббаттың пайда болуына байланысты, ал махаббаттың пайда болуы Алланың елшісі Мұхаммед Рәсулалланың жолын қууға байланысты. <Алла тағаланың оған рақымы жаусын, оған тыныштық берсін>. Ал [Мұхаммедтің] жолын қуу үшін оның ережелерін білуі шарт. Ал оған діни білім алмай қол жеткізу мүмкін емес. Ол үшін ғалымдармен араласу, қарым-қатынас жасау қажеттігі туады. Сондықтан ғылымды күнкөрістің құралы ретінде пайдаланатын, оны жоғары дәрежеге қолданатын ғалымдардан аулақ болу керек. Егер тақуа ғұлама ғалым табылмаған жағдайда, амал жоқ әлгі ғалымдарды мақсатқа қол жеткізу үшін пайдалануға тура келеді. Ал зікір салып, билейтін, қолына түскен кез-келген нәрсенің бірін алып, талғаусыз жейтін дәруіштерден сақ болған жөн. Суннит сеніміне нұқсан келтіретін мағрифат пен таухидты тыңдаудан қашық болған ләзім. Ақиқатты тану нұрының пайда болуы үшін Алланың елшісі Мұхаммедтің <Алланың оған сәлемі болсын!> ұстанған жолымен жүру қажет» [1, 251]. Мұндағы Қожа Насыреддин де, маулана Мұхаммед Қазиде жоғарыда аты аталған есімдер. Қожа Насыреддин Мұхаммед Қазидің ұстазы, ал Мұхаммед Қазидің Мырза Хайдардың ұстазы. «Маулана» сөзінің түпкі мәні ұстаз, тақуа дегенге саяды. Жалпы, үзіндідегі хат-уағыздан автордың өз ұстанымы жарқырай ашылған. Өзге біреудің хаты арқылы өзінің айтайын деген ой-пікірін беру тәсілі сәтті орындалып тұр. Хат мазмұны да өте терең, күрделі мәселені қаузадайды. Бүгінгітүрлі ағымдағы секталар ұйымы сол дәуірдің де діни аңуалына зауал әкелгені даусыз. Мырза Хайдардың өмірі негізінен сондай дінсіздерге қарсы қазауат жорығымен өткен. Сондықтан, «Тарих-и Рашидидің» шығарма ретіндегі басты ерекшелігі – Мырза Хайдардың исламдық дүниетанымында жатыр. Екіншіден, Мырза Хайдар өз кейіпкерлерінің қадыр-қасиетін, ішкі психологиялық аңуалын бейнелеуде, тарихи оқиғалар мен саяси жағдайларға байланысты өз көзқарастарын танытар тұста Құран аяттарын басты өлшем ретінде алады. Исламдық тұрғыдан баға береді. Осы тұста зерттеуші В.Т.Поляковтың: «Мырза Хайдар әдебиетке Алла образы мен Ислам құндылықтарын енгізе отырып, әміршілердің әрбір қадамын шарифат пен имандылық талаптарына орай өлшестіре пайымдаған» [6, 55] деген тұжырымының дәлдігіне көз жеткіземіз.

«Тарих-и Рашиди» еңбегіндегі хаттардың енді бір легі өлең, бәйіт, рубай түрлерінде жазылып, жолданып отырған. Мысалы: «Төрт күннен кейін маған мүбәрак қолымен жазылған хат жіберді. Ол кезде Сакри асуынан өткен еді. Оның күй-жағдайы қауіптенгендей нашарламаған-ды, аман-есен Нубраға аялдады. Құрбан айынан кейін жүріп кететін болды. Түркі тіліндегі рубайын сол жерде жазды. Ол – шарапатты көңіл-күйінің жемісі болар. Ол былай:

Гүлзарыма кел менің таңмен бірге арайлы,
Гүлден емес, таңымнан бір шапағат тарайды.
Шын, шынайы көңілім – жай сөзге оны балама –
Сағынышты сәлемім жеткіз өкіл балама!

Ең соңғы жіберген хаты мен жолдауы осы еді...» [1, 488]. Мұндағы кейіпкер – Саид хан. Тибет еліне қазауат соғысына шығып, ол тұншықпа ауруына шалдығады, ханордасы Жаркентке қайтып

бара жатып, жол үсті дерті мендеп көз жұмады. Мырза Хайдарға жолдаған ақырғы хатында өзіне өлім сағатының таяп қалғанын алдын-ала білгендей, әсіресе «Сағынышты сәлемім жеткіз өкіл балама!» деген жолы тұспалымызды шындыққа жалғайды. Бұл кезде Саид ханның ұлы Әбдірашид мұрагер ретінде Қашқарда тақта отырған. Ол Мырза Хайдармен етбауыры араласқан адамдар еді. Тіпті «Тарих-и Рашидидің» жазылуына себепті болған үш құрметті тұлғаның бірі де – сол Әбдірашид хан екенін айтқанбыз. Хан билігінде олардың рухани татулығына қызғанышпен қарайтын Мырза Әлі Тағай есімді уәзір болды. Саид ханжолда өз ажалынан қаза тапқанда Мырза Әлі Тағай қасында еді. Осы қаралы жағдай оны сұрқия ойға тіреп, ойын хатқа түсіреді. «Ол хатта ханды өсек еткен қисынсыз жалған өтірік, бос әңгімелерді ханның ақтық демі алдындағы өсиеті деп атап көрсетілген. Хан былай айтқан болып шыққан: «Тибет хазауат жорығына баруға мен ниет еткен емеспін. Осыған итермелеген Сейіт Мұхаммед Мырза мен Мырза Хайдар болатын. Егер оларды өлтірмесе өз ұлым Әбдірашидке мен ешқашан риза емеспін. Олардың өлімі – бұл менің кегімнің қайтқаны болмақ. Сондықтан олар тірі тұрғанда сенің тақта отыруың мүмкін емес» [1, 492].

Хаттың, хатпен ақпар берудің сол уақытта адам санасына билік жүргізетіні соншалық, Мырза Әлі Тағай сынды пасық ниетті жандарға нәтиже де әкелген. Хаттағы Сейіт Мұхаммед Мырза кітап авторына немере аға, яки әкесі Мұхаммед Хүсейіннің туған інісі болып келеді. Ол да хан билігіне өте адал еді. Бірақ онысы опа бермей, есіл кетті. Әбдірашид хан өз қолымен оның басын шапты. Бұл жағдай қиырда жүрген Мырза Хайдарға жай түскендей әсер етті. Ол Рашид ханға деген ашу-ызасы, қайғы-шерін хат арқылы өлеңмен жеткізді:

«Сен біздерді ұмыттың, соны есіңе салайын,
Мұң мұжыған кездері қуантпадың, ағайын.
Арқамызда біздердің таққа отырып алғасын,
Көре алмадық біз сенен әділеттің жалғасын» [1, 504].
«Ей, шаһ, сенің ауылыңнан кете бардым қаңғырып,
Біз өзара бөліскен антты сенде қалдырып.
Мен бәрінен құтылдым, саған кінә қойдым да,
Ант қалады әдетте, бұзған адам мойнында!» [1, 507].
«Жүрегімді күйдіріп, жалындаған өрт өтті,
Опа, мейір, уағда – барлығын сен тәрк еттің.
Сөз де бөлек, әрине, ділің бөлек болғасын,
Алла менің ісімді, әділдікті қолдасын!» [1, 511].

Әдебиеттануда «хат өлен» термині арнау өлеңнің бір түріне жататыны, қазақ өмірінде өлеңмен хат жазысу ертеден орын алатыны айтылады [2,359]. Мырза Хайдардың Рашид ханға арнаған хат өлеңдері автордың қайғылы тағдырын ашып көрсету жағынан да, бүкіл бүкпесіз айтар ойының мазмұнын түйіндеп беру жағынан да айрықша. Жоғарыда жазылғандай, Әбдірашид пен Мырза Хайдар қатты сыйлас кісілер еді. Мырза Хайдар Бабырдан кетіп, Саид ханның ордасына барған уақыттан бастап Әбдірашидпен көп жылдар бойы дос болды. Ақыры екеуі өмір бақи айнымас адал достыққа серт байласқан. Серт – Құдай сөзі. Мырза Хайдар хат өлеңінде сол бұзылған серт туралы да айта келіп, «Ант қалады әдетте, бұзған адам мойнында!» дейді. Сөз сүйектен өтетіні анық болса, хат өлеңнің әсіресе, осы жолында ханды тірі өлікке тенеген астарды аңғару қиын емес. Оның үстіне Мырза Хайдар мұны өлеңмен жеткізген. Бұл жерде өлең сөздің жай қара сөзден ұрымтал тиетінін де байқауға болады.

Хат жазу, хатты өлеңмен жазу, хат арқылы бұйрық, жарлық жеткізу дейсіз бе, жалпы хаттың қызметі сол заманда өте маңызды болғандығын «Тарих-и Рашидиді» парақтаған сайын біле түсесіз. «Тарих-и Рашиди» парсы тілінде жазылған. Парсы тілі сол замандағы білім тілі болып есептелген. Әйтпесе, моғол ішінде түркі жазуынан басқа – ортақ, қоғамдық қолданыстағы жазу түрлері болғандығын да айтып қалады, Мырза Хайдар: «Сол заманда нәсх және нәстәлік секілді жазу түрлері кеңінен таралады. Мұндай құбылыс бұрын ешқашан болған емес. Әлгі нәсх және нәстәлік жазу түрін ойлап тапқан Әмір Әлі Тебризи. Ол Әмір Темір заманында өмір сүрген» [1, 230]. Мырза Хайдар Саид ханның өзіне жеке мінездеме берер тұста, оның ерекше ақын болмысты екенін және сол нәстәлік жазуына өте шебер екенін баса айтады. Мұның бәрі де хаттың аясынан алыс тұрмайтыны аян. Яғни хаттың сол заманғы маңызын салмақтай түсуге мейлінше жеткілікті айғақ.

Мырза Хайдар өмір сүрген орта ғасырлар – жаугершілік, соғыс көрінісіндегі көшпелі өмір

болғандықтан, хаттың маңызы артпай болмас та еді. Негізгі жаңалық берер ақпарат көзі десол хат арқылы ғана болды: «Рамазан айының басында 916 [1510 ж. желтоқсанның басы] жылы Кабулға Мырза ханнан хат алып бір адам жетті. ...ол хатта мынадай хабар жазылған еді: «Шаһ Исмаил Ирактан келіп, Мервте Шаһибек ханмен соғысып оны жеңіпті. Шаһибек ханның өлі-тірісі жайындағы хабар анық емес. Сол шайқаста аман қалған барлық өзбек Аму суынан өтіп құтылған. Құндызда Әмір Урус дурман болған екен, ол қашыпты. Жиырма мыңға жуық моғол өзбектен бөлініп, Мервтен Құндызға келген. Мен Құндызға кеттім. Егер [Бабыр] патша тізгінін Құндыз жаққа суыт бұратын болса, онда мен сіздерге қосылар едім. Жақын арада сіздің мұралық иелігіңіз өзіңізге тиетіндігіне сенім анық» [1, 276].

Енді осы хатта айтылған Шаһ Исмаил мен Шаһибек ханның соғысар алдындағы бір-біріне жолдаған хаттарын келтірелік. Ол жерде хаттың рөлі мүлде басқаша, екі тақталас пен бақталастың бейне бір поэтикалық дуэлі десе болғандай. «Шаһ Исмаил Шаһибек ханға бағалы сыйлықтарымен жаушы жіберіп, әрі хат жолдады. Онда былай деп жазған: «Бұдан бұрын ешқандай екі жақтың да көңіліне қастандық тудыратындай алауыздық тозаңы қонған емес. Егер бір жақ әкелер салған жолды ұстар болса, онда бұл жақ перзенттік жолдан аттап кетпейді» [1, 271].

«[Шаһ Исмаилдың] елшісі хан ордасынан аттанарда [Шаһибек хан]оған мынадай хат беріп жіберді: «Дұрысы, әркім өз әкесінің жолын ұстанып, шешесінің ізінен жүруді тастау керек. Өйткені Ұзын Хасан өз қызын, ал [Ұзын] Хасанның ұлы Сұлтан Жақып өз қарындасын сенің әкеңе берген күні, ол заманның патшалары әулетінен шыққанымен жат жұрттық болды. Сен, шешен жағынан, егер де уақыт ананың мен сияқты сұлтанның баласы сұлтан дүниеге келмеген болса патшалыққа үміткер бола алар едің, мәтелде айтылғандай, «әке көрген – оқ жонар, шеше көрген – тон пішер» демей ме. Егер сен әкеңнің кәсібін ұмытсаң, онда мен мынамен оны есіңе түсірейін»,– деп, бір асатаяқ пен қайыршының дорбасын хатқа қосып жіберген.

Ал Шаһ Исмаилдың жауабы: «Егер әр перзентке әкесінің ісін істеу ләзім болса, онда барлық [адам] Адам атаның перзенттері болғандықтан олар пайғамбарлық іспен айналысуға тиіс болар еді. Егер патшалық міндетті түрде мұраға беріліп отырса, онда Пишдадистерден Кийанидтерге өтпес еді. Шыңғыстың өзіне патшалық қалайша келіп, ал сен өзіңе қайдан жетіп еді?»

Ол Шаһибек ханның сыйлығына жауап ретінде ұршық пен оның құралын жіберді де, былай деді: «Сенің хатыңда жазған нәрселерді мен де соны өзіңе айтамын: «Патшалық келінін кім кеудесіне қысса...» Енді мен сенімен күресуге белді бекем будым және аяғымды шапшаң шайқас үзеңгісіне салдым. Егер сен маған қарсы шықсаң, онда бір-бірімізге қоятын талабымыз шайқас даласында шешілетін болады. Егер қояр талабың жоқ болса, онда мен жіберген жұмысты орында да отыр» [1, 272].

Осылай деп қаһарланған Шаһ Исмаил өзбек билеушісі Шаһибекті тас-талқан етті. Онсыз да сырттай тіс қайрасқан екі жақтың бір-бірінің сағын сындыру мақсатында жазысқан хаттары еді. Ашу-ызаның қытығына тиіп, нәтижесінде эмоционалдық тұрғыда адамның ішкі, шынайы сыры қағаз бетіне төгілді. Хаттың бір күдіреті осы болса керек. Ал хатты нақты шындықты бұлтартпай көрсетер құжатқа неге жатқызбасқа?!

Жалпы, Мырза Хайдар Дулатидың «Тарих-и Рашиди» еңбегінде хат пен хабар алысқан оқиғалар, жағдайлар, мәселелер өте көп. Біріншіден, бұл нақты тарихи дерек. Екіншіден, әдеби ғұмырнамалық еңбектің стиль, жанр, мазмұн жағынан өзгелерден оқшау тұрғандығының бір тұздығы. Яғни, хат арқылы ақтарылмас сыр, ашылмас құпия болмайды әрі айтылған ойдың шындық болуы үшін де хаттық куә аса қажет. Бұл ойымызға әдебиеттанушы З.Қабдоловтың «Деталь – затты шындықтың бір қыры арқылы бар сырын тұтас, түгел және бірден, шапшаң танытатын нақты штрих»,– деген тұжырымын түйін еткіміз келеді [7, 98].

Мухаммед Хайдар Дулати – әрбір қазақ баласы аса біліп өсуге тиісті қазақ тарихшысы! Шерияздан Елеукенов айтқандай, «Қазақстан тарихына қатысты жайларды солтүстікте Қадырғали Жалайри баяндап берсе, оңтүстікте және бір маңызды беттерін Мұхаммед Хайдар Дулати өзінің «Тарих-и Рашиди» еңбегінде төгіліп жазып берді» [8, 45 б].

Бұл еңбекті эпистолярлық жанр ерекшелігі тұрғысынан зерттеу-саралау мұнымен шектелмейді. Өзірге шығармадан хат туралы деректердің басты, негізгі дегендерін ғана іріктеп алып, қал-қадірімізше талқыға салып көрдік. Бұл зерттеуіміздің басы ғана болар деп үміттенеміз. Ғасырларды көктей өтіп жеткен ғұлама ғалымның осынау ғажайып хат-мұрасы, бізге, әлі талай тылсым сырын

ашары анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Дулати М.Х. Тарих-и Рашиди. - Алматы: Тұран, 2003
2. Әдебиеттану терминдер сөздігі. Құрастыр. З.Ахметов., Т.Шаңбаев. - Алматы: Ана тілі, 1989
3. Әдебиет порталы. «Хат» арнайы жобасы. - <http://adebiportal.kz/khat-arnayy-zhobasy>
4. Бабыр З.М. Бабырнама. - Алматы: Жалын, 1990
5. Жеменей И.Мырза Хайдар Дулаттың «Тарих-и Рашидиі» әдеби жәдігер. Автореферат. - <http://litart.academset.kz/>
6. Исмакова А.С. Казахская художественная проза: Поэтика, жанр, стиль. - Алматы: Ғылым. 1998
7. Қабдолов З. Сөз өнері. - Алматы: Мектеп, 1976
8. Елеуенов Ш., Шалғынбаева Ж. Қазақ кітабының тарихы. - Алматы: Санат, 1999

К ВОПРОСУ О КУЛЬТУРЕ ПИСЬМЕННОЙ НАУЧНОЙ РЕЧИ

*Оспанова Д.Б., КарГУ им. Е.А. Букетова
Кошанова Н.Б., общеобразовательная школа
им. Бауыржан Момышулы
Топар, Абайский район*

Научная речь в связи с языком науки, который у разных авторов получил такие названия как «язык научной литературы», «стиль научной речи», «язык и стиль научной литературы» и преподавание языка науки в настоящее время являются предметом изучения и преподавания в высшей школе в связи с введением дисциплины «Профессиональный русский язык». Вопросы обучения профессиональной научной речи освещаются в научных статьях, методических пособиях, выпускаемых российскими, казахстанскими вузами и издательствами в Москве, Астане, Алматы, Караганде, Санкт-Петербурге, Чебоксарах и других городах. Например, в Государственном институте русского языка им. А.С.Пушкина подготовлена книга О.Д.Митрофановой [1], в Российском университете дружбы народов - работа Е.И.Мотиной [2], в Казахском университете международных отношений и мировых языков имени Абылай хана - учебно-методическое пособие Исмаковой Б.С., Оспановой Д.Б., Ахметовой Б.К. [3] Вышеназванные работы разработаны применительно к отдельным лингвистическим специальностям и увязаны с общеобразовательными стандартами и типовыми программами. Содержанием настоящей статьи является изложение некоторых аспектов обучения студентов неязыковых факультетов основам научной (в первую очередь, письменной) речи, отвечающей требованиям правильного отображения предмета данной речи. Обычно говорят, что под научной речью, как и вообще под речью, понимается функционирование соответствующего этнического языка как системы. Научная речь существует наряду с другими видами речи (литературно-разговорной, художественной, деловой, публицистической), но в основном используется в сфере научной коммуникации. К 90-м г. 20 столетия в методической науке была принята мысль о том, что профессиональные языки обслуживают сферы науки, производства, экономики, управления, обороны, разных отраслей политической надстройки, медицины, спорта, СМИ, сферы общественного сознания. Иначе говоря, профессиональные языки противопоставляются языку для общих целей. Теория профессиональный язык в настоящее время продолжает свое развитие, расширяя предмет и методы, приемы обучения профессиональному языку. Денисов П.Н. высказал мысль, относящуюся к языку науки (а это один из важнейших разделов профессионального русского языка) и к функциональным стилям «...при изменении позиции наблюдателя язык научно-технической литературы может рассматриваться, с одной стороны, как функционально-речевой стиль, замкнутый в пределах научной тематики, и, с другой стороны, как язык науки» [4, 85]. Развивая эту мысль, следует сказать, что языки науки (профессиональные) в условиях современного развитого общества шире, многограннее, чем стили, которые, по распространенному определению, являются разновидностями использования языка в той или иной сфере человеческой деятельности, а не разновидностями языка как такового. Так, каждый профессиональный язык имеет, наряду с общеупотребительной и общенаучной лексикой, свою лексику, в первую очередь, собственные

термины, свою номенклатуру, специальные собственные имена (языки астрономии, дипломатии, общественно-политическая сфера). В лексику языков науки входят также невербальные знаки (символы, пиктограммы и т.д.). Некоторые научные языки развивают свою словообразовательную подсистему, например, язык химии с цепочками специализированных морфем - суффиксов и префиксов. Кроме того, все профессиональные языки имеют собственные устойчивые словосочетания, в том числе фразеологию. Синтаксические конструкции, структура предложения в языке права (сохраняющиеся веками судебные формулы), в языках логики, математики и др. противопоставляются общелитературному синтаксису языка повседневного общения и разговорной речи. Вместе с тем, профессиональные языки характеризуются избирательностью грамматических категорий и словоформ, структурно-семантических схем словосочетаний и предложений [5, 55]. Таким образом, идея о функциональных языках, затем о языке науки и научной речи в настоящее время развилась в теорию профессиональных языков, среди которых многочисленные научные языки занимают принципиально важное место; изучение этих языков представляет собой теорию и практику изучения и преподавания отдельных разновидностей профессиональной научной речи. Эта деятельность осуществляется на текстах той или иной фундаментальной или прикладной науки, как непрерывный процесс, в котором в виде научных текстов представлены научные знания. Для того, чтобы данные тексты адекватно решали поставленные задачи, необходимо, чтобы они обладали признаком культурности (научной речи). Культура письменной научной речи - это соблюдение норм (на всех уровнях языка) и творческий подход к данным нормам. [6, 25.] Целью обеспечения культуры научной речи является максимально возможное в информационный век выполнение произведениями научной речи тех функций, которые ей присущи: развитие знания и познания, презентация научной информации, оптимальное научное общение, приводящее к новым научным результатам. Процесс обучения культуре письменной научной речи должен, включать два компонента: обучение пониманию и оценке текстов, из которых состоит научная речь во всех ее предметных и проблемных разновидностях, и обучение правилам создания текстов, удовлетворяющих требованиям, сформулированным выше. К сожалению, анализ имеющейся учебной литературы по профессиональному русскому языку для неязыковых специальностей показал, что задания в них отводятся на выполнение упражнений, направленных просто на повышение уровня грамотности студентов; эти упражнения активизируют знание орфографических, орфоэпических, морфологических правил (слитное и раздельное написание частицы не, склонение сложных числительных и т.п.). Правда, в некоторых упражнениях упоминаются отдельные общие слова, характеризующие научные произведения: правильность и целесообразность, точность и логичность, ясность и доступность, чистота и выразительность, эстетичность и уместность научной речи. Но как достигнуть этих качеств научной речи, и каковы различия в их реализации в зависимости от вида и жанра текстов, специализации их в разных областях знания - об этом не говорится. Кроме того названы некоторые признаки научного стиля (сферы и условия функционирования), упомянуты экстралингвистические особенности научного стиля, определяющие специфику его реализации: структура текста, типы текстов, зависящие от логических факторов (описание, рассуждение, повествование), способы сцепления частей текста; упомянуты основы компрессии научного текста: строение абзаца (сверхфразового единства), выделение ключевых слов научного произведения, использование правил стандартизации, как слов, так и синтаксических конструкций, клишированность отдельных элементов текста. Много внимания уделяется перечислению признаков устной формы научной речи. Тем не менее, можно сказать, что обучающих материалов по анализу имеющихся текстов и рекомендаций по созданию, написанию новых подобных текстов чрезвычайно мало. На первом этапе знакомство студентов неязыковых факультетов с русской научной речью может осуществляться на материале учебных текстов. Правда, целесообразно не ограничиваться лингвометодическими основами обучения: важно учитывать и собственно прагматические и содержательно-когнитивные аспекты, связанные с совершенствованием знаний по определенной специальности, а также с повышением уровня культурности научной речи в оптимальном объеме. Поэтому на продвинутом этапе необходимо работать с оригинальными научными текстами, относящимися к разным жанрам и написанными на изучаемом профессиональном языке (физики, химии, математики и т.п.). Оптимальным является применение трех видов материалов: 1) связные тексты по изучаемой специальности; 2) словарные произведения книжного (печатного) типа; 3)

словарные произведения электронного характера. Что касается текстов, то в силу указанных выше причин они должны относиться к одному из соответствующих профессиональных языков - для отбора лексики, словообразовательных элементов, типовых синтаксических конструкций и структуры текстов. Из словарных материалов печатного типа, в первую очередь, следует пользоваться энциклопедическими словарями и справочниками, терминологическими стандартами, которые представляют собой особые словари системного типа [7], сборниками рекомендуемых терминов, которые сходны со стандартами, но обладают меньшей степенью обязательности [8.]. Среди электронных материалов, помогающих обучать культуре научной речи, следует выбрать компьютерные и электронные словари, терминологические банки данных (ТБД), созданные в разных странах по разным областям науки и техники, а также базы знаний (БЗ), в которых термины определенной отрасли знаний или деятельности представлены во всех своих логических и ассоциативных связях, формирующих структуру соответствующей науки [9.].

В заключение необходимо подчеркнуть, что обучение культурной письменной научной речи выполняет двойную функцию: научить понимать и толковать представленные для анализа готовые тексты и научить создавать подобные тексты по выбранной специальности. Для решения обеих задач следует привлекать имеющиеся учебные и методические пособия и разработать систему творческих заданий, к примеру, следующего характера: Составьте аннотацию такой-то статьи объемом не более 1 страницы с указанием выходных данных и формулировкой основных ее идей; напишите рецензию на такую-то книгу объемом не более 3 страниц с указанием выходных данных и оценкой (с ваших позиций) основных ее идей; напишите резюме вашей научной, курсовой или реферативной работы объемом не более 2 страниц с выделением основных положений, выносимых на защиту.

Таким образом, для того чтобы обучить студентов культурной письменной научной речи, нужно выполнить несколько условий:

- четкая постановка задачи - научить анализу, пониманию, оценке и созданию научных текстов разных жанров по определенной специальности;
- наличие учебных и методических пособий, дифференцированных по уровню подачи материала: учебник русской научной речи для студентов неязыковых факультетов на начальном этапе их обучения (возможно, с адаптированными учебными текстами); учебник русской научной речи для студентов неязыковых факультетов с оригинальными научными текстами, написанными на соответствующем профессиональном русском языке с минимумом тренировочных упражнений; учебник русской научной речи для студентов продвинутого уровня с творческими заданиями в области изучаемой специальности;
- применение современных лингвистических и лингводидактических приемов обучения, направленных на развитие умений в области изучения и создания научных текстов с учетом требований культуры научной речи, письменной и устной речи и специфики изучаемой специальности

Литература

1. Митрофанова О.Д. Научный стиль речи: проблемы обучения. Методическое пособие. - М.: Русский язык, 1976. - 199 с.
2. Мотина Е. И. Язык и специальность: лингвометодические основы обучения русскому языку студентов-нефилологов. - М.: Русский язык, 1983. - 170 с.
3. Исмакова Б.С., Оспанова Д.Б., Ахметова Б.К. Функциональные стили русского языка. Учебно-методическое пособие – Алматы, ТОО «LEADER BOOK». 2014- 48с.
4. Денисов П. Н. Еще о некоторых аспектах изучения языков науки // Проблемы языка науки и техники: Логические, лингвистические и историко-научные аспекты терминологии. - М.: Наука, 1970. - С.52-89.
5. Гойхман О. Я., Гончарова Л. М. Русский язык и культура речи: Методический сборник для студентов специальности «Психология». - М.: [Российский Новый Университет], 2001. - 20 с.
6. Культура русской речи: Учебник для вузов /Отв. ред. Л.К.Граудина и Е.Н.Ширяев. - М.: НОРМА - ИНФРА. М, 1999. - 560 с.
7. ГОСТ 17398-72 «Насосы. Термины и определения». - М.: Изд-во стандартов, 1978. - 36 с.

8. Робототехника: Терминология. Сборники научно-нормативной терминологии, вып. 115. - М.: Комитет научной терминологии в области фундаментальных наук РАН, 2000. - 47 с.

9. Шелов С. Д. Теория терминоведения и терминологическая лексикография: соотношение в терминологической базе данных// Лексикология. Терминоведение. Стилистика: Сб. научн. трудов. - М. - Рязань: Пресса, 2003. - С.179-185.

10. Русский язык и культура речи: Проект программы. Рек. УМО вузов РФ по педагогическому образованию для студентов негуманитарных вузов/ Научн. ред. проф. И.Г.Проскурякова. - СПб: [СПб горный институт им. Г.В.Плеханова], 2001. - 29 с.

ТІЛ МӘРТЕБЕСІ – ЕЛ МЕРЕЙІ

*Оспанов А.Ә.,
№ 137 негізгі орта мектебінің
қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі*

Тілді өркендету - баршаның ісі. Тіл - тек қарым – қатынас құралы емес, ұлтымыздың биік тұғыры. Бұл ретте біздің мемлекетіміздің тілге деген жанашырлығы басым. Елбасы жыл сайынғы халыққа жолдауында да басым бағыттарының бірі – мемлекеттік тілді жан – жақты дамытуға бысты назарда ұстап келеді. Қоғамда қазақ тілінің мемлекеттік дәрежесін нығайту еліміздің саясатының басты басымдығы болып қала береді. Қоғамда, мемлекеттік қолдау мүмкіндігі жоғары салаларда қазақ тілінің қолданыс аясы едәуір кеңейіп келе жатыр деп айтуға толық негіз бар. Қазіргі қоғамымызда жастардың белсенділігі жоғары. Жастарға баса назар аудару арқылы тіл саясатын жүргізу мол жемісін береді деп ойлаймын.

«Ана тілі дегеніміз – сол тілді жасаған, жасап келе жатқан халықтың баяғысын да, бүгінгісін де, болашағын да танытатын, сол халықтың мәңгілігінің мәңгілік мәселесі. Ана тілін тек өгей ұлдары ғана менсінбейді, өгей ұлдары ғана аяққа басады» деп Ғ. Мүсірепов айтқандай елдің болашағын, тілдің болашағын сақтау баршаның міндеті. Қазіргі жаһандану кезеңінде еліміздің ақпараттық кеңістігін әлемдік стандарттарға сай кеңейте отырып, мемлекеттік тілді ұлттық қауіпсіздіктің маңызды бір нысаны ретінде жетілдіруді және қорғауды қамтамасыз еткеніміз абзал.

Қазақстандағы тіл саясатының көпұлтты мемлекетіміздің тұрақты дамуына ізгілікті қызмет етіп отырғандығы қуантады. Сонымен бірге әр ұлт өкілдерінің қазақ тілін білуге талпынуы қуантатын жағдай. Мемлекеттік тіл Тәуелсіз елдің негізгі рәміздерінің бірі. Кез келген өркениетті елдің өзінің Туы, Елтаңбасы, Әнұраны, шекарасы болатыны секілді мемлекеттік тілі де болады. Демек, мемлекеттік тіл де — мемлекеттігіміздің негізгі атрибуттарының бірі. Біздің Ата Заңымызда «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі — қазақ тілі» деп жазылған. Ал орыс тілін — ресми тіл және мемлекеттік тілмен бірдей қолданылады деп айтылған. Біз Конституция талаптарын мүлтіксіз орындауға міндеттіміз.

Тіл адамдардың қарым-қатынас құралы болғандықтан, ол сөйлеу әрекетінің арқауы болып табылады. Тіл ұлт пен ұлтты жақындастыратын өзгеше қатынас құралы. Адам тіл арқылы бір-бірімен қатынаса алады. Қазіргі таңда, еліміз өз егемендігін алып, дербес мемлекет ретінде танылуда. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан – 2050» стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында: «Тілге деген көзқарас, шындап келгенде елге деген көзқарас екені даусыз. Сондықтан, оған бей-жай қарамаймыз. Қазақ тілі жаппай қолданыс тіліне айналып, шын мәнінде мемлекеттік тіл мәртебесіне көтерілгенде, елімізді Қазақ мемлекеті деп атайтын боламыз»-деген болатын. Мемлекеттік тіл тәуелсіздігіміздің жырын жырлап, бұғанасын қатайтты. «Ұлттың сақталуына да, жоғауына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тіл» деген Ахмет Байтұрсыновтың қасиетті қағидасына сүйенсек, Ата заң аясында бақ-берекеміздің сақталып отырғаны тіл саясатын да дұрыс жүргізудің жемісі екені анық. Тіл – халық қазынасы, ұлттың жаны. Тілдің мәселесі – ұлттың мәселесі. Мерейін асыратын да, құтын қашыратын да өзіміз. Отбасы өзіміз де, Отанымыз – Қазақстан! Тіл меңгеруде ата-ананың рөлі ерекше екенін, әр отбасы уыз шағынан балаға қазақ тілін үйретуді қолға алса, бұл тілдің еш қиындығы жоқ. “Ана тілін білмеген, анасын да сыйламас” демекші өз ана тілін білмеген жаннан, анасын сыйлайтын жанның

шығуы неғайбыл. М.Шахановша айтатын болсам, қазіргі таңда өз тілін өгейсіп, «мәңгүрттеніп» жүргендер көп. Шынында қазақ пен қазақтың, әке мен баланың, әріптестердің жұмыста қазақ тілінде сөйлеспеуі көңілге қонымсыз-ақ жәйт. Бірақ қазақ тілі – тек қазақ халқының тілі емес, мемлекеттік тіл – ортақ тіліміз. Қазақстанда тұратын, оны Отаным деп қабылдайтын, өзін Қазақстанның патриоты деп есептейтін азаматтардың тілі. Елбасымыз айтқандай, «Қазақстанның болашағы – қазақ тілінде». Ендеше, тілімізді, ұлтымызды отбасымызды қадірлегендей қадірлейік!

Қазіргі таңда өнер, әдебиет, мәдениет, баспасөз, радио, теледидарымыз 90 - жылдарға қарағанда әлдеқайда «қазақша сайрап тұр» десек болады. Еліміз тәуелсіздік алғалы бері төл тіліміз мемлекеттік мәртебеге ие болып, қолданыс өрісі кеңейді. Бұл біздің мемлекеттік тіліміздің мәртебесінің асқақтағаны, Бұл осы уақытқа дейін барлық мүмкін болар оңды - солды жағдайды жете бағамдай отырып жүргізілген мемлекеттік тіл саясатының нәтижесі.

Өзге тілді ұлт мектептеріне қазақ тілін негізгі пәндердің бірі ретінде қою тілді дамытуға жасалған дұрыс қадамдардың бірі деп айтуыма болады. Себебі, жоғарыда айтып кеткенімдей, өзін Қазақстанның азаматымын деп санайтын әрбір адам мемлекеттік тілді білуі шарт деп ойлаймын. Мен өзге тілді ұлт мектептеріндегі қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы саласында білім беремін және болашақта қазақ тілін дамыту мақсатында жұмыс жасағым келетінін айтқым келеді. Тіл – адамдар арасындағы қарым-қатынастың аса маңызды құралы ғана емес, ойлаудың, дүниетанымның, рухани мәдениетті жасаудың ұлттық ұжымдық тәрбиесін жинақтаудың, сақтаудың құралы. Жас ұрпақты тәрбиелеу, оларға ғылым мен білімді үйрету тіл арқылы жүзеге асады. Мемлекеттік тілді оқыта отырып, жастардың бойына елдік сана сіңіріліп, мемлекеттік рәміз, ұлттық діл, ұлттық болмыс туралы ақпараттар толық беріледі.

Біздің қазақ халқының тілі өте бай, айтылуға орамды, көркем тіл. Тіл-адамның барлық саналы өмірінің құралы: өнер-білімді, мәдениеттілікті, қоғамның белсенді азаматы болуды ол тіл арқылы үйренеді. Тіл оның ішінде біздің ана тілі еліміздегі халықтардың барлық іс-әрекетінің, қарым-қатынасының құралы болуы тиіс, оның мәдениетін жоғары сатыға көтеру әрбіріміздің борышымыз. Тіл байлығын игеру – ана тілін қадірлейтін, тіл мәдениетінің шыңына қол созатын адамның әрекеті. Ана тілін жақсы білу — әркімнің азаматтық борышы, қоғамда атқаратын қызметінің тірегі. Еліміздің тәуелсіз мемлекет болып, егемендік алуы тілі мен психологиясына оның өз мәнінде дамуына мүмкіндік берді. Бүгінгі күні мемлекеттік тілді қоғам өмірінің барлық саласына тереңдете енгізу мәселесі үлкен маңыз алып отыр. Соңғы кезде мемлекеттік тілдің өрісін кеңейтуге, оның өркен жайып дамуына ықпал ететін басты-басты қадамдар жасалуда.

Тіл туралы заңның қабылданғаны, оның баптарының жүзеге асырылуының бағдарламаларының жасақталғаны, мемлекет басшысының тіл саясатында дұрыс бағыт ұстап, қолдау танытып отырғаны көпке мәлім. Аталған әрекеттердің бастауы мектептерде қазақ тілін оқып үйретуді дұрыс жолға қою болып табылатыны сөзсіз. Сол себепті басты жауапкершілік тіл мамандары біздерге жүктеліп отыр. Ата заңының баптарында сонымен қатар «Тіл саясатының тұжырымдамасы» мен «Тіл туралы Заңда» айтылған басты мәселе мемлекеттік қазақ тілін дамыту.

Қазақ халқының қаһарман ұлы Бауыржан Момышұлы өз заманында: “Тіл байлығы – елдің елдігін, жұртшылығын, ғылыми әдебиетін, өнеркәсібін, мәдениетін, қоғамдық құрылысын, салт-санасының, жауынгерлік дәстүрінің, мұрасының қай дәрежеде екенін көрсететін сөзсіз дәлелі, мөлшері” — деп тайға таңба басқандай анық та айқын көрсетіп берген болатын.

Бұрынғы даналардан қалған: «Қанша тілді білсең, сонша мәдениеттісің, сонша байсың» деген сөз бар. Әрине, құптарға боларлық ой, бірақ, өзге тілді білемін деп жүргенде өз тілімізден көз жазып қалмайық! Қазақстандықтардың бәріне жуығы көпұлтты ортада өмірге келген. Қазақстанның көпұлтты болуы – ешкімнің қолдан жасаған әрекетінің нәтижесі емес, тарихи даму жолымен солай қалыптасты. Және бұл біздің еліміздің кемшілігі емес, басқалардан артықшылығы. Өйткені, көптүрлі мәдениеттің, діннің, дәстүрдің, білімнің, т.б. арасынан шыққан жақсылықтарды бойымызға сіңіре аламыз. «Дауға салса алмастай қиған, сезімге салса қырандай қалқыған, ойға салса қорғасындай балқыған, өмірдің кез келген орайында әрі қару, әрі қалқан болған, әрі жас отты да ойнақы Ана тілінен артық қазақ үшін бұ дүниеде қымбат не бар екен?! Ғасырлар бойы қазақтың ұлт ретіндегі мәдени тұтастығына ең негізгі ұйтқысы болған – оның ғажайып тілі».

Тәуелсіздіктің негізгі тірегі – ұлттың тілі, діні, тілі. Тәңірдің адам баласына жасаған сыйы да — тіл. Ол- қасиетті де қастерлі. Оның бойында өзекті, жанды өзіне тартып тұратын керемет

күш бар. Тілде бүкіл тіршілік тұрғандай. Тіл – ұлттың аса игілікті әрі оның өзіне тән ажырағысыз белгісі. Тілдің тағдыры – баршамыздың қолымызда. Тілді оқып-үйренуді барынша жоғары деңгейге көтеру қажет. Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың тіл туралы талап міндеттерінде «Қазақ қазақпен қазақша сөйлессін» деген. Бұл әр қазақстандықтың қастерлі парызы. Қазақ тілінің өз мәртебесіне сай толыққанды қоғамдық қызмет атқаруы аса қанағаттанғысыз екенін, жан-тәнімізбен түсіне отырып, бүгінде «Тіл туралы» заңның жүзеге асу барысын талқылауда басты назарды мемлекеттік тіл тағдырына аударарымыз анық. Өйткені қазақ тілі әлемдік мәдениеттің бөлінбес бөлшегі ретінде тек қазақ топырағында ғана мемлекеттік мәртебені талап ете алады.

Тілдерді дамыту – елдердің мемлекеттік саясаттың аса маңызды бағыттарының бірі. Жалпы мемлекеттік тіл саясатын толыққанды жүзеге асыру бұл бұқаралық іске айналғанда ғана көздеген мақсатына жете алады. Тіліміз құрып кетті, құрдымға батып жатыр деп отыра бермей, оның маңызы мен мүмкіндіктерін жан-жақты ашып, жұрттың оған деген сенімін нығайтуға күш салғанымыз дұрыс. Тілді насихаттауда, үйретуде жеке адамдардың, отбасының атқарар қызметін жан-жақты зерттеп, оны жүзеге асырудың озық әдістемесін жасауда да БАҚ-тың атқарар қызметі мол болуы тиіс.

Ең бастысы, қазір қазақстандықтар тарапынан мемлекеттік тілді қолдау және дамыту бағытында барынша мүдделік танытып отыр. Бүгінгі күні тілдерді дамыту жан жақты қарастырылуда. Тіл тағдырына деген жеке адам ретінде жанашырлығымызбен қамқорлығымыз артуда. Қазіргі таңда көптеген отбасылар балаларын қазақ тілінде оқытатын мектептерге ана тілін жетік меңгеру үшін беріп, оқытып жатқандары қуантарлық жағдай.

Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйініне келер болсам, тілге деген құрмет – халыққа деген құрмет. Тіл мәртебесі – ел мерейі. Тілсіз халықтың, елдің өмір сүруі мүмкін емес. Ана тіліміз арқылы ғана біз халқымызды, Отанымызды танып білеміз. Әр адамның азаматтық қасиеті – өз халқын, өзінің атамекенін қалай сүюімен, өз ана тілін қалай білуімен өлшенбек Әлем таныған ел болу үшін тіліміздің жұлдызын биіктетуіміз керек. Елбасымыз айтқандай, «Қазақстанның болашағы – қазақ тілінде». Ендеше, тілімізді, ұлтымызды отбасымызды қадірлегендей қадірлейік!

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан халқына Жолдауы».
2. «Егеменді Қазақстан» газеті 2013 жыл.

ҰЛТТЫҚ МҮДДЕ ТАНЫМЫНДАҒЫ ТЕЛЕБАҒДАРЛАМАЛАР

*Рамазанова Ж.С., ф.ғ.к., доцент,
Сиязбаев Н., магистрант,
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ*

Теледидар – тек хабар таратушы құрал ғана емес, ағартушылық, насихаттық та құрал. Зерттеуші Құдайберген Тұрсын теледидар әсерлілігіне мынадай анықтама береді: «Теледидар әсерлілігі өзіне 3 негізгі бағытты қамтитын, әлеуметтік ақпарат тұжырымдамасын жүзеге асырады: Ағартушылық білім жөнінде негізгі ақпарат болып табылатын хабарламаны таратады. Танымдық логикалық және прагматикалық ақпарат негізінде алынған өзіндік білім туралы ұғымды қалыптастырады; болжаулық болашаққа баға беріп, ол туралы ұғымды қалыптастырып, ол туралы деректі таратады; ұлттық мәселе төңірегіндегі күрделі проблемаларда қоғамды топтастыруға қызмет етеді. Күнделікті өміріміз, тіршілігіміз бізді қоршаған орта туралы шынайы көріністі бейнелейді, ой-өрісімізді түрлі ақпаратпен кеңейтіп, сезімімізді қалыптастыруға, әдеттеріміздің жақсы жаққа қарай өзгеруіне әрекет жасайды. Аса мәнді әлеуметтік проблемаларға көпшіліктің көңілін аударады, экологиялық этика, қоғамның әрбір мүшесінің өмірлік позициясын айқындауға, сан миллиондық аудиториямен жылдам кері байланыстың орнығуына, бұл байланыстардың қоғам санасын қалыптастыруға әсерлілігін арттыруға, қоғамның жан-жақты және үйлесімді дамуына көмектесу, байланыстың кезеңмен дамуын сезінуге жағдай туғызады.

Қоғамдық мінбеге айналу, орталық және аймақтық, заң шығарушы және орындаушы тұтқалардың халқы алдында есеп беруі, өз саясатын түсіндіру, өз қатарына халықтың қалың тобын

тартуға, қоғамның әлеуметтік ақпараттануына басты мәселені шешуі, психологиялық құқықтық қоғамға тиімді бағытталуына жағдай туғызу, сезімталдық, логикалық және прагматикалық ақпаратты негізге алуға; ең бастысы – хабардың соңғы нәтижесінің тиімділігін сезінуге; телекөрерменнің әрқайсысына сол сәтте өзімен бірге миллиондаған адамның сол хабарды көріп отырғандығын сезінуі, әрі телеэкрандағы пікірді өзіне қарата отырып ұғынуына; телекөрерменге қарама-қарсы пікірдегі ойлардың да айтылмайтынын сезінулеріне; экономикалық ақпараттың шыншыл және ашықтығы, коммерциялық тақырыптардың ауқымын ұлғайту, тауар және қызмет, фирма және компания, ертеде талдау мен сынауға жабық болған тақырыптар тағы сол сияқты олардың әрқайсысына шыншыл, жылдам әрі орнықты баға беру, теледидар хабарының әрқайсысының міндеті» [1, 49].

Отандық телеиндустрияда бәсеке әлі жетер жеріне жетіп қалыптаса қойған жоқ. Десек те, осыдан 2-3 жыл бұрынғымен салыстыруға келмейді. Жыл сайын жаңа телеарналар ашылып, ай сайын әр телеарнадан шығып жатқан жаңа жобаның куәсі болудамыз. Саннан сапаға көшетін күн алыс емес. Өйткені ХХІ ғасыр көрерменінің талғамы жоғары. Бізге қазір ештеңе таңсық емес. Сапасыз, нашар хабарды эфир уақытын толтыру үшін немесе 50х50 қағидатын сақтау үшін түсіре беруге болады. Отандық телеарналардың барлығы да ақпаратты бірінші болып таратуға, халық арасында бағасының жоғары болуына атсалысып жатыр.

Телеиндустрия саласындағы қайсыбір жанр алдымен АҚШ-та пайда болады. АҚШ-тан Ресей үйренеді, біз Ресейге иек артамыз. Соңғы бірнеше жылда осы үрдіс жойылған жоқ. Фил Донахьюден кейін де ток-шоуды жан-жақты дамытып, жанрды әрі қарай өрбіткендер көп болды. Әлемге әйгілі тележүргізуші Опра Уинфри де ток-шоу арқылы көпшілікке танылды. Бірақ қазір Ресей мен Қазақстан көрермендерінің көңілін баурап, талғамынан дәл шыққан тележүргізуші – Андрей Малахов. Күнделікті кешкі уақытта отандық телеэкраннан «Бірінші арнаның» «Пусть говорят» ток-шоуы көрсетіледі. Ресейдің, Қазақстанның телерейтингісінде алдына жан салмай келе жатқан бағдарлама әп-сәтте өз көрерменін тауып, кеңінен танылды. Бағдарлама барысында әркілы тақырып талқыланып, студия ішінде қызу пікірталас орнайды. Ұзынқұлаққа сүйенсек, аталмыш бағдарламаның бір минуттық эфирі 90 мың АҚШ долларын құрайды екен.

1958 жылдан 60 жылдардың соңына дейін қазақ теледидарының қалыптасу кезеңі десек, тек ақпараттық, концерттік бағдарламалардың сценарийлік негізінде телеқойылымдар, күрделі көркем телепублицистикалық хабарлар үлкен дайындықпен, телетехникалық жетістіктермен журналистік ой-толғауларды бір бағытқа бағдарлап, әрбір сюжет пен телеочерк, қойылымдардың мақсатын айқындап алу талабы қосылды. Бұл жерде қазақстандық телеарналардың көшбасшысы бұрынғы Қазақ теледидарына ерекше тоқталған жөн.

Қазақ теледидары – бүгінде 100-ге жуық телекомпанияның көшбасшысы. 50 жылдан астам тарихтың қиын да қызықты жолында ол араласпаған оқиға, бармаған жер, көтермеген мәселелер кемде-кем» [2, 49]. Тарихы мен халық жады, ұрпақ тәрбиесі мен білім-ғылым саласы, мәдениеті мен дәстүрі, экономикасы мен саясаты, өндірісі мен шаруашылығы оның күнделікті хабарына арқау болды. 1958 жылдың 8 наурызында Алматыда алғаш рет көгілдір экран жарқ етіп ашылғанда, сол телеарна басында қазақ телеөнерінің балапан қанатын қатайтып, биікке самғауы үшін білімдері мен біліктерін аямаған Ғ.Жанысбаев, Л.Ғалымжанова, С.Шәріпов сияқты телередакторлар мен телережиссерлер тұрды.

Статистикада сақталған тарихи цифр бойынша, сол кезде Алматы және облыстағы 4 100 телевизиялық қабылдағыш Қазақ телевизиясының алғашқы бағдарламасының трансляциясын тұтқан. Алматыдан кейін көгілдір экран Қарағанды мен Өскеменде, Жезқазған мен Балқашта, Ақтөбе мен Семейде көрсете бастады. Қазақ теледидарының «алтын ғасырына» баланған 1970-90 жылдар шын мәнінде көгілдір айнамыздың жан-жақты кемелденіп, шарықтаған кезеңі болды. Сол бір жылдары 13 бас редакция жыл сайын түрлі салаға арнап 130-150 топтама бағдарлама жасап отырды. Қазақстандық телеарналардың ішіндегі тәжірибесі жағынан толыққан, тарихы бай, мұрағаты мол Қазақстан ұлттық телеарнасы ескі мен жаңаны қосып тұрған көпір сияқты. Бұрынғы қазақ теледидары қазіргі бірегей телеарна қай деңгейде? Көкірегі ояу, көзі ашық көрерменнің әрбірін мазалайтын орынды сұрақ.

60 жылдай уақыт. Бой өсіп, ақыл тоқтатын, ой кемелденіп, пайым-парасаттылыққа ұласатын қуатты шақ. Отызында орда бұзған жас түлектің бүгінде жетпістің қырқасындағы шағы. Бажайлай қарасак, өткен шақпен үндесіп, бүгінге жеткен көз көрген қауымның да қатары сирексіп, барлардың

өзі шау тартқандай. Қазақ топырағында теледидар іргесін қалаған Қ.Сағындықов, Х.Абылғаин, Ә.Байжанбаев, С.Нұрғалинов, В.Прасолов, С.Шәріпов, И.Смирнов, Н.Қожасбаев, Қ.Мусин, М.Барманқұлов, С.Масғұтов сияқты арыстардың көпшілігі бүгінде арамызда жоқ. Жаңа өнердің қадасын қағып, қабырғасын бекемдеген сол азаматтарды бүгінгі теледидар төріндегі жаңа жұлдыздар білмейді де. Олай дейтініміз, төл теледидарымыз туралы жүйелі жазылған тарих, терең зерттелген ғылыми еңбек аз.

Ағалар салған сара жолмен 1960-80 жылдары арынды келген бір топ жас буын легі Ж.Смақов, Ж.Нұсқабай, С.Оразалин, Қ.Игісін, С.Қаратаев, Ф.Бегенбаева, Л.Есенов, Ы.Қасымов, Ш.Баймолдина, Ғ.Шалахметов, С.Әшімбаев, Л.Сейітов, Қ.Қорған, Н.Иманғалиұлы, С.Байхонов, Қ.Аралбаев, Б.Құсанбаек, Ә.Ысқақова сынды мамандар теледидар көгіне қалықтап шықты. Бастау бұлағында Ұлы Даланың ешқашанда тот баспайтын, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып жатқан ауыз әдебиетінің мол үлгілерінен сусындап өскен, шешендік өнерге етене жақын, сөз құдіретінен ой түйдегін ағытқан от түлектер қыры да, сыры да мол өнер түрінің қалың қалтарыстарындағы құпияларға шындап ден қойды. Ұлтқа әлі сіңісе қоймаған телеөнер саласын игеру, оның сырларына кірігу оларға оңай болған жоқ. Сыры да мол, сымбаты да көз қаритындай телеөнердегі ізденістер мен іркілістер, тәжірибелер мен жаңалықтар да сол жылдары қомақты болды.

Атап айтатын болсақ, «Мезгіл», «Қалаймақан», «Елден хабар», «Мәуліт», «Күй-аманат», «Жер-жаһанға саяхат», «Терме», «Ұлар-Үміт», «Шынның жүзі», «Достық», «Кітап әлемі», «Үзеңгі жолдас», «Ұмытпандар мені», «Бар мен жоқ», «Ел мен жер», «Аңсар», «Қазақтың жаны» және т.б. хабарлардың көтерген тақырыбының арнасы кеңіп, оларға көрермен тарапынан талап-талғамның жоғарылай беретініне күмән болған жоқ. Бір сөзбен айтқанда, ұлттық телеарнамыз қалыпты жағдайда кемелдену жолына түсті.

«Ұлтымыздың азаматтық ажары ұлағатты ұлдары мен қыздарымен көрікті екені, ежелден айтылып келе жатқан көкейкесті өткір, мемлекет пен қоғам алдындағы өзекті мәселе екені ешқашан күн тәртібінен түскен емес. Осыны ой елегінен өткіземіз де екі хабардың да бірден-ақ жүрегінен жол тауып кеткендігін қуана құптап айтқанымыз абзал», – дейді Бауыржан Момышұлы «Ұлттық мақтаныш – ұлт адамдары үшін мызғымас және киелі заң» атты мақаласында [3, 180]. Мәселен, кезіндегі «Жігіттің сұлтаны» хабарының ел намысының айнасы жігіттеріміздің, «Қыз сынында» әдеміліктің, тектіліктің, қылықты мінездің, сұлулықтың символы болған қыздарымыздың ұлттық дәстүрлер мен қасиеттерді ортаға салып жарқырата көрсеткенде жан сарайыңызды жаңғыртып жібереді. Хабарды көріп отырғанда «шынында да, біздің жігіттеріміз бен қыздарымызды қандай сынға салса да сүрініп, мүдірмейді екен» деген тұжырымды ойға түйін жасаймыз. Сондай қиын-қыстау заманда тар жол, тайғақ кешулерден де небір айла мен тәсілдермен жол тауып шыққан жігіттеріміз бен қыздарымыздың ерлікке толы бейнелері көңіл түкпірімізден тағы бір елес беріп өткендей әсерде қаласыз.

Жалпы, Қазақ телеарналарындағы елге, ұлтқа қызмет еткен бағдарламалар жетерлік. Мәселен, үйдегі бала тәрбиесінен бастап, әлеуметтік, қоғамдық мәселелерді көтеретін бағдарламалар аз емес. Тіліміздің дамуы мен кең өріс алуына, Қазақ тілінің айналасындағы әртүрлі мәселені егжей-тегжей зерттеген Бейбіт Құсанбектің «Хабар» арнасындағы «Тіл» бағдарламасы. Қыз бала ұлттың ары мен абыройы екенін әр азамат білетіні анық. «Ақжүніс» бағдарламасы осы тақырып жайында кеңінен сөз қозғап, Қазақ қыздары мен әйелдер қауымының телеклубына айналды. «Қазақстан» ұлттық арнасының көрерменге ұсынған тәлімі мен тәрбиесі зор бағдарламаларының қатары көп. Солардың ішінен ойып орын алатыны – Бейсен Құранбек жүргізетін «Айтуға оңай» ток-шоуы. Бұл бағдарлама елдің көкейінде жүрген сан мыңдаған сауалға жауап іздеп қана қоймай, халық арасында жеке бас мәселесін шеше алмай жүрген жандарға қол ұшын беруде де қалыс қалған жоқ. Сонымен қатар ұлттық рух пен намысты оятатын хабардың талай санының куәсі болдық. Тарихи мұрамыз бен ұлттық мәдениетіміздің бастау бұлақтарының көзі ашып, көрерменге жолдау да – хабар дайындайтын ұжымның қажырлы еңбегінің жемісі.

Тәуелсіздігіміздің жиырма бес жылдығын атап өтпекпіз. Енді халықтың рухани деңгейін көтеру – күн тәртібінде тұрған басты мәселе. Өйткені жүргізіліп жатқан реформалардың әрі қарай екпіндеуі осы реформаларды қолдайтын халықтың ішкі ұстанымына байланысты. «Қазақстан» мен «Хабар» телеарналары бүгінгі күні белең алған ұлттық идеологияға бейжай қараушылық көзқарасқа қарсы. Біздің қоғамда зейнеткерлердің, мүгедектердің, әйелдердің өз құқықтарын қорғап, наразылық

білдіруіне назар аударылады.

Ұлттық дәстүр бір қалыпта қатып қалмағандықтан, заман көшіне ілесіп түрленіп отырады. Уақыт өзгерген сайын адамның өмірге деген көзқарасы басқаша болып, ұстанған салт-дәстүрі жаңа қоғамға бейімделеді.

Елбасы Н. Назарбаев: «Біз демократия мен нарықтық экономиканы принципті түрде жақтаймыз. Алайда, әр қоғамның өз ерекшелігі бар, ол қалайда, ескерілуге тиіс қайталанбас этно-мәдениетке, діни, тарихи қасиеттерге ие. Ал енді кімде-кім мұны түсінбесе, кімде-кім ет жақындық және рухани тұрғыда өз халқының мәдени кейіпінде болмаса, онда ол өз тамырын ғана жоғалтып қоймай, сонымен бірге одан кез келген басқа мәдениет терісі айналады. Бұл тура мағынасындағы да, оның агрессияшыл көрінісі тұрғысындағы да мәңгүрттікке бастайтын тура жол», - деп біздің қоғам үшін аса көкейкесті мәселе туралы айтқан болаын. Бүкіл әлем халықтары өміріне жаһандану үрдісі деңгейі еніп келе жатқан бүгінгі күнде өз тәуелсіздігіне кеше ғана, өткен ғасырдың соңында қол жеткізген Қазақстан үшін Елбасы ескертіп оырғандай, өз келбетінен айырылып қалмау мәселесі - өзекті де өткір. Жаһандану аясында ұлт ретінде жойылып кетуге апарып соқтыруы мүмкін рухани мәңгүрттіктен сақтану, алдын алу шараларын бүгінгі күннен бастаған жөн. Ол үшін қажетті алғышарттардың бірі - ұлттық өнердің сақталуы мәселесі.

Қазақ телеарналарынан алдағы уақытта Алаштың мұңын мұндап, Қазақтың жоғын жоқтап, еліміздің өлгенін тірілтіп, өшкенін жандыратын телебағдарламалар мен арнайы хабарлар көп боларына сенім мол.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Тұрсын Қ. Қазақ тележурналистикасы: қалыптасу, даму проблемалары. – Алматы, 2010.
2. Бисмильдина Д. Ресми телехабарлар тілі. – Астана, 2013.
3. Әбдіжәділқызы Ж. Тікелей эфир табиғаты. – Алматы: Қазақ университеті, 2003.

БАСПАСӨЗДЕГІ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ТАҚЫРЫБЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ КӨКЕЙКЕСТІЛІГІ

*Рамазанова Ж.С., ф.ғ.к., доцент,
Шарипжанова А., магистрант
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ*

Тәуелсіздік алған жылдан бері Қазақстанның қоғамдық-саяси және экономикалық-әлеуметтік өміріндегі реформалық ірі өзгерістермен БАҚ нарығында да айтарлықтай өзгерістер орын алғаны мәлім. БАҚ нарығында мемлекеттік БАҚ-пен қатар жеке меншік саналатын ірі-ірі медиамагнаттар иелігіндегі масс-медиа дүниеге келді. Бұл үдеріс, әрине БАҚ алаңындағы ақпараттардың берілу әдістерімен қатар, олардың өңделуін, бұқараға жеткізу және ұсына білу әдістерін де өзгертті. Нарық ойыншылары саналатын әрбір БАҚ-тың өз аудиториясы мен қоғамдық сананы билеп-төстеуге ұмтылған саясаты қашан да елдегі саяси оқиғалармен қатар өрбіп отыр. Уақыт өте жіктеліп, құрылтайшылары мен шығармашылық редакциялық топтың ұстанған позициясына қарай жаңа бағыт, жаңа сарындағы БАҚ нарығы дүниеге келді. Бұл нарықта мемлекеттік сипаттағы БАҚ-пен қатар, оппозициялық, тәуелсіз және салалық сипаттағы БАҚ өзара бәсекелістік алаңына шықты.

Мониторингтің алғашқы кезеңінде түрлі позициядағы мерзімді басылымдардағы материалдарда ұлт және ұлттық құндылықтарды айқындаушы көптеген мағыналық факторларға талдау жасалды. Билік тарапындағы «Егемен Қазақстан», ұлттық және тәуелсіз апталықтар «Ана тілі» және «Жас қазақ» және оппозициялық сипаттағы «Жас Алаш» газеттеріндегі ұлттық мәселе тараптан жазылатыны осы басылымдардың ұстанған позициясына қатысты болатыны заңды.

Қазақ тілінің мәселесі – БАҚ-тағы ең көп әрі жиі қозғалатын тақырып екендігі шындық. Ұлттық құндылықты айқындаушы фактор ретінде қазақ тілінің түлесі, қазақ тілін қызғыштай қоруды, қазақ тілін шет тілдерінің ықпалынан тазалау сияқты мәселелердің көбінде ұлттық апталық «Ана тілі», тәуелсіз басылым «Жас қазақ», мемлекеттік басылым «Егемен Қазақстанда» да өткір жазылуы, өзектілігін таңбалап басып көрсетуі де қазақ ұлтынан қазақ еліне бастайтын басты факторлардың бірі екендігін әйгілей түседі.

Қазақстандықтарды біріктіретін және әрбір азаматты ойландыратын ортақ мәселе – ұлттар мен

этностар арасындағы байланыс. Міне, осы мәселелердің өзі БАҚ бетіне еліміздің көпдінді зайырлы мемлекет, барлық ұлттардың тең құқықтығы, ұлтаралық бірлік сияқты тақырыптың жиі әрі орынды қозғалуы да еліміздегі «ұлттық мәселенің» бұқаралық құбылыс ретінде көпшілікке ортақтығын тағы бір дәлелдей түседі.

Қазақстандық бұқара үшін көпшілік құбылыс – отансүйгіштік мәселесі болса керек. Бұл өте күрделі және көпкомпенетті ұғымдар қатарында. Өйткені әрбір индивид үшін де, қоғамдағы жалпы бұқара үшін де отансүйгіштік категориясы түрліше сипатта, түрліше оқиғаларда айқындалатыны бар. Бұл Қазақстан жағдайында туған ел мен жерге деген сүйіспеншілікпен қатар, еліміздің жаңашыл мемлекет, үлкен мүмкіндіктер елі, экономикалық игілікті қалыптастыру әрі сақтау жолында дамыған ел ретінде мақтаныш сезімі, ғылым, мәдениет, спорт салаларындағы жетістіктерге деген мақтаныш рухы, демократиялық үрдістерді қабылдау, құндылықтарды ұстану және оларды жүзеге асырудағы мемлекеттік саясат сияқты дискреттік (уақытша) ұғымдар қатар жүретін күрделі құбылыс саналады.

Сонымен, қоғамдағы әрбір азамат пен әрбір таптың көкейінен шығатын ортақ «ұлттық мәселені» айқындау саяси-әлеуметтік және экономикалық факторларды біріктіретін күрделі міндеттер қатарында. Қазақстан жағдайында қазақ елінен қазақ ұлтына концепциясын негіздеу әлі де алдағы зерттеулердің үлесінде.

Қазақ ұлтынан қазақстандық елге дейінгі күрделі де көпқырлы мәселені айқындаушы факторларға қойылар басты талап оның өміршеңдігінде болып қалмақ. Қазақстандық қоғамда қоғамдық санаға бағытталған құндылықтарды айқындау мен оларды сараптау, осы құндылықтардың бұқараны шоғырландыра, рухтандыра, біріктіре алатындай күші мен әсер етуін жүзеге асыратын билік пен бұқара арасындағы ықпалды белсенді аралық топтар мен азаматтық институт мекемелері жұмыс істеуі тиіс. Сол ықпалды да пәрменді топтың қатарында тұратыны БАҚ болып қала бермек.

Ее, ұлт, халық, этнос... Осылайша тізбектелетін бір-біріне мағыналас, синонимдес сөздердің түп-төркінін қарастырсақ. Даль сөздігінде: «Ел – жер өлкесі, аумағы, тұрғылықты мекен, аймақ, облыс, жер, мемлекет, әлемнің бөлігі деп анықтама беріледі», -деп анықтама беріледі [1, 104].

Халық, этнос, ұлт – бұл сөздер синонимдес келеді. Көптеген геосаяси жағдайларда ұзақ уақыт бойына адамдардың қауымдаса әрекет ете тіршілік етуімен айқындалатын, туыстық рухани ерекшеліктері біріктірген адамдардың қауымын білдіреді.

«Халық» сөзінің мағынасы көптеген мәнге ие. Мәселен, халық сөзінің рухани, экономикалық немесе саяси-құқықтық мағысымен қатар ұлттық немесе этнос деген мағынасы қатар аталып жүр.

Дегенмен адамдардың қоғамдық ортадағы материалдық жағдайы не рухани танымына қарамастан олар белгілі бір ұлттық не этникалық топтарға тиесілі халық өкілі болады. Яғни ұлттық, этникалық, халықтық тегісіз адам болмайтыны анық. Дегенмен ұлт не этнос сөзіне қарағанда халық сөзінің мағынасы кең, ауқымды екендігі даусыз. Сондықтан халық сөзі ұлттар мен этностарды рухани, саяси, экономикалық, географиялық т.б. жағынан біріктіретін қауымдастық ретінде таныған жөн. Саяси терминологияда ұлт немесе бірнеше ұлт қауымдастығы халық деп аталады.

Қоғамдық сана, қоғамдық пікірді атағанда алдымен, елдің елдігі, мемлекеттің мемлекеттігін айқындайтын, белгілейтін «Қазақ елі» тақырыбы күн тәртібінде тұрады. Міне, қазақ қоғамын ерекше толғандырған, бұқаралық сипат алған маңызды жаңалық баспасөз беттерінде жақсылықтың жаршысындай, бірді-бірге іліп әкетіп, құбылта, түрлендіре жар салғандай тарихи оқиға ретінде танылды.

Астананың бас алаңының төрінде, төрт қыры төрт түрлі барельефпен өрнектелген қазақ халықының мәңгілігін паш еткен алып монумент бой түзеді. Монументтің іргетасынан көгілдір көкке бой түзей ұмтылған биік мұнараның ұшар басында қанатын жая, қомдана, көк жүзіне самғай ұшып, сапарға аттанғалы тұрған құс патшасы – самұрық қонақтаған. Монумент қаланың қай тұсынан қарасаңыз да асқақ, айбарлы, тәкаппар көрінеді.

Монумент қазақ елінің тарихынан сыр шерте отырып, бүгінгі ахуалын баян ете, болашағына көз жіберетіндей. Алып ескерткіштің төрт бедері елдік рухтың төрт тірегін танытады. Ел – халықтың алтын ордасы, халық – елдіктің өзегі.

Сенат төрағасы Қ.Тоқаев: «Қазақ елі» монументі – еліміздің сан ғасырлық тарихына, ұлтымыздың ұлы перзенттеріне, олардың асыл мұратына, ата-жұртымызға арналған мәңгілік ескерткіш. Шын мәнінде, бүгінде Астана қаласында мағынасы терең осынау ескерткіштің ашылуы тарихи әділдіктің салтанат құруын айғақтайды. Еліміздің басты ескерткіші – «Қазақ елі» ұрпақтар

байланысын және уақыт үндестігін білдіреді. Бұл – ата-бабамыздың рухына тағзым етіп, жас ұрпақты ізгілікке, отан-сүйгіштікке бастайтын киелі орын. Міне, сондықтан да біз үшін оның маңызы зор», - деп елдіктің нышаны болған игі іске оң баға береді [2].

Қазақтілді басылымдарда «қазақ елі» тақырыбының жариялануында тұрақталған, қалыптасқан дәстүрлер бар. Солардың қатарында қазақ елінің өміріндегі жаңалықтар мен жетістіктерге шынайы қуанып, ақ көңілмен тілек айтар дәстүрді атауға болады. Жалпы, қазақ баспасөзіндегі бұл дәстүр алғаш тәуелсіздік алған жылдардан бергіуақытта тарихи ақтандақтарды ашу және руханиятты, өркениетті мұрамызды қайта әкелген үрдіс басым келді. Ақпарат ғасырына басқан кезеңде қазақ баспасөзі де сол жаһандық үрдістердің көлеңкесінде қалмау қамымен ұлттық сипаттағы жаңалықтар форматындағы ақпараттық медианы қалыптастыруда үздіксіз ізденісте. Ұлттық баспасөздегі тың ізденістер мен жаңа дәстүрлердің бастысы да осы «қазақ елі» концептінің бойына жинақталуда.

«Қазақ елі» тақырыбына келгенде қазақстандық БАҚ-тың көтерер жүгі де, атқарар міндеті де ерекше. Сондықтан бұқаралық медиа құралдарының алдында бұл тақырыпқа келгенде қазақ елін біріктіретін, ұйыстыратын, халықтың бірлігі мен достығын, бауырмалдығы мен ізгілігін бір арнаға бұратын ортақ үндестік алаңы болуы тиіс деген тұжырымға келуге болады [3].

Ең бастысы елдің санасын оятуда, ұлттық мүдде, ұлттық рухты көтеруде алдымен баспасөздің ерекше маңызға ие екендігі барша халыққа белгілі болуда.

Пайымдауымызша, қазақстандық газет, журналдар ортақ проблема төңірегінде қайшылыққа ұрынууда. “Егемен Қазақстаннан” бастап жасөспірімдерге арналған газеттер (қазақ тіліндегі) бүгінгі ауыл тағдырын ұлттық, халықтық, мемлекеттік деңгейге дейін көтеріп жазады. Ертең ауылдың ішкі өміріне үңіліп көз салатын күн туады. Сол кезде “Мына шындық баяғыда айтылған еді ғой. Неге дер шағында назар аудармадық?” деп бармағымызды шайнармыз. Орыс тілді басылымдар 1986 жылғы оқиғаны ақтауға ат салыспаған болатын, қазіргі қазақ халқы жанкештілікпен бастан өткеріп отырған тағдыр оларды алаңдатпайды.

Біз орыс тілді басылымдарды еркін оқи аламыз. Олардың ұстанған бағытын біліп жүреміз. Көзқарас, пікірлерімен санасамыз. Міне, бұл – тағы да қазақ журналистикасының бір ерекшелігі. Ал әріптестеріміз қандай? Олар “Караванның” аудармасына көз жүгіртеді де, “Е-е, қазақ баспасөзі әсіре ұлтшыл екен” деп өздерінше болжам жасайды. Сонда ұшқары пайымның жетегіне еріп, ортақ проблеманың екінші жағына шығып алады. Көзі ашық әріптестеріміздің өздері сүйтіп тоң-торыс жүрген соң, былайғы жұрт не ойламайды?

Біздіңше, қазақ баспасөзі жазып жатқан қабырғалы мәселелерді бұрмаламай, тура орыс тіліне аударатын дәнекер басылым керек.

Кейде “Егемен Қазақстанда” ылғи салмақты материалдар жарияланады, оқуға ауыр деген сияқты пікір естіліп қалады. Материалдың салмақтылығы – оның кемшілігі деу қалай болар екен? Өйткені “Егемен” мен “Қазправданың” атқарып отырған салиқалы ісін “Караван” секілді басылымдар ылғи “тартымды” материалдармен түпкілікті тыңдыра алмайды. Олардың алдына қойған мақсат-мүддесі де мүлде бөлек қой. Өмір салты да ұқсамайды. Әрі-беріден соң бүгінгі журналистика сонысымен қызық, күрделі.

Бұл жылдары “Егемен Қазақстан” газеті бұрыннан қатып қалған қасаң тақырыптардан, бір-бірінен аумайтын кескін-келбеттен арылып, Тәуелсіз елдің жаңа мазмұндағы, жаңа сипаттағы газеті ретінде жарық көре бастады. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары жазылған мақалаларға батылдық, өткірлік, өзектілік тән еді.

Халықтың жоғын жоқтаған қаламгерлеріміз - Әбіш Кекілбаев, Шерхан Мұртаза, Камал Смайылов, Ержұман Смайыл т.б. елдік мәселелерге арналған публицистикалық мақалалары осы газеттің бетінде жарияланды. Белгілі публицистер – Камал Смайылов пен Шерхан Мұртазаның екеуара жазысқан хаттары да елдің ертеңіне алаңдаушылықтан туған еді.

Байқағанымыз, қазақ тілінің мәселесі – БАҚ-тағы ең көп әрі жиі қозғалатын тақырып екендігі шындық. Ұлттық идеяны айқындаушы фактор ретінде қазақ тілінің түлеуі, қазақ тілін қызғыштай қору, қазақ тілін шет тілдерінің ықпалынан тазалау сияқты мәселелердің көбінде ұлттық апталық «Ана тілі», тәуелсіз басылым «Жас қазақ», мемлекеттік басылым «Егемен Қазақстанда» да өткір жазылуы, өзектілігін таңбалап басып көрсетуі де ұлттық идеяны айқындаушы басты факторлардың бірі екендігін әйгілей түседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского. – Санкт-Петербург, 1882.
2. www.egemen.kz
3. Хамзеұлы А. «Қазақ елі» деген лайық // Ана тілі, 30 сәуір-6 мамыр 2009.

ЭПОСТАҒЫ КӨНЕ ДӘУІР МАҒЛҰМАТТАРЫ

*Рахымов Б.С., ф.ғ.д., профессор,
Әлеуханова А.Т., магистрант,
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ*

Қазақ фольклорындағы өлеңмен берілген эпикалық мұрамыздың ең көркемі, ең көлемдісі эпостар екені мәлім. Фольклордың басқа тектері мен түрлеріне қарағанда ең көп тексеріліп, қызыға және құлшына зерттелген саласы да эпостар екені анық. Осы уақытқа дейін эпостың жиналуы, жариялануы, зерттелуі туралы өзіндік шежіре қалыптасып үлгерді. Соның ішіндегі мәндісі эпостың дүниеге келуіне түрткі болған оқиғалар, көлемді жырдың шығу тегі мен дамуы және тарихилығы туралы біршама зерттеулер жүргізілді. Осындай зерттеулердің нәтижесінде эпостың тегі мен түрлеріне үніліп, жанрлық жіктеулер жасауға талпыныс қалыпты жолға түсті. Қазақ эпосын бұл тұрғыда түсіндірушілер көбіне академик Ә.Х.Марғұлан мен профессор Ә.Қоңыратбаевтың жіктеулеріне сүйенеді. Ең алдымен сол жіктеуге орын беріп, қазақ эпосының төмендегі бөлінісіне назар аударайық:

- 1.Ертегілік эпос («Ер Төстік», «Құла Мерген», «Таласбай мерген», «Дотан», «Мұңлық - Зарлық»)
- 2.Түркі қағанаты дәуірінде туған жылнамалық эпос («Орхон жазулары», «Күл-Тегін» жайындағы жырлар)
- 3.Оғыз эпосы («Кітаби дадам Қорқыт» жырлары, «Оғызнама»)
- 4.Тайпалық эпос («Алпамыс», «Қобыланды», «Қамбар», «Шора батыр»)
- 5.Лиро эпос («Қозы-Көрпеш», «Қыз Жібек»)
- 6.Ноғайлы эпосы («Орақ-Мамай», «Қарасай-Қази», «Ер Тарғын», «Қырымның қырық батыры» жырлары)
- 7.Тарихи эпос («Бекет», «Досан батыр», 1916 жыл поэзиясы)
- 8.Шығыс дастандары («Рүстем Дастан», түрлі қиссалар)
- 9.Авторлық эпос («Еспембет», «Өтеген батыр», «Сұраншы батыр», «Нар қыз»)
- 10.Совет эпосы (Аманкелді, Мәлік, Төлеген туралы жырлар) .

Дәл осы жіктеуді басында қазақ эпосының жанрлық бөлінісі деп ұғып, тек пен түрге қатысты бағалағандар болған. Қазақ эпосын тегі жағынан жинақтап, жанрлық тұрғыдан түсіндірген ғалымдар негізінен төмендегідей түрлерге жіктеді:

- 1.Көне эпос
- 2.Батырлық эпос
- 3.Лиро – эпос
- 4.Тарихи жырлар
- 5.Діни дастандар

Бұл әлемдік тұрғыдағы эпосты жіктеу тәжірибелеріне сәйкес, ғылыми тұрғыдан дұрыс тұжырым екендігі аян. Жоғарыдағы алғашқы жіктеудің қазақ эпосын тақырыптық және дәуірлік жағынан ерекшелеу десекте, оның дәуірлік жағынан сәйкеспейтін тұстары бар. Мұнда қазақ хандығының қалыптасуы, ондағы эпос тудырған оқиғалар ескерілмеген. Екіншіден, қазақ тарихи жырларының тақырыптық және жанрлық жіктелісі хронологиялық тұрғыдан дұрыс берілмеген. Үшінші, діни дастандар туралы ештеңе айтылмаған. Кейінгі қазақ эпосын немесе ұлттық фольклорды дәуірлік жағынан бөліп, жүйелеп түсіндірмекші болған ғылыми диссертациялық жұмыстарда да бұл мәселе сол қалпында бағаланып жүргені баршаға белгілі. Біз бұл мәселеге тарихи өлең, тарихи жырларға қатысты мәселелерде де тоқталамыз.

Ендігі айтпағымыз эпостық тарихилығы туралы болмақ. Басында да айттық, қазақ эпосының тарихқа қарым-қатынасы зерттеу еңбектерде де айтылған. Өткен өмірдің ізі, сәулесі эпостық

мұраларымызда бар екендігін зерттеуші ғалымдар қалыс қалдырмаған. Алайда сол дәуірдің әпербақан саясатынан ұлттық эпостарымыздың тарихилығын терең түсіндіріп, жан-жақты саралауға мүмкіндік болмағаны шындық. Оның дәлелін ғасырға жуық архив қазынасына айналған тарихи жырлар, тарихи өлеңдер, діни дастандар дәлелдейді. «Көптеген эпикалық мұраның халық игілігіне айналмай, архив мүлкі болып келуінің, кейбір ескерткіштер жөнінде кезінде атүсті немесе мүлде қате «үкімдер» шығарылуының да түпкілікті себебі эпос табиғатын түсіну мен талдаудың қиындығынан» .

Эпостағы тарихи шындықтың бейнеленуін тауып, дәлелдеп шығу теориялық тұрғыдан аса күрделі екендігін мойындау керек. Бұл пікірдің дәлелсіз еместігін орыс халықтары былиналарының тарихилығын сөз етіп, тұтыстай түсіндірмек болған ғалымдар: А.М.Астахова, А.П.Скафтымов, М.М.Плисецкий және т.б. еңбектерінде де айтылған (9,10,11). Қазақ фольклортану ғылымы тым кеш қалыптасты десекте, эпостану саласында айтарлықтай жетістіктер бар. Ғылымда эпостанудың көптеген шарттары мен өлшемдері қалыптасқан. Оның кейбіреуін айта кетейік. Эпикалық аңыздардың туған жылын немесе ғасырын дәл «түстеп» көрсету қиын болса да, уақыттық жағынан қандай дәуірлерге тән екенін анықтауға көмектесетін методологиялық таяныштар бар. Қай халықтың арасында туғанына қарамастан олардың көбіне тән ортақ белгілерді жинақтап, жүйеге түсіруге болады .

Эпостанушылардың бәрі де эпостың бастауы ертегілерге қатысты екенін айтады. Ерлік пен елдікті, батырлық пен бірлікті дәріптеудің тарихы тым ұзақ, қазақ фольклорында соның ізі эпоста айтарлықтай орын алған. Бұл тұрғыда, алдымен айтатынымыз «Еділ, Жайық», «Дотан батыр», «Құламерген», «Құбығұл», «Рауан батыр», «Жоя мерген», «Әділ Зайыт» және тағы басқалар. Осы аталған көне эпос үлгілерінің сюжеті ертегілерде де бар, оның дәлелін жекелеген мотивтерден тануға болады. «Алайда ертегі мен эпостық жанрлардың сюжетін іс жүзінде мотив пен кейіпкерлердің қызметіне (функциясына) жіктеп қарастыру фольклорлық зерттеуде бірәздан бері орын алған. Мұның себебі сюжетті құрайтын сан қырлы оқиғаларды жіктеп таратып, олардың ішінде бір-біріне сәйкес келетін белгілерін бірыңғай жинақтауға қолайлы болуында» . Бұл мәселенің біздің назарға алып отырған эпостың тарихилығына, эпикалық сюжеттің шығу тегіне қатысы бар. Алдымен ертегі мен эпостың екеуінде де бірдей қайталанып, қаһармандар бейнесін жасауға қатысты ортақ мотивтерге тоқталайық:

- 1.Перзентсіз ата-ананың арманы;
- 2.Қаһарманның ғажайып туысы;
- 3.Киелі күштердің «көмегі», ата-бабалар аруағы мен әулие-әнбиелердің қолдауы;
- 4.Баланың батыр болып, ерекше ер жетуі;
- 5.Батырдың қалындығын іздеуі, сол жодағы ерлігі;
- 6.Батырдың өзіне лайықты жар тауып, еліне оралуы;
- 7.Батырдың өз елін жаудан қорғаудағы күресі

Ертегілік эпостағы сюжеттің бұлай қалыптасып, классикалық эпостарға ауысуын генетикалық сюжеттер дейміз. Бұндағы таза ертегі мен эпостың шындыққа қарым-қатынасы, тарихи танымдық қырларын былайша ажыратуға болады. Тағы да ең негізгі белгі басты қаһарман болып шығады. Айталық, ертегі кейіпкерінің мұраты үйлену, отбасы мүддесімен ғана шектелсе, эпостағы қаһармандар тайпалық, елдік, ынтымақ пен бірлік, өз сертіне беріктік жолындағы халықтық істерге араласады.

Ертегідегі кейіпкердің ортасы, шыққан тегі «баяғыда бір кемпір мен шал» болса, эпоста кейіпкердің ортасы, ата-бабасы, ел билеуші хандар мен ел-жұрттың жайлаған жері нақтылана түседі. Бұл көне эпостың өмір шындығын көрсетудегі ертегіден айырмашылығы, тарихқа қарым-қатынасының белгісі деуге тұрарлық көрсеткіші.

Жалпы фольклорға тән басты ерекшеліктің бірі – көп нұсқалық. Бұны көбіне варианттылық деп те жатамыз. Эпостың неғұрлым варианттары көп болса, онда оның версиялары пайда бола бастайды. Эпостағы шындықты немесе тарихты іздеу осыдан басталып, салыстырмалы зерттеулердің сандаған тәжірибелері зерттеу нысанына енеді. Фольклортану ғылымында эпостың көп варианттылығын айтушыға, жыршыға байланыстырылады. «Қазақ даласы ежелден поэзияның сарқылмайтын дариясы, шалқар теңізі болғаны әмбеге мәлім. Ән мен айтыс бір егіз болса, күй мен жыр екінші егіз болды. Әнші, айтыс ақындары салт жырларының мектебін жасаған десек, айтушы жыраулар эпос мектебін

жасады» .

Қазақтың батырлар жырларының ең көп нұсқалы болып келетіні «Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр» жырлары екендігі аян. Ғылыми зерттеулер арқылы «Алпамыс батыр» жырының қазақ халқының жыршылары жеткізген 16 варианты бар болса, жырдың түркі халықтарына кеңінен жайылғаны өзбек, қарақалпақ, башқұрт, ноғай, татарлар арасындағы нұсқаларын атауға болады. Бір ғажабы жырдың барлық нұсқаларында да бір перзентке зар болған ата-ана арманы, жаратқанның құдіретімен ғажайып бала тууы, тез өсіп, ер жетуі және өзіне лайықты жар табуы толық сақталған. Ертегі сюжетінің немесе мотивінің эпостағы сақталу дәстүрі осылай өрбіп, генетикалық сюжет өзіне тән заңдылығын қалыптастырады екен. Ал жырдың деректілігі мен тарихи негізі қаһарманның ел қорғауы, жерін қорғаудағы іс-әрекеттерінен көрінеді. Бұл мәселені айқындау үшін ең алдымен Алпамыс жырының версияларына тоқталайық:

1. Жырдың ең толық нұсқасы саналатын «Алпамыстың Гүлбаршынға үйленуі, Алпамыстың қалмақ ханы Тайшықтың соқтығысуы, Ұлтанның үстемдігі» туралы оқиғаларға қатысты М.Сандыбаев, С.Аққожаев, Ә.Байтұрсынов, К.Серғазиев нұсқалары өз алдына бір версия құрайды. [15]

2. Алпамыстың Гүлбаршынға үйленуі, Байбөрінің малын барымталап кеткен Тайшықтан кек алу үшін Алпамыстың жорыққа аттануы. Қаракөзайым, Кейкуат бейнелерінің жырдағы қаһарманға көмекке келуі. Бұл жырдың Жиёмұрат, Рахат жырау нұсқаларында ұшырасады.

3. «Алты жасар Алпамыс» атты ертегі түріндегі нұсқасы. Бұл нұсқаны Е.Аханбековтен жазылған. Орыс тіліне аударып бастырған Ә.Диваев екен .

Зерттеуші ғалымдардың дені жырды тайпалық дәуірдің туындысы десе, кейбір ғалымдар Қорқыт жырларындағы «Бәмсі-Байрақ» жырымен сабақтастырады. Жырдың тарихына қатысты пікір айтқан В.М.Жирмунскийдің айтуынша бұл жырды XII-XIV ғасырларға жатқызып, жырдың жасалуын моңғол шапқыншылығына қатысты дегенге тоқталды . Жырдың тарихына қатысты қазақ, өзбек, орыс, қарақалпақ, башқұрт халықтары ғалымдары арасында талас пікірлер өрбіді. Осының ішінде жырдың тарихы негізін дұрыс саралап, дәлелді түсіндірген Ә.Марғұлан еді. Ғалым жырдың көне заманда жасалғандығын нақтылайды . Кезінде рухани құндылықтарымызды қатаң таптық тұрғыдан бағалап, қайта саралауда бұл пікірді негізге алып, «Алпамыс батыр» жырын оқу бағдарламасынан алып тастауға дейін барды. Сондағы басты ұстаным қаһарманның бай табынан шыққандығы болып, жырдағы «Ұлтан құлды» жақтаушылар пайда болды. Нақтылай айтқанда жырдың рулық кезеңде шығып, қалыптасып, даму үстінле болғанын түсіндіру қиынға айналды.

«Алпамыс батыр» жырындағы басты қаһарманның шыққан ортасы, мекендеген кеңістігі мәлім. Басты таяныш Алпамыстың қоңырат руынан шығып, соның қолдаушысы және қорғаушысы болғандығын жырдың барлық сюжеттері дәлелдейді. Олай болса, жырдағы қоңырат руы туралы мағлұматтар бар ма, бар болса қай кезеңдерден белгілі екендігіне назар аударайық. «Қоңырат-ру аты, тарихи мәліметте моңғол шабылуымен (XII ғасырдың аяғы, XIII ғасырдың басы) байланысты пайда болған. Осы кезеңнен бастап Алтын Орданың тарихында маңызды роль атқарады. Қазіргі уақытта қоңырат руы Орта Азиядағы түрік халықтарының: өзбектің, қарақалпақтың, қазақтың, түркіменнің құрамында бар» . Бұл берідегі тарихи оқиғалар кезіндегі деректер десек, қоңырат руының түркі халықтарының бір тайпасы болып жүрген кезеңін VI-VIII ғасырлар деуге болады. Оның үстіне жырдағы аталатын Жиделі Байсын жері, Байсын көлі осы күнгі Өзбекстанның оңтүстік бөлігі, Ауғаныстанмен шекаралас жатқан аймақ екендігі белгілі. Байсын атты жер мен Байсын атты тау табиғаты тамаша, аса бір шұрайлы кеңістік болып табылады. Анығын айтсақ Алпамыс шыққан қоңыраттың ежелгі мекені осы Байсын жерінен басталып, ұланғайыр аймақты алып жатқан. Жырдың оқиғаларын әр дәуірде өзгеріп, өңделіп отырғандығын Алпамыстың қалмақтармен соғыстары дәлелдеп тұрғаны анық.

Қазақ арасына кең тараған батырлық эпостың енді бірі – «Қобыланды батыр» жыры. Бұл жырдың 29 нұсқасы бар. Біз білетін бұл жырдың 26-сы Қобыланды батыр жайында жырласа, үшеуі Қобыландының балалары жайындағы нұсқалар. Көп нұсқалы жырдың негізгі версиясы үшке бөлуге болады.

1. Жырдың толық нұсқасы болып табылатын немесе бірін-бірі толықтыратын алғашқы версиясы айтушылары: Марабай жырау, Мергенбай жырау, Біржан Тойлыбайұлы, Күлзак Аманкелдин айтатын жыр үлгілері. Барлық жырдағы ортақ мативтер : Перзентсіз ата-ана арманы; Қаһарманның ғажайып

туысы, өзіне лайық жар таңдауы жолындағы ерлігі, еліне шапқан жаумен айқасы, қапылыста қолға қолға түсуі, бәрін жеңіп еліне келуі, өзі жоқта елін көшіріп әкеткендерден елін азат етіп, батырдың жеңісімен жыр шешімі жасалған. Бұндағы Қобыландының негізгі айқасатын жауы қызылбастар мен қалмақтар болып шыққан.

2. Жырдың екінші версиясын жасаушы жыршылар: Мұрын Сеңгірбаев, Сүйіншалы Жаңбыршин, Айсә Байтабынов, Нұрсейіт Битілеуов, Нұрпейіс Байғанин, «Ноғайлы қара қыпшақ Қобыланды батыр», Ережеп Тілеумағанбетұлы және тағы басқалар. Бұл нұсқаның мотивтері алғашқы вариантқа ұқсас десекте, мұндағы Қобыландының айқасатын жаулары қалмақтар болып шыққан. Жырды ноғайы дәуіріне қатысты қылып шығарған.

3. Жырдың үшінші версиясын Қобыланды батыр жөніндегі қарасөзбен айтылатын аңыздар, батырдың балалары туралы эпикалық жыр үлгілері құрайды.

Осыған байланысты жырды зерттеуші ғалымдар пікірі жырдың тарихи негіздеріне қатысты үшке бөлініп, үш түрлі дәуірлерге байланыстырылған.

1. Жырдың алғашқы тарихи қарым- қатынасы туралы пікір айтқан М.О.Әуезов болса, оның пікіріне қосылған С.Мұқанов, Қ.Бекхожин, Қ.Жұмалиевтер «Қобыланды батыр» жыры XVI ғасырда туды, оған осы күнгі татар республикасының астанасы Қазан қаласын орыс патшасы Иван Грозныйдың 1552жылы өзіне қаратып алуы себеп болды деп көрсетеді. Бұған жырда Қазан қаласының аталуын дәлел етеді» [22,23,24].

2.»Қобыланды батыр» жырына қатысты терең тексеріп, ғылыми еңбек жазған М.Ғабдуллин бұл жырды қызылбастар мен қыпшақтардың арасындағы оқиғаларды бейнелейтін жыр деп қарап, жырдағы «Қазан» қала атауы емес, «Қазан ханы» Ғазан, Ғазан хан деп түсіндірді. Бұл пікірді кейін М.О.Әуезовте және т.б. ғалымдар қостады. [25]

Жырдың белгілі барлық нұсқаларын тауып, орыс тіліне аударып, көлемді еңбек жазған О.Нұрмағанбетова да осы пікірдің қисынсыз еместігін қостап, жырдың қазақ хандығы құрылуына қатысы бар деген пікірлер айтты [26,166-167]. Бұл пікірдің өзінің «Көшпенділер» атты трилогиясында І.Есенберлинде жазған еді [27].

3. «Қобыланды батыр» жырын Қорқыттың жырларымен байланыстырып, ондағы «Қазансолардың үйін жау шапқанда» атты жырмен салыстыра зерттеулер жүргізген Ә.Қоңыратбаев болатын. Бұндағы оқиғалардың оғыз- қыпшақ кезеңдерге қатысы барлығын Ә.Қоңыратбаев арнайы тексеріп толықтай түсіндіруге күш салған [28].

Сонымен назарға алынып отырған «Қобыланды» батыр жырының оқиғасын үш түрлі деректің негізінде жинақталып, ғылыми түйіндер үш түрлі дәуірлерді көрсетеді.

1. IX-X ғасырлардағы оғыз - қыпшақ қарым- қатынастары.

2. XIII ғасырдағы қызылбастар мен қыпшақтар арасындағы қарым- қатынастар.

3. XIV-XV ғасырлардағы қазақ - қалмақ шапқыншылығы оқиғалары.

«Алпамыс батыр» жырындағыдай «Қобыланды» батыр жырыда тайпалық кезеңде туып, қыпшақ руының әйгілі батырын дәріптеуге құрылған эпикалық шығарма екендігі талас тудырмайды. Тек жырға әр дәуірдің оқиғалары телініп, идеясы жыраулар тарапынан енгізіліп отырғаны болмаса... Жырдағы Қобыландының жауы бірде қызылбастар, енді бірде қалмақтар болуы да бұны бұлтартпай дәлелдейді.

Қазақ эпосында рулық, тайпалық кезеңнің салт- дәстүрін, қоғамдық қарым- қатынастарын тап басып, тереңдей түсіндіретін Алпамыс, Қобыланды және т.б. батырлық жырлары болса, лиро-эпос жырларынан «Қозы Көрпеш- Баян сұлу» жыры. Көне дәуірдің ғажайып ескерткіштерінің қай-қайсысын алсақ та, өзінің жұмбақ сырларымен, ерекше таңқалдырарлық таусылмас сандаған қырларымен еріксіз өзіне мейлінше тартып, терең толғаныстарға түсіретіндігімен дараланатындығы баршаға аян. Бүкіл түркі әлемінің төрінен өзіне лайық орын тапқан сондай ғажайыптардың бірі ғашықтық тақырыбындағы қазынаның інжу-маржаны - «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жыры. Жырдың туған дәуіріне қатысты қызыға ізденіп, құнды пікірлер қалдырған ғалымдар өте көп. Бұл тұрғыда орыс және басқа да халықтардың ғалымдарының істеген істері мен зерделі зерттеулер қалдырғанын М.О.Әуезов, Ә.Х.Марғұлан, Ы.Дүйсенбаевтар орынды бағалаған. Жырдың әр кезеңдеріндегі түрлі нұсқаларын жазып алып, басқа халықтардың тілдеріне аударып, жарыққа шығаруда В.В.Радлов, И.Беленицин, Г.Саблуков, И.А.Кастанье, П.М.Мелиоранский, Г.Ф.Генс, Ю.Березин, Г.Н.Потанин, Ш.Ш.Уәлиханов, Н.Г.Тверитин, А.Құнанбаев т.б. есімдері айрықша аталады. Сондай-ақ, шынайы

махаббатты ардақтайтын жыр оқиғасы Петерборда сенатқа мәлім болғаны, Николай патшаның өзі жырды құмарта тыңдағаны, бұл жырдың А.С.Пушкинге де таныс болғандығы орынды аталып келеді. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырын көп зерттеген Г.Н.Потанин дастанды Батыс Еуропаның, орыстың, шығыс елдерінің бірнеше ғашықтық жырларымен салыстырады. Соның нәтижесінде: «Бұл жыр жер жүзіндегі ең қымбат әдебиет мұраларына жататын шығарма» – десе, Б.А.Куфтин дастанды қазақтардың «Ромео-Джульеттасы» деп бағалайды. Бұның бәрі жырдың нұсқалары табылып, сюжеті белгілі бола бастағандағы айтылған лебіздер еді.

Ал келесі бір жырға қатысты зерттеулер жүргізуге себеп болған мәселені Ә.Х.Марғұлан орынды көрсетеді. Ғұлама ғалым былай дейді: «Бұл жазуларды зерттегенде олардың аса көңіл қойып, қызыға қарағаны, әсіресе, Көрпеш пен Баян сұлудың тарихи заманнан келе жатқан ұлы мұнарасы, сәулетті етіп жасаған биік кешені», – екендігін айғақты дәлелдермен терең талдайды. Зиялы қауымға таныс «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» кешені туралы алғаш пікірлер айтып, бұған қатысты ел аңыздарын жинақтаған ғалымдар П.С.Паллас, И.Г.Андреев, А.И.Левшин, Г.Ф.Генс, В.Федоров, А.И.Шренк, Н.А.Абрамов, Ш.Уәлиханов, П.П.Семенов-Тяньшанский, Г.П.Потанин т.б. екендігі бүгінде ғылымда толық бағасын алған. Ғалымдар еңбегінің басты маңызы ғашықтарға орнатылған биік күмбездің қай жерде екендігін мәлімдеп, ондағы мүсін тастар мен жер-су атауларының «Қозы мен Баянға» қатысы барлығын ел аңыздары мен жыр нұсқаларына байланыстыра қарауы дер едік. Бұл мәселе «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының пайда болған дәуірін анықтауға да бастама болды десек, артық айтқандық емес. Бір ғажабы тексерулер нәтижесі төмендегідей қорытындылар жасатқан:

1. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» туралы аңыздаулар іздестірудің нәтижесінде оның нұсқалары отыздан асып кеткен. Ең көбі, қазақ халқы арасында екен. Біздегі сандық көрсеткіші 16 вариант болып отыр. Екі ғашықтың аянышты тағдырын баяндайтын жыр үлгілері қазақтар, алтайлықтар, телеуіттер, барабылықтар, башқұрттар, сахалықтар, ұйғырларда сақталған. Қысқасы, ғашықтықты ардақтайтын жыр түркі тектес халықтар арасына кеңінен таралған.

2. Фольклортану ғылымын тарих, этнография, археология ғылымдарымен тығыз ұштастырған ғұлама ғалым Ә.Марғұлан: «Аяғөз бойында тұрған бұл кешен (Қозы мен Баянның күмбезін айтып отыр – Б.Р.) мен оның ішіндегі мүсін тастар – исламнан көп бұрын жасалған өте ескі дәуірдің белгілері. Олар түрік қағанаты кезінде (ҮІ-ҮІІ ғ.) шыққан. Адамның суретін салған мүсін тасты халық сол кезде ерекше қадірлеген», – дей отырып, жырдағы Шоқтерекке қатысты аңыз бен «Шоқтеректің» түбіндегі екі жастың келбеті келтірілген алтын бейнені өте ескі заманның ескерткіші ретінде санайды. Бұл жырдың ту баста сак, ғұн, түрік қағанаты кезінде айтылған жыр дегенді дәлелдей түседі.

3. Қазақ арасында таралған жырдың Айтбай Дандыбайұлынан жазып алған нұсқасында (Н.Н.Пантусов, 1888) Сарыбай түрікпен оғыздарынан, Қарабай Жетісудағы сұлтандардан делінеді. Бұған жырдың Баян-ауыл варианты да сәйкестенеді.

4. Жырдың Шөже, Жанақ, Бейсембай нұсқаларында «Орманбет би» есімі мен ноғайлы дәуірі аталады.

5. Келесі бір нұсқаларында «Ноғайлы» деген ескі атаулар жойылып, оның орнына Кіші жүздің Шеркеш руы, не орта жүздің «Бағаналы» («Найман») рулары аталады. Бұл ерекшелікті кезінде М.О.Әуезов те атаған еді. Бұның себептеріне қатысты Мұқан: «Әр дәуірдің, әр жердің ақындары өз ортасындағы тыңдаушылардың ыңғайына тартқанымен, оның негізгі мазмұны, оқиға желісі бір арнаға саяды», – дейді. Бұл жырдың сюжетіне қатысты айтылған тұжырым.

Жырдың дәуіріне қатысты тексеруде бұндай бес түрлі деректердің кездесуі неліктен? Бұл сауалдың жауабы – біреу. Түркі тектес халықтардың бірлігі кезеңінде туындаған «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» оқиғасы сол халықтардың бәрінде ұмытылмас ескерткішке айналған. Ал олардың арасындағы бірліктің бүлініп, қайтадан бөлінулерінде ғашықтық аңыз сәл көмескі тартса, ел бірлігі қалпына келгенде сол халықтардың асыл қазынасы ретінде жаңарып, жаңғырта жырланып отырған. Біздіңше, бұл орайда Ш.Уәлихановтан басталған жырдың дәуіріне қатысты тексеруді тереңдеткен Ә.Қоңыратбаев еңбегінде де жырдың исламнан көш бұрын шыққандығы айтылса, академик Ә.Х.Марғұлан дәуірлік жағынан анықтай түсіп, бастапқы варианттарындағы Сарыбайдың арғы тегін оғыз бен қыпшақтардан таратқанына үлкен мән береді. Сөйтіп, «Бұл мотив түрік қағанаты кезінде (ҮІ-ҮІІ ғғ.) Сыр бойы мен Арқаны бірдей қоныстанған қыпшақ пен оғыздардың өмірін еске түсереді», – дейді. Сонымен қатар, жырдың дәуіріне қатысты басты белгінің бірі – «Шоқтерек».

Бұл ғашықтар жайындағы баяндалатын эпикалық жырдың барлық нұсқаларында да ұшырасады. Бұған қатысты Ә.Марғұлан зерттеуінде былай делінген: «Ең ғажайып нәрсе – ескі дәуірде жасалған алтыннан құйылған Шоқтеректің, онда отырған адамдардың, оның әрбір көрінісінің сюжет мотивтері қазақ халқы мен алтай елі айтатын эпос жырында осы күнге дейін аса жарқын түрде сақталып келгендігі», – турасында толық мәлімет берген.

Жалпы эпостың тарихи кезеңдерін анықтауға ондағы аталатын жер-су, тау-тастардың септігі тиеді десек, Қозы Көрпеш пен Баян сұлуға арналған жырда Қазақстан аймағындағы жер атауларына молынан орын берілген. Керек десеніз, өз алдына топонимикалық аңыздар деуге тұрарлық. Анығында, көш өткен жерлер мен Баянның жіберген тартуларына қатысты жер атаулары пайда болғандығы халықтық жырда ерекше тебіреніспен жырланады. Жырдағы аталатын жер-су атаулары: Аякөз, Жорға, Жауыр, Шұбарайығыр, Тоқырауын, Жамшы, Есіл, Домбыралы, Моншақты, Алтынсандық, Қарқаралы, Баянауыл, Шідерті, Шоқтерек, Шу, Сыр бойы, Айтаңсық, Жауыртау, Балталы, Нұра, Бетпақтың шөлі, Мұз теңізі, Түмен т.б. Қазақстан картасындағы бар атаулар екендігі рас. Шындығына келсек, бұл атаулардың қайсыбірі жырға қатысты болса, жырды үнемі қайта жаңғыртуда қазақ жыршыларының үстемелей қосқандары да болуы мүмкін. «Қозы мен Баянға» қатысты жырдағы ең басты топонимнің тайға таңба басқандай аңыздаудағы тұрақты айтылатыны Аякөз, Баян жүрек тауы, Айтаңсық өзендері. Бұдан басқа күні бүгінге дейін Қазақстан картасына түспеген Бетпақтың шөліне тақау орналасқан, көктемнен бастап жылы жақтан Арқаға ауатын аң мен құстың айлық мекені болатын оңтүстігінде – Ақмешітке, батысында – Шуға, маңдай алды – Атасу өзеніне қарай бағытталатын Тараз территориясына жақын жатқан «Қодардың қара жартасы», «Қаратау», «Сарыбай обасы» атты атаулар Арқа жерінде ұшырасады. Қазір бұл сахарада ешқандай елді мекен қалмаған, бос кеңістік екендігі көпшілікке беймәлім. Дәл осы арада да «Шоқтерек» атты дөңгелене өскен шағын теректер бар. Бұған қоса, Нұра өзенінің аңғарындағы Қарт тауының ішінде «Қарабай ордасы» делінген ескі тас қорған барлығы Ә.Марғұлан еңбегінде айтылған. Бұл жайлардың не жырға қатысты тууы немесе халықтың сол жырдан ерекше ләззат алып, өзіне ұнаған кейде ұнамаған жер атауларын солай атап кетуі де әбден мүмкін. Бұл орайда, жалпы еліміздегі жер-су, тау-тас, өзен-көл т.б. турасындағы сандаған мекендік аңыздар ел аузында айтылса да, көптеген үлгілері хатқа түскенімен, олардың мәтіндері жеке жинақталып жұртшылыққа жетпеуінің өкінішті-ақ екендігін алдымен фольклортанушылар мойындауға тиісті. Сандаған жер-су атауларының көне түркі дәуіріне қатыстылығы да зерттеушілерге үлкен көмек болар еді. Кеңестік дәуірдегі түркология ғылымының даму деңгейінен, тәуелсіздік туы көтерілгендегі түркология саласының сәл бәсеңдеуі де ойландыратын мәселе демекпіз.

Жырдың дәуіріне қатысты зерттеуші ғалымдар арасындағы түрлі даулы пікірлермен қатар, эпикалық шығарманы айтушылар арасында да тартыстар болған. Жоғарыдағы жырды оғыздарға қатысты деп жырлаушы Айтбай ақын: «Шөже мен Бейсембай ақынның айтқандарына онша көңілі толмай, тарихи шындықты неғұрлым кең қамтуға ұмтылғанын жыр соңында ескертеді». Әр дәуірдің арман-аңсары, талап-тілегіне сай халық шығармасының өзгеріп, өңделіп, отыратындығы фольклордағы заңдылық. Бұл заңдылықтың негізі жазу-сызу өнері болмаған кезеңде жатқандығын талай ғалымдар орынды ескерткен.

Біздіңше, «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының алғашқы делінетін нұсқалары көшпелі ел тағдырын айғақтайтын, рулық қарым-қатынастардан бөлек, тайпалық кезеңнің қалыптасқан дәуірін дәлелдейтін барша түркі халықтарына ортақ ескерткіш болатын мұра демекпіз.

Мәңгіліктер қатарынан лайықты орын алатын ғашықтық жырдың сюжеттік түзілісінің өзі бізге ауызша сөз өнерінің жасалу дәстүрін еске түсіріп, оның пайда болу заңдылықтарын таныта түседі.

Жырдың сюжетіндегі оқиғаның реалистік сипатымен қатар, жасалу заңдылығында «Ер Төстік», «Аяз би» ертегілерінен ұшырасатын мотивтер, мифологиялық тұрғыда адамның жыртықшыға айналуы, зерлі қой, бозторғай туралы элементтердің кездесуі түркі тектес халықтардың фольклорлық мұрасының архаикалық кезеңдерінен хабар береді. Ал эпикалық шығармалардағы екі жастың шынайы махаббаты заңды некенің тазалығын құрметтеуден туындап, оны барлық халықтар үлгі-өнеге еткен. Бастауы көненің көзі мен ақ адал сөзі болған, екі жастың пәк махаббаты жолындағы күресі туралы сюжет сандаған ғажайып осы тектес шығармалар тудырған. Сол татымды да тартымды дүние тудырған халық өзіне жақын туыстас басқа да халықтардың «Қозы мен Баян» шығармасы тектес мұраларын жатсынбай қабылдап, «Жүсіп-Зылиха», «Ләйлі-Мәжнүн», «Мұңлық-

Зарлық», «Сейфүлмәлік», «Таһир-Зухра» секілді шығармаларды өзінше түсініп, өз топырағына лайықтап жырлады. Ежелден шынайы ғашықтықты дәріптейтін халық дәстүрінің негізгі бастауы «Қозы Көрпеш – Баян сұлудан» басталып, «Қыз Жібек», «Еңлік-Кебек», «Қалқаман-Мамыр» т.б. арқылы жалғасуының берік дәстүрі «Ақан сері – Ақтоқты», «Естай мен Қорлан» тағдырына дейін де қаймағы бұзылмастан тұмадай таза, періштедей пәк күйінде елдің шынайы ықыласына бөленді. Керек десеңіз, дәл осы сюжет кеңестік дәуірде де қалыс қалмады. Ежелгі дәстүр арқылы «Қамар сұлу», «Шұғаның белгісі», «Сұлушаш» т.б. ғашықтық тақырыбындағы кесек туындылар жазылғанымен, мұндағы Қодар, Бекежандар бейнесін өңкей жасы ұлғайған шал-шауқандар басты. Сөйтіп, қазақ қараңғы, обал-сауапты білмейтін имансыздар дегенге шылбыр ұстатты. Бастауын ауыз әдебиетінен алатын, дәстүрі мызғымас елдің мұрат-мақсаттарына да сызат түсті. Бұлайша қазақ қызының тағдырын өксітіп, өкінішке түсіру, өмірден түңілдіре көрсету Ғ.Мүсіреповтің «Ұлпан» атты кесек туындысына дейін жалғасты десек артық айтқандық емес.

Басқа халықтар секілді қазақтың шынайы махаббатын ардақтайтын асыл қазынасын көзден таса қылмай, халқына қайта оралтудың жолын тапқандар да болды. Ел арасындағы ойын-сауық кеміп, ұлтының мақтаны болған халық шығармаларына да түскен тұста М.О.Әуезов, Ғ.Мүсіреповтер «Айман-Шолпан», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Ақан сері - Ақтоқты» және батырлық жырларды драмаға айналдырып, ұлттық драматургияның інжу-маржанына айналдырды. Әрине, өктем идеология өз дегендеріне көндірген тұс та болды. Алайда, махаббат тақырыбында «Қозы мен Баян» сұлудың шынайы ғашықтығын талғамға сай баяндаған дәстүрлі сюжет көлеңкеде қалған жоқ.

«Қозы мен Баян» тағдырына қатысты кейінгі варианттарда «рулар атауы кездесуі неліктен?» - деген сауалдың туындауы да мүмкін. Бүгінде трайбализм сырқаты асқынып тұрғанда, ондай дау-дамайлардың болуы әбден шындық. Егер қазақты жақсы танытындардан «Қазақ қандай халық?» - деп сұраса, бірден «қонақжай», «жомарт», «ақ көңіл», «адал» т.б. жауап берері хақ. Сонымен қоса, «қазақтың кемшілігін айта аласыз ба?» - десе, басты бір кемістігі рушылдық, егер оған шалдыққандар болса, онда бір-бірінің жағасынан алып, жанжалдаспай тынбайды деуі де талассыз. Бүгінде алаштың айтулысы болған, қазақтың ар-намысы үшін атқа мінген Абылайдың ата-баба тарихын жүгенсіздікпен қайта «қазақ» қылып туғызсақ, ел басына түскен азалы күннің халықтық гимні болған «Елім-айды» есімі тарихта толық қалмаған жыршының айтқаны десек, халықтық жырдың арқауына ілікпеген батырларды тауып, оларды бір-бірінен оздырып жатсақ, бұны рушылдықтың асқынған түрі демей, не дейміз. Бір кереметі осының бәрі фольклорлық шығармалардан табылып, ондағы оқиғалардың өзгертіліп, қоспалардың жазу-сызу өнері дамыған космостық заманда қосылуы таң қалдырады. Бұның аты ғылым тілінде – конгломерат, қазақша айтсақ – қырық ру, қырық құрау болып шығады. Фольклортану ғылымының жиналуы, хатталуы қаншалық деңгейде екендігі де осы жерден байқалады. Егер бұлай бола берсе, ХХІ ғасырдың орта тұсында «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» біздің қазақтағы бәлен рудың шығармасы екен деген де тұжырым жасалмақ. Жас ұрпақ ата-тегін білсін. Дұрыс-ақ, алайда жік түсіруге жол бермеу бәріміздің парызымыз. Біреулер рушылдықты ұлтшылдық, отаншылдық деп түсінуі тиіс. Сондай түсініктердің барлығы газеттер бетінде жазылған жайларға жастар тарапынан сын айтылса, «байқа балақай» дейтін үлкендердің ескертуі аңғартады. Рас, біз үлкен сыйлауды туа меңгерген ұлтпыз. Жастардың бұны ұмытпағаны аңғарылады. Дегенмен, өз дегенімен жүргіземін дейтін үлкендер де бар екенін жасырмайық.

Ғасырлар тоғысы тәуелсіздік деген көп күткен керемет «сүйінші» әкелді. Тәуелсіз ел атандық. Ендігі іс соны баянды етуге бағытталуы тиіс. Осы істе ел бірлігі, басқа халықтармен ынтымағы барлық халықтарға ортақ бүгінгі сөз болып отырған «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» сияқты мәңгілік мұралармен сабақтаса бермек. Өйткені, оның айтары шынайы, пәк тазалықты ардақтау екендігі дәуірлік және дәстүрлік жағынан толық көрініс тапқан.

Қазақтың бұдан кейінгі ерлікті үлгі-өнеге ететін батырлық жырлары: «Ер Тарғын», «Қамбар батыр», «Қырымның қырық батыры» жырларының негізінде ноғайлы дәуірінің ізі қалған. «Ноғайлы дәуірі» феодализмнің бесігі ғана емес, сонымен бірге бірде ұлыс, бірде хандарға бодан болып жүрген түркі тайпаларының жеке-жеке ел болу процесіне жол салған кезең болған еді. Осы тенденцияларды түсінген В.М.Жирмунский қазақ эпосының оқиғалары ноғайлы заманынан алынған. Едіге, Ер Көкше, Ер Қосай, Орақ сияқты батырлар тарихта болған адамдар деген. Жирмунский Тоқтамыс және Едіге күресін феодалдық дәуірінің типтік тартысына жатқызған. Бұл пікір негізінен Ш.Уәлихановтан басталған еді.

Ноғайлы дәуірінің қазақ халқына қарым- қатынасы, кезең оқиғалары мен тарихи деректері тарихтан түсіндіріліп келеді. Соның айғақты мағлұматтарын эпостық жырлар береді. Ноғайлы дәуіріне қатысты қазақ эпосында шындық пен тарихи тағылым басым. Алайда тарихи деректілік тек қана ноғайлы эпосында ғана деген ой тұмауы тиіс, қазақ эпосына тарихи элемент негізінен Түркі қағанаты кезінен бастап енгені анық. Бір анығы VIII-IX ғасырлардағы түріктердің түңілген жауы- арабтар болса, XIII ғасырда – жойқын жоңғарлар болды. Бұның ізі қазақ эпосында «қызыл бас», «қалмақ» деген атаулар арқылы таңбаланған. Көбіне бізде эпосты әдеби тұрғыдан жақсы, жаман арқылы образдық талдауға бағындыру әдетке айналған. Эпостың шығу тегі мен дамуы және тілін тексеріп, сюжеттік талдау жүргізгенде ғана эпостың тарихи негіздері ашылмақ. Себебі, сюжет тарихтан туады. Біздегі ғашықтық жырлар: «Қыз Жібек», «Еңлік-Кебек», «Қалқаман- Мамыр», «Айман- Шолпан» т.б. лиро- эпостарымыз таза тарихи оқиғаларға қатысты туған. Олардағы тарихи шежіренің сол қалпында сақталуы, бергі дәуірде туғандығынан екендігі талассыз.

Бұл мәселенің көбінің ғылымда беті ашылып, тереңдей зерттелгендігін ескере келе, біз саналы түрде негізгі тақырыпқа байланысын шолу түрінде баяндадық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1.Марғұлан А.Х. «О характере и исторической обусловленности казахского эпоса». Изв. АН КазССР. Серия историч., 1946. С. 75-81.
- 2.Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. –Алматы: Ғылым, 1987. 5-98.
- 3.Гацак В.М.Типология народного эпоса. М., 1975. С.4.
- 4.Бердібаев Р. Қазақ эпосы. – Алматы, Ғылым, 1982. 832 б.
- 5.Мелитинский Е.М.Приосхождение героического эпоса. Ранние формы и орхонские памятники. М., 1963. С.47- 61
- 6.Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы. – Алматы. Ғылым, 1993. Б.19-30.
- 7.Рахымов Б.С. Эпостану негіздері. – Қарағанды. ҚарМУ баспасы, 2000ж73б
- 8.Бердібай Р. Эпос ел қазынасы. Алматы. Рауан, 1995., б 57.
- 9.Астахова А.М. Быланы. Итоги и проблемы изучения М. «Наука», 1966, С 12- 15
- 10.Скафтымов А.Л. Поэтика и генезис былины. Саратов, 1924., С.127
- 11.Плисецкий М.М.Историки русских былин. М.,1962 С42-67
- 12.Бердібай Р. Аталған кітабы,Б.4.
- 13.Ыбыраев М. Аталған еңбегі Б 100.
- 14.Қоңыратбаев Ә. Аталған еңбегі.Б241-242
15. «Алпамыс батыр» жыры. –Алматы. Қазкорәд.бас, 1961
16. «Батырлар» 6-бөлім Ташкент 1922
- 17.Қаз.ғыл.акад орталық кітапханасы қолжазбасы бөлімі. №162,24б
- 18.Қоңыратбай Т.Ә.Эпос және этнос. Қазақ эпосы және оның этникалық сипаты. Монография – Алматы. Ғылым, 2000, Б48-61
19. «Узбекский народный георический эпос». М., 1947
- 20.Ғабдуллин М., Сыдықов Т.. Қазн халқының батырлық жыры. Алматы. Ғылым , 1972-388б
- 21.Сонда, 62б.
22. «Шолпан», 1922. №2-3; «Таң», 1925
- 23.Мұқанов С., Бекхожин Қ. Әдебиет хрестоматиясы. Орта мектептің 8-класына арналған. Алматы, 1939
- 24.Жұмалиев Қ.Қазақ эпосы және әдебиет тарихының мәселелері . Алматы, 1939
- 25.Ғабдуллин М.Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Алматы, 974
- 26.Нұрмағамбетова О.Ә. Өмір өрнектері. Астана, Издательство «созмоз», 2004-43б
- 27.Есенберлин у. Көшпенділер тарихи трилогия 3кітап. Алматы. Жазушы976-344
- 28.Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы Алматы, Ана тілі, 991-288
- 29.Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. Алматы. 985- 17
- 30.Потанин Г.Н. Вюрте последнего киргизского царевича. «Русское богатство», 1886, 60-80
- 31.Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. Алматы. 1985-289

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

*Сатеева Б.С., ф.ғ.м., аға оқытушы,
Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ,
Төлегенова Г.Е.,
№137 негізгі орта мектебінің
қазақ тілі мен әдебиет пәні мұғалімі*

Қазақ тілінің қалыптасу, даму кезеңдерін айқындау жалпы түркі тілдерінің даму жолдарымен тікелей байланысты. Түркі тілдері, қазіргі түркология қолданып жүрген, қалыптасқан көзқарас бойынша, алты түрлі дәуірді бастан кешірген. Н. А. Баскаков бұл дәуірлерді былап атайды: Алтай дәуірі (б. з. д. III ғасыр), Хун дәуірі (б. з. д. III ғасырдан — б. з. V ғасыр), Көне түркі дәуірі (V — X ғасырлар), Орта түркі дәуірі (X—XV ғасырлар), Жаңа түркі дәуірі (XV—XX ғасырлар).

Түркологияда қазақ тілі түркі тілдерінің, біршама «жаңа» деп қаралатын тобына жатқызылады. Олай болатын себебі: қазақ рулары тарихтың ерте кезінен-ақ мәлім болса да, «қазақ» деп аталатын біртұтас халық XV—XVI ғасырларда барып қалыптасады. Қазақ тарихының осы ерекшелігін ескерсек, қазақ тілінің тарихи кезеңдері мынадай дәуірлерге бөлінеді: 1) Түркі бірлестігіне дейінгі дәуір,— бұл дәуір, шамамен, біздің заманымыздың V ғасырына дейін созылады, екі түрлі белестен тұрады: Алтай бірлестігі, Хун бірлестігі. 2) Түркі бірлестігі дәуірі, екі кезеңге ажырайды: Көне түркі қағанаты кезеңі (V—X ғасырлар). Орта түркі кезеңі (X—XV ғ. б.). 3) Қазақ халық тілінің даму дәуірі (XVI—XVIII ғасырлар). 4) Қазақ ұлттық тілінің қалыптасу дәуірі (XIX ғасыр).

XV—XVI ғасырларда біртұтас қазақ тілі жайында айтуға мүмкіндік туады. Бұл заманда қазақтың ауыз әдебиеті туды. Қазақ тілінің негізгі құрамдық белгілері де осы замандарда қалыптасты. «Қазақ» этнонимінің пайда болуы да, тарихтын айтуы бойынша, XIV ғасырға жатса керек. XVI ғасырдың тарихи деректері қазіргі Қазақстан территориясын мекендеген біртұтас халықтың атын «қазақ» деп қалыптасқан атау ретінде қолданады. XV ғасырдың 60—70-жылдарында алғашқы қазақ хаидығы құрылады, алғаш рет жақын тілдерде сөйлеңіп әдет-салт жағынан бірыңғай рулар мен тайпалар саяси бір орталыққа бағыну мүмкіндігіне не болады. Саяси-шаруашылық, географиялық жағдайлардың салдары ретінде осыдай сол бұрын қалыптасқан қазақтың үш жүзі осы уақыттарда тарих сахнасына шықса керек [1].

XVII—XVIII ғасырлар қазақтың халық тілінің даму дәуірі болды. Біртұтас тілдік жүйелері қалыптасқан халық тілі құрамында жүреді. Олай етпейінше, тіл сол халықтың қоғамдық қатынас құралы болмас еді. Қоғамдық-әлеуметтік, экономикалық дамудың басты шарттарының бірі де, ондай дамудың негізі де — біртұтас, сол халықтың барлық өкілдеріне ортақ, барлығына түсінікті қатынас құралы—тілдің болуын қажет етеді. Бұл қай халық тілінің тарихында да болған және болатын тарихи белес. Қазақ тілі сондай белесті XVII—XVIII ғасырларда өткізді деп қарау керек. XVII—XVIII ғасырлар қазақ тілі құрамында жеке топтардың (кемесе говорлар топтарының) айқындалу негізі болды.

Солдай екендігі қазақ халық тілі құрамында сақталған тайпалық тілдер (әуелі тайпалық) қалдықтары—диалектілерден келінеді. Қазақ тілі диалектілерінің басқа түркі тілдерімен салыстырғандағы үлкен ерекшелігі — олар (диалектілік айырмашылықтар) тілдің негізгі, яғни түсінуге кедергі болатын салаларын қамтыманды.

Орта Азиялық түркі-жазба әдеби тіл сондықтан да қазақ халық тілінің орнына жүріп, оның қызметін атқара алған жоқ. Әрине, қазақтың халық тілі түркі жазба әдеби тілінен қарым-қатынасқа түсті. Соның нәтижесінде қазақ тілінің құрамында сөздердің кейбір семантикалық топтары пайда болды,

Сонымен, XVII—XVIII ғасырларда қазақ халық тілінің бүгінгі сипатының негізі салынды. Қазақ тілі бір орталыққа бағынған, әдет-салты бірыңғай халықтың тілі ретінде қоғамдық дамудың құралы ғана болып қойған жоқ, дипломатиялық қатынастар тілі, екінші сөзбен, қазақ халқы дүниелік мәдениетпен байланыстыратын құрал дәрежесіне жетті. Әдеби тілдің негізі де осы дәуірде қалана бастады [2].

Қазақстанда шамамен қазақ балаларының 80 пайызы қазақ мектептерінде оқиды және мектептердің шамамен 70 пайызы қазақ тілінде дәріс береді. Бірақ дәл осы арадан даулы мәселе

туындайды. Неліктен көптеген қалалардағы, әсіресе, ірі қалалардағы көптеген мектептер «аралас мектептерден» тұрады. Бұл нені білдіреді? Мысалы, мектепте дәріс алушылардың көпшілігі орыс тілінде оқитын болса, сол мектепте дәріс алатындардың азшылығы қазақ тілінде білім алатын балалар. Міне, сондықтан да орыс тілінің басымдығы білініп тұрады. Бірақ, осыдан жиырма жыл бұрын, әсіресе Қазақстанның ірі қалаларында қазақ тіліндегі мектептердің саны өте аз болғаны есімізде, мысалы, миллион тұрғыны бар Алматыда бар болғаны бір ғана қазақ мектебі болып еді. Қазақ мектептері Өзбекстанда, Түркіменстанда, Монғолияда және Қытайда бар, ал бір миллион екі жүз мың қазақ тұратын Ресейде бір ғана қазақ мектебінің болуы өте ойлантатын жағдай. Бұл – Алтайдың Керей ауылындағы Қаракөл орта мектебі. Қазақтардың Қырғызстанда 100000 диаспорасы бола тұра қазіргі күнге дейін бірде бір қазақ мектебі жоқ.

Бұрынғы Кеңес Одағының елдерімен салыстырғанда тіл жағдайы бойынша Қазақстан тек Беларусьтің алдында тұр. Егер Балтық бойы елдері орыс тіліне қатысты әуелден қатты ұстаным ұстаған болатын болса, Кавказ сырты елдерінде әлімсақтан мемлекеттік тіл проблемасы болған жоқ. Ал Орта Азия елдерін алатын болсақ, тілдік жағдай осыған ұқсас, тек Түркіменстан мен Өзбекстанға қарағанда Қырғызстан мен Қазақстан орыс тілінің үстемдігіне көбірек бой алдырған. Міне, сондықтан орыс тілінің басымдығы әлі де білініп отыр.

Қазақстан өз тәуелсіздігін жариялағаннан кейін қазақ тілін мемлекеттік тіл деп жариялады. 1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған Қазақстан Республикасының Конституциясының 7-бабында мыналар атап көрсетілген: «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік тіл - қазақ тілі». Конституцияға сүйене отырып, «Қазақстан Республикасындағы Тіл туралы» заң қабылданды. «Тіл туралы» заңға сәйкес 4-бапта: «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі - қазақ тілі. Мемлекеттік тіл - мемлекеттің бүкіл аумағында қоғамдық қатынастардың барлық саласында қолданылатын мемлекеттік басқару, заң шығару, сот ісін жүргізу және іс қағаздарын жүргізу тілі. Қазақстан халқын топтастырудың аса маңызды факторы болып табылатын мемлекеттік тілді меңгеру - Қазақстан Республикасының әрбір азаматының парызы. Үкімет, өзге де мемлекеттік, жергілікті өкілді және атқарушы органдар: Қазақстан Республикасында мемлекеттік тілді барынша дамытуға, оның халықаралық беделін нығайтуға; Қазақстан Республикасының барша азаматтарының мемлекеттік тілді еркін және тегін меңгеруіне қажетті барлық ұйымдастырушылық, материалдық-техникалық жағдайларды жасауға; қазақ диаспорасына ана тілін сақтауы және дамытуы үшін көмек көрсетуге міндетті» [3].

Қазақстан Республикасының тіл саясатының тұжырымдамасы және Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы қабылданып, онда 2010 жылға қарай барлық орталық және жергілікті атқарушы органдарда мемлекеттік тілді кезең кезеңмен енгізу жоспарлануда. Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында мынадай міндеттер қойылады: «Мемлекеттік тіл бірқатар мемлекеттік басқару органдарында қолданылмайды немесе мардымсыз қолданылады. Осыған байланысты мемлекеттік органдар іс жүргізуді, есептік-статистикалық, қаржылық және техникалық құжаттаманы 2010 жылға дейін мемлекеттік тілге кезең-кезеңімен көшіру жөніндегі жұмысты Қазақстан Республикасы Конституциясының 7-бабының 2-тармағындағы қағиданы сақтай отырып жүргізуі қажет:

2006 жылы - Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі, Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігі, Ақтөбе, Батыс Қазақстан, Қарағанды облыстарының және Алматы қаласының жергілікті өкілді және атқарушы органдары;

2007 жылы – Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты, Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасы, Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитеті, Қазақстан Республикасы Орталық сайлау комиссиясы, Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесі, Республикалық бюджеттің атқарылуын бақылау жөніндегі есеп комитеті, Қазақстан Республикасы Әділет министрлігі, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі, Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан Республикасы Қоршаған ортаны қорғау министрлігі, Қазақстан Республикасы Энергетика және минералды ресурстар министрлігі, Қазақстан Республикасы Индустрия және сауда министрлігі, Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі, Қазақстан Республикасы Экономика және бюджеттік жоспарлау министрлігі, Қазақстан Республикасы Туризм және спорт министрлігі, Қазақстан Республикасы Экономикалық қылмысқа және сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес агенттігі (Қаржы полициясы), Қазақстан Республикасы Мемлекеттік

қызмет істері агенттігі, Қазақстан Республикасы Қаржы нарығын және қаржы ұйымдарын реттеу және қадағалау агенттігі, Қазақстан Республикасы Жер ресурстарын басқару агенттігі, Қазақстан Республикасы Табиғи монополияларды реттеу агенттігі, Алматы, Павлодар облыстарының және Астана қаласының жергілікті өкілді және атқарушы органдары;

2008 жылы - Қазақстан Республикасы Көлік және коммуникация министрлігі, Қазақстан Республикасы Қорғаныс министрлігі, Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі, Қазақстан Республикасы Төтенше жағдайлар министрлігі, Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігі, Қазақстан Республикасы Статистика агенттігі, Қазақстан Республикасы Ақпараттандыру және байланыс агенттігі, Ақмола, Қостанай, Солтүстік Қазақстан, Шығыс Қазақстан облыстарының жергілікті өкілді және атқарушы органдары;

2009 жылы - Қазақстан Республикасы Президентінің Әкімшілігі, Қазақстан Республикасының Парламенті, Қазақстан Республикасының Үкіметі, Қазақстан Республикасы Президентінің Күзет қызметі, Қазақстан Республикасы Президентінің Іс басқармасы, Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрлігі, Алматы қаласының өңірлік қаржылық орталығы қызметін реттеу агенттігі» [4].

Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің Тіл комитеті мемлекеттік тілді дамыту және енгізу жөніндегі уәкілетті орган болып табылады.

Қазақстан тәуелсіздік алғанға дейін қазақтардың 25 пайызы (кейбіреулер 40 пайызы деп айтып жүрді) өз ана тілін білмеді деген ақпарат кең тараған болатын.

Әрине, егер XX ғасырдың басында Қазақстандағы қазақтардың пайыздық үлесі 80 пайызды құраған болса, ол үлес 1959 жылы тың және тыңайған жерлерді игеруден кейін 29 пайызды құрағаны тағы аян. Бірақ, жаппай орыстандыруға қарамастан қазақ тілі әрбір қазақ отбасында естіліп тұрды [5].

Соңғы уақытта Қазақстанда мынадай қызық үрдісті байқауға болады: жергілікті емес ұлттар өкілдері өз балаларын қазақ тіліндегі бала бақшаларға, мектептерге беруде. Қазақ мектептерінде оқитын өзге ұлт балаларының саны 25 мыңға жетті. Санмен бірге сапа да өсуде. Бір қуантатыны басқа ұлт өкілдерінің арасында мемлекеттік тілді жан-тәнімен үйренушілер де және жауапкершілікпен қарайтын да жандардың көбеюі. Міне, сондықтан мемлекеттік тіл – қазақ тілін қоғамдағы өзінің лайықты орнын алатын күн де алыс емес.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. История Казахской ССР, 1979. Т.2, С. 364-379.
2. История Казахской ССР, Т.2, –А., 1979. С. 258.
3. Балақаев М. Қазіргі қазақ тілі мәселелері. –Алматы. 1988, 107 б.
4. Кеңесбаев Ісмет. Қазақ тіл білімінің мәселелері. –Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2014. -640 б.
5. Сарсенова Қ.Қ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы. –Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2010.

ТӘУЕЛСІЗДІК ҮШІН КҮРЕСКЕН «АЛАШ»ЗИЯЛЫЛАРЫ

Сулейменова Б.Б.,

Есентаева Г.Б.,

қазақ тілі мен әдебиет пәні мұғалімі

Әлихан Бөкейхан атындағы №76 ЖББОМ

«Тірі болсам, хан баласында қазақтың хақысы бар еді,
қазаққа қызмет қылмай қоймаймын!...»

Әлихан Нұрмұхамедұлы БӨКЕЙХАН

Өткен ғасырдың басындағы батыс елдеріндегі саяси дүрбелең шаруасы шайқалып, берекесі қашып тұрған патшалық Ресейдің өзіне тәуелді бұратана отар елдерге деген жауыздығы мен жүгенсіздігін шектен тыс үдете түскені анық. Өз еліндігі озбырлықты қойып, өзге елге көз алартуы, еліне сыймаған қара шекпенділерді қазақ сахарасының шұрайлы жерлеріне қоныстандыруы, қазақтың тұратын жерлерін өз меншігіміз деп жариялауы, оған қоса қазақ шаруашылығының

терең дағдарысқа ұшырауы, қазақ халқының келешекте дербес ел болуына төнген үлкен қатер болатын. Осы ел басына күн туған қиын кезде ұлтты сақтап қалу мақсатында қазақтың оқыған зиялы азаматтары 1900 жылдан бастап демократиялық бағыттағы «Дала уалаяты», «Серке», «Уақыт» газеттерін шығарды.[1,37]. 1905 жылы Қоянды жәрмеңкесінде дүниеге келген Қарқаралы Құзырхаты (Петициясы) тәуелсіздік жолындағы алғашқы қадам болатын.1913 жылдан бастап «Айқап»,«Маса»,«Оян Қазақ» газеттері шықты.

Әсіресе, Ахмет Байтұрсынұлының редакторлығымен шыққан «Қазақ » газеті қараңғы қазақты оята бастады. Осы кезеңдерде Әлихан Бөкейханов саяси қайраткер ретінде танылды.Қазақтың ұлттық бірлігінің басты нышаны болып саналатын «Алаш» ұраны сол кездегі тәуелсіздік ұранына айналды. Осы мақсатта Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев, Ғаббас Досмұхамедов, Сұлтанмахмұт Торайғыров «Алаш» партиясын құрды. Алаш көсемі болып Әлихан Бөкейхан сайланды. Бұл алты миллион алаштың Әлиханды өзінің саяси көсемі ретінде танығандығының айқын дәлелі еді. 1917 жылғы ақпан төңкерісінен кейін саяси партиялар құру қажеттілігі туындады. Алғашқы жалпы қазақ съезін өткізу үшін «Қазақ» газеті жанынан ұйымдастыру бюросы құрылды. 1917 жылы 21-26 шілде аралығында Орынборда жалпы қазақ съезі өтті. Алаш партиясының облыстық ұйымдары қалыптаса бастады. Торғай обкомының төрағасы болып Әлихан Бөкейханов, Семей облысына Халел Ғаббасов, Омбыға А.Тұрлыбаев сайланды. [2,125]

Шашыранды қазақ облыстары бірігіп, жаңа құрылған Ресей Федерациясының Уақытша үкімет құрамына енуі мақсат етті.Алаш қайраткерлері Алаш автономиясы атанған ұлттық мемлекеттің өмірге келгенін жария еткен. II жалпы қазақ съезін 1917 жылдың 5-13 желтоқсанында даярлап өткізді. Осы съезде өмірге Алашорда ұлттық үкіметі келді. Алаш автономиясы құрамына Бөкей, Орал,Торғай, Ақмола, Семей, Жетісу,Сырдария облыстары Ферхана, Самарқан, облыстарындағы және Амудария бөліміндегі қазақ уездеріндегі қазақтар кірді. Алаш автономиясына кірген ұлттар да тең құқылы деп саналып , ондағы жер асты мен үстіндегі байлық алаш мүлкі, сол жердегі халық санына қарай орын алады деп қаулы қабылданды. 1917 жылы 19-22 сәуір аралығында өткен Орал қазақтарының құрылтайында Халел Досмұхамедов «Біздің мақсатымыз — ел билігін халықтың өз қолына беру, қазақ халқы автономияға ие болып, алдағы уақытта өз тағдырын өз қолына алуы тиіс. Біз тапқа, жікке бөлінбейміз, біртұтас халық ретінде болашақ үшін күресеміз. Жайық өңірін мекендеген басқа ұлттармен достық одақ құрып, олардың өзара араздасуына жол бермеуіміз керек,өйткені бұл – заман тудырған біздің тағдырымыз.Қазір желбіреп тұрған бостандықтың жасыл туы – бәрімізді бірлікке, бауырластыққа шақырады. Қазақтың қара шаңырағы бәріне де пана бола алады. [3,257]. Сондықтан саяси арандатушылардың жолын бөгейік, қан төгіске жол бермейік. Бізге береке – бірлік әперетін тек қана Әділдік. Қалың халықты тонаушылар, момындарды жылатушылар бізге жолдас бола алмайды. Қазақты, басқа халықтарды аяусыз қанаған патша орнынан түсті. Қазақты – елдің тұрмысын , тілін , мінез-құлқын , әдет-ғұрпын білетін қайраткер ғана басқаратын болады. Сол себептен де біз қалай да Ресейден автономия алуға тиіспіз » , - деп төрде тұрған «Құран» аяты жазылған жасыл тудың мәнін «Алаш –Алаш болғалы, Алаша хан болғалы , Керегеміз – Ағаш, Ұранымыз – Алаш! болғалы қазақтың тәуелсіздігін тұңғыш нысана еткен Ту осы болатын »деп түсіндірген болатын. Иә, бостандыққа, тәуелсіздікке, талпынған Алаш партиясы, Алашорда үкіметі 1917-1920 жылдар аралығында аз ғана өмір сүрді. Бұл кезең қазақ тарихындағы өте күрделі, ауыр кезең болатын. Алдымен патшалық Ресейдің қазақ жастарын әскерге қара жұмысқа алуы, елін, жерін, Отанын сүйген, бостандықты аңсаған қазақ халқының қолына қару алғызды. Әділетсіз шешім мен қазақ ұлтын жоюға бағытталған патша озбырлығына қара халық көтерілді. Көтеріліс ошағы алғаш Торғай өлкесінде Амангелді,Торғайда етек алды. Осы кезең бүкіл батыста әділетсіздікке қарсы күрес кезеңі болатын. 1917 жылғы Уақытша өкіметтің билікке келген уақыты қазақ зиялылар үшін жеке автономия құруға тиімді кезең болды. Бірақ, Уақытша өкіметтен билікті күшпен тартып алған большевиктер партиясы Алаштың өркендеуіне кедергі болды. Азамат соғысында жеңіске жеткен большевиктер партиясы Алаш партиясын өкіметтен аластатып, қуғынға ұшыратты. 1930 жылғы 4-сәуірдегі ОГПУ (Біріккен мемлекеттік саяси басқарма) алқасының үкімімен Ахмет Байтұрсынұв бастаған 40-қа жақын адам сотталып, жер аударылды. Әлихан Бөкейхановты Қазақстанға жібермей, Москвада үй тұтқыны ғып ұстады. «Алаш ісімен»1930-193 жылдары сотталғандардан М.Дулатов, Ж.Аймауытов, Д.Әділов, Ә.Байділдин, А.Дулатов, Қ.Тоқтабаев елге қайтып оралмады. [4,73]

Ал қайтып оралғандары 1937-1938 жылдардағы «үлкен террор» кезінде «халық жауы» деген

жалған айыппен түгелге дерлік атылды. Міне, азаттық үшін алысқан Алаш ардақтыларының тағдыры осылай аяқталды. Олар өмірден озғанмен олардың ұстанған жолы, көрсеткен бағыты, азаттық үшін төккен терлері зая кетпеді. Әлихан Бөкейханов – мемлекет қайраткері, ол тарихтың жаңа XX ғасыр белесіндегі аласапыран заманында Алаш-Орда мемлекетін құрды, оның тұңғыш өкіметін басқарды.

«Әлихан Бөкейханов – алып тұлға. Әлихан – қазақ зиялыларының кемел бейнесі.... Мені қызықтырған оның көзқарасында прогрессивтік және еуропашылдық идеямен қатар, қазақ дәстүрін, қазақтықты сақтап қалу идеясы болды»-дейді Хоккайдо университеті жанындағы Славян зерттеу орталағының профессоры Уяма Томохико. Сонымен қатар, Әлихан бабамыз Әз Жәнібек, Керейден, Абылайдан кейін қазақ мемлекеттігін жаңғыртып, XX ғасырға сай қайта құру ісіне бар өмірін арнады. Осы ұлы істе алты алаштың ту көтерер ұлдарын соңына ертті. 35 млн мұсылман халқының, оның ішінде түркітөктес халықтардың мұң - мұқтажын жоқтады.[4,135] Сондықтан да ол «Алты Алаштың Әлиханы» атанды. Философиялық көзқарасы жағынан да Әлихан XX ғасырдағы әлемдік алып тұлғалардың қатарынан табылады.

Әлихан Бөкейханов – бүгінгі тәуелсіздіктің қайнар бұлағы, XX ғасырдағы қазақ ұлтының атасы. Жаны таза, рухани бай игі қасиеттерді бойына сіңірген жалпы адами құндылықтарды меңгерген, қоғамдық жоғарғы мұраттары мақсаттарына сай келетін жеке тұлғаны қалыптастыру. XX ғасырдағы қазақтың мемлекет қайраткері, тамаша ғалым, зерттеуші, публицист, әдебиетші, ұлт азаттық қозғалысының қолдаушысы Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханға замандастары А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, М.Дулатов, С.Торайғыров, М.Жұмабаев зор құрметпен қарап, оның тарихи орнын дәл бағалағанымен, Кеңес уақыты кезінде бұл қасиетті есімді қазақ санасынан жою үшін жасалған қиянаттар жеткілікті.

Бұлт сейілді. Аспан ашылды. Анық Әлихантану енді басталды. Біз енді Әлихан атамyzдың қолда бар шығармашылық мұрасына тоқталып, оның басты арналарына назар аударамыз. Өзінің көзі тірісінде қазақтың саяси да рухани көсемі танылған Әлихан Бөкейханның қалдырған бай және мол мұрасының бір үлкен саласы – қазақ және орыс тілдеріндегі ғылыми – публицистикалық туындылары, аудармалары болып табылады. Алаш қозғалысы мен қазақтың тұңғыш саяси партиясы көсемінің бұл бай мұрасын зерттеу бүгінгі Қазақстан Республикасының ұлттық интеллектуалдық меншігінің құн жетпес игілігі болып табылатындығына көз жеткізу.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Әлихан Бөкейхан шығармаларының толық жинағы IV том Астана, 2001ж;
2. Міржақып Дулатов, «Оян, қазақ!», Атамұра, 2003 жыл;
3. М. Қойгелдиев, Әлихан Бөкейхан шығармалары, Алматы, 1994 жыл;
4. XX ғасырдағы саяси қуғын-сүргін, Мақалалар жинағы, Қарағанды, 2007

АБАЙ ЖӘНЕ ТАҢЖАРЫҚ

*Смағұлов Ж.Қ., ф.ғ.д., профессор,
Нұртай А., студент,
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ*

Ақындық өнердің ерен жүйрігі, Қытайдағы қазақ әдебиетінің классигі Таңжарық Жолдыұлы - Абайдың сөз өнеріне терең бойұрған, Абай мұрасын жете сіңірген ақындардың бірі және бірегейі.

Қытайдағы қазақ жазба әдебиетінің негізін қалаған ақындарға Абай әсер-ықпалы аз болмаған. Өйткені XX ғасырдың алғашқы жарымында Абай мұрасының идеялық-эстетикалық терең мәні Қытайдағы қазақ әдебиетшілерінің де үлгі-өнегесіне айналған-ды. Біріншіден, Абай шығармалары қалың қауымға рухани нәр берсе, екіншіден ақындықты мұрат еткен өнер иелерінің адастырмас темір қазығы болды. Демек олардың кемелденіп, рухани жетілуіне тірек болған қайнардың бірі Абай мұрасы болған. 1

Абай мұрасын бойына сіңірген дарынды да дауылпаз ақын, халқымыздың біртуар перзенті, қазіргі заман қытай-қазақ әдебиетінің негізін салушылардың бірі, дүние жүзі қазақ әдебиетінің уәкілі - Таңжарық Жолдыұлы 1903 жылы қазіргі Іле қазақ автономиялы облысы Күнес ауданының

орталығы Бестөбе қалашығының шығыс оңтүстігіндегі Қамысты деген жерде дүниеге келген. 1910 жыл шамасында Таңжарық өзімен рулас, қазақтың ескі әдебиет үлгілері мен ислам құндылықтарына жетік, араб, парсы әдебиетін терең білетін Мыңбай атты молдадан сауат ашады. Сол кісіден дін ілімі мен араб әліппесі негізіндегі шағатай жазуын үйренеді. Тумысынан сұңғыла Таңжарық ұстазының көңілінен шығады. Мыңбай молдада үш қыс оқиды. 1916 жылы әкесі Жолдының руластары орыс жерінен қашып келген Әбділхамит әпенді деген татар оқымыстыны жалдап, балаларын оқытады. Оқуға шарият сабағынан тыс, есеп, тарих, жағрапия пәндері қосылады. Таңжарық осы Әбділхамит әпендіден екі жыл тәлім алады. 1918 жылға келгенде Шақы деген жерде арнаулы мектеп салынып, Таңжарық сол мектептің жоғарғы сыныбына қабылданады. 1919 жылы сол кездегі Іледегі ең жоғары оқу орны саналатын «Күре шуетаңына» оқуға барады.

Таңжарық Жолдыұлы Ресейде Қазан төңкерісі жеңіс тауып, социалистік кеңес одағы құрылғанда, 1923 жылы қаңтарда бәйгекөкпен Қазақстан жеріне өтеді. Ол жерде 3 жылдай тұрып, білім бұлағынан сусындап, Абай және Шәкәрім, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов сияқты қазақ ақын-жазушыларының, Пушкин сияқты орыс классиктерінің шығармаларымен танысып, білім өресін жоғарылата түседі. Ақынның «Жаз дидары», «Заманың қу боп барады» сияқты әр тақырыпта жазған өлеңдері ақынның домбыраға қосып, өр дауыспен әуендегіп, құйқылжытып айтуы арқылы ел ішінде кең тарап кетеді. 2

Сөздері басқа ақынның маған мәлім,
Құрт салған шайдай іріп былғанады.
Бәрін де Абай сөзі басып түсер,
Бір парша шеттен алып қырнағаны,-

Деп Таңжарық Жолдыұлының Абай сөзін бәрінен артық көріп, «Бәрін де Абай сөзі басып түсер!» деп аса жоғары бағалауы тегін емес. Ақынға Абай шығармашылығы, Абай сөз өнерінің құдіреттілігінің әсер етуі оның Қазақстанда болған жылдарының жемісі деп білеміз. Ақынның Қазақстанда бірнеше жыл болып, білім алуы қоғамдық ой-санасының кеңеюіне, шығармашылық жақтан толысуына әсер еткен. Өз халқының тағдырына күйініп, әділетсіздіктің қыл бұғауынан құтылуды ойлаған Ахмет, Міржақып қатарлы қайраткерлердің, Абай, Шәкәрім, Ыбырай, Сұлтанмахмұт сынды ақындардың шығармаларымен танысуы оның ерте оянып, халқының қамын ойлайтын күрескер ақын ретінде қалыптасуына айтарлықтай рөлі болған. Ақынның ілгерінді-кейінді жазған кейбір шығармаларының өзек өрімінен Абай әсерін аңғару қиын емес. Өлең-сөздің құдіретін жете түсінген дана Абай:

Өлең -сөздің патшасы, сөз сарасы,
Қиыннан қиыстырар ер данасы.
Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,
Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы,-
деп, өлеңнің өлшемін жасап берсе, Таңжарық:

Ақынға жағар жұрттың тыңдағаны,
Ол сонда өршеленіп, шыңдалады.
Ой ашық, сөйлеушісі дана болса,
Сол кезде сөз дәмді боп тыңдалады,-
деп Абай сөзін басқаша, яғни өзінше айтуға ден қойған:

Ақиқат, анық айтып, шынын сөйле,
Жарамсыз, жалған сөзге кім нанады.
Білетін терең сөзді білгіштерге,
Жұмбақ сөз, перде ішіне ымдалады.
Көңілсіз, көрсе қызар, тез оңғыштар,
Су тимей жауын жаумай дымданады.
Шыққан сөз білімдіден білгіш көрсе,
Таразы талқысында сыналады,-

деген жолдардан ақынның Абайша айтуға ұмтылғанын аңғару қиын емес. Басқаша айтқанда Абай әсерін бірден аңғаруға болады.

Таңжарық Жолдыұлының азаматтық көзқарастарының толысып, елдік, ұлттық мәселелерге барынша ден қойған шағында жазған өлеңдерінен де Абайдың теңеу сөздерін, айшықты ойларын

кездестіреміз:

«...Қу борбай, сымпыс-шолақ, бота тірсек,
Шауып жүр аузын ашып, алар пұлға.
Талғамай, тайынбай жеп «түзеймін» деп,
Бұзып жүр қайран елді жылдан-жылға.
Шіркін-ай бұрынғылар неткен әділ,
Бұрмаған нәпсілерін қылтан қылға...»,

деп болыс-билердің бұрмалаушылық әділетсіздіктерін шенеп жазса, «Оқып көр газетімді» атты өлеңінде өз жұртын оянуға шақырады:

«Қалың ел, қазақ енді аш көзіңді,
Оқып көр газетіңді - өз сөзіңді.
Әділет, шындық жолын үйретеді,
Ашады ащы шайдай аң сезімді.
Айнадай жарқыратып көрсетеді,
Мін бар ма, колыңа алып, көр өзіңді».

Абай мұрасын бойына сіңірген, үйренген Таңжарық жыл мезгілдерінің өзіндік сыр-баяуларын да бедерлі әрі бейнелі суреттейді. Мұндай мезгілге тән бояуларды дәл тауып ақындық тапқырлықпен әсерлі бейнелейтін суреттер Таңжарық өлеңдерінің өн бойынан табылып отырады. Өйкені ол – «өлеңдерінен образды ой туындатып, мезгілдің өзіне белгі боларлықтай элементтерді жанды игеріп, образдандыра білетін суреткер ақын» [3, 40-б]. Ақынның 1930 жылы жарық көрген «Жаз дидары» дейтін өлеңі мен Абайдың «Жаз» өлеңінде ұқсатық бар. Өзін Абайдың шәкірті есептейтін Таңжарық Жолдыұлының біршама өлеңдерінде, әсіресе табиғат лирикасында Абай сарыны көп кездеседі. Ақын өзінің «Жаз дидары» дейтін өлеңінде:

Жаз шығып, жердің жүзі жайнағанда...
Иректеп құлын-тайды байлағанда,
Сары қымыз саба-саба сапырылып,
Самаурын тыста тұрып қайнағанда,
Қызарып қымызбенен екі көзің...
Көш жанап жастар жылқы айдағанда...
Жүн сабап, өлең айтып, ән шырқатып,
Жиылып қыз-бозбала ойнағанда
Немесе,
Шуласа қорада қой, сыртта сиыр,
Желіде айғыр, бие қыңқылдасып...
Қыз, қатын уық шаншып, қылмыңдасып.
Шымшылап бірін-бірі, тиіп-қашып,
Әзілдеп әлденені сыбырласып...
Сары қымыз тегенде сапырулы,

Ішкен мас, жеген тойып, дуылдасып – деген жолдардан жайлаудағы көріністі, бие байлап мәре-сәре болған ауыл тіршілігін көреміз. Ал Абай суреттеуіне назар аударсақ:

Жаздықүн шілде болғанда...
Ат, айғырлар, биелер
Бүйірі шығып ыңқылдап...
Арасында құлын-тай,
Айнала шауып бұлтылдап...
Қыз-келіншек үй тігер,
Бұрала басып былқылдап,
Ақ білегін сыбанып,
Әзілдесіп сыңқылдап
Және,
Сабадан қымыз құйдырып,
Ортасына қойдырып
Жасы үлкендер бір бөлек

Кеңесіп, күліп сылқылдап...

Салтанатты байлардың

Самаурыны бұрқылдап – деп бейнелейді. Екі өлеңде де мазмұн, айтпақшы ой бір. Өзара қиысып, бір-бірінен туысып тұрғаны анық. Екеуінде де жайлау үстіндегі көшіп-қонған жазғы ауыл көрінісі, ауыл тынысы өте әдемі суреттеледі. Тіпті жайдары жазда асыр сала ойнаған жас балаларды суреттеуде де Абай:

Мылтық атқан, құс салған

Жас бозбала бір бөлек

Су жағалап, қутыңдап, - деп бейнелесе,

Таңжарық ақын:

Қуалап бірін-бірі жас балалар,

Сүйрелеп көк шалғынға дырылдасып.

Жылқы боп бірнешеуі кісінесе...

Бұзаудай жетелеген қырылдасып.

-деп суреттейді. Бұл жерде де белгілі дәрежедегі үндестік, сарындық бар. Осы туралы профессор А.Қалиұлы «Абай поэзиясы Қытайда» атты зерттеуінде: «Бұдан да үндесіп, тамырласып тұрған жері, екі ақынның соншалық көп көрініс, мол қимыл, алуан тіршілікті сыналап аз өлеңге сиғызуында; тынымсыз қозғалыс күйін аңғартатын етістіктен ұйқас құрауында... Екі өлеңнің әр жолында бір қимыл, бір тіршілік бар. Бұлар жөніндегі баяндау мен суреттеу өзара кірігіп, баяндау арқылы қимыл, тіршілік дами түседі де суреттеу арқылы қимыл, тіршілік сурет болып көз алдыға елестейді»- деген тұжырым пікір айтады. [4, 57-б].

Таңжарық Жолдыұлының табиғат көрінісін сипаттауында Абай өлеңдерінің әсері айқын байқалып тұр. «Көктем мысалы», «Жаз мысалы», «Жаз таны», «Жаздың бір күні», «Тау табиғаты» өлеңдерінде Абайдың жылдың осы мезгілдері туралы жазған өлеңдерінің әсері бар. Абай әсерін айтқанда, Таңжарықты жадағай көшіруші, жай еліктеуші деп түсінуге болмайды. Абайдан суреткерлікті үйрене отырып, бейнелеу құралдарын орынды тауып қолдану арқылы табиғат көрінісін өзінше суреттейді.

Қорыта айтқанда, Қытайдағы қазақ әдебиетінің классигі, суырыпсалмалық пен жазба дәстүрді қатар меңгерген суреткер ақын Таңжарық Жолдыұлы - Қытай-қазақ әдебиетіне Абайша талғаммен өшпес өлең-сөздің өрнегін қалдырып, әдебиет төрінен үлкен орын алатын мазмұны терең, көркемдік өресі биік асыл поэзияны қалыптастырды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Сырайыл Ысқақұлы. АБАЙДЫҢ ҚЫТАЙДАҒЫ XX ҒАСЫР ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНЕ БІҚПАЛЫ (монография) Құлжа, ҚХР
2. Қазақ әдебиетінің тарихы.- 3-кітап, Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 2003.
3. Токтаубайұлы М. Ақын Таңжарық өлеңдеріндегі суреткерлік өнер// Іле педагогикалық институты ғылыми журналы.- 1991.- №2, 40 б.
4. Қалиұлы А. Абай поэзиясы Қытайда // Абай парасаты, - Құлжа: Іле халық баспасы, 1995.- 57 б.

БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫНЫҢ ТҮЛҒА ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МАҢЫЗЫ

*Турсунова А.М.,
«№93 гимназия» КММ
бастауыш сынып мұғалімі*

Еліміздің Президенті Н.Назарбаев «Жас отан» жастар қанатының I съезінде елдің болашағы жастармен кездесу барысындағы сөзінде қазіргі жастардың алдына бірталай маңызды міндеттерді қоя отырып: «Әлемнің барлық халықтарында әрдайым парасаттылық, адалдық, үлкендерге құрмет, әйелдерге құрмет, достыққа адалдық, туған Отанға деген сүйіспеншілік бағаланған. Бұл санаттар әрдайым бағалы болады. Өз бойларында нақ осындай қасиеттерді тәрбиелендер. Бұқаралық ақпарат құралдарында батыстық жадағай мәдениеттің рухсыз үлгілеріне қарсы тұра

отырып, рухани-имандылық құндылықтарды насихаттауды күшейткен жөн. ...Тұтастай мәдениет, спорт және жастардың рухани-имандылық құндылықтары мәселелеріне арналған телеарна құру туралы мәселені шешу керек. Оның өзектілігі қазірдің өзінде баршамыз үшін айқын болып тұр» деген пікір білдірді және рухани имандылыққа тәрбиелеуде бұқаралық ақпарат құралдарының ықпалының жоғары болғандықтан, оған кеңінен мән беру керектігін баса айтты [1]. Бұл пікір бекерге айтылып отырмағандығы белгілі, өйткені, бұқаралық ақпарат құралдарының ықпалы артқан заманда оның әртүрлі әсеріне мән бермеу жасөспірімдер мен жастардың тәрбие мәселесін ұйымдастыруда өзіндік қиындықтарға әкеледі. Бүкіл қоғамның бұқаралық ақпарат құралдарының әсеріне, ықпалына мән беруі, оның қазіргі қоғамда қаншалықты маңызды орын алып отырғандығын көрсетеді. Соған сәйкес, кейінгі кездері бұл проблема төңірегінде баспасөз беттерінде де жиі айтыла бастады, олардың қатарында қазіргі жастардың бойындағы құндылықтарының өзгеруіне кейбір шетелдік ақпарат құралдарымен қатар, отандық бұқаралық ақпарат құралдарының әсері болып отырғанын көрсеткен мақалалар да аз кездеспейді. Мысалы, ҚР ҰҒА академигі А.П.Сейтешев: «... Снижается роль моральных норм и критериев, идет ломка сложившихся нравственных ценностей, обесценивание человеческой жизни, рост преступности, сиротства, сексуального насилия, резкое материальное расслоение граждан. Во многом это обусловлено «криминализацией» и «эротизацией» средств массовой информации, художественной литературы» [2, 21] деген пікірін білдірген. Жасөспірімдердің тәрбие мәселесіне байланысты көптеген ғылыми мақалалардың авторы, белгілі педагог А.П.Сейтешовтың пікіріне сүйенсек, соңғы кездердегі жастар арасындағы келеңсіздіктердің туындауына әртүрлі мақсатты көздеген бұқаралық ақпарат құралдарының да ықпалы жоғары болып отыр. Біз ұлттық мәдениетті қорғауға, салт-дәстүр, әдет-дағдыны сақтауға, уағыздауға тырысамыз. Батыстың жетілген жүйелері мұндай саясатты прогреске ұмтылмау, мәдениеттен қалу, надандыққа, сауатсыздыққа бой ұру деп бағалайды. Бұлай деу, әрине арандату, өз идеологиямыздан бас тартқызу. Ата-баба жасап беріп кеткен мәдени, рухани құндылықтарды сақтау, насихаттау, жаңалықтан безу, прогреске тарту емес, ұлттық қадір-қасиетті, менталитетті сақтау, патриоттық сезімді ояту, ұлттық ар-намысты күшейту. Ұлттық құндылықтардан безіп, басқа елдің мәдениетіне құлай салу, оны қабылдай қою – дәстүрсіздік, отансыздық. Сондықтан қазіргі ұйымдасқан, еріктен тыс жан-жақты, білікті күрес қана мәдени империализмнің идеологиялық диверсияның бетін қайтара алады. Бұл күрес бұқаралық ақпарат құралдарының өз бетінде оларға қарсы айтыстар, терең талдаулар, ғылыми зерттеулер арқылы жүргізілуге тиіс.

Осы аталған проблеманың бүгінгі күні көкейкесті болып отырғандығы жайында жасөспірімдердің әлеуметтік мәселелері бойынша көптеген еңбектердің авторы, ғалым А.Н.Тесленко да жан-жақты талдау берген. Ол қазіргі білім беру саласындағы жұмыстардың мақсатты жүргізілуіне қарамастан, қазіргі жастар мен жасөспірімдердің арасындағы келеңсіздіктердің көбінің кері ақпарат беруші бұқаралық ақпарат құралдарынан келіп отырғандығына тоқталады. Мысалы, ол Астана қаласынан шығатын «Білімдегі жаңалықтар» журналында жарияланған мақаласында қазіргі кезде мұғалімдердің бұрынғы тәрбиелік ықпалының төмендеп ол рольді БАҚ атқара бастағанын нақты мысалдармен дәлелдейді. «...Все мы знаем сегодняшнее статусное положение учителя, его заработную плату, довольно точно можем определить степень его общественной активности. Вернее пассивности. Бездействие педагогической общественности сказывается на ценностных ориентациях школьной молодежи. Наши исследования убедительно свидетельствуют об опасной тенденции формирования идеологической установки на конкуренцию и наживу. Не без старания СМИ у молодого поколения сознательно формируется инфантильное, иллюзорное представление о жизни», - [3, 24]. деп автор қазіргі жасөспірімдер арасындағы өмір туралы түсініктерінің тым жеңілдеп кеткенінің, олардың оңай олжаға бейім тұратындығын бұқаралық ақпарат құралдарының тарапынан келіп отырған негативті ақпараттарға тікелей байланысты екендігін көрсетеді. Ғалым одан әрі бұл мәселе бойынша өз ойын былай сабақтайды: «В процессе взросления, неизбежный крах иллюзий у большинства молодежи вызывает подавленность, делает еще более легкой жертвой манипуляции. Для многих это будет катастрофой, они скатятся в преступность и наркоманию, к этому их подталкиваем мы нашим бездействием и безмолвием. Поразительно, но на наших глазах открыто, без какого-либо общественного диалога пытаются уничтожить то лучшее, что еще осталось и служить народу...» [3, 27].

Ғалымның пікіріне мән беретін болсақ, ақпараттық заманда мектеп өзінің негізгі миссиясы

яғни, тәрбие беру функцияларына ие бола алмай отыр, өйткені, мектептің атқара алмай отырған бұл функциясын ықпалдылығы жағынан біршама басым тұратын бұқаралық ақпарат құралдары өзіне алғаны бүгінгі күні кім-кімге де белгілі. Ис-әрекеттеріне тосқауыл қойылмай отырған кейбір бұқаралық ақпарат құралдары өзінің ықпалдылық мүмкіндіктерін жасөспірімдердің санасының улануына, яғни мінез-құлқының өзгеруіне пайдаланып отырғандығы жасырын емес. Автордың пікірінше, мектеп бұқаралық ақпарат құралдарының алдында өзінің әлсіздігін көрсетіп алғандығы байқалады.

Шынында, қазір мектепке дейінгі және мектеп жасындағы балаларды теледидардың тәрбиелеп жатқаны белгілі. Оның себебі көп. Ең алдымен баланы тыныш отырсын деп теледидарға телміртіп қоятын өзіміз. Екіншіден, оның не көріп, не түсініп жатқанына мән бермейтін болып барамыз. Қаптаған шетелдік мультсериалдар экранды ғана емес, бүлдіршіндеріміздің санасын жаулап барады. «Никелоден», «Джетикс» сияқты телеарналардан берілетін мультфильмдерді тамашалайтын балалардың психикасына теріс әсер ететін кейіпкерлер көп.

Бір қуанарлығы, кішкентай көрермендерімізге арналған «Балапан» арнасының ашылуы арқылы бүгінгі күні бүлдіршіндер ана тілінде ықыласпен көретін бағдарламалар қатары көбейді. Уақыт талабына сай жаңа үлгідегі заманауи технологияларды игеріп, білімі мен білігі ұштасқан «интеллектуалдық ұлт» болуға бет бұрған мемлекет екендігімізді үнемі назарда ұстайтын «Балапан» арнасының алға қойған мақсаты да – осы келешек ұрпағымыздың тамырына рухани нәр беріп, «интеллект» иесі, білім мен ғылымның шыңына шығар азамат болып ер жетуіне ықпал жасау болып табылады. Отандық телеарнаның ізденісі нәтижесінде «Балапан» арқылы балаларымызды төл мәдениетімізге баулудың ықпалы артып, болашақ ұрпақты ұлтжандылыққа тәрбиелеуде үлкен рөл атқарып келеді.

Білім беруді тәрбиемен ұштастыра жүргізу шәкірттердің білімін ғана емес, оның нәтижелерін қолдану дағдыларын, атап айтқанда, функционалдық сауаттылығын немесе құзыреттілігін қалыптастырады. Оқу-тәрбие процесін шәкірттердің патриотизмін арттыруға, мораль және адамгершілік нормаларын жоғары-лата түсуге, ұлтаралық келісімді түсінуі мен төзімділігін шыңдауға, физикалық және рухани дамуын арттыруға, заңды құрметтеуге дағдыландыруға бағыттау мақсатында жүргізу күнделікті талап етілуі тиіс және бұл құнды-лықтар қазіргі тәрбие жұмысының негізіне айналғаны жөн. Жастардың бойында өздігінен білім алу, қоғамдық өмірде өзін-өзі жан-жақты таныту үшін алған білімін тиімді пайдалана білу дағдыларын қалыптастыру және қоғамға пайда келтіру мәселелері маңызды болып табылады. Ал, сол өздігінен білім алу дағдысы бірен-саран жастардың бойынан ғана табылуына кімді кінәлауға болады? Сауаттылығы төмен болуы неден? Мектеп қабырғасынан он бір жыл бойы білім алып шыққан шәкірттер өз ана тілінен неге грамматикалық, стильдік қателер жібереді деген сияқты көптеген сұрақтардың туындай-тыны шындық. Осы көкейдегі ойлардың басты жауаптарының бірі – ұлттық құндылықтарды атүсті оқыту болып отырған сияқты. «Халықтың фольклорынан бастап кейінгі кезең әдебиетіне дейін терең үңіліп, оқу бағдарламасының көбірек бөлігін ұлттық ерекшеліктер мен құндылықтарға арнау аталған кемшіліктердің ал-дын алуға, сауатты да салауатты жастар легінің келуіне мүмкіндік тудырады» [4, 17].

Жеке тұлғаны дамытудағы басты мақсат — адамның өз қарымы мен қабілетін, өзін таныту және жеке қасиетін ашуды мейлінше толыққанды жүзеге асыру мүмкіндігі. Алайда, бұл қасиеттерді басқа адамдардың қатысуынсыз қалыптастыру қиын. Ал қазіргі кезде аталған қасиеттердің дамуына бұқаралық ақпарат құралдары ықпалының жоғары екендігін де жоққа шығаруға болмайды.

Осылайша, адамның болашақ өмірі, қоғамдағы әлеуметтену үрдісі бала кезінде алған тәрбиесіне, оның жеке тұлға ретінде қалыптасуына тікелей байланысты. Аталған үрдіске бұқаралық ақпарат құралдары елеулі түрде әсер ететіндігі сөзсіз. Еліміз барлық қарым-қатынас тұрғысынан жалпы әлемдік стандарттарға жақындап келеді. Бұл мәселе бұқаралық ақпарат құралдарының еркіндігіне де қатысты. Бірақ, мұндай еркіндік жасөспірімнің тұлға ретінде қалыптасуына барлық уақытта оң әсер ете бермейтіндігі де анық.

Ақпарат құралдарының, озық ойлы зиялы қауымның күш-жігері, тәрбиенің бағытындағы қоғамда отансүйгіштік, іскерлік, үлкенді сыйлау, өзін қастерлей білу, жеке басы мен жақындары үшін жауапкершілікті сезіну сияқты қасиеттерді жоғары қоятын оңтайлы орта қалыптастыруға септігін тигізу қажет деп көрсетілген бұл тұжырымдамада бұқаралық ақпарат құралдарының жас

жеткіншектер мен жастардың сана-сезіміне, ақыл-ойына ықпал ету мүмкіндігіне зор үміт жүктеледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н.Ә. «Жас отан» жастар қанатының I съезінде сөйлеген сөзі //Егемен Қазақстан. – 2008, 16 мамыр.
2. Сейтешов А.П. Изменение профессиональных и нравственных ценностей молодежи Казахстана. – // Білім. Образование, 2005, №5.
3. Тесленко А.Н. Куда ведут реформы в образовании? //Білімдегі жаңалықтар, 2004, №1.
4. Журин А.А. Информационная безопасность как педагогическая проблема // Педагогика, №4.

ДИПЛОМАТИЯДАҒЫ БЕЙВЕРБАЛДЫ АМАЛДАР

*Түйте Е.Е., ф.ғ.к., доцент,
Кенжебеков А.Х., магистрант
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ*

Бейвербалды амалдар қоғамда әртүрлі қызмет атқарады. Ол тілдік амалдарға көмекші құрал ретінде түрлі маңызды істердің шешімін табуға көмектесетін, сондай-ақ саясатта да ойды астарлап жеткізетін қатынас түрі екендігін білеміз. Әсіресе, дипломатиялық істерде бейвербалды амалдардың маңызы ерекше. Дипломатия – қоғамдық өмірде кездесетін күрделі саяси ұғым. Сондықтан жеке адамдардың да, жалпы қоғамның да өмірімен тікелей байланысты. Үлкен Кеңестік Энциклопедияда «дипломатия» сөзіне мынадай анықтама берілген: «Дипломатия – мемлекет басшыларының, үкімет пен арнайы органдардың мемлекеттің сыртқы саясатына негізделген ресми қызметі... Әдебиетте «дипломатия» сөзін «сыртқы байланыс туралы ғылым» немесе «келіссөз жүргізу өнері» ұғымында қарастырады» [1]. 1939 жылы жарық көрген «Дипломатия» еңбегінің авторы, ағылшын дипломаты және тарихшысы Гарольд Николсон: «Дипломатияның міндеті – егеменді екі мемлекет арасындағы саяси-қоғамдық байланысты келіссөздер арқылы орнату» - деп жазады. Г.Николсонның айтуынша, кез келген дипломат белгіленген халықаралық код (арнайы дәйексөздер, сөздер және сөз тіркестері) арқылы байланысқа түскенімен, кейде бірін-бірі түсінбей қалатын сәттер туындайды. Бұл олардың ұлттық ерекшеліктері, дүниетанымдары мен саяси қызметтеріне де байланысты болады.

Зерттеуіміздің негізгі нысаны саналатын бейвербалды амалдар, оның ішінде ым-ишаралар саясат саласында, әсіресе жоғарыда аталып өткен дипломатиялық қарым-қатынас шеңберінде өте маңызды орын алады. Кез келген дипломаттың, әсіресе президенттің имиджі оның көпшілік алдында өзін-өзі ұстау мәнері мен қарым-қатынас деңгейі арқылы көрінеді. Сондай-ақ әрбір саясаткердің өзіне тән қойылған дауысы, шешендік өнері және ым-ишараларды дұрыс қолдану қабілеті болуы тиіс. Келіссөзге қатысатын дипломат кездесуге дейін психологиялық және моральдік тұрғыда дайын болуы қажет. Ең алдымен талқыға түсетін мәселеге жіті мән беріп, түбегейлі зерттеу керек. Саяси келіссөзге қатысушылар үшін ортақ ереже біреу – мәселе жайлы неғұрлым көп білсең, соғұрлым шешімі де пайдаңа асады. Ежелгі заманның өзінде жақсы дипломат болу үшін адамнан жан-жақты білім талап етілген. Аристотель «Риторика» еңбегінде болашақ дипломат меңгеруі тиіс бірнеше ғылымның тізімін көрсетеді. Ежелгі грек дипломаттары ағымдағы саяси мәселелерді ғана емес, география, тарих, экономика, әскери іс және көсемсөз өнерін жетік меңгергеннен кейін ғана саяси істерге араласатын болған [2].

Жоғарыда атап өткеніміздей, әрбір саясаткердің басқару ісінде ым мен ишараның қолданылуы саяси заңдылық. Себебі ым-ишаралардың бұқаралық сипаты басым. Сондай-ақ ым мен ишарада уақыт пен кеңістік ұғымы бар. Осы орайда ым-ишаралардың қазіргі заманғы дипломатиялық көрінісін ашу үшін ru.euronews.com, [The Daily Mail](http://TheDailyMail.com) сынды ресми сайттар мен Youtube әлеуметтік хостингінен бірнеше фото-видео материалдарды сараптап, әлемдік саясаткерлердің қоғамдық қызу талқыға түскен ым-ишараларын, олардың ерекшеліктерін интерпретациялауға тырыстық.

2015 жылдың мамыр айында Рига қаласында өткен «Шығыстық әріптестік» саммитінде сол кездегі Еурокомиссия төрағасы Жан-Клод Юнкер көпшілікті «дөрекі» ишарасымен таң қалдырды. 1-суретте көрсетілгендей Юнкер мырза Венгрия премьер-министрі Виктор Орбанмен кездесуі кезінде алдымен оң қолының алақанын ашып: «Диктатор келе жатыр! Сәлем, диктатор!» - дейді

де (1-сурет), кейін сол қолымен шапалақпен бетінен ұрғандай ишара көрсетеді (2-сурет). Венгрия үкіметінің басшысы бұл «дәрекілікті» күліп қабылдағанымен, көпшілік мұның астарында саяси шындық барын біразға дейін талқылады. Бірақ, Жан-Клод Юнкер «дәрекі» ишараларды ғана емес, оның «сыпайы» түрін де білдіре алатынын көрсетті. Еурокомиссия төрағасы аталмыш саммиттің ресми кездесуінде сол кездегі Украина премьер-министрі Арсений Яценюкті маңдайынан сүйіп, жылы қабылдаған болатын (3-сурет). «Бұл жылы шырай Еурокомиссияның Украинадағы саяси-қоғамдық жағдайға байланысты өзіндік аяушылық пен мейірім білдіруі» деп топшылады көпшілік. Ал, осы жағдайға байланысты Ресей Мемлекеттік Думасының депутаты, белгілі саясаттанушы Алексей Пушков кері пікірде. Оның ойынша, Ригадағы саммит нәтижесі Яценюкті маңдайынан сүйіп қарсы алғаннан басқа Украина үшін ешқандай жетістік әкелген жоқ. Қалай десек те, Еурокомиссия төрағасы Жан-Клод Юнкер түрлі сипаттағы ишараларды өзінің дипломатиялық қызметінде кең қолданатыны біздің назарымыздан тыс қалған жоқ.

1-сурет.

2-сурет.

Еурокомиссия төрағасы Ж.Юнкер мен Венгрия премьер-министрі В.Орбанның кездесуі.
Рига, 2015 жыл.

3-сурет.

Еурокомиссия төрағасы Ж.Юнкер мен Украина премьер-министрі А.Яценюк.
Рига, 2015 жыл.

Жан-Клод Юнкердің қатысуымен орын алған тағы бір жағдай оның Еурокомиссия төрағасы қызметінде ең алғаш Ұлыбритания премьер-министрі Дэвид Кэмеронмен кездесуінде болды. Дэвид Кэмерон Жан-Клод Юнкермен кездесу барысында алақаны ашық күйде оң қолын көтеріп, «бесті әкел» мағынасындағы ишара жасайды. Әріптесі оған да дәл сондай ишарамен жауап қайырады (4-сурет). Белгілі саясаттанушылар мен бұқаралық ақпарат құралдарының өкілдері бұл ишара «сәлемдесуден» гөрі, «татуластық» ұғымын білдіргендігін жарыса жазды. Себебі, Ұлыбритания үкіметінің басшысы Д.Кэмерон осыған дейін Жан-Клод Юнкердің Еурокомиссия төрағалығына тағайындалуына ашық қарсылық білдіргендердің бірі болған еді. Суретте байқағанымыздай, «бесті әкел» ишарасы осы олқылықтың орнын толтырып, бейбіт келісім мен татулықтың белгісін білдіруде.

4-сурет.

Еурокомиссия төрағасы Ж.Юнкер мен Ұлыбритания премьер-министрі Д.Кэмеронның кездесуі. Брюссель, 2014 жыл.

Қоғамның талқылауына түскен дипломатиялық кездесулердің бірі 2015 жылдың желтоқсан айында орын алған еді. Сол кездегі АҚШ-тың вице-президенті Джо Байден Украинаға жасаған ресми іс-сапары аясында мемлекет басшысы Петр Порошенкомен кездесуінде көкірек тұсына көтерілген қос қолының ортаңғы саусақтарын сұқ саусақтарымен айқастырып, ишара жасайды. Бұл ишараға П.Порошенконың көңілі толмағанын жүзінен анық көруге болады (5-сурет). АҚШ вице-президентінің бұл ишарасына түрлі пікір айтылды. Кейбіреулер мұның астарында магиялық, тіпті масондық ұғым жатыр десе, кейбіреулер бұл украиндерде жәбірлеу мәніндегі қолын шығару (дуля) ишарасы дейді. Ал, енді кейбір сарапшылар неміс психологы Вера Биркенбилдің пайымына сүйене отырып, тігінен айқастырылған саусақтар зор басымдықтың белгісі екенін алға тартады [3]. Түрлі пікірлерге қарамастан Джо Байденнің бұл ишарасы әлі де нақты мәнін тапқан жоқ.

5-сурет.

АҚШ вице-президенті Д.Байден мен Украина президенті П.Порошенко кездесуі.
Киев, 2015 жыл.

Дипломатиялық кездесулерде бейвербалды амалдардың маңызды орын алып, кейде шешуші саяси мәнге ие болатынына көпшілік жақында тағы бір көз жеткізді. 1928 жылдан бері бірде-бір АҚШ президенті аяқ баспаған Куба еліне 2016 жылдың 21 наурызында Ақ үйдің қазіргі басшысы Барак Обама тарихи іс-сапармен барған еді. Кездесудің негізгі мақсаты – тоқсан жылға таяу уақытқа созылған екі ел арасындағы конфронтацияға тоқтау салып, дипломатиялық қарым-қатынасты жандандыру болатын. АҚШ президентінің екі күндік іс-сапары аясында мемлекет басшыларының бірлескен баспасөз конференциясында ыңғайсыз жағдай орын алды [4]. Сөз сөйлеп болғаннан кейін Барак Обама Куба көшбасшысының иығынан қаққысы келгендей қолын сермегені сол еді, Рауль Кастро АҚШ президентінің білегінен ұстап, оның қолын жоғары көтеріп жіберді (6-сурет). Ақ үй басшысы бұл ыңғайсыздықты күліп қабылдады. Батыстық БАҚ, оның ішінде The Daily Mail басылымы Р.Кастро бұл әрекеті арқылы екі елдің бірлігін көрсеткісі келді десе [5], америкалық басылымдар құрметсіздік ретінде қабылдап, келемеж сурет (карикатура) жариялаған болатын. Ал, жоғарыда есімі аталған белгілі саясаттанушы Алексей Пушков Р.Кастроның осы әрекетіне қатысты: «...Бұл ұсақ-түйек емес. Бұл егемендікке қатысты» - деп пікір білдірген еді. Сырттан қарағанда бұл ишара екі ел арасындағы саяси достықтың әлі де болса толыққанды орын алмағанын аңғартатындай, ал Куба көшбасшысы бұл ойын бейвербалды әрекеті арқылы білдіргісі келгендей.

АҚШ президенті Б.Обама мен Куба көшбасшысы Р.Кастро. Гавана, 2016 жыл.

Жоғарыда көрсетілген фото-бейне материалдарды талдай келе, қарым-қатынас кезіндегі бейвербалды амалдар саясат сахнасында маңызды орын алып, дипломаттар жайлы кең мағлұмат беретініне көз жеткіздік. Сондай-ақ бейвербалды коммуникация ұлттық болмыс пен мәдени ерекшеліктерге байланысты әртүрлі болатынын аңғардық. Сондықтан болар, бұл ерекшеліктер саясаткерлердің де қызметі барысында байқалып, саяси өмірде көрініс береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Большая Советская Энциклопедия [Электронный ресурс]
URL: <http://bse.sci-lib.com> (қаралған күні: 11.09.2016).
2. Пеке А. Рассуждение об искусстве переговоров / пер. с фр. Л. Сифуровой. – М.: Научная книга, 2004. – 192 с.
3. «Глобус Украины» порталы. - <http://zaua.org/> (Соңғы қаралған күні: 11.09.2015).
4. Youtube [Ғаламтор ресурсы].- www.youtube.ru . – Кіру режимі: еркін. (Соңғы қаралған күні: 12.09.2016).
5. The Daily Mail - <http://dailymailnews.com/> (Соңғы қаралған күні: 13.09.2016).

АДАМ АТА ЖӘНЕ ХАУА АНА АҢЫЗЫНЫҢ МИФОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ИНТЕРПРЕТАЦИЯСЫ

*Хасенов Б.Р., ғылым магистрі, оқытушы,
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ*

Тіл – халық өмірінің айнасы. Тілде халықтың тарихы, салт-дәстүрі, өнегесі, тәрбиесі көрініс береді. Қазіргі таңда тілді зерттеуде лингвистика ғылымында әр түрлі бағыттар қалыптасты. Мысалы, этнолингвистика саласы тілімізде қалыптасқан мақал-мәтелдердің, тұрақты сөз тіркестерінің пайда болу мотивтерін халықтың салт-дәстүрімен, ата кәсібімен байланысты қарастырады. Бір ғана мысалмен көрсететін болсақ, ұяда не көрсен, ұшқанда соны ілерсің деген сөздің тәрбиеге қатысты айтылатынын баршамыз білеміз. Алайда бұл сөздің қалай пайда болғандығын көбіміз біле бермейтініміз аян. Бұрындары аңшылар бүркіттің балапанына түлкінің, қоянның, т.б. етін әдейі апарып, оны сол құстың не аңның етімен жемдеген. Себебі бүркіт осы аңдардың кейбіреуін ұстап, балапынын коректендірмеуі мүмкін. Ал қоянның не басқа аң-құстың етін жемеген балапан оны ешқашан ауламаған. Осыны білген аңшылар балапанды кішкентайынан әр түрлі аң-құстың етімен баулыған. Сонда ұяда көргенін ұшқанда іліп отырған. Бұл сөз кейін адамға қаратыла айтылып, әу бастағы мағынасы ұмыт болып, тек тұрақты айтылым ретінде тәрбиеге қатыстылығы тілімізде сақталып қалған. Тілдің бұлай талдануы тіл білімінің жаңа бағыттарымен байланысты болып табылады. Қазіргі кезде тіл білімі өзге ғылым салаларымен интеграцияға түсіп, когнитивті лингвистика, психолингвистика, лингвомәдениеттану, т.б. салалар туындады.

Осы ғылым салаларының жетістіктерін пайдалана отырып, біз тілдегі көптеген проблемаларға дендей аламыз. Осы мақалада Адам ата мен Хауа ана аңызының кейбір детальдарына тоқталып, қазақ тілінде кездесетін тұрақты сөздердің астарын жаңа салалардың негізінде қайтадан сарапқа саламыз.

Абайдың «Сұрғылт тұман дым бүркіп» атты аударма өлеңінде ақынның өз жанынан қосқан мынадай жолдар бар:

Атанды анаң азғырып,
Тұрғызбаған бейішке,
Алласы оны жазғырып,

Әкелді бастап кейіске. Осы шумақтағы прецедентті атаулар – Ата мен Ана – бірден Адам ата мен Хауа ана аңызын есімізге түсіреді. Абайға бұл мотив

Інжілден енуі мүмкін. Себебі Құранда нақты әйел адамының азғыратындығы туралы ештеңе айтылмаған. Құрандағы кейбір сүрелерде мынадай жолдар кездеседі: «Бұл ағаштың жемісін жеуден тыйюы – Тәңір сендерді періште болып кетпесін, жұмақта мәңгі қалып қоймасын дегеннен басқа түкте емес» («Әғраф» сүресі. 7:12), «Тәңіріміз! Біз өзімізге өзіміз кесір жасадық. Егер бізге өзін кешірім етіп, рақым қылмасаңыз, онда біздің сөзсіз құрығанымыз» («Әғраф» сүресі. 7:23). Алайда нақты Адам атаны Хауа ана азғырғаны жөнінде ештеңе кездеспейді. Ал Інжілде нақты әйелдің азғырғаны көрсетілген: Адаму же сказал: за то, что ты послушал голоса жены твоей и ел от дерева, о котором Я заповедал тебе, сказав: не ешь от него, проклята земля за тебя; со скорбью будешь питаться от нее во все дни жизни твоей; терния и волчцы произрастит она тебе; и будешь питаться полевою травою...(Книга Бытие 3:17,18). Яғни, Абай өлеңінің өрілуінде осы мифологема себеп болған. Абай осы мотивті Інжілден алды, алайда бұл аңыздың көнелігі туралы да пікірлер бар. Осы аңыздың қате түсіндірілуіне назар аударған ағылшын полковнигі Д.Черчвард былайша ойын білдіреді: «На рисунке из накальских текстов изображено дерево, вокруг которого обвился Змей — он окружает дерево. Змея называли Хан; это невидоизмененный Змей, то есть змей как символ вод. Рисунок символически показывает, что Му (Д.Червард Австралия материгінде шашыла орналасқан аралдар бір кездері Му деп аталатын үлкен құрлық болған деп есептеген. Табиғи апаттардың, жарылыстардың нәтижесінде үлкен құрлық кішкене аралдарға айналған – Б.Х.) была окружена водой. Не существовало сухопутных маршрутов, связывавших Му с другими континентами. Змей —это воды, окружающие Му. Вышесказанное четко и доступно объясняет, что такое Древо Жизни и почему вокруг него обвился Змей. В библейской легенде утверждается, что Эдемский Сад (Му) охраняли ангелы с огненными мечами, не позволявшие Адаму и Еве вернуться назад. Ездre (Мұса (Моисей) пайғамбар оқыған символдарды дұрыс интерпретациясын жасамаған – Б.Х.) вновь не удалось правильно прочесть сложные египетские иероглифы. Этот символ означает: Му погружается в огненную бездну. Из-под земли поднимаются языки пламени, окутывающие землю, когда она опускается вниз.

Человек не смог вернуться назад, так как этот континент затонул. Му — она же Эдемский Сад — погибла и была погребена в глубинах вод»[1]. Ағылшын полковнигінің еңбегінде Хауа Иве деп аталған. Бұл еуропа мәдениетінен алыс жатқан абориген аңыздарында сақталған. Және осы аңыздың тарихы шамамен 10000 жылдықты құрайды екен. Хауа ана аңызы мен шумер аңызының да байланысы бар көрінеді (Энкидің қабырғасының ауыратындығы жөніндегі мифологема). Дегенмен уақыт жағынан алғанда семиттіктердікі емес, аборигендердікі екені күмән тудырмайды. Себебі Д.Червард бұл фактілерді ойдан құрамаған, дерек тас тақтайшаларда сақталған. Бұған қарап, аңыздық сюжеттер мәтіннен мәтінге өтіп, интертекст жасайтынын байқауымызға болады. Абай Інжілден алса, Інжілдік мотив шумерлермен, аборигендермен сабақтасып жатыр. К.Юнг осындай ұқсас ортақ мотивтерді архетиптер деп атаған болатын. Архетиптер белгілі бір ұлтқа тән емес бейнелер, ол жалпы адамзаттық бейнелер. Мысалы, жоғарыдағы аңыздық мотивтер қазақтың тілінде де сақталып қалуы мүмкін. Енді осы аңыздағы мифологемалардың қазақ тіліндегі, дәстүріндегі ұқсастықтарына назар аударсақ.

Адам ата мен Хауа ана аңызының жекелеген мифологемалары қазақ сөздерінде де бар. Мысалы, қабырғамен кеңесу сөзі осы аңызбен байланысты туындағаны мәлім. Хауа ананың Адам атаның қабырғасынан жаратылғандығы белгілі. Қабырға мүшесі – әйел затының символы. Қазақ тіліндегі қабырғасы сөгілді, қабырғасы қайысты, қабырғасын қаусатты сөздері әу баста әйел затынан айырылған ердің мұның, қайғысын білдіруі мүмкін. Сонымен қатар, қабырға сөзі қабырғасы қатпаған (қатаймаған), қабырғасы қатып, бұғанасы бекіді деген тұрақты сөз тіркестерінің құрамында келіп, белгілі бір циклдік мағынада (ер жетуін не жетілмегенін) жұмсалады. Біздің ойымызша, осы мәндердің ішінен қабырға әу баста әйелге емес, жасқа қатысты айтылған секілді. Адам қабырғадан жаратылмайтыны белгілі. Адам баласында 12 жұп қабырға бар. Аңызда 12+1, яғни 13 қабырғадан адам баласы жаратылады деген астар бар. Қазақ халқы 13 жаста отау иесі деп ұлын үй қылып,

қызын тұрмысқа беріп, ұзатқан. Неге 13 жаста? Себебі бұл кәміл жас (совершеннолетие) болып есептелінген. Осы жаста адамның физиологиясы өзгере бастайды. Және жыныстық мүше жетіледі. Қазақ халқында 12 мүшесі аман деген сөз қолданыста бар. Сонымен қатар, ұлы мүше деген де ұғым бар. Ұлы сөзде ұят жоқ дейді. Бұл жердегі ұлы мүше деп отырғанымыз – жыныстық мүше. 12 мүше+Ұлы мүше – екеуінің қосындысы 13 санына тең. Яғни, 13 жаста отау иесі атану – 13-ші, яғни жыныстық органның жетілгендігін көрсетеді. Аңыздағы қабырға мотиві де адам баласының 13-ші қабырғадан, яғни ұлы мүшеден жаратылатынын символдаған.

Ал жұмақтан қуылу мотивін былайша түсіндіруге болады: 13-те адам ер жеткенде не бойжеткенде өз үйінен бөлектеніп, басқа отау құрады. Яғни, ата-ананың шаңырағы құтты мекен, балалық шақ, ал сол жерден алыстау, енді келмес, қайтып оралмас жастықты білдіреді.

Хауа ананың алманы, бидайды жұлып алып, содан кейін жапа шегуі туралы мотив «Красавица и чудовище», «Аленкина алый цветок» ертегілеріндегі қызыл гүлді жұлып алуы туралы сюжетті еске түсіреді. Хауа ананың қандай жемісті жұлғандығы емес, бізге маңыздысы оның түсінің қызыл болуында (қызыл алма, қызыл бидай). Қызыл түсі – қыз баланың символы. Ассоциативтік эксперимент жасағанымызда қызыл стимулына қызға қатысты реакция-сөздер берілді. Көркем шығармаларда да қызыл сөзі қыз балаға қатысты айтылатын тұстар біршама кездеседі. Мысалы, М.Әуезовтің «Қорғансыздың күні» әңгімесінде Ғазизаның өлімі қызыл сөзі арқылы берілсе (пейжазды суреттеуі), ал Ә.Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры» повесінде қызыл алма арқылы кіші ханымның сатқындығы, опасыздығы беріледі.

Сонда бұл мотивтердегі қызыл түсі неге қызға қатысты? Қыз бен қызыл сөзі бір негізден таралғандығы олардың түбірлерінің бір екендігінен-ақ байқауға болады. Алайда қыз бен қызыл сөзінің байланыстылығын дәлелдеу үшін бұл жеткіліксіз. Аңыздағы Хауа ана қызыл сөзімен тікелей байланысты кейіпкер. Жылан Хауаға келіп, алманы же деп азғырады. Бұл кейіннен жыланды теріс, жағымсыз кейіпкер атануына жол ашты. Мифолог С.Қондыбайдың дәлелдеуінше, арғы қазақтарда жылан культі ерекше рөл атқарған. Мәселен, бағзы бабалардың ордалы жыланның басына сүт құйып үйден шығаруы – жыланға деген үлкен құрметтің болғандығын көрсетеді. Және мифолог Ер Төстік ертегісіндегі Бапы ханды жыланның келбеттенуі деп түсіндіре отыра, оны білімнің символы ретінде интерпретациялайды[2]. Жылан – ішкі білімнің, табиғаттың символы. Сонда жыланның Хауаға келіп, қызыл алманы жегізуі – оның 13 жасқа толғандығын астарлаған. Ал осы жаста қыз баланың физиологиясында өзгеріс болатыны белгілі. Қыз баланың жетілгендігін білдіретін физиологиялық процесс 13 жаста пайда болады. Қазақтың он екі де бір гүлі ашылмаған деген сөзінің де осы аңыздық сюжетпен тікелей байланысты.

Адам сөзінің тарихына көз жүгіртетін болсақ, көне еврей тілінен аударғанда «топырақ» және «қызыл» дегенді білдіреді. Яғни, еврейлік адам сөзі қызыл, топырақ сөзімен түбірлес. Құранда адамның жаратылуы туралы былай делінген: «Сыңғырлап тұрған кепкен балшықтан тиісті мүсінге келтіріп, адамды Біз топырақтан жараттық» (Құран Кәрім, «һижір» сүресі. 15:26), «Адамды Ол ұйыған қаннан жаратты» («Алақ» сүресі, 96:2), «Біз сендерді (Адам атаны) әуелі топырақтан жараттық. Оның нәсілін (рухтан) жыныстық тамшыдан, кесек еттен (құрап) жараттық. Біз мұны тектеріңді білу үшін айтып отырмыз» («Хаж» сүресі. 22:5). Р.Генон «Несколько замечаний относительно имени Адам» деген еңбегінде былай деп жазған: «...в буквальном смысле имя Адам означает «красный» и что в этом обстоятельстве можно увидеть одно из свидетельств связи древнееврейской традиции с традицией атлантической, которая и являлась традицией красной расы. С другой стороны, наш коллега Артос в своем интересном описании «некоторых тайн крови» рассматривает различные версии происхождения имени Адам: напомним об обычной интерпретации, согласно которой это имя означало бы «извлеченный из земли» (адама), он спрашивает, не могло ли оно произойти скорее от слова дам, «кровь», хотя в действительности между этими версиями нет существенного различия, поскольку оба эти слова происходят из одного и того же корня....

... если вернуться к более частному по своему характеру вопросу о соответствии имени Адам красной расе, то кажется почти невозможным, несмотря на наличие красного цвета и там, и там, согласовать это соответствие с доминирующей ролью крови в общей конституции организма, поскольку кровь, как и сангвинический темперамент, предполагающий доминирование крови, соответствуют элементу огня, а не земле (ерекшелеген біз –Б.Х.); существует черная раса, которая и соответствует элементу огня так же, как она соответствует югу среди других сторон света. [3http://

rumagic.com/ru_zar/sci_philosophy/genon/f/j7.html].

Біз Р.Генонға дейін де адам сөзінің отқа қатыстылығын байқағанбыз. Дегенмен осындай пікір айтылғаннан кейін оны келтіру орынды деп есептедік. Қазақ тіліндегі от сөзі мен шумерлік күн тәңірі Уду сөзінен тұлғалық та, мағыналық та жақындықты көруге болады. От немесе Уд (т~д сәйкестігі: теңіз~дениз) сөзі күнге, жылуға қатысты. Бұлармен көне египеттік Атум да төркіндес. «Атум, в египетской мифологии божество угасавшего солнца, демиург, возглавляющий гелиопольскую эннеаду, один из древнейших богов. Во многих древнеегипетских текстах Атум называется вечерним или заходящим солнцем. Изображался в виде человека (часто старика) в одеждах фараона с двойной красно-белой короной Верхнего и Нижнего Египта». [<http://godsbay.ru/egypt/atum.html>]. Атум культі Ра культімен ығыстырылған.

От сөзі бірнегізді сөз ретінде қазақ тілінде актив қолданылады. Бұл көне еврейлік адам сөзімен төркіндес. Адам сөзіндегі ад негізі қазақ тіліндегі от тек форма жағынан ғана емес, мазмұн жағынан да ұқсайды. Жоғарыдағы гипотезаларға жүгінсек, адам қызыл дегенді білдіреді, ал оттың түсі қызыл болатыны белгілі. Сол себепті де біз, адам сөзінің түбірін от сөзімен байланыстыра қарауды дұрыс деп санаймыз. Қазақ тілінде от сөзі жерге де қатысты айтылады. Шөбі шұрайлы, шүйгінді жерді қазақ от екен дейді. Отқа қойды (малды шөпке жіберді), оты қашты (жердің шөбі таусылды), отын оттап, суын ішті (біреудің жерін мекендеді) деген сөздер тілімізде бар.

От пен ет сөздері мағыналық жақындығы алшақ болғанымен, олардың түске қатыстылығы жағынан алғанда бір-біріне жақын (қызыл) және дыбыстық алмасуларды ескеретін болсақ, олар (ет-от) бір дыбыстың түрліше айтылуы ғана болып табылады. Қазақ халқының «тісіме қызыл бастырмағалы көп болды» дегені – көптен бері ет жемегендігін білдірсе, аңшылар тілінде бүркітті баптау тәсілін қызылға отырғызу (оны түлету үшін жаңа сойылған малдың сыртына қаны шыққан жас етін жегізу). Сондай-ақ шырғаға тартты, яғни «қыран құсты дәнектіру, қанатын бекіту үшін сүйреткен түлкі терісіне қызыл байлап алдыру әдісі. Қазақ тілінде қызыл көрген қырандай, құстың тартқан қызыл, т.б. тұрақтытіркестер осыған байланысты жасалса керек. «Ет» мағынасында қолданылған қызыл сөзінің негізінде қызылсырау (етті сағыну мағынасында) туынды тұлға пайда болған[4].

Енді адам сөзінің пайда болу табиғатына назар аударсаңыз, осыған дейін адам топырақтан жаратылды деген концепция белең алды. Біздің ойымызша, адам оттан жаратылған.

1. От – жалын. Жылулық, қызыл түсті, өмір.

2. От – жайылым, қазақтар шөбі шүйгін жерді, отты жер деп атайды (Көне аңыздарда Өтүкен деген киелі жер де болған. Тіл заңдылығына сәйкес кей жағдайда ортадағы к дыбысы түсіп те қалады. Өтүкен> Өтен, оның жуан варианты Отан. Бұл сөзбен Эдем, яғни жұмақ деген сөз де байланысты. Иврит тілінде эден сөзі қызыл сары дегенді білдіреді). Қазақ тілінде осы екі ұғым да сақталған. Адам баласы нұрдан, қаннан, топырақтан (қазақта топырағына тарқан деген сөз бар. Топырақтың өзі сынды ғұлама деген жолдар Жүмекенде де кездеседі) жаратылады. Қазақ тіліндегі от сөзі осы айтылған барлық ұғымдарды бере алады.

Қорыта айтатын болсақ, біз шағын ғана мақалада мифологемалардың көшіп жүретіндігіне назар аударуға тырыстық. Абай өлеңінде қолданған прецедентті атаулар Інжілдегі аңызбен байланысты. Алайда сол аңыздың тарихы одан да терең және сол сюжеттердің (мифологемалардың) кейбір детальдары қазақ тілінде, дәстүрінде сақталған. Тек сол сөздердің қасиетіне танымдық лингвистика тұрғысынан қарағанда ғана, олардың сол аңыздармен архетиптік байланысы көрінеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1.Черчвард Д. Древний континент МУ. Прародина человечества. Пер. с англ. К. Семенова. - К.: София, 1997. —288 с. — www.e-puzzle.ru

2.Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. III кітап. – Алматы: Дайк-Пресс баспасы, 2004. - 516 бет.

3.Генон Р. Несколько замечаний относительно имени Адам.[3http:// rumagic.com/ru_zar/ sci_ philosophy/genon/f/j7.html](http://rumagic.com/ru_zar/sci_philosophy/genon/f/j7.html)

4.Қайдаров Ә., Ахтамбердиева З., Өмірбеков Б. Түр-түстердің тілдегі көрінісі. Алматы: Ана тілі, 1992. 160 бет.

Шахина С.Ж., ф.ғ.к., доцент,
Абдуллаева Р., студент,
ҚММУ

Қазақтың салт-дәстүрін, өнері мен мәдениетін дәріптеудің ғылымда, көркемөнерде қалыптасқан сан алуан заңдылықтары бар. Оның көпшілігі өз нәтижесін беріп келе жатқаны да мәлім. Бұл мәселеде ХХІ ғасырдың жастарына оқу-білім арқылы жаңашыл дәрістер мен танымдық сабақтар жүргізудің де пайдасы зор. Соның бірі ұлттық тағамның ең құндысы қымызға қатысты өзге тілді аудиторияда өткізілген практикалық сабақтың өткізілу барысын көпшіліктің назарына ұсынып, тәжірибемізбен бөлісуді жөн санадық. Сабақтың тақырыбы: «Қымыздың емдік қасиеттері».

Сабақ мақсаты: I. Білімділік: Тіл үйренушіге қазақ халқының ұлттық сусыны болып табылатын қымыздың емдік қасиеттері туралы түсінік беру. II. Дамытушылық: а) Қазақ халқы үшін төрт түліктің бірі болып саналатын жылқы малын өсірудің ерекшелігі, қымыздың бие сүтінен жасалатындығы, қымыз ашытудың ерекшелігі, қымыздың түрлері және т.б жайлы қосымша деректер арқылы тіл үйренушінің ой-өрісін, шығармашылық іс-әрекетін дамыту, сөздік қорын молайту, қазақша сөйлеу қабілетін арттыру; ә) Өздік жұмыстарын орындауға жаттықтыру. III. Тәрбиелік: Жастарды еңбек-сүйгіштікке, туған халқын, елін, жерін, әдет-ғұрып, салт-дәстүрін құрметтеуге тәрбиелеу.

Қазіргі кездегі жаңаша оқытудың бір тәсілі ұнтаспадан мәтінді тыңдау, түсінуболып табылады. Әдістемеші ғалымдардың пікірлеріне сүйенсек, аудиоматериалдар сабақта мынадай мақсатта қолданылады: біріншіден, қажетті ақпаратты нақты және күшті әсерлілікпен жеткізеді; екіншіден, үйренушінің бақылаушылығын және талдау дағдысын жетілдіреді; үшіншіден, өз пікірін, ойын тұжырымдап айтуға көмектеседі. (1) Сабақта қолданылған аудиотаспаға жазылған мәтінді бағдарламаға сай алдын ала даярлап, жоспарладық. Сонымен үйренушіге алғашқы тапсырма ретінде сөздікпен танысу, бұл ретте ұнтаспадан мәтінде кездесетін жаңа сөздер мен сөз тіркестерін тыңдап, түсініп, жадында сақтау жұмыстары тапсырылды.

Келесі кезекте үйренушілердің қатысуымен аудиомәтін таспадан екі рет қайталанып тыңдалды. Мәтіннің мазмұны төмендегідей:

Қымыздың емдік қасиеттері

Қымыз шипалы сусын ретінде өте ерте заманнан белгілі. «Қымыз қырық түрлі дертке ем», - дейді дана жұртымыз. Ертеде ел арасында туберкулезге шалдыққандарды қымызбен емдеген. Қымыздың қасиеті туралы «Қазақтың халық медицинасы» кітабында: «Қымыз – шипалы сусын. Ас қорытуға көмектеседі. Денені, жүйкені қуаттандырады, ұйқыны қалыпқа келтіреді. Өкпе туберкулезіне шипа болады. Көңілді көтеріп, рухтандырады. Ұзақ аурудан кейін арықтаған кезде, дененің әлсізденуінде қымыз өте жақсы ем болады. Қымызды жиі пайдалану ағзаны түрлі аурулардан сақтап, адамға күш береді», - деп жазылған.

Қымызға Л.Толстой, А.С.Пушкин және атақты ғалым В.Даль де жоғары баға берген. А.С.Пушкин қымыз жөнінде: «Қымыз бие сүтінен жасалады. Бұл сусын - тау халықтары мен Азияда көшіп жүретін халықтардың ішетін сусыны. Оның дәмі жақсы және денсаулыққа барынша пайдалы деп есептеледі», - деп жазған.

ХІХ ғасырда орыс ғалымдары Г.А.Захарин, С.П.Боткин қымыздың шипалық, емдік қасиеттерін, оның құрамын зерттеген. Бұл ғалымдар: «Қымыз адамның денсаулығын күшейтетін және ауруды бәсеңдететін тағам» деген пікірге келген. Ғалымдардың пікіріне сүйенсек, дені сау адам ағзасына тәулігіне орта есеппен 50 мг С дәрумені керек болса, қымыздың бір литрінде ол 200-250 мг болады. Шипалы сусында сөл бөлуді, жүрек жұмысын жақсартатын В дәрумендері, оның ішінде қанның жасалуына қатысатын В12, ағзаның қартаюын тежейтін С тобының дәрумені, липоид, А дәрумендері мол. Қымыз – нағыз антибиотик. Ол ағзаға тарағаннан кейін ішектегі қабыну процесін тежейді. Сүзек, күл бактерияларына тосқауыл қояды. Бұдан өзге қымыздың құрамында 8С спиртті қышқылы бар екендігі зертханада дәлелденген. Қымызбен емдегенде қанда гемоглобин, эритроцит көбейеді. Холестерин құрамы өз қалпына келеді, тамырдың соғуы жиілейді. Осыған орай, жүрек, қан тамыр жүйесінің жұмысы жақсарады. Қазақстанда қымызбен емдейтін орындар Көкшетау, Семей, Алматы облыстарында ұйымдастырылған.

Бүгінде қымыз өндірумен Германия, Голландия, Австрия, Италия мемлекеттері айналыса

бастаған. Неміс ғалымдары қымыздың емдік қасиетін дәлелдегеннен кейін бүкіл Еуропада қымызға деген сұраныс жоғарылаған. Өйткені бұл табиғи дәріні көзі ашық, жаңалықты тез қабылдайтын Еуропа жұрты бірден жоғары бағалап, қолжетімді қылуға күш салған.

Бұдан соң үйренушілер екі топқа бөлініп, жаңа мәтін бойынша берілген сұрақтарға ойын әдісі арқылы жауап берді. (Ескеретін жайт: білім алушылар өтілген мәтінге қатысты дайындалған жалпы саны 20 сұраққа жауап беруі тиіс. Ол сұрақтар «Кім жылдам?» ойыны арқылы экраннан көрсетіліп, тіл үйренушілер өз қалаулары бойынша нөмірленген түймелерді басып, белгіленген уақыт аясында сұрақтарға жылдам жауап берулері тиіс. Қорытындысында жеңген топ анықталды.)

Тілді үйрету тәжірибе көрсеткендей, техникалық оқыту құралдарының құрамдас бір бөлігі ретінде видеоматериалдарды бағдарлама бойынша оқу материалдарына ыңғайлап енгізу жолымен де жүзеге асырылмақ. Тілді оқытудың қазіргі заманғы әдістемесінде видео арқылы берілетін хабардың дәстүрлі әдіспен салыстырғанда анағұрлым құндырақ екендігі, оқу материалын ықпалды қабылдаудың нәтижелі жолы және де үйретудің жаңа мүмкіндіктерін қалыптастыратын құрал екендігі туралы айтылған. Видеотаспаның үйренушінің танымын кеңейтіп, хабар алу процесін артығырақ дамытатындығы сөзсіз. Бейнекөріністердің үйреніп отырған тілдің, ұлттардың, адамдардың тыныс-тіршілігін, ойлау қабілетін, тарихын, салт-дәстүрін және мәдениетін үйренушіге жан-жақты үйрете алатындығына оны пайдалану барысында көз жеткіздік.

Бұл ретте екі топқа бөлінген үйренушілерге оқу материалына сәйкес қосымша ақпараттарға негізделіп дайындалған бейнекөріністерді ұсынып, қажетті ақпараттарға мұқият назар аударып отыру керектігі ескертілді.

Осыған орай, екі топқа арналған «Қымыз-өмір нәрі» және «Қымыздың жасалуы және пайдасы» атты бейнекөріністер өз ретімен экраннан көрсетілді. Бейнекөріністерді көріп, тыңдау барысында тіл үйренушілер біздің дәуірімізге дейінгі V ғасырда грек тарихшысы Геродоттың скифтердің (сақтардың) бие сүтінен қымыз ашытқандығы туралы айтқаны, әйгілі итальян саяхатшысы Марко Полоның бұдан 1000 жыл бұрын бүйректегі тас ауруына шалдыққан уәзірді қымызбен емдегендігі, Отандық археологтардың қазба жұмыстары барысында терітормыстан қымыз қалдығының табылғандығы, этнограф Ф. Қайдауылқызының айтуынша, жылқы малын өсірудің тарихы «құлан жортқан құла түз» заманы – сақ тайпаларынан бастау алатындығы, қазіргі Тағамтану институтының директоры Т. Шармановтың пікірінше, биенің сүті-ананың сүтімен парапар екендігі, ҚРҰҒА-ның академигі Ө. Шомановтың ойынша, ұлттық сусынымыздың балалардың күш-қайратын көтеретіндігі, қазіргі ғылыми-техникалық прогресс заманында қымыздан құрғатылған таблеткалар мен түрлі косметикалық заттардың жасалатындығы және т.б. ақпараттар туралы жан-жақты мәліметтер алды. Сәйкесінше, бейнекөріністер арқылы көрсетілген ақпараттарды қаншалықты дәрежеде меңгергендіктерін тексеру мақсатында берілген тест сұрақтарына тіл үйренушілер лайықты жауап бере алды.

Сол сияқты сабақтың тақырыбын толықтыру мақсатында топ студенттеріне алдын-ала «Бие түрлері», «Бие байлау», «Саба және торсық», «Күбі», «Қымыз түрлері» жөнінде қосымша ақпараттар мен слайдтар дайындау жұмыстары тапсырылып, олар аталған тақырыптар аясында бір-бірімен сұхбаттасып, пікір алысты.

Тіл ұстарту мақсатында сабақ тақырыбына сәйкес сұхбаттар құрастыру, кейіпкерлерді рөлдерге бөліп оқыту мәселесі де оқытушының назарынан тыс қалмақ емес. Төмендегі назарларыңызға ұсынылып отырған мәтін бойынша студенттер тарапынан дайындалған шағын көріністің бүгінгі жастарды ұлттық салт-дәстүріміздің негізінде тәрбиелеуде алатын орны бар деп есептейміз.

ҚЫМЫЗМҰРЫНДЫҚҚА ШАҚЫРУ

Әже: Әлгі осы үйдің отағасы әлі келмеген бе? Бие сауым уақыт өтті. Ауылдастарын қымызмұрындыққа шақырамын деп кетіп еді. Кешігіп жатыр ғой. Қайда жүр екен өзі?

Келін: Әже, алаңдамаңыз. Атам міне, үйге кіріп келе жатыр.

Ата: Бәйбіше, қымызыңды құя бер. Әлгі тай құлындай тебісіп бірге өскен құрдасым Баймырзаның үйіне барамын деп кешігіп қалдым. Біраз уақыт көрмегендіктен бе, бір-бірімізді сағынып қалыппыз. Құшақтарын жайып қарсы алды. Құрдасымның бәйбішесіне әзілдеп: «Жағдайыңның жақсы екенін бес биенің сабасындай болған түріңнен көріп тұрмын. Мұның бәрі менің құрдасымның арқасында ғой», - десем: «Өзің де қарасаңшы, местей былқылдаған түріңе болайын», - деп күледі.

Әже: Дұрыс айтқан екен. Жағдайлары жақсы бола берсін. Бала-шағаның ортасында ордалы үй

болып отырғанға не жетсін, шіркін?!

Ата: Үйлерінде шекесі торсықтай кішкентай немересі жүгіріп жүр екен. Мені жатырқамай, кішкентай қолын ұсынып, сәлем беріп жатыр. «Көсең көгерсін, таудай бол » деп батамды беріп, маңдайынан иіскедім.

Әже: Сонымен барған шаруанды айттың ба?

Ата: Иә, әрине. Қымызмұрындыққа шақырып келдім. Жұма күні келетін болды. Сондықтан келін екеуің ас қамын әзірлей беріңдер. Мен басқа кісілерді де шақырып келейін. Ат төбеліндей ауылымыздағы қымызсырап жүрген үлкенді-кішілі адамдарымыздың бәрі қымыздан ауыз тисін.

Келін: Апа, мен күбінің ішіне қаймақ жағып, тобылғымен ыстадым. Саумалды құйып, бабына келтіріп, қайта-қайта пісіп жатырмын.

Әже: Дұрыс, қызым. Қымыздың дәмді болуы оны күтіп-ыстағанға байланысты екенін жақсы білесің ғой. Жүр, бие сауып келіп, шаруамызға кірісейік.

Келін: Жақсы, апа, жүріңіз.

Бұдан соң келесі тапсырманың шарты бойынша білім алушылар «Қымызмұрындыққа шақыру» мәтініндегі курсивпен берілген сөз тіркестеріне, тұрақты теңеулерге, мақалға назар аударып, олардың қандай мағынада (тура және ауыспалы) қолданылатындығын түсіндірді.

Сабақты бекіту мен қорытындылау кезеңінде тіл үйренушілер экраннан мемлекеттік рәміздеріміздің бірі Қазақстан Республикасының Елтаңбасындағы тұлпар бейнесі туралы өз ойларын ортаға салды. Осы орайда, жылқы малының сүті ішсе - қымыз, жесе - тамақ, мінсе - көлік екендігі айтылып, халық арасында жылқы малына байланысты шертілетін күйлердің де бар екендігі, бұл ретте «Қара жорға» күйін өз заманында Абылай хан тартқандығы, халқымыздың әнші ұлы Ақан серінің тұлпарына деген сүйіспеншілігінен туған «Құлагер» әнінің шығу тарихы және т.б. жайлы қосымша ақпараттар берілді. Сабақ соңында білім алушылар экраннан «Қара жорға» биін тамашалады.

Сөзімізді қорытындылай келе, сабақта тақырыпқа қатысты материалдарды көбірек қамти отырып, қазақ тілін басқа пәндермен, салт-дәстүрімізді бүгінгі күнмен, өмірде болып жатқан жаңалықтармен байланыстыра өткізудің маңызы зор деп есептейміз.. Сөздердің орын

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қ. Қадашева. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: «Мұрагер», 2005.- 154 бет.
2. Көркемсуретті Қазақстан тарихы. Ежелгі дәуірден біздің уақытымызға дейін. 4 томдық. 4-том: Қазақстан XX ғасырдың екінші жартысынан біздің уақытымызға дейін. –Алматы: «Қазақстан энциклопедиясы», 2007. -312 бет.
3. Шойбеков Р.Н. Қазақ колөнері аталымдарының түсіндірме сөздігі. –Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2012 – 312 бет.
4. Қазақша-орысша сөздік-Казахско-русский словарь. –Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 962 бет.

IV. ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІН ОҚЫТУДЫҢ

ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ҚАЗАҚ ТІЛІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТІН ЖОБА НЕГІЗІНДЕ БІЛІМ БЕРУ ӘДІСІ (PBL)АРҚЫЛЫ ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ

*Алтысбаева Б.Е.,
№56 негізгі орта мектебінің мұғалімі*

«Ана тілі - бәріміздің анамыз, өйткені ол - ұлтымыздың анасы» деп елбасымыз Н.Ә.Назарбаев айтқандай қазақ тілі - мемлекеттік тіліміз, халқымыздың рухани байлығы, атадан балаға, ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып келе жатқан біздердің ең қымбат қазынамыз. Осы ана тілімізді және ұлттық әдебиетімізді бүгінгі таңда оқыту мемлекетіміздің білім беру жүйесінде өзекті мәселелерді алға тартатындай бір кезеңге келіп отыр. Бұл біздерге ұлттың ана тілінің, ұлттық әдебиеттің заман талабына сай дәріптелмей жатқандығы ма деген де ой туғызады. Қазіргі уақытта қоғам білім беру жүйесінен әлеуметтік және мәдени, экономикалық өзгерістерге сай білім беруді, жаһандық жаңалықтардан қалыс қалмай, өзге елдерде енгізіліп жатқан жаңалықтарды өз елінің білім жүйесінен көруді талап етуде. Бұл мәселе туралы Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев өзінің «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» атты Қазақстан халқына жолдауында: «Біз білім беруді жаңғыртуды одан әрі жалғастыруға тиіспіз. Сапалы білім беру Қазақстанның индустрияландыруының және инновациялық дамуының негізіне айналуы тиіс» дейді [1, 24-б]. Бүгінгі күні еліміздің білім беру жүйесіндегі негізгі тұлға педагог болғандықтан, оқытудың жаңа деңгейіне көшуге байланысты сапалы білім беру міндеті мұғалімдерге жүктеледі. Мұғалім оқыту әдістемесіне жаңалықтар енгізіп, шығармашылықпен айналысып, үнемі өз білімін жетілдіріп отыруы керек. Осы орайда қазіргі күні білім беру жүйесіне әртүрлі өзгерістер енгізіліп, түрлі жобалар қабылданып жатыр. Ұстаздар барынша оқушыларды қызықтыра түсу үшін барын салуда. Соған дәлел ретінде Кате Халықаралық қоғамдық қорының қазақ-түрік лицейлеріне жүргізіп жатқан «Жоба негізінде білім беру әдісі» (PBL) мұғалімдер үшін жаңалық болып отыр.

Жоба негізінде білім беру әдісін «Дарынды қыз балаларға арналған қазақ-түрік лицей-интернатының» ұстазы М.Ж.Жарманова «Қазіргі таңда бір мәселе көптеген ұстаздарды толғандырып жүр. Ол - оқушылардың сабақ оқуға деген қызығушылықтарының жас ұлғая келе кемуі болып табылады. Балалардың оқуға деген қызығушылығын жалпы сынып белсенділігі ретінде қарастырсақ, ең жоғарғы дәреже бастауыш сынып кезінде болады. Одан кейін орта буында бұл көрсеткіш азая түседі де, сол қарқынмен азая-азая бітіретін жылға келгенде ең төменгі дәрежеге түседі. Ең өкініштісі, кейбір мұғалімдердің де, ата-аналардың да ырқына көнбейтін жағдайлар жоқ емес. Технологияның даму қарқыны дұрыс, әрі тиімді жоспарланбаса, оқытушылардың еңбектерінің жемісін көре алмауы олардың салын суға кетіріп, өз жұмысының дәрежесінен қанағаттанбауға алып келеді. Қай жерде қателік жасадым? Неге оқушылар сабақты тыңдамайды? Сабаққа деген қызығушылықтарын арттыру үшін не істеуім керек деген сияқты сұрақтар әрбір білікті ұстаздың ойын мазалауы тиіс.

Осындай мәселелердің шешімдерінің бірін білім беруді жоба негізінде жүргізу деп айта аламыз. Көптеген елдердің мыңдаған пән мұғалімдерінің тәжірибиесіне негізделген зерттеу нәтижесі соның дәлелі ретінде қарастырыла алады. АҚШ мен басқа да елдердің ұстаздарының аталған білім беру тәсіліне көңіл бөлуінің себебі деп төмендегілерді қарастыра аламыз:

- Қазіргі таңның оқушылары үшін білім алу процессі іш пыстырарлық және мағынасыз болып табылады. Ал (PBL-Project Based Learning) жоба негізінде өтілген пәндерде оқушылар белсенді және алған білімін қазіргі өмірмен ұштастыра алады.

- ХХІ ғасырда жұмыста жетістікке жету үшін негізгі білімге ие болу жеткіліксіз. Ал PBL баланы тереңдетілген біліммен қоса жауапкершілікке, досына сенім артуға, топпен жұмыс істеуге үйретеді және шығармашылық қабілетін арттырады.

- Бұл тәсілдің негізгі шарты болып табылатын - ғылыми жобаны кәдімгі өмірмен байланыстыра алумен қоса сыни тұрғыдан ойлауды және көптеген ақпаратты коммуникациялау технологияларымен

жұмыс істеуді үйретеді.

• Оқушылардың бас тарта қоймайтын, жиі қолданатын заманауи технологияларын тура жолда қолдандыра отырып, бір қарағанда зиян болып көрінетін затты пайдалы да ете аламыз.

• Осы және басқа да ұтымды жақтары бұл тәсілдің тиімділігінің дәлелі болып табылады» деп жоба негізінде білім берудің маңыздылығын ашып айтады. Ал, әдістің өзіне тоқталатын болсақ: «Жоба негізінде оқыту (PBL) жетекшінің қадағалауымен, қағазға басылған ақпаратты қолдану және оқыту-жаттату тәсілдері арқылы білім беру түрлеріне баламалы болып табылады. Аталған әдістің жақтаушылары оның білім беруде тақырыпты терең түсінуге, пәнді кең ауқымды қабылдауға, жеке оқушылармен және топпен байланыс құруда коммуникациялық қабілет, лидерлік, шығармашылық және сауаттылық қабілеттің артуына үлкен септігін тигізеді. Бұл әдіс негізінде оқушыға оқу жылының тақырыптарын қамтитын, қазіргі уақытпен байланысқан және оқушының деңгейіне сай жоба беріледі. Оқушыға жеңілдік ретінде мұғалімнің қалауына қарай жобаны сынып жұмысы, үй жұмысы, бақылау жұмысы немесе емтихан ретінде бағалауға болады.

Әдістің негізгі идеясы жобалардың қазіргі өмірмен байланысты болуында болғандықтан, бала сол тақырып төңірегінде тереңірек ойланып, сол тақырыпқа қызыға бастайды. Ұстаздың бұл жердегі рөлі оқушыға бағыт-бағдар беру, жоба жасауы үшін көмектесу, маңызды тапсырмаларды беру, оқушының білімділік және қоғамдық коммуникациялық қабілетін дамыту және жасалған жұмысты әділ бағалау болып табылады» деп толықтырады [2].

Оқу жобаларын қолданып оқытудың тиімділігі жобаларды орындау процесінде қол жеткізілуге тиісті мынадай нәтижелер болады:

- білім алушының жоба есебі алынған салаға қатысты пәнге қызығушылығы артады және сол сала аймағындағы білімі молаяды;
- жобаны орындау барысында білім алушының алған білімі қолданылады, тереңдетіледі және дамытылады;
- жобаның нәтижесіне жету арқылы білім алушының білімгердің кәсіби мамандану тәжірибесі бекітіледі;
- білім алушының өз бетінше жұмыс жасау қабілеті қалыптасады және дамиды;
- білімгердің жобамен жұмыс жасау барысында шешім қабылдау, шешімге сәйкес ұсыныстар жасау және шығармашылық қабілеттері дами түседі, қалыптасады;
- білім алушының мәселені шешуге қажетті тиімді де сапалы технологияны таңдауға қатысты ой-өрісі сараланады және дамиды;
- білім алушының міндетті сезіну қабілеті мен жауапкершілігі шыңдалады. Жоба негізінде білім беру барысында сонымен қатар оқушыларға жобаның бір емес бірнеше түрлерін ашып түсіндіре отырып, олардың (тағы да қызығушылығына қарай) қалаған жоба түрі бойынша жұмыс жасауға болады. Олар:

1. Зерттеушілік жобалау;
2. Шығармашылық жобалау;
3. Рөлді-ойындық жобалау;
4. Ақпараттық жобалау;
5. Үйретуші жобалау;
6. Пәнаралық жобалау;
7. Қысқа мерзімді жобалау;
8. Ойынжобалауы [3].

Оқушылар қалаған жобаларын таңдаған соң ары қарай оларға жобамен жұмыс жасаудың кезеңдерін ұсынамыз.

I. Іздеу кезеңі:

- Мәселені іздеу және талдау.
- Жоба тақырыбын таңдау.
- Кезеңдер бойынша жобалау іс-әрекетін жоспарлау.
- Жоба тақырыбы бойынша ақпаратты жинақтау, зерделеу, өңдеу.

II. Конструкторлық кезеңі:

- Жоба мақсатының оңтайлы шешімін табу, зерттеу жұмыстарын жалғастыру.

III. Технологиялық кезең:

- Жобаны жарыққа шығуының жоспарын құру,

ІҮ. Қорытынды кезең:

- Жобаның орындалуының сапалық бағасын беру.
- Жобаның орындалуындағы нәтижелерді талдау.

Осылайша оқушыларға жоба тақырыбын және жобалаудың кезеңдерін бере отырып белгілі бір нәтижеге қол жеткізу мақсатында жұмыс жасауға болады.

Жоба негізінде білім беру әдісін егер қазақ тілі және әдебиеті пәндерінде қолданатын болсақ, сөзсіз біраз жетістіктерге қол жеткізуге болар еді. Әдебиетті және қазақ тілін басқа пәндермен байланыстыра отырыптапсырма берсек, оқушылар өз қалаулары бойынша тырысып, дәл өздері өмір сүріп жатқан уақыттарына сәйкес проблемаларды шешу арқылы білім алатын еді. Әдебиет пәнінің өзін жеке алып қарастырсақ оқушылар әр кезеңдегі әдебиет пен қазіргі қазақ әдебиетін салыстырмалы түрде ала отырып, әдебиеттің дамуында қандай өзгерістер, ерекшеліктер барын, қандай жаңа бағыттардың келіп қосылып жатқанынан хабардар болады. Сонымен қатар алған тақырыбын толықтай зерттеп, болашақта жарыққа толық бір «ғылыми еңбек» ретінде шығаруларына болады. Сабақ барынша қызықты өтіп, оқушылар жеке тұлға ретінде де үлгі аларлықтай болып өсер еді. Себебі бүгінгі таңда балалар үшін өз қажеттіліктерін сезінуден, барынша жауапкершілікпен қарай отырып өзін жеке тұлға ретінде қалыптастыру аса маңызды. Сонымен қатар оқушының да уақытын тиімді пайдаланған болар едік. Олар өзіне қызығын, керегін ала отырып, адамдар арасындағы қарым-қатынасты барынша нығайтып, дұрыс құра білуге үйренеді. Бұл бір ғана әдістің бірнеше тиімді жақтары.

Қазақ тілі мен әдебиетті оқытуда жоба негізінде білім беру баланың болашақта баратын бағытын ғана айқындап қоймайды, толық мәнді өмір сүруіне де септігін тигізеді. Өйткені, әдебиет - ұлттың жаны. Ал, тіл - халқымыздың мәңгілік халық болып қалуының айғағы. Тіл - өткеннің ұрпаққа қалдырған аманаты, бүгінгі күннің абыройы, ертеңгі күннің кепілі. XX ғасырдың басында ғұлама-ғалым Ахмет Байтұрсынұлы «Ұлттың жоғалуына себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы - тіл, сөзі жоғалған ұлттың өзі де жоғалады» деген [4, 17-б]. Туған тіліміз - халқымыздың кешегі жүріп өткен жолын, бүгінгі жалғасқан ғұмырының ертеңге апарар мүддесін бейнелейтін ең басты қазынамыз.

Белгілі жазушы М.Әуезов өз жазбаларында «Бұл дәуірде өз тілін, әдебиетін білмеген, қадірлемеген адам толық мәнді интеллект емес деуге де болады. Себебі, ол қандайлық мамандық білімі болса да, рухани ой тәрбиесінде сыңар жақ азамат болады» дей келе «Қазақ мектебіндегі бала келешекте қай мамандыққа барамын десе де ең алдымен өзінің ана тілін, әдебиетін сүюі шарт. Сол сүюді орта мектеп табалдырығын аттаған соң да, мамандық, білім беретін жоғары мектепке ауысқанда да асыл қасиетіндей сақтауы керек» дейді. Біз бұдан тіл мен әдебиетті біліп қана қоймай, жан-тәнімен оны бойына сіңірудің халқымыз үшін қандай маңыздылығы барын анық көреміз. Сол себептен де мектепте жүргізілетін қазақ тілі және әдебиет пәніне біз ең біріншіден ұлттық тәлім-тәрбие беретін басты пән ретінде қарап, бұл пәндерге барынша оқушыларымызды қызықтыра білуіміз керек.

Жоба негізінде білім беру әдісі толығымен компьютерленген, ақпараттық дәуірде мектеп, лицей және гимназиялардың білім деңгейін көтеруде, оқушылардың сабаққа қызығушылығын арттыруда, Қазақстанның көркеюіне үлкен үлес қосарлық білімді және ізденімпаз ұрпақ тәрбиелеуде, еліміздің ұстаздарының беделін өте жоғары деңгейге көтеруде қосқан маңызды бір іс десек болады. Оқушыларды мектеп қабырғасынан бастап мақсатты түрде білім алуға, алған білімдерін болашақ өмірлерінде пайдалана білуге, өз бағытын осы бастан айқындап, соған жету барысында жоба негізінде білім беру барлық мектептерде қолға алынса, жетістіктеріміз көбейер еді. Сонда ғана мектеп қабырғасында жүріп оқытушылар мен оқушылар тиісті деңгейде өздеріне артылған жүкті көтеріп алып шығады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Н.Ә.Назарбаев «Тарих толқынында»
2. М.Ж.Жарманова «Жоба негізінде білім беру» <http://azbyka.kz/zhoba-negizinde-bilim-beru-disi>
3. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. <http://ikaz.kz/aza-tilin-o-ytu-distemesi/>
4. А.Байтұрсынов «Таңдамалы»

С.АМАНЖОЛОВТЫҢ МЕКТЕП ОҚУЛЫҚТАРЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫСЫ, ОҚУ БАҒДАРЛАМАЛАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Ауезова Ш.С., аға оқытушы, магистр,
Ы.Алтынсарин атындағы
Арқалық мемлекеттік педагогикалық институты
Арқалық қаласы*

С.Аманжоловтың ғылыми шығармашылық жолы, оның республикадағы тұңғыш оқу орны – Абай атындағы Қазақ педагогика институтындағы ұстаздық қызметімен байланысты.

Профессор С.Аманжолов – ғылымда құлашын кең сермеген, шығармашылығы жан-жақты адам. Оның негізгі ғылыми-педагогикалық мұрасына көз салсақ, оның бір-бірімен сабақтасып жатқан негізгі екі саладан тұратынын көреміз: бірінші, мектеп оқушылары мен жоғары оқу орындарының студенттері үшін жазған оқулық, оқу құралдары; екінші, қазақ тіл білімінің ғылыми-практикалық мәселелеріне арналған еңбектері.

С.Аманжоловтың ҚазПИ-де істей бастаған жылдары қазақ тіл білімінің әлі сәби кезеңі еді. Сондықтан оқулық жазуда болсын, студенттерге дәріс беруде болсын, тыңнан жол салып, толассыз зерттеу, ғылыми ізденіс аясында өмір сүрді. Сөйтіп, 1932 жылы ІҮ класқа арналған «Қазақ тілі грамматикасы», 1933-34 жылдары VІ-VІІ кластарға арналған қазақ тілінің программасы мен оқулығын, 1938 жылы «Қазақ тілі грамматикасының» I-бөлімін (фонетика, морфология) орталау, орта мектептердің 5-6 класына арналған оқу құралын жазды. Мұның өзі 1938 жылы бірінші, 1939 жылы екінші, 1940 жылы үшінші рет басылып шықты. Қазақ тілі грамматикасының II бөлімі – синтаксисті жазды. Орталау, орта мектептердің 6-7 класына оқу құралы 1939 жылы бірінші рет басылып шықты. Осы оқулық 1939 жылдан күні бүгінге дейін VІ-IX кластардың оқулығы ретінде үздіксіз пайдаланылып келеді. Сөйтіп, С.Аманжолов жазған оқулықтар қазақ ұлты жас өспірімдерінің сауатын ашып, білім беруге, ана тілін сүюге баулуда 60 жылдан астам уақыт бойы үзбей қызмет етіп келеді.

С.Аманжолов Абай атындағы Қазақ педагогика институтында істеген жылдары жоғары оқу орнына арналған қазақ тілінің бағдарламасы да, оқулығы да жоқ еді. Сол себепті ол студенттерге дәріс оқи жүріп, қазақ тілінің жоғары мектепке арналған ғылыми курсын жасауға кірісті. Алдымен қазіргі қазақ тілінің жоғары оқу орнына арналған бағдарламасын жасап, қазақ тілінен берілетін білімнің көлемі мен мазмұнын анықтауға тырысты. Бұл бағдарлама кейін толықтырылып бірнеше рет жарық көрді.

С.Аманжолов 1940 жылы жазған «Қазақ тілі ғылыми синтаксисінің қысқаша курсы» 1950 жылдардың орта тұсына дейін жоғары оқу орны студенттері үшін басылып шыққан бірден бір оқу құралы. Оқулық жалпы бөлім, жай сөйлем, құрмалас сөйлемнен тұратын бұл еңбекте синтаксистің негізгі мәселелері толық қамтылған.

Профессор С.Аманжолов қазақ тіліндегі құрмалас сөйлем синтаксисін зерттеуге көп еңбек сіңірді. Құрмаластың құрылымдық, мағыналық табиғатын зерттей отырып, салалас пен сабақтас сөйлемдерді ажыратудың басты принципі олардың баяндауыш тұлғасына байланысты екенін, мысалы, көсемшеге аяқталған тиянақсыз тұлғалардың салаласқа жататындығын дәлелдеді. Құрмалас сөйлемге қатысты бұрын белгісіз кейбір жәйттерді анықтады. Мысалы, аралас құрмаласты құрмалас сөйлемнің бір түрі ретінде алғаш ғылымға енгізген С.Аманжолов. Оның қазақ тілінде тиянақты басыңқысыз сабақтас құрмалас болатыны туралы пікірі де ой саларлық. Сөйтіп, С.Аманжолов қазақ тілінің ғылыми синтаксисінің қалыптасуына үлкен үлес қосты [1, 6].

Ғалым өзінің еңбектерінде жалпы тіл білімінің теориялық мәселелерін де жан-жақты зерттеп, ғылыми тұжырымдар жасады. Мәселен, тіл білімі тарихында сөйлемге берілген әр түрлі бағыттағы анықтамалар, сөйлем мүшелерінің жаратылысы, сөйлеудің синтаксиске қарым-қатынасы, сөйлеу мен ойлаудың арасындағы қарым-қатынас, т.б. мәселелерін жүйелі түрде талдап, өзіндік тұжырымдар жасады.

Отызыншы жылдардың аяғына дейін профессор С.Аманжолов ғылымда үлкен жетістіктерге қол жеткізіп, танымал болды. Солардың бір бөлігі – қазақ тіл білімінің синтаксис саласын зерттеуге арналған. Нақтырақ айтқанда, ғалымның синтаксис мәселелерімен айналысуы, тәжірибелер жасап,

ғылыми ізденулері 1931 жылдан бастау алғаны байқалады. Оның алғашқы көлемді еңбегі 1931 жылы Ташкент қаласынан «Шала сауатты мен үлкендерге арналған арналған әліппе» және «Үшінші класқа арналған оқу кітабы» деген атпен басылып шықты.

1932 жылы «Қазақстан» баспасынан «Төрт жылдық тіл кітабы», «Қазақ тілінің грамматикасы» (1934 жылы Қазақстан Республикасының мемлекеттік мұрағатында сақтаулы), 1938, 1939 жылдары «Қазақ тілінің грамматикасы» (I–II бөлімдер), «Сөйлем мүшелерін топтастыру мәселелері», «Септік жалғауларының қызметі» (1936 жыл) еңбектері қазақ тілінің ғылыми қорына қосылды.

XX ғасырдың 1930 жылдарының басында С.Аманжолов қазақ мектептерін дамыту мәселесін көтерді. Ол 1932, 1933, 1938, 1939 жылдары орта мектепке арналған бағдарламаларын жариялады. Бағдарламада тілге қатысты көптеген өзекті мәселелер қамтылды. Олардың қатарында тіл және ұлт мәселесі, қазақ тілінің тарихи дамуы, қазақ тілінің фонетикасы мен орфографиясы, қазақ грамматикасы мен лексикасы бар.

С.Аманжоловтың Орталау, орта мектептердің 5-6 кластарына арналған «Қазақ тілінің грамматикасы» (I-бөлім. Морфология.) 1939 жылы «Қазақ мемлекеттік баспасынан» шықты. С.Аманжолов «Қазақ тілінің грамматикасы» оқулығының алғы сөзінде грамматика туралы былай деген: «Грамматика – грек сөзі, оның әуелгі мағынасы «оқу, жаза білу» деген сөз еді. Бірақ ескі заманнан бастап грамматика әр тілдің заңын үйретуші ғылым болды. Сондықтан да грамматикасыз, яғни тіл ғылымынсыз әдеби тілді білуге мүмкін емес екендігі айқын. Грамматиканың тәжірибелік жағынан басқа да мәні бар. Өйткені, тіл ойлаумен тығыз байланысты. Сондықтан да тіл ғылымының адамның жалпы ой өрісін кеңейтуге зор пайдасы бар. Сонымен қатар ана тілінің заңын білу арқылы, біз басқа тілді де тез білетін боламыз. Грамматика – фонетика, морфология, синтаксис деген үш бөлімнен құралады. Фонетика (грекше – дыбыс, дауыс) әрбір халық тілінің дыбысын зерттейтін ғылым. Синтаксис (грекше – құрылыс деген сөз) сөйлемнің құрылысын зерттейтін ғылым» [2,104].

Оқулықтың алғы сөзі оқушыға, оқушының мүддесіне арнап берілген. С.Аманжоловтың алғашқы шыққан оқулығы теориялық синтаксиске арналмаған, дыбыстар, сөз тұлғаларына және синтаксистің мәселелеріне арналған болса, ал С.Аманжолов., А. Аманжолов., Г.Қосымовалардың (2004) кейінгі шыққан жаңа оқулығында түбірлі өзгерістер бар. Атап айтар болсақ: Біріншіден, 8-сынып оқулығы таза синтаксистің мәселелеріне арналған. Оқулық үш бөлімнен тұрады. 1- бөлім: Сөйлем, сөйлемнің түрлері, сөйлемнің құрамы. 2-бөлім: Жай сөйлемнің түрлері. 3-бөлім: Құрмалас сөйлем түрлері қамтылған [3, 23].

Екіншіден, қазіргі оқулықтың теориясы толықтырылған, кейінгі зерттеулер оқулыққа енген, тапсырмалар жүйесі жаңаланған. Деңгейлеп оқытуға және өзіндік топпен жұмыс істеу тәсілдеріне бағытталған, шығармашылық іс-әрекеттерге басымдылық берілген.

Үшіншіден, тапсырмалар жүйесі жекелеген сөйлемдерге құрылған жаттығулардан тұрмайды, деңгейлік тапсырмалардан тұрады. Олар: оқушылық деңгей, алгоритмдік деңгей, ізденімдік деңгей, шығармашылық деңгей деп аталатын төрт түрлі тапсырмалар жүйесі арқылы берілген.

Төртіншіден, қазақ тілі синтаксисі мәтін арқылы оқытылады. Мәтін өзі екі түрге бөлінеді: 1) оқу мәтіні, 2) жаттығу мәтіні.

Жаттығу мәтіні әрі ақпарат көзі әрі тәрбиелеудің құралы болып есептеледі.

Бесіншіден, таным құралы және тәрбиелеудің құралы ретінде құрылған.

Алтыншыдан, оқулық материалдары бүгінгі қоғаммен байланыстырылған, тәуелсіз елдің қол жеткен жетістіктері, қазақ халқының көрнекті тұлғалары мен ғалымдары, олардың ғылымдағы орны көрсетілген. Танымдық тәрбиелік мәні жоғары ұлттық құндылықтар жаттығу мәтініне енгізілген, әрбір тарау сынақ тапсырмалары арқылы бекітіліп отырған.

С.Аманжоловтың Орталау, орта мектептердің 5-6 кластарына арналған «Қазақ тілінің грамматикасы» атты алғашқы оқулығы үш тараудан тұрады: 1-тарау сөйлем, 2-тарау сөз тұлғалары, 3-тарау сөз таптары деп берілген. Бірінші тарауда сөйлем, сөйлем туралы түсінік, хабарлы, сұраулы, лепті сөйлемдер, сөйлем мүшелері, сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері, сөйлем мүшелерінің байланысуы туралы баяндалады.

Сөйлем туралы түсінік жөнінде ғалым былай дейді: «Адам сөйлем арқылы айтылған ойын басқаларға айтып жеткізеді. Сөйлем бір сөзден де (Мысалы: Вокзал. Көпшілік. Түн.), көп сөзден де (Мысалы: Совет елі жылдан-жылға күшейіп келеді) құралады. Сөздер бірімен-бірі байланысып белгілі мағынада қолданылады. Әрбір сөйлем тиянақты ойды білдіреді [2,24], - деп, жаттығу

материалы ретінде мына төмендегі мысалдарды келтірген:

Отанымыздың шаруашылығы жылдан-жылға өсіп келеді. Біз ауқатты, қуанышты тұрмысқа жеттік. Халқымыз мәдениеттенді. Бізді осындай бақытты тұрмысқа жеткізген Сталин жолдас бастаған коммунист партиясы.

Бірімен-бірі байланысып тиянақты бір ойды білдіретін бір я бірнеше сөздер тобын сөйлем дейміз. Ғалым сөйлем туралы ойын осылайша түйіндей келе тақырып соңында бекіту ретінде жаттығу жұмысын береді. Жаттығулар жеке-жеке сөйлемдер түрінде беріліп отырған. Мысалы:

1-жаттығу. Оқып шығып, мына тексте неше сөйлем бар екенін ажыратыңдар. Әр сөйлемнен соң керекті тыныс белгілерін ғана тиісті жеріне бас әріп қойып көрсетіңдер.

Еліміз жаңаша жұмысқа кірісті еліміздің адамдары жер кендеріндегі тұнып жатқан байлықтардың көзін ашты көмір, мұнай, алтын, платина, темір рудасы жаңа түсті металды өндіру ісі бұрын болып көрмеген дәрежеге жетті СССР-дың басы-байтақ ормандарында жұрт ағаш тегінен орасан көп мөлшерде түрлі-түсті заттар шығара бастады біздің океандарымызда, теңіздерімізде, көлдеріміз бен өзендерімізде теңіз аңдары мен бағалы сортты балықты аулау үшін жұрт бұрын-соңды болып көрмеген дәрежеге жеткізді екінші бесжылдықта социалистік егістің 220 миллионнан астам гектары елімізді астық, мақта, кендір, қызылша жағынан жабдықтауды барған сайын асырып түсірді (Біздің Отанымыз).

2-жаттығу. Мына тексті оқып шығып, хабарлы сөйлемдерді көрсетіп жазыңдар.

Ағаш тау биік дер едім,
Көрініп тұр төбесі,
Ақылы дария деп едім,
Бірақ кейде дарияның,
Қайырлайды кемесі,
Шайқалған сорда дер едім,
Ат та шаршар болдырар,
Кездесіп жердің белесі,
Домбырасын алғанда
Сталинге тең таппай
Қиналған Жамбыл жері осы; (Жамбыл)

3- жаттығу. Берілгені: Мына текстерді оқып шығып, лепті сөйлемдерді тауып, оларды мағынасына қарай ажыратыңдар.

Сәлемімді ал, Жамбыл аға,
Араттың жерінен,
Күндей нұрлы қуанышты,
Армения елінен.
Біздің ел де құрметтеп,
Жамбыл сені сүйеді
«Өз ақыным жақыным» деп,
Жырыңа бас иеді,
Сәлем саған,
Шебер акын дария.
Сәлем асыл
Жырларыңа дария
Ескі бише отырман бос мақалдап,
Ескі ақынша мал үшін тұрман зарлап.
Сөз түзелді, тыңдаушым, сен де түзел,
Сендерге де келейін енді аяңдап.
Қартаң Кәспий қалғыған бойыменен,
Терекке көзін ашып үндемейді.
Азырқандың білемін ақ сақал шал,
Тентегіңнің сөзіне құлағың сал [4,101].

4-сөйлем. Берілгені: Мына текстерді оқып шығып, сұраулы сөйлемдерді тауып, қандай сөз арқылы сұраулы болып тұрғанын айтыңдар.

1. Ағашта біз болмасақ, көрік бар ма,
Бекер ме, бұл айтқанда желік бар ма,
Ыстыққа күйген малшы, толған жолшы
Салқындап саяламасақ ерік бар ма (Крылов)

2. – Сіз Андрей емесісіз...

- Иә, Андрей !

- Сіз мені «Шәуілдір» деген жерден пойызға мінгізіп Тәшкенге алып келген емес пе едің... Ол 18- жылы еді. 4-5 жыл өтті...

Ұмытқан боларсыз...

Андрей аңырайып тұрып қалды да:

- Ә, сен Аманжолмысың...

Балаң қайда... – деп құшақтай алды.

- Балам Тәшкеде – балалар бағатын үйге тапсырғам. Өзім қызыл отрядқа жазылғам. Аманжол мен Андрей екеуі шұрқырасып да қалды.

Ал С.Аманжолов пен Ғ.Бегалиевтің авторлығымен 1946 жылғы жеті жылдық және орта мектептердің 6-7 кластарына арналған «Қазақ тілі грамматикасы» (2 бөлім. Синтаксис. 3- басылым) жеті тараудан тұрады.

Бұл оқулықтың бағыныңқылардың басқа түрлері деген алтыншы тарауындағы шартты бағыныңқы, ереуілді (қарсылықты) бағыныңқы деп берілген. Кейбір бағыныңқы сөйлем басыңқыда айтылған істің шартын білдіреді. Мұндай сөйлемдер: 1.Шартты райлы етістіктің дәнекерлігімен жасалады. 2. Болымсыз етістік арқылы жасалған көсемшенің -й (-ай, -ей) түріне біткен түрінде болады. Мысалы:

1. Сәулең болса кеудеңде,
Мына сөзге көңлің бөл. (Абай)
Не ексең соны оарсың. (мақал)
Жан-жануар адамзат антала,с,
Ата-анадай елжірер күннің көзі. (Абай).
2. Алты малта ас болмай.
Тебінгі терге шірімей,
Ерлердің ісі бітер ме? (Махамбет)

Жоғарыдағыдай алдыңғы (бағыныңқы) сөйлем, соңғы (басыңқы) сөйлемдегі істің шарты болып келетін құрмалас сөйлемді шартты бағыныңқылы сабақтас дейміз. Шартты бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлем қайтсе? не етсе? деген сұрауға жауап береді.

Ереуілді (қарсылықты) бағыныңқы. «Кейбір бағыныңқы сөйлем басыңқыда айтылған істің мағынасына қарсы қойыла айтылады. Мұндағы сөйлемдер, көбінесе: а) шартты райлы етістікке «да» (де) шылауы жалғас келу арқылы жасалады. Мұндағы бағыныңқылар: қайтсе де, не етсе де, қайткенмен, не еткенмен – деген сұрауларға жауап береді. Мысалы:

- 1) Күшік бөрі ала ма жабылса да?
- 2) Қар ерте жауғанмен, күн әлі суытқан жоқ.

Бағыныңқыдағы іс қарсы қойыла айтылған сабақтастың түрін ереуілді бағыныңқылы сөйлем дейміз» деп түсінік береді. Мұндағы ғалымның айтып отырған «ереуілді бағыныңқы» деген түрі қазіргі қолданып жүрген оқулықтарымызда «қарсылықты» деген түрде берілген [5, 132].

Әр кластың оқу мазмұнын белгілеп, қалыптастыру – ұзақ жылдардың нәтижесі және ол жетілдіріп, толықтырып отыруды қажет ететін күрделі мәселе. Зерттеу еңбектерден оқу мазмұнын жан-жақты қарастырып белгілеудің, оны қалыптастырудың оңай болмағанын көреміз. Зерттеуші ғалымдардың сипаттауына қарағанда, XX ғасырдың басында қазақ тілін оқытатын жөнді оқулық та, бағдарлама да болмаған. «Қазақ мектебінің тарихында ана тілінің теориясынан я методикасынан жаңадан жол салып, система түзеген» теорияшыл педагогтар болмады. Мұғалімдер грамматикалық курсымыздың тәртіпке салынып жетіспегендігінен бір қиыншылық көрсе, методикалық құралдардың жоқтығынан екінші қиыншылық көруде, яғни олардың жұмысы ауырлай түсуде», - дей келіп, С.Жиенбаев қазақ тілінің алғашқы оқу құралдарының сапасыз болғандығын айтқан. «Қазақтың алғашқы грамматикасы «Тіл - құрал» XX ғасырдың басында шыққан болатын. «Тіл - құрал кітабы да, одан кейінгі грамматикалар да негізінде орыс грамматикаларының методикалық принциптеріне

негізделіп жазылған болатын. «Тіл – құралдан» кейінгі кітаптар соңғы кезге шейін байқау әдісінің принциптеріне сүйенді. Орыс грамматикасының үлгісімен «тіл дамыту» деген грамматика жазылып жүрді»- деген болатын [6,14].

С.Аманжолов., А.Аманжолов., Г.Қосымовалардың 8-сыныпқа арналған қазақ тілі оқулығындағы тілдік материалдар құрылысына қарай фонетикалық, лексикалық, грамматикалық, орфографиялық, орфоэпиялық, пунктуациялық және стилистикалық болып жіктеліп, ережелер жүйесін құраған. Бұған тақырып анықтығы, термин дәлдігі, әр тақырыптың басқа тілдік материалдармен байланысы, тілдік фактілердің өзіндік белгілері мен жасалу жолдары, анықтамалары мен ережелері жатады. Мәселен, 8-сыныпта қазақ тілінен өтілетін грамматиканың синтаксис саласы, сөйлем, сөйлемнің құрамы, жай сөйлемнің түрлері, құрмалас сөйлем, төл сөз, төлеу сөз, білімді кеңейтетін қосымша мәліметтер туралы қағидалар теориялық материалдар болып, сол сыныптың бағдарламасы мен оқулығына енгізілген.

С.Аманжоловтың қазақ тіл білімі үшін сіңірген еңбегі ұшан теңіз. Біздің қарастырып отырған мәселе соның бір тамшысы іспетті болмақ. Олай болса, аса көрнекті тіл маманы не бары 55 жыл ғұмыр кешкен, оның ширек жылын ғылымға арнаған С.Аманжоловтың ғылыми шығармашылық өмірбаянының әр беті бір-бірімен тығыз байланысқан әрі жемісті кезеңдер сәтінен тұрады.

30-жылдары қазақ тілшілерінің басты назар аударған бағыттарында екі нәрсе қатар жүрді:

Бірі – қазақ тіл білімінің барлық салалары ғылыми зерттеу нысаны;

Екіншісі – осы ғылыми зерттеу негізінде жоғары мектеп пен орта мектеп үшін қазақ тілінің алғашқы оқулықтарын құрастыру, бағдарламалар жазу ісі.

Мұнда да профессор С.Аманжоловтың ғылыми шығармашылығының алғашқы жылдарында аталған проблемалар қатар жүрді. 1931 жылы «Жаңа мектеп» журналында басылған «Ана тілінің маңызы», 1932 жылы осы журналда жалғасын тапқан «Мектепте ана тілін оқытудың мақсаты мен маңызы» деген мақалаларындағы ұлт тілі – ұлт байлығы принципіне негізделген ойлары ғалым ұстаздың 1932 жылы қазақ тілі бағдарламаларының ең алғашқы нұсқасын жасауына негіз болды.

Ғылымның тек дамудан тұратынын ескерсек, онда ғылым дүниесінде өлшеусіз биіктер бар екендігін мойындау қажеттігі ақиқат. Олай болса әр ғалымның өз шыққан биігі бар, ол сонысымен ерекшеленеді. Қазақ тіл білімінің негізін салушылардың бірі, аса көрнекті ғалым С.Аманжолов ХХІ ғасырда да өз биігінен көріне береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Аманжолов С. Орта мектептің V-VI-VII кластарына арналған қазақ тілі программасы. - Алматы: Қаз.мем.баспасы, 6 б.
2. Аманжолов С. Қазақ тілінің грамматикасы. 1 бөлім. Морфология: Орталау, орта мектептердің 5-6 кластарына арналған. Алматы: Қазақ мемлекеттік баспасы, 1939. -104 б.
3. Аманжолов С., Аманжолов А., Қосымова Г. Қазақ тілі. Жалпы білім беретін мектептің 8-сыныбына арналған оқулық. - Алматы: Мектеп. 2004. 205 б.
4. А. Құнанбаев. Шығармалар жинағы. 1939. 1том. 101 б.
5. Аманжолов С. Ғ.Бегалиев «Қазақ тілі грамматикасы». Жеті жылдық және орта мектептердің 6-7 кластарына арналған. (2- бөлім.Синтаксис.). 1946.
- 6.Шалабай Б. С.Аманжоловтың ғылыми синтаксис теориясы бойынша көзқарастары. // Профессор С.Аманжолов және қазақ тілінің мәселелері - Алматы, 1997. -27 б.

ТІЛДЕРДІ ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУДЫҢ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

*Айтбаева Б.М., ф.ғ.к., доцент,
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ
Бапахова Р.Ж.,
Алтын сақа балабақшасы*

Қашықтықтан оқыту курстарының маңызды ерекшелігі – интерактивтілік. Білім беру ақпаратының пайдаланушымен арадағы өзара әрекет тәсілдерін талдаудың негізінде қашықтықтан оқыту курстарын үш топқа бөлуге болады:

- 1) интерактивтік емес – білім алушымен кері байланыстың болмауымен сипатталады (компьютерлік энциклопедиялар, дәрістер, мақалалар);
- 2) шартты-интерактивтік – құрамында өзін-өзі бақылауға арналған тест тапсырмалары және басқа да құралдары бар (мәселен, мультимедиа), соның негізінде кері байланыс болады-мыс деген пікір қалыптастыратын бағдарлама;
- 3) интерактивтік – оқыту технологиялары оқытушымен, оқу орталығымен, курстастармен кері байланыстың (онлайндық курстар, интернет-конференциялар) арналарын үнемі қолданудың көмегімен оқытудың шынайы үдерісіне жанасатын бағдарлама.

Қашықтықтан оқыту технологияларының әр алуан түрлері бар: кейс-технология, ТВ-технология, желілік технология.

Кейс-технология дегеніміз – мәтіндік, аудиовизуалды және мультимедиялық оқу материалдарының жинағын (кейстерін) пайдалануға және оларды оқытушылар мен тьюторларға дәстүрлі немесе қашықтық формасында үнемі кеңес беру жұмыстарын ұйымдастыру жағдайында білім алушылардың өз бетінше меңгеруі үшін жіберуге негізделген оқытудың қашықтық технологиясының бір түрі.

ТВ-технология – білім алушыларға оқу-әдістемелік материалдарды жеткізу және оқытушылар мен тьюторларға үнемі кеңес беруді ұйымдастыру үшін теледидар жүйесін пайдалануға негізделген оқытудың қашықтық технологиясының бір түрі.

Желілік технология – студенттерді оқу-әдістемелік материалдармен қамтамасыз ету үшін және оқытушылар, әкімшілер және білім алушылар арасында интерактивті өзара әрекет етуді қамтамасыз ету мақсатында телекоммуникация желілерін пайдалануға негізделген оқытудың қашықтықтан оқыту технологиясының бір түрі.

Қашықтықтан оқыту технологиялық, мазмұндық және ұйымдастырушылық бөліктерден тұрады.

Технологиялық бөлік материалдық-техникалық базаға және бағдарламалық қамтамасыз етуге (компьютерлер, желілер, бағдарламалық қамтамасыз ету) негізделген.

Мазмұндық бөлік қашықтықтан оқыту курстары, мамандандырылған сайттар және порталдар түрінде ақпараттық ресурстарды құруды білдіреді.

Ұйымдастырушылық бөлік оқытушыларды даярлау және қайта даярлауды, оқу үдерісін ұйымдастыруды қарастырады.

Қашықтықтан оқытуды ұйымдастыру үшін оқыту құралдарының жүйесі, сонымен қатар ақпараттық-білім беру ортасы (оқу материалдарының, оларды өңдеу, сақтау, тапсыру және оларға қол жеткізу құралдарының жиынтығы) қажет. Қашықтықтан оқытудың оқу үдерісі виртуалды сыныпта (бір-бірінен қашықтықта орналасқан көптеген жұмыс орындарында (компьютерлерде) жүзеге асырылады. Мұндайда білім алушылар бір-бірімен және оқытушымен өзара интерактивті әрекет ету мүмкіндігіне қарай мазмұны бірдей оқу рәсімдерін тапсыру арналары арқылы орындайды. Оқу қызметін ҚО жүйесінің профессор-оқытушылар құрамына кіретін және қашықтықтан оқытудың нақты бағдарламасының аясында білім алушыларға әдістемелік және ұйымдастырушылық көмек көрсететін тьютор-әдіскер, оқытушы ұйымдастырады.

Қашықтықтан оқыту курстары төмендегідей белгілер бойынша сипатталады:

- 1) курстың мақсатты түрде бағытталуы, курс кімге арналған (оқушыларға, студенттерге, оқытушыларға);
- 2) мазмұндық аспект, курстың мазмұны;
- 3) ақпаратты курс пайдаланушыларына жеткізу сипаты және тәсілдері (электрондық пошта, әдебиеттерді, Интернеттегі ресурстарды жіберу);
- 4) курстағы кері байланыстың болу сипаты және тәсілдері;
- 5) бұл курсты әзірлеу және жүзеге асыру деңгейі (жеке курс, курсқа қосымша).

Қашықтықтан оқыту (ҚО) – қашықтықтан оқу ақпаратымен алмасуды қамтамасыз ететін және оқу үдерісін жетелеу мен әкімшіліктендіру жүйесін іске асыратын ақпараттық-коммуникативтік технологияларды қолдануға бағытталған арнайы білім беру ортасының көмегімен білік пен дағдыларды қалыптастыру, білім алу үдерісі.

Қашықтықтан оқыту төмендегідей міндетті құрылымдық бөліктерге негізделеді:

- 1) ұйымдастырушылық қызметтерді атқаратын оқу орталығы (оқу мекемесі, зертхана);

- 2) ақпараттық ресурстар – оқу курстары, анықтамалықтар, әдістемелік және басқа да материалдар);
- 3) қашықтықтан оқытуды қамтамасыз ету құралдары (компьютерлер, байланыс сызықтары);
- 4) оқытушылар, тьюторлар;
- 5) білім алушылар.

Қашықтықтан білім алу – оқу процедураларының барлығы немесе көп бөлігі оқу үдерісін ұйымдастырудың кеңістік және уақыт факторларына тәуелсіз, қазіргі ақпараттық және телекоммуникациялық технологияларды қолдану арқылы жүзеге асырылуы.

Қашықтықтан оқыту курсының элементтері мыналар:

- 1) ақпараттық ресурстар (дәрістер, дәріс конспектілері, бағдарламалар, әдістемелік нұсқаулықтар және әзірлемелер), қосымша ақпараттық материалдар (оқытушының кеңесі, жиі қойылатын сұрақтарға жауаптар, форумдар), ресурстар кітапханасы, электрондық сөздіктер, Интернеттегі қосымша материалдар;
- 2) қарым-қатынас жасау құралдары (электрондық пошта, хабарландыру тақталары, конференциялар, форумдар, семинарлар, сауалнамалар, чаттар);
- 3) тестілеу жүйесі (бақылау тапсырмалары, тесттер, рефераттар);
- 4) әкімшілендіру жүйесі (білім алушылардың мәліметтер базасын ұйымдастыру, сауалнама жүргізу, хабарландыру тақталары, бағдарлама және сабақты жоспарлау, бағалау жүйесі және т.б.).

Қашықтықтан оқыту жүйесі ұйымдастыру және тиімді жұмыс істеу үшін интернеттегі оқу курстарын қолдауы және білім алушылармен сенімді байланысты қамтамасыз етіп, білім алушыларға оқу материалдарын жеткізуі, білім алушылардың өзара бір-бірімен және оқытушымен қарым-қатынасын ұйымдастыруы (конференциялар, форумдар, чаттар) керек.

Қашықтықтан оқыту курстарын құру технологиясы туралы сөз болғанда, жалпы курсты құрудың бірнеше тәсілдерін бөліп көрсетуге болады:

- 1) қашықтықтан оқыту курстарын құру үшін дайын жүйелерді қолдану;
- 2) қашықтық курстарын құру үшін арнаулы бағдарламалық құралдарды пайдалану (бағдарламалау тілі, мультимедиялық тұсаукесер, мультимедиялық қосымшалар);
- 3) қашықтықтан оқыту курстарын әзірлеуге арналған инструменталдық құралдарды пайдалану.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1.Амиргалина Н. Білім берудің инновациялық технологияларының бірі.// Білім.-Алматы, №4, 2009 ж. Б.17-19.
- 2.Амандыкова Г. Шет тілін оқыту әдістемесі.- Алматы, 2007ж. 105 б.
- 3.Садуова Ж. Инновациялық технологияларды білім беруде қолдану// Білім.- Алматы, № 5, 2006 ж. Б.22-24.
- 4.Такишева Г. Модулдік оқыту технологиясын пайдаланудың тиімділігі // Білім.- Алматы, № 4, 2009 ж.Б.34-38.

ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУДА ИНТЕРНЕТТІҢ ТИІМДІЛІГІ

*Айтбаева Б.М., Абдрахманова Г.Х.,
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ*

Тіл үйренушілер үшін интернетшынайы тілдік ортаны құруға мүмкіндік береді. Мұндай орта тіл иесімен кейінірек (электрондық почта, off-line-телеконференциялар) немесе сол мезетте (телеконференциялар, Chat, бейнеконференциялар) қарым-қатынасқа түсудің арқасында пайда болады. Бұдан басқа бұл жеке ақпаратты жариялау, жеке web-бетті құру, ақпараттық ресурстарға қолжетімділік, мықты іздеу жүйелері арқылы желіде жандандыру мүмкіндігі болып табылады.

Аталған бірегей мүмкіндіктер шын мәнінде қашықтықтан оқыту формасында қазіргі оқу үдерісін ұйымдастыруға барлық жағдайды тудырып отыр. Қашықтықтан оқыту нұсқасы, бір жағынан, білім алушыға оның жеке мүмкіндіктері мен қабілетіне сәйкес көлемде қажетті білімді

ұсынады; бірақ, екінші жағынан, мұнда есту дағдысына сүйену, яғни білім алушылардың бір мезгілдегі кері байланысында ауызша практикаға сүйену шектеулі. Бұл заңдылықты практикада тек видеоконференциялар ғана іске асыруға мүмкіндік береді. Барлық ақпарат клавиатураның көмегімен, жеке жағдайларда дауыспен енгізіледі. Сол сияқты мәтін немесе дыбыс түріндегі ақпарат қабылданады. ҚО туралы сөз болғанда жаттығуларды ауызша орындау, жанды қарым-қатынас мәселесі әзірше желілік және басқа да ақпараттық технологиялардың мүмкіндіктерінен тыс қалып отыр. Сондықтан егер оқыту мақсаты тек грамматикалық және лексикалық дағдыларды ғана емес, сонымен қатар фонетикалық дағдыларды; сондай-ақ тек оқылым, жазылым, тыңдалым дағдыларын ғана емес, сонымен қатар айтылым дағдыларын да қарастырса, онда қашықтықтан оқыту модельдерін интеграциялау анағұрлым дұрыс болып табылады. Мұндай жағдайда дағдыны қалыптастыру, мәтінді оқу және басқа да жазбаша қызмет түрлерін қашықтықтан оқыту формасына ауыстырып, ал аудиторияда оқытушы мен білім алушылардың арасындағы тікелей көзбе-көз байланыста айтылымға (монолог, диалог, полилог) көп көңіл бөлу қажет.

Егер оқыту мақсаты айтылым саласында елеулі нәтижелерге қол жеткізуді көздемесе, онда оқытудың өзге модельдерін, соның ішінде тек желілік модельдерді қолдануға болады. Егер қалыптас тырылып отырған коммуникативтік құзыреттіліктің деңгейі жеткілікті дәрежеде жоғары болса, онда фонетикалық дағдыларды қалыптастыру және оларды жетілдіру туралы айта кету керек. Мұның барлығы фонетикалық дағдыны, яғни операциялық бақылауды қалыптастырған жағдайда да жанды, тікелей байланысты талап етеді. Пәннің ерекшелігі осындай. Тілдік қызметтің басқа да түрлерін қатар меңгеру қажетті дағдыларды қалыптастыру тиімділігіне сөзсіз әсер етеді, дегенмен жазбаша қарым-қатынас қаншалықты қарқынды болғанмен, ол айтылым дағдысын сәтті қалыптастыруға көмектеседі, бірақ ауызша қарым-қатынасты толығымен алмастыра алмайды. Қазіргі кезде қазақ тілін қашықтықтан оқыту желісін төмендегілерге бағыттаған жөн:

1. Білім алушыларға қолданыстағы білім беру бағдарламаларының аясында немесе автономды түрде қазақ тілі бойынша өз білімдерін толықтыруға, біліктері мен дағдыларын жетілдіруге, мүмкіндік беру. Бұл – ашық білім беру.

2. Педагогикалық кадрларға қазақ тілін оқыту әдістемесі саласында біліктіліктерін арттыру сертификаттарын беру.

Қашықтықтан оқытудың кез келген түрінің тиімділігі төрт құрамдас бөлікке байланысты:

а) оқытушы мен білім алушының географиялық жағынан қашықтықта орналасқанына қарамастан өзара тиімді әрекет етуі;

б) сонымен қатар педагогикалық технологиялардың қолданылуы;

в) әзірленген әдістемелік материалдардың және оларды жеткізіп беру тәсілдерінің тиімділігі;

г) кері байланыстың тиімділігі.

Басқа сөзбен айтқанда, ҚО табыстылығы және сапасы көп жағдайда тиімді ұйымдастыруға және қолданылатын материалдардың әдістемелік сапасына, сондай-ақ осы үдеріске қатысатын басшылыққа, педагогтардың шеберлігіне байланысты болады. Егер оқытудың бұл түрін тиімді деп есептейтін болсақ, онда олардың кез келген түріне тән бірқатар сипаттамаларды бөліп көрсетуге болады:

1. Қазақ тілін қашықтықтан оқыту курстары білім алушының қызметін өте ұқыпты және егжей-тегжейлі жоспарлауды, оны ұйымдастыруды, оқытудың мақсаттары мен міндеттерін нақты қоя білуді, алдыңғы тапсырмалардың орындалуына қарай қажетті оқу материалдарын жеткізіп беруді қарастырады;

2. Интерактивтілік – ҚО білім беру бағдарламаларының негізгі ұғымы. Қазақ тілі бойынша ҚО курстары білім алушы мен оқытушы арасындағы интерактивтілікті, білім алушы мен оқу материалы арасындағы кері байланысты максималды дәрежеде қамтамасыз етуге, топтық оқыту мүмкіндігін ұсынуға міндетті, себебі пән ерекшелігі үнемі қарым-қатынас жасауға, үдерістің интерактивтілігіне негізделген;

3. Білім алушылар білім алу жолындағы іс-әрекеттерінің дұрыстығына сенімді болуы үшін, тиімділігі жоғары кері байланысты қарастыру аса маңызды. Мұндай кері байланыс операциялық, оперативтік (дағдыларды қалыптастыру кезеңінде) және оқытушы тарапынан сырттай бағалаудың кейінге қалдырылған түрінде болуы керек;

4. Уәжділік – кез келген ҚО курсының маңызды элементі; қазақ тілі бойынша курстарда оған

көп жағдайда мәдениетаралық компонентті есепке алудың негізінде, сондай-ақ табиғи тілдік ортаны қалыптастырудың негізінде қол жеткізіледі;

5. ҚО курсын құрылымдау модульды болуы керек, себебі білім алушы өзінің модульдан модульға дейінгі даму деңгейін саналы түрде сезіне алу, өз қалауы бойынша немесе білімді меңгеру деңгейіне байланысты жетекші педагогтың қарауы бойынша кез келген модульды таңдай алу мүмкіндігіне ие болуы керек. Көлемді модульдер немесе курстар оқыту уәжділігін мәнді түрде төмендетеді;

6. Қазақ тілі курстары үшін дыбыстық және анимациялық материалдардың алатын орны ерекше. Сонымен қатар интернет білім алушыларға пікірталастарға қатысу, өз мақаласын, пікірін ұсыну, басылымға репортаж ұсыну арқылы белсенділік танытуға және өз күшін сынауға мүмкіндік береді. Бұл – қандай да бір баспа ретінде көрінетін ашық форум, мұнда барлық тілек білдірушілер өз жұмыстарын жариялай алады. Барлық жұмыстардың соңында автордың электронды мекенжайы беріледі, бұл кері байланыс арқылы пікірталасқа түсуге мүмкіндік береді.

Осылайша, Интернетте ҚО-да қолдануға арналған оқу материалдары, ақпараттық ресурстар саны көп екенін көреміз. Бұл материалдарды әртүрлі сипатта қолдануға болады, соның ішінде ҚО-мен интеграцияланған курс моделінде немесе жеке курсты ұйымдастыруда қолданылуда. Бірақ, жоғарыда айтылып өткендей, мұндайда кенеттен туындайтын мәселелерді ұмытып кетпеу қажет. Біріншісі және ең бастысы – бұл ақпарат мәселесі, яғни Интернеттің тиісті егжей-тегжейлі әдістемелік өңдеусіз оңай қол жеткізуге болатын ақпараттық ресурстарымен шектен тыс айналысу. Егер сабақта немесе оқытушының басшылығымен немесе қашықтық курсында мәтінді оқу, оны аудару жұмыстары берілсе, рұқсатнамаларды толтыру, ойды аяқтау бойынша жаттығулар және т.б. орындалса, демек, сабақта қызметтің дәстүрлі түрлері қолданылса, онда қандай да бір мәтіннің қайдан алынғаны, шын мәнінде, бәрібір емес пе? Мұндай жағдайда ақпараттың дереккөзі аса маңызды емес. Сондықтан Интернет ресурстарына жүгінбес бұрын, оқытушы немесе ҚО курсын әзірлеуші төмендегілерді түбегейлі ойластыруы тиіс: біріншіден, тілді оқытудың жалпы концептуалдық тәсілі; екіншіден, оған барабар оқыту әдістерін, педагогикалық технологияларды, жаттығулар жүйесін, жоғарыда айтылған пән ерекшеліктеріне қарай қызмет түрлерін сұрыптап алу; үшіншіден, студенттерді осы қызмет түрлеріне мұқият дайындау (мәселен, электронды мәтінмен жұмыс, желіден, алдын ала дайындалған электрондық каталогтан ақпаратты іздеу, пікірталасқа, жобалық қызметке қатысу, ынтымақтастық жасаудың шағын тобында бірлесе отырып қызмет атқару ерекшеліктері).

Интернеттің ақпараттық ресурстарымен жұмыс жасаудың екінші мәселесі технократикалық тәсілмен байланысты, яғни білім алушы ақпараттық технологиялармен шектентісі айналысқандықтың кесірінен тілді меңгерудің мақсаты мен оның ерекшеліктері туралы ұмыта бастайды. Үшінші мәселе желідегі қарым-қатынас мәдениетімен байланысты. Бұл – бөгде пікірге, мәдениетке, салт-дәстүрге қатысты төзімділікті қалыптастыру, өз серіктесін сыйлау, тілдік этикетті меңгеру қажеттігін қарастыратын өте өзекті мәселе. Қазіргі кезде ҚО мәселесін техникалық тұрғыда әртүрлі шешуге болады. Қазіргі ақпараттық технологиялар кез келген көлемдегі және мазмұндағы ақпаратты кез келген қашықтықта орналастыруда, сақтауда, өңдеуде және жеткізіп беруде шексіз мүмкіндіктерге ие. Бұл жағдайда ҚО жүйесін ұйымдастыруда бірінші орынға оны ұйымдастырудың педагогикалық, мазмұндық жағы шығады. Оқу материалының мазмұндық жағы ғана емес, құрылымдық жағынан ұйымдастырылуы да есепке алынады. Қазақ тілін ҚО курстарын құруда тұжырымдамалық педагогикалық ережелері ерекше мәнге ие болуы қажет. Олар:

- Оқыту үдерісінің орталығында білім алушының жеке танымдық қызмет (оқыту емес, үйрену);
- Тілдік қызметтің әр алуан түрлерін меңгеру, қажетті дағды мен білікті қалыптастыру;
- Бір жағынан, білім алушыға өзіне қолайлы уақытта өзіне ыңғайлы жерден білім алуға мүмкіндік беретін білім берудің икемді жүйесі қажет.

Екінші жағынан, ҚО кезінде білім алушы тек компьютермен жұмыс істей білу дағдысын ғана меңгермей, сонымен бірге ол Интернеттің әртүрлі ресурстарында кездесетін аутентикалық ақпаратпен жұмыс істей білу қабілетіне де ие болуы керек. Демек, білім алушылар курсқа қажетті немесе әртүрлі серверлерде дербес қолданылатын оқылымның әр алуан түрін жақсы меңгеруге тиісті. Сондықтан оқылымның осы ерекше түрін оқытуға, анықтамалық электрондық материалдармен жұмыс жасауға бағытталған курстар болуы қажет. Өз бетінше білім алу пассив сипатқа ие болмауы керек, керісінше, білім алушы басынан бастап білімді меңгеруге шек қойылмайтын, бірақ

топтардағы бірлескен шығармашылық қызметтің әр алуан коммуникативтік міндеттерін шешуде тікелей қолданылатын белсенді танымдық қызметке жұмылдырылуы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасы Президент Жарлығы «Тілдерді қолдану мен дамытудың» 2010-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы»
2. Полат Е.С. Метод проектов на уроках иностранного языка//Иностранные языки в школе.-2000.-№2,3.
3. Султангалиева М.Д. Сборник «Инновационная технология в организации высшего профессионального образования», (доклад). Костанай, 2003.
4. Қайырбекова А. «Жаңа модульдік технология бойынша тіл үйрету мәселелері» (мақала). «Ұлағат», 3/2002.
5. Маслыко Е.А. Настольная книга преподавателя иностранного языка. Минск «Высшая школа», 1999.
6. Китайгородская Г.А. Методические основы интенсивного обучения иностранным языкам. Издание Московского университета, 1986.
7. Колкер Я.М. Практическая методика обучения иностранному языку. Учебное пособие. Москва, 2000.

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАНЫ ПРОБЛЕМАЛЫҚ ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН ОЯТУ

*Белгитаева Л.С.,
Курмангалиева Б.А.,
М.Маметова атындағы ЖОББМ
Шет ауданы, Ағадыр кенті*

Қазақстан Республикасы жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартында қазақ әдебиетін оқытудың мақсаты оқушылардың рухани дүниесін байыта отырып, эстетикалық, интеллектуалдық, көркемдік, адамгершілік, азаматтық тәрбие беру және оқырмандық талғамды қалыптастыру екендігі атап көрсетілген.

Әдебиеттің тәрбиелік маңызы өте жоғары. Қазақ әдебиеті сабағында көркем шығарманы оқыту арқылы өскелең ұрпақтың бойына ізгілік нәрін сеуіп, тәуелсіз Қазақстанның рухани дүниесі бай, парасатты да саналы жастарын тәрбиелеуге күш саламыз. Әйтсе де, сөз жүзінде айтуға оңай болғанмен, мұның бәрін оқушы санасына сіңіру үшін пән мұғалімінен үлкен шеберлікті қажет етеді. Өйткені оқушының әдебиетке деген құштарлығының оянуы да, болмаса қызығушылық танытпауы да пән мұғалімінің қолында болмақ.

Әдебиет сабағындағы ең басты жұмыстардың біріне оқушылардың көркем шығарманы қабылдауы, одан әсер алуы, көркем туындыны бүкіл бітім-болмысымен түсіне білулері жатады. Яғни, мұғалім осы мақсатпен ізденуі керек, осы мақсатта оны жүзеге асырудың ең тиімді деген әдіс-тәсілдерін сұрыптай отырып пайдалануы керек. Оқушының көркем шығарманы қабылдау белсенділігін, әсерлі сезімін дамытудың жолдарын қарастыруы керек. Бұлай деп отырған себебіміз: қазіргі жаңа қоғамда, жастардың бәрі ақпарат құралдарына тәуелді болған заманда оқушылардың әдебиетке деген ықыласы бұрынғыдай емес. Кешегі кеңестік кезеңдегідей кітапты жастанып жатып оқитын немесе оқығанын ортаға салып қызу талқылайтын жастар аз. Оның үстіне бұрындары мектеп бітіргенде шығарма жазатын түлектер қазір заман талабына сай қазақ тілі пәні бойынша ғана тестілеуден өтеді. Әдебиет мүлдем ескерілмейді. Арнайы мақсат қойып қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, журналист боламын дейтін оқушылар болмаса, өзгесінің арасында әдебиетті тұшына оқитындар қатары жылдан-жылға азайып келеді. Алайда, заман солай екен деп қол қусырып қарап отыруға болмайды. Оқушының әдебиетке деген қызығушылығын оятатын амалдар іздестіру керек. Бұл ретте үлкен жауапкершілік пән мұғаліміне жүктеледі. Көркем шығармадан гөрі басқаға қызығатын оқушының назарын әдебиетке аудару үшін пән мұғалімінің мойнына ауыр жүк артылады.

Әдебиетші-ғалым Қ.Жұмалиевтің: «Көркем шығарманы оқыту – оқушының сөз қадірін

түсінерлік ойлау әрекетін дамыту, рухани дүниесін байыту, эстетикалық талғамын жетілдіру, адамгершілік қасиетін қалыптастыру», - деген пікірі қай кезеңде де күн тәртібінен түспек емес. Әдебиеттің жас ұрпақ тәрбиесінен маңызды орын алатынын ескере отырып, оқушының әдеби шығарманы оқуға деген ынтасын ояту үшін, ең алдымен, шығарманы талдауды дұрыс жолға қою керек. Бұл ұсынылып жүрген біршама талдау түрлері бар. Атап айтқанда:

1. Жан-жақты толық талдау.
2. Шолу бағытындағы талдау.
3. Автор ізімен талдау.
4. Сұрыптап талдау.
5. Образдар жүйесіне талдау.
6. Проблемалық талдау.

Осы айтылғандардың кейбіріне тоқтала кетсек, жан-жақты, толық талдау көркем туындыны тұтастай қарастырып талдайды. Ол үшін оқушыларға әдебиеттің теориялық негізі таныс болуы керек. Оқушылар белгілі бір сынып оқушысы игеруге тиісті теориялық ұғымдармен қарулануы керек. Ал шолу бағытындағы талдау жасалғанда бір мәселеге арнайы тоқталмай, талдау барысында жалпылама шолу жасалады. Талдаудың тағы бір түрі сұрыптап талдау деп аталады. Бұл талдау белгілі бір проблеманы шешу айналасында ұйымдастырылады. Осы жағынан алғанда ол проблемалық талдауға ұқсайды. Талдау түрлерінің барлығы дерлік сабақтың мақсатына қарай қолданылғанмен, проблемалық талдаудың орны бөлек. Ол оқушыны шығарманы дайын күйінде қабылдамай, оның астарына үңілуге жетелейді. Әдеби шығарманы проблемалық оқытудың көмегімен талдағанда мұғалім жаңа білімді дайын түрде баяндамай, оқушылардың алдына проблемалық сұрақтарды қойып, оларды шешудің жолдары мен тәсілдерін іздеуге бейімдейді. Өйткені шығарманың мазмұнын жалпы қабылдамай, кей тұстарына үңіліп, өзінше пайымдағанда немесе өзгенің пікіріне құлақ асқанда ғана оқушыға ой түседі. Проблемалық сұрақтың жауабын табу үшін талданатын шығарманы бірнеше мәрте оқуы немесе соған ұқсас шығармаларды оқуы мүмкін. Проблемалық оқыту пән мұғалімінің көмегімен жүзеге асырылады. Мұғалім алдындағы оқушыны бағыттап, оның ойын қажетті арнаға бұрып отырады. Бұл ретте мұғалімге іс-әрекетін жоспарлап алуға тура келеді. Алдымен, сабақта талданатын шығарманың егер сюжетті шығарма болса, сюжеттік желісін; лирика болса, автордың не лирикалық қаһарманның айтпақ ойын аңғарып, жақсы білуі керек. Келесі кезекте талданатын шығарма бойынша ортаға салынатын проблема анықталуы керек. Одан әрі оқушыларға ұсынылатын проблемалық сұрақтар жүйесін жасап шығу қажет. Проблемалық сұрақтың жауабы дайын күйінде болмайды, оны оқушы өзі іздеп табады. Сұраққа жауап іздеу барысында жеке, жұптық, топтық жұмыстарды жүргізуге болады. Кей сыныптарда проблемалық сұрақтарға жауап беру жекелеген оқушылар үшін қиындық туғызатын болса, мәселені топтық жұмыстың көмегімен шешуге болады. Белсеніп шығып, өз ойын айтуға қиналатын оқушылар топ ішінде өзін еркін сезінеді. Топтық жұмыс деген атауында тұрғандай, топ мүшелері талданатын проблема төңірегінде жеке-жеке ой-пікірін білдіріп алып, соңында ортақ шешімге келеді. Осылайша топ мүшелері өзара тәжірибе алмасады және басқалардың идеяларына сүйене отырып, талдауға өз үлесін қосады. Мәне, осылайша әдебиет сабағында жеке сөйлегісі келмейтін оқушыны топ ішінде шынықтырып алып, шығармашылық қабілетін оятуға болады.

Талданатын шығармаға қатысты проблемалық сұрақ оқушылардың деңгейіне сәйкес болуы керек. Сонда ғана оқушылар еркін пікірлесіп, өз бетінше қорытынды жасауға мүмкіндік алады. Көркем шығарманы проблемалық оқыту бірнеше күрделі әрекеттен тұрады. Атап айтқанда, білімді проблема негізінде баяндау, сабақты проблема қоя отырып түсіндіру, проблеманы шешу жолдарын мақсат ету, проблеманы шешуге түрткі жасау, оқушыларды ізденуге, проблеманы шешуге жұмылдыру. Сондай-ақ мұғалім тарапынан оқушыларға алдын ала проблеманы зерттеу әдістері туралы түсінік берілуі керек. Олар: болжау, бақылау, тәжірибе, салыстыру, дәлелдеу және қорытындылау.

Проблемалы жағдай тудыру барысында оқытудың басты мәселесі болып табылатындар – оқушылардың танымдық қабілетін дамыту, тапсырмалар жүйесін жасау, мәтінді талдауда ойландыруға жетелеу, өз пікірін еркін айта білуге төселдіру, іздендіру.

Мектепте әр сыныпта проблемалық оқытуға сұранып тұрған шығармалар қатары жетерлік. Мәселен, Мұхтар Әуезовтің «Көксерек» повесін алайықшы. «Көксерек» – әлем әдебиетінің ең озық

туындыларының Джек Лондон, Эрнест Хемингуэй секілді авторлары шығармаларымен бәсекеге түсе алатын туынды. Әсіресе, қозғаған ойы, көтерген мәселесі бойынша ағылшын жазушысы Д.Лондонның «Ақ азуымен» ұқсастығы мол деп айтуға болады. Бұл шығармасында жазушы ойды символикамен жеткізеді.

Шығармада жазушы табиғат пен адам қатынасын, әке мен баланың арасындағы қарым-қатынасты, қоғамдағы қайшылықты көрсетеді. Шығарманың басты кейіпкері – Құрмаш атты бала болса, автор осы Құрмаштың ауыр тағдырын сөз ету арқылы бұған дейінгі шығармаларында да үзілмей келе жатқан желі – қорғансыздар тағдырын сөз етеді. Шығарманың оқиғасы Құрмаштың өлімімен аяқталады. Құрмаш қасқырдың бөлтірігін аялап асырап, ақырында өзі соның құрбанына айналады. Дұшпанның дұшпандық қылмай қоймайтынын білетін үлкендердің сөзін тыңдамаған Құрмаш тағдыры трагедиямен аяқталады. Осыдан келіп проблемалық жағдаят туындайды және соған сәйкес бірнеше сұрақты суыртпақтап алып шығуға болады. Осы арада туындайтын проблемалық жағдаят – Құрмаштың өліміне кім кінәлі екенін анықтау. Соның негізінде талдауға ұсынылатын сұрақтар ретін былайша беруге болады.

1. Құрмаш қасқырдың бөлтірігін не себептен асырады?
2. Бөлтірікті асыратпауға болар ма еді?
3. Құрмаш бөлтіріктің бойынан жанына жақындық, жылылық тапты ма?
4. Қайсы қатігез: Құрмаш өмір сүрген кезеңдегі адамдар ма, әлде Көксерек пе?
5. Құрмаш тағдыры неге трагедиямен аяқталды?

Біз осы сұрақтарды тура осылай берілсін деп ұсынып отырған жоқпыз. Пән мұғалімдері «Көксерек» повесі бойынша проблемалық сұрақты басқаша да қоюларына болады. Мектептерде бұл повесть 7-сыныпта, III тоқсанда өтіледі. Күнтізбелік жоспар бойынша шығарманы талдауға 3 сағат беріледі. Алдыңғы екі сағатта, шығарманың сюжеттік желісін, образдар жүйесін, көркемдік ерекшелігін талдап алып, соңғы сабақта тақырып пен идея төңірегінде ой қозғап, сабақты проблемалық талдауға ұластыруға болады. Проблемалық талдау барысында шығарма авторының айтайын деген ойы, астарлы ойлар, сол кездегі қоғам шындығы т.б көптеген мәселелердің басы ашылады. Ең бастысы, талдау арқылы оқушылар өздеріне сабақ алады. Егер көркем әдебиет арқылы адамды тәрбиелеуге болады деген ойға жүгінсек, шынында да шығарманы проблемалық талдаудың оқушыларды тәрбиелеуге қосатын үлесі зор.

Стандарт бойынша 7-сынып оқушыларынан белгілі бір дәрежеде күтілетін нәтиже талап етіледі:

- әдеби көркем туындыларды ұлттық құндылық ретінде бағалай білуі;
- көркем шығарманың негізгі мазмұнын, идеялық-тақырыптық мәнін айқындай алуы;
- көркем шығармадағы негізгі ойды, авторлық ұстанымды анықтай білуі;
- көркем туынды бойынша шығармашылық жұмыстарды орындай алуы;
- өз ойын еркін әрі түсінікті жеткізе білуі;
- көркем шығармадағы оқиғаға, кейіпкерлердің іс-әрекеттеріне өз көзқарасын білдіре алуы;
- шығарманың кейіпкерлеріне мінездеме жаза алуы т.б.

«Көксерек» повесіне проблемалық талдау жасау барысында стандартта көрсетілген талаптың бәрі орындалып, өз шешімін табады деуге болады. Талдаудың аталмыш түрі арқылы оқушылардың шығармашылық әлеуеті артып, түрлі тапсырманы қиындықсыз орындайды. Өйткені оқушылар өздеріне берілген мүмкіндікті пайдаланып, алға қойған мақсатқа жетуге талпынады. Сонымен, проблемалық оқытудың тиімді жақтары:

- оқушылардың логикалық ойлау қабілетін арттырады;
- оларды өздігінен саналы жұмыс істеуге үйретеді;
- оқушының белсенділігі артады;
- әдебиетке деген қызығушылығын оятады;
- оқытудың жоғары нәтижесіне жеткізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Алпысбаев Қ. Көркем шығарманы талдау жолдары. Оқу құралы. – Алматы: РБҚРБҚ, 1995.-227 б.

2 Бітібаева Қ. Әдебиет пәнін оқытудың тиімді жолдары. – Алматы: «Жазушы», 1990.

3 Жұмажанова Т. Әдебиетті оқыту әдістемесі. – Алматы: «Білім», 2009.

СТУДЕНТТЕРДІҢ ТІЛ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ-ПЕДАГОГИКАДАҒЫ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕ

*Битанова Д.Ш., оқытушы,
Ә.Мусин атындағы*

Балқаш гуманитарлы-техникалық колледжі

Адамның ой-өрісін, мәдени дәрежесін, ақыл-парасатын, рухани байлығын көрсететін айна- ол – тіл. Тіл- қарым-қатынас құралы. Тіл мәдениетінің өзектілігі әрқашан ескеріліп, қай халық болса да бұл мәселені айналып өткен емес. «Өнер алды - қызыл тіл» деп қазақ халқы да сөйлеу шеберлігіне үлкен мән берген.

Көптеген ғылыми-педагогикалық әдебиеттерді, мерзімді баспасөз ақпараттарын қарастыра келе, бүгінгі күнгі студенттердің сөз саптау мәселесіне көңіл аударарлық. Көпшілігінің тіл мәдениеті төменгі деңгейде деп айтсақ, артық айтқандық емес. Көбі өз ойларын дұрыс, түсінікті етіп жеткізе алмайды, басы артық бос сөздерді көп қолданып, ойын шашыратып жібереді. Кейбірі орысша сөздерді қосып, араластыра сөйлесе, бірі жаргонмен, диалектілермен сөйлегенді сән көреді.

Бүгінгі таңда, біздің өзекті мәселеміздің бірі – студенттердің тіл мәдениетін көтеру, сауатты жаза алатын, өз ойын айқын жеткізе алатын азамат тәрбиелеу. Қазіргі заманымызда қойылған басты талаптардың бірі - өмірден өз орнын таңдай алатын, өзара қарым-қатынаста өзін еркін ұстап, кез-келген ортаға тез бейімделетін, белгілі бір ғылым саласынан білімі мен білігін көрсете алатын, өз ойы мен пікірін айта білетін мәдениетті жеке тұлға қалыптастырып, тәрбиелеу. Студенттердің жеке тұлға болып дамуы мен алған білімін іске асыруда әр мамандық бойынша сөйлеу тілін, әрекетін, тіл мәдениетін, әдебін қалыптастыру- педагогиканың өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Студенттерді осы бағытта тәрбиелеудің теориялық-практикалық мәнін қарастыру арқылы, негізгі міндеттері туындайды:

- тіл мәдениеті ұғымына ғылыми тұрғыда, кең көлемде түсінік беру;
- студент жастардың тіл мәдениетінің төмен болуының себептерін саралау;
- тіл мәдениетінің жоғары болуына қойылатын талаптарды айқындау;
- тіл мәдениетін қалыптастыру жұмысының негізгі бағыттарын анықтау;
- студенттерді тіл мәдениетіне тәрбиелеудегі дидактикалық, әдістемелік ұстанымдарды негіздеу;
- студенттерді тіл мәдениетіне оқытуға бағыттау;

Студенттердің тілін ұстарту міндетін жүзеге асырудың амал-тәсілдерін қарастырумен қатар, тіл мәдениетіне тән нормалар студенттердің таза, нақты, лайықты әдеби тілмен сөйлеуге, диалект сөздер мен дөрекі сөздерді қолданбауға, сөйлеген сөздері жатық, әсерлі, түсінікті болуын күнделікті сабақтарда қадағалап, сонымен қатар, олардың мәнерлеп оқуын, сондай-ақ өз ойларын логикалық тұрғыдан байланыстыра алатын, жүйелі жазу дағдыларын қалыптастыру керекпіз.

Студенттердің тілінде болатын кемшіліктердің себептері:

1. Көркем әдебиет оқуға деген қызығушылықтарының төмендігі бәрімізге мәлім, көркем әдебиетті аз оқитын адамның сөздік қоры аз болады, соған орай олардың сөйлеу мәдениеттілігі мен өз ойын логикалық баяндауы да төмен екендігі байқалады;

2. Мәдени орталықтарға аз баруы;

3. Ата-аналар балаларының тіл мәдениетіне жете мән бермеушілігі;

4. Тілдік органдың әсері;

5. Отбасы тәрбиесінде ұлттық педагогиканың, халық ауыз әдебиеті үлгілерінің тар шеңберде қолданылуы;

Тіл мәдениетін қалыптастыру тілді оқыту негізінде жүреді. Тілді оқыту - тілдің дыбыстық құрамын, лексикасын, грамматикасын оқыту арқылы жүзеге асырылады. Сондықтан, оқытуда сөйлеу тілін дамыту тіл білімінің толық саласынан студентке білім беру арқылы жүргізіледі. Тіл материалдарын игеру дегеніміз, оны тану ғана емес, сол материалды дұрыс түсіну әрі дұрыс қолдана білу дағдысын игере білу деген сөз. Олай болса, тіл мәдениетін қалыптастыру, тіл дамыту тәсілдері мен әдістері, амалдары мен жолдарын ескере отырып жүргізілуі тиіс,- деп ойлаймын.

Қазақ тілі білімнің ғылыми негіздерімен жан-жақты таныс болып келген жеткіншектің

игерген білімдерін біліктілік тұрғысында пайдалануға бағыт берілуі тиіс. Осы жағдайларда ғана студенттердің жеке адами қасиеттерін, тілдік бейімділік қабілеттерін арттыруы байқалады.

Студенттердің қабілеттерін арттыру және жетілдіру жолында төмендегідей бағыттарды іске асыруға болады:

- бүгінгі заман талабы іскер, белсенді, қандай жағдайда да өздігінен жол таба білуге бейім адам немесе маман тәрбиелеуді қажет етіп отыр. Сондықтан, студенттерге тілдің танымдық сипаты мен коммуникативтік қызметіне сай таңдаған кәсібінің маңыздылығын және өмір тіршілік-жағдайларын ескере отырып, жан-жақты меңгерудің тиімді жолдарын үйретуді көздейміз;

- тіл - адам санасында шындықты бейнелеу мен жинақтау құралы болғандықтан, ол адамдардың интеллектуалдық ой-өрісін дамыту әрекетін қалыптастыруымыз керек;

- бүгінгі білім мазмұнындағы түбегейлі бетбұрыстар студенттерге теориялық терең мағлұмат берумен қатар, баланың өзіндік көзқарасы мен дүниетанымын қалыптастыруға қарай бейімделіп құрылуы тиіс деген қағиданы берік ұстау қажет,-деп санаймын;

- жаңа білім мазмұнында ұлттық дәстүр мен жалпы адамзаттық құндылықтардың бір-бірімен түйісіп, өзара сабақтасып берілуі де маңызды талаптардың бірі болып саналады. Соның нәтижесінде студенттердің өз тіліне деген құрмет сезімдерін ояту мақсат негізге алынуы керек;

- ана тілін оқытудың мәні мен әлеуметтік қызметі — тілдің табиғи қызметі қарым-қатынас құралы яғни сөйлеу әрекетін дамыту арқылы жүзеге асырылуы тиіс;

- тіл мәдениетінің деңгейін көтерудің қажетті құрамдас бөлігі сөйлеу мәдениетін дамыту. Айтыстар, мүшәйра, пікірталас турнирлерін және жыраулар мен жыршылар байқауларын ұйымдастыру және өткізу;

- қазақ жазуын одан әрі жетілдіру сауаттылықты арттыруға бағытталған конкурстық іс-шаралар кешенін ұйымдастыру және өткізу;

- толерантты тілдік ортаны сақтау қажеттілігі тіл мәдениетін жетілдіру жөніндегі міндеттердің өзегіне айналып отырғанына дау жоқ. Мемлекеттік тіл күнін ұйымдастыру және өткізу, Тіл мәдениетін насихаттауға бағытталған түрлі шаралар кешенін ұйымдастыру.

Міне, осы қағидаларды топтастыра отырып, тіл мәдениетінің мақсаты — ана тілінің тарихы мен шешендік өнердің алуан сипаттары туралы мағлұмат негізінде студенттердің сөз мәдениетін жетілдіру, тілді әлеуметтік қызметіне сай орынды жұмсай білуге үйрету, интеллектуалдық қабілеттерін арттыру болып айқындалады.

Студенттердің тілдік мәдениетін жетілдіруде педагогқа қойылатын талаптардың бірі оның сөйлеу мәдениетінің жоғары болуы. Сөйлеу мәдениеті бойынша дұрыс сөйлеу орфоэпиялық грамматикалық, лексикалық, стилистикалық, әдеби тілдік нормаларды сақтап сөйлей білу.

Тәрбиеші педагог сөйлеу мәдениетін меңгеруде тілдің барлық элементтерін толық түсініп, үйреніп қана қоймай (сөз, түбір, жалғау, жұрнақ, сөйлем түрлері, дауыс ырғағы), оны өз орнымен, шеберлікпен қолдана алуы тиіс. Өйткені сөз мәдениеті алдымен, сөзді дұрыс қолдану (сөз дұрыстығы), екіншіден, сөзді орынды жұмсау (сөз шеберлігі) болып табылады.

Сөйлеу мәдениетіне тәрбиелеудің өзіндік міндеттерін шешуде педагогтің тілдік құралдарды саналы түрде меңгеруі біліміне сәйкес болуы шарт. Ал өз кезегінде ол студенттердің сөйлеу мәдениетін қалыптастыруға қажетті материалдарды іріктеуге көмектеседі.

Педагогика сабақтарында тіл дамыту мақсатында пайдаланылатын педагогикалық технологиялардың төмендегідей міндеттерін жүзеге асыру қажет.

1. Педагогтың педагогикалық кәсіби іс әрекетіне деген сенімділігі, шығармашылық шеберлігі.
2. Студенттердің тұлғалық бағдарлы дамуының ескерілуі.
3. Оқу үдерісінің кез келген кезеңіндегі студенттің дайындығының іске асырылуы мен кепілдігінің міндеттілігі.
4. Оқыту технологиясында пайданылатын педагогикалық ақпараттың міндеттілігі.
5. Студенттердің білімді меңгерудегі танымдық қызығушылығы мен қажеттілігінің ескерілуі.
6. Студенттерді өздігінен қорытынды жасауға, белсенді іс әрекетке ұйымдастыру.
7. Оқу үрдісін жобалағанда іс әрекеттің, оқу материалы мен оқыту материалының дәлелділігінің бірлігі.
8. Оқыту үдерсін жобалау технологиясы негізінде іске асырылуы.
9. Балалардың шығармашылық іс әрекетін ұйымдастыру.

10. Шығармашылық іс әрекетті нәтижеге жеткізу.

Қорытындылай келе, педагогика сабақтарында тіл (сөйлеу) мәдениетіне тәрбиелеуде ұстанатын ұстанымдар:

- сөйлеу мәдениеті негіздерін меңгерту;
- сөз қолданудың ұлттық дәстүрлерін жаңғырта отырып, сөз әдебінің нормаларын меңгеру;
- іс-қағаздары үлгілерін сауатты жазуға дағдыландыру, жазба тіл мәдениетін қалыптастыру;
- қарым-қатынас түрлерінің сөз мәдениетімен, стильмен ара қатынасын таныту;
- шешендік өнердің мәні мен тарихы туралы мағлұмат беру;
- шешен сөйлеуге төсемді әлеуметтік-тілдік дағдыларын қалыптастыру;
- пікірталас түрлері, олардың маңызы туралы білім беру;
- студентті пікірталас мәдениетіне баулу;
- ұлттық көркем сөз нормаларын меңгерту.

-студенттің, білім берудің тіліне, сөйлеу мәдениеті деңгейін көтере отырып, жеке тұлғалық мәдениетін қалыптастыру,- деп санаймын.

«Қазақстанның болашағы қазақ тілінде» - деп Елбасы Н.Ә.Назарбаев айтқандай Қазақстанды әлемнің ең дамыған 30 елінің қатарына енгізетін біздің болашағымыз -бүгінгі жастар. Олардың міндеті елінің намысын қорғап, оны әлемге таныта білу. Әлемге таныту үшін әр жас өз елінің тарихын, тіл мәдениетін жетік білуі керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Балақаев М. Қазақ тілінің мәдениетінің мәселелері.- Алматы:Қазақстан,1965.-186 б.
2. Сыздық Р. Тіл мәдениеті және оның проблемалары.Тілдік норма және оның қалыптануы.- Астана: Елорда,2001.- 230 б.
3. Балақаев М., Серғалиев М. Қазақ тілінің мәдениеті.-Алматы:Зият Пресс,2004.-140 б.
4. Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011 - 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы
5. Жолдау 2015: Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев Қазақстанның «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол», «www.strategy2050.kz».

ТЫҢДАЛЫМҒА АРНАЛҒАН МӘТІНДЕР МЕН ТАПСЫРМАЛАР ЖҮЙЕСІНЕ КОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

*Бөдесова Ш.Н.,
Ермеков атындағы ЖББ №2 орта мектеп
Қарқаралы қаласы*

Тілдің қарым-қатынас құралы ретіндегі рөлі тыңдалым әрекеті арқылы нақтылана түседі. Тыңдалым – бұл есту арқылы қалыптасатын түсіну дағдысы, тіл үйренушілердің өзара қарым-қатынасын жүзеге асыратын сөйлеу әрекетінің бір түрі. Ол тыңдау, есту арқылы жүзеге асырылады. Тыңдау арқылы жаңа сөздерді, сөйлемдерді, монолог пен диалогті түсінуге болады. Тыңдау арқылы тілді меңгеріп, тілдік қарым-қатынасқа түседі. Сонымен қоса тыңдаудың көмегімен тіл үйренуші қоршаған орта, ондағы болып жатқан оқиғалар туралы ақпараттарды ала алады, тілі дамиды, қабылданған ақпаратқа талдау жасап, өз пікірін білдіре алады.

Тыңдалымға ерекше назар аударылуының себебі тек оны қабылдаудың қиындығына ғана байланысты емес, ол басқа да тілдік дағдыларды дамытуға түрткі болады. Себебі тыңдағанын түсіген адам екінші бір тұлғамен тілдік қарым-қатынасқа түсе алады. Бұл әрекет жүзеге аспағанда, тілді үйрену біржақты болып, тіл үйренушінің өзгенің сұрағын, айтқанын жете түсінбеуіне әкеліп соғады.

Тыңдалым материалдарымен жұмыс жасағанда оқытушының алдында мынандай негізгі мақсаттар тұрады:

- ақпаратты тыңдау мәдениетін қалыптастыру;
- түрлі ақпаратты қабылдау мәдениетін қалыптастыру;
- есте сақтау дағдысын жетілдіру;

- тыңдаған материалды түсініп, сол бойынша берілген тапсырманы орындау дағдысын қалыптастыру;
- тыңдалым арқылы тілдің орфоэпиялық нормасын дұрыс қолдану дағдысын қалыптастыру;
- тыңдалым арқылы тіл үйренушінің әртүрлі дауыстар мен сөйлеу қарқынын (тез, шапшаң, орташа, баяу, ақырын) түсініп қабылдау дағдысын жетілдіру;
- тіл үйренушінің есту түйсігін қалыптастыру;
- тыңдалымның көмегімен тіл байлығын арттырып, сөйлеу немесе жазбаша тіл мәдениетін қалыптастыру.
- тіл үйренушінің тілдік қарым-қатынас дағдысын жетілдіру;
- тыңдаушының тыңдау, бақылау, қорытындылау дағдысын жетілдіру
- сөйлеушінің сөзін еш қиындықсыз ұғынуға, сөйлеу тілін өзге адамдардың көмегінсіз түсінуге үйрету;
- бұқаралық ақпарат құралдары мен телерадиобағдарламаларды еркін түсініп қабылдауға, таныс және бейтаныс тақырыптағы сөйлесімнің негізгі ойын түсінуге үйрету.

Аталмыш мақсатқа жету барысында тыңдалым бойынша тіл үйренушінің (оқушының) алдында тұратын міндет: берілген сұрақты түсінуі; қойылған сұраққа жауап беруі; түрлі ақпарат көздерінен тыңдаған ақпаратты түсінуі; тыңдаған ақпараттардан өз қорытындысын жасай алуы; мәтінді тыңдап, сөйлем, фраза, абзац, мәтін арқылы өз ойын жеткізе алуы.

Мақсат-міндеті осылай айқын қойылғанмен, сөйлеу әрекеті түрлерінің ішінде тыңдалым түрін қабылдап түсінуде кездесетін өзіндік қиындықтар бар. Оның бір себебі қазақ тілін үйрету әдістемесінде бұл мәселе әлі күнге дейін толық шешімін таппай келе жатқандықтан болса, екінші себебі тыңдалымды қабылдаудан туатын қиындық. Бірінші қиындықтың себебіне тоқталатын болсақ, ағылшын тілі, өзге де шет тілдерін оқытуда қолданылатындай, қазақ тілінде тыңдалымды меңгертуге арналған тұтастай жүйе қалыптаса қойған жоқ. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі тарапынан мектептерде өзге ұлт өкілдерін оқытуға арналған оқу-әдістемелік кешендер жарық көріп жатады. Өкінішке орай, аталмыш өнімдерде тыңдалымға дағдыландыратын жаттығулар берілмей келді. Әйтсе де, соңғы уақытта бұл олқылықтың орнын толтыратын, тыңдалымға арналған дискісі мен жаттығу тапсырмалары бар оқу құралы шыға бастағанын айта кету керек. Жалпы, сөйлеу әрекетінің өзге түрлері мазмұнды жаттығулармен пысықталып отырғанмен, тыңдалым үшін шет тілін оқытатын оқулықтардың құрамдас бөлігі сияқты бірге жүретін аудиодискіге жазылған мәтіндер берілмейді. Ал екінші қиындыққа келетін болсақ, қазақ тілі сабағында оқушылар бір ғана адамның, пән мұғалімінің даусын қабылдауға ғана дағдыланған. Осыдан келіп екінші бір адам сабақ беретін болса, оны тыңдау дағдысы қалыптасқанға дейін, оқушының бөгде дауысқа үйренгеніне дейін біршама уақыт өтеді. Демек, тыңдалым жаттығулары жүйелі орындалғанда тіл үйренушілер өз мұғалімінен басқа адамдардың даусына, сөйлеу мәнеріне, жылдамдығына үйренеді, сөздерді дұрыс айта білуге, нәтижесінде еркін сөйлеу мүмкіндігіне, қойылған сұраққа жауап беру мүмкіндігіне ие болады.

Сонымен, тіл үйренуші қашан тыңдалым тапсырмалары арқылы тіл үйренетін дәрежеге жетеді? Ол үшін тыңдалымға негізделген нақты тапсырмалар жүйесі керек. Аудиодискілер, аудиоматериалдар көптеп шығарылуы керек. Тыңдалым әрекетін зерттеушілердің айтуынша, оны жүзеге асырмас бұрын тыңдалымның ерекшелігін жақсы білу керек. Одан әрі деңгейге сәйкес келетін материалдарды екшеп алу қажет. Бұл жөнінде ғалым Ф. Оразбаева: «Жалпы аудиомәтінді дұрыс таңдап алу – бүкіл тыңдалым процесінің сапалы өтуіне әсер ететін бірден-бір пайдалы алғышарт. Мәтін өте қиын болса, оқушылардың түңілуіне әкеліп соғады. Егер өте жеңіл болса, тіл үйренушілердің қызығушылығын жойып, жалықтырып жібереді», – деген тұжырым жасайды [1].

Тыңдалымға арнап мәтіндер жинақтағанда, бірінші кезекте оның лексикалық минимумға сәйкестігі ескеріледі. Тыңдалым дағдысы бойынша негізгі ойды түсіну, ақпаратты анықтау, түсінгенін практикада қолдана білу дағдысы бағаланатынын ескерсек, бұған дейін бірнеше мәрте естіп, құлағы қаныққан сөздер тыңдаушыға мәтінді тыңдағанда жеңілдік келтіреді. Сондай-ақ тыңдалымға арналған аудиожазбалар мәтіндері әр сыныптың, әр оқушының жас ерекшелігіне сәйкес келуі қажет.

Тыңдалым мәтінімен жұмыс істегенде ескерілетін жайттар:

- мәтінді жан-жақты меңгеру үшін берілетін тапсырмалар жүйесін білу;

- тыңдалымды жете меңгеруге қатысты алғышарттарды жүзеге асыру;
- тыңдалымға терең үйретудің әдістемелік жолдарын білу;
- тыңдау арқылы сөзді толық қабылдауға, үйренуге кедергі келтіретін шарттарды алдын-ала ескеру;

Тыңдалымға арналған мәтіндер келесі өлшемдер бойынша таңдалады: үйренетін тілдің айрықша белгілері мен тілдік ерекшелігіне қарай; тақырыбына қарай; мазмұнына қарай; қатысымдық тұлғалардың құрылымына қарай.

Тыңдалым дағдысына негізделген тапсырмаларды орындау барысында оқушылар түрлі жанрлық өзгешеліктері бар мәтіндерді тыңдайды, ондағы табиғи тіл қолданысын игереді. Осылайша оқушы бойында мына дағдылар қалыптасады: түсіну, болжау, анықтау, жауап беру, жеке көзқарасын білдіру

Аудиомәтінмен жұмыс жасау жаттығулары төмендегідей кезеңдерден тұрады:

1. Тыңдалымалды немесе мәтіналды кезең
2. Тыңдалым немесе мәтіндік кезең
3. Тыңдалымнан кейінгі немесе мәтіннен кейінгі кезең

Мәтіналды кезең тапсырмалары мәтінді тыңдамас бұрын орындалады. Бұны мұғалімнің түсіндіру немесе нұсқау беру кезеңі десе де болады. Мұғалім оқушыларға қандай мәтін тыңдалатынын, мәтінге қандай тапсырма берілетінін, ол тапсырманы орындау үшін не істеу керектігін, не нәрсеге мән беру керектігін, мәтін күрделі болған жағдайда қанша уақыт тыңдалатынын түсіндіреді. Бұл кезеңде тыңдалым мәтініне берілетін тапсырмалар қағазға жазылып, оқушылардың алдына таратылады. 3-4 минут (мәтін көлеміне қарай одан аз немесе көп болуы мүмкін) уақыт ішінде тапсырма шартымен танысқаннан кейін оқушылар аудиомәтінді тыңдауға көшеді. Тыңдалым мәтіндерін тыңдауға байланысты пікірлер сан алуан. Бір реттен бастап үш ретке дейін тыңдау ұсынылады. Алайда, бұл талап берілген мәтіннің көлеміне, жанрына, қиындық деңгейіне қатысты болу керек. Мәтіннен кейінгі кезеңде оқушылар мәтінге берілген тапсырмаларды орындайды. Мұндай тапсырмалар әртүрлі болады. Ол тіл үйренуші оқушының деңгейіне байланысты. Мәтіннің көлеміне келетін болсақ, енді ғана тіл үйреніп жатқандар үшін бір ғана лебізден тұратын, екі-үш сөйлемнен тұратын мәтіндер берілуі мүмкін. Тыңдалымға мәтін таңдағанда диалогтен, монологтен және полилогтен тұратын мәтіндердің болуы ескеріледі. Енді тіл үйреніп жатқандар үшін диалогті, жауапты толықтыруға, оқиғаның қашан, қайда өткенін, қатысушысын анықтауға арналған, дұрыс немесе дұрыс емесін анықтауға арналған тапсырмалар көбірек беріледі. Ал тіл үйреніп, тілдік қарым-қатынасқа түсу белсенділігі қалыптасқан оқушылар үшін жазылған мәлімет пен тыңдалған ақпаратты сәйкестендіруге, түсіп қалған сөздерді орнына қоюға, сөйлемдегі, азатжолдағы ойды аяқтауға, мәтіннің, азатжолдың тақырыбы мен идеясын анықтауға арналған тапсырмалар беріледі. Сондай-ақ мәтінге жуық немесе толық мазмұндау, аудиомәтінді тыңдай отырып суретті карточканы толтыру, аяқталмаған мәтінді өз ойымен толықтыру, мәтіннің мазмұны бойынша жасалған тест сұрақтарына жауап беру, мәтіннің мазмұны бойынша сұрақтар құрастыру, белгілі бір ақпараттарды толықтыруға арналған тапсырмалар да берілуі мүмкін. Тыңдалым мәтіндері берілгенде дағдының тұрақты қалыптасуы үшін сөйлеу жылдамдығы әртүрлі аудиомәтіндерді ұсыну қажет. Бір ғана адамның сөйлеу мәнеріне үйреніп қалған аудитория үшін бұл ерекше маңызды. Және тыңдалым арқылы дыбыстарды дұрыс айтуға жаттығады.

Тыңдалымға арналған мәтіндер мен тапсырмалардың ішінде тест түрінде берілетін тапсырмалардың маңызы зор. Бұл ретте ҚАЗТЕСТ стандартына негізделген тыңдалым тапсырмаларын ерекше атап өткен жөн. ҚАЗТЕСТтің А1 – Қарапайым деңгей, А2 – Базалық деңгейге арналған тыңдалым тапсырмаларын мектеп оқушыларына тіл үйрету үдерісінде қолдануға болады. Бірер үлгісін мысалға келтіре кетейік. Мысалы:

1-диалог үлгісі.

Жаныңыздағы қарындасыңыз ба?

– Иә, ...

А) досым В) жерлесім С) курстасым D) ағамның қызы

2-диалог. - Кешіріңіз, орталық базарға бару үшін қай автобусты отыруым керек?

- Бұл жерден 29 автобус барады.

- Ол базардың алдынан тоқтай ма?

- Жоқ, қиылыста тоқтайды. Кішкене жаяу жүресіз.

Диалог мазмұнын анықтаңыз.

А) кездесу В) жол сұрау С) жаяу жүру D) автобуска отыру

Диалогке сәйкес ақпаратты көрсетіңіз.

А) Базарға жаяу баруға болады.

В) Ол көшелер қиылысын сұрады.

С) Автобус базардың алдына тоқтамайды.

D) Сұхбаттасушы бірнеше автобусты атады.

Қорыта айтқанда, сөйлеу әрекеті түрлерінің ішінде тыңдалымның тіл үйрету үдерісіндегі орны зор, өйткені тыңдалым тіл үйрену үдерісін жылдамдатады. Тыңдалым мәтіндері мен тапсырмалары талапқа сай әзірленгенде, оқушылардың тілді қабылдау және үйрену мүмкіндігі арта түседі деуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Оразбаева Ф. Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі. – Алматы: РБК, 2000. – 200 б.

2 Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. М., 1991

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ОҚЫТУДЫҢ жаңа ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ МӘСЕЛЕСІ

*Дюсенкулова К.К., Мусаева Г.О,
ЖББ №16 ОМ бастауыш сынып мұғалімдері,
Қарағанды қаласы*

Қазақстандық білім берудің өзіндік ұлттық үлгісі мен жаңа мазмұндағы жүйесінің басты міндеті – қазіргі заманғы ғылым мен тәжірибенің жетістіктері негізінде алынған білімді қажет жағдайда пайдалану икемділігін меңгерген, өз бетінше дұрыс, тиімді шешімдер қабылдайтын, бәсекеге қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру болып табылады. Сондықтан білім саласындағы міндеттерді жүзеге асыру үшін мектеп ұжымында әр мұғалім күнделікті ізденіс арқылы барлық жаңалықтар мен өзгерістерді сабақтарында енгізіп отырады.

Бастауыш сыныпта оқытудың негізгі міндеті – баланың жеке басының жан-жақты қалыптасуын қамтамасыз ету, оның қабілеттерін анықтау мен дамыту, білімдерін ашу, дұрыс түсінік қалыптастыру. Бұл міндетті жүзеге асыру нәтижесінде оқушыны іс-әрекетті атқарушы объектіден жеке тұлғаның өз ісін өзі басқаруға, орындауға қабілетті субъектіге көшіру арқылы мүмкін болады.

Білім беру жүйесіне жаңа инновациялық технологияларды енгізу арқылы оқыту үдерісін жетілдіру, оқушының танымдық қабілетін дамыту саналы деңгейге көтеру – бүгінгі күнгі күрделі мәселе. Білімді жеке тұлғаға бағыттау, оқушының өзін-өзі тануы, өзін-өзі тәрбиелеуі, ақыл-ойын дамытуы, яғни жан-жақты дамыған жеке тұлға тәрбиелеу мұғалімдер алдына тың міндеттерді жүктеп, жаңашыл іс-әрекетке жетелейді.

Инновациялық тұрғыдан білім беру жүйесі ақпараттандырумен тығыз байланысты. Білім беруді ақпараттандыру дамуының жаңа кезеңінің ерекшелігі – бұл проблеманың инструментальдық емес, мазмұндық аспектілерінің басымдылығында және олардың шешілуінен білім сапалығы, оның әлеуметтік мәнділігінің орны анықталады. Психологтардың зерттеулеріне сүйенсек, ойлау стилі бастауыш сыныптан-ақ оқушыларда жете қалыптаса бастайды. Оқушылардың бастауыш мектепте қазіргі ақпараттық технологияларды адамзат іс-әрекетінің түрлі салаларында қолдана білудің қажетті дағдыларын игеріп үлгеруіне мүмкіндік туады.

Бастауыш білім – үздіксіз білім берудің баспалдағы. Мұғалімнің негізгі ұстанған мақсаты – білімнің жаңа үлгісін жасап, белгілі бір көлемдегі білім мен білік дағдыларын меңгерту, оқу мен тәрбие үдерісін ұйымдастырудың сан түрлі жаңа әдіс-тәсілдерін іздестіру, жаңа технологияларды сабаққа тиімді пайдалана білуі, бір сөзбен айтқанда оқу үрдісін дамыту болып табылады.

Жаңа технологияны жүзеге асыру, тиімділігіне қарай пайдалану үшін әр мұғалім өзінің алдында

отырған оқушыларының жас ерекшеліктерін ескере отырып, педагогикалық мақсат-мүддесіне байланысты, өзінің шеберлігіне байланысты таңдап алады. Жаңа технологияны жүзеге асыруда мұғалім белсенділігі, шығармашылық ізденісі, өз мамандығына деген сүйіспеншілігі, алдындағы шәкірттерін бағалауы ерекше орын алады.

Қазіргі таңда оқытудың елуден астам технологиясы бар екенін ғалымдарымыз айтып, осылардың кейбіреуі біздің білім беру жүйемізге еніп, тәжірибемізден орын алуда. Қазіргі ұстаздар қауымының алдында тұрған үлкен мақсат – өмірдің барлық саласында белсенді, шығармашылық іс-әрекетке қабілетті, еркін және жан-жақты жетілген тұлға тәрбиелеу. Өмірдегі сан алуан қиындықтарды шеше білу тек шығармашыл адамның қолынан келеді.

Жаңа технологиялар арасынан ақпараттық технологиясына назар аударсақ, оқытудың ақпараттық технологиясын оқу үдерісінде тиімді қолдану үшін бастауыш сынып оқушыларының оқу іс-әрекеті, психологиялық, тұлғалық, әлеуметтік және физиологиялық даму ерекшеліктерін есепке алу керек.

Ақпараттық технологияны қолдану барысында ескерілетін ерекшеліктер:

Оқу іс-әрекетіндегі ерекшелік – ақпараттық технология арқылы білім беру үдерісін ұйымдастыру бастауыш сынып оқушыларының оқу материаларын жеңіл меңгеруін, компьютерде жұмыс істеу дағдыларымен қарулануын жүзеге асырады.

Психологиялық ерекшелік – ақпараттық технологияны мектепте қолдану бастауыш сынып оқушыларының білуге, оқуға құштарлығы, танымдық қызығушылығы, қиялы, логикалық ойлауы мен есте сақтау қабілеттерінің дамуына үлкен септігін тигізеді.

Тұлғалық ерекшелік – бастауыш мектептің бағдарламасы баланың жеке тұлғасын қалыптастыруға, оның өзіндік оқу-танымдық әрекетін дамытуға бағытталған. Бастауыш сынып оқушыларының өз мүмкіндігін көрсете білуі үшін ақпаратты өзіндік іздеу, жоспарлау, бөлшектеу, біріктіру, суреттеу, жалғастыру және тиімді пайдалану, өз іс-әрекетінің дұрыстығын тексеріп бақылау икемділігін бойына сіңіру әлдеқайда маңызды да күрделі.

Ақпараттық технологияны бастауыш сыныпта қолдану барысында оқушылардың оқу икемділігі дамиды. Шығармашылық оқу икемділігі, өзіндік жұмыс жасауды жоспарлау, бақылау, бағалау икемділіктері дамып, өзіндік ойлау икемділігі өрбіп, компьютер арқылы оқу материалдарын, оқыту және бақылау бағдарламаларын іске қосу, орындау дағдылары қалыптасып, компьютерлік стандартты бағдарламалармен, электрондық оқу басылымымен жұмыс жасау икемділіктері жетіле түседі.

Ақпараттық технологияны қолдануға негізделген қазіргі білімнің парадигмасы өз бетімен дамып, өз-өзін тежей алатын шығармашыл, жан-жақты біліммен, мәнді қызығушылықпен және дәстүрлі емес жағдаяттарда жауапты шешім қабылдай алатын үздіксіз дамыған ақпараттық қоғамда өз орнын таба білетін жеке тұлға түріндегі нәтижеге бағдарланғандығында. Сол себепті құзыреттілікке бағдарланған оқу үдерісін бастауыш сыныптан бастап қолдану өз нәтижесін беретіні сөзсіз.

Оқушылардың шығармашылық белсенділігін қалыптастыруда сабақтарды түрлендіріп өткізудің маңызы ерекше. Мұндай сабақтардың тиімділігін атап өтсек: сабақ құрылымының ұйымдастырылуы, сыныптағы оқушылардың іс-әрекетін бақылауға қолайлылық, оқу-танымдық тапсырмаларды орындаудағы ұжымдық бірлескен әрекеттің жүзеге асуы, оқыту уақытының үнемделуі.

Мектептегі оқу үдерісі оқушылардың іздемпаздығын, танымдылық белсенділігін арттырып, шығармашылық әлеуетін дамытуында жол ашуы қажет.

Оқыту үдерісі – екі жақты үдеріс болғандықтан, оқушының өзіндік жұмысы, дербес іс-әрекеті мұғалімнің басшылығымен қатар, олардың іздемпаздығын, белсенділігін, өз ықыласымен жасайтын әрекетін де керек етеді. Осыған байланысты кейбір педагогтармен психологтар оқушылардың өзіндік жұмыстарының негізгі ерекшеліктері олардың ықыласына және өз еркімен әрекет жасауына байланысты деп пікір айтады.

Оқушылардың өзіндік жұмысының жоғары формасына олардың өз еркімен амал-тәсілдер қолданып жасайтын шығармашылық жұмыстары жатады. Оқушылардың шығармашылығын, іздемпаздығын қалыптастыруда сыныптан тыс, жеке ұжымдық жұмыстар ұйымдастыруда шығармашылық, пәндік апталықтар мен ғылыми-шығармашылық апталық, жобалар, пәндік

үйірмелер мен факультативтік сабақтардың маңызы зор. Барлық жұмыстарда оқушылардың қалауы, таңдауы мен ұсыныстарын ескеру қажет.

Оқушылардың танымдық іздемпаздығы мен белсенділігін, шығармашылық бағыттылығына негізделген жұмыс түрлерін пайдалану олардың танымдық қажеттіліктерін қанағаттандыра алады. Сондай-ақ мектептегі пәндік олимпиадалар, сайыстар, көркем өнер және техникалық көрмелер, түрлі шығармашылық кештер оқушылардың ізденіс қабілетін ұштап, дербес оң нәтижеге жетуге ықпал етеді.

Шығармашылыққа үйрету тұлғаның интеллектуалдық аспектісі ғана емес, оның психологиялық, мінез-құлық ерекшеліктерін де көздейді. Оған жігерлілік, жаңа жағдайларға бейімделуге икемділік, ынтымақтастық, еңбекке қабілеті, белгісіз жағдайдағы өзіне сенімділік, ақиқаты іздеудегі және қарым-қатынастағы адалдық жатады. Әр сыныптағы әр оқушыға байланысты мұғалім өзінің мақсатқа жету жолдарын іздейді. Ол оның үстіне басты шарты аталған қасиеттерді көрсетуге тырысады.

Оқушылардың жоспарлы жұмыс істеуге және өз жұмысының нәтижесін өзі тексеруге, оларды тапсырманы орындаудың тәртібі мен әдістерін анықтай білуге, сабақта, бір күнгі, апта ішіндегі, ай ішіндегі өз жұмысын жоспарлай білуге ұсынылған критерийлер негізінде өз жұмысының нәтижесін талдау мен бағалауға, сондай-ақ мұндай критерийлерді өздері жасауға үйретуді көздейді.

Шығармашылық сабақтың базалық негізін анықтауда әр жағдайда сабақтың үйлесімді үлгісі таңдап алынды. Шығармашылық сабақтың мақсаты оқушылардың өзіндік білімділік нәтижесін құру болып табылады.

Оқыту сабақтарының шығармашылық сипаты оқушының танымдық белсенділігін оятып оның шығармашылық қабілеттерінің дамуына адамгершілік қасиеттеріне әсер етеді. Ұжымдық сабақтарда өзінің сыныптасының кемшілігін көруге өзгелердің ісінен сабақ алуға танымдық әлеуметтік ұстанымының қалыптасуына өз ортасының пікірінің әсері зор. Мұндай сабақтарда оқушылардың ұжымдық ой-пікірлері қалыптасады.

Сабақ үстінде ұжымдық шығармашылық қалыптасуы үшін оқушылардың міндеттерін көрсетсек:

- өзіндік пікірлерін дәлелдеу;
- пікірталастар мен талқылауларға қатысуы қажет;
- өзінің жолдасына мұғалімдерге сұрақ қоюы;
- сыныптасының жауабына пікір айту;
- сыныптасының жауабы мен жазбаша жұмысын бағалау;
- үлгерімі нашар сыныптастарын оқытумен айналысу;
- үлгермеушілерге түсініксіз жерін түсіндіру;
- өз бетімен қиындау тапсырмаларды таңдау;
- танымдық тапсырманың шешімдерін табуда бірнеше нұсқасын көрсету;
- өзіндік бағалауға жағдай туғызу өзінің танымдық және практикалық әрекетін талдау;
- танымдық тапсырмаларды шешуде бұрыннан білетін әдісті қолдану арқылы орындау.

Шығармашылық сипаттағы сабақтар түрлерін жүйелі ұйымдастыру арқылы оқушылардың танымдық белсенділігі қалыптасып, ұстазы берген ақпаратты, іс-әрекет тәсілдері мен бағалау өлшемдерін қамтитын қоғамдық және ұжымдық тәжірибе тағлымдарын игеріп қана қоймай, оқушы барлық іс - әрекетте шығармашылық бағыт ұстанады, қабілет, білігін ұштай түседі.

Шығармашылық сабақтардың оқушылар үшін мынадай маңызды жақтары бар:

- оқушының танымдық іздемпаздығы қалыптасады;
- сұрақтарды, мәселелерді терең талдауға үйренеді;
- шығармашылық ой-өрісі артады: кітаппен жұмыс, көркем және ғылыми әдебиеттер, баспа материалдармен жұмыс істеу біліктерін қалыптастырады;
- ұжымдық ой-пікірлері жетіледі, топ мүшелерін пікірлерімен ортақ тұжырым жасауға үйренеді;
- мұғаліммен оқушылардың қарым-қатынасы ынтымақтастыққа болып, сенімділіктері артады;
- оқушы өз ойын еркін айтуға, сөз мәдениетіне үйренеді;
- білімін жүйелі түрде толықтыруға;
- өз әрекетіне сын тұрғысынан қарауға;
- тұжырым жасап қорытындылауға үйренеді;

– оқу міндеттерін тиімді шешу мүмкіндігін тудырады.

Жаңа материалдарды түсіндіруде ақпарат беруші қызметінде ғана қалмай, мұғалім баланың танымдық дербестігін қалыптастырудағы әрекеттерін негізгі міндеттеріне тоқталсақ:

– білімді шығармашылықпен меңгеру дағдыларын қалыптастыруы;

– білімді шығармашылықпен қолдануға дағдыландыру және оқу проблемаларын шешу шеберліктерін арттыру;

– ғылыми дүниетанымды қалыптастыру т. б.

Шығармашылық сабақтардың өткізу оқушының танымдық іс-әрекетін арттырудың құралы, сапалы білім берудің шарты, оқу үрдісін ұйымдастыру факторы, оқытудың жекелік бағдары болып табылады.

Оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытуда сыныптан тыс жеке ұжымдық жұмыстар ұйымдастырудағы: шығармашылық ай, пәндік апталықтар мен ғылыми апталық, жобалар, пәндік үйірмелермен факультатив сабақтарының маңызы зор.

Барлық жұмыстар оқушылардың қалауы бойынша жүргізіледі, оған әртүрлі сынып оқушылары қатыстырылуы мүмкін. Осындай жүргізген жұмыстар арқылы оқушылар өздерінің әртүрлі танымдық және шығармашылық сұраныстарын қанағаттандырады. Сонымен қатар мектеп ішіндегі оқушылардың арасынан дарынды балалардың шығуына ықпал етеді.

Оқушының дарындылығының дамуы, қабілетінің ашылуы көбінесе мұғалімнің кәсіби біліктілігіне, және оның тұлғалық қасиетіне байланысты екені анық.

Жаңашыл педагогтер оқушының жеке тұлғалық абыройын барынша құрметтеуге, оның шығармашылық қабілеттері мен бейімділіктерін, өздігімен ойлау қабілетін дамытуға, жағымды эмоционалдық педагогикалық үдерісті қалыптастыруға бағытталған ізгіліктік стратегиясымен сипатталады.

Бастауыш мектеп – оқушы тұлғасы мен санасының дамуы қуатты жүретін, ерекше құнды, қайталанбас кезең. Сондықтан бастауыш білім үздіксіз білім берудің алғашқы баспалдағы, қиын да жауапты іс. Оқытудың әртүрлі технологиялары сарапталып, жаңашыл педагогтардың іс-тәжірибесі зерттеліп, мектеп өміріне енуде. Қазіргі заманның талабына сай болу және жаңа формация мектебінде жұмыс істеп жүрген педагогтардың алдында тұрған проблемаларды шешу негізгі мақсат болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. ҚР Білім туралы Заңы. – Астана, 2004.

2. Назарбаев Н. Ә. Біздің халқымыз жаңа өмірге бейімделуі керек // Егемен Қазақстан, 31 тамыз, 2000 ж.

3. Бабаева Ю. Д. Динамическая теория одаренности. Основные современные концепции творчества и одаренности. – М. 1997.

4. Тұрғынбаева Б. А. Дамыта оқыту технологиялары. – Алматы, 2000.

ҚАЗАҚ ТҮЛІ САБАҒЫН ДИДАКТИКАЛЫҚ ОЙЫНДАР АРҚЫЛЫ ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Жапабаев А.С.,

Алишымбекова Н.М.,

№66 ЖББОМ, Қарағанды қаласы

Қазіргі ғылыми- техникалық жедел дамуға, ақпараттардың жан-жақты өрістеуіне қарай бағдарламаларды күрделендіре отырып сауаттылыққа үйрету-баланың интеллектуалдық, психикалық, физикалық, мүмкіндіктерін ескеріп, оқу-тәрбие үрдісінің сапасын жақсартатын ғылыми-әдістемелік жаңа, тиімді технологиялармен қарулану қажет.

Н.Ә. НАЗАРБАЕВ.

XXI ғасыр – ғылым ғасыры болып табылады. Сондықтан жас ұрпаққа, жас буынға жаңаша білім беру жолында түбегейлі мәселелер жүріп жатыр. Оның ішінде жеке тұлға, яғни дарынды,

шығармашылық тұлға қалыптастыру білім мен тәрбие берудегі мемлекеттік істің ең маңыздысының бірі. Бүгінгі таңда болашақ ұрпағымызды білімді, мәдениетті, саналы етіп тәрбиелеуде қазақ тілін оқыту мәселесі үлкен маңызға ие болып отыр. Осы орайда егеменді еліміздің білім беру жүйесінде әлемдік деңгейге жету үшін жасалынып жатқан талпыныстар оқытудың әр түрлі тәсілдерін қолдана отырып, терең білімді ізденімпаз, барлық іс-әрекетінде шығармашылық бағытұстанатын сол тұрғыда өз болмысын таныта алатын жеке тұлға тәрбиелеу ісіне ерекше мән берілуде. Еліміздің ұлттық саясатының басты бағдарламаларының бірі ата-ана тілінде таза сөйлеу, ұлт тарихын, мәдениетін құрметтейтін ұлтжанды азамат тәрбиелеу. Қазақ тілін оқыту процесінде тілді дұрыс қолдану, ауызша сөйлеу, сауатты жазу, мәнерлеп оқу өте маңызды. Ол көп кәсіби шеберлікті талап етеді. Қазіргі таңда жалпы орта білім беретін мектептерде қазақ тілі пәнінің берілу сапасына заман талабы артып отырғаны мәлім. Қазіргі жас ұрпақ өз Отанына адал қызмет ететін, талабы мен білімі жоғары, өз ортасын жарып шыға алатын, әлемдік өркениетке ұмтылған, мемлекеттік тілді жетік меңгерген маман болуы қажет. Қазақ тілін оқытудың сапасын арттыру мұғалімдердің оқыту әдістерін ұтымды қолдануына, таңдауына байланысты. Оқыту әдістерін таңдау мен қолдану педагогиканың міндеті болып қалмай, оны сабақ барысында жүзеге асырудың жолдарын іздеу қажет. Қазақ тілі мен әдебиетін оқыту әдістемесінің негізін қалаушылардың бірі, ғалым-ағартушы Ахмет Байтұрсынұлы «Қай әдіс жақсы» деген мақаласында әдіс туралы үлкен мәселенің бетін ашып, дәлелді, нақты түрде тұжырымдап береді. «Әдіс деген қатып семіп қалған догма емес», деп айта келе, одан әрі ойын былай сабақтайды: «Жақсы дерлік те, жаман дерлік те бір әдіс жоқ. Әдіс керектіктен шығатын нәрсе. Әдістің жақсы-жаман болмағы жұмсалатын орынның керек қылуына қарай... Әдістің де озығы бар, тозығы бар, әрбір ұлт тіліне лайық-лайықсызы бар, қолайлысын таңдап алу күрделі іс»-деп түйін жасайды. Ғалымның жоғарыда келтірілген пікірінің күні бүгінге дейін өзектілігі жоғары және ғылыми әдістемелік, тәрбиелік, тәлімдік мәні зор екенін байқаймыз. Қазақ тілін оқыту әдістемесі – қазақ тілін оқытудың тиімді жолдары мен тәсілдерін, қазақша дұрыс сөйлеу, сауатты жазудағыларын қалыптастырудың әдіс-тәсілдерін түсіндіретін, қажеттілігін баяндайтын педагогикалық ғылым болып табылады. Осы мәселені іске асыру барысында жалпы білім беретін мектептерде қазақ тілін жаңаша әдіс- тәсілдермен, технологиялармен оқыту жолдары басты назарда. Уақыт талабына қарай әдістеме ғылымының бір ерекшелігі- тілді үйретудің жаңа технологияларын тәжірибеде кеңінен қолданудың тиімді тұстарын пайдалану.

Бүгінгі таңда болашақ ұрпағымызды білімді, мәдениетті, саналы етіп тәрбиелеуде қазақ тілін оқыту мәселесі үлкен маңызға ие болып отыр. Қазақ тілін оқыту процесінде тілді дұрыс қолдану, ауызша сөйлеу, сауатты жазу мәнерлеп оқу өте маңызды. Ол мұғалімнен көп кәсіби шеберлікті талап етеді. Ең алдымен оқушы өз ана тілін жетік білуі керек. Егер ол өз тілін жетік білмесе, оған қазақ тілін үйрету, яғни, тілді меңгерту өте қиынға соғады. Әдістеме ғылымы әрқашан білікті мамандардың өзіндік сабақ беру шеберлігімен дамып, жаңарып отырады. Яғни, әдістеме көп жылдар бойы ұстаздық қызметтегі тәжірибемен күнделікті сабақ беру процесімен тығыз байланысты. Өз мамандығын шын сүйетін, өзі оқытатын пәнін жақсы көретін мұғалім әрбір сабағын ерекше дайындықпен және үнемі ізденіс үстінде жүргізеді. Оқушылардың ынтасын арттыру, пәнге қызығушылығын дамыту, білімді берік те саналы жеткізу жолында жаңаша әдіс-тәсілдерді ізденіп қолданады. Қазіргі кездегі қоғамдағы өзгерістер білім беру жүйесіне де ықпал ететіні сөзсіз. Мұғалімге білімді біржақты формада емес, оқушылардың оқуын басқару, бағыт-бағдар көрсетіп, жол сілтеп, кеңес беріп отыру қызметін жүктейді. Қазақ тілі пәні бойынша оқушы ереже немесе ұғымдар анықтамасын тек жаттап алғаннан гөрі, оларды іс-жүзінде саналы түрде қолдана алуы қажет. тілін оқытуда дидактикалық ойындарды пайдаланудың маңызы зор. Ол оқушылардың лидерлік қабілетін жетілдіріп, өз пікірін дәлелдеуге, сыныптастарымен еркін пікірлесуіге ықпал жасайды. Оқушылардың танымын кеңейтіп, ойлау қабілетін, ізденімпаздығын, еңбекқорлығын жетілдіруге, олардың сөздік қорын дамытуға ықпал етеді. Жалпы педагог ғалымдар ойындарды оқыту үрдісінде қолдану мәселесіне ерекше көңіл аударып келеді. Ойын-бала шығармашылығы. Ол баланың қиялынан туындайды, дамиды. Ойын түрлері- белгілі бір білімді, іс-әрекетті үйретуші тәсіл.

Қазақ тілі сабағында дидактикалық ойындарды қолдану жолдарын қарастырып, әдістемелік негіздерінің қалыптасуына А. Байтұрсынов пен М. Жұмабаев ерекше үлес қосқан. Бұл мәселеге айрықша көңіл аударған әдіскер-ғалымдар Ә. Нағашыбаев, Қ. Молдабек т.б. еңбектері жан-жақты қарастырылады. Дидактикалық ойындар- оқушылардың сабаққа белсенділігін арттырып, олардың

ойлау қабілеттерін дамытатын ойын әдісінің бір тәсілі. Дидактикалық ойындар арқылы қазақ тілін меңгерту барысында оқушылардың сөйлеу мәдениетін жетілдіруде, тілдік қарым-қатынасқа еркін түсуін дамытуға басты назар аударылады. Бұл оқушыларға тілдің фонетикалық, лексикалық және грамматикалық заңдылықтары мен ережелерін үйретумен қатар, олардың сөйлеу мәдениетін жетілдіру мақсатында туындайды. Сондықтан қазақ тілін дидактикалық тапсырмалар арқылы меңгеру барысында мынадай негізгі талаптар ескерілуі қажет:

1. Оқу жоспарына сай дидактикалық тапсырмаларды қолдану жолдары;
2. Дидактикалық тапсырмалардың дамытушылық әсерінің себептері;
3. Оқушылардың мұғаліммен және өзара қарым-қатынасқа түсу формалары;
4. Дидактикалық тапсырмалар арқылы тілдік материалдарды игерту әдіс-тәсілдері;
5. Дидактикалық тапсырмаларды оқушылардың танымдық, білімдік, шығармашылық қабілеттерін жетілдіру дәрежесіне қарай дұрыс таңдай білу жолдары;
6. Оқушылардың сөйлеу мәдениетін жетілдіру жолдары;
7. Дидактикалық тапсырмалар арқылы оқушылардың сабаққа деген қызығушылықтарын туғызу жолдары;
8. Қазақ тілі заңдылықтары мен ережелерін дидактикалық тапсырмалар арқылы меңгерту оқушылардың білімін тереңдетуге, тіл мәдениетін жетілдіруге септігін тигізетіндігі.

Демек, дидактикалық ойындар оқушының ынтасын, танымын, шығармашылық дербестігін дамытады. Оқыту үрдісінде ойындар арқылы оқушылардың белсенділігі мен іс-әрекеті артады. Оқушыларға сапалы білім беру мақсатында олардың оқуға деген қызығушылығы мен ынтасын дидактикалық ойындарды дұрыс іріктеп қолдану мұғалімнің шеберлігіне байланысты.

Дидактикалық ойын түрлерін төрт түрге бөліп қарастырамыз:

- Тапқырлық
- Ізденімдік
- Рөлдік
- Іскерлік

Тапқырлық ойындар - оқушылардың логикалық ойлауын қалыптастыратын, әрбір тапсырмада жауаптардың нұсқалары берілген, соның арасынан дұрыс жауапты табуды қажет ететін ойын түрі. Тапқырлық ойындар өтілген сабақты түсіндіруде, жаңа сабақты бекітуге, яғни ғылыми ақпараттарды ұғындыруда қолданады. Бұл ойынның өзіндік ерекшелігі: мұнда тапсырмалардың дайын жауаптары беріліп, оқушылар игерген білім деңгейлеріне қарай тапсырманы орындауы қажет. Ол оқушыларды тез ойлауға, тапқыр болуға дағдыландырады. Сонымен тапқырлық ойындар барысында оқушылар зейінмен, ұшқыр оймен, зерек көңілмен сабақты көңіл қоя тыңдап, берілген білім мен дағдыны қалыптастырады.

Ізденімдік ойындар – оқушыларды өздігінен ойлауға, меңгерген білімін жүйелеп, жинақтауға, жаңа білімді меңгерту барысында белгісізді іздеуге дағдыландыратын ойын түрі. Ізденімдік ойындарға: жұмбақтар, сөзжұмбақтар, жаңылтпаштар, метаграммалар, сканвордтар, жаңылтпаштар, сөзжұмбақтар жатады. Ізденімдік ойындарды қазақ тілі сабағында жаңа материалдарды өту кезінде қолданған тиімді.

Іскерлік ойындар – оқушылардың түрлі жағдаятта дұрыс сөйлеуін қалыптастыратын, диалогтық және монологтық сөйлеу үлгілерін жетілдіретін, көшбасшылық қабілеттерін дамытатын ойын түрі. Ол ойындар барысында оқушылар шығармашылық жұмыс істеуге және дұрыс шешім қабылдауға үйренеді, басқа жолдастарының сөзіне дұрыс қарауға, олардың пікірін бағалауға төселеді. Іскерлік ойындар оқушылады дұрыс шешім қабылдауға үйретеді. Сонымен қатар шәкірттердің сөйлеу мәдениетін жетілдіруді, әдеби сөйлеу дағдыларын қалыптастыруда кеңінен пайдаланылады.

Рөлдік ойындар – оқушылардың шығармашылық ойлау қабілетін дамытады, сабақ үрдісін жандандырады, тілді үйренуге деген қызығушылығын арттырады. Сонымен рөлдік ойындар басты қызметі-шынайы, дайындықсыз сөйлеуге қажетті ахуалды туғызу. Тіл үйренушілер сөйлеу жағдаятына ене отырып, тілді қатынас құралы ретінде пайдалануға ұмтылады. Рөлдік ойындарды мынадай кезеңдерге бөлуге болады:

1. Ойынның мақсаты мен тілдік материалдың мазмұнын анықтау (Қандай тілдік материалды қолдануды көздейді? Қандай сөйлеу мақсатын орындауға бағытталады?);
2. Ойын сценарийі құру;

3. Рөлге бөлу.

Адам өмірінде ойын әрекеті төмендегідей қызметтер атқарады:

- Ойын-сауық(бұл ойынның негізгі қызметі ойнату, қанағаттандыру, қызықтыру)
- Қатысымдық(қатынас диалектикасын меңгеру)
- Болжамдық(әдеттегі мінез-құлықты анықтау, ойын барысында өзін-өзі тану)
- Ойын арқылы емдеу, басқа қызмет түрінде пайда болатын әртүрлі қиындықтарды жеңу
- Өзін-өзі көрсете алу(қабілеттің және жасырын мүмкіндіктердің көрінуі)
- Халықаралық қатысым(барлық адамдарға бірдей әлеуметтік – мәдени құндылықтарды меңгеру).

Қазақ тілі сабағында дидактикалық ойындарды қолдану әдістемесінің тиімділігін ескере отырып, мынадай қорытындыға келуге болады:

1. қазақ тілін дидактикалық ойындар арқылы оқытқанда мектепте берілетін білім мазмұны тереңдеп, оқушылардың пәнге қызығушылықтарын арттыруға мүмкіндік туады;

2. Дидактикалық ойындарды қолдану арқылы оқушылардың тіл мәдениетін, сөздік қорын жетілдіруге болады;

3. қазақ тілі сабағында қолданылатын ойындардың ұтымды түрлерін іріктеу және тиімді әдістерді анықтау сабақтың сапалы өтуін қамтамасыз етеді.

4. Тақырыптық ойындар бағдарлама бойынша орындалып, лексикалық, грамматикалық, тілдік материалды, ғылыми қағидаларды қызықты мысалдармен жүйелі түрде өткізуге ықпал етеді.

5. Ізденімдік ойындар арқылы оқушылар тапсырмаларды өздері шешуге дағдыланып, өзіндік пікірлерін айтуға, дәлелдеуге үйренеді.

6. Рөлдік ойындар оқушылардың шығармашылық ойлау қабілетін дамытады.

7. Іскерлік ойындар оқушылардың дұрыс сөйлеуін қалыптастыруға зор ықпал етеді.

Оқу процесінде дидактикалық ойын түрлерін қолдану- бүгінгі күннің өзекті мәселесі. Сабақ барысында ойын түрлерін тиімді пайдалану оқушылардың ынтасын арттырып, сабаққа деген қызығушылығын дамыта түседі. Сондықтан әрбір мұғалім заман талабына сай оқушылардың білімін тереңдету үшін, тілге деген қызығушылығын арттыру үшін көп еңбек етуде. Ұрпақ тәрбиелеу мәселесі- қоғамда дамуының талабына қарай өзгеріп, дамып, жетіліп отыратынын ескерсек, оқушыларға тек пәнді игеріп қана қоймай, оны болашақта қажетіне жарата алатын, мемлекеттік тілді жетік меңгерген жан-жақты дамыған тұлға ретінде тәрбиелеуге мән берілуі қажет. Оған жету үшін білім беру үрдісіне оқытудың тиімді технологияларын енгізу, сол арқылы оқушының шығармашылық ойлауын, рухани дамуын, интеллектуалдық өсуін қалыптастыруымыз қажет деп ойлаймыз. Тіл- қоғамдағы өте қажетті қатынас құралы болғандықтан, ол жауапсыздықты, немқұрайлықты көтермейді. Тіл біздің өткеніміз ғана емес, бүгініміз, ертеңіміз және болашағымыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1) Арсенова Т.В «Рөлдік ойындар»; А.Архисема, 2007 ж
- 2) А.Байтұрсынов «Тіл тағылымы»: А.Ана тілі, 1993 ж
- 3) Жақсылыкова Қ «Қазақ тілі әдістемесі», А, 2007, №4
- 4) Құрманова Н «Қазақ тілін дамыта оқыту» Астана, 2007 ж

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ БӘСЕКЕЛЕСТІК ОРТАҒА САЙ КӘСІБИ БІЛІКТІ, ПОЛИМӘДЕНИЕТТІ МАМАН ДАЙЫНДАУ

*Жахметова Б.К., қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің оқытушысы,
Ә.Мусин атындағы Балқаш гуманитарлы-техникалық колледжі*

Бүгінгі таңда еліміздің Президенті Н.Назарбаев отандық білім берудің алдына жоғары талап қойып отыр. «Халықтың кемеліне келіп өркендеуі үшін, ең алдымен азаттық пен білім керек» деп көрегендікпен Шоқан Уәлиханов айтқандай, білім беру жүйесінде оқытушыларға қойылатын басты талаптардың бірі — өмірден өз орнын таңдай алатын, өзара қарым-қатынаста өзін еркін ұстап, кез-келген ортаға тез бейімделетін, кәсіби білімі мен білігін көрсете алатын, өз ойы мен пікірін

айта білетін полимәдениетті жеке тұлға қалыптастырып, бәсекеге қабілетті маман дайындау.

Білім берудің маңызды стратегиялық міндеті – бітіруші түлектердің біліктілік сапасын, лингвистикалық білімін жетілдіру, ең негізгісі мемлекеттік, ана тілі және шет тілдерін меңгеруді қамтамасыз ету болып табылады. Өйткені, заман талабына сай жеке тұлғаны көп мәдениеттілікке, бәсекеге қабілеттілікке қалыптастырудың негізі, білім беруді жетілдірудің басым бағыттары болып табылады. Жаңа заманда Қазақстанның бағыт-бағдарын айқындайтын ішкі және сыртқы саясат ағымындағы бүкіл қоғам болып жұмылатын іс-әрекеттің бірі – мемлекеттік тілдің мәртебесі. Отанға деген сүйіспеншілік, белсенділік және өзге отандас ағайындармен сыйласымдылық, көптілділік, қазақ тілінің рухани айбарының болмыс-бітімі – шоқтығы биік құндылықтар. Білім беру жүйелеріне бағытталған қандай реформа болмасын ол ұстаз арқылы жүзеге асады. Бүгінде ұстаз қасиетті міндетін атқара отырып, білім беруді одан әрі ізгілендіру, жеке тұлғаны қалыптастыруда озық, жаңғыртылған әдістемелік жүйені меңгеру, әлемдік білім беру кеңістігіндегі ел дамуына оңтайлы ізгі қадамдарды игеру сияқты жаңа талаптарға сәйкес істерді жүзеге асыруға бет бұрды.

Қазақ тілі – мемлекеттік мәртебемізді, ұлттық қабілетімізді, тәуелсіздігімізді танытатын басты тұғырымыз. Қазақ тілі – қазақ ұлтының тағдыры. Сондықтан біздің басты мақсатымыз – қазақ тілін жоғары деңгейде меңгерту, үйрету. Қазақ тілін оқыту – қиын да қызық жұмыс. Қазіргі кезде қазақ тілін оқытатын мамандарға қойылатын талап - инновациялық технологияларды тиімді қолдана отырып, сапалы білім беру, кәсіби дағды- шеберліктерін, таңдаған мамандығына деген құрмет сезімдерін қалыптастыру. Технология – қандай да бір істе, өнерде қолданылатын жүйенің, тәсілдердің жиынтығы, дидактиканың жүйенің құрамдас бөлігі. Инновациялық оқыту дегеніміз – қазіргі кезеңде әлеуметтік, мәдени ортадағы білім беру әрекетінің нәтижесі. Оқытудың тиімді әдіс – тәсілімен, қазіргі заманауи технологияны меңгерту – әр ұстаздың міндеті. Бүгінгі оқыту жүйесінде әртүрлі жаңа технологияларды пайдалану тәжірибеге еніп, оң нәтижелер беруде. Бұлар болашақ маманның жеке қасиетін аша отырып, зияткерлік, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және басқа да көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі.

Ұстаз үшін ең басты мәселе – оқыту әдісін дұрыс таңдау. «Сабақ беру – үйреншікті жай шеберлік емес, ол үнемі – жаңадан – жаңаны табатын өнер», - деген Жүсіпбек Аймауытовтың сөзі қазіргі уақытта өз құндылығын жойған жоқ. “Жүз рет естігеннен, бір рет көрген артық” деген сөздерді ескере отырып, сабақтарымызда мүмкіншілігіне қарай бейне, аудио кондырғылар мен теледидарды, компьютерді, мультимедиялық проекторларды пайдаланып отырса, оқытушының ұтары мол болады деп ойлаймын. Тек оларды тиімді, жүйелі түрде қолдану оқытушының шеберлігіне байланысты әрқилы жүзеге асырылуы мүмкін. Мысалы, қазіргі қазақ тілі пәнінен «Сөйлемдегі оқшау сөздер, олардың түрлері» тақырыбында өткізген ашық сабағымда мультимедиялық слайдтар, бейнероликтер, аудиожазбалар қолдандым. Ақпараттық технологияларды пайдаланудың артықшылықтары:

- студенттің пәнге деген жеке қызығушылығын оятады;
- тақырып шеңберінде немесе белгілі бір уақыт аралығында айтылуға тиіс мәліметтер көлемін ұлғайтады.
- оқыту жүйесінің көп деңгейлігінің жетілуі олардың тарамдалуы мен оқу материалының сапасын арттырады.
- танымдық қабілеттілігін қалыптастырады;
- этнопедагогикалық, патриоттық тәрбие береді;
- студентті шығармашылық жұмысқа баулиды;
- оқытушының уақытын үнемдейді;
- қосымша мәліметтер береді.

Педагогтық іс-тәжірибемде “Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту” технологиясын жиі қолданамын. Мұнда әр студенттің ойы шыңдалып, өз даму деңгейіне сай жетістіктерге жетуге болады. Сын тұрғысынан ойлау жобасы мынандай үш құрылымнан тұрады:

- қызығушылықты ояту;
- мағынаны тану;
- ой-толғаныс.

Бұл технологияда бұрынғы білім мен жаңа ұғым ұштастырылады. Ал, соңғы кезеңде студент өз шығармашылығынан қабілетін таныта алады.

“Қызығушылығын ояту” кезеңінде алдыңғы өткен тақырыпты тексеру мақсатында «Ой қозғау» сұрақ –жауап өткізу арқылы студенттің білім деңгейін қадағалап, жаңа сабақты бастар алдында “Топтастыру” стратегиясы арқылы студенттермен бірлесе отырып жұмыс жүргіздім. Сабақтың қай құрылымында болмасын оқытушы осындай стратегияларды қолданғанда “Мен не ұтамын?” және “Студент не ұтады?” деген сұрақтарды есінен шығармауы керек. “Мағынаны тану” кезеңінде студенттің топқа бөлу арқылы сұрақтар дайындап, оны “Кубизм” стратегиясы арқылы жүзеге асыруға болады. Сұрақтар үш деңгейде әзірленеді. Дайындалған сұрақтарға студенттер жауап бере отырып, бұл сұрақтар студенттердің деңгейіне сай топтастырылған.

Студенттердің білім, білік деңгейлерін көтеру үшін «Сатылай кешенді талдау» технологиясының маңызы зор. «Сатылай кешенді талдау» - студенттерге білімді ғылыми негізде сатылай, жүйелей меңгертіп, оларға ұлттық құндылықтарды бағалап, қолдана білуге машықтандыратын оқыту. Бұл әдіс арқылы білімді белгілі бір көлемде беріп, қажетті шеберлік пен дағдыны қалыптастырумен шектелмей, баланың жалпы тұлғалық дамуына ойлау, есте сақтау, қиялдау, елестету сияқты танымдық-психологиялық қасиеттерінің жақсы үйлесім табуына да септігі тиеді. «Талдау», «Қолдан», «Ізден, зертте» кезеңдерінде тіл білімінің әр саласынан өткен меңгерген теориялық білімдерін практикалық тұрғыдан талдап, саралап көрсетеді. Сабақтың «Ой толғаныс» кезеңінде «Еркін жазу» стратегиясын қолдану өте тиімді. Сабақта Елбасымыз Н.Назарбаевтың «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» Жолдауынан алынған үзіндіні оқу барысында, «Мәңгілік ел» идеясы негізінде «Нұрлы жол – нұрлы білім» тақырыбында ойтолғау жазды. Эссе жазу арқылы ой жинақтап, тұжырымды қорытынды жасап, оны дәлеледеуге үйренеді, тілі тамиды, сөздік қоры молаяды.

Қазақ тілі пәнін - үш тілді үндестіре отырып оқыту – өмірден өз орнын таңдай алатын, өзара қарым – қатынаста , еркін ұстап, кез келген ортаға тез бейімделетін, кәсіби білімі терең, білім бәсекелестігіне қабілетті, еліміздің білім саласын дамытуға үлес қоса алатын, көптілді және көпмәдениетті құзіреттіліктерді игерген полимәдениетті жеке тұлға қалыптастыруға ықпал етеді. Осы мақсатта сабағымда қазақ тілін орыс және ағылшын тілдерімен байланыстыра оқытамын. Мысалы: қаратпа сөз – обращение - ағылшын тілінде аталуына байланысты ситуациялық ойын түрінде жүргіздім.

Болашақ маманның кәсіби шеберліктерінің қалыптастыруына үнемі бағыт беріп, педагогикалық практикамен ұштастырамын. Әр сыныптың «Қазақ тілі» оқулығына әдістемелік талдау жасатамын. Осы оқшау сөздер тақырыбын практикада қалай өткізуге болатыны жайлы 4 курс студенттері шеберлік сабақтарын ұсынды. 3-сыныптың «Қазақ тілі» оқулығына жасалған электрондық оқулықтың тұсаукесері ұсынылды.

«Түйсік болып, қансаң білім нәріне, жетер қолың ой-тілектің бәріне» - деп, Жүсіп Баласағұни айтқандай, «Не білдім? Не үйрендім? Нені білгім келеді? деген сұрақтарға жауап беру арқылы сабақты қорытындылауға болады.

XXI ғасыр – ақпараттандыру ғасыры». Заман талабына сай қазіргі таңда педагогтан өз пәнінің терең білгірі ғана болу емес, теориялық, нормативтік – құқықтық, психологиялық – педагогикалық, дидактикалық – әдістемелік тұрғыдан сауатты және ақпараттық компьютерлік технология құралдарының мүмкіндіктерін жан –жақты игерген ақпараттық құзырлығы қалыптасқан маман болуын талап етуде.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Әлмұханова Г. «Бастауыш сыныптарға арналған әдістемелік жинағы» Алматы, 1991.
2. Байтұрсынов А. «Тіл тағылымы» -Алматы: Ана тілі.1992.
3. Бейсенбаева А. Пәнаралық байланыс негізінде оқу процесін ұйымдастыру.Алматы. Республикалық баспа кабинеті,1995.
4. Қараев
5. Қойшыбаева А. «Бастауыш мектепте қазақ тілін оқыту әдістемесі » А.1996.
6. Өстеміров К. «Қазіргі білім беру технологиясы». Алматы, 2004.
7. Оразахынова Н. Сатылай кешенді талдау технологиясының ғылыми – әдістемелік негіздері. – Алматы, 2007.
8. Өстеміров К. «Қазіргі білім беру технологиясы». Алматы, 2004.
9. Педагогика мәселелері. 2009.

10. Тұрдалиева Г.Ж «Бастауыш сыныптарда қазақ тілін оқыту» А.2007.
11. 2 - 4 сыныптарына арналған Қазақ тілі оқу бағдарламасы.

КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ ОҚУ САУАТТЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ

*Исина Г.А.,
Мәди Бәтиұлы атындағы
№44 жалпы орта білім беретін мектебінің
қазақ тілі мен әдебиет пәні мұғалімі
Қарқаралы қаласы*

Оқу сауаттылығын қалыптастыру – мектепте оқушыны оқытуда өзекті міндеттерінің бірі. Бүгінгі күні оқушылар да ересек адамдар да көркем әдебиеттерді оқи бермейді. Бұл қазіргі кездің үлкен мәселесі деп те айтуға болады. Кітап оқымаған адамның ой-өрісі де, ақыл-парасаты да төмен болатыны белгілі. Оқыған күннің өзінде шытырман оқиғалар, әзіл-оспақтар, қиял-ғажайыптар, сықақ, қорқынышты оқиғалар, күлдіргі әңгімелерді оқуға ғана қызығушылық танытады. Ал өлең-жыр және әдеби шығармаларды оқитындар саны аз деуге болады.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, оқуға деген ынталары балалардың есеюіне байланысты төмендейді. Жалпы оқушылардың кітап оқуға деген құлшылықтарының төмендеу себептері:

1. Ақпарат құралдары әсерінің артуы (теледидар, интернет желісі, ғаламтор);
2. Жағдайы төмен отбасылар санының өсуі;
3. Ата-аналардың жұмысбастылығы.
4. Оқу дағдысын дамытуды нақты қолға алынбауы.
5. Балалардың оқуға деген ынтасының төмендігі.
6. Кітап дүкендерінде кітап бағаларының қымбаттығы. (әрбір отбасының сатып ала беруге мүмкіндігі және қызығушылығының төмендігі)
7. Кітапханаларда балалар дүниетнымына жақын кітап қорының аздығы.
8. Жалпы қоғамда түрлі ортада оқыған кітаптарын насихаттау, кітапханаларда, мектептер, жатаханалар, жұмыс орындарында кітап оқу жұмыстарының ұйымдастатырылмауында.

Бүгінгі күні адамдарды оқуға деген қызығушылығын ояту, оқуға тартушараларын қолға алу қажеттілігі туындауда.

Мектебімізде «Оқу шаттығы – әлеуметтік педагогикалық» жобасы іске асырылып келе жатыр. Осы жобаның негізінде мектеп оқушыларының оқу сауаттылығының артуына көркем әдебиеттің өзіндік әсерін зерделеуге баса назар аудардым. Бастауыш сыныпты бітірген оқушылар оқу жылдамдығын толық меңгеріп шығады. Бірақ толық аяқталады деп айту қиын. Кейбір баяу оқитын оқушылар тіпті оқуға қалыптаспай да келіп жатады. Оның түрлі себептері бар. Оқушы үлгеріміне әр түрлі жағдайлар әсер етеді. Соның ішінде ең күшті орын алатыны - баланың оқу жылдамдығы. Егер оқушы нашар оқыса, оның оқуға ынтасы өзінен - өзі төмендейді, үлгермейді. Әдетте кім тез оқыса, сол көп оқиды, көп оқыса, көп біледі. Оқу жылдамдығы артқан сайын, есте сақтау қабілеті де, ынтасы да арта түседі. Ой –өрісі де кеңі түседі, оқу үлгерімі де, жазу сауаттылығы да жақсарады. Егер оқушылардың түсініп оқуын үнемі бақылап, қателерін дер кезінде түзетіп отырса, сөздік қорының өскенін, оқығанда сөз санының артқанын, түсініп оқуы ілгерілегенін бағалап отырса, оқушының да ынта жігері арта түсетіні, өзіне деген сенімі нығая түсетіні белгілі. Көкейімдегі мазалаған сұрақтардың жауабын іздеу үшін практикама нәтижесін көрсететін мақсатты жұмыс жүйесін енгізуді, эксперимент жүргізуді жөн көрдім. Оқушымен бірлесе отырып сауалнама жүргіздік. Ондағы мақсат түрлі болды. Алдымен оқушыларға жақсы көретін жазушысы, ұнататын кітабы, жанры, кітапханаман байланысы, өзіне бөгет жағдайларды сауалнама жүргізу арқылы анықтадық. Содан кейін бастауыш сыныптан келген оқушылардың оқу жылдамдығын көркем әдебиетке қызығушылығын арттыру арқылы өсірудің жолдарын қарастырдым. Жұмыс орта буын оқушыларымен оқу барысында іске асырылды. Оқушы қызығушылығына әсер ететін дәйектерді іздеу, қолданған әдіс-тәсілдердің оқушыға әсерін, сөздік қорының, минутына оқыған сөз санының өсу-кему динамикасын қадағалау, есеп жүргізу сияқты жұмыстарды жүйелі әрі мақсатты жүргізіп

отырдым.

Түсініп оқу барысында алған түрлі ақпараттарды қабылдауы және дұрыс түсінуі, қажетті жағдайда есіне түсіріп, орынды қолдана алуы оқушының сабақ барысында әрекетінен байқалады. Ауызша тілінің дамуы, ойы нақты түсінікті толық жүйелі жеткізе алуы оқушының көркем әдебиетті қызыға оқуының нәтижесінде пайда болады. Бүгінгі күні интернет желісі, ғаламтор оқушының қызығушылығын әдеби кітаптан алшақтатып жібергендей. Бұған ата-ананың да қадағалауының төмендігінің әсері барын жоққа шығара алмаймыз. Оқушының көркем әдебиетті оқуына қызығушылығын арттыратын бірден бір тұлға - қазақ тілі мен әдебиет пәні мұғалімі.

Орта буын оқушыларын көркем әдебиетті оқуға төселдіру жолдары 3 кезеңдеіске асырылады:

I кезеңде Іске асыру жағдайларын талдау, қажеттілігін бағалау.(мақсатын,нәтижесін, кедергілерін анықтау, зерттеу әдіс-тәсілдерін іріктеу, сауалнамалар жүргізу, оқырмандық қабілеттерін анықтау.

II кезең Іске асыру. Оқушыларды өздігінен бақылау күнделігімен жұмыс жасау, осу-кему мониторингін жүргізуге машықтандыру,ата-аналарымен тікелелей байланыс орнату.

III кезең Нәтижелерін сараптау

Сыныптың деңгейінің өзгерісін анықтау; әдістемелік құрал жобасын ұсыну;

(Орта буын оқушыларына арналған оқу техникасын арттыру жұмыс дәптері үлгісі)

Жылдың басында алынған сауалнаманы жыл соңымен салыстырмалы қарастырдым. Повесть, ертегілер, поэзия, шағын өлеңдер оқитын оқушы саны артқаны байқалды. Ал себептері мен салдарлары жыл басымен салыстырғанда оқушының ой-өрісінің, өзіне бақылау жасай алуы, кемшіліктердің орнын толтыра алуы, себептерін анықтап түзету жұмыстарын жасай алу, өзіне сенімділігі артқанын байқауға болады.

Кейбір оқушының мәтінмен жұмыс жасау барысында кездесетін кемшіліктерінің айқындалуы да себепін тигізді:

- оқушы әр түрлі ақпараттармен өздігімен жұмыс істей алмайды;
- оқығаны бойынша өз ойын жеткізе алмайды;
- оқығанын мазмұндауда кедергілерге ұшырайды;
- өзіндік ойын қысқа да нақты жеткізе алмайды;
- іштей оқу, дауыстап оқуға қалыптаспаған;

Бұл оқушылармен қосымша жұмыс жүргізіліп отырды.

Оқушының оқу дағдысын (дұрыс, сауатты, түсініп оқу, оқығанын жеткізе білу, оқыған шығармасына өзінің қазқарасын білдіре алу,дәлелдер келтіре алу т.б.) қалыптастыру, әр түрлі әдіс-тәсілдерді қолдану арқылы оқушының басқа пәнге деген қызығушылығын арттырады. Білімінің терең әрі сапалы болуына, оқу техникасының жоғарылауына мұрсат береді, жоғары нәтижеге ұмтылуын қалыптастыру, қабілеттерінің ашылуына септігін тигізеді. Өз пікірін қоғамда кез келген ортада еркін әрі сауатты жеткізе алады.

Мысалы ежелеп оқитын оқушы мен шапшаң оқитын оқушыны салыстырайық.

Шапшаң оқитын оқушы

Оқығанда уақытты үнемдейді

Бір оқығанда түсінеді

Қызығушылығы артады

Сөздік қоры молаяды (өркем сөйлеуі артады)

Өзге пәннен оқыған мәтінді тез түсіну

арқылы сол пәнді меңгереді, қызығушылығы артады.

Сауатты болады

Қабілетті оқушы, жақсы оқитын оқушы шығады

Сонда қарап отырсаңыздар оқу дағдысын қалыптастырудың рөлі өте үлкен.

Оқу дағдысының қалыптасуына ата-ананың да рөлі зор.

Бастауыш сыныпта, орта буында(5-7-сынып) оқитын баламен үйде бірге отбасымен кітап оқу, оқыған шығармаларын бірге талдап, баласының оқуына зер салып, бақылау жүргізетін болса мұндай мәселелер кем де кем болушы еді. Ол үшін алдымен үйде баланы қызықтыратын әртүрлі жасқа арналған кітап қоры болу қажет. Сол мақсатта әр оқушының үйіндегі кітап қорын анықтау үшін

сауалнама жүргізіліп, кітап қорының төмендігі айқындалды. Проблеманы шешу мақсатында оқушыларды кітапханаға тарту жұмыстары қолға алынды. Әр оқушының мектеп кітапханасымен байланысының ай сайынғы мониторингі жасалды. Қызығушылығын арттырудың алғы шарты бала көркем әдебиетті оқуға әбден төселгенге дейін талап ету мен бақылау жұмысын үнемі үзіліссіз жүргізудің маңызы зор.

Әр оқушыға алдымен аңдатпа дәптерін бастауды талап еттім. Алдымен орта буын оқушыларына сабақтың қорытынды бөлігінде қысқа, оқушы жанына жақын мәтінді оқып, «менің ойымда қалғаны», «маған әсер еткен жері», «меніңше», «егер мен болсам...» деген сынды т.б тапсырмаларды мәтін мазмұны қажеттілігіне қарай әр сабақта өзгертіп сыныпқа ұсынып отырдым. Әр оқушы арнайы дәптер бастап, бір мезгілде тапсырманы орындайды. Соңынан бірнеше оқушы сұрақ төңірегінде өз ойларын жеткізеді. Оқушы төселгеннен соң өз бетінше орындауға бағыттадым. Апта соңында оқушылар оқыған шығармаларына «Ең ұнаған ертегім», «Ең әсерлі өлең шумақтары», «Мені қызықтырған оқиға» т.б оқушы қиялына әсер ететіндей сөз тіркестерін ұсынамын. Оқушының мұндайда жанып түсетінін байқау қиын емес. Таласа-тармаса өз ойларын ортаға салуға жанталасады. Бес саусақтың бірдей болмайтынындай сыныпта енжар отыратын топтар мұндайда үйде оқып қалыптаспағандықтан көркем әдебиеттері де, ертегілерді де оқымай келетіні таңғаларлық нәрсе емес. Осы кезде сыныптастарының ой еркіндігіне мүмкіндік беріліп, сыни тұрғыда өз көзқарастарымен оқыған шығармаларын талдап жатқанда мұндай топтағы оқушылардың қызығушылығы өзінен өзі оянады. Ол үшін мұғалім оқушының осындай кездерін қалт жіберіп алмай, дер кезінде бағалап, уақыт бөліп, қолпаштай білсе және бақылауды үнемі назарда ұстап отырса проблемалар болмайды. Алғашында ай бойы қызықты эпизодты дауыстап оқып, артынша төмендегідей кесте толтыруды ұсынып отырды.

1	2	3
Күні		Менің ойым
Мәтіннің тақырыбы	-----	
Авторы	-----	

Кестенің 3-бөлігіндегі көрсетілген тапсырманы мәтін мазмұнына, оқушы қалауына қарай өзгертіп отырдым. (меніңше,маған ұнаған себебі, жаным ашыды, көңіліме қонаған тұсы, егер мен болсам, есімде қалғаны.... сынды сөз тіркестерімен алмастырып отырдым. Сабақ барысында шығармашылық жұмыс орындалып отырды. Келесі кезеңі сатылай енгізіліп отырды. Оқушы мұғалім сыйын (тосын мәтін) осы кесте бойынша талдау арқылы орындап отырды. Одан соң оқушы өзі күнделікті кешкі уақытта 15-20 минутын өз қалауы бойынша кітаптар оқуға арнап, аңдатпа дәптерін ата-анасының бақылауы, қадағалауы, көмегіне жүгіне отырып орындауы талап етілді. Кестенің 3-бөлігін алғашында «не түсіндім, ойымда қалған сәт» тапсырмасын орындау арқылы жүргізілді. Қалыптасу кезеңінен откен соң аптаның әр сенбісінде әдебиет сабағында «10 минуттық оқу» әдісін енгізді. Онда арқайсысы өздеріне ұнаған көркем әдебиетті алып келіп қоңырау соғылған бетте өз беттерінше кітап оқуға кірісіп кетуді әдеткеайналдырды. 10 минуттан кейін 3-4 минуттай аңдатпа дәптеріменжұмыс орындалды. Бұл жұмыс дәстүрге айналды. Сыныпта белсенді оқушыға оқу шапшандығының өсу кемуіне бақылау жүргізу тапсырылды. Ондағы міндет:

- әр оқушының аңдатпа дәптерлерінің жүргізілу деңгейін қарау
- апта соңында жұмысына ауызша талдау жүргізу
- ай сайын жетекшімен бірлесе оқушының оқу техникасын тексеру
- өсу-кему мониторингін жүргізу
- нәтижеге қол жеткізуде кездескен қиыншылықтар мен олқылықтарға анализ жасап отыру;

Дәптермен жұмыс барысында оқушы өздігімен әрекет жасауға төселеді.Өз-өзіне бақылдау жасай алады. Сонымен қатар ата-анасымен бірлескен жұмыс түрін жүргізеді. Оқушы күнде кешкілік 15-20 минут қалаған кітабынан кез-келген мәтінді оқып, түсінгені бойынша аңдатпа дәптерін толтырады. Қызықты көркем әдебиеттерімен өзара алмасып отырды. Осылай бір апта өздігімен жұмыс жүргізеді. Аптаның соңында ата-анасы оқу техникасын тексеріп, аңдатпа дәптеріне тіркеп қояды. Осылай айдың соңына дейін жүргізеді. Жалпы оқушының бір айдағы оқу техникасының нәтижесі шығады. Оқушы нәтиже бойынша өсу-кему динамикасын шығарып қояды. Жазық бетке

Х және У координатасын О нүктесімен қиылыстырып, көрсеткіштер бойынша графигін жүргізеді. Осылайша әр айдың соңында көрсеткіштер бойынша диаграммасын жүргізіп отырады. Жыл соңында 9 айдың мониторингісін шығарады. Бақылаумен басшылық жасай отырып ай сайын есебі жүргізіліп отырды. Нәтижесінде екі жақты бақылау мен қадағалаудың әсерінен оқушы

- өзара бәсекелестікке түсуді, өз әрекетіне талдау жасай алуды үйренеді
- әдебиетке қызығушылығының ояңғанын байқамай қалады
- өзара кітап алмасу арқылы бауырмалдыққа
- сауатты жазуға, оқуға, түсінуге, тез оқып, тез түсінуге төселеді
- өз ойынеркін жеткізуге үйренеді.

Осы эксперименттік жұмыс нәтижесінде «Оқушылар мен мұғалімдерге арналған орта буын сынып оқушыларының оқу дағдысын жетілдіру жұмыс дәптерінің» үлгісі жасалды. Жұмыс дәптері 50-60 беттен тұрады. Алғашқы беті түсінік хат, онда жалпы шолу, дәптер мазмұнының күшті жақтары, қолдану алғышарттары нақты көрсетіліп жазылған. Негізгі бөлімінде практикаға арналған. Бір бет төрт күнге арналған, 265 күнге жоспарланған сызба мен кесте әзірленген. Осылайша жеті күннің тапсырмасы беріледі.

Жетінші күн тапсырмасынан кейін күні, 1 минутта оқыған сөз саны жазылып отырады. Қыркүйек айының тапсырмалары соңынан координата жазықтығы сызылады. Бұған ата-анасымен бірге апта соңында тексерген 1 минуттағы сөз саны түсіріліп мониторингісі жүргізіледі. Ай сайын мұғалім тарапынан тексеріледі. 4 рет ата-ана тарапынан тексерілген норма бойынша мониторингісі жүргізіледі. Ең соңғы бетінде тоғыз айдың сандық есебі жүргізілетін график салынады. Сонда үзбей ата-анасымен бірлесе бақылау жасалған жұмыс нәтижесі есебі өзінен өзі шығып тұрады. Жұмыс дәптерінің соңғы беттері ата-аналар мен оқушыларға арналған адамгершілікке бағытталған шағын мәтіндер топтамасына арналады.

Сонда оқушы

- өздігімен жұмыс жасауға
- өз-өзіне бақылау жасауға
- сыни көзбен қарауға
- ата-анасымен оқығанын талқылау барысында жақсы қарым-қатынасты қалыптастыруға
- жақсы мен жаманды айыруға
- өмірде түрлі жағдаяттарды өздігімен шеше алуға
- еңбекқорлыққа
- өзін жетілдіру арқылы өзге пәндегі мәтінді тез меңгеруге төселеді.

Осындай жүйелі жұмыс оқушыларға көркем әдебиетті оқыту арқылы оқу сауаттылығын арттыру жолдарын тиімді пайдалана білген кезде ғана өз нәтижесін беретіні сөзсіз.

Оқушылардың оқу сауаттылығын қалыптастыру және олардың оқуға қызығушылығын арттыру үшін оқыту тәсілінің тиімді әдістерін, түрлерін, бағытын таңдап алу, оны іс-тәжірибеде қолдану-бүгінгі күннің талабы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. «Қазақстан Республикасындағы тіл туралы», Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 11 шілдедегі №151 Заңы, Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы, 1997 ж., №13-14, 202-құжат.
2. «Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын іске асыру жөніндегі 2009-2010 жылдарға арналған іс-шаралар жоспары туралы, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2008 жылғы 24 желтоқстандағы №1246 қаулысы.
3. «Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2001 жылғы 7 ақпандағы №550 Жарлығы.
4. «Электрондық кітапхана». Сайтта «Оқуға ұсынамын» атты айдары
5. Қазақ тілі мен әдебиеті журналы 2015ж. №5

ЛИТЕРАТУРЫ

*Кадилова Р.К.,
учитель русского языка и литературы
специализированная школа-интернат имени Жамбыла*

Современному обществу необходимы личности, способные творчески мыслить, реализовывать приобретаемые ими знания, быть коммуникабельными, контактными. Общество нуждается в людях, которые самостоятельно могут и умеют трудиться над развитием собственного интеллекта.

Одна из актуальных проблем формирования школьника в современных условиях - это уровень развития связной речи. От уровня владения навыками устной и письменной речи зависит дальнейшее овладение учащимися знаниями.

Необходимо формировать у школьников прочные орфографические и пунктуационные умения и навыки, обогащать словарный запас и грамматический строй речи учащихся, вырабатывать у детей не только умение, но и потребность связно излагать свои мысли в устной и письменной форме.

Моя работа способствует речевому, интеллектуальному нравственному развитию учащихся на уроках русского языка и литературы, а также проявлению эмоциональности и воли ребёнка, повышению мотивации, интереса к собственным высказываниям, размышлениям, следовательно, формированию коммуникативной компетенции учащихся.

В своей работе использую разнообразные методы и формы; большое внимание уделяю современным технологиям (критическое мышление, проектная технология, использование ИКТ и др.)

В результате использования на уроках развития речи ИКТ, формируется эмоционально положительное отношение к предмету, внимание учеников остается устойчивым на протяжении всего урока. Для лучшего понимания художественных произведений смотрим фрагменты фильмов, что способствует не только нравственному, но и эстетическому воспитанию.

Провожу следующие виды контрольных работ: тесты, контрольные диктанты, словарные диктанты, творческие диктанты, объяснительные диктанты, графические диктанты, предупредительные диктанты, письмо по памяти, комментируемое письмо.

При проведении контрольных диктантов обязательно включаю грамматические задания (полный синтаксический разбор предложения, морфемный разбор слова, словообразовательный разбор, фонетический разбор слова, лексический разбор, морфологический разбор).

Часто использую на уроках орфографические и синтаксические пятиминутки. Большой интерес у детей вызывают такие виды заданий, где надо найти ошибки в тексте. Эти задания развивают внимание учащихся, учат анализировать, делать выводы, объяснять правописание каждой найденной ошибки.

На уроках развития речи провожу изложения и сочинения. Учащиеся пишут мини - изложения, подробные изложения, выборочные, сжатые, контрольные, изложения с творческим заданием (с элементами сочинения); сочинения по картине, сочинения – рассуждения, описания, повествования, размышления, отзывы, эссе.

Обязательно провожу анализ проверочных работ, который позволяет выявить ошибки в работе и организовать работу по их предупреждению и исправлению.

Уроки развития речи рассчитаны на развитие логического мышления, внимания, наблюдательности, грамотности, (орфографической зоркости), совершенствование навыков по изучаемой теме, умение использовать знания в заданиях творческого характера.

Большое внимание на уроках уделяю индивидуальной работе с детьми. На уроках литературы решаю задачи литературного образования, важнейшей из которых является чтение и изучение текстов, разучивание наизусть стихотворений, отрывков из текстов. Обращаю внимание на выразительность, правильность чтения текста, понимание смысла прочитанного, умение ответить на вопросы по содержанию и сформулировать их самим. Уделяю внимание заданиям на понимание темы, идеи, основной мысли текста. Веду работу по умению пересказывать текст подробно, выборочно, сжато, выделяя главное. Учю ставить проблемные вопросы и отвечать на них. Учю детей работать с текстом, составлять сравнительные характеристики, сопоставлять, анализировать. Добиваюсь, чтобы дети

давали свою оценку изучаемому произведению. На уроках литературы часто использую в своей работе различные стратегии критического мышления как «Горячий стул», «Рассмотри все факторы», «Строительство стен», «ЗХУ» и др. Данные виды работ помогают ученикам открыто, свободно излагать свои мысли, работать в коллективе сообща, оказывать помощь друг другу, способствует развитию речи учащихся.

Большие возможности для активизации работы дают литературные игры, викторины, интеллектуальные игры, как «Умники и умницы», «Своя игра», «Знатоки русского языка», «Полиглот» и т. д.

Повышению интереса к предмету служит связь с музыкой, живописью, другими видами искусства, Стараюсь на каждом уроке использовать репродукции картин известных художников, музыкальные иллюстрации к литературным произведениям. Школьники с большим увлечением инсценируют эпизоды, готовят сценарии, выступают в роли басенных героев.

На уроках русского языка и литературы использую групповую форму работы. Провожу уроки по групповой форме, стала создавать задания, способствующие рефлексировать. Благодаря групповой форме работы, ученики, тесно контактируя с другими учениками в группе, научились открыто, свободно демонстрировать свои знания по изучаемой теме, свободно высказывать свои мысли, делиться с собственными мнениями и т.д. А мне, как учителю, приходилось наблюдать, как ученики постигают эту тему, все ли постигают, направлять учебный процесс, создавать условия в целях улучшения их понимания и усвоения нового материала.

Каждая группа находит интересные аргументы в защиту своей точки зрения. Группы организуются по моему усмотрению или по желанию учащихся, Стараюсь к слабому ученику посадить не столько сильного, сколько терпеливого, доброжелательного собеседника, В группах выявляются «мудрец», «знатоки», «ораторы» и т.д. Периодически меняются «должности».

Сочинение загадок, составление викторин, инсценирование, сочинение сказок по данному началу— эти виды работ используются на уроках и повышают интерес детей к предмету, развивают их коммуникативные способности, развивают речь, учат вести диалог, отстаивать свое мнение.

Я убедилась, что работа по развитию речи на уроках русского языка и литературы дает высокие результаты:

- развивает творческие, исследовательские способности учащихся, повышает их активность;
- помогает развитию познавательной деятельности учащихся и интереса к предмету;
- развивает у учащихся логическое мышление, значительно повышает уровень рефлексивных действий с изучаемым материалом.

Я работаю над проблемой: «Развитие устной и письменной речи учащихся на уроках русского языка и литературы». Реализовывать свою проблему я начала с повышения эффективности уроков.

Стараюсь вести уроки на таком уровне, чтобы материал был доступен и понятен каждому ученику, был интересен и заставлял думать, наблюдать, сопоставлять, делать выводы.

Как учитель-филолог, считаю, что главная задача моей педагогической деятельности - не только дать определённую сумму знаний (расширить словарный запас учащихся, показать неисчерпаемые богатства русской речи, представить ученикам русскую и мировую литературу), но и, что не менее важно и ценно, показать практическую ценность и необходимость в дальнейшей жизни. Другими словами, покидая школу, дети должны уметь грамотно говорить, обладать презентационными и ораторскими навыками, уметь активно владеть богатством устной и письменной речи, мыслить, иметь желание к дальнейшему развитию собственных творческих способностей.

Таким образом, используя разнообразные способы активизации мыслительной деятельности учащихся, можно добиться определенных результатов в развитии их устной и письменной речи.

Литература

1. Руководство для учителя. АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», 2012г.
2. Задания для выполнения в период практики в школе. АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», 2012г.
3. Образовательный портал www.cpm.kz

*Бағдат Кәрібозұлы, ф.ғ.д., профессор,
Қорқыт ата атындағы
Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қызылорда қаласы*

Қазақ әдебиеттануындағы бүгінгі таңдағы өзекті мәселелердің бірі – жанрлар теориясы және оны оқытуға қатысты түйткілді жағдайлар.

Біріншіден, жанр терминінің қолданысына байланысты күні бүгінге дейін бір ізділік жоқ. Басқаларды қоя тұрып қазақ әдебиеттануының корифейлерінің айтқандарының жағдайынан хабардар етсек, академик З.Қабдолов қазіргі әдебиет пен әдебиеттануда жанр термині екі түрлі мағынада яғни әдебиеттің тегі және тектен тарайтын түрлері мағынасында қолданылады десе, Академик М.Қаратаев: «Бұдан былай жанр проблемасына байланысты мәселелерді ғылыми жолмен шешудің басты бір шарты – әрбір жанрдың тарихы мен табиғатын жан-жақты зерттеп, әрқайсысының нақты шығармаға байланысты эстетикалық мүмкіндігін анықтау болу керек», – дей келіп, тәжірибеде әдебиеттің эпос, лирика, драма сияқты тектерін жанр деп қате қолданушылық кездеседі. Дұрысында, жанр әдебиеттің тегі емес, тегінен тарайтын ішкі тармақтар», [1, 4-5] - деді.

Жанрлар – барынша ұлттық категория. Ұлттық әдебиет жанрының әдебиет тарихын түгел қамтитын туу, қалыптасу, даму сатыларының ұлттық дәстүрден алшақ кете алмайтындығы қандай ақиқат болса, ұлттық әдебиет өміріндегі кез келген көркем шығарманың бәрінен бұрын ұлттық дәстүрдің негізінде дүниеге келетіні де сондай шындық. Әдебиет өмірінде көктен түскендей, жерден шыққандай еш нәрсе болмаса, бұл – біріншіден, жанрлар өмірімен дәлелденетін құбылыс. Жанрлар өміріндегі ұлттық дәстүрдің маңызы мен мәнінің терең болуын тек қазақ әдебиетінің ғана емес, барлық халықтар әдебиетінің ортақ сипаты деп тануымыз керек. Өйткені: «Жанр мен олардың сан алуан түрлері әлемдегі барлық халықтардың әдебиеті мен мәдениетінде кең орын алатын жалпылық мәні бар құбылыстардың қатарына жатады» [2, 8]. Жанрлардың ұлттық дәстүрі суреткер қаласын-қаламасын оның алдынан шығатын, көркем шығарма тудыру үстінде, жазу алдында ескермеуге, елемеуге болмайтын творчестволық процесс болып табылады. Жанрды не оның жекелеген түрлерін әдебиет өмірінен мүлдем өшіріп тастау, жоқ ету сондықтан бір суреткердің қолынан ешқашан да келмейді. Жанрдың өзгеріп отыруы: тууы, қалыптасуы, дамуы, тіпті өшуі мен өлуі, жоғалуы – әдебиеттің өз стихиясы, ішкі-сыртқы дамуларының нәтижесі, суреткердің еркінен тыс процесс.

Белгілі теоретик М.Бахтин: «Жанрларды творчестволықпен пайдалану, оны қайтадан жасау емес, жанрларды дұрыс пайдалану үшін, оларды жақсы білу керек. Жанрды жақсы білген сайын, жеке тұлғамыздың даралық сипаты соғұрлым анық және толық ашылады» [3,259], - деп жазса, бұның әдеби процеске тікелей қатысты екендігі түсінікті. Жанрлар тәжірибесіне ден қою не оларды пайдалану дегеніміз – көркем шығарманың ұлттық дәстүрдің негізінде дүниеге келуі деген сөз.

Реті келгенде айта кетуіміз керек, қазіргі қазақ әдебиеттануында қазақ өлеңінің жанрлық проблемасы толық шешімін таба алмай отыр. Көркем-мазмұнды түр ретінде басқа ұлттар әдебиетіндегі сияқты қазақ өлеңінде де жанрлардың өмір сүріп отырғандығын және олардың мазмұны мен түрі, қызметі т.б. жағынан бір-бірінен айырмашылығының бар екендігін мойындасақ, оларды белгілі бір жүйеде жіктеуіміз, саралауымыз қажет-ақ. Топтастырып қарастырып, тегіне терең бойламасақ, табиғатын танымасақ, өлеңіміздің көптеген мәселелері толық шешімін таба алмас еді. Қазақ өлеңі өміріндегі жанрлық түрлерінің белгілі бір ізге түскен, қалыптасқан, жүйеленген классификациясы әлі жасалмай отыр десек, шындықтан алыс айтып отырғанымыз жоқ. Академик Д.С.Лихачев[4, 55] жанрдың өзін ғана емес, жанрлық саралаудың принципін, жанрлар жүйесін әдебиеттің әр дәуірімен байланыстырып зерттеудің аса маңыздылығына әдейі тоқталған, дұрыс айтқан. Жанрлардың жіктеліп-саралану (классификация) принципі ұзақ жылдарды қамтитындықтан, ұлттық дәстүрге тікелей қатысты болады және бұл тек қазақ әдебиеттануының ғана емес, басқа ұлттық әдебиеттанулардың да өзекті мәселесі болып табылады. Жанрлық классификация мәселесі әдебиеттің әр дәуір, кезеңімен байланысты өзінің өзектілігін арттырып отырады, әдебиеттануға жаңа міндеттер жүктейді. Бұның өзі түптеп келгенде, жанрлар табиғатындағы өзгерістерге, әрбір жаңа әдебиет туындысының, көркем шығарманың жанрлық дәстүрге қарым-қатынасына тікелей байланысты. Әдебиет өміріне жаңа енген кез келген көркем туынды қандай жанрға жататынына

карамастан, жанрлық дәстүрден алшақ кете қоймағанымен, олардың жанрлық дәстүрге көркем-мазмұнды – түр тұрғысынан өзіндік өзгешелікпен, ерекшелікпен келетінін де мойындамасқа болмайды. Академик М.Бахтин[5, 178] жанрлар мен жанрлық түрлердің әдебиеттің бүгінгі өмірінің туындылары бола тұра, олардың өткені мен тарихына қатынасының тұрақтылығын айта келіп, жанрды әдеби даму процесіндегі творчестволық тұжырым деп атаған. Осы айтылғандай, әрбір көркем туынды көненің жалғасы болуымен бірге, жаңаның басы болуы да мүмкін. Демек, жанрлар өміріндегі өзгерістердің қалай, қандай дәрежеде іске асып, әдебиет өмірінде қаншалықты мән-маңызға ие екендігіне көз жеткізу үшін де жанрлық классификацияның керек болатыны зерттеудің логикасынан, талабынан туындайды. Өлең өміріндегі жанрлық классификацияның бір жүйеге түспеуі, тек қазақ әдебиеттануының ғана емес, бұрынғы одақтық әдебиеттанудың, орыс әдебиеттануының шешімін толық таппаған мәселесі күйінде күні бүгінге дейін келіп отырғаны шындық.

Лирикалық поэзияның жанрлық классификациясын тақырыптық принциптің негізінде шешудің әдебиеттанудағы өмірі біраз жылдарды қамтитыны және белгілі дәрежеде нәтижелі болғандығы белгілі. Бұл жерде жанрлық классификацияның қандай қажеттіліктен туындайтындығын түсінуіміз шарт. Жоғарыда айтқанымыздай, кез келген көркем шығарма белгілі бір дәстүрдің негізінде дүниеге келеді, өзіне тән сипатпен ерекшеленеді. Сондықтан зерттеу барысында мәселенің екі жағын ескеру мен әдеби танымның бөлшектен бүтінге, жалқыдан жалпыға қарай жүргізілетін табиғаты жанрлық классификацияға соқпаудың мүмкін еместігіне дәлел бола алады.

Белгілі әдебиетші Л.Тимофеев: «Лириканың жанрлық түрлерінің бір-бірінен айырмашылығы тақырыптық принципке негізделген. Әр дәуірдің сипатына қарай, тақырыптық тенденцияларға байланысты лирика махаббат, саяси, философиялық т.б. түрлерге бөлінеді» [6, 356], – десе, бұған қарсы Г.Л. Абрамович: «Тақырыптық принцип барлық лирикалық шығармаларды топтастыруға ұмтылған әмбебаптығымен ерекшеленгенімен, оны сәтті деп тануға болмайды, тақырыптық принципті қолдану, өйткені жалпылыққа ұрындырады», [7, 213] – деп жазады. Шындығында, тақырыптық жіктеудің үнемі нәтижелі бола бермейтіндігін аңдау қиын емес. Мәселен, Абайдың «Кейде есер көңіл құрғырың» деп басталатын өлеңін қандай тақырыпқа жатқызуға болады? Өлеңнің алғашқы шумағында:

Кейде есер көңілі құрғырың,
Махаббат іздеп талпынар.
Ішем деп бейнет сусынын
Асау жүрек алқынар, –

делінсе, шумақтағы махаббат деген сөзге бола бүтін өлеңді махаббат тақырыбындағы өлең деп қоя салуға болмас. Кейбір оқулықтарымызда айтылып жүргеніндей, бұл шынтуайттап келгенде махаббат тақырыбындағы өлең емес. Өлең шумағында ақынның бір сәттік көңіл күйі айтылғандықтан, бұны біз көңіл күй мотивіндегі сыршыл өлең деп қабылдаймыз. Дәл осы өлеңде «пайда, мақтан бәрі тұл, доссыз ауыз тұщымас» делініп достық туралы айтылса, достық адамдардың қарым-қатынасын танытатындықтан әлеуметтік мәселе болып табылады. Ал ақын «махаббатсыз дүние бос, хайуанға оны қосыңдар» деп те осы өлеңде айтқан және махаббаттың философиялық мән-маңызын жырлап отырғандықтан, өлең философиялық тақырыпты қозғаған болып шығады. Міне, осылайша бір өлеңнің ішінде бірнеше тақырыптың жүре беруі оның табиғи қасиеті болса, бір тақырыптың негізінде өлеңді тану мен танытудың көпшілік жағдайда оң нәтиже бермейтіндігі шындық. Ал, Н.А.Гуляев[8,155] қазіргі әдебиетте лирикалық шығармалардың белгілі бір жанрға тән белгімен дүниеге келмейтіндігін, бірақ жанрлармен байланысын әлсіз күйде болса да сақтайтындығын айта отырып, өлеңді классификациялауды жанрлардан тыс жүргізу керек деп есептейді. Ол лирикалық поэзияны нені бейнелеп отырғанына, яки дерегіне (предмед) қарай жіктеуді ұсынады, ол өлеңнің дерегі ақынның өмірмен, өзін қоршаған ортамен, табиғатпен қатынасының негізіндегі үш бағыттан: азаматтық, табиғат және интимдік тұратындығын айтады да, осыларға сәйкес лириканың үш түрінің тарайтындығын тұжырымдайды. Олар: азаматтық, табиғат және интимдік лирика. Қазақ әдебиеттануында күні бүгінге дейін қолданылып келе жатқан осы классификацияның да шарттылыққа бағынатын тұстары көп. Ақын көпшілік жағдайда өзінің бейнелеп отырған объектісінің айналасында отырғанымен, бұның лирика үшін қатып қалғандай заң еместігі белгілі. Ақын бір өлең көлемінде-ақ, бір деректен екінші бір дерек туралы айтуға, бір

күйден екінші күйге жиі ауысып кетіп отырады. Табиғаттан тудырып азаматтық не интимдік сыр айтылуы әбден мүмкін ғой. Демек, бұл классификацияның да ұзақ табан тірейтіндей тұрақтылығы жоқ.

Лирикалық шығармаларды топтастыру мен таптастырудың осындай қиыншылықтарынан қаша отырып, Қазандық ғалым Н.Г. Юзеев[9] оларды көлеміне қарап жіктеуді ұсынады. Лирикалық шығарманы кіші, орта, үлкен көлемді деп оқып үйренуіміз керек дейді ол. Кейбір ғалымдар, тіпті, жанрлардың белгілі жүйесін жасаудың қажеті жоқ деп есептейді. Мәселен Ю.В.Стенник: «Ұлттық әдебиеттерде лирикалық жанрлардың соншалықты көптігі және табиғатындағы көп қырлылық олардың кейбіреулерін оқшаулауға, ерекшелеуге ешқандай мүмкіндік бермейді», [10, 168-202] – десе, В.Д. Сквозников: «Қазіргі уақытқа сәйкес лирикалық жанрлардың жүйесін жасау әрекеттерінің барлығы бос әурешілік болып шығады», [11, 205] – деп жазады. Бұларға қарсы іргелі оқулықтарда: «Қазіргі поэзияда лириканың дәстүрлі ода, элегия, послание, эпиграмма сияқты жанрлық түрлеріне толық не жартылай сәйкес келетін лирикалық шығармалардың дүниеге келуі жалғасуда», [12, 319] – деп жазылса, қазіргі орыс поэзиясындағы ода, элегия, балладаға арналған көлемді зерттеулер[13] де бар. Бұрынғы одақтық әдебиеттанудың соңғы жылдарында, көркемөнердің басқа түрлері сияқты, әдебиетті зерттеудің принципі біраз өзгерістерге ұшырады, әдебиетті зерттеудің салыстырмалы-типологиялық әдісі дүниеге келді. Осы тұрғыдан Г.Н.Поспелов[14] лирикалық поэзияны бес топқа бөліп қарастырған. Осы айтылғандардың барлығының да қазақ өлеңінің кешегі, бүгінгі жағдайларына тікелей қатыстылығы ешқандай дау тудырмайды. Лирикалық шығармаларды классификациялау арқылы өлең табиғатын тану мен таныту мәселесі – қазақ әдебиеттануы үшін де өзекті.

Қазіргі қазақ лирикалық поэзиясын Г.Н.Поспеловтің ізімен арнау, толғау, баяндау лирика деп топтастыруды осыдан 20 жыл бұрын «Қазақ Кеңес лирикалық поэзиясының жанрлық сипаты» деген тақырыпта қорғаған кандидаттық диссертациямыздың зерттелу нәтижесі бойынша ұсынған едік. Өлі де болса осы пікірде келе жатқанымыздың себебі күні бүгінге дейін қазақ әдебиеттануындағы жанрлық классификация мәселесінің жолға қойылмай отыруы болып табылады.

Қазіргі әдебиеттану ғылымының барлық жетістіктерін ескере, салыстырмалы-типологиялық әдістің талаптарына негіздей отыра қазақ лирикалық поэзиясын жаңаша классификациялауды, арнау, толғау, баяндау деп қарастыруды ұсынамыз.

Арнау лирика белгілі бір объектіге арналып шығарылады, оның адам, табиғат не оның құбылысы, деректі зат күйінде келе беруі мүмкін. Өлең белгілі бір объектіге арналып шығарылғандықтан да арнау лирика үлгілері нақтылығымен, деректілігімен ерекшеленеді. Арнау да акынның екінші жаққа қарап сөйлеуі, өлеңнің объектісіне сипаттама, суреттеме жасауы шешуші қызмет атқарады. Арнау лириканың объектісінде деректі зат, адам, табиғат болғандықтан бұндай өлеңдердің дүниеге келуінде бейнелеудің субъективті емес, объективті тәсілі қызмет атқаратыны байқалады.

Толғау лирика болса, таза субъективті сипатты болып келіп, акынның өз-өзіне анализ жасайтын не оның абстрактілі ұғымдар: өмір, дүниенің сыры, қоршаған орта, т.б. жайындағы тебіреністері мен толғаныстары күйінде келеді. Толғау лириканың объектісінде көпшілік жағдайда акынның өз жаны не жоғарыда айтылғандай абстрактілі ұғымдар болғандықтан оның бейнелеу тәсілінің түрі субъективтік болып келеді.

Ал баяндау лириканың басқалардан басты ерекшелігі оның эпостық элементтерден тұрып, шағын оқиғаға негізделіп жазылуы, шұғыл түрде баяндалуымен байланысты көрінеді.

Біз осындай классификация жасау арқылы орта, жоғары мектептердегі лирикалық поэзияны оқытудағы ең бір түйткілді мәселені шеше аламыз деген қорытындыға келуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қаратаев М. Алғысөз: кітапта: Жанр сипаты, А., Ғылым, 1971, 4-5 беттер.
2. Нұрғалиев Р. 2 томдық шығ., 1 т. А., 1991.
3. Бахтин М. «Проблема речевых жанров», в книге: Эстетика словесного творчества, М., 1979, с. 259.
4. Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы, М., 1979, с.55.
5. Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского, М., Сов. пис, 1972, с. 178.
6. Тимофеев Л. Основы теории литературы. М., 1963, с.356.
7. Абрамович Г.Л. Введение в литературоведение, М., Просвещение, 1979, с.213.

8. Гуляев Н.А. Теория литературы, М., 1977, с.155.
9. Юзеев Н.Г. «Классификация лирических форм и тенденции разъединения и синтеза в лирической поэзии» в книге: III Всесоюзная тюркологическая конференция, Ташкент, 1980.
10. Стенник Ю.В. «Система жанров в историко-литературном процессе», в книге: Историко-литературный процесс, Л., 1974, с. 168-202.
11. Сквозников В.Д. «Лирика», в книге: Теория литературы т 2. М., 1964, с.205.
12. Гуляев Н.А. Богданов А.Н. Юдкевич Л.Г. Теория литературы в связи с проблемами эстетики. М., 1970, с. 319.
13. Гринберг И. Три грани лирики, М., 1975.
14. Пospelов Г.Н. Лирика, М., 1976.

ӘДЕБИЕТТАНУ ПӘНДЕРІНДЕ СТУДЕНТТЕРГЕ ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІН МЕНГЕРТУ

*Қалқабәева С.Ә., ф.ғ.к., доцент,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Алматы қаласы*

Әдебиеттану пәндерін оқытуда студенттерге зерттеу әдістерін меңгертудің маңызы зор. Өйткені ғылыми-зерттеу университеттерінің негізгі талабы – ғылыми-зерттеушілік ізденіске бейімді маман дайындау. Қоғамның әлеуметтік, экономикалық жағдайының өзгермелілігіне қарай әлем нарқында бәсекеге қабілетті шығармашылық тұлғаны қалыптастыру ісі оқу үдерісіне осыны жүктейді. Сол себепті алдағы уақытта әр факультет жанынан Ғылыми-зерттеу орталықтарын ашу, оның ғылыми жобаларын жасау, студенттерді оған тарту сияқты іс-шаралар қарқын алып жатыр. Мұның бәрі зерттеудің методологиялық аспектілерін кеңейтуді талап етеді. Студенттерді ғылыми ізденіске тарту үшін ең алдымен ғылыми зерттеу ісінің техникасы мен методологиясын оларға меңгерту қажет. Оны меңгертуде зерттеу негіздерінен бастап, зерттеу әдістеріне дейінгі жайлар теориялық әрі практикалық тұрғыдан оқытылып, шығармашылық іс-әрекетімен тікелей байланыстырыла жүргізілетін міндетті пәндер енгізілсе. Мәселен, «Ғылыми зерттеу ісін ұйымдастыру және жоспарлау» немесе «Ғылыми зерттеу ісінің техникасы мен методологиясы» тәрізді пәндерді бакалаврда міндетті етіп екінші немесе үшінші курстарда оқытса. Әдебиеттану мамандығы бойынша магистратурада мұндай пән оқытылады. Жас ізденушілерге бұл пәннің берері көп болар еді.

Әдебиеттану ғылымының дамуына ғылыми-зерттеушілік істерді жолға қоюдың ықпалы мол. Филолог – студент бакалавриатта өз мамандығының теориясы мен методологиясын, ғылыми зерттеу жұмысының ерекшеліктерін білуге тиіс. Студенттердің ізденістері, шығармашылық іс-әрекеті баяндама, конспект, рецензия, эссе, реферат, мақала, шолу, анотация, курстық жұмыс, дипломдық жұмыстарды орындау барысында, таңдау пәндерін оқу, Студенттердің өздік жұмыстарды (СӨЖ) атқару барысында көрініс алады. Студенттердің СӨЖ-ы пайдалануға берілген материалдарды, білім қорларын өз жұмыстары негізінде жаңаша қорытындылап, кәсіби міндеттерді шығармашылықпен шеше алатын дағдыға айналдыруды мақсат етеді. Алайда зерттеу жұмысының осы түрлерімен ғана шектелу ғылыми-зерттеушілік дағдыларын студенттер бойында қалыптастыруға жеткілікті ме? Әрине жеткіліксіз.

Ғылыми-зерттеу жұмыстардың мақсаты мен міндеттерін, әдіс-тәсілдерін, ғылыми сипатын, техникалық ерекшеліктері мен айырмашылықтарын, рәсімделуін жете білмегендіктен көп тұста кемшіліктер орын алып жатады.

Студенттің ғылыми танымдылық және шығармашылық икемділігін дамыту үшін оқыту ісінде оқытушылар да ізденушілік танытып, оқытуда жаңа инновациялық технологияларды қолдануы қажет. Сабақ түрлері, оқыту әдіс-тәсілдері студентті белсенді, сыни ойлау қабілетіне ие жеке тұлға (субъект) ретінде қалыптастыруға бағытталғаны жөн. Студенттің кез келген мәселеге қатысты өз пікірі, өзінің дербес шешімі болуға тиіс. Силлабуста ұсынылатын СӨЖ түрлері осы мақсаттарды ескеріліп құрылғаны дұрыс.

Ғылыми ізденіс студенттің ішкі табиғи мүмкіндіктерін ашып, шығармашылық ойлауы мен сыни көзқарасын дамытуға ықпал етеді. Мұның бәрі қазіргі заман талабына сай субъект қалыптастыруға алып келмек.

Субъектілік – адамның өзінің іс- әрекетін басқара білу, бастамашы болу мақсатын айқындап алдына қоя білу және оны әртүрлі қалыптасқан жағдайға сәйкестендіре алу, өз бетінше ұстанымы мен пікірін іске асыра білу қабілеттілігі. Психология ілімінің түсінігіне сүйенсек, субъект категориясы үздіксіз, «жоғары қарай», үдемелі жетілуді, дамуды білдіреді екен.

Студенттің оқу-тәрбие үдерісінде субъект ретінде қалыптасуы, біріншіден, оқытушылардың оқыту іскерлігінің нәтижелілігін, тиімділігін арттырады. Өйткені оқытушының функциясының бір бөлігін студент атқарады. Екінші жағынан, терең пәндік және неғұрлым күрделі, тиімді инновациялық технологияларды қолдануды талап етеді. Яғни қазіргі оқытушы дәріскер ғана емес, жасампаз зерттеуші, ізденімпаз үйлестіруші, рухани демеуші, шығармашылыққа бағыттаушы болуы тиіс.

Енді студенттерді зерттеушілік ізденіске дағдыландыратын оқыту әдістеріне келетін болсақ, соның бірі – сын тұрғысынан ойлау. Сын тұрғысынан ойлау дегеніміз – жан-жақты ізденіп, танысып талдау. Сын тұрғысынан ойлау тәсілінде, ең бастысы, студенттердің өздігінен жан-жақты білім алуына жағдай жасалынады. Сонымен қатар белгілі бір мәселеге қызығушылықтан бастап, болжам жасатып, мақсат қойып, іс қылуға сұрақ беріп жауап алуға, студенттердің бір-бірін тыңдай білуге, өз ойларын анық жеткізуге, өз бетімен жұмыс істеу дағдыларын жетілдіруге мүмкіндік тудырады. Ізденіске баулып, оқығанын, естіп-көріп білгенін түйіндеп, пайдалана білуге үйретеді. Оқытудың бұл түрінің тиімділігі:

- жан-жақты білім алады;
- уақытты ұтымды пайдаланады;
- өзара пікір алмасады.

Бұл әдістердің нәтижелілігі оқытушының шеберлігіне көп байланысты. Оқытушы міндеті тек оқыту, түсіндіру емес, ең алдымен, студенттердің оқу іс-әрекетін танымдық, ізденушілік тұрғыдан сауатты ұйымдастыру, басқару болуға тиіс. Сын тұрғысынан ойлаудың қазіргі таңдағы талаптарға сай шығармашылық, ізденушілік сияқты қасиеттерді дарытқан білімді жеке тұлғаны тәрбиелеудегі алатын орны да ерекше. Сондықтан да жоғарыда айтылған жаңа технология студенттерді зерттеушілік ізденістерге апаратын жолдардың бірі.

Студенттердің ғылыми-зерттеушілік дағдыларын қалыптастыруда әсіресе зерттеу тәсілдері мен әдістердің жүйесін білудің маңызы зор. Өйткені зерттелетін объектіні белгілі бір көзқарас тұрғысынан сөз студі қамтамасыз ететін нәрсе – зерттеу әдістері мен тәсілдері. Әдіс дегеніміз – адамның шығармашылық ойлау қызметінің көрінісі.

Ізденуші-студент зерттеудің барлық ғылым саласына ортақ жалпы ғылыми және жеке ғылыми әдіс түрлерінен, әсіресе дәстүрлі логикалық зерттеу әдістерін: салыстыру, талдау, жалпылау, анализ бен синтез, индукция мен дедукция, классификация мен систематизация, генетикалық әдіс сияқты түрлерінен хабардар болуы тиіс.

Әдебиеттану ғылымының методологиясы көркем шығарманы теориялық және практикалық тұрғыдан зерттеумен тығыз байланысты. Ондай зерттеуге кіріспес бұрын зерттеу объектісін белгілі бір аспектіде танытатын талдаудың тәсілдерін таңдау қажеттілігі туады. Ұстанымға сай зерттеу әдістерін таңдау ғылыми танымның алғы шарттары болып табылады. Қазіргі әдебиеттану методологиясында көркем шығарманы игерудің үш түрін қолданады: талдау, интерпретация, бағалау. Сонымен қатар көркем әдебиетті зерттеуді бірнеше аспектіде қарастыру орын алып отыр:

- гнесологиялық тұрғыдан келу,
- әлеуметтік тұрғыдан қарастыру,
- эстетикалық тұрғыдан келу,
- коммуникативтік тұрғыдан келу,
- тарихи-мәдени тұрғыдан қарастыру,
- тарихи-салыстырмалы тұрғыдан зерттеу,
- биографиялық тұрғыдан қарастыру,
- шығармашылық-генетикалық зерттеу,
- тарихи-функциональды,
- рецептивті зерттеу.

Соңғы онжылдықта әдеби шығарманы зерттеуде төмендегідей зерттеу әдістері көрініс алуда: құрылымдық талдау, семиотикалық талдау, стилистикалық талдау, көркемдік концептілерін,

құндылықтары мен даралығын анықтау.

Жоғарыда көрсетілген ізденістерден басқа көркем шығарманы қандай да бір нақты ғылыммен байланыста қарау сияқты жеке ғылыми ізденістер де туындап отыр: лингвистикалық талдау, психологиялық әдіс, мифологиялық әдіс, этикалық және культурологиялық әдіс. Заман талғамына сай туындап отыратын мұндай жаңа әдіс-тәсілдерді жас ізденушілерге меңгерту ғылыми методологияны оқытуды тереңдетуді, әрі оқыту методтарын жаңашаландыруды, білім беру ісінде креативтілікті арттыруды қажет етеді.

Жоғары мәдениетті ұлттық сананың негізін қалыптастыруда, жеке тұлғаның интеллектуалдық қабілетін дамытуда, рухани жан дүниесін байытуда көркем шығарманы зерттей оқытудың маңызы зор. Әсіресе ұлтымыздың мәдени-рухани қазынасын жасаушы ақын-жазушылардың көркем шығармаларын зерттей оқытуда оны меңгертудің тиімді жолдарын, әдіс-тәсілдерін, білімділік, ізденушілік, тәрбиелік, дамытушылық мақсаттарын негізге алу заманауи талапқа сай болмақ.

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ТИІМДІ ҚОЛДАНУ

*Қалкенова Э.И.,
Ә.Мусин атындағы Балқаш
гуманитарлы-техникалық колледжі*

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологиясын енгізу, білім беруді акпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» делінген.

Демек, әр оқытушы оқушыларға сапалы білім мен саналы білім тәрбие беру ісін жаңа талап тұрғысынан өзгертіп, оқыту тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыруға міндетті.

«Халықтың кемеліне келіп өркендеуі үшін, ең алдымен, азаттық пен білім керек» -деп көрегендікпен Шоқан Уәлиханов айтқандай, халқымызды кемеліне келтіру үшін жастарымызды білімді, мәдениетті, Отанын, тілін шексіз сүйетіндей етіп дайындауға әрбір ұстаз міндетті. Елбасы жүргізіп отырған парасатты саясаттың арқасында мемлекеттік тіл – қазақ тілі де елімен бірге өзінің қайта өрлеуінің әрбір күні ғасыр жүгін арқалаған ауыр болса да, абыройлы, күрделі кезеңін жүріп өтті. Ендігі мақсат тәуелсіз Қазақстанның өсіп келе жатқан жас ұрпағын өз Отанының мемлекеттігінің кепілі – мемлекеттік тілді құрметтеуге баулу, оны оқып үйренуге деген қызығушылықтарын арттыру болмақ.

Қазақ тілін оқыту – өте ерекше жұмыс. Қазіргі кезде қазақ тілін оқытатын мамандарға қойылатын талап – жаңа технологиялық әдістерді қолдана отырып, сапалы білім беру. Олардың ойлау, есте сақтау, көру қабілеттерін жетілдіру және танымдық күшін қалыптастыруға жағдай жасау, оқытушының жеке басының интеллекісін, оқу әрекетін, өтетін тақырып мазмұнын аша білу.

Қандай пән болмасын, әр пәнде мұғалім белгілі бір педагогикалық технологияны қолдануға тиіс. Технология – бір істі орындағанда қолданылатын әдіс-тәсілдер жүйесі. Технологияның түрі өте көп. Мәселен, ынтымақтастық педагогикасы, білім беруді ізгілендіру технологиясы, ойын арқылы оқыту технологиясы, проблемалық оқыту технологиясы, тірек белгілері арқылы оқыту технологиясы, бағдарлап оқыту технологиясы, оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту, дамыта оқыту технологиясы, модульдік оқыту технологиясы. Осы технологиялар бүгінгі оқыту жүйесінде тәжірибеге еніп, нәтижелер беруде. Бұлар оқушының жеке қасиетін аша отырып, азамат етіп тәрбиелеумен қатар оқушының танымдық күшін қалыптастыру және білімін кеңейтуге, тереңдетуге жағдай жасайды.

Ұстаз үшін ең басты мәселе – оқыту әдісін дұрыс таңдау. Жаңа педагогикалық технологиялар оқушының жеке тұлғалық күшін арттырып, шығармашылық ойының дамуында басты рөл атқарады.

Жаңа технологияларды меңгеру мұғалімнің зияткерлік, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және басқа да көптеген адами қабілетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі.

«Өз еңбегін талдай білген адам ғана тәжірибелі ұстаз бола алады», - деген В.Сухомлинскийдің

сөзін оқытушының талмай ізденген еңбегінің нәтижесінде ғана көрінетіні белгілі. Қазіргі кезде ғылым мен техниканың даму деңгейі әрбір оқушыға сапалы және терең білім беруіне жағдай жасап отыр. Оқытушы баяндайды, әңгімелейді, түсіндіреді, ал оқушы тыңдайды, қабылдайды, ойлайды т.б. таным әрекеттерін жасайды.

Біз, ұстаздар, әрдайым жаңалыққа құлақ түре жүреміз. Жаңа технологияларды сабақта қолданудың тиімділігін қашан да жолға қоярымыз анық. Соның бірі – «Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту» технологиясы. Мұнда әр оқушының ойы шыңдалып, өз даму деңгейіне сай жетістіктерге жетуге болады. Сын тұрғысынан ойлау жобасы мынандай үш құрылымнан тұрады:

- қызығушылықты ояту;
- мағынаны тану;
- ой-толғаныс.

Бұл технологияда бұрынғы білім мен жаңа ұғым ұштастырылады. Технологияның соңғы кезеңінде оқушы өз шығармашылығынан қабілетін таныта алады. Мұнда оқушыға ойланып-толғануға уақыт берілуі керек, ойын айтуға оқушы шығармашылығын қалыптастыратынын атап өту керек. Әр кезеңіне тоқталатын болсақ:

«Қызығушылығын ояту» кезеңінде алдыңғы өткен тақырыпты тексеру мақсатында тест жұмыстарын өткізу арқылы оқушының білім деңгейін қадағалап, жаңа сабақты бастар алдында «Топтастыру» стратегиясы арқылы оқушылармен бірлесе отырып, жай сөздермен емес, тақырыппен байланыстыра жаңа сабақтың атауын шығарамыз.

Сабақтың қай құрылымында болмасын оқытушы осындай стратегияларды қолданғанда, «Мен не ұтамын?» және «Оқушы не ұтады?» деген сұрақтарды есінен шығармау керек.

«Мағынаны тану» кезеңінде оқушыларды топқа бөлу арқылы сұрақтар дайындап, оны «Кубизм» стратегиясы арқылы жүзеге асыруға болады. Сұрақтар үш деңгейде әзірленеді. Дайындалған сұрақтарға оқушылар өз ойларымен жауап береді. Осы кезеңде «Түртіп алу кестесі» бойынша да қорытынды шығаруға болады.

Бұл технологияның келесі бір кезеңі – ой толғаныс. Мұнда «Венн» диаграммасын қолдану арқылы тақырыптардың ұқсастығы мен айырмашылығын көрсетуге болады. Осы кезеңде оқушылардың тілдік дағдыларын қалыптастыру мақсатында сабақ тақырыбына байланысты «Дебат», яғни пікірсайыс өткізуге болады. Бұл сайыс оқушылардың топпен жұмыс істеуіне, әр оқушының еркін сөйлеуіне, сабақтың тақырыбын күнделікті өмірмен ұштастыруларына бағыт береді. Сондай-ақ «5 минуттық эссе» жаздырудың орны ерекше. Мұндағы мақсат – оқушылардың өзіндік көзқарасын қалыптастыру. Эссе жазғанда, сабаққа қабілеті төмен деген оқушылардың өзі 5-6 сөйлемнен тұратын ойын жазса, соның өзі оқушыны сабаққа тарта білгеніміз. Осы кезеңде оқушылардың тілдік дағдыларын қалыптастыру мақсатында сабақ тақырыбына байланысты «5 жол өлең» жаздыруға болады. Мұндағы мақсат – оқушылардың сөздік қорларын байыту. Сол 5 жол өлеңді жазғанда, сабаққа қабілеті төмен деген оқушылар сөздің синонимдік қатарын табуға, 3-4 сөз тіркесін құрастырып, өз ойын жазуға ұмтылады.

Сонымен қатар тіл сабағында проблемалық оқыту технологиясын қолданған өте тиімді. Бұл технология оқушыны өз бетімен ізденуге үйретеді, олардың танымдық және шығармашылық икемділіктерін танытады. Технологияның негізгі міндеті мынадай:

- оқушының белсенділігін арттыру;
- оқу материалында баланы қызықтыратындай мәселе туғызу;
- оқушы материалды сезім мүшелері арқылы ғана қабылдап қоймайды, білімге деген қажеттілігін қанағаттандыру мақсатында меңгереді;
- оқытудың бала өмірімен, еңбегімен байланыстылығы.

Бұл технологияны қолдану кезінде өтілген материал бойынша өз беттерінше тест құрастыру, логикалық ойды дамытатын тапсырмалар беру, проблемалық сұрақтарға ұтымды жауап беру көзделеді. Технологияның бұл түрін тек қазақ тілі сабағында емес, әдебиет сабағында да пайдалануға болады.

Мұндай технологияларды қолданудан – біріншіден, оқытушы ұтады, яғни ол сабақты тиімді ұйымдастыруға көмектеседі, оқушының пәнге деген қызығушылығы артады, екіншіден оқушы ұтады, себебі оның тақырып бойынша танымы кеңейеді.

Жас ұрпаққа мағыналы, өнегелі тәрбие мен білім беру бүгінгі күннің басты талабы екені белгілі.

Әр ұстаз педагогикалық шеберлігін әрдайым ұштай отырып, алдына әр оқушыдан дүниетанымы жоғары, шығармашылық деңгейде қызмет атқара алатын, жан-жақты қалыптасқан нағыз азамат жасауға мақсат қою керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналы, №8/2013.
2. «Білім» журналы, Ә.Мұханбетжанова, А.Қасымова Білімді интеграциялау процесінде жаңа ақпараттық технологияларды қолдану. №4 (22)2005ж. 14- 15 беттер.
3. К.Ж.Бұзаубақова. Жаңа педагогикалық технология. -Алматы,2004.

ТАРАУДЫ ҚАЙТАЛАУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Қызырова А.Б.,
С.Саттаров атындағы № 57 мектеп-лицейі

Қазіргі білім беру саласында жүрген педагогтерді мазалайтын сұрақ: сыныптағы барлық оқушыларды қамти отырып, сапалы білім беруге қалай қол жеткізуге болады? Білім беру үрдісінде жаңашыл педтехнологиялар көп. Солардың қайсысы тиімді, қайсысы оң нәтиже бере алады? Әрбір ұстаз шәкірттеріне білім беріп, біліктілікке үйретуде оңтайлы әдіс-тәсілдерін қолдануда. Білім берудің жеке тұлғаға бағытталған парадигмасы ақпараты мол қоғамда өзін-өзі тани білетін, ізденімпаздыққа төселген оқушыны баулуды көздейді. Сондықтан да мектеп алдында саналы, білімді, өз қабілетін көрсете алатын жеке тұлғаны қалыптастыру міндеті тұр.

Өз тәжірибемге қолданып жүрген жұмысымның бірі-теориялық материалды практикалық жұмыспен байланыстыра оқыту. Әсіресе, тарауды өтіп болғаннан соң қайталаудың тиімді тәсілі ретінде конференция жұмысын жүргіземін. Бұнда көздейтін мақсатым:

- Дұрыс мақсат қойғыза білу
- Өз іс-әрекетін жоспарлай алуы
- Белгіленген уақытта жеке жұмыс жасай алуы
- Қажет ақпаратты таба білуі, қолдана алуы
- Іс-әрекетін тиімді жоспарлай алуы
- Ерекше ой-көзқарас
- Іс-ірекетіне талдау жасай алуы
- Өз пікірін қорғай алуы
- Талдаулары нәтижесінде шешім қабылдай алуы
- Іс-әрекетінен шыққан нәтижесін тәжірибеде қолдана алуы
- Практикада қоладандыруға деген қызығушылығы
- Спикерлік қабілеттерін дамытуы

Жұмыстың бұндай формасы деңгейік топтарда әр оқушы өзіне тапсырылған жұмысты тыңғылықты орындауға деген, өз тобына берілген тапсырмаға қосатын үлесіне жауапкершілікті сезінеді. Ал менің жұмысым-оқушыларға бағыт-бағдар бере отырып, қолданып жатқан іс-әрекеттеріне түзетулер енгізіп отыру, қолдап-қолпаштау. Мектеп кезеңінде әр бала батыл болады. Сондықтан мұғалімнің қолдауымен небір жобалар жасауға батылдық танытады. Бүгінгі таңда мұғалім дайын білімді берушіден гөрі бағыттаушыға, түзетушіге қарай бет бұрып келеді. Жаңашыл мектепте мұғалімнің осы қызметі ең негізгісі боп қалды.

10-сыныптың әдебиет пәнінде тоқсан басында XIX ғасырдың I жартысындағы ақындар шығармашылығы оқытылады. Бағдарламаға сәйкес жаратылыстану-математикалық бағытта оқытатын мектепте А. Тілеуұлы, Д.Бабатайұлы, Қ. Күржіманұлы, М.Мөңкеұлы, М.Өтемісұлының шығармашылығына 2- 3 сағаттан тоқталады. Мұнда ақындар өмірбаяндарына қысқаша шолу, өлеңдері мен толғау-дастандарына шолу ретінде тоқталады. Кей өлеңдеріне тоқтала отырып, қысқаша үзінділер келтіріледі. Соңын шағын түйінмен тәмамдайды. Оқулықта тек аты ғана аталып кететін өлеңдерін, толғауларыноқуды үйге тапсырма ретінде беріп, жинақтап отыруларын тапсырамын. Тарауды толығымен оқып болған кезде оқушылармен біріге отырып конференция баяндамаларының тақырыптары түзіледі. Тақырыптарды оқушылардың қабілет-деңгейлеріне сәйкес

бөліп беріп, тақырыпты ашу жоспарларын құрастырамыз. Осы кезде түзету-бағыттау жұмысының рөлі ерекше. Жобалап оқыту технологиясының тиімділігі сол-әр оқушы өзіне бекітілген жұмыс бойынша ізденеді, материалды жинақтайды, қажетті ақпаратты сұрыптап, топ талқысына ұсынады. Әрине, бұндай ауқымды жұмыс бір сабақтың уақытына сыймайды. Сондықтан өз тәжірибемде сабақтан тыс ғылыми-зерттеу конференциясын өткіземін. Себебі жаңаша оқыту бағдарламасында оқушыларды жоба қорғауға, ғылыми жұмыстарға баулуға баса назар аударып отыр. Шыны керек, мектептерде ғылымға баулу жұмыстары кенжелеп жатыр. Өткен тақырыпты қорытындылатуда осындай жұмыстардың бастамасы жатыр деп есептеймін және өз тәжірибемде жиі қолданамын.

10-сыныпта «XIX ғасырдың I жартысындағы ақындар мұрасы» тақырыбында конференция өткіздік. Төмендегідей тақырыптарды сұрыптап алдық:

- « Дулат шығармаларындағы дін және мұсылмандық тақырыбы»
- «Зар заман ақындарының шығармашылығындағы арнау өлеңдері»
- «Мұрат Мөңкеұлы –жыршы»
- «Зар заман ақындарының айтыстары»
- «Қырымның қырық батырын жырлаушылар»
- “ Еспенбет” дастанындағы ұлттық психология»
- «Махамбет толғауларындағы табиғат өкілдері»
- «Қашаған Күржіманұлының « Есқали сұпыға» толғауындағы домбыра тақырыбы»
- «Мұрат Мөңкеұлы - зар заман ақыны»
- «Махамбет өлеңдеріндегі топонимдер тарихы»
- « Мұрат Мөңкеұлының «Қарасай, Қазі» дастанының көркемдік табиғаты»

Баяндама, слайд жасауға тақырыптың жеңіл-күрделілігіне сәйкес 2-3 оқушыдан бөлінді. Осы жұмыста төмендегідей мақсат, міндеттерді көздедім:

Оқушыларды ғылыми жұмысқа баулу

- Инновациялық дамыған қоғам үшін креативті ойлай білетін және тез өзгертін сыртқы орта жағдайында негізделген және тұжырымды шешімді қабылдай білетін жоғары білікті оқушыларды дайындау.

- Оқушыларды заманауи зерттеу жұмыстарының принциптері мен әдістеріне, оның ішінде зерттеуді дайындау және жүргізуге, ғылыми жұмыстарды жазуға және жариялауға дайындауға үйрету.

- Этикалық норма дағдыларын дамыту, зерттеудің ғылыми толықтығына және оның шынайылығына, мазмұнды және тәжірибелік пайдалылығына жауапкершілік сезімін тәрбиелеу.

Бұндай жұмыстарды дұрыс мақсат, міндет қоя білу, ізденіс жұмыстарының дұрыс әдіс-тәсілдерін таңдау, материалды талдап-жинақтай алуы, қажетті ақпаратты сұрыптай білуі, ұжымда бірлесе жұмыс жасауға төселдірудің оңтайлы жолы деп есептеймін. Өз тәжірибемде қолдану арқылы бұған көз жеткіздім. Кей жағдайда оқушылар ғылыми жобаға тақырып таңдап алып жататын кездері де кездеседі. Теориядан – практикаға, жаттандылықтан – жандылыққа өткізетін бұл жұмыстардан ұтқаным:

- Оқушыларды оқу процесіне қызықтыру
- Пассив «оқытудан» белсенді «өздігінен оқуға» ауыстыру
- Жаңа заман талаптарына жауап бере алатын жаңашыл оқыту процесіне жол табу
- Оқушыларды ғылым жолына бастау

XXI ғасыр білім мен ғылымның өркендеген ғасыры болса, әр шәкірт – сол ғасырдың тұлғасы. Ғасыр сұранысына жауап бере алатын шәкірт тәрбиелеу міндетімізді абыроймен орындау – мұғалімге жүктелген жауапкершілік.

ШЕШЕНДІК СӨЗДЕРДІ ОҚЫТУДА БАСШЫЛЫҚҚА АЛЫНАТЫН ҰСТАНЫМДАР

Медеубаева М.Қ.,
қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі
№18 ЖББОМ

Кез келген пәнді оқытудың жұмыс жүйесін үйлестіруде, әдіс-тәсілдер мен амалдарды іріктеуде белгілі бір принциптердің басшылыққа алынатыны белгілі жайт. Әдебиет пәні оқу бағдарламасын

құрастыру барысында да әдеби білімнің жүйелілігі, үздіксіздігі, сабақтастығы, білім мазмұнының тарихилық сипаты мен пәнаралық байланыс сияқты ұстанымдар басшылыққа алынады[1, 3].

Ендеше, ауыз әдебиетінің кең арналы салаларының бірі, сарқылмас көзі, қайнар бұлағы болып табылатын шешендік сөздердің оқытылуында да жүйелілік, бірізділік, тарихилық, көрнекілік, проблемалық оқыту, жекелеп әсер ету және пәнаралық байланыс тәрізді дидактикалық ұстанымдардың басшылыққа алынуы – заңдылық.

Жүйелілік ұстанымы іс-әрекет үстіндегі құбылыстардың өзара байланысынан өрбиді. Ғылымдағы кез келген құбылысты өзге құбылыстардан тыс қарастыруға болмайды. «Шешендік өнер» пәні тақырыптары бір-бірімен тығыз байланысты болғандықтан олардың әрқайсысын жеке дара күйінде емес, «ойлап сөйлеу әрекеті алгоритмінің» бір бөлігі ретінде қарастыру аса қажет. Сондай-ақ, бұл ұстаным барлық оқыту үрдісінің белгілі бір әдістемелік жүйесін де білдіреді. Сондықтан оқыту әдістерінің, амалдары мен формаларының өзара байланысы ғылыми негізделуі тиіс.

Бірізділік ұстанымы – оқыту үрдісінде қарапайымнан күрделіге, белгісізден белгіліге қарай қозғалыстың мызғымастығын есепке алатын бірден-бір қажетті ұстанымдардың бірі. Шешендік сөздерді оқыту үрдісінде осы ұстанымды жүзеге асыруда әр түрлі тақырыптарды бағдарламада бірізділікпен орналастыру мәселесін шешу нақты үлгі рөлін атқара алады.

Тарихилық ұстанымы оқушыларды шешендік сөздердің даму тарихына бойлауды талап етеді. «Оқушылардың ойлау қабілетін жетілдіруде, олардың білімге ықыласын арттыруда оқытудың проблемалық тәсілі мен тарихилық принцип әдісінің мәні үлкен. Өйткені әдебиет пәнін оқытуда, оқушыға жүйелі білім беру жолын іздестірсек, тарихқа, мәселенің тарихилық ерекшеліктеріне зер салмау мүмкін емес. Бұдан әдебиетіміздің даму процесін тарихи жағдайлармен байланыстыра отырып өту міндеті туады»[2, 4]. Шешендік сөздерге арналған алғашқы сабақтарда тарихқа жасалған қысқаша шолу жасап қана қоймай, олардың оқытылуына тұтастай тарихилық көзқараспен қарау аса қажет. Тек осылайша келу ғана шешендік сөздердің мәнін, олардың қазіргі қоғамның даму кезеңіндегі өзектілігін терең түсінуге мүмкіндік береді.

Тәжірибе көрсетіп жүргендей, оқушылар тақырыптық баяндама, хабарлама, реферат, т.б. жасауда Демосфен, Аристотель, Сократ, Цицерон есімдеріне байланысты материалдарды ерекше қызығушылықпен тандайды. Қазақтың дәстүрлі шешендік өнерінің ірге тасын қалаушылар Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би, Сырым т.б. би-шешендердің шешендік сөздеріне оқушылардың қызығуы да жоғары. Демек, шешендік өнер туралы мағлұматтар – сөйлеу өнерін жете игеруге аса қажетті база. Шешендік сөздерді оқыту үрдісінде тарихилық ұстанымды жүзеге асыру оқушыларды шешендік сөздердің тарихына бойлату мен олардың таным көкжиегін кеңейтуді ғана мақсат етпейді, сонымен қатар қайта оралған ғылымның мәнін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Көрнекілік ұстанымы шешендік сөздерді оқытуда басты рөл атқарады. Бұл ретте сөз материалдардың кесте, схема, графикалар арқылы жинақталып берілуі туралы ғана емес, шешендік сөздерді игерушілердің көз алдында белгілі бір бейнелерді туғызуды, елестетуді үйлестіру туралы болып отыр. Сократтың «Менің білетінім сол, мен ештеңе білмеймін» деген мәлімдеме жасауына не негіз болғандығын анықтауға ұмтылғанда, оқушылар ойы философ фразасының түсініктілігіне, оның бұл жерде танымның шексіздігін есте ұстағандығына келіп тоғысады. Егер Сократтың «логикасыз логикасын» мұғалім ежелгі ойшылдарды қайталай отырып, тақтаға қос кеңістіктің (кіші және үлкен диаметрлі өлшемде) кескінін салса, ал содан кейін кеңістіктегі танылғанды (ішкі кеңістікті) танылмағаннан (ішкі кеңістіктен тысқары) айыра ұғындырғанда ғана түсінікті болады. Адам көп білген сайын, бұл әлемде оған беймәлім тұстар көбірек болмақ деген ойды осы үлгіде дәлелдеуге болады.

Шешендік сөздерді дамыта оқыту ұстанымы – оқушыларды тұлға ретінде дамытудың, өзін-өзі жетілдірудің орасан күшті импульсі. Дамыта отырып оқыту сабақтары ұсынылған білім негізінде әр оқушының өз сөзі мен қарым-қатынас дағдыларын жетілдіру, сөйлеу мәдениетін көтеру ақсатында ілгері жұмыс жасауға қажетті база болып табылады. Шешендік сөздерді оқытудағы жұмыс жүйесі оқушылардың өз коммуникативтік дағдыларының дамуын бақылай алатындай деңгейде болуы тиіс.

Бүгінгі таңда проблемалық оқыту – уақыт талабы. Оның мәнісі шешендік сөздерді игерушілердің ізденіске, зерттеуге, жауаптарды өз бетімен таба білуге құлшыныс танытуында. Шешендік сөздерді оқыту үрдісінде проблемалық оқыту ұстанымы сабақтың проблемалық дәріс,

дәріс-диалог сияқты түрлерінде басшылыққа алынады.

Шешендік сөздерді оқытуда жекелеп әсер ету ұстанымына сүйенудің де маңызы ерекше. Шешендік сөздерді өз шешендік шеберлігін ұштай түсуді мақсат еткен, сөз сөйлей алатын оқушылар да, тұтықпалықпен, нашар артикуляциямен және т.б. байланысты коммуникативтік мүмкіндіктері шектеулі оқушылар да таңдайды. Оқушылардың өз ойын еркін айта білмеушілік, ұялшақтық, шешім қабылдай білмеушілік тәрізді және тағы басқа психологиялық ерекшеліктері пән мұғалімі тарапынан ескерілуі керек. Мұғалімнің жеке бақылауларының, әңгімелесу, тестілеу жұмыстарының нәтижесінде әрбір оқушының «сырқат нүктелері» анықталып, мақсатты жұмыстар топтық сабақ үрдісінде жүзеге асырылады.

Пәнаралық байланыс ұстанымы бойынша қазақ тілін оқыту әдістемесі мен шешендік сөздерді оқыту әдістемесінің бір-біріне жақындығын ескеруге болады. Дегенмен де бұлар – әр түрлі қолданбалы ғылым салалары. Сол себепті де тек шешендік сөздерді оқытуға қатысты ұстанымдарды жүйелеп шығару орынды. Шешендік сөздерді пәнаралық байланыста оқытудың үш арнайы ұстанымын бөле-жара қарастыруға болады. Олар: қазіргі тілтану ғылымдарының деректерін таяныш ету ұстанымы, мәтінмен жүргізілетін бағдарлы жұмыс ұстанымы және шешендік өнерді оқыту мақсатының қазіргі әлеуметтік жағдайға сәйкес келу ұстанымы.

Қазіргі шешендік өнер көбіне-көп «тілтану ғылымы» деп аталған арнайы сала мәліметтерін таяныш етеді. Бұл ғылым мәліметтері шешендік сөздерді оқыту әдістемесінде ескерілуі тиіс. Мәтінмен жасалатын бағдарлы жұмыс ұстанымы бойынша шешен сөйлудің басты сипаты – қазақ тілінің ережелерін білуі ғана емес, осы ережелердің негізінде белгілі бір коммуникативті жағдаяттарға сәйкес ауызша және жазбаша мәтіндерді құрай білу дағдысының болуы. Бұл іскерлік жағдайдағы немесе жеке әңгімедегі қысқа фраза, не пікірталас үстінде өзіндік көзқарасын білдіру, не мектеп конференцияларындағы баяндама, не халықаралық симпозиумдағы сөйленетін сөз болуы мүмкін.

Мәтіннің құрастырылуы көпшілік жағдайда мәтінмен жүргізілетін жұмыс әдістерін негіздейді. Оларды мәтінді талдау, өзіндік мәтінді құрастыру және мәтінді өңдеу сияқты үш үлкен топқа бөлуге болады. «Жалпы, ерекше бір есте ұстайтын мәселе – әдебиет сабағындағы тіл ұстарту жұмыстары сол оқытып жатқан көркем шығарма негізінде, соның тіл ерекшелігі негізінде жүзеге асуы тиіс. Дегенмен, ізденгіш мұғалім тіл дамыту сияқты күрделі мәселелердің де оқушыға жеңіл, қонымды, қызықты әдіс-тәсілдерін ізденеді, әрі тіл дамыту тек бір ғана мақсатты – тіл дамытуды ғана көздемейді. Ол білгілі бір білім, ұғым беру негізінде жүзеге асады. «Билер соты» сабағынан оқушы ең әуелі халықтың әдет-дәстүрі туралы түсінік алады(билер, дала соты, т.б.). Екіншіден, сөздік қорлары байиды. Үшіншіден, бұл сабақ таптаурын болған «сұрақ-жауапқа» негізделген сабақ емес, оның түрі, құрылысы оқушыларды қатты қызықтырады»[3, 253].

Демек, шешендік сөздерді оқыту сабағындағы мәтінмен жүргізілетін жұмыс амалдары төмендегідей:

1. өзіндік мәтін құрастыру;
2. мәтінді өңдеу;
3. мәтінді талдау;
4. баяндама жасау.

Шешендік сөздерді оқыту сабағындағы мәтінді талдау мына схема негізінде жүзеге асады:

- 1) шығарма тақырыбы;
- 2) авторлық идея;
- 3) композициялық ерекшеліктері;
- 4) стильдік ерекшеліктері (логикалық байланыс, көркемдегіш мәнерлеу құралдары).

Өзіндік мәтінді құрастыру, біріншіден, тақырып анықтығы мен сөйлеу мақсатының айқындылығынан, екіншіден, қажетті форманы іздеуден, үшіншіден, тілдік құралдарды іріктеуден құралады.

Өңдеу – шәкірттердің өз бетімен орындайтын жұмыстарының ерекше түрі. Мәтін құрастыру үрдісі барысында өңдеу көбінесе қалыс қалып жатады. Өңдеу өзіндік мәтіндермен жұмыста да, сондай-ақ ұсынылған мәтіндерді жөндеу жұмыстары арқылы да жүзеге асады.

Шешендік сөздерді оқытудағы түпкілікті мақсаттың қазіргі әлеуметтік жағдайға сәйкестігі ұстанымы бойынша кәсіби әрекеттегі жетістіктерге жетудің негізгі жағдайы ретінде оқушылардың

өзара және іскерлік қарым-қатынастағы тәжірибелік дағдыларының дамуы ескеріледі.

Мектеп оқу бағдарламасына шешендік сөздерді енгізу оқушылардың гуманитарлық ойлауын кеңейту мүмкіндігі болып табылады. Жоғарыда қарастырылған жалпы дидактикалық және арнайы ұстанымдар шешендік сөздерді оқытудың нақты әдістері мен түрлерін іріктеудің қажеттілігін көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақ әдебиеті. Жалпы білім беретін мектептің 5-9-сыныптарына арналған оқу бағдарламасы. – Астана: Ғ.Алтынсарин атынағы ҰБА, 2013. -62 б.

2. Әміреев Қ. Әдебиетті оқытудағы тарихилық принцип. – Алматы: Мектеп, 1984. -64 б.

3. Бітібаева Қ. Қазақ әдебиетін тереңдетіп оқытудың инновациялық әдістемесі мен технологиясы. 5-11-сынып мұғалімдеріне арналған әдістемелік құрал. Екінші кітап. –Алматы: Дәуір-Кітап, 2012, -312 б.

ОДИН ИЗ СПОСОБОВ ИНТЕРАКТИВНОГО И ПРОЕКТНОГО ОБУЧЕНИЯ - ПРИМЕНЕНИЕ КЕЙС - ТЕХНОЛОГИИ НА УРОКАХ САМОПОЗНАНИЯ, РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

*Молгаждарова С.М., старший преподаватель,
КарГУ им. Е.А. Букетова,
Кузоватова Т.Н., Куркина И.Н.,
учителя высшей категории КГУ СОШ №16.
г.Караганда*

«Знание только тогда знание, когда оно приобретено усилиями своей мысли, а не одной памяти», - писал Л.Н. Толстой. Эта мысль актуальна сегодня особенно. Использование в работе интерактивных технологий – веление времени. Интерактивный («Inter» - это взаимный, «act» - действовать) – означает взаимодействовать, находиться в режиме беседы, диалога с кем-либо. Другими словами, в отличие от активных методов, интерактивные ориентированы на более широкое взаимодействие учеников не только с учителем, но и друг с другом и на доминирование активности учащихся в процессе обучения. Место учителя в интерактивных уроках сводится к направлению деятельности учащихся на достижение целей урока

Среди интерактивных и проектных технологий обучения всё большую популярность получают кейс - технологии. Происхождение термина, по одной версии - от английского слова Case (портфель, небольшой чемодан), по другой версии – от латинского Casus (сложный, запутанный случай)

Родиной данной технологии является США. Впервые была она применена в 1908 году. В России стали внедрять кейс-технологии в 80-е годы XX века в МГУ им. Ломоносова и лишь в последние 3-4 года - в школьный образовательный процесс. Суть метода заключается в том, что учащиеся получают кейс (пакет заданий), не имеющих точного решения. Соответственно требуется разобраться в запутанной ситуации, либо выявить проблему и обнаружить пути её решения, либо выработать варианты выхода из положения, когда проблема обозначена. Кейсы отличаются от обычных образовательных задач, (задачи имеют, как правило, одно решение и один правильный путь, приводящий к этому решению, кейсы имеют несколько решений и множество альтернативных путей, приводящих к нему).

Таким образом, акцент переносится на выработку знаний, а не на овладение готовым знанием. Учащиеся получают возможность соотносить теорию с реальной жизнью, в которой будущим выпускникам школы пригодится умение делать выводы, отстаивать свою позицию.

Существует три разновидности кейс - технологии: собственно кейс-технология (применяется при проектном обучении), кейс-стади или метод погружения (применяется при блочном обучении и достаточном количестве часов), кейс-метод (метод ситуационного анализа). Последний чаще всего применяется в школьной практике при создании проектов. По размеру кейсы бывают (20-25 страниц). Они предназначены для командной работы в течение нескольких дней и заканчивается работа командным выступлением с презентацией. Сжатые кейсы (3-5 страниц), которые предназначены

для разбора непосредственно на занятии в классе и подразумевают общую дискуссию. Мини-кейсы (9-12 страниц), как и сжатые кейсы, предназначены для разбора в классе и зачастую используются в качестве иллюстрации к теории, преподаваемой на занятии. Во многих случаях мини-кейс может быть сформулирован кратко, в виде одного-двух абзацев, и снабжён вопросами, на которые требуется дать ответ в обсуждении или как домашнее задание.

Кейс-технология способствует повышению мотивации обучения у обучающихся, развивают их интеллектуальные способности.

Данная технология имеет многоплановые цели:

- научить обучающихся как индивидуально, так и в составе группы анализировать информацию;
- сортировать ее для решения выбранной задачи;
- выявлять ключевые проблемы;
- искать пути решения и оценивать их;
- выбирать оптимальное решение и формировать программы действий.

Кейс-технология применима в преподавании любых предметов, если основные задачи, поставленные на уроке - это обучение навыкам критического мышления, принятия решений независимого характера и создании собственных проектов.

Выделяют основные этапы создания кейса:

1. Определение целей.
2. Подбор необходимых источников.
3. Подбор и подготовка материалов для кейса.

Примерами кейсов могут быть сборники практических задач, сборники деловых игр, диски с презентациями уроков и прочее.

Как сделать кейс? Легче — купить, труднее создавать самому на каждую тему, на каждый урок, самостоятельно учителю или совместно с детьми, но обязательно исходя из их интересов и вопросов, волнующих именно их, сегодня. Сейчас. Сию минуту.

Главное отличие кейса от задачи: задача имеет решение и путь к нему, даже если и не один. Кейсы имеют много решений, приводящих к раскрытию той или иной проблемы.

К кейс - методам, активизирующим учебный процесс, относятся: метод инцидентов, когда обучающийся сам должен отыскать недостающую информацию; метод разбора деловой корреспонденции; игровое проектирование; ситуационно-ролевая игра; метод дискуссий; кейс - стадии или метод ситуационного анализа (метод анализа конкретных ситуаций, ситуационных задач и упражнений)

Кейс-технология – это обучение действием, синтез проблемного обучения, метода проектов, информационно-коммуникативных технологий.

Кейс-метод помогает придать новое, свежее звучание, казалось бы, избитым, наскучившим проблемным вопросам: «мне нравится - не нравится Наташа Ростова», «Евгений Онегин – посредственность или личность», «Печорин - злодей или несчастный человек», «Базаров-глупый умник» и т.д.

На уроках литературы кейс-методы используются разной сложности.

Первая степень предполагает практическую ситуацию и пути её решения. Учащимся предлагается определить подходит ли решение для данной ситуации и возможно ли другое решение. Например, согласны ли вы с утверждением критика Н.Добролюбова, назвавшего Катерину «лучом света в темном царстве».

Вторая степень сложности: существует некая практическая ситуация – необходимо найти её решение. Например, «Чем обусловлена тема «лишнего человека» в русской литературе 19 века?» или «Чем обусловлено появление «маленького человека» в русской литературе 19 века?» и т.д.

Третья степень сложности: есть практическая ситуация - определить проблему и пути её решения. Например, «Чем вызван конфликт Базарова и П.П. Кирсанова, и есть ли точки соприкосновения у этих двух героев».

Приведем пример, как реализуется на наших уроках метод ситуационно-ролевых игр. Итак, внеклассное чтение на уроке литературы в 8 классе по рассказу А.И.Куприна «Куст сирени». После слова учителя о писателе и краткой характеристики его деятельности, 2 человека разыгрывают сценку «Николай Алмазов вернулся домой с работы»

Учащиеся разделены на 2 группы, они должны предположить, как поступит жена. Вариантов было предложено множество: просто посочувствует, предпримет какие-либо меры для спасения мужа, пойдет к нему на работу и будет отстаивать чертёж мужа, а некоторые предположили, что пару в итоге ждет развод.

После ответов учащихся смотрим еще одну сценку по рассказу «Решение Веры и спасение мужа». Сравниваем свои предположения и какой выход из положения нашел А.Куприн.

Вот так может примерно выглядеть план урока, проводимого по кейс - технологии:

Этап	Содержание деятельности	Форма работы	Время
1	Ознакомление с ситуацией. Выявление проблем. Обобщение информации. Анализ информации	Индивидуальная	30 %
2	Формулировка альтернативных решений. Составление перечня «+» и «-» каждого решения. Оценка альтернатив. Уточнение проблем и их иерархия.	Групповая	50 %
3	Обоснование выбора решения. Разработка плана реализации решения. Презентация результатов	Индивидуальная и групповая	20 %

Подводя итог вышесказанному, хочется привести слова Вальтера Скотта, которые можно взять девизом ко всем инновационным технологиям: «Самое главное в жизни – это собственный опыт».

Литература:

1. Кейс-технологии как средство формирования ключевых компетенций учащихся на уроках русского языка и литературы. <http://nsportal.ru/sites/default/files/2012/12>

КӨП ТІЛДІ БІЛІМ БЕРУ - ӨМІР ТАЛАБЫ

Молгаждарова С. М., аға оқытушы

Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ,

Нуртаева Н.К.,

«№74 ЖББОМ» қазақ тілі және әдебиет пәнінің мұғалімі,

Қарағанды қаласы

Адамзат тарихының сандаған ғасырлар бойы жинақтаған тәжірибесі көрсеткендей қоғам мен мемлекет құрылымындағы күрделі құбылыс – тіл мәселесі болып табылады.

Тіл ұлттың негізгі белгісі ретінде халықтың болмыс-бітімінің сақталуында шешуші рөл атқарады. Оның рухани мәдениетінің бір бөлігі болып табылады, сондықтан да тіл өзіне деген құрметті талап етеді.

«Тіл тағдыры – ұрпақ тағдыры, – ел тағдыры» деген ұранды ұстанған қазақ халқы ғасырлар бойы елі мен жерін, діні мен тілін сақтап қалу жолында талай қиын-қыстау кезеңдерді басынан кешірді. Өйткені ана тілі мәселесі – сол тілде жасаған, жасап келе жатқан халықтың өткені мен бүгінгісін таразылай отырып, болашағын танытатын, сол халықтың мәңгілігінің, тәуелсіздігінің мәселесі. Елдіктің негізгі шарттары, түптеп келгенде мемлекет тілінің, ұлт рухының көтерілген биігімен өлшенеді. Халықтың тәуелсіздігінің ең басты белгісі – оның ана тілі. Ұлттық тілі, мәдениеті жоқ ел ешқашан да егеменді ел бола алмайды, болуы да мүмкін емес. Тілдің өзі - тарих тереңіне бойлатып, өнер мен мәдениеттің кәусар бұлағына сусындататын рухани әлеміміздің сарқылмас қазынасы, байлығы. Еліміздің экономикалық әлеуетін көтеріп, демократияны дамытумен қатар Елбасы «Қазақстанның болашағы – қазақ тілі» екендігін әрдайым ескертіп, «Қазақстан – 2050» Стратегиясында әрбір қазақстандық үшін қағида ретінде: «Тілге деген көзқарас, елге деген көзқарас» деп баса айтқаны баршаға белгілі. Әдетте тіл жөнінде, тіл – адамдар ара қарым-қатынас жасау құралы

деп, оған жай-жадағай анықтама берілгенімен, іс жүзінде тіл тек адамдар ара қарым-қатынас жасау құралы ғана емес, қайта онан да маңыздысы, ол белгілі бір ұлттың ұлттық сана-сезімі, халықтың қасиеті, оның жалпы тарихы, әдет-ғұрпы, мәдениеті сияқты ұғымдарды тұтастай өз бойына қамтып жататын күрделі ұғым.

Конституциямыздың 7-ші бабында «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі — қазақ тілі» деп көрсетілген. Мемлекеттік тілді білу — әрбір Қазақстан азаматының борышы. Бүгінгі таңда мемлекеттік тіл туралы көз майын тамызып, жанарын жасытып жүргендер де аз емес. Мемлекеттік тіл елімізде маңызды да өзекті мәселе. Мемлекеттік тіл — елдің елтаңбасы, туы, ән-ұраны сияқты нышандардың бірі. Бауыржан Момышұлы «Анамыздың ақ сүтімен бойымызға дарыған тілімізді ұмыту — бүкіл ата - бабамызды, тарихымызды ұмыту» деген болатын. Ия, әр ұлт өзінің тілін, дәстүрін, мәдениетін сақтап қалуда. Бұл олардың ата баба алдындағы парыз, міндеттері. Қазіргі таңда қазақ тілінің қал ахуалы бұрынғы тәуелсіздік алған жылдарға қарағанда едәуір даму үстінде. Мемлекеттің саясаты - тіл саясаты қағидасын тәжірибеге берік ендіру, алға басуға ұмтылу. Осы орайда, біздің елімізде көптеген шаралар өз бастамасын табуда. Атап айтсақ, қазақ тілін оқып-үйрену бойынша үгіт-насихат жұмыстары, семинарлар мен дәрістер өткізіледі. Жыл сайын мемлекеттің қолдауы мен мемлекеттік тілді дамыту шаралары өтіп тұрады. Негізгі ұстаным - қазіргі заман талабына сай ұлттың ұлт болып жалғасын тауып, тумысымыздан жанымызға сіңген тіліміздің қадір-қасиетін сақтау және жеткізу, одан ой түю. Ешкімге жалтақтамай, бүгінгі бейбіт тірлігімізге, қол жеткізген Тәуелсіздігімізге, азаттық пен еркіндігіміз үшін жанын аямай алысқан мың-мыңдаған азаматтардың, қыршын жастайынан кеткен ұлтын сүйген ұландардың қайсарлығын мақтан етіп, қазақ топырағын дөп басып, емін-еркін өмір сүріп жатқан елімізді одан әрі жандандыру ендігі кезекте ол біздің міндетіміз. Қазіргі таңда мемлекеттік тілдің қызметте жандануы маңызды іс.

Жаһанданған дамыған дәуірге ойдағыдай сәйкесіп, өзге жұртпен шынайы қарым-қатынас жасау үшін бір тілмен шектеліп отыру да жөн емес. Заман талабы көп тілдікті талап етіп отыр. Елбасы өзінің 2007 жылғы «Жаңа әлемдегі — жаңа Қазақстан» атты жолдауында: «Қазақстан халқы бүкіл әлемде үш тілді пайдаланатын мәдениетті ел ретінде танылуға тиіс. Қазақ тілі-мемлекеттік тіл, орыс тілі-ұлтаралық қатынас тілі және ағылшын тілі-жаһандық экономикаға ойдағыдай кірігу тілі» деп мәлім етті. Яғни мемлекеттік тілді дамытамыз, орыс тілін қолдаймыз және ағылшын тілін үйренеміз. Мынау бәсекелі нарықтық қоғамда көп тілді игеру — мәдениеттілік пен білімділіктің белгісі, ғылым биігіне көтерілудің жолы, азаматтық саналылықтың, естіліктің, парасаттылықтың айғағы. Қазақ тілі еш уақытта өзімен көршілес халықтың тілдерінен сорлы болып, қатардан қалып өмір сүрмегендігі, өз сыбағасын ешкімге бермегендігі мыңдаған жыл тарихынан айқын.

Біздің халық тумасынан еліктегіш, бір жағынан тез қабылдағыш болып келеді. Бірақта бұл қазір өз кезегінде жақсы нәтижесін көрсетуде. Әлемдегі тілдерді тез қабылдағыш ұлттардың бірі қазақ халқы. Кеңес заманында өздеріңізге белгілі қарым-қатынас тілі орыс тілі болып есептелді. Мұның өз себебі айдан анық болды. Біздің халықта қарап қалған жоқ. Бағана айтып өткендей, еш уақытта өзімен көршілес халықтың тілдерінен сорлы болып, қатардан қалып өмір сүрмеді. Олардан асып түспесе кем қалмады.

Тарихымызға жүгіртіп өтсек, бір емес бірнеше тілді білген ақын жыршыларымыз, ғалымдарымыз, ұстаздарымыз өмірден өтті. Солардың бірі әлемнің екінші ұлы ғұлама ұстаз Әбу-Насыр Әл-Фараби өмірінде 76 ұлттың тілі білсе, қазақ халқының бірінші ұстазы Ыбырай Алтынсарин тіл білгеннің арқасында қазақ балаларының көзін ашты. Дана, ұлы ақынымыз Абай Құнанбаев пен Шәкәрім Құдайбердіұлы қазақ-орыс тілдерінен басқа, парсы, түрік, араб тілдерін меңгеріп, оларды жақсы білген. Бұның өзі біздің халықтың тілге деген қарым-қатынасының бір деңгейін көрсетеді. Бұл кісілер тегіннен тегін өзге халықтың тілін меңгерген жоқ, оның да өз себептерімен заман талабы мен өмір заңдылықтары болды. Бір азаматтың өз ана тіліне қанық болуы шарт, астында өзге бір ұлттың тілін жеттік игеріп, сол ұлт азаматтарымен ойдағыдай тіл табыса білуін үлкен біліктіліктің белгісі деуге болады.

Ендігі кезекте жан-жақты тіл білу-заман талабы. Көптілді оқыту — жас ұрпақтың білім деңгейі кеңістігінде еркін самғауына жол ашатын, әлемдік ғылым құпияларына үңіліп, көз қарасын қалыптастыратын, өз қабілетін танытуына мүмкіншілік беретін бірден бір бүгінгі күнгі ең қажеттілік. Негізгі мақсат: бірнеше тілді меңгерген, әлеуметтік және кәсіптілікті анықтауға қабілетті мәдениетті тұлғаны дамыту және қалыптастыру. Үштілдік туралы Қазақстан Республикасының

Президенті Н.Ә.Назарбаев білім және ғылым саласы қызметкерлерінің III съезінде сөйлеген сөзінде: «Ағылшын тілінің қажеттілігі әлемге тән қажеттілік, бүгінгі күн талабы. Ал орыс тілін жақсы білу – біздің байлығымыз» деген болатын. Қазақ, орыс, ағылшын тілдерін меңгеру адамның жеке басының және кәсіби қызметінің қазіргі қоғамның ажырамас бір бөлігі ретінде болып отырғаны рас. Осының өзі үлкен көлемде адамдардың практикалық және кәсіби іскерлік тұрғыда көп тілді меңгеру қажеттілігін тудыруда. Әлемдегі дамыған отыз елдің қатарына кіру үшін мемлекет «үш тұғырлы тіл» саясатын қолға алып белсене кірісіп отыр. «Үш тұғырлы тіл» идеясының үшінші құрамдас бөлігі – ағылшын тілін үйрену. Жасыратыны жоқ, бүгінгі таңда ағылшын тілін меңгеру дегеніміз – ғаламдық ақпараттар мен инновациялардың ағынына ілесу деген сөз. Елбасының ұстап отырған сындарлы саясатының астары өте тереңде жатыр. Біз тәуелсіздік алғаннан бері 24 жылдың ішінде бірталай істің бетін қайтардық. Биыл біз әлемдік деңгейдегі Дүниежүзілік сауда ұйымына мүше болдық. Бұған біз 19 жыл бойы келісім шарт жүргізудің арқасында қол жеткізіп отырмыз. Оның алдында бір жыл бұрын Еуразиялық экономикалық одақ құрып, соның бір мүшесіміз. Бұлар біздің жеткен жетістіктердің бірден бірі ғана. Бұл жолда біз ұтпасак, ұтылмаймыз. Осындай әлемдік деңгейлерге көтерілген сайын көп тілді білімнің маңызы арта бермек. Әлемдік аренаға шығу үшін жаһандық тілді (ағылшын) тілін жетік меңгерген мәңгілік елге айналуымыз керек. Адам көп тіл білген сайын оның көкірек мен өмірінің көкжиегі кеңіп, өрісі ұлғая түсетіні белгілі. Халықтың бір неше тілді білгені өзі үшін де, мемлекет үшін де құнды. Бүгінгі әлемде мыңдаған адамдар шетел тілін, соның ішінде ағылшын тілін жұмыста немесе оқуда пайдаланады және ана тілі ретінде меңгереді. Қазіргі заманда ағылшын тілі «21 ғасырдың», халықаралық бизнес, қазіргі ғылым мен технологиялар тілі мәртебесіне ие болды. Ағылшын тілі – дүние жүзіне ең кең таралған халықаралық тіл. Әлемдегі ең көп тараған, әрі қытай тілінен кейінгі халық саны бойынша ең көп пайдаланатын тіл. Ағылшын тілі – бүгінде халықаралық қатынастың, ғылым мен техниканың, бизнес пен журналистиканың барлық салаларында кеңінен қолданылып келе жатқан тілдердің қатарына жатады. Біздің мақсатымыз ағылшын немесе басқа тілді игеріп, ағылшын идеологиясын сіңіріп, ағылшын болып өмір сүру емес, Қазақстанды бүкіл әлем халықтарына үш тілді бірдей пайдаланатын жоғары білімді мемлекет ретінде және жастарымызға әлемге қанат жайған ағылшын тілін игерте отырып, өзімізді әлемге таныту. Ағылшын тілі әлем мойындаған жаһандану тілі. Бұл-бұзылмас заңдылық. Елбасының: «Қазақ тілі үш тілдің біреуі болып қалмайды. Үш тілдің біріншісі, негізгісі, бастысы, маңыздысы бола береді»-деп ескерткені тағы бар. Қоғамда ел жанашырлары үш тұғырлы тіл саясатын жүзеге асырамыз деп, ана тіліміздің мәртебесіне нұсқан келтіріп алдық дейтіндер де бар. Ол да негізсіз емес. Көпұлтты мемлекет ретінде Қазақстанда орыс тілі қарым-қатынас тілі ретінде жүріп жатқаны өтірік емес. Сыртқы көршілерімізбен басланыста аса маңызды деп өзімізді алдайтын кездерімізде болатыны шындық. Осындай кезде қазақ тілінің қал-ахуалы төмендейтіні сөзсіз. Тіл тағдырына саятын осы бір келелі істе кейін қапы қалмау үшін, тіл жанашырлары мен ұлағатты ұстаздар, ата-аналар мен ағабуын ұрпақ қазірден бастап қамдану керек. Асте салғырттық істемей, көп болып бас қатырып, тиімді жол қарастыру біздің міндетіміз.

Қорыта келе, қазақтың біртуар ақыны Сұлтанмахмұт Торайғыров өз сөзінде: Ана тілі- қайнаған қаның, қиналған жаның, толғантқан көңілдің, лүпілдеген жүректің сығындысы, онда дәм де, мән де болуы керек деген екен. Шындығында сол ана тіліміздің мәнін де, дәмін де кетіріп алмас үшін қазірден бастап дамытуға жанашырлықпен атсалысқан жөн. Өз тілің бірлік үшін, өзге тіл тірлік үшін керек екенін ұмытпайық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қоянбаев Ж.Б. Педагогика.-Алматы:Рауан, 2009.
2. Жарықбаев Қ. Қазақстанда педагогика және психологиялық ғылымдарының дамуы.-алматы: Ұлағат, 2011.
3. Жұматаева Е. Қазақстан Республикасындағы білім жүйесін басқаруда білімдену инновациялық технологияларын жүзеге асыру. Павлодар: 2008.
4. Жүсіпова Ж.А. Педагогикалық шеберлік Алматы-2011. 5. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту Тұжырымдамасы: Жоба //География және табиғат. – 2010.

ОҚУШЫ БОЙЫНА ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ СІңІРЕ ОТЫРЫП,

АДАМГЕРШІЛІККЕ ТӘРБИЕЛЕУ

Омашева А.М.,

№54 ЖББОМ КММ бастауыш сынып мұғалімі

Омашева Г.М.,

Ақши орта мектебінің бастауыш сынып мұғалімі

Бүгінгі күнгі өзекті мәселелердің бірі — қазіргі оқушылардың бойында ұлттық құндылықтарды, оқушылардың ұлттық дүниетанымын қалыптастыру маңыздылығы. Осы орайда, егеменді еліміздің тұңғыш президенті Н.Ә.Назарбаев Қазақстан халқына кейінгі жолдауында: «Оқыту үдерісінің тәрбиелік құрамдасын күшейту қажет. Олар патриотизм, мораль мен парасаттылық нормалары, ұлтаралық келісім мен толеранттылық, тәннің де, жанның да дамуы, заңға мойынұсынушылық» [1] деп атап көрсеткенін ескеріп, аталмыш мәселені осы мақалада ғылыми тұрғыдан саралап көрдік.

«Қазақстанның әлемнің білім кеңістігімен ықпалдасуы «Қазақстан Республикасында 2015 жылға дейінгі білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы және Қазақстан Республикасында 2005-2010 ж.ж білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы» талаптарына сәйкес отандық білім беруді жаңашаландыру және тәрбие мазмұнын көркейтуді талап етуде. Біздің еліміздің, халқымыздың бәсекелес 50 елдің қатарына қосылғанда өзімізді танытатын, ол – ең озық, жақсы қасиеттерімен құрылған ұлттық мектеп...» екені белгілі. [2]

Қазақстан Республикасының “Білім туралы” Заңында “Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтарды, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді акпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу” деп, білім жүйесін одан әрі дамыту міндеттері көзделеді. Бұл міндеттерді шешу үшін мектеп ұжымдарының, әр мұғалімнің күнделікті ізденісі арқылы барлық

жаңалықтар мен қайта құру, өзгерістерге батыл жол ашарлық жаңа тәжірибеге, жаңа қарым-қатынасқа өту қажеттігі туындайды [3].

Ұлттық дүниетанымды игеру – қазақтың өзіне ғана тән мінезі, жүріс-тұрысы, салт-санасы, дәстүрі ұлттың тәрбие нысандарын игеру болып табылады. Қазақтың қадір-қасиеттері, дүниетанымы оның рухани тұтастығының, ұлттық болмысының негізгі қайнар көзі болып саналады. Жалпы, ұлттық дүниетанымның қалыптасуында тарих пен әлеуметтік тәжірибенің ықпалы зор. Әрбір халық тарихи даму кезеңінде өз болмысын ойлау жүйесі мен дүниетанымы арқылы зерделейді. Ұлттық дүниетаным сіресіп қатып қалған ұғым емес, ол халықтың өмір салтының бағдаршамы. Адамдардың нақты қоғамдық қатынаста қалыптасатын ойлау жүйесі, ойлау салтының рухани жемісі, әдет-ғұрыптары мен діни көзқарастары, әсіресе, олардың санасында берік орын алған ақпараттық өріс ұлттық дүниетанымның қалыптасуы мен дамуына әрі өзгеруіне айрықша зор ықпал етеді. Рухы биік, күшті елдердің қашан да бағы сөнбеген, ұлттың рухын сақтап қалған ел ғана өз ерлерін қорлатпайды, қорламайды, қорғайды және олардың ұлттық қадір-қасиеттері шыңдалған үстіне шыңдала береді. Адамның руханилығынан туындаған жеке тұлғалық болмысының толыққандылығы және саналанып, саралағандығы адамгершіліктің, тәрбиеліктің көзі, іске асырушысы болып табылады.

Оқушылардың дүниетанымын халық тағылымы материалдары арқылы дамыту оқушылардың рухани байлығының әсері адамның парасатты, білімді болуына дүниетанымдық көзқарасының жоғарғы деңгейде дамуына әсері ерекше болып табылады. Қазақ халқын тану үшін оның ұлтының бойына сіңген ұлы данышпан даналардың қалыптастырған ғасырдан-ғасырға ұласқан, ғасырлар бойы қазақ халқының қойнауын бойлаған даналық рухын тануға міндетті. Қазақтың даналық рухы даналық дүниетанымы басқа елдерде қайталанбайтын төл тума өнерінде мақал-мәтелінде, аңыз әңгімелерінде шешендік өнерінде, рухани құндылығында жатыр. Қазақтың кең байтақ даласы тау-тасы, топырақ жануары оның дүниетанымдық көзқарастарында ерекше орын алған. Қазақ халқының даналық дүниетанымы, қазақ өмірінің болмысымен, шаруашылық тұрмыс жағдайымен, саяси қызмет ахуалымен, халықтың бойына біткен тәлім-тәрбиесімен, халқымыздың керемет бай, әрі терең ойлы асыл қазына тілімен ұлы даналардың мұраларымен тығыз байланысты. Бүгінгі күні өзіміз өмір-тіршілігімізде қолданылатын таным түсінігіміздің түп тамыры тереңде екенін сезінген сайын тарихымызға, ұлттық пәлсапамызға деген құмарлығымыз арта түседі. Көңіліміздің

ақтығы, жүрегіміздің пәктігі, жанымыздың жомарттығы-табиғат ананың сыйы деп білеміз. Қазақ философиясындағы ұлттық дүниетанымындағы алғашқы көзқарастар табиғат тылсымымен тығыз байланысты болды.

Қазақтың ұлттық даналығы оның тілінде. Сөз өнері қазақ халқы үшін өнердің ең жоғарғы формасы. Алғашқы дүниетанымдық көзқарастарды аңыз, жұмбақ, мақал-мәтелдерге жасырған [4].

Оқушылардың дүниетанымын халық тағылымы материалдары арқылы дамытуда қазақ қоғамында ежелден жеке адамдардың даралық қасиетін жоғары бағалағанын ескергеніміз жөн. Кез-келген халық даналығын да, батырлар жырларын да немесе халықтың мақал-мәтелдерін қарастырсақ бәрінде де негізгі рөл тұлғаға беріліп, жігіттің батырлығы, дарқандығы, адамгершілігі, кісілігі, жомарттығы, т.б. асыл қасиеттері насихатталады. Адамдар арасындағы қарым-қатынасты түзеу, бірлікті сақтау, адамдарды бірлікке, адамгершілікке баулу қазақ дүниетанымындағы басты мәселе. Осыны тану үшін бізде терең таным, ерекше бір даналық болуы шарт. Ең бірінші кез келген ұлттың бойындағы асыл құндылықтар оның дәстүрлі дүниетанымында жатыр. Сондықтан біз асыл қазынамызды жоғалтпау үшін адамзатқа ортақ мүддеде өмір сүре отырып, халық даналығын терең данышпандықпен толғай отырып талдауымыз шарт.

М.Жұмабаев: «Қазақтың тағдыры, келешекте ел болуы да тәрбиеден басталады», - деп жазды. «Адамға ең бірінші білім емес тәрбие берілу керек. Онсыз берілген білім — адамзаттың қас жауы», - дейді ұлы ғұлама Әбу Насыр Әл-Фараби. Олай болса, білім алудың негізгі қағидасы тәлім-тәрбие. Шығыс ғұламасы: «тәрбиесіз берілген білімнің құндылығы болмайды», - дейді тағы да. Расында, бар күшімізді білімге жіберіп, бала тәрбиесін назардан тыс қалдырсақ, біздің ұрпақ алдындағы үлкен қателігіміз де сол болмақ. «Бала тәрбиесі-баршаға» демекші ұстаздар, тәрбиешілер баланы дұрыс тәрбиелеуге, санасының қалыптасуына үлес қосамыз. Бүгін ақылды ұрпақ тәрбиелеп, ертеңге сенімді ұрпақ табыс ету де біздің еншімізде десе де болады.

Ұрпақ тәрбиесіндегі басты ұстаным-тәрбиелеудің ұлттық жолдарын саралап, айқындап бала бойына сіңіре білу. Яғни, бала бойына ұлттық құндылықтарды сіңіре отырып, адамгершілікке тәрбиелеу. Өткені, ұлттық тәрбиенің мақсаты болашақта ұлттық сана-сезімі жоғары, өз елінің салт-дәстүрін, тарихын, мәдениетін жақсы білетін, сүйетін, ұлттық құндылықтар мен жалпыадамзаттық құндылықтарды ұштастыра білетін ұлтжанды тұлға тәрбиелеу. Ұлттық санасын ояту, өз ұлтының ана тілін, дінін, мәдени мұраларын меңгерту. Бала бойына жанашырлық, сенімділік, шыдамдылық, намысшылдық тәрізді ұлттық мінезді қалыптастыру.

Осылайша, қазақ ұрпақ тәрбиелеудің талай тамаша жолдарын тағайындап, оны жүзеге асырудың амал-тәсілдерін айқындаған. Педагог М.Жұмабаев: «Әрбір ұлттың бала тәрбие қылу туралы ескіден келе жатқан жеке-жеке жолы бар. Ұлт тәрбиесі, бала тәрбиесі баяғыдан бері сыналып, көп буын қолданып келе жатқан тақпақ жол болғандықтан, тәрбиеші баланы сол ұлт тәрбиесімен жетелеуге міндетті», - деп ұлттық тәрбиенің, халықтық педагогиканың ұлағаттылығын дөп басып айтқан.

Біздің басты міндетіміз-қазақтың еліне, жеріне, әрбір тау-тасына иелік ете білу сезімін жас ұрпақтың жүрегіне, санасына сіңіру. Қазақта қандай дүние, қандай рухани байлық болса, сонымен мақтана алатын саналы, интеллектуальдық мінез-құлық қалыптасқан, өз елінің өзге елдермен бәсекеге қабілетті болуын қамтамасыз ететін парасатты ұрпақ тәрбиелеу.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н.Ә. Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты. Қазақстан халқына 2012 жылғы Жолдауы. - Астана, 2012.
2. <http://45minut.org/2012/11/06>
3. Қазақстан Республикасының “Білім туралы” Заңы.
4. Керімбаева Р. Оқушының дүниетанымын қалыптастыру // Бастауыш мектеп.

*Рүстемова Ж.А, ф.ғ.к., доцент,
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ*

Балалар әдебиетінің әлемдік бастау көздерін әлемдік әдебиеттің де қайнар бұлағы болып табылатын архаикалық өркениеттен, антика дәуірінен, әлемдік діндер дамуының алғашқы баспалдақтарынан, сонымен қатар әлемдік фольклордан іздеу керек. Олай болса, әлемдік әдебиетті антикалық дәуірден бері қарай жүйелеуде төмендегідей көріністі байқаймыз:

1. орта ғасыр – III-XIV ғасырлар;
2. қайта өрлеу дәуірі – XIV-XVI ғасырлар;
3. ХҮІІ ғасыр әдебиеті;
4. ағарту дәуірі – ХҮІІІ ғасырлар;
5. ХІХ ғасыр әдебиеті;
6. ХІХ ғасыр және ХХ ғасыр ширегіндегі әдебиет;
7. ХХ ғасыр әдебиеті[1, 181-б.].

«Антикалық әдебиет мифологиялық сюжетті негізге алса, орыс әдебиеті Х ғасырда пайда болғанда оның қозғаушы күші ретінде христиан дінінің шешуші қадам болғанын жоққа шығармайды»[2,12-б.] деген пікір орыс әдебиеттанушыларының орыс балалар әдебиеті тарихын дәуірлеуге қатысты зерттеулеріне иек сүйеуді қажетсінеді. Мәселен, Ф.И.Сетин орыс балалар әдебиеті даму тарихы кезеңдерін IX-XVII ғасырлардағы ежелгі орыс балалар әдебиеті, XVIII ғасырдағы, ХІХ ғасырдағы балалар әдебиеті, ХХ ғасырдағы балалар әдебиеті түрінде қарастырса[3], 1998 жылы Т.Д.Полозованың редакциясымен жарық көрген «Русская литература для детей» оқу құралында[4] орыс балалар әдебиеті жазудың әліппеге дейінгі («от возникновения письменности до букваря») кезеңі, XVIII ғасыр әдебиеті, ХІХ ғасырдың бірінші және екінші жартысындағы балалар әдебиеті, ХХ ғасыр балалар әдебиеті деген даму сатыларына бөлінген. Н.Н.Арзамасцева мен С.А.Николаева сынды зерттеушілер орыс балалар әдебиетінің тарихын дәуірлеуде мынандай сипаттағы жүйелеуді ұсынады:

1. X-XVI ғасырлардағы орыс балалар әдебиеті;
2. XVII-XVIII ғасыр орыс балалар әдебиеті;
3. ХІХ ғасырдың бірінші және екінші жартысындағы балалар әдебиеті;
4. ХХ ғасырдағы балалар әдебиеті[5].

Қазақ балалар әдебиеті де – қазақ қоғамымен бірге туып, біте қайнасып келе жатқан рухани іргелі сала, халық әдебиетінің бір бөлшегі. Әдебиет сыншысы Қ.Ергөбектің «Қазақтың бай ауыз әдебиеті, халық әдебиеті, жыраулар поэзиясы – тұнып тұрған балалар әдебиеті» - деген тұжырымы да[6, 4-б.] қазақ балалар әдебиеті тарихын тұтастықта зерттеу мен кешенді қарастыру қажеттігін байқатады.

«Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы» оқу құралында әдебиет тарихының дәуірлері төмендегіше көрсетіледі: ертедегі көшпелі тайпалар әдебиеті, ежелгі түрік әдебиеті(VI-XV ғ.ғ.), қазақтың төл әдебиеті(XV-XVIII ғ.ғ.), ХІХ ғасыр әдебиеті, жаңа жазба әдебиет, ХХ ғасыр басындағы әдебиет, кеңес дәуіріндегі әдебиеті[7]. Қазақ балалар әдебиеті тарихын дәуірлеуде осы үлгіні басшылыққа алар болсақ, төмендегідей кезең суреттері шығады:

1. ертедегі көшпелі тайпалар дәуіріндегі балалар әдебиеті;
2. ежелгі түрік дәуіріндегі балалар әдебиеті(VI-XV ғ.ғ.);
3. XV-XVIII ғасырлардағы қазақ балалар әдебиеті;
4. ХІХ ғасыр балалар әдебиеті;
5. ХХ ғасыр басындағы балалар әдебиеті;
6. кеңес дәуіріндегі балалар әдебиеті;
7. тәуелсіздік кезеңіндегі балалар әдебиеті.

Балалар әдебиеті тарихын дәуірлеудің жоғарыдағы үлгісі әдебиеттанушы ғалым Б.Кенжебаевтың «Халық болған жерде әдебиет болады, әдебиет болған жерде оның тарихы болады» деген принципті пікірін түбегейлі ескеру болып табылады. Халықты құрайтын – жекелеген адам. Адам балалық шақтан есейеді. Яғни адам баладан өседі, халық баладан өсіп-өнеді. Балалар болған жерде балаларға арналған әдебиет болады, балалар әдебиеті болған жерде оның тарихы болады. Демек, қазақ балалар әдебиеті ХІХ ғасырға дейін бой жасырмақ емес.

М.Жолдасбековтің «Тарих білетін шын ақиқат біреу ғана: кез келген халықтың мәдениетінің, әдебиетінің тарихы сол халықтың өзімен бірге туады, бірге қалыптасады, бірге дамиды, бірге жасайды. Сондықтан да ерте замандарда халқымыз жасаған асыл мұралардың бәрі өзімізге тән екенін бүгінде дәлелдеп жатудың қажеті жоқ. Бұл – аксиома»[8;5] – деген тұжырымы тұрғысынан келгенде қазақ балалар әдебиетінің қайнар көзі ертедегі көшпелі тайпалар әдебиеті болмақ. Бұл тұста әдебиеттанушы М.Әбілұлының қазақ балалар әдебиетінің тарихын сақ дәуірінен бастау жөніндегі пікір-тұжырымдарының[9] негізсіз еместігін айтқан жөн.

«Литература Древней Руси передала детской литературе глубокий нравственный заряд, высокий учительный пафос. Воспитательный потенциал классической русской литературы для детей формировался под влиянием православной педагогики, тесно переплетаясь с народной, с гуманистическими просветительскими идеями»[4, 78-б.] – деген пікір орыс балалар әдебиетінің тарихына байланысты өзіндік ерекшеліктің бір парасын көрсетсе керек. Библияның балаларға арналған қосымшалары Ресейде 18 ғасырдың аяғында пайда болды. Мәселен, А.Тургеневтің неміс тілінен аударған «Библейская нарвоучительная книжка для взрослых детей»(1795) кітабы жұртшылық қызығушылығын туғызды. XIX ғасырдың 30-40 жылдар аралығында А.Зонтагтың «Священная история для детей, выбранная из Ветхого и Нового Завета»(1837), А.Ишимованың «Священная история в разговорах для маленьких детей»(1841) кітаптары қолданыста болды. Библия сюжеттері мен образдары орыс балалар әдебиетін жылдар бойы нәрлендірді. Олардың бірсыпырасы С.Аксаковтың «Детские годы Багрова-внука», Л.Толстойдың «Детство», Н.Гарин-Михайловскийдің «Детство Тёмы» сияқты повестеріне желі болып тартылды. Сөйтіп, Библия қағидаларын 18-19 ғасырларда орыстың көрнекті ақындары өз туындыларына тұғыр ете бастады.

Ертедегі аңыз-әңгімелерді жаңғыртып, сәби санасына бейімдеп жазу дәстүрі қазақ балалар әдебиеті тәжірибесінде де бар. Мәселен, ғалым А.Қыраубаеваның бүлдіршіндер санасына арғы ата-бабалары батырлығын, ерлік істерін, ақыл-парасатын сіңіру мақсатында аңыз, ертегі тудырып, құрастырған «Көк бөрі» кітапшасындағы «Сақ әңгімелері», «Тарғытай», «Тұмар патшайым», «Ширак батыр», «Мөде батыр», «Түркі әңгімелері», «Көк бөрі», «Білге қаған өсиеті», «Қорқыт бабаның қобызы», «Төбекөз дәу», «Оғыз батыр», «Фараби ата», «Сұлтан Бейбарыс» әңгімелерінде сақ, ғұн, үйсін, Түркі қағанаты, Оғыз дәуірлеріндегі тарихи оқиға, тарихи адамдар өмірі мен ерлікке толы іс-әрекеті бала ұғымына лайық тілмен әңгімеленген. Кітапшада сонымен қатар Ислам дәуіріндегі әдебиет үлгілерін қысқаша, қызықты етіп баяндайтын имандылық әңгімелері орын алған.

Түрік қағанаты дәуіріндегі әдебиет үлгісі «Күлтегін жырындағы» «шығайды бай қылдым» деген сөз қолданысы «Шық бермес Шығайбай» атты халық ертегісіндегі бай образын бейнелейтін сөзбен тәркіндес. Оғыз дәуіріндегі «Қорқыт ата» кітабындағы нақыл сөздерінің ішінде бала тәрбиесіне қатысты «Ананың көңілі балада болар», «Ұл атадан көрмейінше үгіт алмас, қыз анадан көрмейінше үлгі алмас» деп келетін сөздердің халық мақал-мәтелдерімен тамырлас жатқандығын аңғармауға болмас. «Абай сынаған қылықтар: өсек, өтірік айту, мақтаншақтық, еріншектік, бекер мал шашпақтық қазақ әдебиетіндегі Абайға дейін келген бес асыл іс пен бес жамандықты суреттеу дәстүрі Ж.Баласағұни заманынан бар екені аңғарылады. Жақсы-жаман қасиеттерді санамалап айту Авеста кітабында да бар болатын»[7, 110-б.] – деген байлам да қазақ балалар әдебиеті тарихын ежелгі түрік дәуіріндегі әдебиетпен байланыстыратын көзқарасты танытады.

Ахмет Иасауидің «Диуани хикмет», Ахмет Жүйнекидің «Хибат-ул хақайық», Жүсіп Баласағұнидің «Құтадғу біліг» кітаптары оқу мен білім, ғылым мен өнер, даңқ пен дәулет, сарандық пен ашкөздік, ақыл мен сана, намыссыздық пен намысшылдық, әділеттілік пен әділетсіздік, ар мен адамгершілік төңірегінде ой қозғайды, бұлардағы нақыл, даналық сөздер адамның кемелдену жолдарын нақты көрсетеді. Ж.Баласағұни, М.Қашқари, Рабғузи өлең-жырларының Абай мен Ыбырайдың табиғат лирикасымен үндес келу құбылысын А.Қыраубаева «Қазақ әдебиетінде табиғат лирикасы Ы.Алтынсарин, Абай арқылы биік деңгейге көтерілгенмен, оның бастаулары Баласағұни, Қашғари, Рабғузиде жатыр. Мысалы: Баласағұнидің «Жаз» өлеңі Абайдың «Жаз», «Жазғытұры» өлеңдерімен ұқсас екенін аңғарамыз» - деп түсіндіреді[10,132-б.].

Алтын орда дәуірі әдебиетіндегі Рабғузидің «Қисас-ул әнбия» кітабы – орта ғасырдағы шығыс ертегі-аңыздарының, мифтік сюжеттердің, шағын әңгіме, өлеңдердің жинағы. Кітапқа табиғат, жаратылыстың пайда болу жайындағы аңыз-әңгімелер, әулие-әнбиелер жайындағы діни-мифологиялық әңгімелер, аңыз-қиссалар, тарихи діни қайраткерлер туралы қисса-хикаялар

енгізілген. Әдеби ертегінің, оның ішінде ертегі-әңгіменің түп төркіні көне миф, аңшылар туралы әңгіме, хикая, аңыз тәрізді көне прозалық жанрлар болып табылатындығын бұл күнде олардағы тектік, гендік қасиеттер танытып отыр. Сәйф Сараидың «Гүлстан би-т-турки» хикаяттарынан алынған «Патшаның достығына, баланың шаттығына сеніп болмайды. Патшаның достығы бір сәтте, баланың шаттығы бір кеште өзгереді» деген қағида жас бала психологиясын танытумен бағалы болса, А.Қыраубаеваның ««Түрікше Гүлстан» – қызықты новелла-әңгімелердің жинағы. Екінші әңгімесін мысалға алайық: «Бір сұлтанның үш ұлы бар еді. Екеуі ұзын бойлы, ал бірі қысқа бойлы болыпты. Бір күні сұлтан қысқа бойлы баласына жақтырмай қарады. Оны байқап қалған баласы: «Ай ата, ұзын бойлы ақымақтан қысқа бойлы ақылды артық,» - дегені[10,132-б.] қазақ балалар әдебиетіндегі шағын проза жанрының пайда болу кезеңін анықтауға нақты бағдар береді. Сондай-ақ, Алтын Орда дәуірінде назира дәстүрімен туған қисса әңгімелер, оның ішінде Лұқпан хакім туралы да қызықты әңгімелер XX ғасыр балалар әдебиетіндегі ертегі-әңгімелерге жол салды.

Түйіндей айтқанда, қазақ балалар әдебиеті тарихын дәуірлеу мәселесіндегі ғылыми ізденістер тәжірибесі оның әлемдік әдебиеттанудың қағидаларымен ұштасу мүмкіндігін көрсетсе, келтірілген дәйекті тұжырымдар мен болжам-топшылаулар балалар әдебиеті тарихын дәуірлеу мәселесінің әлі де болса жан-жақты қарастыратын түйіндері барын анық байқатады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Большая школьная энциклопедия. - Москва: ОЛМА –Пресс, 2000. -720 б.
2. Жұмағұлов А.Б. Қазақ әдебиетін дәуірлеу тарихы. -Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2012. -145 б.
3. Сетин Ф.И. История русской детской литературы. - Москва: Просвещение, 1990. -303 с.
4. Русская литература для детей. - Москва: Академия, 1998. -512 с.
5. Арзамасцева И.Н., Николаева С.А. Детская литература. - Москва: Академия, 2001. -472 с.
6. Ергөбек Қ. Арыстар мен ағыстар. -Астана: Күлтегін, 2003. – 368 б.
7. Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы. -Алматы: Қазақ университеті, 2001. -467 б.
8. Жолдасбеков М.Асылдарым. Эссе. //Егемен Қазақстан. 7 қаңтар. 2011 жыл.
9. Әбілұлы М. Ежелгі сақ дәуіріндегі балалар әдебиеті. -Алматы: Эверо, 2015. -212 б.
10. Қыраубаева А. Ғасырлар мұрасы. 2-том. -Алматы: Өнер, 2008. – 304 б.

САУАТТЫЛЫҚҚА ЖАҢАША КӨЗҚАРАС

Смағұлова Қ.Ғ.,
БАҰО «ӨРЛЕУ» АҚ Қарағанды облысы бойынша ПҚБАИ
«Тұлғаны тәрбиелеу және әлеуметтендіру»
кафедрасының аға оқытушысы,
Смағұлов Қ.Ғ.,
КММ «Мұрагер» мамандандырылған мектеп-интернаты
қазақ тілі мен әдебиет пәні мұғалімі

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім және тәрбие алу үшін қажетті жағдай жасау; Оқыту және тәрбие берудегі жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» делінген.[1,бет 12]

Сондықтан, міндеттерді орындауда білім алушылардың оқу сауаттылығын дамыту бүгінгі күнде өзекті болуда. Педагогтардың біліктілігін арттыру мазмұнында оқу сауаттылығын дамытуды ұйымдастыру мәселесі де назардан тыс қалуға тиісті емес. Осы орайда білім алушының құзыреттілігін дамыту оқу сауаттылығын қамтамасыз етумен байланысты екені баршамызға сөзсіз белгілі.

Алайда, «Құзыреттілік» анықтамасы әдебиетте білім мен мүмкіндіктің бірігуін, зерттеу еңбегі нәтижесін, жеке тұлғаның сапасын, жалпы мәдениет пен істің күрделі мәдени жиынтық түрлерін іске асыра алуын, адамның өзгелермен қажетті байланыс құрып, оны сақтай алуын білдіреді.

«Құзыреттілік қарым-қатынас өзіне қойылған талаптарға жан-жақты жауап береді. Біріншіден, құзыреттілік білімді құрайтын дағдыны және интеллектуалды өзіне біріктіреді. Бұны құрайтындар

білім қашан релеванттық, практикалық жағдайдағы қолданылуынан бөлінгенін хабарлағанда ғана дәстүрлі мектептерде жеке-жеке тәуелсіз түрде қатысады. Екіншіден, құзыреттілік түсінігіне «нәтижеде қалыптасатын» білім мазмұнын түсіндірудің жаңа ойы кіргізілген. Үшіншіден, негізгі құзыреттілік мәдениет пен әрекеттің кең сферасына қатысты сәйкестендірілген білім мен дағдының жақындығы».[2,бет4]

Ресми дерек бойынша, мектеп жасындағы балалардың 40 пайызы әдеби мәтінді түсінуге қиналатындығы дәлелденген. Бұлар мектептен білім алса да, қызмет жасауға келгенде қарапайым жазу үлгісін білмейтіндігін көрсеткен. Тіпті олар әртүрлі жағдайда кездескен бланкіні толтыра алмай, ондағы ақпараттың мәнісін түсіне алмапты. Бір қызығы, олар теледидарда не айтылып жатқанын, жалпы айтқанда, күнделікті өмірдің есебін білмейтін болып шыққан. Соның салдарынан жұмыссыздық, өндірістегі апат, жазатайым оқиғалар, жарақат алулар көбейіп кеткен. Жалпы, барлық зерттеушілердің болжамы бойынша адамдардың сауатсыздық деңгейінің төмендеуі, оларға дұрыс білім беріп, оқырман болуға үйретпеуден болған көрінеді. Сақтанбау, ұқыпсыздық, байқаусыздық, апаттар: мұның бәрі ережені дұрыс оқымағандықтан, санаға сіңірмегендіктен орын алып отыр. Тәжірибе бойынша, сауатсыздық дерті адамға кішкентай кезінен бастап жұғады екен. Әсіресе бүлдіршінді жазу мен оқуға баули бастаған кезде 1-ден 3-сыныпқа дейігі аралықта пайда болады. Яғни, үшінші сынып оқушысы ешқашан кітапханаға бармаса, оқулықтан басқа ешқандай кітап оқымаса тағы бір ертеңгі сауатсыздың өмірге келгені.

Ғалымдардың айтуынша, 8-сыныптан бастап оқушылардың 60 пайызының өз бетімен жазып оқуға деген ынтасы жоғалады екен. Тіпті түлектердің үштен бірінің оқуға мүлдем құлқы болмайтын көрінеді. «Білім беру тек қана оқытумен ғана шектелмей, оны керісінше, әлеуметтік адаптация процесіне бейімдеу қажет».

Сонымен, оқу сауаттылық дегеніміз не? Оқу сауаттылық дегеніміз – адамдардың әлеуметтік, мәдени, саяси және экономикалық қызметтерге белсене араласуы, яғни бүгінгі жаһандану дәуіріндегі заман ағымына, жасына қарамай ілесіп отыруы, адамның мамандығына, жасына қарамай үнемі білімін жетілдіріп отыруы керек. Ондағы басты мақсат жалпы білім беретін мектептерде Қазақстан Республикасының зияткерлік, дене және рухани тұрғысынан дамыған азаматын қалыптастыру, оның әлемде әлеуметтік бейімделуі болып табылады. Мұндағы басшылыққа алынатын сапалар: белсенділік, шығармашылық тұрғыда ойлау; шешім қабылдай алу; өз кәсібін дұрыс таңдай алу; өмір бойы білім алуға дайын тұруы болып табылады. [3,бет 6]

Еш нәрсеге бейімділігі жоқ, қабілетсіз бала болмайтынын өмір көрсетуде. Мысалы, төрт жасар балалар «қайда?», «не?», «кім?», «неге?», «қашан?» сияқты көптеген сұрақтар пайдаланады. Олар бес сөзден тұратын сөйлемді пайдалана алады және олардың 1500 сөзден тұратын сөздік қоры бар. Бес жасар балалар бағыныңқы бөліктері бар алты сөзден сөйлем құрай алады және 2000 сөз пайдаланады. Бірінші сынып оқушылары 6000 сөзге дейін пайдаланады, ал ересектер 25000 сөз пайдаланады және 50000 сөз біледі.

1-кесте – Оқушылардың оқу жетістіктерін ішкі бағалаудың критерийлері

Оқу жетістіктерінің деңгейлері ³	Критерийлер	Көрсеткіштер (оқушылардың күтілетін іс-әрекеті)
Минималдық	білімді, ептілікті және дағдыны қайталап көрсету	- элементарлық білімді, фактілерді негізге ала біледі; оқулықтан негізгі түсініктерді қолдана алады, мысал келтіре біледі; - жеке пәндік және жалпы зияткерлік ептілікті қолдануда қиындықты сезеді; - маңызды қателерді аз жібереді.

Орта	түсіну (білімді, ептілікті және дағдыны көрсете білу және түрлендіру)	- оқу материалын өз бетінше қайталап көрсете алады; - фактілер мен құбылыстарды суреттеу негізінде салыстыра алады, ұқсастық пен айырмашылықтың себебін анықтай алады; - берілген алгоритм бойынша типтік тапсырмаларды орындай біледі; құбылысты түсіндіру үшін білімді қолдана біледі
Оңтайлы	меңгерілген білімді стандарттық жағдайда қолдана білу (білімді, ептілікті және дағдыны қолдана және интеграциялай білу)	- оқу материалын стандартты жағдайды қолдана білу; белгілі фактілер мен ақпаратты жалпылау, жіктеу, жүйелеу, талдау және синтездеу;

Жоғары оқу материалдарын әртүрлі жағдайда қолдана білу (модельдеу, кешенді білімді, ептілікті және дағдыларды түрлендіре және қолдана білу) - оқуда өз бетімен тапқан қосымша мәліметтерді қолдана біледі;

- әртүрлі дерек көздерінен және салалардан мысал келтіре біледі; сызбаларды, графикаларды қолдана біледі, қорытындыларды түсіндіре біледі;

- ұқсастық пен айырмашылық себептерін түсіндіре біледі, фактілердің, құбылыстардың, процестердің өзара байланысын таба біледі;

- негізгі және қосымша материалдарды анықтай біледі; өмірдегі проблемалармен байланысы бар әртүрлі тапсырмаларды орындау үшін алған білімін толық қолдана біледі;

оқушы өзі жөндей алатын аздаған қателіктер жіберуі мүмкін;

Ұсынылған бағалаудың критериалдық жүйесі мұғалімге оқушының білімін, ептілігін және дағдысын анықтап қана қоймай, сонымен қатар оларды оқушының оқу сауаттылығымен байланыстырып қарауға мүмкіндік береді.

Білім, ептілік және дағдылар ретінде білім нәтижесін меңгеру деңгейі мен түйінді құзыреттердің қалыптасу деңгейі. Мұндай тәсіл Блум таксономиясына негізделеді. Онда мақсатқа жетудің 6 деңгейі көрсетілген.

Бүгінгі күні оқушылардың оқу жетістіктерін ішкі бағалауда бағалаудың мынадай түрдегі «білім – түсіну – қолдану – жүйелеу және жалпылау» төрт деңгейлі критериалдық жүйесі ұсынылады. Бұл жүйе оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру үшін әртүрлі: типтік, вариативтік және жаңа (проблемалық) оқу жағдайында қолданылады.

Ұсынылған тәсіл төрт көрсеткіш бойынша оқушылардың іс-әрекеттерінің әдістемесін жасауды қажет етеді: ой іс-әрекетінің жетістік деңгейі; оқу қиыншылықтарын сезіну; оқу іс-әрекетінің тиімді және жалпыланған әдістерін меңгеру; оқушының өзіндік іс-әрекетінің көріну деңгейі.

Бұл көрсеткіштер әр деңгей бойынша оқушылардың жетістіктерінің нәтижелерін бағалауға және саралауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы, Астана 2007, 2015 жыл.
2. Құзіреттілікке бағдарланған білімді дамыту жағдайындағы педагог әрекеті (оқу-әдістемелік құрал) Алматы. 2007 жыл.
3. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012-2016 жылдарға арналған ұлттық іс-қимыл жоспарының орындалуы барысы туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 11 қыркүйекте болған отырыс.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ПӘНІ БОЙЫНША СЫНЫПТАН ТЫС ЖҮРГІЗІЛЕТІН ЖҰМЫСТАРДЫҢ ТҮРЛЕРІ, МАҢЫЗЫ, МАҚСАТЫ

*Сыздықова С.Т., №16 орта мектебінің
қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі. Балқаш қаласы*

Мемлекеттік стандарт талаптарына сай, терең ғылыми біліммен қаруландырып, жаңашыл істер мен шығармашылық белсенділікке баулитын, баланың жан жүрегіне, ой дүниесіне бойлай еніп, оның рухани өрісін болжай алатын бірден-бір пән – әдебиет.

Әдебиет пәні – өнер пәні, адамтану пәні, жан-жақты ойлантудың, терең ойлаудың пәні. Ол сөз маржандарының қыр-сырын игертіп таныстырады, өмірдің ең қымбаттысы, ең асылы – жақсылық пен ізгіліктің ұрығын себеді.

Еліміздің болашағы- ұрпақ тәрбиесінде. Жас ұрпақтың әлеуметтік ортадағы сан салалы қарым-қатынасы мен іс – әрекетін ұйымдастыру барысында халықтық тәжірибе мен ізгі қасиеттерді оның бойына дарыту қашаннан игі мақсат болып келеді. Осыған байланысты, бүгінгі таңда оқушыларға жан жақты тәрбие беру мектепте ұйымдастырылатын сыныптан тыс жұмыстар арқылы жүзеге асатынын көрсетеді.

Оқу бағдарламасында оқып, талдауға ұсынылатын шығармалардың барлығын сабақ үрдісінде толық меңгерту мүмкін нәрсе емес. Оқушыларды сөз өнеріне тарту, көркем шығармаларға деген қызығушылығын ояту, сезімін дамыту сияқты білім мен тәрбие берудің басты мәселелері сыныптан тыс жұмыстарды тиімді ұйымдастыру арқылы жүзеге асырылады.

Сыныптан тыс жұмыстың басты мақсаты:

- теориялық білімдерін тереңдету
- пәнге қызығушылығын, белсенділігін арттыру
- жан - жақты ізденулеріне мүмкіндік жасау
- танымдық іс-әрекетін, шығармашылық қабілетін, кәсіптік шеберліктерін қалыптастыру
- рухани-адамгершілік қасиеттерге баулу
- өнерге деген құштарлық сезімін ояту

Сыныптан тыс жұмыстарды белсенді ұйымдастырушы және оны басқарушы – пән мұғалімі.

Сыныптан тыс жұмыстың мазмұны, мақсат-міндеттері, өткізілу сапасы, әдіс-тәсілдері әр мұғалімнің кәсіптік шеберлігіне, шығармашылдығына, біліктілігіне байланысты болады.

Әр оқушының жеке ерекшелігіне, қабілетіне, икемі мен дарынына, ынтасына қарай ұйымдастырылатын сыныптан тыс жұмыстардың бірнеше түрлері бар. Бұл жұмыстың қайсысын алсақ та бірін-бірі толықтырып, бірін-бірі айқындап өзара тығыз байланыста дамып отырады.

Сыныптан тыс оқу бағдарлама бойынша әдебиет сабағынан алған білім қорын молайтып, оқыған шығармаларын саналы меңгеруге, оның қайталанбас әсемдігін қабылдай білуге, өмірге үңіліп қарап, адамдардың іс-әрекеті мен қоғамдық құбылыстарды бағалай білуге баулиды.

Сыныптан тыс жұмыстың жүйелі де, жоспарлы ұйымдастырылып, арнаулы мақсатқа бағытталып отырылуы – мәдениетті оқырман тәрбиелеудің кілті. Мұғалім оқушыларға әдеби білім мен жан-жақты тәрбие берудің ғылыми да тиімді жолдарын анықтауда әдебиеттану мен педагогика, психология ғылымдарының табыстарына сүйенеді. Әдебиет мұғалімі оқушыларының нені құмартып, нені оқуға ұмтылатындықтарын, нені армандап қиялдайтындықтарын жете білмейінше, сыныптан тыс оқу мәселесін дұрыс жолға қоя алмайтыны белгілі. Сондықтан, оқырман қызығушылығын анықтау – бұл жұмыстағы алғы шарттың бірі.

Өз бетімен кітап оқудың көмекші нұсқауын беру

Оқу бағдарламасында оқылатын әдебиеттер тізімін жасау

Оқырман қызығушылығын анықтау

Шетел әдебиетімен таныстыру

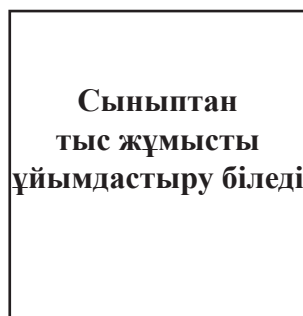
Оқырмандар конференциясы

Әдеби ойындар

Бәйге-жарыстар, мәнерлеп оқу

Әдеби викториналар

Сыныптан тыс оқыған шығармаларын есепке алу және бақылау жұмыстары

Үйірме жұмыстары – сыныптан тыс жұмыстардың күретаымыры. Өзім жетекшілік ететін «Шаңырақ» үйірмесінің мақсаты – шәкірттерді әдебиетіміздің таңдаулы үлгілерімен таныстыру, олар арқылы дүниетанудағы көркемдік көзқарасын қалыптастыру, өнерге деген құштарлық сезімін оятып, шығармашылығына жол ашу.

Үйірме мүшелерінің белсенділігі мен тәрбиелік әсері жоғары әдеби-сазды кештер ұйымдастырылады. Атап айтсақ,

- «Қазақ тілі - тұғырым» әдеби – сазды кеші
- «Абай оқулары» әдеби кеші
- «Ғасырлар тоғысында» әдеби – сазды кеші

Әдебиет үйірмесі тарапынан өткізілетін сыныптан тыс жұмыстардың бірі – мәнерлеп оқу, көркемсөз оқу байқаулары. Олардың сезімталдыққа тәрбиелеуде, оқушылардың эстетикалық талғамын дамытуда, мәнерлі, нақышты оқу дағдысын қалыптастыруда мәні зор. Осындай қалалық мәнерлеп оқу сайысында мектептің білім алушылары үнемі Бас жүлдені жеңіп алады. Жыл сайынғы дәстүрге айналған «Мемлекеттік тіл - мерейім» атты байқауда мектеп тобы екі жыл қатарынан жүлделі бірінші орынға ие болды. «Халқымның тілі – ата-бабамның тілі» қалалық зияткерлік сайысында биіктен көрініп, бірінші орын алды. Сонымен бірге «Мәнерлеп оқу» үйірмесін өткізу барысында ана тілінде таза сөйлеуге, оны терең меңгеруге баулуға, ой, сезім, тіл жылдамдықтарын дамытып бірліктерін нығайтуға, сөз өнеріне, шешендік пен тапқырлыққа, ана тілін сүйуге, қадірлеуге тәрбиелеу мақсатында мынадай сабақ түрлерін өткізіп отырдым: «Ана тілі – көркем тіл» мәнерлеп оқу; «Білеміз – білмейміз» /қазақ аңызы/; Әңгімені оқы. Оқиганы өз бетіңше жалғастыр. Осындай тапсырмаларды бере отырып, оқушы шығармашылығын дамытып отырдым. Жаңашыл педагог И.П. Волков «егер баланың жеке қасиеттерін өте жас кезінен анықтап, дамытуға жағдай жасаса, талант қалыптастыру кез-келген мамандық дайындау сияқты қатардағы шара»-дейді. Шығармашылық процестің әр кезеңінде бала бойында әр түрлі сапалық қасиеттерді қалыптастыруда үйірме жұмысының әсері көп.

Мемлекеттік тілдің қолданыс аясын кеңейту, тіл мәдениетін көтеру, ана тіліне деген сүйіспеншілігін, пәнге ынтасын арттыру, дүниетанымын кеңейту мақсатында пән апталығы өткізіледі. Үйірме мүшелері қазақ тілінен «Шыңдау» пәндік газетін шығарып отырады. Онда жас талапкерлер шығармашылығы, мақалалары мен өлең-жырлары жарияланады.

Әдебиетке байланысты сыныптан тыс жүргізілетін жұмыстардың барлығы халықтың рухани байлығы - әдебиетін жан-жақты меңгертеді, сол арқылы имандылыққа, парасаттылыққа, елжандылыққа тәрбиелеп, сөйлеу мәдениетін жетілдіреді.

Оқушылар еңбегін ғылыми түрде ұйымдастыру, бос уақыттарын пайдалы, тиімді өткізу адамгершілік сияқты гуманистік қасиеттерге баулуда, ұлттық өнерді, халық өнерін қастерлеу, қорғауда сыныптан тыс жұмыстардың жас ұрпаққа берері, үйретері көп. Сондай-ақ, сыныптан тыс жұмыс түрін қолдану барысында оқушылардың сыныпта алған білімін дамытып, оны ары қарай жетілдіруде маңызы зор. Сыныптан тыс жұмыстардың оқушылардың белсенділігін арттыруда, өзіндік көзқарасының қалыптасуында, білімін жетілдіруде бірден – бір маңызды тәрбие құрамы екендігін көреміз. Әдеби шығармаларды сыныптан тыс оқыту оқушылардың шығармашылық ойын дамытып, өзіндік іздену жұмыстарына баулиды. Осыған орай оқушы бағдарламада белгіленген білімді игеріп қана қоймай, жан – жақты ізденіп, ой - өрісін дамытады. Сыныптан тыс оқыту оқу мен тәрбие саласындағы барлық жұмыстарды әрі дамытып, жалғастыру мақсатын көздейді. Оны жүзеге асыру жолында мұғалім ең озық әдістерді тандап алып, оны іс жүзінде пайдалана білуі қажет. Бұл шаралардың бәрі мұғалімнен көп ізденісті күтеді. Қорыта келгенде, сыныптан тыс оқытудың үздік әдісін жүйелі түрде тандап алғанда ғана, адам тәрбиесіне айтарлықтай үлес қосуға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Бітібаева Қ. «Әдебиетті оқыту әдістемесі» А.-1997
2. Бітібаева Қ. «Әдебиет сабағының түрлері мен үлгілері» А.-1994
3. Жұмажанова Т.Қ. «Қазақ әдебиетінен кластан тыс жүргізілетін жұмыстардың түрлері» А.-1993
4. Тұрдалиева Г.Ж. «Бастауыш сыныптарда қазақ тілін оқыту әдістемесі» Астана – 2007

ӨЗГЕТІЛДІ АУДИТОРИЯДА ДИКТАНТ ТҮРЛЕРІМЕН ЖҰМЫС ЖҮРГІЗУДІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

*Тохметова Э.Т.,
Ермеков атындағы ЖББ №2 орта мектеп
Қарқаралы қаласы*

Оқу орыс тілінде жүргізілетін мектептерде оқушылар қазақ тілінің дыбыстық құрамын, дыбыстардың айтылу нормасын, дыбыстық заңдылықтарын, грамматикалық құрылысын меңгеруге, ойын еркін жеткізуге, жеткілікті дәрежеде сөздік қорын меңгеруге, сонымен бірге қазақша сөйлеуге жаттығып, қазақ тілінде қарым-қатынас жасай алуы қажет. Оқушыны мұндай дәрежеге жеткізу үшін сөйлеу әрекеті түрлерін белсене қолдану қажет. Тілді оқыту үдерісінде белгілі бір тілді үйрену үшін сөйлеу әрекетінің барлық түрі маңызды қызмет атқарады. Олардың әрқайсысының өзіне тән ерекшелігі мен қиындықтары бар. Ал жазылымға келетін болсақ, жалпы жазба жұмысы – қазақ тілін оқытудағы қиын және маңызды әрекет. Жазу арқылы оқушылар қазақ тіліндегі әріптерді, дыбыстарды қолдануға үйренеді, сөздік қорын молайтады, сөйлеу, оқу, тыңдау дағдылары қалыптасады.

Жазу – таңбалардың белгілі бір фонемалық, мағыналық қасиетке ие болуы арқылы адамдардың жазбаша түрдегі қарым-қатынасын қамтамасыз етеді. Ғалым Ф.Абдразахова: «Жазылым әрекетінде тіл үйренуші сөйлемнің мәніне, мағынасына, формасына көңіл аударып, оны оймен пайымдауы арқылы өз санасынан өткізіп, қағаз бетіне түскен материалдың түсінікті, жүйелі болуы нәтижесінде жазбаша тілдік қатынасты жүзеге асырады», – деп көрсетеді [1,4-6].

Жазылым – тіл үйренуші үшін қиын да күрделі жұмыс. Жазба жұмысының барысында тіл үйренушілердің білімдері бекіп, өз беттерімен жұмыс жасау дағдылары қалыптасады, яғни зейін қойып тыңдап, сұрақ қоя білуге, қажетті деректерді теріп алуға, сөздікпен жұмыс істей алуға үйренеді. Жазылым дағдылары екі топқа бөлінеді: 1) сауаттылық дағдысы; 2) ойды жеткізе білу дағдысы. Алғашқы дағдыға келетін болсақ, оның мазмұнында сөзді орфографиялық қатесіз жазу; әріптерді дұрыс және қосып жаза білу; пунктуацияны дұрыс қолдану; сөздерді дұрыс таңдай білу; грамматиканы дұрыс қолдану; сөйлемдерді дұрыс байланыстыра білу; мәтін бөліктерін яғни азатжолды дұрыс ажырата білу мәселелері қарастырылады. Жазылымды жүзеге асырғанда сауаттылық қана емес, коллиграфияға да мән беріледі. Өйткені әріптер айқын таңбаланбаса, жазуды түсінуге қиындық келтіретіні белгілі.

Өзгетілді аудиторияда жазылымның диктант, мазмұндама, эссе сияқты түрлері жазылады. Соның ішінде ең көп ескерілетіні әрі көп жазылатыны – диктант. Диктант – орфографиялық сауаттылықты тексерудің бір түрі. Диктант оқушылардың сауаттылығын арттырып, сөздік қорларын байытады. Диктантты жаздыру арқылы оқушының тілді қандай деңгейде игергендігін тексеруге болады.

Диктант жазу барысында мән берілетін жағдайлар:

- қазақ әліпбиіндегі төл дыбыстарымыздың дұрыс жазылуы;
- тыныс белгілерінің қолданылуын білу;
- жазудың әдемілігі;
- орфографиялық ережелерді білу;
- қосымшаның түбірдің жуан, жіңішкелігіне қарай жалғанатынын үнемі естен шығармау.

Жазылымның қалыптасуы, негізінен, диктанттан басталады. Сондықтан диктант мәтініне қатаң талап қойылады:

- мәтін көлемі сынып ерекшелігіне сай болуы тиіс;
- тәрбиелік мазмұны болуы керек;
- мәтіндегі орфограммалар мен пунктограммаларды оқушылар игерген, таныс бағдарламаға сәйкес болуы керек;
- мәтіннің қабылдауға жеңіл болуын ескеру;
- мәтіндегі сөздер лексикалық минимумға сай болуы керек;
- мәтіндегі грамматикалық формалар да деңгейге сәйкес болуы керек.

Сондай-ақ диктантқа қосымша тапсырма берілсе, ол тапсырманың өтілген грамматикалық нормаға сәйкестігі қатаң сақталуы керек. Диктант жаздыру барысында мұғалімдер үшін есте

сақтайтын жайт:

- қажет болған жағдайда мәтін мазмұны жөнінде қысқаша мәлімет беру;
- сөйлемдердің құрылысы мен тыныс белгілерін, оқылу интонациясын ескеру;
- жай сөйлем, құрмалас сөйлемдердің түрлерінің барын анықтау, ондағы екпін, тыныс белгілеріне көңіл бөлу;
- сызықша, тырнақша тәрізді белгілерді қолдану жүйесін ескерту;
- егер диктант мәтінінде оқушыға таныс емес жазылуы қиын сөз немесе сөз тіркесі болса, оларды тақтаға жазып қою.

Жазылымның бір түрі – диктант жазу барысында көзделетін белгілі бір мақсат болады. Мақсатқа жетудің жолы мұғалімнен ғана емес, оқушыдан да үлкен жауапкершілікті талап етеді. Мұғалім оқушыларға диктант жаздыруды жоспарлағанда алдымен сыныптың деңгейін, диктант мәтініндегі сөз көлемін анықтайды. Одан әрі диктантты не үшін, қандай тақырыпты меңгерту үшін жазатынын және күтілетін нәтижені анықтап алады. Бұлай дейтін себебіміз мектепте тілді оқыту үдерісі қалыптасқан жалпыға ортақ стандарт арқылы жүзеге асырылады. Стандарт негізінде типтік бағдарлама, оның негізінде күнтізбелік жоспар әзірленетіні белгілі. Күнтізбелік жоспар бойынша мектеп оқушылары әр тоқсанда екі бақылау диктантын ғана жазады. Егер жоспарға ғана сүйеніп, диктанттың осы мөлшері ғана сақталатын болса, біз қозғап отырған сауаттылық мәселесі шешімін табады деп айту қиын. Осыны ескере келгенде, орыс мектептеріндегі оқушылардың тілдік сауаттылығын қалыптастыру үшін диктанттың бақылау диктантынан басқа да түрлері ескерілгені жөн. Нәтижесінде олар сөздерді, сөз тіркестерін, монолог, диалог, полилог үлгілеріндегі мәтіндерді сауатты жазуды үйренеді.

Мектептерде диктант түрлері белгілі бір грамматикалық ережеге сай жүргізіледі. Ең алдымен ережені түсіндіріп алып, содан кейін ережеге сай диктант жазылады. Қазіргі тіл үйрету тәжірибесінде диктанттың бірнеше түрі іс-тәжірибеде қолданылып келеді. Оның ішінде кеңінен қолданылатындары мыналар: сөздік диктанты, көру диктанты, терме диктанты, жатқа жазу диктанты, өздік диктанты, түсіндірме диктанты, шығармашылық диктанты, суретті диктант, бақылау диктанты, буын диктанты т.т.

Осылардың кейбіреуіне тоқталатын болсақ, жоғарыда айтып кеткеніміздей, бақылау диктанты жоспарлы түрде жазылады. Бұл диктант оқушылардың сауаттылығын және грамматикалық тақырыптарды қалай меңгергенін анықтау үшін жазылады. Бақылау диктантын жазардың алдында пән мұғалімі тарапынан алдын ала тапсырмалар беріліп, жаттығу жұмыстары жүргізіледі. Өткен тақырып пысықталады. Мұндай дайындық жұмыстары бақылау диктантының сапалы өтуіне әсерін тигізеді. Диктанттың бұл түрі оқушының тоқсандық, жылдық бағасына әсер ететіндіктен, мұғалім де, оқушы да тыңғылықты дайындалады.

Бұдан кейінгі кезекте ең көп жазылатын диктант түрі – сөздік диктанты. Сөздік диктантына оқушыларға фонетикалық тұрғыда қиындық туғызып жүрген сөздер, не болмаса жыл бойы меңгеруге тиісті термин сөздер, өтілген жаңа сөздер жазылады. Оқушылар өздері естіген әрбір сөздің нақты мағынасын түсінумен қатар, оларды буынға бөліп жазып үйренеді. Осыдан кейін ғана олар жеке сөзді, әріпті тастап кетпей, артық әріп қоспай немесе әріптердің орынын ауыстырмай, әрбір сөздің мағынасын түсініп, қатесіз, көркем жазуға дағдыланады. Бұл қазақ тілі сабағында үнемі жүргізіліп отыратын диктант түрі деуге болады. Сөздік диктантты әр сабақ сайын күнде сабақ алдында жаздыруға болады. Ағылшын тілін оқыту тәжірибесінде бұл үрдіс жақсы жолға қойылған. Нәтижесінде тіл үйренушілер жазылуы өте қиын сөздердің өзін дұрыс, қатесіз жазуға қалыптасып кетеді. Аталған диктант түрінің тағы бір пайдасы ол оқушының сауаттылын қалыптастыруға ғана емес, сонымен қатар жаңа сөзді жаттап, есте сақтауға, лексикалық тұрақты минимумды қалыптастыруға ықпал етеді. Дәл осы қызметті келесі кезекте көру диктанты да атқарады.

Көру диктанты – оқушылардың көру, есте сақтау қабілеттерін дамытады. Мұғалім диктант мәтінін тақтаға жазып қояды да, оқушылардың оқып танысуына мүмкіндік береді. Оқушылар 2-3 рет оқыған соң, мәтінді жатқа жазады. Соңында жазбалар тексеріліп, қатемен жұмыс жасалады. Көру диктанты оқушының есте сақтау қабілеті мен зейін тұрақтылығын шыңдайтындықтан, тағы бір пайдасы қазақша өлең жаттағанда тиеді. Диктанттың келесі бір өзгеше түрі суретті диктант деп аталады. Атында тұрғандай, оқушылар көрген суреттеріндегі заттың атауын жазады. Сурет бойынша сөйлем немесе шағын мәтін құрайды. Бұл диктант түріне ұсынылатын суреттер мазмұны

бағдарлама бойынша өтілген материалға толық сәйкес келуі керек. Сонымен қоса өтілген лексикалық минимумға сәйкестігі ескеріледі. Сабақта таныспаған атау болса, суретін көргенмен, оны нақты қазақша атап бере алмайды.

Терме диктантқа келетін болсақ, ол оқушының белгілі бір ережені қалай меңгергенін байқау үшін сабақ үстінде жүргізіледі. Оқушы мәтінді тұтас жазбай, әркім өзіне берілген тапсырмаға лайықты сөздерді жазады. Терме диктанының қатып қалған тұрақты шарты жоқ. Ол сабақтың мақсатына, мұғалімнің оқушыдан қай тақырып туралы білгісі келетініне байланысты жүргізіледі. Мақсат сөз таптарын қайталау туралы болса, онда берілген сөздер қатарынан зат есімді, сын есімді немесе етістікті т.б.табуға байланысты тапсырма берілуі мүмкін. Ал грамматикаға байланысты мақсат қойылса, онда етістіктің өткен шағында тұрған сөзді, барыс септігінде тұрған сөзді, сын есімнің салыстырмалы шырайын т.б. табуға арналған тапсырмалар беріледі. Сөздің жуан немесе жіңішкелігін ажырату мақсат етіп қойылса, онда тиісінше оқушылар екі бағанға тиісті сөздерді қойып отыратын болады. Терме диктаны белгілі бір тақырыпты бекіту үшін, оқушының өтілген грамматикалық материалды дұрыс меңгергенін тексеру үшін өте пайдалы.

Сондай-ақ диктанттың буын диктаны дейтін түрі де тіл үйрету әдістемесінде кеңінен қолданылады. Бұл диктант сөзді дұрыс тасымалдап, өзге диктант түрлерін сауатты жазуға қызмет етеді. Көріп отырғанымыздай, диктант түрлері сан алуан. Әдістемеде қалыптасқан түрлері өз алдына, жекелеген мұғалімдердің өз тәжірибесінде жаздыратын диктант түрлері де бар. Алайда қай диктант түрі жазылмасын, айқын мақсатпен жазылмаса, қорытынды күту оңай емес. Және айтарымыз диктант жазылған соң, қатемен жұмыс міндетті түрде орындалуы керек. Мектептерде бақылау диктаны жазылғанда ғана қатемен жұмысқа сағат бөлінеді. Ал диктанттың өзге түрлерін жаздырғанда да қатемен жұмыс жасау әрекеті тұрақты жүрмесе, онда жазылған диктанттың нәтижелі болуы екіталай.

Ойымызды түйіндеп келгенде, диктант түрлері оқушылардың жазбаша сөйлеу тілін дамытуда қатысымдық күзиреттілікті жетілдіру мақсатын іске асыруға қызмет етеді. Диктант орыстілді оқушылардың жазбаша сауаттылығын қалыптастыруға қызмет ете отырып, сауатты жазу дағдысын қалыптастырады. Диктант жазу барысында тіл үйрену үдерісінде жіберілетін мынандай қателіктердің алдын аламыз:

1. Фонетикалық қателіктер: қазақ тілінің төл дыбыстарын ажырата алмау, орфографиялық нормаға сәйкес жаза алмау, үндестік заңының сақталуына назар аудармау, сөздерді дұрыс тасымалдай алмау.

2. Грамматикалық қателіктер: сөздерге қосымшаны дұрыс жалғай алмау⁷

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Абдразахова Ф.Ж. Қазақ тілін шетелдік студенттерге жазылым әрекеті арқылы үйрету әдістемесі. п. ғ. к. автореф. – Алматы, 2003. – 25 б.

2 Пірімбетова С.К. Орыстілді мектеп оқушыларының жазбаша сөйлеу тілін дамыту әдістемесі (5-6 – сынып)). Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы: 2009. – 32 б.

ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСЫН ЖҮРГІЗУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҚАЗАҚТЫҢ ӘШЕКЕЙЛІК БҰЙЫМДАРЫНА ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҚТАРЫН АРТТЫРУ

*Турсунова Г.К.,
КММ «№65 жалпы білім беретін орта мектебі»
қазақ тілі пәні мұғалімі,
Қарағанды қаласы*

Қазақ тілі сабағының басты мақсаты – орыс тілді оқушыларды қазақ тілінде еркін сөйлету, сөйлем ішіндегі сөздердің орын тәртібін дұрыс қолдану, қазақша қойылған сұрақтарды түсініп, дұрыс жауап бере алуға үйрету. Сондықтан қазақ тілі сабағында осы мақсатқа жету үшін әр түрлі әдіс-тәсілдерді, технологияларды қолданған жөн. Сонымен қатар қазақтың салт-дәстүрлеріне, ұлттық киімдеріне, әшекейлік бұйымдарына қызығушылықтарын арттыруда әр-түрлі жұмыс

түрлерін жүргізуге болады. Тек сабақ барысында ғана емес, сабақтан тыс уақытта да. Оқушылармен ғылыми-зерттеу жұмысын жүргізу, қабілеттерін дамыту үшін әр-түрлі жұмыс түрлерін қажет етеді. Ғылыми-зерттеу жұмысы оқушылардың өзіндік шығармашылығын дамытады, ғылыми ізденіске жетелейді.

Мысалы, ғылыми-зерттеу жұмысы:

«Қазақтың ұлттық әшекейлік бұйымдарының сипаты мен мағынасы»

Мақсаты:

Қазақтың ұлттық әшекейлердің түрлері және олардың сипаты мен мағынасын анықтау.

Зерттеудің міндеті:

Қазақ халқының ұлттық әшекейлерімен таныстыру;

Таныстыру арқылы қазақ ұлтына деген ой-өрісін кеңейту;

Болашақта ұлттық зергерлік бұйымдарын білу және таныту;

Өлкетану мұражайына, ұлттық қолөнер дүкеніне барып, сауалнама жүргізу;

Жинаған мәліметтерді жүйелеп, қорытынды шығару.

Болжам: Қазақ халқының әшекейлік бұйымдарының қазіргі уақытта да сұранысы бар. Қазақ халқының қолөнері дамып келеді, жастар ұлттық әшекейлерді қызықтайды, киімдеріне сәйкестендіріп тағады. Алайда, әшекей-бұйымдардың мағынасын көпшілік біле бермейді. Біздің мақсатымыз – аталған бұйымдардың мәні мен сипатын толығырақ ашып, жеткізу.

Зерттеу әдіс-тәсілдері. Зерттеудің барысында жинақтау, салыстыру, сауалнамалар өткізу, талдау (анализ) жасау.

Зерттеудің жаңалығы: Қазіргі жастар қазақы сырға, білезік, сақиналарға көңіл аударады, өзіміздің құнды заттарымыз сәнге айналып жатыр.

Зерттеу жұмысының құрылымы: Ғылыми жоба кіріспеден, негізгі бөлімнен, қорытындыдан, пайдалынған әдебиеттер тізімінен тұрады.

Зерттеу жұмыстың тарауы:

1. Кіріспе.

Зергерлік өнердің тарихымен танысу

Ежелгі ата-бабамыздан келе жатқан ұлттық әшекейлердің шығу тарихы.

2. Негізгі бөлім:

Қазақтың дәстүрлі зергерлік өнерінің түрлеріне жалпы шолу.

Қазақ әйелінің өмірінде зергерлік әшекейлердің алатын орны.

3. Қорытынды.

4. Қолданылған әдебиеттер тізімі.

Кіріспе:

Қазақ қол өнерінің өсу жолы, өзіне тән даму тарихы бар. Ата – бабамыздан келе жатқан ұлттық өнерімізді бойымызға дарытып, оны жас ұрпаққа үйрету біздің міндетіміз. Өрісі биік, өрісі кең өнер атауының қай саласынан болсын, жер жүзіндегі басқа да халықтар сияқты қазақ халқы да өзінің көне замандардан бері келе жатқан тамаша тарихымен және бір өзіне ғана тән қайталанбастай ерекшелігімен көзге түсті. Ал қандай да болсын өнер және талант иелерін өмірге келтіретін де сол халық. Сондықтан біз оларды халық дейміз. Міне сол халық таланттарының қолынан шыққан зергерлік бұйымдар, киім үлгілері, қай заманда болмасын өз маңызын жоғалтпайтыны мәлім.

Қазақтың ұлдары шебер, зергер, шешен болған. Зергерлер мен темір ұсталары көркем бұйымдарын металдан, мыс, темірден жасаған.

Өткен ғасырларда қазақ әйелдерінің киімдеріне зергерлік әшекейлер де кірген. Олар негізінен таза күміс не болмаса күмістің басқа заттармен қосылған қоспаларынан жасалған. Оларды жасауда соғу, құю, басу, қалыптау, оюлау, қара жүргізу, әсемдеу, зерлеу сияқты техникалық әдістер қолданған болса, әшекейлеу үшін бағалы тастар: ақық, інжу, жақұт, лағыл және түрлі-түсті шыны тастарды пайдаланған.

Негізгі:

Қазақ зергерлік бұйымдарының ерекшелігі – олардың бәрі де киімнің нақты бір түрі мен жас ерекшелігіне байланысты қолданылды. Мұнда әйелдер әшекейіне көп көңіл бөлінді, олар әйелдердің жасына сай белгіленіп отырды.

Қазақ әйелінің өмірінде зергерлік әшекейлердің үлкен мәні болды. Оларда адамның сұлулыққа

деген мәңгі құштарлығы, бақытты өмірге деген үміті, табиғаттың бәле-жала мен қырсықтан құтқаратын ғажайып күшіне деген сенім жырланды. Дәл осы себепті қазақ қыздары әшекейді дүниеге келгеннен бастап о дүниеге аттанғанша жасы мен әлеуметтік жағдайына қарай тағатын болған. Түрлі тіл-көзден сақтайды деп алғашқы әшекейін тұмар ретінде оған жаңа туған кезде таққан. Әрине, бұл кезде оларға ешқандай эстетикалық (әдемілік-әсемдік) қызмет артқан жоқ, бірақ біраз жылдар өткен соң, мысалға, дала құсының тырнағын немесе аңның тұяғын түйіршіктелген немесе тұтас ақықты күміске қондырып, тақиясына тіккен, сөйтіп бұл тұмар болашақ әйелдің алғашқы әшекейлерінің бірі болған.

Уақыт өте келе бұйымдар күмістен жасала бастады. Күмістің залалсыздандыратын қасиеті бар. Халық арасында күміс «қорғайды, тазартады» деген пікір бар. Әшекейлік тастар мен күмістер күрделі функцияларды атқарады. зергер мен оның құралдарының ерекше бір сиқырлы күші бар деп есептелінеді. Көргендердің айтуы бойынша, зергер жұмыс бастамас бұрын өзіне-өзі дем бергендей әсерде үнсіз отырады екен. Зергерлік бұйымдар да киелі саналады. Олар «пәле-жаладан сақтайды, ауруды жазады, өнімді көбейтеді» деп есептелді екен. Қазақ зергерлері көбіне жасырын жұмыс істеп, өз өнерінің сырларын өз ұрпағына ғана үйретіп отырады. Қазақ зергерлері негізінен әйелдердің сәндік әшекей заттарын (сырға, білезік, жүзік, сақина т.б) жасаған.

Мысалы: сырға – көне тұмар.

Салпыншақ, шашбау, моншақ сылдыры кері күштерді үркітуге арналған.

Шолпы, сыолырмақ әшекей – шаштың ұзындығы мен қалыңдығын көрсетеді.

Балдақ, білезік, сақина, жүзік, төске тағатын әшекейлер – тұмар қызметін атқарған.

Бойтұмар – дұға мәтіндерін сақтауға арналған.

Өңіржиек – әйелдерді бала емізу кезінде қорғаған екен.

Қазақтың зергерлік бұйымдары

Тұмарша (Бойтұмар). Бұл – ырымдық зат. Оған кез-келген бұйым (ұлутас, сүйек, т. б.) немесе арнайы жасалған қымбат заттар да алынған, оларға жазу жазылып, бедер суреттер түсірілген. Бойтұмарды алқаға, кішкене қорапшаға, әмиянға салатын болған. Болмаса былғарыдан, шүберектен жасаған қалташаға тігеді. Ол көз тиюден, пәле-жаладан, апаттан қорғайды деп сенген.

Жүзік, сақина. Әйелдердің саусақтарына тағылатын зергерлік бұйымдардың бір түрі – жүзік немесе сақина деп аталады. Зергерлер алтыннан, күмістен құйып, қақтап, соғып, шекімелеп, қара ала жүргізіп шиыршық темірден торлап, небір тамаша өрнектер салып, асыл тас қондырып алуан түрлі жүзіктер жасаған. Олар жасалу түрі мен қолдану ретіне қарай отау жүзік, құс мұрын жүзік, тасбақа жүзік т. б. деп аталған.

Шолпы, шаш теңге. Бұл бұйымдарды қыз-келіншектер шаштарының ұшына тағады. Шаш теңгелер мен шолпылар әсем шиыршықталған күміс үзбе бауларға бекітілген тоғыз теңгеден тұрады. Тоғыз – қазақ ұғымында киелі сандардың бірі. Олар бір-бірімен ұзыннан ұзақ жалғасып, шаштың ұшына бірге өріледі.

Шашбау. Шашбау да бір-біріне сым үзбелер арқылы бекітіледі. Орталарына асыл тастардан көз қондырылған теңгелер тізбегінен құралады. Ұшы сәнді шашақпен, күміс әшекейлермен әсемделеді. Шашбау шаштың түбіне бекітіліп, бұрыммен бірге салбырай төгіліп тұрады.

Білезік. Білезік сыңар қолға да, қос қолға да тағыла береді. Бірнеше бөлшектен құралған, ашпалы-жаппалы, сом темірден тұтас құйылған жұмыр түрлері болады. Соған орай оларды сом білезік, жұмыр білезік, бес білезік т. б. деп әртүрлі атайды. Олардың ішінде шынжырмен жалғасып жататын бірнеше жүзігі бар білезіктер де кездеседі. Оларға неше түрлі өрнектер салып, тас қондырып, қарала жүргізіп, сіркелеп, бұрала ширатып әсемдеген. Олар көбіне күмістен соғылады.

Сырға. Қыз-келіншектердің аса сүйіп тағатын әсемдік бұйымдарының бірі – сырға. Қазақ зергерлері жасайтын ай сырға, тас көзді сырға, күмбез сырға, салпыншақ сырға, сабақты сырға, шашақты сырға деп әр өңірде алуантүрлі аталатын сырғалардың түрлері өте көп.

Қапсырма. Қапсырма – бір-біріне топса арқылы бекітілетін екі бөліктен тұрады. Олар үш бұрыш, сүйір, доға тәріздес әр түрлі пішінде болады. Қапсырманың бетіне аң-құстың, ай мен күннің, немесе өсімдік тектес өрнектер салынып, тастар қондырылып әсемделеді.

Алқа. Оны өңіржиек деп те атайды. Алқалар бір-біріне шығыршық арқылы жалғасады және бірнеше төрт бұрышты әшекейлерден құрастырылады. Әр әшекейдің ортасына, жиектеріне асыл тастар орнатады.

Негізгі материал ретінде тіл – көзден, пәле – жаладан сақтайтын тылсым күші, қасиеті бар деп танылған алтын, көбінесе күміс пайдаланылды.

Ата – бабаларымыздан мирас болып қалған зергерлік бұйымдар Сырым Датұлы атындағы тарихи - өлкетану музейінде де сақтаулы.

Құдағи жүзіктер. Батыс Қазақстандық «құдағи жүзіктер» екі бастаудың, екі шаңырақтың ілік жекжат болуын бейнелейді. Бұл жүзікті келінге деген жылы қабағы, қамқорлығы үшін қыз шешесі құдағиына салады.

Өңіржиек. Омырау әшекейінің тағы бір түрі - өңіржиек те арнайы назар аударуды қажет етеді. Өңіржиек бала емізетін әйелдің міндетті әшекейі болып саналған себебі, ол әйел омырауын тіл – көзден сақтайды деп есептеген.

Ұлттық әшекейлер сатылатын дүкеніне барып, сауалнама жүргіздім. Ұлттық әшекейлердің қаншалықты сұранысы бар екенін анықтадым. «Азия» дүкенінде мынандай әшекейлер сатылады екен: (видео)

Ғылыми-зерттеу жұмысының барысында әшекейлік бұйымдарының түрлерімен танысып, мағынасын анықтадым. Өлкетану мұражайына, әшекейлер дүкеніне барып, сауалнама жүргізе отырып, келесі қорытынды жасадым.

Әшекейіне қарай әйелдің жасын, әлеуметтік тобын, қай аймақтан екендігін ажыратуға болады.

Қазіргі жастар Қытайдың арзанқол жылтырақтарына қызықпай, қазақы сырға, білезік, сақиналарға көңіл аударады, өзіміздің құнды заттарымыз сәнге айналып жатыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. Алматы: Өнер, 1987
3. Казахские ювелирные изделия. Алма-Ата: Онер, 1981.
4. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. - Алматы: 2011
5. Өлкетану мұражайының қоры. «Қазақ халқының әшекейлері» экспозициялар.
6. «Азия» дүкенінің қоры. «Қазақ халқының әшекейлері».

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ КОММУНИКАТИВНО-РЕЧЕВЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ

*Хаирова Г.М., Рахметова А.Т.,
КарГУ им. Е.А. Букетова*

В связи со сменой приоритетов в развитии общества произошла переориентация науки о языке на человека и его место в культуре, на личность носителя языка, возник интерес к человеку в его способности совершать речевые поступки, к личности как автору картины мира, выраженной в языке и через язык. В свете антропоцентрического подхода особое внимание обращается на закономерности употребления языка в речи, социально-психологические условия осуществления языковой деятельности.

Педагоги отмечают, что особенности изменений в преподавании русского языка заключаются не только в принятии коммуникативного принципа как ведущего, но, прежде всего, в выдвижении на первый план личности ребенка, ее потребностей в общении. Эти изменения перекликаются со словами М.М. Бахтина о языковом развитии ребенка: «Родной язык не принимается людьми, – в нем они впервые пробуждаются. Процесс усвоения родного языка ребенком есть процесс постепенного вхождения ребенка в речевое общение. По мере этого вхождения формируется и наполняется содержанием его сознание» [1;255].

Любое научное знание, в том числе педагогическое, опирается на терминологию. С помощью «терминологического поля» (А.А. Реформатский) [1;256] осуществляется возможная дифференциация и соотнесение значений тех понятий, которые ассимилировались педагогикой из бытовой терминологии или пришли в нее из других наук. Это определяет теоретическую значимость постановки и решения задачи определения понятийно-терминологического поля «языковой способности», учитывая, что данный термин очень долго относился к категории условных терминов,

в частности, провизорных терминов, находящихся на пути к образованию термина и недостаточно определенных по содержанию и объему обозначаемого понятия. Это было связано с тем, что термин «языковая способность» является междисциплинарным термином и рассматривается «на стыке», по крайней мере, трех наук: психологии, педагогики и психолингвистики.

Спецификой термина «языковая способность» в связи с этим является то, что он относится к такому виду терминов, как коррелятивные. Это означает, что в его понятийно-терминологическое поле, согласно мнению известного исследователя педагогической терминологии, профессора Б.Б. Комаровского[2;25-31], войдут парные, сравнительные и взаимообусловленные термины.

- В парные термины, которые выражаются понятиями, неотделимыми друг от друга, входят: языковая активность, языковые регулярности, языковая игра, речевая система, языковая личность, механизм контроля языковой правильности, чувство языка, лингвистическая интуиция, творческий характер языка, компенсаторная способность и др.

- К сравнительным терминам, которые обозначают сопоставляемые понятия, относятся: языковая система, языковая компетенция, речевые способности, коммуникативная компетенция, метаязыковая способность, метаязыковая компетенция, языковое сознание и др.

- В категории взаимообусловленных терминов, которые отражают представления о взаимозависимых явлениях, можно рассматривать: речевое общение, речевая деятельность, речевые действия, речевой навык, речевое умение, речевая установка, аналогия, речевая память, антиципация, упреждающий синтез речи, ресурсный дефицит и др.

Попробуем дать теоретическое обоснование его формирования.

Э.Р. Атаян подразумевал под «языковой компетенцией» «знания и навыки говорящих, осуществляющиеся в их речевых действиях (performance)»[3;143]. Под речевым навыком в педагогической психологии принято понимать «речевую операцию, осуществляемую по оптимальным параметрам»[4;221]. Такими параметрами являются: бессознательность; полная автоматичность; соответствие норме языка; нормальный темп выполнения; устойчивость (тождество операции себе самой при изменяющихся условиях).

Сформировать речевой навык - это обеспечить правильное построение и реализацию высказывания учеником. Этапы развития навыка, по мнению И.А. Зимней, соответствуют общей схеме усвоения системы знаний[5;242].

Выбор речевых операций (навыков) в зависимости от того, для какой цели, в какой ситуации происходит общение зависит от сформированности речевого умения. Владеть таким умением - значит уметь «подчинить форму речевого высказывания задачам общения, употребить самые эффективные... языковые (да и неязыковые) средства»[4;51].

Совокупность развитых у ребенка речевых умений и навыков О.С. Ушакова определяет как «языковую способность, которая позволяет ему понимать и строить новые высказывания в соответствии с речевой ситуацией и в рамках системы правил, принятых в данном языке для выражения мысли»[6;61-62].

Г.И. Богин исходит из психологической концепции А.А. Леонтьева [4;222], который подразумевает под языковой способностью совокупность психологических и физиологических условий, обеспечивающих усвоение, производство и адекватное восприятие языковых знаков членов языкового коллектива. Г.И. Богин рассматривает следующие уровни речевой (языковой) способности:

1. Уровень правильности - соблюдение некоторого минимума правил.

2. Уровень скорости - обоснованное распределение речевого поступка во времени на основе достигнутой способности к интериоризации речи.

Интериоризация (от фр. *intériorisation* — переход извне внутрь и лат. *interior* — внутренний) — формирование внутренних структур человеческой психики посредством усвоения внешней социальной деятельности[7;110-120], присвоения жизненного опыта, становления психических функций и развития в целом. Любое сложное действие, прежде чем стать достоянием разума, должно быть реализовано вовне. Благодаря интериоризации мы можем говорить про себя и собственно думать, не мешая окружающим. Благодаря интериоризации психика человека приобретает способность оперировать образами предметов, которые в данный момент отсутствуют в его поле зрения. Человек выходит за рамки данного мгновения, свободно «в уме» перемещается в прошлое и

в будущее, во времени и в пространстве.

Между общением и интериоризацией существует тесная связь: при поэтапном формировании умственных действий в рамках общения тех, кто формирует и у кого формируют, интериоризация реально имеет место и при этом играет важнейшую роль в данном формировании. «Процесс формирования - это деятельность одного человека, именно того, у кого формируются умственные действия; индивидуальная его деятельность, а не его взаимодействие с «другим». Этот «другой» (формирующий) выступает одним из внешних элементов деятельности».

Л.С. Выготский пришёл к следующему выводу: формирование основных социальных структур сознания человека происходит в процессе общения. При этом основным моментом выступает формирование того, что называется символически-семиотической функцией психики, той функции, благодаря которой человек может воспринимать окружающий его мир в особом «квазиизмерении» системе значений и смысловом поле[8;91].

Символично-семиотическая функция создаётся в процессе интериоризации. Интериоризации подвергается система социальных отношений, в той степени, в какой она «записана», представлена в структуре общения между взрослым и ребёнком. Данная структура, выраженная в знаках, интериоризируется, «вращивается» и «переходит» внутрь психики ребёнка. Результатом интериоризации становится то, что структура психики ребёнка опосредствуется интериоризированными знаками и формируются базовые структуры сознания.

Интериоризированные знаки усваиваются лишь и исключительно в процессе общения. Тем не менее, отогенез выступает определителем структуры. В структуре данных знаков отражается их происхождение.

И изначальная ситуация, структура которой интериоризируется, - это общение, и интериоризированная, внутренняя структура несёт в себе и в своих элементах свернутое общение, получившее название диалогизм.

Диалог как скрытый механизм психических функций играет огромную роль; общение или свернутый диалог, рассматриваются как «встроенные» в глубинные, интериоризированные структуры психики; кроме того, функция означивания имеет диалогическую структуру (то есть несёт в себе свернутые отношения по типу субъект-субъект)[7;110-120].

3. Уровень насыщенности - богатство словаря и грамматических форм, выходящее за пределы минимума средств, необходимых для достижения первого уровня.

4. Уровень адекватного выбора - выбор языковых форм на основе адекватности высказывания программе сообщения и ситуации общения. Важнейший фактор здесь - прагматико-стилистический.

5. Уровень адекватного синтеза целого текста - готовность правильно выбрать способ соединения предложений.

Реальный носитель языка с хорошо развитой речевой способностью владеет большинством компонентов высших уровней речевой способности. Он может также владеть тем или иным компонентом четвертого или пятого уровней неполно. Владение каждым уровнем «включает в себя» и владение всеми предыдущими (с 1 по 5 пункт). Данная модель отражает уровни готовности к речевой деятельности, четвертый уровень характеризует состояние коммуникативной компетенции.

Понятие коммуникативной компетенции было введено представителями американского социологического направления и означает способность говорящего индивида быть полноправным членом речевого коллектива.

Д. Хаймс (D. Hymes) (1967) под коммуникативной компетенцией понимает не только лингвистические формы языка, но и значение того, где, как и по отношению к кому можно использовать эти формы. Он пишет: «Адекватный подход должен различать и исследовать 4 аспекта компетенции:

а) систематический потенциал (systemic potential) - реализовано ли что-либо и в какой степени, является еще неизвестным фактом;

б) соответствие чему-либо (appropriateness) - является ли что-либо эффективным, в какой степени соответствует определенному контексту;

в) существование (occurrence) - сделано ли что-либо и в какой степени;

г) возможность (feasibility) - возможно ли что-либо и в какой степени, если даны соответствующие средства выполнения[9;48].

Заслуживает внимание определение, данное Н. Диттмаром: «Коммуникативная компетенция» описывает способность индивидов общаться друг с другом в ситуационно и нормативно определяемых условиях (лингвистических, психологических, социальных и прагматических по природе)[9;52]. У Н. Хомского коммуникативная компетенция рассматривается в рамках понятия языковой активности (actual performance) и противопоставляется языковой компетенции (linguistic competence). Как компонент лингвистической (языковой) компетенции ее понимают Ч. Паулсон и Р. Уайт. Д. Хаймс и Ч. Брумфит напротив, трактуют ее как часть коммуникативной[10;63-65].

С.А. Ламзин дифференцирует понятия языковой и коммуникативной компетенции так: «Если языковая компетенция связана с языковыми правилами (правилами построения предложений), то коммуникативная компетенция соотносится с правилами речевых действий. Последние выводятся из прагматики, то есть имеют прагматическое происхождение»[11;86]. Следовательно, он определяет коммуникативную компетенцию как прагматическую. Прагматической он считает и языковую компетенцию, так как использование языка всегда предполагает регулирующее воздействие на поведение человека. Этот вид компетенции предполагает знание говорящим социолого-психологических факторов воздействия языковых средств: когда ему следует говорить или молчать, какие языковые средства он должен использовать, когда, где и с какой целью, как принять и правильно выполнить определенную роль. Коммуникативная компетенция предполагает выбор релевантных для ситуации общения пресуппозиций языка. Их функция в дискурсе сразу изменяется. Одно предложение подхватывает пресуппозицию другого и, не проявляя ее, устанавливает с ним различные отношения. «У пресуппозиций речи при этом - большая роль: на них строятся правила сочетания предложений», «создание в предложении смысла»[12;286]. Восприятию смысла предшествует ожидание его законченности, предугадывание направления, по которому пойдет завершение смыслового целого[13;264].

Н.Н. Жинкин связывал это явление с «упреждающим синтезом речи». Текущее, реализуемое звено адаптируется к структуре звена, подготовленного к реализации. Упреждающий синтез в продуктивных видах речевой деятельности и вероятностное прогнозирование в рецепции являются единым общепсихологическим механизмом опережающего отражения [14;81].

Благодаря упреждающему синтезу ряд последовательностей в тексте преобразуется в систему. Николай Иванович писал, что «порядок расположения предложений таков, что одно предложение обосновывает другое в признаке одновременности»[14;280]. С другой стороны, в системе проявляются указания и на соотношения времен.

При составлении текста упреждающий синтез проявляется через:

- 1) отбор слов;
- 2) распределение предметных признаков в группе предложений (через расчленение текста на субъект (предмет), и предикат). В отдельном суждении предикат следует рассматривать как новое в сообщении, а субъект - как известное. В тексте соотношения меняются;
- 3) выделение предиката. Материальным средством выделения предикатов является конструкция предложения, связанная с ней интонация и порядок слов в предложении;
- 4) связи двух предложений (два соседних предложения рассматриваются как целое - требуется найти союз и поставить вопрос).

За работу механизма упреждающего синтеза отвечает оперативная память. Ее функция заключается в следующем: за время устного составления предложения надо удерживать уже сказанные слова; упреждать слова, предстоящие произнесению.

«Удержание и упреждение слов», по мнению Н.И. Жинкина, «обеспечивают их согласованность в синтаксической схеме»[14;331]. Ученый выдвигал гипотезу, что «последовательно удерживается и упреждается каждая пара (или несколько) синтаксически связываемых слов», в это же время «в особом коде внутренней речи» удерживается «общий смысл произносимого предложения»[14;333].

Обучение связной речи - одна из актуальных задач преподавания русского языка в школе. Это обусловлено принципом коммуникативной направленности обучения, вызванным в свою очередь ведущей задачей школьного преподавания русского языка - необходимостью практического овладения им как средством общения.

Под речевым развитием учащихся понимается педагогически мотивированный процесс развития способности языковой личности адекватно воспринимать, а также создавать речевые

произведения (тексты) в соответствии с целями и условиями речевой деятельности. При этом следует иметь в виду, что единицы всех уровней языковой системы (звуки, слова, словоформы, словосочетания, предложения) функционируют в органическом единстве: ни один из элементов языка не существует изолированно, каждый отдельный элемент структуры имеет лишь относительно самостоятельное значение, для выражения мысли используется комплекс языковых единиц разных уровней. Из сказанного следует, что важно подвести учащихся к осознанию того, что языковые единицы разных уровней используются в речевой деятельности как элементы единой системы, в иерархии которой одной из опорных, базовых единиц является слово.

Слово - одна из активных языковых единиц в акте речевой коммуникации, единица лексической системы языка, реализующая различные возможности в речевом высказывании, в тексте. В контексте анализа и продуцирования учебных текстов слово является не только единицей значения, но и единицей со структуро-и текстообразующим потенциалом. Актуальность исследования обусловлена социальной значимостью и практической необходимостью создания научно обоснованной системы обучения текстообразованию как способу речевого развития учащихся.

В формате этой проблемы в современной методике утвердился коммуникативно-деятельностный подход к обучению, направленный на формирование коммуникативной компетенции учеников, под которой понимается способность человека решать языковыми средствами те или иные коммуникативные задачи в разных сферах и ситуациях общения, и поскольку высшей единицей коммуникации является текст, то именно он должен выступить и в качестве единицы обучения.

Список литературы

1. Аверинцев С. С., Давыдов Ю. Н., Турбин В. Н. и др. М. М. Бахтин как философ. — М.: Наука, 1992. — 256 с.
2. Комаровский Б.Б. Русская педагогическая терминология. - М.: Просвещение, 1969.-С.41-49.
3. Атаян Э.Р. Методологические проблемы анализа языка. - Ереван: Изд-во Ереванс. ун-та, 1976. - С.143.
4. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. - М.: Смысл, 1997. - С. 221.
5. Зимняя И.А. Педагогическая психология. Учебник для вузов. - М.: Логос, 1999. - С. 242.
6. Ушакова О.С. Развитие речи дошкольников. - М.: Изд-во Инст-та Психотерапии, 2001. - 240 с.
7. Ковалев Г.А. и Радзиховский Л.А. Общение и проблема интериоризации // Вопросы психологии. 1985. № 1. С. 110–120.
8. Выготский Л.С. Педагогическая психология.-М.:Педагогика-Пресс,1999.-536с.
9. Микляева Н.В. Развитие языковой способности у детей с нормальным и нарушенным развитием речи (сравнительный аспект): монография.-М: Академия Естествознания, 2010.-421с.
10. Сорокина Н.В. Организация речевого общения дошкольников с нарушением интеллекта на занятиях по развитию речи. // Дефектология. - 1990. - №3. - С. 63-65.
11. Ламзин С.А. Проблемы обучения речевой компетенции в аспекте прагматики языка // Учебные записки МПШЯ. -1985. - Вып.222. - С. 86.
12. Звегинцев В.А. Предложение и его отношение к языку и речи. - М.: МГУ, 1976. - С. 286.
- 13.Звегинцев В.А. Теоретическая и прикладная лингвистика. - М.: Просвещение, 1967. - С. 264.
14. Жинкин Н.И. Язык - речь - творчество. (Избранные труды). - М.: Изд-во «Лабиринт», 1998. - С. 81.

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз.....	3
Жарылғапов Ж.Ж. Қазақ әдебиеті кафедрасы: тарих және тағылым.....	5

I. ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТТАНУЫНЫҢ БАҒЫТ-БАҒДАРЫ

Әбілғазы Қ. Әдеби туынды табиғаты.....	9
Bralina S.G. The theoretical status of folklore text.....	10
Жақанова Р.Ж. М.Мағауиннің «Көк мұнар» романындағы портреттің қызметі.....	16
Жакулаев Ә.М. Постмодернистік шығармалардағы автор және кейіпкер категориясы.....	19
Жарылғапов Ж.Ж. Ермаханова М.Ш. Натурализм: натуралистік романтизм және романтикалық натурализм. (Әдістер «тоғысуы»).....	23
Жумагелдин Ж.Ш. Аубакирова Ш.Ж. Қарақұлова А. Қазіргі қазақ драматургиясының бағыты.....	26
Жумагелдин Ж.Ш. Алмасова С.Е. Көркем шығарма сюжетінің мотивтік құрылымы.....	28
Жумагелдин Ж.Ш. Исабек Н.Ж. Готика жанрының табиғаты.....	30
Кәмели Ә.Ш. Смағұлов Ж.Қ. Кәмел Жүністіегінің «Арманым оттан өрілген» атты өлең кітабындағы лирика мәселесі.....	32
Такиров С.У. Қарабаева А.С. Қазақ әдебиетіндегі шартты-метафоралық проза.....	37
Мырзахметов А.Ә. Құсайынова И. Жарылғасын Ә. Қасқыр образының ұштағаны: «Көксерек», «Ақ азу», «Виннипег қасқыры».....	41
Рақымжан Тұрысбек. Сариева А.Ж. Ұлттық әдебиеттану және Абай мұрасы (Жазушы Р.Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы» еңбегі бойынша).....	44
Смағұлов Ж.Қ. Кеменгерлік келбеті.....	46
Смағұлов Ж.Қ. Дадиева М.Д. Футуризмнің әдеби ағымдық табиғаты.....	61
Смағұлов Ж.Қ. Жанузаков Н.Б. Смакова Т.С. Ғалым Жайлыбайдың мерейлі махаббат жырлары.....	65
Смағұлов Ж.Қ. Смағұл З.С. Түркі әлемі «Мәңгілік Ел» идеясында.....	67
Такиров С.У. Кусаинова И.А. Қазақ әдебиетіндегі фэнтези жанры.....	69
Такиров С.У. Рышкен Ә.Б. Көркем шығармада нарратордың көрінуі.....	71
Такиров С.У. Қайырбекова А. Қазақ әдебиеті мен жапон әдебиетіндегі үндестік.....	73
Төлеубаева К.А. Оралхан Бөкей шығармаларындағы дала бейнесі	76
Төлеубаева Г.А. Қазкен А.Б. Ж.Әбдірашев шығармашылығындағы эпиграмма жанры.....	81
Үрімжібай Жетібайұлы. Қазақтың тыныс-тіршілігіндегі заттық мәдениет және оның салалары.....	84
Шортанбаев Ш. А. Академик Рымғали Нұрғали ұлт романдары туралы.....	91

II. Ж.Қ.СМАҒҰЛОВ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ ТАРИХЫ МЕН ӘДІСНАМАСЫ

Ахмет К.С. Ғұламаның ізбасары.....	94
Жалмаханов Ш.Ш. Ақтаңгер.....	95
Жумабеков М.К. Слово об Ученом.....	97
Жумагелдин Ж.Ш. Жарылғасын Ә.Р. Ғалым-ұстаз тағылымы.....	99
Жұмағұл С.Б. Ғылымның еңбек торысы.....	101
Жұмағұлов А.Б. Қазақ әдебиеттану ғылымының қайраткері.....	103
Жұмағали З.Т. Жақан Ә. Әдебиетті тану – Әлемді тану! (Алпыстың асуына шыққан азаматқа арнау).....	105
Имангазинов М.М. Садырова А.Т. Ж.Қ.Смағұлов және антика мен көне дәуір кезеңіндегі әдебиеттану мәселелері.....	107
Кәрімов М. Асыл азамат.....	111
Мамыт А.А. Жандос Қожахметұлы және ауыз әдебиетін игеру мәселелері	112
Нұрпейісов Н.Ж. Профессор Ж.Смағұлов және әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелері.....	115
Сыздықова Б.Е. Қарабаева А. Камели А. Ж.Қ.Смағұлов – әдебиеттанушы ғалым.	120

Такиров С.У. Ғалымдық пен ұстаздықты тең өрген.....	124
Тұрысбек Р.С. Ұлттық әдебиеттану әдеби һәм ғылыми арналары.....	127
Ісімақова А.С. Тәуелсіз кездегі қазақ әдебиеттануына қосылған сүбелі үлес.....	129

III. ҰЛТТЫҚ РУХАНИ МҰРА: ТІЛ, МӘДЕНИЕТ, ЭТНОПЕДАГОГИКА

Абдикадирова А.Ж. Қазақтың ауызша тарихы және ұлт руханияты.....	132
Абдуллина А.Ә. Ахаң мен Жақанның ұлы достығы.....	137
Аксакова К.Р. Қошке Кемеңгерұлы шығармаларындағы теңеудің стильдік көрінісі.....	139
Амангелдиева Г.С. Батталова М.Ә. Мәдениет – өркениетті ел айнасы.....	144
Амангелдиева Г.С. Бастами А. PR-дың негізгі құралы: баспасөз парағы оның құрылымы мен ерекшелігі.....	147
Әбдуов М.І. Әбдіхалықова А.Қ. Тәшен ақынның әдеби мұрасы.....	150
Әділова А.С. «Айтыс (қала ақыны мен дала ақынының айтысқаны)» поэмасының тілдік ерекшеліктері.....	154
Бакирова И.Д. Ахметжанова У.А. Қазақ этнопедагогикасы негізінде оқушыларды патриотизмге баулу.....	156
Бейсенбекова Н.А. Акпар А. Ұлт көсемі Әлихан Бөкейханұлының қазаққа қылған қызметі.....	159
Бекішев Қ.Б. Аңсат М. Абай және табиғат.....	162
Бекішев Қ.Б. Манатова А. Сәкен Сейфуллин және «Көкшетау» поэмасы.....	164
Бекішев Қ.Б. Нұрақбай Ә. М.Мақатаевтың лирикалық өлеңдері.....	166
Бекішев Қ.Б. Сукурлыкова А.К. А.Құнанбайұлының шығармаларының экологиямен байланысы.....	168
Базылова А.С. Тіл – тәуелсіздіктің айғағы.....	172
Жарылғапов Ж.Ж. Кенешова Л. Күрескерлік рухы.....	175
Жұмағұлов А.Б. Абдигаппар А. Сүлеймен Бақырғани мен Дулат Бабатайұлы шығармаларындағы үндестік.....	178
Жуынтаева З.Н. Қ.Жұбанов зерттеулеріндегі сөз тіркесі мәселелері.....	184
Жұмағұлов А.Б. Мырзахмет Г. Әлихан Бөкейхан «Қобыланды батыр» жырын алғаш зерттеуші.....	186
Жүнісова М.Қ. Ордабаева З.З. Ә.Марғұлан және «Манас» жырының зерттелу мәселелері.....	190
Еркін Ж.Ж. Жасқанатқызы Ж. Логотип дизайны.....	194
Кадина Ж.З. Сатеева Б.С. Ділімнің тілдегі концептілерде көрінуі.....	197
Кенжебекова Г.А. Қанағатов А. Абай әндерінің көркемдік көкжиегі.....	201
Қазанбаева А.З. Этнолексиканың көркем шығармадағы көрінісі.....	205
Қайнетден Ж.К. Амангелдиева Г.С. БАҚ саласының қызметкерлері ақпаратты шынайы қолданбағанда қауіптің алдын алу немесе төтеп беру жолдары.....	208
Қалиев Б.А. Қозыбаева Ә. Сөйлеу мәдениетін қалыптастыру жолдары.....	211
Мадиебекова А.М. Амангелдиева Г.С. Ұлттық мұраның ұрпақтан-ұрпаққа жетуі – рухани мәдениеттің даму көзі.....	214
Мажитаева Ш.М. Сейтім А. А.Сейдімбек шығармаларындағы тұрақты тіркестердің қолданылу ерекшеліктері.....	216
Мырзабаев А.Б. Қазақ дүниетанымындағы ноосфералық бастамалар.....	218
Оразбаев Қ.М. Ыбырайым Ә.О. Мұхаммед Хайдар Дулатидың «Тарих-и-Рашиди» шығармасындағы хаттар көрінісі.....	222
Оспанова Д.Б. Кошанова Н.Б. К вопросу о культуре письменной научной речи.....	228
Оспанов А.Ә. Тіл мәртебесі – ел мерейі.....	231
Рамазанова Ж.С. Сиязбаев Н. Ұлттық мүдде танымындағы телебағдарламалар.....	233
Рамазанова Ж.С. Шарипжанова А. Баспасөздегі рухани құндылықтар тақырыбы және оның көкейкестілігі.....	236
Рахымов Б.С. Әлеуханова А.Т. Эпостағы көне дәуір мағлұматтары.....	239
Сатеева Б.С. Төлегенова Г.Е. Қазақ тілінің қалыптасуы.....	247
Сулейменова Б.Б. Есентаева Г.Б. Тәуелсіздік үшін күрескен «Алаш» зиялылары.....	249
Смағұлов Ж.Қ. Нұртай А. Абай және Танжарық.....	251
Турсунова А.М. Бұқаралық ақпарат құралдарының тұлға қалыптастырудағы маңызы.....	254

Түйте Е.Е. Кенжебеков А.Х. Дипломатиядағы бейвербалды амалдар.....	257
Хасенов Б.Р. Адам ата және Хауа ана аңызының мифолингвистикалық интерпретациясы.....	260
Шахина С.Ж. Абдуллаева Р. Ұлттық сусынымызды ұлықтаудың маңызы.....	264

IV. ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІН ОҚИТУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Алпысбаева Б.Е. Қазақ тілі және әдебиетін жоба негізінде білім беру әдісі (PBL) арқылы оқытудың маңызы.....	267
Ауезова Ш.С. С.Аманжоловтың мектеп оқулықтарының құрылысы, оқу бағдарламаларының ерекшеліктері.....	270
Айтбаева Б.М. Бапахова Р.Ж. Тілдерді қашықтықтан оқытудың технологиялық аспектілері.....	274
Айтбаева Б.М. Абдрахманова Г.Х. Тілдерді оқытуда интернеттің тиімділігі.....	276
Белгитаева Л.С. Курманғалиева Б.А. Көркем шығарманы проблемалық оқыту арқылы оқушы қызығушылығын ояту.....	279
Битанова Д.Ш. Студенттердің тіл мәдениетін қалыптастыру – педагогикадағы өзекті мәселе.....	282
Бөдесова Ш.Н. Тыңдалымға арналған мәтіндер мен тапсырмалар жүйесіне қойылатын талаптар.....	284
Дюсенкулова К.К. Мусаева Г.О. Бастауыш сыныпта оқытудың жаңа технологиясын қолдану мәселесі.....	287
Жапабаев А.С. Алшымбекова Н.М. Қазақ тілі сабағын дидактикалық ойындар арқылы оқытудың тиімділігі.....	290
Жахметова Б.К. Қазақ тілі сабағында инновациялық технологияларды қолдану арқылы бәсекелестік ортаға сай кәсіби білікті, полимәдениетті маман дайындау.....	293
Исина Г.А. Көркем әдебиетті оқыту арқылы оқу сауаттылығын арттыру жолдары.....	296
Кадирова Р.К. Развитие устной и письменной речи на уроках русского языка и литературы.....	300
Бағдат Кәрібозұлы. Жанрлар теориясын оқытудың өзекті мәселелері.....	302
Қалқабаева С.Ә. Әдебиеттану пәндерінде студенттерге зерттеу әдістерін меңгерту.....	307
Қалкенова Э.И. Қазақ тілі сабағында инновациялық технологияларды тиімді қолдану.....	303
Кызырова А.Б. Тарауды қайталаудың тиімді жолдары.....	309
Медеубаева М.Қ. Шешендік сөздерді оқытуда басшылыққа алынатын ұстанымдар.....	310
Молгаждарова С.М. Кузоватова Т.Н. Куркина И.Н. Один из способов интерактивного и проектного обучения – применение кейс – технологии на уроках самопознания, русского языка и литературы.....	313
Молгаждарова С.М. Нуртаева Н.К. Көп тілді білім беру - өмір талабы.....	315
Омашева А.М. Омашева Г.М. Оқушы бойына ұлттық құндылықтарды сіңіре отырып, адамгершілікке тәрбиелеу.....	318
Рүстемова Ж.А. Қазақ балалар әдебиеті тарихын дәуірлеу жөнінде.....	320
Смағұлова Қ.Ғ. Смағұлов Қ.Ғ. Сауаттылыққа жаңаша көзқарас.....	322
Сыздықова С.Т. Қазақ әдебиеті пәні бойынша сыныптан тыс жүргізілетін жұмыстардың түрлері, маңызы, мақсаты.....	325
Тохметова Э.Т. Өзгетілді аудиторияда диктант түрлерімен жұмыс жүргізудің маңыздылығы.....	327
Турсунова Г.К. Ғылыми-зерттеу жұмысын жүргізу арқылы оқушылардың қазақтың әшекейлік бұйымдарына қызығушылықтарын арттыру.....	329
Хаирова Г.М. Рахметова А.Т. Психолого-педагогический аспект коммуникативно-речевых особенностей учащихся.....	332

Қазақ әдебиеті кафедрасының құрылғанына 50 жыл толуына орай және әдебиеттанушы ғалым,
филология ғылымдарының докторы, профессор Ж.Қ.Смағұловтың 60 жылдық мерейтойына арналған
«ТӘУЕЛСІЗДІК ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ»
атты республикалық ғылыми-практикалық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

Құрас: Жумагелдин Ж.Ш., Рүстемова Ж.А.
Компьютерде беттеген: Мирзахметов А.А., Абдикадирова А.Ж.
Басуға 17.10.2016 жылы қол қойылды.

Таралымы 150 дана.
Пішіні 60x84 1/16. Шартты 21 б.т.
Қаріп түрі «Times New Roman»
Тапсырыс №